

А. М. ГОРЬКИЙ

РАВЗÆРСТ УАЦМЫСТÆ

*А. М. Горькийы амардыл
80 азы сæххæсты бонмæ*

Дзæуджыхъæу 2016

ББК 84(2)
Т 29

Чиныг сарæзтой
Тедтойты Зинаæ
Дзапарты Елизаветæ

Горький А. М.

Равзæрст уацмыстæ. А. М. Горькийы амардыл 80 азы сæххæсты бонмæ/А. М. Горький. – Дзæуджыхъæу: ЦИНИИ, 2016. – 485 ф.

Горький. А. М.

Избранные произведения. К 80-летию со дня смерти А.М. Горького / Составители З.Х. Тедтоева, Е. Б. Дзапарова. – Владикавказ: СОИГСИ ВНЦ РАН, 2016. – 485 с.

ISBN 978-5-91480-263-6

В книгу вошли произведения А.М. Горького, переведенные в разные годы на осетинский язык. Издание приурочено к 80-летней годовщине со дня смерти писателя.

Печатается по решению Учёного совета СОИГСИ ВНЦ РАН

ББК 84(2)

ISBN 978-5-91480-263-6

© Тедтоева З. Х., Дзапарова Е. Б., составление, 2016

© СОИГСИ ВНЦ РАН, 2016

РАЗНЫХАС

Максим Горькийы сфæлдыстадон биографийы сæрмагонд бынат ахсы Кавказ, – йæхи ныхæстæм гæсгæ, уый «дзæгъæлхæтæгæй рауайын кодта литератор». Йæ фыццаг уацмыс – радзырд «Макъар Чудра» – мыхуыры рацыди Тифлисы газет «Кавказ»-ы 1892 азы 12 сентябры. Кавказаг темæирдæй зыны йæ радзырдтæ æмæ очеркты «Ме ‘мбæлцон» («Мой спутник»), «Дыууæ дзæгъæлхæтæджы» («Два босяка»), «Адæймаджы райгуырд» («Рождение человека»), «Сылгоймаг» («Женщина»), «Калинин», «Æрбацауынц» («Едут»), «Комы» («В ущелье»), «Мастисын» («Месть»), «Дада Архип æмæ Ленъкæ» («Дед Архип и Ленъка»), «Мальвæ» («Мальва»), «Æфсæнвæндаг» («Железная дорога»). Уырыссаг фысджытæй æрмæст М. Горький цалдæр хатты бабæрæг кодта Дзæуджыхъæу, Арвыком æмæ Уæлладжыры фæндæгтыл балцы цаугæйæ. Раст зæгъгæйæ, уыцы цаутæ æххæст бæлвырд не сты, зонæм сæ, æрмæст фыссагæн йæхи радзырдты цы цыбыр фиппаинагтæ ис, уыдон, стæй йе ‘мдугонты хъусынгæнинагтæй. Йæ цардвæндаджы цаутæй нæм хæрз цыбыр зонæнтæ ис, Ирыстонмæ 1891 азы, «Уæрæсейыл балцы» рæстæджы, куыд æрбафтыди, уый тыххæй. Уыцы аз Алексей Максимы фырт куыста æхсæвгæсæй Бесланыхъæуы, æххуырстæй – посёлок Южныйы, стæй ацыди станицæ

Слепцовскаямæ æмæ куыста æфсæнвæндаг «Владикавказ – Порт-Петровск («Махачкала»)-йы арæзтады. 1891 азы, фæззæджы, нартхортонæнты, Горький æххуырстæй бацыди Дзæуджыхъæуы фарсмæ кæцыдæр хъæуы. Уæд Уæлладжыры фæндагыл хъавыди Гуырдызмæ ахизын Мамысоны æфцæгыл. Фæлаæ, чиныг «Осетия в русской литературе»-йы куыд загъдæуы, афтæмæй «по неизвестным причинам от этого намерения отказался и вернулся во Владикавказ», уырдыгæй та Арвыкомы фæндагыл фистæгæй абалц кодта Тифлисмæ...

Фæстæдæр Горький уый тыххæй фыста йæ радзырд «Ме ‘мбæлтцон»-ы: «Мы шли по Терской области. Шахро был растрепан и оборван на диво и был чертовски зол, хотя уже не голодали теперь, так как заработка было достаточно. Чем ближе мы подходили к Тифлису, тем Шахро становился сосредоточеннее и угрюмее. Что-то новое появилось на его исхудалом, но все-таки неподвижном лице. Недалеко от Владикавказа мы зашли в черкесский аул и подрядились там собирать кукурузу».

1898 азы Горький ногæй æрбафтыди Дзæуджыхъæумæ, ныр та жандармтимæ, ахæсты уæвгæйæ. Йæ фæндаг уыди Тифлисмæ, революционер Ф. Афанасьевы хъуыддаджы фæдыл слесты архайынмæ. Зындгонд уырыссаг фыссæджы азымджын кодтой тифлисаг кусджыты æхсæн революцион пропагандæ кæнынаы æмæ йæ бахæццæ кодтой ахæстонмæ – Метехы фидармæ.

1900 азы Горький, нывгæнаг В.М. Васнецовимæ Тифлисæй здæхгæйæ, уыди Дзæуджыхъæуы. 1903 азы та, йе ‘мбæлттæ æмæ Мария Федоры чызг Андрееваимæ Кавказыл стыр балцы рæстæджы, ногæй æрлаууыди Ирыстоны заеххыл. Газеттæ фыстой, зæгъгæ, фыссæг йе ‘мбæлтцæттимæ æрбынат кодта фысымуат «Империял»-ы, тезгъо кодта парк-трекы, Александровский проспекты. Æмæ йыл алкæм дæр адæм æмбырдтæ кодтой, цыдысты, цалдæр азмæ дзæгъæлхæтæгæй номдзыд адæймаг кæмæй рауадис, уыцы фыссæг æмæ драматургы фенынмæ.

1903 азы, сæрды кæрон, Горький йе ‘мбæлттимæ æмæ

Аивадон театры артистимæ Уæлладжыры фæндагыл æрыздаехти Гуырдыстонæй. Бахсæвиуат кодтой Салыгæрдæны, стæй, кæд æфсæнвæндагыл ацæуæн уыди, уæддæр экипажтæ баххуырстой æмæ ныццыдысты Кавминводмæ. Уым Ессенукийы бакастысты «Императорон театры драмон артисты кьорд»-ы сæвæрд спектакль «Мещантæ».

1905 азы Горький Кавказы тыххæй фыста: «Я так горячо люблю эту прекрасную страну, олицетворение грациозной красоты и силы, ее горы, окрыленные снегами, долины и ущелья, полные веселого шума быстрых, певучих рек, и ее красивых, гордых детей». Иннæ хатт Горький Дзæуджыхъæуы уыди 1928 азы, 28 июны раныхас кодта горæты кусджыты митингы («Власть труда», 1928, 1 авг.). Уыцы аз 10 сентябры ма ногæй æрцыди Дзæуджыхъæумæ. Кавказаг адæмтæм цы зæрдæ дардта, уый ирдæй зыны йæ радзырд «Мастисын»-ы, фыссæг дзы хохæгты æвдисы, змæст горæттæй дард хуымæтæг цард чи кæны, æрдзы ахæм рæсугъд, сæрыстыр æмæ сæрибаруарзаг хъæбултæй.

Горькийы сфæлдыстады тыххæй мидисджын æмæ аивныхас загъта К. А. Федин: «Над родной Волгой взмахнула крылом молодая слава Горького. Отсюда она полетела, чтобы, с необычайной скоростью миновав рубежи земель, превратиться в славу мировую.

Ее называли сказкой – эту чудо-славу. И она была сказкой, потому что молнии ее доносили удивительный зов писателя – сделать жизнь прекрасной».

Горький стыр аргъ кодта уырыссаг литературæйæн, уарзта йæ æгæрон уарзтæй. Йæ сæр дзы бæрзæндты хаста: «Ни одна из литератур Запады не возникла к жизни с такою силою и быстротой, в таком мощном, ослепительном блеске таланта. Никто в Европе не создавал столь крупных, всем миром признанных книг, никто не творил столь дивных красот при таких неопишæуемо тяжких условиях».

Алы адæмты культурæ æмæ дзырдаивад кæрæдзимæ хæстæгдæр кæныны иттæг бæрнон хæс сæхимæ исынц тæлмацгæнджытæ.

Аивадон тæлмацы домæнтæ æмæ нысан æнгом баст сты нæ культурæйы райрæзты иумæйаг процессимæ. Фыссæг-тæлмацгæнæджы бæрзонд хæс у адæмты монон хæстæгдзинад, сæ этикон æмæ эстетикон иудзинад æвдисын æмæ сын афтæмæй сæ национ хицæндзинад бахъахъхъæнын. Фыссæг-тæлмацгæнæг у хъомылгæнæг дæр, нырыккон адæймаджы рæзгæ домæнтæн дзуапдæттæг, æппæтадæмон культурæйы хæзнатимæ сæ зонгæ кæнгæйæ.

Ирон тæлмацгæнджытæ ахъаззаг хорзы бацыдысты махæн, абоны æмæ фидæны чиныгкæсджытæн, Лермонтов, Толстой, Чехов æмæ æндæр зындгонд уырыссаг æмæ фæсарæйнаг фысджыты уацмыстæ нын нæ мадæлон æвзагыл кæй балавар кодтой, уымæй. Уыдоны æхсæн зынгæ бынат ахсынц А. М. Горькийы уацмысты тæлмацтæ дæр. 1947 азы Дзæуджыхъæуы мыхуыры рацыдис фыссæджы равзæрст уацмысты æмбырдгонд ирон æвзагыл. Æмбырдгондмæ хаст æрцыдысты: «Челкаш», «Зæронд ус Изергиль», «Уарийы зарæг», «Зарæг уадуацхæссæгыл», «Коновалов», «9-æм январь», «Царды бын».

Хицæн чиныгæй рацыдысты «Дада Архип æмæ Ленъкæ», стæй номдзыд фыссæджы иуæй-иу уацмыстæ. Журнал «Мах дуг» ныммыхуыр кодта «Уарийы зарæг», «Зæронд ус Изергиль» (скъуыддзаг), «Республикæйы къаролтæй иу», «Бур хæйрæджы горæт», «Вассæ Железнова», «Страсти-мордасти», «Фыццаг хатт æз уыцы усы федтон», «Чызг æмæ мæлæт», «Раконд», «Радзырд», «Уадфидиуæджы зарæг». Сæ тæлмацгæнджытæ уыдысты Ирыстоны зындгонд фысджытæ: Ардасенты Хадзыбатыр, Æгъуызарты Геор, Брытъиаты Созырыхъо, Дарчиты Дауыт, Джусойты Нафи, Дзугаты Георги, Касаты Женя, Саламты Алихан, Цæрукъаты Алыксандр.

Горькийы уацмыстæ ирон æвзагыл мыхуыры рацыдысты Хуссар Ирыстоны дæр – куыд хицæн æмбырдгæндтæй, афтæ журнал «Фидиуæг»-ы дæр: «Макъар Чудра» (1932. №6–7. Ф. 66–78), «Къуыбыр æмæ Тæбпы тыххæй» (1933. №5–6. Ф. 32–40), «Хан æмæ йæ фырт» (1935. №3. Ф. 111–116), «ССРЦ-ы Советон фысджыты æппæт организацитæм» (1935.

№4. Ф. 76–78), «Уарийы зарæг», «Уадфидиуæг» (1936. №6–7. Ф.36–38; 106–108), «Зæронд ус Изергиль» (1937. №5–6. Ф. 25–41), «Екзекуци» (1937. №7–8. Ф. 37–57), «9-æм январь» (1937. №7–8. Ф. 61–78), «Зарæг уадхæссаегыл» (1938. №7. Ф. 26–28), «Мад» (романæй скъуыддзаг) (1938. №10. Ф. 4–9; 1940. №10. Ф. 5–9), «В.И. Ленин» (очеркай скъуыддзагтæ) (1940. №1–2. Ф. 33–38), «Раконд» (1940. №8–9. Ф. 6–7), «Æз фыццаг хатт федтон ацы сылгоймаджы...» (1946. №6. Ф.18–20), «Революцийы уадфидиуæг» (1948. №3. Ф. 3–5), «Чызг æмæ мæлæт» (1948. №3. Ф. 6–9), «Республикайы къаролтай сæ иу» (1948. №4. Ф. 7–15), «Буржуазон прессайы тыххæй» (1949. №8. Ф. 3–6), «Горькийы хъуыдытæ литературайы тыххæй» (1951. №6. Ф. 7), «Барбюсы тыххæй» (1935. №9–10. Ф. 58), «Данкойы тыххæй легендæ» (1951. №6. Ф. 3–6), «Бур хайрæджы сахар» (1953. №6. Ф. 3–10), «Радзырд» (1968. №3. Ф. 3–5), «Кавказæг абырджытæ» (1968. №7. Ф. 66–67). Чингуытæ: «Дада Архип æмæ Ленъкæ» (1937), «Радзырдты æмбырдгонд» (1937), «Коновалов» (1938), «Мад» (1959), «В.И. Ленин» (1978).

Стыр революцион цауты дуг, социалистон æхсæнады арæзты дуг уыдис Горькийы царды мидис. Уыцы дуг ын сбæрæг кодта йæ царды фæндаг, фидар æй сбаста уырыссаг революцион-пролетарон змæлдимæ. Уый у йæ уацмысты – маякинты, окуровты, самгинты, Уæрæсе халæг æрыгон революцион тыхтæ æвдисæг уацмысты – сыйраг темæ. Уыцы дуг сбæрæг кодта фыссæджы аивадон дунæмбарынад; уымæн бындурон у, Горький дунеон аивад кæмæй фæхъæздыгдæр кодта, ахæм ног цæстæнгас адæймаджы бынатмæ историйы, йæ бæрзонд арæзæг-сфæлдыстадон хъомыс æмæ ног гæнæнтыл ын æууæндыны пафос.

Куыд æцæг стыр нывгæнæг, афтæ Горький у, фыццаджыдæр, хæдбындур курдиаты хицау. Йæ уацмысты эстетикон рæсугъддинад ис сæ æнахуыр колориты. Æмæ уыцы колорит та аразынц бирæ хицæн миниуджытæ, уыдонимæ – афоризмтæм æмхицдинад, ныхасы сæрмагонд интонацион арæзт, мемуарон-автобиографион жанртæ, иу

архайæджы царды бындурыл арæзт романтикон таураегъ æмæ æнд.

Горькийы радзырдтæ æмæ уацауты хатгай ваййы трагикон атмосферæ. Фæлæ ам нæй бынат æгуыздæгдзинад, æгæрон ныфссастæн – канд раздæры фысджыты нæ, фæлæ Горькийы æмдугон демократон фысджыты, зæгъæм, æрыгон Серфимовичы уацмысты арæх кæуыл æмбæлæм, уыцы æнкъарæнтæн. Горькийы хъайтарты царды трагеди æвзæры социалон хиæнкъарынады судзаг мæстытæй, миддунейы вазыгджын хъуырдухæнтæй. Номхуындæй уым ис сæ «оптимистон» зæлынады гуыраен.

Горькийы радзырдтæ æмæ зарджыты, удхаргæнгæйæ, трагикон хуызы райгуыры фидæнмæ тырнæг хуымæтæг адæймаг. Уымæ гæсгæ йæ уацмыстæ ног фæзынд сты реалистон аивады, къуындæг сын у раздæры классикон реализмы арæнты æмæ йæ сæрты ахизынц, бындур æвæрынц ног аивадон традицийæн.

Радзырд «Зæронд ус Изергил»-ы Ларрæйы антипод у уацмысы æцæг хъайтар – Данко, йе 'ппæт зонд æмæ хъару, йæ цард æнæхъанæй дæр адæмы сæрвæлтау чи æрхаста, уыцы удгоймаг. Уый адæмы ныхмæ нæ лæууы, фæлæ у сæ раздзог. Данкойы зæрдæ – «адæммæ æгæрон уарзты цырагъ». Уыцы уарзты тыхæй цæры æмæ архайы, равдисы стыр сгуыхтдзинад – ракаены йæ адæмы талынг æмæ æбар цардæй сæрибармæ æмæ фæмард ваййы йæ адæмы рухс фидæны сæраппонд.

Горькийы 1890-æм азты фыст радзырдтæ сæ формæмæ гæсгæ схонæн ис драмон радзырдтæ кæнæ новеллæ-трагедитæ. Ацы жанры дæнцæгтæй иу у «Дада Архип æмæ Ленъкæ».

Зæронд лæджы царды философийы сæйраг у Хуыцауы бархъомыс, уый сиды коммæгæс уæвынмæ, уæларвтыл хи фæдзæхсынмæ, дзуры царды ницæййæгдзинадыл æмæ æппæтыл уæлахизгæнæг мæлæты тыхыл. Ленъкæ та у нæрæмон, тырны цард базонынмæ, уды фæлварæнты фердæхтджындæр куыд уа. Фæлæ йын хатгай, æдых æмæ æвæрæз кæй у, уыцы уавæр йæ зæрдæйы æвзæрын кæны тасы æнкъарæн, æмæ уæд йæхимидæг бандзыг ваййы. Зæронд Архипæн

æппæт дæр у рыг, фæнык, алцы æмæ алкæмæ дæр æнхъæлмæ кæсы мæлæт, зæххыл аргъ кæныны аккаг ницы у. Ленкæ та алыварс дуне у фидууджын егъау сусæгдзинад, диссаг æм кæсы, уыцыну зæххыл алыхуызон цард кæй рæзы, адæймаг алыхуызон агъуыстытæ, сахартæ кæй аразы, уый, æмæ æппæт дæр йæхимæ æлвасы цымыдис лæппуйы.

Афтæ новеллæ-трагедийы ныхæй-ныхмæ фембæлынд дыууæ зондахасты, дыууæ æгъдауы. Архипы æгъдау у зæронд, патриархалон, æбар, цыбыркъух æмæ цыбырзонд адæймаджы цардуынынад, ам иууыл стыр дæр сгуыхтыл нымæд у хызæмар кæнын, уды монцтæ марын.

Ленкæйæн та ис ног рæстдзинад – сæрыстыр, адæймаджы уд, адæймаджы æфсарм бæрзæндты чи хæссы, хæрамдзинад чи нæ быхсы, ахæм рæстдзинад. Ленкæ нал у «чысыл адæймаг», уый у æрмæст «гыццыл хъайтар», дадаимæ быцæуы йæ ног рæстдзинад бахъахъхъæнын йæ бон кæмæн нæу, ахæм.

«Уарийыл зарæг» у М. Горькийы программон уацмыс, ома ам комкоммæ æмæ ирдæй æвдыст æрцыдысты фыссæджы эстетикон æмæ гуманистон идеалтæ.

«Уарийыл зарæг» у адæймаджы царды сæрибар æмæ æхсары романтикон гимн. Гимн – йæ мидисæй дæр æмæ йæ зæлынадæй дæр. Зарæг фыст у кæм ритмизацигонд прозæйæ, кæм та æмдзæвгæйæ.

Зарæджы сæйраг идейæтæ – цард æмæ адæймаджы тыххæй идейæтæ – ам дæр раргом вæййынц дыууæ фæлгонцы – дыууæ дунæмбарынады ныхмæвæрды. Персонажтæ æвдисынц цардмæ бæлвырд цæстæнгас, цардыуджы бæлвырд хуыз. Ахæм персонификацийæн ис куыд символон, афтæ политикон мидис дæр. Уарийы цард æмæ мæлæтæй Горький раргом кодта адæймаджы æвæрццæг концепци. Лæгау лæджы æцæг амонд у сæрибар æмæ рухсмæ, адæмы сæраппонд сгуыхт хъуыддæгтæм тырнын.

Горькийы драматургийæн æрдзон сты дыууæ сæйраг миниуæджы: конкретон-реалистикон нывкæнынад æмæ уыцы иу рæстæджы – фæлгонцон-иумæйаггонд мидисы дæсны ранывæст.

Индивидуалон фэлгонц аразыны сэйраг фэрэз у диалог. Горький фыста: «Драматург пользуется диалогом. Он, так сказать, работает голым словом, не объясняя, не рассказывая, почему герой говорит именно так, а не иначе, не доказывая описаниями от себя – от автора – смысла поступков того или иного героя». Эмæ Горькийы диалог – цыбыр, скъуыддзагонд репликастай арэзт – æххæстай дзуапп дæтты фэлгонцы характеристикайы æппæт домæнтæн дæр.

Пьеса «Царды бын»-ы Горький драмон хуызы æрæвнæлдта йæ рагон «риссаг» темæмæ: æхсæнады иууыл æфхæрддæр, æбардæр уæнгты хызæмайраг уавæрты æвдисгæйæ, хурмæ хæссы капиталистон цардæвæрды хъæнтæ.

Пьесайы хъайтартæ не сты натуралистон литературайы магуыргурты хуызæн; уыдон къæбæр нæ курынц, фæлæ сты сæрыстыр, сæ удхæссаг уынынц царды хицæуттай æмæ сыл мæстæлгъæдай худынц. Горькийы пьесайы идейон апп цух у магуырты цард, цы у, уымæй аивдæр æмæ зæрдæмæдзæугæдæрæй равдисыны фæндæй, æнæуынондзинад фæфæлмæндæр кæныны нысанæй. Пьеса у капиталистон æхсæнады æнæгуманон цæсгом æвдисæг, адæймаджы къæхты бын чи кæны, дзыхъмæ йæ чи ссоны, йæ удыхъæд ын чи сæтты, уыцы хæрам тыхтæн ныхкъуыр дæттынмæ сидт.

Пьесайы персонажтæ сты буржуазон цардæвæрды æрвылбоны фыдракæндты ирд æвдисæнтæ. Зæгъæн ис, æмæ «Царды бын» у, курдиатджын удгоймæгтæ цæрдудæй ныгæд кæм æрцыдысты, ахæм уæлмæрды ныв. Ам уынæм Сатины зонд, Наташайы уды сыгъдæгдзинад, Клещы куыстуарзон уаг, рæстаг æмæ сыгъдæг цардмæ Пепелы тырнæн, татæйраг Асаны æнæсысгæ æууæнк, уарзтмæ Настяйы æгæрон бæллын.

Ацы пьесайæ Горький бахгæдта «царды быны» темæ. Фæлæ дзы, йæ иуæй-иу радзырдтай уæлдай, нæй буржуазон æхсæнадæй иртæст адæймæгты романтизаци: адæймаджы удыхъæды æвæрццаг æууæлтæ ам æвдыст сты куыд, райхæлыны фадат кæмæн нæ фæцис æмæ мидæхгæдæй чи баззадис, ахæм æмбæхст миниуджытæ.

Пьеса æрмæст царды чиныг нæ уыди, фæлæ ма – цардæн тæрхонхæссаг дæр. Ацы уацмысæй Горький зæгъынмæ хъавыди карз æцæгдзинад: адæймаджы афтæ æгъатырæй цы æхсæнад сафы æмæ мары, уымæн бирæ царæнбон нæй. Æрмæст удагас мæрдтæм нæ хъуысы, «царды бынæй» цы хъæрзын цауы, уый.

Горькийы пьесæтæ йедзаг сты социалон конфликттæй, хъайтарты ныхмæлæуды бæлвырдæй зынынц алыхуызон социалон къордты, къласты дунемæбакасты хицæндзинадтæ, политикон æмæ идейон расидтыты хицæн æфсонтæ. Царды æцæг хицау Горький схуыдта кусæг адæймаджы, суанг цардæн йæ быны дæр сæрибарæй чи баззайы æмæ рæстдзинадмæ чи тырны, уый.

Тæлмацгæнгæйæ, фыссæджы индивидуалон стиль бахъахъхъæнын æмæ йæ æмбæлон хуызы равдисынæн хъæуы иттæг бæрзонд дæсныдзинад. Ирон æвзагмæ Горькийы уацмыстæ раивтой дзырдаивады фæлтæрд кусджытæ, нæ литературæйы зынгæ бынат чи бацахста, ахæм фысджытæ.

Уыдон, уырыссаг классикы аивадон дунеимæ зонгæ кæнгæйæ, архайдтой йæ хæдхуыз национ миниуджытæ йын банкъарыныл, рæстæджы улæфт, уацмысы атмосферæ арф раиртасыныл; цаутæ æмæ архайджытæм тырныдтой авторы цæстæнгасæй акæсынмæ, цæмæй сын ирон тексты ирд æмæ æххæстæй равдисын бантыстаид номдыд фыссæджы удыхъæды монон æмæ сфæлдыстадон хъæздыгдзинад.

ТЕДТОЙТЫ Зина

Денджызæй цыди уымæл, узал дымгæ. Уый йемæ сæрвæтыл хаста доны былтæм згъорæг уылаенты æнкъард зарæджы дæр, æмæ нæм доны былæй къутарты сусæг сыбар-сыбур хъуысти.

Стæмгай-иу куы стынг и дымгæ, уæд-иу нæм æрбаскъæфта йемæ æмпылд бур сыфтæртæ æмæ сæ нæ арты æппæрста, йæ цæхæр ын цырындæр кæнгæйæ. Уæд-иу, нæ алыварс æрзилгæ фæззыгон æхсæвы тар, цыма истæмæй фæтарсти кæнæ фестæлфыди, уыйау айста йæхи æддæдæр, æмæ-иу нæм цæстыныкъуылды бæрц раргоми уæд махæй галиуырдыгæй – æнæарæн сæрвæт, рахизырдыгæй – æгæрон денджыз, æмæ мæ тæккæ комкоммæ та – зæронд циган Макъар Чудрайы æндæрг... Уый ам хызта, махæй иу фæндзай сачъехы бæрц æддæдæр, сæ таборы¹ бæхтæ.

Узал дымгæ йын райхæлдта йæ куырæты æфтыд, байгом ын кодта йæ хъуынджын риу, æмæ йын æй æнауæрдгæ цавта. Фæлæ сæ уый, цыма æрдумæ дæр нæ дардта, афтæмæй рæсугъд, тыхджын хуызы адæргъи æрдæг фæлдæхтæй мæ разы. Йе стыр сурдымæн фæлтæргай дымдта, йæ ком æмæ йæ фындзæй фæздæджы бæзджын губачъчытæ уадзгæйæ. Йæ цæстæнгас мæ сарты æнцоймæрдон тары кæдæмдæр æдзынæг ныццæвгæ, уый мемæ кодта ныхас æнæрынцайгæ. Æмæ иу хатт дæр нукуы фезмæлыди, цæмæй йæхи дымгæйы цæхгæр цæфтæй бахызтаид.

– Уæдæ ды бæстæтыл хæтыс? Уый хорз у. Кадджын хай равзæрстай ды дæхицæн, мæ уари! Хъæугæ дæр афтæ кæны: цу æмæ кæс. Дæ фаг куы фенай, уæд адæргъ у æмæ амæл. Æндæр ницы... Цард? Ал æмæ алхуызон адæм? – дарддæр кодта йæ

¹ Циганты цæугæцардгæнæг къорд.

ныхас æмæ, цыма æнæууæнк фæци мæ дзуаппыл, куы йын загътон «æмбæлгæ дæр афтæ кæны». – Егъе! Æмæ дæу та цы 'ндавы? Æви цард ды дæхæдæг нæ дæ? Цæрынц адæм æнæ дæу, æмæ цæргæ дæр кæндзысты. Афтæ 'нхъæл дæ, ома, искаей истæмæн хъæуыс? Ды кæрдзын кæнæ лæдзæг нæ дæ, æмæ никамæн ницæйаг дæ!..»

«Хи сахуыр кæнын æмæ иннæтæн бацамонын» – фæдзæхсыс ды...

Уæдæ дæ бон у, сахуыр уай афтæ, æмæ æппæт адæмы самондджын кæнай? Нæй, нæу... Фыццаг уал сурс уæд дæ сæры хил, стæй амон, кæмæн цы амонын хъæуы, уый.

Амонгæ та цы бакаендынае? Алчи дæр зоны, цы цух у. Зондджындæры алцыппæт фæвæййы, æдылытæ ницы райсынц. Æмæ алчи йæхæдæг сахуыр вæййы.

Худæг сты уыдон, дæ адæм. Къордты æртыгуыр сты æмæ кæрæдзи цъист кæнынц. Афтæмæй бынат та зæххыл мæнæ цас ис!» – æмæ уый парахат айвæзта йæ базгуытæ сæрвæтыл.

«Алчи дæр кусы. Цæмæн? Кæмæн? – Уый ничи зоны. Уыныс, адæймаг куыд кæны хуым æмæ хатыс: ай, мæнæ – йæ хидимæ æртахгай бадомдзæни зæххыл йæ хъару, стæй адаргъ уыдзæни æмæ бамбидзæни мæры. Ницыуал баззайдзæни йæ фæстæ, ницы фендзæни йæ хуымгондæй. Мæлгæ та акæндзæни, куыд райгуырди, афтæ сæнтдзæфæй. Æмæ уæдæ уымæн райгуырдис, æмæ зæххы хъуамæ бакъæхтытæ кæна, стæй амæла афтæмæй, æмæ ингæн скъахыны бон дæр мауал фæуа?.. Бæрæг ын у сæрибардзинад? Æмбуды сæрвæты уæрæхдзинад? Сæрвæты фæйлауæны ныхас ын хъæлдзæг кæны йæ зæрдæ?.. Уый у цагъайраг, куы райгуырди, уæдæй æмæ цагъарæй баззади йæ цæрæнбонты. Æндæр ницы... Йæ бон та йæхицæн цы у? Кæд искуы фæзондджындæр уа, уæд йæ хурхыл æрмæст нылхъивын бæндæн...

Æз та? Ай, æрбакæс-ма мæм: фæндзай аст азы дæргъы æз уыйбæрц бавзæрстон, æмæ гæххæттыл фыстæй дæ хызыны хуызæттæй мины дæр нæ бацæуиккой. Зæгъ-ма мын, цы рæтты нæ уыдтæн? Нымæц дæр сын нæй. Ды ахæм бæстæты кой хъусгæ дæр нæ фæкодтай, æз кæмыты уыдтæн...

Цæрын та афтæ хъæуы: цу æмæ цу. Бирæ ма баззай иу ран: ничы дзы ис. Мæнæ, бон æмæ 'хсæв куыд лидзынц кæрæдзийы

сургæ зæххы алыварс, афтæ ды дæр лидз царды хъуыдытæй, цæмай дзы ма сфæлмæцай. Куы йыл ахъуыды кæнай, уæд нын маст уыздæни дæ цард. Уый кæддæриддæр афтæ вæййы... Æмæ цард мæн дæр иу хатт æрсырдта, ох-ай, æрсырдта мæ, уари!..

Ахæстоны бадтæн уæд æз Галичыны... Цæмæн цæрын æз зæххыл!? – ахъуыды кодтон фырмастæй... Зын у ахæстоны, охх, тынг зын у! Уæд бацыди мæт мæ зæрдæйы æмæ мын дзы, цыма исчи аркъаутæ ныссагъта, куы акастæн ахæстоны рудзынгæй быдырмæ...

Чи зæгъдзæни чи, цæмæн цæры уый? Ничи, мæ уари!.. Æмæ хиуыл хæдфарста дæр ма кæн!.. Цæр, æндæр ницы... Бæстæтыл зил, фæлгæс фаг дæ алыварс, уæд дæм маст дæр никуы бахъуыздæни... Чысыл ма бахъуыди уæд, мæ хурхыл мæ рон ма 'рбалхъивон... Уæдæ!..

Ныхас кодтон уæд æз иу лæгимæ. Æгъдауджын уыди, уырыссаг, сымахæрдыгон. Цæрын, дам, хъæуы дæхи куыд фæнды, афтæ нæ, фæлæ дын хуыцауæй куыд нысангонд у, афтæ. Хуыцауы коммæ, дам, кæс æмæ дын уæд уый ратдзæни алцæппæт, цы дзы ракурай... Лæг та йæхæдæг сæрæй йæ къæхтæм гæппæл æмæ бызгъуырты уыди. Æз ын загътон йæхицæн: хуыцауæй куы ракурин ног дарæс, – æмæ мæм уæд фæмæсты ис, æмæ мæ йæ цурæй ратардта, æлгъитгæ. Уый агъоммæ та мын амыдта, – хъæуы, дам, алкæмæн барын æмæ адæмы уарзын... Ныббарстайд мæнæн дæр, кæд æм хъыг фæкасти мæ бацамынд... Уый та дын ахуыргæнæг! Фæдзæхсынц, – хæрут, дам, къаддæр, афтæмай сæхæдæг та 'фтæрынц дæс хатты иу боны дæргъы!»

Макъар рату кодта артмæ æмæ фенцади, йæ лулæ ног æмдзагæнгæйæ. Дымгæ ниудта æнкъард æмæ сабыргай. Бæхтæ уасыдысты тары. Таборæй нæм уæлдæфы ленк кодта уæздан æмæ мондагджын сагъæс – зарæджы хъæр. Уый зарыди Нонкæ – Макъары рæсугъд чызг. Базыдтон йын йæ хъæлæс... Йæ саулагъз сыгъдæг цæсгомыл ныффида ис ус-паддзахы сæрыстырдзинад, æмæ йæ тарбын цæстытæ афтæ æрттывтой, цыма чызг æмбары, йæ рæсугъддинадæн æмбал кæй нæй, уый æмæ æлгъæц кæны алцæуыл дæр, цы нæ уыди йæхи æмæ йæхæдæг.

Макъар мæм æрбадардта сурдымæн:

«Адым ды дæр... Хорз зары уыцы чызг?.. Ахæм чызг дæ куы уарзид, уымæ бæллæс?.. Нæ? Уæдæ хорз. Æмбæлгæ дæр афтæ кæны. Макуы баууæнд чызгыл. Дæхи сæ лас дард. Чызг ба кæнын уарзы, æмæ йын адджын у, ноджы уымæй адджындæр, куыд у мæнæн мæ лулæйы дымд. Æмæ йын кæд ба акæнай, уæд амард дæ зæрдæйы дæр сæрибардзинад. Ныббæтдзæни дæ уæд йæхиуыл, фенæн кæмæн нæй, ахæм цæмæйдæр. Скъуыйæн дæр ын нæй, æмæ йын ратдзынæ уæд ды æххæстæй дæ уд... Бæлвырд, хиз дæхи чызджытæй, фæливынц. «Уарзын, дам, дæ зæххыл алцæппæтæй фылдæр», фæлæ ма йæм фæцагай судзыны бырынкъæй, – ныттондзæни дын уæд дæ зæрдæ.

Зонын сæ. Ех-æй, цас сæ бавзæрстон!.. Цæй, æмæ дæ куы бафæндид, мæ уари, – æз дын уæд иу таурагъ æрхæссин... Ды йæ бадар дæ зæрдыл, ма йæ ферох кæн... Æмæ дæ царды, æнусмæ, маргъау, сæрибар уыдзынæ...»

* * *

«Царди зæххыл Зобар, лæппулæг-циган Лойкъо Зобар. Æппæт Венгри, Чехи, Славони æмæ цыдæриддæр зæххытæ ис денджызы былбыл, зыдтой йæ. Цæрдæг лæппу уыди. Нæ разындаид уыцы арæнтыл иунæг ахæм хъæу дæр, цы ран фæндзгæттæй нæ бахордтаиккой хуыцауы раз ард Лойкъойы амарыныл... Фæлæ уый царди уæддæр.

Мæнæ йæ зæрдæмæ фæцыди бæх, – æгас полк бауром уыцы бæхы хъарагулæн, – уæлдай йын нæ уыди, Зобар ыл æнæмæнгæй схъазыдаид... Стæй, тæрсгæ та, ома, истæмæй кодта? Æрцу йæм сайтан æппæт йæ фæсдзæуинтимæ, кæд дзы кард нæ ныссагътаид, уæддæр æй хорз фелгъыстаид, йæ хæйрæджытæн та сæ мукъу-бырынчытæ ныххостаид æнæмæнг... Æмæ йæ алы табортæ дæр зыдтой, кæнæ йын фехъуыстаиккой йæ кой... Уарзта æрмæст бæх, æндæр ницы. Уый дæр дардмæ нæ: араскъæр-баскъæр æй кæндзæни, стæй йæ хъуамæ ауæй кæна. Йе 'хца та кæй фæнды уæд... Ауæрдгæ дæр никамæн ницы кодта. Бахъæуæд дæ йæ зæрдæ, – йæхæдæг дын æй ратыдтаид йæ риуæй æмæ дын æй радтаид. Æрмæст дын уæд, уымæй хæрзиуæг. Ай, цыхуызæн лæппу уыди, мæ уари!..

Мах табор уæд цæрддзу кодта Буковины. Уый уыдаид иу дæс азы размæ. Иухатт уалдзыгон æхсæвы бадæм мах: æз, Данило-салдат – Кошутимæ² хæсты чи уыди, зæронд Нур, иннæтæ иуылдæр æмæ Раддæ – Данилы чызг дæр...

Ды мын мæ Нонкæйы зоныс – ус-паддзахы хуызæн чызг. Фæлæ уый Раддæимæ æмсæр æрлæууинаг дæр нæу: стыр кад уызæн уæд Нонкæйæн... Уыцы Раддæйы рæсугъддзинадæн дзыхы ныхасæй радзурæн дæр нæй... Чи зоны, йын ис скрипкæйæ³ сцæгъдæн, æмæ уый дæр сарæхсдзæни æрмæст ахæм, уыцы фæндыры йæ удау чи зона. Бирæ лæппуты зæрдæтæ бампылдысты уый руаджы. О-гъо, бирæ...

Моравийы йæ иу магнат, зæронд æмæ бецыкджын лæг, куы федта, уæд йæ бынаты бандзыг и. Бады йæ бæхыл, кæсы æмæ, цыма пиллоны судзы, афтæ ризы... Æмæ йæхæдæг дæр къаддæр рæсугъд нæ уыди уыцы æлдар: фидыдта, куыд дæлимон æнцойбоны, афтæ. Йæ жупан сыгъзæринæй хуыд. Йæ фарсыл æхсаргард арвау цæхæртæ скалы. Йæ быны куы базмæлы бæх, уæд уыцы æхсаргард, зынаргъ дуртæй æхгæд æмæ цъæх хъæдаба йæ худыл, цыма арвы гæппæлтæ сты. Тынг фидыдта уыцы зæронд господар⁴!.. Касти, фæкасти æмæ Раддæмæ дзуры:

– Иу ба мын акæн, чызгай, æмæ дын æхцайы чыссæ!

Чызг азылдис иннæрдæм, æмæ никуы æмæ ницы.

– Ныббар мын, кæд дæм хъыг фæкасти мæ ныхас. Уæд та мæм сдар дæ хæлар цæстæнгас, – фæныллæгдæр кодта йæ сæрыстырдзинад уыцы магнат æмæ йын зæхмæ, йæ тæккæ къæхтæм, æрбаппæрста иу чыссæ, æхцайы стыр чыссæ, ме 'фсымæры хай!.. Чызг æй, цыма уынгæ дæр нæ фæкодта, афтæмæй йыл бацыди æмæ йæ цыфы йæ къæхтæй ныссæста...

– Æх, чызгай! – ныхъхъæрзыдта æлдар. Ехс... бæх... Фæндаджы рыг мигъау скалди.

Дыккаг бон та нæм фæзынди уыцы магнат.

– Чи у йæ фыд? – арвы нæрынау хъуысы таборы.

Рацыди йæм Данило.

---

² Венгриаг революционер, Австрийы ныхмæ тохгæнæг.

³ Тынон фæндыры хицæн кадджын хуыз.

⁴ Магнат, господар – зынгæ æлдар.

– Рауәй мын кәән дә чызджы. Әмә дә цы хъәуы, – әрцагур мәнәй!

– Уый әлдәртгә уәй кәнынц алцәппәт – сә дзәргытәй сә цәсгомы онг. Әз та Кошутимә хәсты уыдтәән әмә базар ницәмәй кәнын!

Сәнхызти әлдары маст. Фәхәцыди йә кардыл. Фәлә йын махонтәй чидәр йә бәхы хъусы зных фәсагъта, әмә бәх таппызарты хай фәкодта йә барәджы.

Мах та сыстадыстәм әмә та цыдыстәм даррдәр.

Цәуәм бон, дыккаг. Фәкастыстәм, әмә та нә әрбаййәфта.

«Әй-ут! – хъәр нәм кәны, – сыгъдәг у сымах әмә хуыцауы раз мә цәсгом. Ратгут мын уыцы чызджы. Хъәздыг дәән дзәвгар, әмә уыл фаг ныккалдынын әз мә хәртә!» Судзы әгасәй әмә, куыд хиталәг дымгәйә, дзойтә кәны йә саргъыл.

Мах ныхъхъуыдыйы стәм.

– Цәй, чызгай, цы зәгъыс? – дзуры Данило йә рихиты бынәй.

– Цыма мадәл цәргәс хи фәндәй куы батәхид сау халонмә, йә ахстонмә, уәд куыд уайд? – бафарста мах Раддә.

– Тәккә дәр, мә чызг!.. Фехъуыстай, господар? Нә цәуы дә хъуыддаг. Агур бәлләтты, уыдон әнцондәрәй бафтынц!

Уәд дын уыцы господар фелвәста йә сәрәй йә худ. Зәххыл әй ныззыввытт кодта. Февзыста йә бәхмә афтә, әмә нырри-зыди зәхх.

Мах та размә цыдыстәм...

Уәд дын бадәм мах уыцы 'хсәв иухатт әмә хъусәм, – фәндыры цагъд азәлы сәрвәтты... Дәсны цагъд! Туг дзы схъазыди не уәнгты, әмә нә сайдта кәдәмдәр. Алчи дәр нә уыцы фәндыры цагъдәй бабәллыдис ахәм цәмәдәр, кәй фәстә нә цәрын дәр нал хъуыдаид. Куы ма фәцардаиккам, уәд та, куыд хатыдыстәм, афтәмәй хъуамә уыдаиккам паддзәхтә әппәт дунейыл, мә уари!..

Стәй нәм тары әрбазынди бәх. Бады йыл ләг әмә кәны йә фәндыры цагъд, махмә әрбацайцәугәйә. Фәурәдта артдзәсты фарсмә. Банцади йә хъазынай әмә нәм кәсы, йә мидбылтә худгәйә.

– Эй, Зобар! Ай ды куы дæ! – æмæ йыл цинтæ кодта Данило.

Уæдæ мæнæ Лойкъо Зобар. Рихитæ уæхсджытæм ахæцца сты æмæ кæрæдзийыл стыхстысты сæры хилимæ. Цæстытæ, æрттивгæ стъалытау, калдтой сæ цæхæр. Йæ мидбылты та бахудти, – хуыцау дæуыстæн, – уыди æгас хур. Цыма йæ бæхимæ иу æндоны фаркæй сфыщгæ уыди, уыйау лæууыди уый, арты рухсмæ тугау сырх-сырхид, æмæ, худгæйæ, æрттывтой йæ дæндæгтæ. Уæд æз æлггыстаг фæуон, кæд æй æз нæ бауарзтон; цалынмæ йын йæ дзыхы дзырд фехъуыстон, уый размæ кæд æз æмбæрстон, – цæрын, зæгъгæ, æз дæр ацы рухс арвы бын...

Лойкъо æмæ Раддæ

Ай, мæ уари, адаемæй цы хуы-зæттæ равзæры хатт! Фæкæндзæни дæм иу каст æмæ дын байс-дзæни дæ уд. Æмæ дæм уый дæр худи наг нæ кæс-дзæни, фæлæ дзы дæхинымæр кад-джын уыдзынæ. Ахæмимæ адæй-маг йæхæдæг

дæр йæхиуыл схæцы уæлдæр... Стæм у ныр ахæм. Кæнгæ дæр цы бачындæуа, кæд ныцъцъус сты, ме ’мбал. Хорз арæх куы уайд зæххыл, уæд æй хорзыл дæр ничиуал хынцид... Фæлæ мæм ногджыдæр байхъус. Уæд ын зæгъы Раддæ:

– Хорз цæгъдыс ды, Лойкъо! Фæлæ дын кæй арæзт у ацы хъæлæсджын æмæ зæрдæргъæвд скрипкæ?

Лæппу йæм хуыд:

– Мæнæн мæхи арæзт. Аразгæ та йæ скодтон – фæйнагæй нæ, фæлæ бирæ кæй уарзтон, ахæм æвзонг чызджы риуæй. Йæ тынтæ та йын рауагътон йæ зæрдæйы тæгтæй. Фæливы мæ хатт ацы скрипкæ, фæлæ уæддæр арæхсы йе ’рдын мæ армы.

Зæгъын æй цы хъæуы, кæддæриддæр махон чызджы цæстытæ

батар кæнынмæ фæхъавы, цæмæй йын-иу ма ссудзын кæна йæ зæрдæ. Афтамæй та йæм йæ зæрдæйы мидæг йæ мæты фæбæллы. Нæ Лойкъо дæр бахъавыди афтæ. Фæлæ ахæм чызгыл не сæмбæлди лæппу.

Азылдис иннæрдæм Раддæ æмæ, цыма æвæндонæй загъта:

– Уæдæ афтæ куы дзырдтой, Зобар, дам, цæрдæг у æмæ дзырдахсаг. Цæй мæнг сты адæм! – Стæй алаууыди фæсвæд.

– Ех-æй, рæсугъд чызгай, æгæр цыргъ у де ’взаг! – Цæхæр ракалдта йæ цæстытæй Лойкъо æмæ æрхызти йæ бæхæй.

– Æгас ут, æфсымæртæ! Мæнæ та дæн æз дæр уе ’хсæн!

– Фарны уазæг! – загъта йын дзуапæн Данило.

Фæцинтæ, фæныхæстæ кодтам æмæ схуыссыдыстæм. Тарф фынæй кодтам...

Райсом уынаем: Зобарæн йæ сæр баст хæцъилæй... Цы ’рцыди? Уый, дам, ыл дысон бæх фæлаууыди. Е-гъе! Бамбæрстам мах, цы ефс æй ныццафта, æмæ худтыстæм нæхинымæры. Худти Данило дæр.

Уæдæ куыд? Лойкъо Раддæйы аккаг нæ уыди, æви цы?.. Фæлæ нæй! Чызг цыфæнды хорз уæд, уæддæр тæнцъар у йæ уд. Æмæ йын йе ’фсæджы сыгъзæрины уаргъ куы ’рцауындзай, уæддæр цы у, уымæй хуыздæр не ’суыздæни, æмæ йын скæнæн дæр нæй... Уый дæр афтæ».

* * *

Цæрæм мах. Цæрæм ацы бынаты. Уæды бонты нæ хъуыддæгтæ дæр цыдысты хорз. Зобар дæр царди немæ. Стæй цæй æмбайлаг уыди?! Зонджын, куыд ацæргæ лæг, алцыппæты фæлтæрд.

Уырыссагау æмæ мадиарагау⁵ дæр ахуыр уыди. Куы-иу байдыдтадзурын, æнусмæ дылхуыссæг не ’рхæцыдаид: хъуыстаис æм... Æмæ цæгъдгæ та куыд кодта?! Уæд арвы цæф фæуон, кæд ма зæххыл æндæр исчи искуы афтæ цагъта!.. Æрбауагъта-иу скрипкайы тынтыл йе ’рдын, æмæ-иу уæд барызтысты риуы тæгтæ... Æруадзы-ма ноджы, æмæ уæд бахъарм ис зæрдæ... Уый та-иу цагъта æмæ йæ мидбылты худти.

---

⁵ Мадияраг кæнæ венгрияг адæмыхатт.

Уый цагъдмæ хъусгæйæ, адæймаджы фæндыди æмрæстæджы кæуын æмæ худын... Куы мæнæ чидæр йæ хъарæг кæны æмæ хъæрзы, куры де 'ххуыс, æмæ дын йæ маст, карды бырынкъау, дæ риуы ныссагъди. Кæнæ мæнæ сæрвæт йæ аргъæуттæ, æнкъард аргъæуттæ кæны арвæн.

Кæуы чызг, сахъ лæппулæджы фæндараст кæнгæйæ. Лæппу сиды чызгмæ, сæрвæтмæ хонгæйæ... Стæй æвиппайды – «гъæйтт» æмæ-иу уæд арвынæрынау ныццалхъ кодта цæрдæг сæрибары цагъд.

Уæд хур дæр, фæкæс-ма, арвыл скафыди уыцы фæндыры бын... Афтæ, мæ уари!.. Дæ буары алы таг дæр æмбæрста уыцы зарæджы æмæ-иу адæймаджы æмткæй цагъары баст ныккодта. Æмæ ныл куы фæхъæр кодтаид Лойкьо: «уæ кæрдтæй, æмбæлттæ!» – уæд нæ бацуæрстаиккам, кæуыл нæ фæцардыдтаид, ууыл. Йæ бон уыди алцыппæт дæр ракæнын адæймагæн... Стæй йæ уарзгæ та куыд кодтам? Хъæбæр æй уарзтам.

Æрмæст Раддæ ницæмæ дардта ацы лæппуйы, æмæ канд афтæ дæр нæ, фæлæ-иу ыл хатт фаутæ дæр хаста. Арф ын ныццавта йæ зæрдæ Зобарæн, æгæр арф. Цæуы Зобары дæндагты хъызытт. Йæ рихитæ дауы. Цæстæнгас æнæбын ныттар ис. Хатт сæ ахæм цыдæр цæхæртæ ракæлы, æмæ сæ адæймаг йæхицæн дæр фæтæрсы...

Ацæуы Лойкьо æхсæвыгон сæрвæты, дард. Фæкæны райсоммæ йе скрипкæ хъарæг. Фæкæуы, цыма ныгæны Зобары сæрибардзинад...

Мах та-иу хуыссæм æмæ хъусæм, «цы ми бачындæуа», ууыл хъуыдыты ныххаугæйæ. Зонæм, дыууæ дуры куы тулой, уæд се 'хсæн балæууæн нæй: бацъист кæндзысты. Æмæ хъуыддаг йæхи бар цыди.

Иухатт куы уыди, уæд дын мах бадæм иуыл æмбырдæй æмæ нæ ныхас кæнæм. Бахъыг стæм, æмæ Данило Лойкьойæ куры: «Сцæгъд нын, Зобар! Ракæн нын зарæг. Бахъæлдзæг нын кæн дæ цагъдæй нæ зæрдæ!»

Уый базылдта йæ цæст Раддæйы 'рдæм, – Раддæ та цъус æддæдæр, йæ цæсгом хæрдмæ ныддаргæйæ, арвмæ касти. Зобар æрдын йæ фæндырыл æруагъта... Афтæ сдзырдта скрипкæ, цыма æцæг чызджы зæрдæйæ арæзт уыди. Æмæ базарди Лойкьо:

«Ей-эй! Цæхæр мæ риуы судзы, –
Нæ сæрвæт у уæрæх;
Фидар – цонг æмæ нæ цуды,
Уадæй тагъддæр у мæ бæх»

Базылдта йæм Раддæ йæ сæр. Баввахсдæри æмæ цæгъдæгæн цæхгæр йæ цæстытæм бахудти.

«Ей-эй! Скъæргæ уæдæ размæ,
Рухс нæм æнхъæлмæ кæсы.
Мæйдар тар ныббадти нæ сæрмæ,
Фарн нæм сомы бон хæссы...
Уæдæ цырды нæ тахт бæрзæндтæм,
Хурыл сæмбæлæм нæ балцы.
Фæлæ мæйы цалхы сау бæх
Ма фæцагайæд йæ барцæй...»

Диссаджы зард кодта. Ныр афтæ ничыуал арæхсы. Раддæ та бадзуры, цыма дон фæрсудзы: «Афтæ бæрзæндты куы нæ тæхыс, Лойкьо! Цы нæ ис? Куы расхъиуай мыййаг, æмæ дæ фындз цъыфдзасты куы ныссæдза. Дæ рихи дæр дзы самæнтдзынæ...» – Сырды каст æм бакодта Лойкьо. Ницы йæм сдзырдта. Фæхæцыди йæхиуыл æмæ та кæны йæ зарæг:

«Ей-гъопп! Куы ныл скæса бон,
Æмæ мах фынай куы кæнаем,
Ей-эй, уый не 'ппæтæн дæр, зон,
Æгады худинаг уыдзæни!»

– Ай зарæг у, гъе – загъта Данило... Никуы фехъуыстон æз дæр ахæм зарæг. Уæдмæ сайтан йæхицæн сурдымæн саразæд, кæд æз мæнг зæгъын.

Зæронд Нур та йæ рихитæ даудта æмæ-иу бауыгъта йæ уæхсджытæ. Афтæ не 'ппæтæн дæр нæ зæрдæмæ фæцыди Зобары хъæлдзæг зарæг.

Æрмæст Раддæмæ нæ фæкасти хорз. – «Раст афтæ иухатт хъæсдарæг цъызытт кодта, цæргæсыл йæхи баргæ!» Æрбадзырдта чызг, æмæ ныл цыма миты хъæпæн æрбакалдта.

– Чи зоны, Раддæ, ехс бавзарын дæ æрфæндыди, – йæхи йæм балвæста Данило... Зобар та йæ худ зæххыл ныххуырста æмæ сау мæрæй ныссаудæр, афтæмæй дзуры: «Фæлæуу, Данило! Цæхæр

æфсургъæн йæ хос уидоны æндон къæбæлтæ... Ратт мын дæ чызджы...»

– Дæ ныхас зæрдæмæ цæуы. Дæу фæуæд, кæд дын комы!

– Хорз уæдæ – дзуры Лойкъо æмæ зæгъы Раддæйæн: – «Цæй, чызгай, байхъус мæм иуцъус, фæлæ-иу дæхицæй ма фæбуц у... Бирæ федтон æз сымахонтæй, бирæ. Фæлæ сæ мæ зæрдæмæ иу дæр нæ фæцыди, ды куыд фæцыдтæ. Æх-ай, Раддæ, басастай мын мæ уд. Æмæ цы кæны?!»

Цы уæвинаг у, уый уыздæни. Стæй ахæм бæх дæр нæй, хæд-хицæй фæлидзæн кæуыл уа... Æмæ дæ ныр æз мæхицæн усаг зæгъын хуыцауы, мæ цæсгомæ, дæ фыды æмæ æдæппæт адæмы раз. Фæлæ зон, мæ фæндтæн цæхгæр макуы фæлæуу. Æз сæрибар лæг дæн æмæ цæрдзынæн, куыд мæ фæнды, афтæ. Æмæ йæм баввахси. Йæ дæндæгтæн сæ хъыззытт цыди, йæ цæстытæ калдтой сæ цæхæр. Кæсæм, æмæ йæм бадардта йæ къух лæппу.

«Бакодта нæ Раддæ уидон быдираг уырсыл» – æнхъæлæм... Æвиппайды ауыдтам, фæхъил сты лæппуйы къухтæ æмæ зæххыл фæцыди йæ дзæхст.

Айдындиссаг! Цыманæмыгсæмбæлдислæппуйы зæрдæйыл... Уый, дам, ын Раддæ æрбатыхта гæрзын ехс йæ зæнгтыл æмæ йæ æрбариуыгъта йæхи `рдæм – ай цæмæй асхъиудта Лойкъо.

Чызг та йæхи зæххыл æруагъта. Не змæлы. Æнцад йæхинымæр худы. Лойкъо дæр бады. Къухтæй фидар ныххæцыди йæ сæрыл, цыма тæрсы, куы ратона йæ тенка... Стæй сындæггай сыстади æмæ никæмæ бакæсгæ, афтæмæй адде сæрвæты.

Ныр мын мæ хъусы бадзырдта: «Акæс йæ фæдыл». Æмæ æз дæр ахъуызыдтæн Зобары фæдыл сæрвæты, æхсæвы тары. Ахæмтæ гъе, мæ уари!»

* * *

Макъар ныццагъдта йæ сурдымæны æртхутæг æмæ та дзы ноджы тамако ныннадта.

Æз цинелы арфдæр ныннæрстон мæхи æмæ афтæмæй, фæлдæхтæй, кастæн Макъары хурæй æмæ дымгæйæ сыгъд саулагъз зæронд цæсгомæ. Уый тар æмæ хъуынтыз, йæ сæр æнкъуыста æмæ хинымæр цыдæртæ сыбар-сыбур кодта. Йæ

урс рихитæ змæлдысты. Дымгæ йын йæ сæры хил фæйлыдта. Уый уыди арвы цæфæй сыгъд, рагон тулдзы хуызæн, нырма дæр уæнгтæй хъаруджын, фидар, хъæддых æмæ сæрыстыр... Денджыз раздæрау пæлх-пæлх кодта йæ былтæм, æмæ йын дымгæ йæ уынæр сæрвæтыл хаста... Нонкæ дæр йæ зарынай банцади... Æмæ фæззыгон æхсæв арвил æртыгуыраг мигътæй ныттардæри ноджы...

Цыди Лойкьо уæззау къахдзæфæй. Æркъул йæ сæр. Æрхаудысты йæ базгуытæ ехсы гæрзау. Æмæ куы ныххæццæ ис ланчы къадамæ, уæд дурыл æруагъта йæхи æмæ ныхъхæрзыдта. Афтæ арф ныхъхæрзыдта, æмæ мæхицæн дæр мæ зæрдæйы тугтæ ныккалдысты. Фæлæ йæм уæддæр нæ бацыдтæн.

Мастæн ныхасæй нæ баххуыс кæндзына. Афтæ нæу?! Тæккæ дæр... Бады сахат, дыккаг. Не змæлы. Ноджыдæр бады. Æз дæр æрныгъуылдтæн æввахсдæр.

Æхсæв ирд. Мæй байтылдта йе 'взист æгас сæрвæтыл, æмæ алцыппæт зыны дардмæ.

Æвиппайдæй ауыдтон: таборæй тындзгæ æрбауайы Раддæ. Æхсызгон мын уыди. «Мæна цы æмбисонд ис», – ахуыды кодтон. «Буц чызг Раддæ йæм йæхæдæг æрбацауы...» Фæлæ йæ лæппу нæ хъуысы...

Æрæвæрдта Раддæ йæ къухтæ лæппуйы уæхсгыл. Фестъæлфыди Лойкьо, æриста йæ къухтæ йæ сæрæй æмæ йыл схæцыди. Куыд фесхъиудта... Афтæ йæ кард февзæрди къухы...

Уынын, ныргæвддзæни чызджы, æмæ фæдис фæсидтон табормæ, æви сæм мæхи баппарон, ууыл ахуыды дæр мын нæ бантысти, афтæмæй хъуысын: – «Аппар æй, кæннод дын дæ сæр сæттын!» Кæсын, – дæлæ Раддæйы армы дамбаца, æмæ йæ ныццарæзта раст Зобары ныхмæ...

Æй, шайтан-чызг!.. А-уæдæ, ныр сæ дыууæ дæр æмдых сты, æмæ цы уызæни дарддæр, уымæ кæсын.

– Байхъус! – æмæ Раддæ фæстæмæ йæ дамбаца ныссагъта йæ сины, афтæмæй дзуры Зобарæн: – «Æз дæм марынмæ нæ, фæлæ фидауынмæ æрбацыдтæн. Аппар уал дæ кард!» – Лæппу аппæрста кард æмæ йын хъуынтъызæй кæсы раст йæ цæстытæм.

Диссагдæр ма цы уызæни, ме 'фсымæр! Лæууыс дыууæ адæймаджы æмæ кæрдзимæ нымдзаст сты сырды цæстытæй...

Æмæ сæ дыууæ дæр цæй хорз, куыд хъаруджын адæймагтæ сты?!
Уынынц сæ ирд мæй æмæ æз, æндæр ничи...

– Цæй байхъус мæм, Лойкъо! Уарзын дæ! – дзуры йын Раддæ.

Уый та айтынг кодта йæ уæхсджытæ, цыма баст уыдысты йæ цæнгтæ æмæ йæ къæхтæ...

– Æз бирæ федтон æхсар æмæ хъаруджын лæппутæ, фæлæ ды дæ уд æмæ цæсгомæй се 'ппæтæй сахъ æмæ рæсугъддæр. Уыдонæй алчи, кæмæдæриддæрмæ сæ фæныкъуылдтаин мæ цæст, уый ныддастайд йæ рихи, кæнæ мын æрхаудтаид мæ къæхтæм, куы мæ бафæндыдаид, уæд. Фæлæ афтæ нæу ме 'гъдау!.. Уыдæттæн сахъдзинад иу бæрц дæр нæ уыди, æмæ сæ æз уæд ноджыдæр ссылваз кодтаин... Сыстæм ис зæххыл хъаруджын циган, Лойкъо, цъус сты... Никай никад уарзтон, Лойкъо, фæлæ дæу уарзын. Æмæ ма ноджы уарзын сæрибардзинад. Уый та уарзын хъæуы фылдæр, Лойкъо... Æнæ дæу мæнæн нæй цæрæн, дæуæн та – æнæ мæн!.. Æмæ дæм бæллын, – ды мæн куыд уай уд æмæ буарæй... Æмбарыс?

Уый бахудти:

– Æмбарын. Æхсызгон у мæ зæрдæйæн дæ ныхас, ноджыдæр дзур!

– Æмæ ма дын цы зæгъон, Лойкъо? Цасфæнды мæ лас дæхи, уæддæр дæ басæтдзынæн, æмæ ды мæн бауыдзынæ... Фæлæ уæгъды мауал саф рæстæг. Дæумæ æнхъæлмæ кæсынц мæ батæ, мæ цинтæ. Адджын дæ фæрæвдаудзынæн. Мæ баты бын ды ферох кæндзынæ дæ рæсугъд буц кард.

Æмæ дæ хъæлдзæг зарджытæ, сахъ циганты зæрдæмæдзæугæ, нал айхъуысдзысты сæрвæтыл. Кæндзынæ ды фæлмæн уарзаны сагъæс – зарджытæ мæнæн, Раддæйæн... Уæдæ мауал саф уæгъды дæ рæстæг. Куыд дын зæгъон æз, дæ хистæр æмбал – юнак, афтæ ды бакæндзынæ: æркувдзынæ мын ды мæ къæхты тъæпæнты онг æгас таборы раз, аба кæндзынæ ды мæ рахиз армæн æмæ уæдæй фæстæмæ уыдзынæн æз дæуæн къайаг...

Цы йæ бафæндыди, хæйрæг æй ныййара! Ахæм хабар æз никуы фехъуыстон. Æрмæст черногортæм фыдæлты уыди афтæ, – зæрæттæ фæдзурынц. Цигантæн – никад... Уæдæ ма, мæ уари, æрымыс ды исты амæй диссагдæр.

Дæ сæр афæдз фæхой, уæддæр дæ хъуыдыйы не 'рцæудзæни.

Ахам ныхæстæй фæстæдæр фæлæууыди Лойкъо. Ныббон кодта æгас сæрвæты дзаг, афтæ, цыма йын исчи ныццафта йæ риу.

Барызти йæ бынаты Раддæ, фæлæ нæ раргоми йæ тас.

– Цæй, уæдæ уал хæрзбон. Райсом бакæндзынæ, куыд дын загътон, афтæ. Фехъуыстай, Лойкъо?

– Фехъуыстон. Бакæндзынæн! – Цыма нырдиаг кодта Зобар æмæ йæм байтынг кодта йæ хъæбыстæ. Чызг æм нал фæкасти. Лæппу адзойтæ кодта æмæ, дымгæйæ фæлдæхт тулдзау, сæмбæлди зæххыл, дзыназгæ æмæ худгæйæ...

Ай, куыд бадомдта сахъ лæппуйы æлгъыст Раддæ... Тыхæй-фыдæй ма мын æрчыцыдта.

Ех-хæй! Хæйрæджыты хай фæуæд, кæй бафæнда, æмæ адæм масты мæт кæной! Кæй бон у хъусын, куыд хъæрзы адæймаджы зæрдæ, мастæй скъуыйгæйæ?.. Дæхæдæг-ма йыл ахъуыды кæн!

Æрбаздæхтæн æз табормæ æмæ радзырдтон алцыппæт зæрæдтæн. Ахъуыды кодтой æмæ сæ бафæндыди, – банхæлмæ кæсын æмæ фенын, кæддæра куыд ацæуид хъуыддаг.

* * *

Хъуыддаг та рацыди афтæ. Дыккаг изæры, куы та æрæмбырд стæм иууылдæр артдзæсты фарсмæ, Лойкъо дæр не 'хсæнмæ æрбацыди. Уый уыди æнкъард æмæ бæрæг фæмæллæгдæр ис уыцы-иу æхсæвы дæргы.

Йæ цæстытæ бахаудысты, æруагъта сæ, цыма нæм йæ цæсгом нæ хъæцы кæсын, æмæ нын афтæмæй дзуры:

– Ай мæнæ куыд сты мæ хъуыддæгтæ, æмгæрттæ!.. Ныккастæн æз ацы æхсæв мæ зæрдæмæ, æмæ дзы нал разынди бынат мæ рагон сæрибар цардæн. Раддæ дзы бацарди ныр, æндæр ничи. Æрбакæсут-ма; ай, мæнæ дзы рæсугъд чызг, ус-паддзах, Раддæ йæ мидбылты худы... Уый уарзы йæ сæрибардзинад мæнæй фылдæр. Æз та йын йæхи уарзын мæ сæрибар цардæй тыхджындæр. Æмæ сфæнд кодтон, Раддæйæн, куыд мын загъта, афтæ: мæ зæнгтыл ныккувын, цæмæй уæ алчидæр фена, куыд басаста рæсугъддзинад уыцы Лойкъо Зобары, ныры онг, хъæрццыгъа бабызтæй куыд хъазы, афтæ чызджытæй чи хъазыди... Стæй уæд бауыздæни мæ бинойнаг. Уый мæ рæвдаудзæн æмæ мыл узæлдзæни.

Маен сымахмæ зарджытæ кæнынмæ нал равдæлдзæни. Мæ сæрибардзинадыл дæр нал фæкæндзынæн фæсмон... Афтæ нæу, Раддæ?!

Лæппу сдардта йæ цæстæнгас æмæ йæм къæмдзæстыгæй бакасти. Чызг ницы дзуры. Тызмæг банкъуыста сæр æмæ къухæй йæ къæхтæм бацамыдта... Мах сæм кастыстæм æмæ сын ницы æмбæрстам.

Фæндыди мæ искуыдæм фæлидзын, цæмæй ма федтаин, куыд æрхаудзæни Лойкъо Зобар чызджы раз йæ зонгуытыл, кæд уыцы чызг у Раддæ, уæддæр... Цыдæр дзы æфсæрмаг уыди, маст æмæ хъыгаг...

– Цæй, уæдæ! – фæхъæр кодта Раддæ Зобарыл.

– Е-гъе! Ма тындз. Бантысдзæн дын. Бафсæддзынæ! – бахудти лæппу. Æмæ, цыма æндон ныззæлланг кодта, йæ бахудт уыди афтæ...

– Гъе уый уын мæ хъуыддæгтæ се ’ппæт, æмгæртæ... Цы ма мæ домут?.. Æмбæлы ма мын бафæлварын, – куыд хъæбæр у Раддæйы зæрдæ... Бавзарон æй... Ныппарут, æмбæлттæ! – Мах хатгæ дæр ницы бакодтам, цы аразын хъавы Зобар, афтæмæй Раддæ асхъиудта зæххыл: йæ риуы ныннихсти Зобары къæлæс кард йæ фистоны онг. Мах дурдзæфау фестæм...

Раддæ стыдта кард. Фехста йæ иуварс. Йæ сау дзыккуты хъуымбылæй цæф нылхъывта. Æмæ бæстон, хъæрæй, йæ мидбылты худгæйæ, загъта:

– Хæрзбон, Лойкъо! Зыдтон, афтæ кæй бакæндзынæ!!! – Æмæ амарди...

...Æмбарыс, цы чызг уыди?! Уæд æз æнусæй сæдæмæ æлгыстæй фæхæтон, кæд уый æмбисонды дæлимойнаг чызг нæ уыди!..

– Æх-х! Уæдæ ныккувон æз дæр дæ къæхты тъæпæнтæн, мæ буц ус-паддзах! – йæ хъæлæсы дзаг æгас сæрвæтыл сæрдиаг кодта Лойкъо, æмæ зæххыл йæхи ныххуырсгæ, нындагъди йæ былтæй узал Раддæйы къæхтыл... Æмæ бандзыг...

Мах системæ нæ худтæ æмæ лæууыдыстæм æнкъардæй, æнæ исты дзургæйæ... Цы хъуамæ дзырдæуа ахæм фыдцауы?!

«Сбæттын æй хъæуы!» – зæгъын цыма хъавыди Нур, фæлæ

никай къух бавнæлдтаид Лойкъо Зобары бæттынмæ; æмæ йæ бæтгæ дæр ничи бакодтаид. Нур, цыма уый зыдта, бауигъта йæ цæнгтæ æмæ адде ис фæсфæд.

Данило та, Раддæ иуварс цы кард аппæрста, уыцы кард систа. Фæкасти йæм бирæ, йæ урс рихитæй ризгæ. Уыцы кардыл нæма бацахсти Раддæйы хъарм туг... Кард та афтæ къæлæсытæ æмæ афтæ цыргъ уыди! Стæй баввахс Данило Зобармæ æмæ йын уыцы кард йæ чъылдымы, раст зæрдæйы хæрх-цæхгæр ныссагъта... Аккаг фыд уыди Раддæйæн дæр, рагон салдат Данило.

– Уый та дзы мæн! – Даниломæ æрбазилгæйæ, загъта Лойкъо... Стæй арасти Раддæйы фæдыл...

Мах кастыстæм...

Афæлдæхт ис Раддæ, йæ хъуымбыл дзыкку йæ риумæ нылхъивгæйæ, йæ цæстытæ та цъæх арвмæ дзагъуырæй ныддардта.

Йæ дæлæртты адаргъи сахъ лæппу Лойкъо Зобар. Йæ цæсгомыл æрпыхсыл ис йæ сæры хил, æмæ сæ бынæй цæсгом нæ зынди.

Лæууыдыстæм мах, маст кодтам. Æмызмæлды ризыдысты йæ рихитæ зæронд Данилойæн, æмæ нылхынцъ сты йæ бæзджын æрфгуйтæ. Арвы уæрæхы дзæгъæл, æнæдзургæ касти. Нур та, хæнтурс хил зæронд, ныффæлдæхти зæххыл дæлгоммæ æмæ афтæ ныккуыдта, æмæ цæугæйæ-цыдысты йæ зæронд уæхсджытæ.

Уыди нын, мæ уари, цæуыл куыдтаиккам, уый!..

...Уæдæ ды зилис бæстæтыл. Хæт дæ фæндагыл. Мачердæм фездæх. Цу раст. Кæд нæ байсæфис уæгъды... Уæдæ афтæ, мæ уари!»

Макъар банцади æмæ сурдымæн йæ чъыссæйы бафснайдта, йæ куырæты риу дæр бафтыдта. Къæвда æрбайдыдта сг. Стынгдæр ис дымгæ. Денджыз пæлхъ кодта къуырма æмæ мастыгæр. Бæхтæ иугæйттæй цыдысты фæцæйнымæггæнгæ артмæ. Æрбакастысты-иу нæм сæ хъоппæг зондджын цæстытæй, æрлæууыдысты-иу æнæзмæлгæйæ æмæ ныл æнгом цæг æрзылдтой...

«Хоп-оп! Æй-ой!» – фæсидт сгыл рæвдаугæ Макъар æмæ, йæ уарзон сынтсау бæхы барц æрдаугæ йæ армæй, ме 'рдæм

дзургæйæ загъта: «Хуыссын афон у!» Стæй йæ сæры онг йæхи пæлæсы ныннуæрста, адæргъ ис зæххыл æмæ ныссабыр.

Мæн хуыссæг нæ ахста. Æз кастæн сæрваты тары, æмæ уæлдафы мæ цæстытыл уади Раддæйы æмбисонды рæсугъд æмæ сæрыстыр æндæрг. Уый йæ сау дзыккуйы губакк нылхъывта йæ риуы цæфмæ, æмæ йæ саулагъз, тæнæг æнгуылдзты 'хсанæй æртахгай лæдæрсти йæ туг, зæхмæ цæхæр-сырх стъалытау хаугæйæ.

Йæ фæдыл ленчытæ кодта сахъ æмæ æхсарджын лæппулæг Лойкъо Зобар. Йæ цæсгомыл байтыгъд ис йæ сæры сатæгсау хил æмæ сæ бынæй ставд узал цæстысыг тагъди фæд-фæдыл, тæркæй...

Къæвда стыхджындæр ис. Денджыз кодта æнкъард, стырады кадæг кæрæдзийæн аккаг къай, рæсугъд цигантыл – Лойкъо Зобар æмæ Раддæйыл.

Уыдон сæ дыууæ дæр æхсæвы тары мæ рæзты зилдухæн кодтой – узгæ, æмыр. Фæлæ рæсугъд Лойкъо буц хъал чызг Раддæйы никуыд æййæфта æмæ никæд балæууыди йе 'мрæнхъ...

Хурварсырдыгәй рыг-фәлм бады, әмә арв тар у, лакъон доны хуызән. Хур йә судзаг цәхәрцәстытәй кәсы цьәхбын денджызмә, рыгәйдзаг, тәнаег хызы хуызән, уәлдәфы әхсәнәй. Хуры тынтә нә хәццә кәнынц нарәг, кьуындәг нәулаууәнмә⁶, фәйлауән фиййәгтә, наутәрән ләсгәртә әмә туркаг тьәпәнсәр бәләгьты цыргь бынхьәдтә лыгтә әмә ауәдзтә кәй кәнынц, дыууәрдәм конд хуымы хуызән. Хьәбәр дурәй амад фәсагән кьултәй әхгәд әмә әлвәст денджызы уыләнты дәләмә уырдыгмә әлхьивынц се стыр уәзәй, сә рәгьтыл цьыгьгьуыттытә кәнгә, дынджыр домбай наутә. Уыләнтә, стонг бирәгьтау, ләбурынц әмә сәхи хойынц науты фәрстыл, әмә доны былтыл, хьуыр-хьуыргәнгә әмә хәппултә калгәйә, алы чьизи сыл кәй калынц, уый сәраппонд.

Якорты әмә вагәтты рәхысты дзыгьал-мыгьул, әмбәрзән әфсәйнагты зәланг, дурцьар фәндагыл хаугәйә, хьәдәрмәджы әмыр гуыппытә, цыппәрдзәлхыг уәрдәтты гуыр-гуыр, науты цьәхснаг әхситг кәнә әмыр богьтә, бәхтәрджыты, әккойә хәсджыты, матросты әмә салдәтты сонт хьәртә – уыдон сеппәт иумә сәмхәццә, сәмтьеры вәййынц әмә ерысәй әмбугәнгәйә, әмә кәрәдзи хьәрты хәсгәйә, уыләнтә кәнынц уәлдәфы мидәг ныллаг наулаууәны сәрмә. Уыдонмә зәххәй уәләмә згьорынц, фәдисы уайәгау, ног әмә ног алыхуызон, алы мыггаг хьәр, хьәләба, уынәр әмә сә цьәхахст, сә зәланг, сә гуыр-гуырай, рыгәйдзаг әнуд уәлдәф пырх кәнгәйә, сә алфамбылай бәстә азәлын кәнынц.

Дур уәд, әфсәйнаг уәд, хьәдәрмәг, дурцьар наулаууәны

---

⁶ Гавань.

фæз, науты адæм – сеппæт дæр пайдайы фæдыл, сæ тыхджын хъæлæсæй, табу кæнгæйæ, базарынц Меркурийæн⁷. Æрмæст уыцы зарæджы мидаг адæмы хъæлæстæ мæллæг, лæмæгъ æмæ худæг сты – хъуысгæ дæр дзæбæх нæ кæнынц. Адæм сæхæдæг дæр райдианы уыцы хъæлæба, уыцы алгъони кæмæй рацыд, кæй хуылфы равзæрд, – уыдон дæр худæг æмæ тæригъæддаг сты: уæззау æргъæмттæ хæсгæйæ, ныггуыбыртæ сты, æмæ рыгæйдзагæй, бызгъуырты мидаг, цырд, хæлæфæй дыууæ ’рдæм ратæх-батæх кæнынц рыгæйдзаг, мигъы хуызæн, æнуд æмæ тæвд уæлдæфы, хъæр æмæ ахсты мидаг. Сæхæдæг сæхи къухтæй кæй сарæзтой, кæй сфæлдыстой, уыцы гуыппырсар дынджыр науты цур, уыцы алыхуызон дзаумайы, рæдзæгъдты æхсæн æмæ, рæхыстæй дзыгъал-мыгъулгæнаг, вагæтты уæлхъус цæсты нæ ахадынц – ницы сты, бындзытæ æмæ мæлдзыджытæй уæлдай. Сæхæдæг кæй сфæлдыстой, уыдон сæ ницæмæ, æгадмæ æртæрдтой æмæ сæ сæхицæн кусæг, цагъар скодтой.

Уæззау, дынджыр, къæдзæхы йас наутæ араст æввонг, лæугæйæ, уасынц, пыф-пыф кæнынц, дæлиауæй сæ риуты æмбæрц уæлæфынц æмæ сæ алы уасты ахастæй æмбарын кæнынц: сæ сæртыл ралæс-балæс чи кæны, се стыр арф гуыбынтæ сын чи дзаг кæны сæ хидæйдзаг цагъайраджы фæллоуæ, уыцы мæгуырхуыз, рыгæйдзаг кусæг адæм сæ цæсты æгад, æлгъаг, ницæйаг кæй сты, уый. Худæгæй тгæппытæ хауын кæнынц уыцы æккойæ хæссæг кусджытæ: дæргъæй-дæргъмæ, иу-иннаы фæдыл ныббал, ныббæндæн вæййынц æмæ мæнауæй се ’дзаг голджытæй иу къорд мин путы се ’ккæйттыл хæссынц науты æфсæйнаг гуыбынтæм, цæмæй сæхи æххормаг гуыбынтæн уыцы мæнауæй иу къорд джиранкайы бакусой, уый тыххæй. Хæррæгъты, бызгъуырты мидаг, хидæйдзаг, куыствæллад, фæлмæст кусæг адæм сæхи нал æмбарынц, хъæлайы хуызæн сысты уыцы алгъони æмæ æнтæфы мидаг. Сæхи къухæй кæй сарæзтой, кæй сфæлдыстой æмæ кæй зонд, кæй хъаруы руаджы змæлынц æмæ цæуынц, уыцы дынджыр хæхтæ – æрттиваг машинæтæ, уыдон кусæг адæмимæ иу ран куы æрæвæрай, кæрæдзийыл сæ куы абарай, уæд кусæг

---

⁷ Итайлаг сæудæджердзинады хицау.

лæг сæ цуры стыр худæг, стыр тæригъæддаг кæй у, уый æргом бæрæг у, æргом цæсты нæ ахады.

Хъæр, хъæлæба æмæ гуыр-гуыры бын фесты адæм. Рыг фындзы хъуынчъытæ æвдæрзта æмæ цæстытæ дзаг кодта. Бæстæ сыгъди, арт уагъта æмæ фыраэнтæфæй буар фæлмæцыд, уæнгтæ кæрæдзийыл нал хæцыдысты. Афтæ зынд, цыма уыцы бæсты алфамбылай цыдæриддæр уыд, уыдон сеппæт дæр, æнæ иу цухæй сæхи нал бауromдзысты, нал бабыхсдзысты æмæ æмхуызонæй, уыцы-иу цæфæй нытътæпп, ныггуыпп ласдзысты, æмæ уый фæстæ уæлдæф фæрогдæр уыдзæн, улæфт фенцондæр уыдзæн, бæстæ иудадзыг дæр æрынцайдзæн, æрсабыр уыдзæн æмæ рыгæйдзаг, мæстæймарæг алгъони фесæфдзæн, фæтар уыдзæн, æмæ уыйадыл денджыз æмæ арвыл фарн æрцаудзæн, бæстæ ныйирд, ныссабыр, схорз, срæсугъд уыдзæн.

Фехъуыст дзæнгæрджы æмхуызон, æмвæтин дыууадæс зæланг цæфы. Фæстаг хъæр куы бамыр, уæд фæллойдæ æрра хъæлæба басабырдæр. Иу æрхъæцы фæстæ ма хъуыстис æрмæст æмыр хъæр. Ныр адæмы уынар æмæ денджызы цæллахъ хуыздæр, бæлвырддæр хъуысын байдыдта. Уый уыд сихор хæрын афоны бæрæггæнæн.

I

Æккойæ хæссаг куджытæ сæ куыст куы ныууагътой науты лæууæндоны алфамбылай, лæгъзы къордгæйттæй куы апырх сты, хъæлæбагæнгæ, æмæ базаргæнджытæй сæхицæн алыхуызон хæринагтæ куы балхæдтой, уæд, гъа ныр сатæг ран – дурцъар фæндагыл сихор хæрыныл æрбаддзысты, зæгъгæ, афтæ Гришкæ Челкаш дæр уым æрбалæууыд. Зæронд ардыд бирæгъ наулаууæны кусæг адæмæн сеппæтæн дæр зонгæ æмæ хицон уыд, – ныфсхаст, зæрдæджын адæймаг, фыдрасыггæнаг, хуыснæджытæн сæ тæккæ уæндондæртæй. Челкаш уыд бæгъæввад, бæгъæмсар, дæрдвæд лæгуын хъæдабаæ хæлафы æмæ чъизи, скъуыд æфцæгготджын хæдоны мидаг. Хæдоны бынæй æргом зындысты, бурбын цармæй æлвæст, хус, мæллæг стджытæ. Йæ урсæмхæццæ, пыхцыл сау сæрыхъуынтæ æмæ æмпылд, æнхъырдатæ, сыррдзаст

цыргъ цæсгомыл бæрæг уыд, нырма ныртæккæ кæй сыстад йæ хуыссæнæй, уый. Йæ иу бур рихийы æхсæнæй уæлæмæ хæрдмæ касти, хылбырынкæ æфсирау, хъæмпы халы тихалæг, иннæ ахæм хъæмпы хал стыхстис йæ галиу æнæдаст уадулы хъис хъуынты æхсæн. Йæ фæсхъус атыста, ныртæккæйы сахат кæй расаста, ахæм гыццыл сусхъæды къалиу. Челкаш уыд бæрзонд, къæсхуыр, зына-нæзына гуыбыр арæст. Уый цыд дуртыл, сындæг санчъехтæ кæнгæ, æмæ йæ гуыбыр, хъæрццыгъайы бырынчы хуызæн, æрдынгонд фындз дыууæрдæм разил-базил кодта, афтæмæй йæ цæхæрцæст æрттиваг, уазал цæстытæй кæйдæр агуырда æккойæ хæссæг куджыты æхсæн. Йæ бæзджын бур даргъ рихитæ, нæл гæдыйы пуцутау, куыддæр стъæлфæгау кодтой, æмæ йæ чылдымыл æвæрд къухты даргъ, зылын, æндæдзаг æнгуылдзтæ, æнæ исты æфсонæй, кæрæдзи æууæрстой æмæ сæхи æгъдауæй сæхи мидæг кæрæдзийыл тыхстысты. Ам дæр бирæ йæхи хуызæн хауæггаг, уынгты хæтæг адæмæн сæ тæккæ цæуты, сæ тæккæ налатдæрты æхсæн бæлвырд бæрæг дæр уыд быдираг хъæрццыгъайы æнгæсæй, йæ къæсхуыр буарæй æмæ йæ зæрдæджын, ленкгæнæгау, хъавгæ цыдæй. Афтæ зынд æрмæст æдде бакæсгæйæ, фæлæ æнæуый йæ зæрдæ æнцад нæ уыд æмæ, буары чи хъардта, ахæм цырд кæстытæй кæй хуызæн уыд, уыцы хъæрццыгъайы тахт зæрдыл лæууын кодта.

Æвзалыйæ дзаг тæсчъыты рæдзæгъдты фæсдзæгат, аууоны, цы æккойæ хæссæг куджытæ бадтысты, уыдонмæ куы баввахс Челкаш, уæд ын йæ развæндаг ацахста иу домбай, мызыхъхъ-арæст адæймаг, æдылыгомау сырх хъулæттæ цæсгомимæ æмæ цъæррæмыгъдтæ бæрзæимæ, æвæццæгæн, æрæджы кæуыл абырыдысты, ахæм. Уый сыстад, Челкашимæ фæрсæй-фæрстæм араст æмæ йын сусæгæй йæ хъусы бадзырдта:

– Науы куджытæ дыууæ хъуымацы барджийы адавд базыдтой... Агурынц сæ.

– Æцæг зæгъыс? – афарста Челкаш æмæ йе ’мбалы зæрдæнцойæ йæ сæрæй йæ къæхтæм абарста йæ цæстангасæй.

– Æцæг зæгъыс та цы хоныс? – Æз дын зæгъын, агурынц сæ, кæд дæ уырны, уæд.

– Мæн, мыййаг, фарстой? Кæд сæ мæ сæр бахъуыд се

ссарынмæ! – загъта Челкаш хъазгæ æмхасæн, æмæ, йæ мидбылты худгæйæ, бакаст «Бархи флоты»⁸ мулк цы агъуысты мидæг æфснайд уыдысты, уыцы 'рдæм.

– Дæхи айс, акуыйты у иуырдаем!

Æмбал фæстæмæ цæхгæр фæзылд.

– Гъæй, фæлæуу-ма! Чи дæм базылд уый, афтæ дæ чи барæсугъдтæ кодта? Уанцон нæу, дæхи хуызæн куы нæуал дæ, фенаив дæ кодта, ард йæ хæдзары бацауа... Мишкæйы цы федтаис ам.

– Рагæй йыл мæ цæст нал æрхæцыд! – фæхъæр кодта уый, йе 'мбæлтты 'рдæм æргомыздæхтæй.

Челкаш дарддæр йæ цыды кой кодта. Чидæриддæр ыл æмбæлд, сеппæт дæр æм лымæны æгъдауæй, хицоны цæстæй кастысты. Челкаш кæддæриддæр хъæлдзæг, хъазаг, фелхыскъгæнаг уæвгæйæ, ацы бон йæ чемы нæ уыд, цыма йыл фæуарыд, уый каст кодта, æмæ сын фæстæмæ цыбыр, цæхгæр æмæ тызмæг дзуапп лавæрдта.

Кæцæйдæр хъуымацы барджиты аууонæй хъахъхъæнæг йæ сæр сдардта, тарбын цъæх хуызы, рыгæйдзаг æмæ хæстæргом, æхсарджын схъæл арæзтæй, Челкашæн йæ развæндаг ацахста, йæ уæлхъус алæууыд æмæ, загъдгæнæгау, йæ галиу къухæй карды сæрыл хæцгæйæ, рахизæй Челкашы æфцæгготыл ныххæцынмæ бавнæлдта.

– Æнцад лæуу! Кæдæм рараст дæ, кæ?

Челкаш фæстæмæ иу къахдзæф акодта, хъахъхъæнæгмæ бакаст æмæ йæм æнæбары худт бакодта.

Хъахъхъæнæджы хæларзæрдæ, хинæйдзаг сырх цæсгом йæхи æнтъыснаг, хæстæргом хуызы бавдисынмæ хъавыд æмæ уыйадыл йæхи ныттар, ныхъхъуынтыз кодта, йæ былтæ ныцъуупп сты æмæ сырх-сырхид афæлдæхт. Æрфгуйтæ æлхынцъытæ кæнгæйæ, дзагъултæ кодта æмæ уыцы хуызы мидæг тынг худæг уыд.

– Куыд дын загътон, ардаем, науты лæууæнмæ дæ къах дæр макуыуал æрбавæр, кæннод дæм цыдæр кæсы – иу ахæмы дын дæ фæрсджытæ банымайдзынæн! Ды, уæддæр нæй æмæ нæй, дæ кæнон нæ уадзыс! – тызмæгæй хъæр кодта хъахъхъæнæг.

---

⁸ Добровольный флот.

– Дæ бон хорз, Симоны фырт! Куыдтæ мын дæ, дæ хорзæхæй? Рагæй кæрæдзи цæсгом нал федтам, – зæрдæнцойæ хицоны загъд кодта Челкаш æмæ йæм йæ къух бадаргъ кодта.

– Мæ цæст дæ куы нæуал уынид, æз та дын афтæ зæгъын! Цæугæ, цæугæ, дæ фæндаг дар!

Фæлæ йын уæддæр Симоны фырт йæ къух хицон ист ракодта.

– Цы дын зæгъон, уый дын зæгъон – байдыдта та дзурын Челкаш, йæ тыхджын, аркъауы хуызæн, къухы æнгуылдзтæй Симоны фырты къухыл хæцгæйæ æмæ йæ хицон æгъдауæй тилгæйæ. – Мишкæйы ам æппын нукуы æруыдтай?

– Цавæр Мишкæ у уый та? Майрæм йæ хæдзарæн уый зона! Æз Мишкæтæ йеттæн ницы зонын, фæлæ дæхи куы айсис дзæбæхæй, кæннод дæ «пакгаузы»⁹ хицау куы фена, уæд дын...

– Сырх Мишкæйы куыnnæ зоныс? Ай агъоммæ æз «Кострома» науы кæимæ куыстон, уый, – йæ цæсгом ныддардта æмæ дарддæр ныхас кодта Челкаш.

– Иумæ кæимæ фæдавæм, зæгъгæ, зæгъ æмæ дын зæрдæмæ цæуа. Рынчындонмæ йæ аластой дæ Мишкæйы, – йæ къах иу дынджыр цæнгæты лыггаджы бын фæцъист. Цæугæ, мæ лымæн, ныр, цалынмæ дын дзæбæхæй дзурынц, уæдмæ, кæннод дын дæ бæрзæймæ базилдзынæн!..

– Гъæ, мæгуыр мæрдтæ! Кæс-ма амæ... афтæ куы загътай, æз иу Мишкæ дæр нæ зонын, зæгъгæ... Ныр æй куы базыдтай, уæдæ. Дыдынбындз дыл фæхæцыд, æви дыл цы 'рцыд, цæуыл афтæ мæсты дæ, Симоны фырт?

– Цы дын зæгъон, уый зоныс? Былæлгъты ныхæстæ мын ма кæ, фæлæ айс дæхи дзæбæхæй!..

Хъахъхъæнаг тæвд кæнын байдыдта æмæ, дыууæрдæм ракæс-бакæс кæнгæйæ, йæ къух Челкашы тыхджын къухы бынæй ратонинмæ хъавыди. Фæлæ йæм Челкаш йæ бæзджын æрфгуыты бынæй зæрдæнцойæ касти æмæ йын, йæ къухыл фидар хæцгæйæ, дарддæр йæ ныхас кодта:

– Цæуыл тагъд кæныс, – дæ фыдыстæн? Дæ уынд мын хæлæг кæныс? Мæнæ демæ дзурынæй куы бафсæдон, уæд ацаудзынæн,

---

⁹ Дзаума æфснайæн агъуыст.

уæдæ цы кæндзынаен. Зæгъ-ма мын, дæ хорзæхæй, куыдтæ мын царыс? Дæ бинойнаг, дæ сабитæ куыдтæ сты? Дзæбæх сты? – æмæ, йæ цæстытæй цæхæртæ калгæ, æнарвæссон мидбылты худты бынаей дæндагтæ зыхъыр кæнгæйæ, загъта: – Абæрæг кæнынмæ дæ фæхъавын, фæлæ кæм!.. – нæ мæ ’вдæлы, нозтыл фæдæн.

– Цæй, цæй, хорз – уыдæттæ-ма ныууадз! Хынджылæг ма скъæр, дæлзæхдзæуæг! Куыд дæм кæсын, афтæмæй цыма хæдзæртты æмæ фæндагтыл стигъын сфæнд кодтай, мæ лымæн!.. Æцæг зæгъын, бауырнæд дæ!

– Уый та цæмæн! Уыдæттæм не ’рхаудыстæм. Ам дæр, де ’гасæй, æз æмæ дæу фаг разындзæн нæ мæлæты бонмæ. Хуыцауыстæн нæ фаг дзы разындзæн; уый тыххæй дæ зæрдæ ма ’хсайæд, Симоны фырт! Æрыхъус-ма, æнхъæл дæн æмæ та дыууæ хъуымацы барджийы рамырхтай?.. Нæ фæразыс, мæ лымæн! Хъазт хъазт у, фæлæ дæхи хъахъхъæн! Ма дыл æрхæцæнт!..

Фырмæстæй рафыхт Симоны фырт, цы ракодтаид, уымæн ницыуал зыдта, æмæ ма, йæ сæт калгæйæ, цыдæр сдзурынмæ хъавыд. Челкаш ын йæ къух суагъта æмæ, даргъ къахдзæфтæ кæнгæйæ, фæстæмæ наулаууæны кулдуарырдаем аздæхт. Хъахъхъæнæг, судзаг æлгъыст калгæ, йæ фæдыл араст.

Челкаш бахъæлдзæг æмæ, сабыргай йæ дæндагты зыхъыртæй æхситт кæнгæйæ, йæ хæлафы дзыппыты йæ къухтæ ауагъта æмæ сындаг цæугæйæ, дыууæрдæм хъазæн, хынджылæггаг ныхæстæ ’ппæрста. Уыдон дæр йе ’мхæст кодтой æмæ йын фæстæмæ уыцы æгъдауæй дзуапп лæвæрдтой.

– Нæ фæразыс, Гришкæ, цы дын у! Хицауад дæ дзæбæх куы хъахъхъæны! – фæхъæр кодта чидæр æккойæ хæссæг кусджытæй, фæсихор, фæллад уадзгæйæ, зæххы йæ зæрдæйы дзæбæхæн ратул-батул чи кодта, уыдонæй.

– Бæгъæввад дæн æмæ мын Симоны фырт тæригъæд кæны, хъахъхъæны мæ, цæмæй мæ къах ницæуыл скъуырон, уый тыххæй, – загъта Челкаш.

Бахæцæ сты кулдуармæ. Дыууæ салдаты Челкашы асгæрстытæ кодтой æмæ йæ уынгмæ сабыргай расхуыстой.

Челкаш фæндагæн йæ иу фарсæй иннæ фарсмæ бахызт æмæ

къабаччы¹⁰ дуары комкоммæ бандоныл æрбадти. Науты лæууæны кулдуарæй кæрæдзи фæдыл гураей-гурмæ цыппæрдзæлхыг дзаг уæрдæттæ рацæйцыдысты. Уыдоны ныхмæ мидæмæ тахтысты афтид уæрдæттæ, сæ бæхтæрджытæ цæугæ-цæуын хæрдмæ схъиугæйæ. Хъæр æмæ ахст æмæ рыгæй бацæуæнтæ нал уыд наулæууæны.

Цæвæг марæджы кæм нал æмбæрста, уыцы змæлды, уыцы дзолгъо-молгъойы мидæг Челкашмæ иттæг дзæбæх каст æмæ хъæлдзæгуыд. Йæ зæрдæ дардта хорз бакусыныл, чысылфыдæбон, бирæ цыррдзинад æмæ сарæхсын кæм хъуыд. Цæрдæгдзинад æмæ сарæхсыны тыххæй дзы кæй ницы аирвæздзæн æмæ дыууæ цæсты æхсæнæй фындз кæй фелвасдзæни, ууыл гуырысхо нæ уыд. Цъынддзастæй кæсгæйæ, хинымæры хъуыдытæ кодта, райсом бон та хъæлдзæгæй куыд арвитдзæн, йæ дзыппы гæххæттын æхцатæ куы фæзыной, уæд... Æрымысыд йе 'мбал Мишкæйы, – уый та йын ахсæвы 'хсæв, хъæлæкк, сбæззыдаид, йæ къах куы нæ асастаид, уæд. Челкаш хинымæры ралгъыста æмæ, джискъусгæнгæ, загъта: æнæ Мишкæ, зыбыты иунæгæй, чи зоны, мæ хъуыддаг æнцонтыл къухы куы нæ бафта. Ахсæв цы хуызæн æхсæв уыздæн цымæ?.. Челкаш фыццаг уæлæмæ – арвмæ скасти, стæй æмраст, фæндаг-фæндаг, йæ цæст ахаста.

Иу æхсæз къахдзæфы бæрц æм уынджы кæрон, къахвæндагмæ æввахс, йæ фæсонтæй бандоныл æнцайгæйæ, бадти иу лæппулаг къогъодзиты мидæг, йæ уæлæ хъулон цъæх хæдон æмæ хæлаф, йæ сæрыл скъуыдтæ уырыссаг бур худ. Йæ хæд цур, зæххы, лæууыдысты гыццыл хызын æмæ æнæхъæд цæвæг, здыхт хъæмпæй тыхт æмæ дзæбæх, бæстон-бæстытæ синагæй. Лæппулаг уыд бæзæрхыг, мызыхъхъарæзт, бурхил, хурсыгъд æмæ дымгæйæ хъыгдард цæсгомимæ. Челкашмæ хицон, зæрдæхæлар каст кодта йæ дынджыр æрвхуыз цæстытæй.

Челкаш йæ дæндæгтæ фæзыхъыр кодта, йе 'взаг раласта, былтæ ныцъцъупп кодта, цæсгом ныззылын-мылынтæ æмæ тарæрфыгæй, дзагъырдастæй лæппулагмæ æдзынаг ныккаст.

Лæппу райдианы куыддæр фæджихау, хъахъæй аздад, стæй, йæ цæстытæ ныкъулгæйæ, йæ дзыхы дзаг ныххудти, æмæ, уыцы

---

¹⁰ Арахъхъ уæйгæнæн æмæ нуазæн дукани.

худгæ-худын, фæххæр кодта: «Мæнæ хæйрæг!» Уый фæстæ, æнæ уæлæмæ систгæйæ, йæ бадæнæй Челкашы бадæнмæ уæзбын хылд бакодта, йæ фæдыл, рыджы мидæг, йæ хызын ласгæйæ æмæ цæвæджы гуырцыйæ дуртыл къуырццытæ кæнгæйæ.

– Мæ лымæн, куыд дæм кæсын, афтæмæй хорз фæхызтæ кæмдæр – ныххырхтай дзы, æвæццагæн!.. – загъта лæппу Челкашæн æмæ йын йæ хæлаф раивæзта.

– Афтæ дæр дзы вæййы, дзидзидай, афтæ, – мидбылты худгæйæ бакасти Челкаш. Фыццаг сæмбæлдæн йæ зæрдæмæ бацыд Челкашæн уыцы домбай арæзт, хæрзхуыз, зæрдæхæлар лæппулаг, сабийы хуызæн рухс цæстæнгасимæ. – Хос кæрдынмæ уыдаис, æвæццагæн?

– Бæгуыдæр!.. Кæрдгæ бирæ, фæлæ дзыппæ ницы. Æвзæрдæр ма рæстæг куыд уа! Адæмæй базмæлæнтæ нал ис! Стонг адæм ныххæррæтт кодтой, æнæхæдзар фæуой, æмæ бæстæ фесæфтой – аргъ дæлæмæ æртардтой. Æртæ абазы фыстой Кубаны бæсты. Диссæгтæ, æвæдза!.. Куыд дзурынц, афтæмæй фыццаг заманы фыстой æртæ, цыппар, фондз сомы!..

– Фыццаг!.. Фыццаг заманы уырыссаг лæгæн æрмæст йæ иу фенды тыххæй дæр æртæ сомы фыстой. Мæнг дын ма зæгъон, дæс азы размæ æз мæхæдæг уыцы куыстгæнæг уыдтæн, æрмæст уымæй мæхи дардтон. Цæвиттон, хъаллæмæ бацыдтæ æмæ уырыссаг дæн, зæгъгæ, загътай, уæд дæм уыцы сахат бакæстытæ кодтаиккой, асгæрстытæ æмæ дыл бадистæ кодтаиккой æмæ де 'ртæ сомы цæттæ – райс сæ! Уымæ ма дæ хорз федтаиккой – бахæрын, баназын дын кодтаиккой. Ноджы ма, цæр кæдмæ дæ фæнды, уæдмæ, ацу зæгъгæ дын нæ загътаиккой.

Лæппулаг райдианы Челкашмæ комхæлиуæй æнувыд хъуыста, æмæ йæ тымбыл цæсгомы ахастыл бæрæг уыд, йæ зæрдæ кæй бахæлдзæг, кæд ыл тынг не 'ууæндыд, уæддæр. Фæлæ куы бамбæрста, уыцы хæтæгхуаг бæгъæмзæнг ын гæдыныхæстæ кæны, уæд ныппыррыкк кодта æмæ йæ дзыхы дзаг ныххудт. Челкаш, цыма æцæг ныхæстæ кодта, уыйау йæхи дардта, йæ цæст дæр нæ фæныкъуылдта æмæ йæ рихиты мидæг йæ худын æмбæхста.

– Цирк дæ, æвæдза! Æзынма æцæг ныхæстæ кæныс. Æз дæр

æрра дæн, дæумæ чи хъусы æмæ сæ йæ зæрдæмæ чи хæссы. Ме
'цагæй дын зæгъын, мæ фыдыстæн, фыццаг заманы уым...

– Ома æз цы дзурын уæдæ? Æз дæр уый кой куы кæнын, –
фыццаг рæстæджы уым...

– Уайдзаг бау, кæннæуæдæ! Хынджылаг скъæрыс, цыбыр
ныхасæй! – ауыгъта йæ къух лæппу. – Цырыхъгæнæг цыдæр дæ?!
Кæннод хуыйæг?.. Дæуæй зæгъын, дæуæй!

– Мæнæй зæгъыс? – афарста та йæ Челкаш, стæй исдуг
ахъуыды кодта æмæ загъта: – æз кæсагахсæг дæн...

– Кæсагахсæг?! Мæхæнцъул, кæс-ма амæ! æмæ уæдæ кæсаг
ахсыс?

– Цæмæн кæсаг?! Амы кæсагахсджытæ айдагъ кæсаг нæ
фæахсынц. Фылдæр донласт адæмы, зæронд якорта, наутæ,
æрмæст дон йæ бынмæ кæй аласы, ахæмтæ, – цыбыр ныхасæй,
алцыдæр. Сæрмагонд ахæмты тыххæй хицæн æнгуыртæ дарынц.

– Уастæн дын цы зæгъон. Лæхур, лæхур гæдыныхæстæ! Ды,
æвæццагæн, кадæджы йæхицæй мæнæ афтæ чи зæгъы: «Мах
баппарæм нæ хызтæ хус доны былтыл æмæ дзаума æфснайæн
къæбицтыл!..» – Уыцы кæсагахсджытæй дæ.

– Ды дæр сæмбæлдтæ ахæмтыл? федтай сæ искуы? – афарста
Челкаш, лæппумæ кæсгæйæ æмæ йыл йæхинымæры худгæйæ.

– Уынгæ та, мæлæты маргъ, кæм фæкодтаин! Фехъуыстон...

– Дæ зæрдæмæ цауынц?

– Уыдон ома? Цæуылнæ!.. Дзæбæх лæппутæ сты, ницы сын
у, уæгъдибар, сæрибар адæм...

– Æмæ дæу та цæмæн хъæуы сæрибардзинад?.. Уарзыс æй ды
дæр?

– Мæ лымæн! Уый та цы хоныс? Цæй тыххæй хъуамæ нæ?!
Дæхæдæг дæхицæн хицау, цу, кадæм дæ фæнды, уырдаем, «макæ»
зæгъæг дын нæ уыздæн... Дæ бæрзæйыл уаргъ куы уа, уæд зын
у, уæд баст дæ. Фæлæ дæ сæр дæ бар у, – уæд æнцон у, цæр дæ
зæрдæйы фæндоныл, куыд дæ фæнды, афтæ, æрмæст хуыцауы ма
рох кæ...

Челкаш æлгъаджы æгъдауыл ату кодта æмæ лæппумæ йæхи
фæтигъ кодта.

– Ныртаккæйы сахат мæ хабæрттæ афтæ сты... – дзырдта

лæппу. – Мæ фыд амард, мад базæронд, хæдзарад æдзæллаг, ницæйаг, зæхх смæгуыр, бацъырдатæ æй. Цы мæ кæнын кæныс, дæ хорзæхæй, афтæмæй? Цæрын хъæуы истæмæй. Фæлæ цæмæй, куыд æгъдауæй? Уый бæрæгæн мæхæдæг дæр ницы зонын. Мидæгмоймæ бацауауæй цæрæг хæдзармæ, хорз уайд, æрмæст уыцы æгъдауæй, æмæ чызгæн йæ хай куы рахицæн кæниккой, уæд. Фæлæ мæ каис, чызгæн йæ фыд – хæйрæг, хуыцауы налат – ницы радомæн дзы ис, ницы дзы рафæлгъаудзынæ, нæ рахицæн кæндзæн чызджы, æмæ мыл кусдзæн хæрæгыл кусæгау, бирæ бонтæ... бирæ азтæ! Уый дын мæ хабæрттæ, мæ хъуыддæгтæ! Иу дæс – фынддæс туманы куы бакуыстаин, уæд уайтагъддæр мæ къæхтыл, хъæлæкк, слæууыдаин æмæ Антипæн лæг циу, уый де 'гасæй бæргæ фенын кодтаин. Загътаин: – Марфæйы рахицæн кæнын дæ фæнды? Нæ, нæ дæ фæнды? Райгæ дзы у уæдæ йæ фароны фистимæ! Хуыцауæй разы, йæ хъæуы мидæг чызджытæ – хæрх, уыйас дæр дæ хъæуæд!.. Уæд мæ бар мæхи уыдаид. Афтæ, мæ хæлар, афтæ! Лæппу йæ къæхты бынæй ныуулæфыд. – Ныр та хъуыддæг афтæ у, æмæ бацауын хъæуы мидæгмоймæ, æндæр хуыздæр амал нæй. Мæхинымæры уынаффæтæ кодтон: Кубаны бæстæм афардæг уыдзынæн, иу ссæдз туманыл дзы фæхæст уыдзынæн æмæ æлдарæй цæрдзынæн. Фæлæ хæдзары уынаффæ фæндагмæ нæ бæззы. Мæ митын мæсгуытæ атадысты. Ныр мæ цы кæнын кæныс?! Æххуырсты мæ бацауын хъæудзæн, æндæр хуыздæр амал нæй. Мæхи æгъдауæй мæ къæхтыл слæууын мæ бон нæ бауыздæн. Гъæ, уæууауæй, сæрмыгъо!..

Лæппуы мидæгмоймæ бацауын нæ фæндыд, тынг зын æм каст. Уыйадыл, йæ зæрдæ куыд рывт, уымæ гæсгæ йæ цæсгом фæтар æмæ йæ мидбынаты, тыхсгæйæ, рака-бака байдыдта.

Челкаш æй афарта:

– Ныр дæм уæддæр цы уынаффæ ис, кæдæм цæуын дæ зæрды ис?

– Кæдæм куы зæгъай, уæд нæ хæдзармæ, æндæр кæдæм.

– Кæд Туркмæ сфæнд кодтай, уæддæр дын æз цы зонын...

– Турк-мæ!.. дзырд даргъ ивазгæйæ загъта лæппу. – Уырдаем та чи цæуы, чырыстон уæвгæйæ? хуыздæр ма дзы ныхас цы уа!..

– Куыд æдылы дæ, куыд, – йæ риуы æмбæрц улæфгæйæ,

сдзырдта Челкаш æмæ та иуырдаем фæтигъ кодта йæхи лæппумæ. Челкашæн уыцы æнæниз, мызыкъхъ домбай арæзт лæппулаг йæ зæрды цыдæр бафтыдта æмæ йæ цырын кодта...

Зæрдæйы хуылфы кæмдæр арф, сабыргай цыдæр мæт бацыд, йæхæдæг дæр дзæбæх кæй нæма ахста, кæй нæма æмбæрста ахæм, æмæ йæ уый хыгдардта, нæ йæ уагъта дзæбæх ахъуыды кæнын, ахсæвы-æхсæв æй цы бакæнын хъуыд, уый.

Лæппумæ Челкашы æфхæрæн ныхас хыг фæкаст æмæ йæмиу уыйадыл хаттæй-хатт зулдзастæй бакаст, хинымæры цыдæртæ хъуыр-хъуыргæнгæйæ. Лæппу йæхи ныхъхъуынджын кодта, йæ рустæ ныддымста, былтæ ныттæппуз кодта æмæ, йæ цынддзаст цæстытæй куыддæр тагъд-тагъд æмæ арæх тъæбæрттытæгæнгæ, худæгæй мардта. Æвæцæгæн, æнхъæл нæ уыд йæ ныхас уыцы хауæггаг бæгъæмдзæнгимæ афтæ цæхгæр фæлыг уыздæн æмæ йын ахæм маст ратдзæн, уый.

Челкаш лæппумæ йæ хъус нал дардта. Уый бандоныл бадти, æмæ арф хъуыдытæ кæнгæйæ, æхситтытæ кодта, æмæ йæ къахы зæвæтæй бандоныл æмдзæгъд кодта, æхситт æмдзæгъдимæ, хъырнæгау, иумæ, æмхуызон, æмхаст кæнгæйæ.

Лæппуйы æрфæндыд Челкашæй йе 'фхæрд райсын, исты æгъдауæй йæ фелхыскъ кæнын.

– Гъе, уæртæ, кæсагахсæг! афтæ дзы арæх ныххырхыс? – байдыдта дзурын лæппу, фæлæ йæм уыцы сахат кæсагахсæг æваст йе 'ргом фездæхта æмæ йæ, æнæнхъæлгæйæ, афарста:

– Æрыхъус-ма, дзидзидай! Фæнды дæ ахсæв мемæ бакусын? Зæгъ тагъд!

– Цавæр куыст уыздæн? – гурысхогæнгæйæ афарста лæппу.

– Цы, куы зæгъай, уæд... цы дын зæгъон, уый... Кæсаг ахсынмæ ацæудзыстæм. Бæлæгъ тæрдзынæ?

– Æмæ цы кæны? Уый дæр бæззы. Кусгæ бакæндзынæн. Æрмæст, цы дын æй сусæг кæнон... Демæ ницы фыдбылызы, ницы бæллæхы бахаудзæн адæймаг? Мæнг дын ма зæгъон, цыма йеттæй дæ... цы сæ хоныс?.. Фæстæмæзæвæтджынтæй... Мæнæ афтæ кæмæй фæзæгъынц: «йæ хуымгæнд зæххы бын», зæгъгæ, уыдонæй.

Челкашы цыма рæхойгæ фæчынд, уыйау æрбамæсты, йæхи мидæг рафыхти æмæ йын сабыргай загъта:

– Дзæгъæлы куы нæ пъæр-пъæр кæнис, кæм ницы æмбарыс уым, кæннод дын дæ тенкайæн иу куы бадæттон, уæд æм рухсы цыбырт бацæудзæн...

Челкаш бандонæй фæтæррæтт ласта, галиу къухæй йæ иу рихи раивæзта, рахиз нуарджын къух фæтымбыл кодта ныццавын æввонг, æмæ йæм йæ цæстытæ ныддардта, цыма йæ ахæрынмæ хъавыд, уыйау.

Лæппу, мæгуыр, хорзау нал уыд – фæтарст, цырды алырдæм акæстытæ кодта, йæ цæстытæй тъæбæрттытæ кæнгæ, æмæ æваст йæ къæхтыл алаууыд. Сæ дыууæ дæр сæ цæстытæй сæрæй бынмæ кæрæдзи абарстой æмæ æнцад, æнæдзургæйæ, ныхæй-ныхмæ æрлаууыдысты.

– Цæй-ма, кæд лæг дæ, уæд! – загъта тызмæгæй Челкаш.

Челкаш йæхимидæг рафыхт, йæ фырмастæй стъæлфыд, уыцы гоцо йæм йæ ныфс кæй бахаста, кæй йæ бафхæрдта, уый тыххæй. Йæмæ ныхас куы кодта, уæд æм æнæрвæссон, æлгъаг каст кодта, ныр та дзы йе сæфт, йæ уæнгæл фæдта. Цæмæн куы зæгъай, уæд уымæн, æмæ лæппуйæн ахæм сыгъдæг æрвхуыз цæстытæ кæй уыд, хурсыгъд, æнæниз цæсгом æмæ йын цыбыр тыхджын цæнгæ кæй уыд, ноджы ма уымæн, æмæ йын кæмдæр хъæуы мидæг цæрæн-хæдзар кæй ис æмæ йæ иу хъæздыг музуккаг йæ хæдзармæ мидæгмоймæ кæй кæны; цыбыр ныхасæй, йæ ныронджы, йæ рагон æмæ йæ сомбоны цардыуаджы тыххæй, уæлдай тынгдæр та уымæн, æмæ Челкашы цур уыцы æвзонг саби сæрибардзинад уарзын кæй уæнды, аргъ кæнын кæмæн нæ зоны æмæ йæ хъæугæ дæр чи ницæмæн кæны. Адæймагæн йæ арæзт афтæ у, æмæ, цæвиттоны хъуыддагæй, цауддæрыл, дæлдæрыл, дæхицæй æвзæрдæрыл кæй нымайай, уыцы æвзæрдæр йе 'гъдауæй, йæ хъуыддагтæй истæмæй дæумæ гæсгæ, дæу хуызæн куы разына, уæд дын уый тынг хъыг у. Ды цы уарзай, уый дæр уый куы уарза, кæнæ дæ зæрдæмæ цы цæуы, уый зæрдæмæ дæр уый куы цæуа, уæд цыма дæумæ хæстæгдæр кæны, де 'мсæр, де 'мхуызон кæны, афтæ дæм зындзæн æмæ дын уый стыр маст у, дæ артæнтæ дын цæгъды.

Лæппу Челкашмæ касти æмæ йæм афтæ зынын байдыдта, цыма йæ хицау у æмæ йыл йæ бархъомыс цæуы, уыйау.

– Гæдыныхас... æз... разы дæн, – байдыдта дзурын лæппу, – куыстагур куы рацыдтæн. Мæнæн цы хъауджыдæр у, – дæумæ куздзынæн æви æндæр искаемæ. Æз æрмæст уымæ гæсгæ загътон, æмæ бакастæй кусæг лæджы хуызæн нæ дæ... æгæр йед дæ... куыд дын æй зæгъон... бæгънæг, магуырхуыз. Фæлæ æз зонын, цард тæбæгъы донæй, кæнæ къамæй хъазтæй уæлдай нæу, æмæ кæуыл не ’рцæудзæн ахæм хъуыддаг. Афтæ æнхъæл ма у, æмæ ома æз расыггæнджыты нæ федтон. Æй-æй-æй! Кæрон дæр сын нæй!.. Стæй дæ хуызæттæ нæ, фæлæ сæ тæккæ ахъаззæгты, ды сæ рыджы дæр кæмæн нæ фæзындзынæ, ахæмтæ.

– Цæй хорз, хорз! Разы дæ? – сойын хъæлæсæй, лæгъздæр дзыхы уагæй загъта Челкаш.

– Æз цæттæ дæн! Мызд зæгъ! Цы мын бафиддзынæ?

– Мызд мæнмæ – куыстмæ гæсгæ. Куыст зоны... Куыд æрцахсæм, куыд фæхæст уæм, уымæ гæсгæ. Фондз сомы... кой дæр макæ, цæттæ дын сты! Бамбæрстай?

Ныр хъуыддаг æхцамæ кæм æрцыд, уым зæхкусæджы æрфæндыд бæлвырд бæрæг ныхас райсын, биноныг фидыд бакæнын. Лæппу та ног дызæрдыг кæнын байдыдта æмæ та йæм æнæууæнчы цæстæй акаст.

– Нæ, мæ хæлар лæг, уый мын пайда нæу!

Челкаш фæныфсхастдæр.

– Фæлæуу-ма, дзæгъæлы ма дзур! Цом-ма уæртæ хæрæндонмæ!

Æмæ сæ дыууæ дæр фæрсæй-фæрстæм уынды араст сты. Челкаш барджын лæджы цыд кодта, йæ рихитæ здухгæйæ, лæппу та, идадзæй ласгæ бæхы хуызæн, коммæгæсæджы цыд, фæлæ йыл уæддæр дзæбæх нæма ’ууæндыд, æдас дæр дзы нæ уыд.

– Бафæрсын аипп ма уæд, фæлæ дæ ном цы хуыйны? Мæлгъ-æвзагæй афарста Челкаш.

– Гаврилæ, – дзуапп ын радта лæппу.

Куы бацыдысты чъизи æмæ сæгдзыд хæдзармæ, уæд Челкаш буфетмæ бараст æмæ хицон æгъдауæй, хъазгæ ’мхасæн, уæндон хъæлæсæй ракуырдатæ: арахъхъы авг, бас, лывзæ æмæ цай, иу хатт ма сæ ранымадта æмæ æнæ дардыл дзургæйæ, цыбырæй загъта буфеты хицауæн: «бæтгæйæ – мæныл сæ ныффысс иууылдæр!»

Буфеты хицау, аенэдзургæ, йæ сæр разыйы змæлд бакодта. Уыцы хъуыддаг Челкашы лæппуйы цæсты æваст скадджын, сбæрзонд кодта, адæмы æхсæн номдзыд æмæ æууæнкджын кæй уыд, уый тыххæй, кæд æддейæ бакæсгæйæ, фæлитойы хуызæн уыд, уæддæр.

– Гъеныр æз æмæ ды хибарæй абаддзыстæм æмæ дзæбæх аныхæстæ кæндзыстæм. Афтид голлаг хыл нæ лæууы. Ды уал ам абад, æз та кæдæмдæрты азгъордзынæн.

Челкаш ацыд. Гаврилæ йæ алфамбылай йæ цæст ахаста. Хæрæндон уыд ныггæнды мидæг. Сыгъд арахъхъ æмæ писийы смагæй æмæ ма ноджыдæр цавæрдæр карз тæфæй бацауæнтæ æмæ сулæфæн нæ уыд. Йæ бакомкоммæ, иннæ фынджы фарсмæ, бадти иу фыдрасыг адæймаг, матросы дзаумайы мидæг, бур рихиджын, æвзалыйы рыг æмæ писийæ дзаг. Хæкъуырццытæгæнгæ, æрдæгдзæфтæй дзырдтæ æууилгæйæ, хæрхæргæнаг хъæрасæст хъæлæсæй йæхинымæр зарджытæ кодта. Бакастæй бæрæг уыд, уырыссаг кæй нæ уыд, уый.

Фæстейæ, йæ чъылдыммæ, бадтысты дыууæ молдавайнаг чызджы, скъуыдтæ дарæсы мидæг, сатагсау сæры хъуынтæ æмæ хурсыгъд цæсгæмттимæ. Уыдон дæр нозтджынай цъæхснаг хъыллистгæнаг хъæлæстæй зарджытæ кодтой.

Стæй талынг къуымтæй иугай-дыгай зынын байдыдтой цавæрдæр гуырысхойаг адæм, алы хуызы мидæг, къуылых нозтджынай, аенæфснайд, пыхцыл сæрыхъуынтимæ, хъæр, хъæлæба æмæ рака-бакæ кæнгæйæ.

Гаврилæйы тас бацыд. Æрфæндыд æй, Челкаш тагъддæр цæмæй æрбацыдаид, уый. Хæрæндоны иугай хъæртæ нал хъуыстысты, фæлæ уыцы-иу гуыв-гуыв, уыцы-иу æмбу кодтой, цыма цавæрдæр аенæгъдау домбай знæт сырд уасыд сæдæ алыхуызон хъæлæсæй, æмæ маестыйæ, абухгæйæ, дурæй амæд ныггæндæй æддæмæ сæрибардзинадмæ бырста, фæлæ рацауынаг ницы амал ардта. Гаврилæ æндæвта, йæ буарæн ын тых æмæ уæз чи каны, йæ сæры чи цæуы, ахæм цыдæр æм хъарын кæй байдыдта, æмæ уыйадыл йæ сæр рыст, цæстытæ тартæ 'мæ разил-базил кæнгæйæ, тарст каст кодтой хæрæндоны алы къуымтæм.

Æрбацыд Челкаш æмæ иумæ хæрын, нуазын æмæ ныхас

кæнын байдытой. Гаврилаæ æртæ куы анызта, уæд бахъæлдзæг æмæ йæ 'рфæндыд Челкашæн исты адджын, зæрдæлхæнæн ныхас зæгъын, хорз адæймаг кæй у, кæй йæ бабуц кодта æмæ йæ хорз кæй федта, уый тыххæй. Ныхæстæ уылæнтæ кодтой хъуырмаæ, йæ дæлæвзаг рауай-бауай кодтой, фæлæ æвзаг æруæззау, комы нал бадти æмæ дзырдтæй иуыл дæр нал хæст кодта.

Челкаш æм æдзынаг касти, хинымæры йыл худти æмæ дзырдта:

– Ныццъырда дзы! Куы банозтджын дæ, сæрæй, мæ лымæн! Гъе, уæу-уай-гъе! Фондз агуывзæйæ!.. Афтамæй кусгæ та куыд кæндзынæ?..

– Мæ хæлар!.. – зæгъгæ, загъта Гаврилаæ æрдæгдзæфтæй, – æз дын мæнæ дæн, тæрсгæ ма кæ, кæм дын бæззон, уым цæттæ!.. Æри-ма, аба дын кæнон!..

– Хорз, хорз!.. Гъа, мæнæ ма уый акъах!

Гаврилаæ нызта. Уыйбæрц дзы ныххырта, лымæн, фæстаджыздæм, æмæ йæ алфамбылай цыдæриддæр уыд, уыдон æмхуызонæй, уыцы-иу æгъдауыл, зылын байдыдтой. Уыйадыл йæ зæрдæ схаста æмæ йæм омын æрцыд. Йæ цæстытæ æдылы, æдзынаг æмæ хъæлдзæг каст кодтой, исты зæгъынмæ-иу куы хъавыд, уæд-иу, йæ былтæй цъæм-цъæм кæнгæйæ, галау уасыд æмæ худæгæй мардта. Челкаш дæр æм, хъуыды кæнгæйæ, цыма исты æрымысынмæ хъавыд, æдзынаг каст, æмæ хинымæры йæ мидбылты худти.

Хæрæндоны хъæрæй ницыуал хъуыст – расыг адæм, стонг фосау, æмбу кодтой. Сырх рихиджын матрос, йæ цонг йæ нывæрзæн, афтамæй фынджы уæлхъус, бадгæ-бадын, бафынæй.

– Цæй æмæ цом! – загъта Челкаш, уæлæмæ стгæйæ.

Гаврилаæ, магуыр, уæлæмæ стыныл æвзæрста, фæлæ ницыуал – йæ бон нал баци æмæ, карз æлгъыстытæ кæнгæйæ, йæ дзыхы дзаг ныххудти, расыг адæймаджы æдылы худтæй.

– Дæхи кæлæхы галау куы ауагътай! – сдзырдта Челкаш æмæ та фæстæмæ йæ бакомкоммæ бандоныл æрбадт.

Гаврилаейыл худæг бахæцыд æмæ хатгæй-хатт йе 'мбалмæ бакæс-бакæс кодта – къуымых, æдылы цæстæнгасæй. Челкаш дæр дзы йæ дыууæ цæсты ныссагъта, æмæ йæм æдзынагæй

кæсгæйæ, хинымæр арф хъуыдытæ кодта. Цы зонын æй хъуыди Челкашы, лæппу бирагъы ахæсты кæй фæци æмæ йæ цард, йæ уд уый дзæмбыты, уый къухы кæй бахауд. Ныртæккæйы сахат ыл йæ бар цыд æмæ йын йæ бон уыд цыдæриддæр бакæнын: куы йæ бафæндыдаид, уæд æй атуаратæ кодтаид, хъазæн къамы хуызæн, на уый нæй, бæххуыс ын кодтаид æмæ йын йæ цард æдзудгæ, фидар, хъæддых цæджындзтыл сæвæрдтаид. Челкаш лæппулагмæ, хицау йæ дæлдæрмæ цы цæстæй фæкæсы, ахæм цæстæй каст æмæ хинымæры хъуыдытæ кодта: уый, Челкаш, цытæ бавзæрста, уый цардæй цы къæртт аппæрста, уыдæттæ лæппу йæ фыны дæр кæй никуы фендзæн... Уыйадыл æвзонг лæппуйæн тæригъæд дæр кодта, хинымæр дæр ыл худти, стæй йæм хæлæг дæр кодта. Фæлæ-иу куы ахъуыды кодта, уый къухмæ куыд æрхауд, æндæр искæй къухы бахауынæй дæр ын афтæ тас у, уæд-иу йæ зæрдæмæ маст бахъардта. Фæстаджырдам йæ зæрдæ афтæ æрфæлмæн, æмæ фыд йæ сабимæ цы зæрдæ фæдары, ахæм зæрдæ йæм дарын байдыдта лæппумæ. Лæппуйæн тæригъæд дæр кодта, йæ сæр дæр æй хъуыд. Уæд Челкаш баздæхт æмæ Гаврилайæн йæ дæлармыл ныххæцыд æмæ йæ, йæ уæрагæй ронбастæй дæлдæр размæ схойгæйæ, хæрæндоны кæртмæ рахуыдта. Уым æй амад сугты аууон зæххы æрæвæрдта, йæхæдæг йæ цуры æрбадт æмæ лулæ ссыгъта. Гаврилæ йæ мидбынаты аракæ-бакæ кодта, хъуыр-хъуыргæнгæ, стæй бафынæй.

II

– Гъы, цæттæ дæ? – сабыргай афарста Челкаш Гаврилайы, фæйлауæн фиййæгтимæ архайгæйæ, æгæр фæстиат куы кодта, уæд.

– С-с-с, абабау, æрра дæ! Ам къуырцытæгæнæн нæй! Дæ къухæй йæ тынгдæр нылхъив æмæ йæ бынаты абаддзæн.

Сæ дыууæ дæр сабыргай иу бæлæгъыл архайдтой, бирæ бæлæгъты æхсæн иннæ дынджыр кæттагджын бæлæгъы дымæгыл баст чи уыд, ахæмыл. Бæлæгътæй иутæ дзаг уыдысты тулдзæй конд боцкъайы фæрстæй, иннæтæ та алы мыггаг зынаргъ хъæдæрмагæй: пальмæ, сандал æмæ ставд кипарис цæджындзтæй. Фæстагтæ уыдысты туркаг æрмагласæн тъæпæнсæр бæлæгътæ.

Æхсæв уыд мæйдар. Арвыл лæстыты чыртæ-чыртæ кьабазджын хъуынтгъыз æврæгътæ. Денджыз уыд сабыр, тар, бæзджын хъаймагъы хуызæн, æмæ уымæл, цæхджын тæф хаста. Йæ уылæнты цæллахъ æмæ цыкк науты фæрстыл æмæ денджызы былтыл фæлмæн, рæвдауæн хъæр кæнгæйæ, Челкашы бæлæгъы зына-нæзына, узæгау, змæлын кодтой. Доны былæй дард, тынг дард, зындысты денджызы астæуæй науты тар аууæттæ (æстæрдтæ). Уыцы наутæн сæ цæджындзтæ, рæхойæг арæзтæй, арвмæ хæццæ кодтой, сæ цъуппытыл алы мыггаг, алыхуызон фанартæ, афтæмæй. Денджызы фæз фанарты рухсæй рухс уагъта æмæ йыл бур стъæлфытæ, хуртуаны хуызæн, тынг арæх уыдысты. Уыцы стъæлфытæ, арвы стъæлфытау, тыбар-тыбур кодтой денджызы фæлмæн, хъæдабæ, саулагъз буарыл. Денджыз хуыссыд тыхджын, æнæниз куыствæллад лæппу-адæймаджы тарф хуыстæй.

– Гъæй зæгъæм, цом! – загъта Гаврилаæ, бæлæгъы фæйлауæн фиййæгтæ дæлæмæ донмæ уадзгæйæ.

– Цæттæ у! – зæгъгæ, фæкодта Челкаш æмæ уыцы-иу схуыстæй бæлæгъы науты æхсæн доны смидæг кодта. Бæлæгъ доны цъырыхснаг, бырынцъаг сæрыл цъыгъгъуыттытæ кодта. Фиййæгты бынæй дон æрттывта цъæх арты æрттывдæй. Бæлæгъы фæстæ, бæндæны хуызæн, доны нарæг даргъ уадздзаг, зилдух кæнгæйæ, æнæзивæгæй згъордта.

– Гъы, мæ лымæн, дæ сæр куыд у? Риссы? – хицон, рæвдауæн хъæлæсæй афарста Челкаш Гаврилаёйы.

– Хъæбæр! Тъæппытæ хауы... Цæнгæты гуыв-гуыв кæны... Ныртаккæ мын æй донæй æнæ схуылыдз хос нæй.

– Цæмæн уый та? Гъа-ма, мæнæ уымæй дæ ахсæн ахуылыдз кæн, кæд тагъддæр æрномыл уайыс. – Æмæ Гаврилаæмæ авг бадаргъ кодта.

– Нæ зонын... Фыддæрæн мын куы фæуа! Цæй, мæ хорз зонд дзы куы нæ сæфдзæн. Дæумæ хуыцау!

Æмæ авджы хъуыры сабыр хъуыр-хъуыр ссыд.

– Гъæй, мæ лымæн, куы йæ фæхæссыс! Дæ зæрдæмæ бацыд? Æгъгъæд дын у! – баурæдта йæ Челкаш.

Бæлæгъ та ног цыр д размæ асхуыста æмæ науты 'хсæнты

дыууардам цыгыгыуыттытæ кæнгæйæ, уайтагъд быгъдаг, æнæкæрон домбай денджызмæ рафардаг. Денджызæй уæлаæмæ, хæрдмæ бырыдысты, æнæхъæн хæхты хуызæн, тарбын цъæх мигътæ, бур бумбулийæ фæлыст кæрæттимаæ, бырыдысты, рухсы цъыртт чи нал уагъта, уыцы денджызы доны æнгæсæн, æнкъард, уæззау сау æврагътæ сæ æнтъыснаг, зæрдæмæгуыргæнæн аууæттимаæ. Мигътæ лæстысты сындæггай æмæ-иу куы баиу сты, куы та-иу, цыма æз раздæр фæуоныл быцау кодтой, уыйау иу иннæйы разæй фæци, æмæ-иу æндæр æгъдау, æндæр диссагдæр æмæ æнтъыснагдæр хуызы мидаг февзæрдысты. Сæ сабыр лæсгæ цыдæй зæрдæ мæгуыр кодта æмæ, цыма куырысдзуаны хуызæн, цыдæр æвзæр, фыдбылыз хабар хастой семæ, уыйау уыдысты. Афтæ зынд, цыма денджызæн йæ фаллаг фарс уыцы мигътæ æнæгъдау æнæкæрон бирæ сты æмæ кæддæриддæр, ныртæккæйы хуызæн, афтæ зæрдæнцойæ арвмæ сæхи, æнæскъуыйгæйæ, ласдысты. Лæг загътаид, сфæнд кодтой арвыл, фыддæрадæн ын кæнынц, æмæ йын ардыгæй фæстæмæ нал ратдысты бар хуыссæгхъæлдзæг денджызмæ кæсын æмæ æрттивын йæ бирæ сыгъзæрин цæстытæй – тыбартыбургæнаг, хъæлдзæг, цардæгас, алыхуызон стъалытæй, адæмæн зынаргъ кæй æрттивд у, æмæ сын сæ зæрдæты бæллиццаг хорз фæндонтæ чи бæттын кæны.

– Дæ зæрдæмæ цауы денджыз? – афарста Челкаш.

– Цæуылнæ! Хорз у! Æрмæст тæссаг у, – радта йын фæстæмæ дзуапп Гавриладæ, даргъ фиййæгтæй æмхуызон æмæ тыхджындæрæй дон фæйлаугæйæ. Доны цæллахъ зына-нæзына зæланг кодта æмæ æрттивта, фосфоры хъарм цъæх арты æрттивдæй.

– Тæссаг, дам, у! Уæу, мæнæ цы фæлхæрст и! Мæгуыр йæ бон, дæумæ æнхæлмæ чи кæсы, – хинымæры Гаврилайыл худгæйæ, загъта Челкаш.

Челкаш уыд хуыснаг, давæг лæг, денджыз йæ зæрдæмæ тынг цыд. Йæ туг цæджджинагау фыхти æмæ иу ран, иухуызон æмæ уыцы-иу æгъдауыл æвæрд цардыуаг нæ уарзта. Йæ цæст нукуы бафсæст кæсынай уыцы æнæкæрон тыхджын, сæрибар денджызы тар лæгъзмæ æмæ йын хъыг уыд, кæй уарзта, уыцы денджызы рæсугъдзинады тыххæй ахæм дзуапп фехъусын.

Фәстейә, бәләггы бадгәйә, Челкаш бәләгъаразәнәй дон гәрста әмә зәрдәнцойә размә дард касти, хъәдабәйы хуызән, доны ләгъзмә. Ахәм зәрдә йәм уыд, әмә денджызы цәуынәй нукуы схыг уыдаид, нукуы бафсәстаид.

Денджызы астау йә зәрдә кәддәриддәр парахатдәр кодта, алцәмәдәр хъармдәр, уарзондәр зәрдә дардта әмә-иу царды мәнгард хъуыддәгтә әмә зындзинадтә ферох кодта. Уыцы әгъдау йә зәрдәмә цыд, аргъ ын кодта әмә-иу уым денджызы доны әмә уәлдәфы астау, йәхи цәсты сбәрзонд, цы уыд, уымәй йәхимә хуыздәр касти. Уым-иу әй цард ницәуыл уал домдта, нал-иу хъәрзыд царды мәтәй, стәй цард йәхәдәг дәр йә цәсты фыццаджы хуызән кадджын әмә зынаргъ нал уыд. Әхсәвыгон фынай денджызы уләфты фәлмән уынар сабыргай, ленкәнәгау, уыцы-иу әгъдауыл, әмхуызон рацу-бацу кәны денджызы сәрмә. Уыцы уынар адәймаджы әнаккаг фәндонтә бафәлмән кәны йә буц рәвдыдәй әмә йын йә зәрдәйы бафтауы бәллиццаг аргъ, хъуыдытә әмә рәсугъд фәндонтә...

– Схизәнтә та кәм сты? – әвиппайды афарста Гаврилә әмә, зәрдәхсайгәйә, хинымәры тыхсгәйә, йә цәст бәләггыл ахаста.

Челкаш фәстәлфыд.

– Схизәнтә зәггыс? Мәнә мәнмә сты, фәстейы.

– Әмә уый цавәр схизән у? – ног та, йә хъәләсы ахастәй гуырысходзинад әмбарын кәнгәйә, афарста Гаврилә.

– Цавәр куы зәгъай, уәд...

Фәлә Челкаш йә сәрмә не 'рхаста, әгад әм каст, йә мады әхсыр йә донгәмттыл кәмән нәма бахус, уыцы әвзонг ләппуйы цур мәннг ныхәстә кәнын. Йә зәрдә цәимә дзырдта әмә цәмә әхсайдта, уыдон ын ләппулаг йә бафарстәй кәй бахыгдардта, кәй бакъуылымпы кодта, уый йәм хыг әркаст. Челкаш рамәсты, йә туг сфыхти әмә ләппуйән тызмәгәй, карзәй комкоммә загъта:

– Цы бакәнай, уый зоныс? Дә разы уым дә куыдзы бадәны бад! Әз та дын афтә зәггын әмә дә цәхдон кәм нә уа, уым дә кьәбәр ма тул! Баххуырстон дә бәләгъ тәрынмә әмә тәр, дә хъуыддаг кән, кәннәд мәнмә уал гәды митә нәй, әмә

дзæгъæлы куы бæр-бæр кæнай, уæд дын хуыздæр нæ уыздæн. Бамбæрстай?..

Иу цъусдуг бæлæгъ бадзой-дзой кодта æмæ ныллæууыд. Фæйлауæн фиййæгтæ, дон фынкгæнгæйæ, сагъдæй аздадысты. Гаврилад цыма судзинтыл бадти, уыйау йæхицæн бынат нал ардта æмæ йæ мидбынаты ракæ-бакæ кодта.

– Тæр, дæ куыст кæн!

Æвзæр дзыхи уаг, æнаккаг æлгъыст ныййазæлыд уæлдæфы. Гаврилад фиййæгтæ æваст фæхъил кодта. Бæлæгъ, цыма истæмæй фæтарст, уыйау, стъæлфгæ, схъиугæ цыдæй, цырдразмæ асхуыста сыф-сыф кæнгæ, æмæ йæ риуæй дон гæрдгæйæ.

– Растдæр цу!..

Челкаш йæ къæхтыл алæууыд, фæйлауæн фиййæгтыл хæцгæйæ, æмæ йæ дыууæ узал цæсты Гавриладæйы фæлурс цæсгомы ныссагъта. Размæ къæлæтау æртасыд æмæ уыд, гæды мыстыл йæхи ныццавынмæ куы хъава, уыйау. Хъуыстис йæ дæндæгты хъыррыст æмæ цавæрдæр æппæты сабыр къæрццытæ.

– Уый чи хъæр кæны? – фехъуысти денджызæй тыхджын, барджын хъæлæс.

– Гъæй зæгъ размæ, дæлимон!.. Сабырдæр!.. куызды мард дын ныккæндзынæн ацы ран!.. гъæй зæгъ, дын куы загътон! Иу, дыууæ! куыздæр дæ дзыхæй дзырд схауа, афтæ мын цы 'нхъæл дæ!.. акъабæзтæ, атуаратæ дæ кодтон, уый зон!.. – мæстыйæ фудтытæ кодта Челкаш.

– Мадымайрæм, æз де узæг!.. – тæрсгæ-ризгæйæ æмæ тыхархайд, тыхæвнæлдæй тыхсгæйæ, фæлмæцыдæй дзырдта Гаврилад, хинымæры хъуырхъуыргæнгæ.

Бæлæгъ сабыргай фæстæмæ фæзылд æмæ наулæууæнмæ бараст. Уым алыхуызон фанарты рухсытæ иу ран ныддздыгуыр сты, æмæ науты бæрзонд цæджындзтæ дзæбæх зындысты.

– Уый чи рæйы? – фехъуыстис та дыккаг хатт.

Дыккаг хъæр фыццаг хаттæй дарддæрæй фехъуыст æмæ Челкашæн йæ зæрдæ йе 'муд æрцыд.

– Куызды рæйд дæхæдæг кæны! – адзырдта Челкаш, хъæр чердыгæй хъуыст, уыцырдæм, Гаврилад ма, мæгуыр, уæддæр хинымæры куывта.

– Æвæдза, амондджын разындтæ, Гаврила! Цæвиттон хъуыддагæй, уыцы хæйрæджытæ нæ фæдыл фесты, уæд, ды фыдгул афтæ, байсæфтаис! Æмбудыс? Уæд уыцы-иу цæфæй доны бын кæсæгты æхсæн смидæг уыдаис.

Ныр Челкаш зæрдæнцойæ æмæ хæларзæрдæйæ дзырдта. Фæлæ ма Гаврилайæн уæддæр фыртæссæй йæ зыр-зыр цыд æмæ лæгъстæмæ фæци:

– Байхъус-ма мæм, ауадз мæ! Æз дæ мæрдты æмæ де ’гæсты уазæг, ауадз мæ! Искуы мæ доны былмæ ахизын кæн! Æтг, мæ хæсгæ мæрдтæ, гъе! Мæнæ цæй ахæсты фæдæн, мæнæ!.. Æмбойны куыд æрбайсæфтæн!.. Кæд дын хуыцау ис, уæд мæ ауадз! Куы ницы дын кодтон! Мæ бон, мæ рæстæг нæу!.. Никуы фæдæн ахæм хъуыддæгты... Фыццаг хатт æрмæст... Уæ, хуыцау, цы дын кодтон! Куы бацарæфтыд дæн, куы байсæфтæн! Куыд хинæй мыл рацыд, смахыстæн! Хуыцау дын нæй, гормон!.. Ныууадз мæ мæ мæгуырыл, цæуыл мæ сафыс!.. Мæнæ мæрдты ’мбисонд!.. Уый дын хъуыддæгтæ.

– Цавæр хъуыддæгтæ! Цы дыл æрцыд, уый бæрæг дын нæй? – тызмæгæй афарста Челкаш.

– Зæгъ-ма цæй, цавæр хъуыддæгтæ?

Лæппуйы стыр тас кæй бацыд, уый йæм дзæбæх каст Челкашмæ. Тæрсгæ дзы кæй кодта æмæ карз ныхас адæймаг кæй уыд, уымæй йæ зæрдæ хъæлдзæг уыд æмæ йæхицæй ныббузныг.

– Талынг хъуыддæгтæ, ме ’фсымæры хай... хуыцауы хатыр бакаæ æмæ мæ ауадз!.. Цы дын кодтон, гормон?.. и?.. Мæ хур куы дæ...

– Ныхъхъус у дын зæгъын! Куы нæ хъуыдаис, уæд дæ нæ рахуыдтаин. Бамбæрстай? Æнцад у, дæ дзыхыл хæц!

– Уæ, хуыцау, цы дын кодтон! – зæрдæбынæй йæ риуы æмбæрц ныуулаæфыд Гаврила.

– Кæс-ма æмæ!.. ныр дæ сæккатæ цæуыл уадзыс, уый бæрæг дын нæй? – цæхгæр ын йæ ныхас фæлыг кодта Челкаш.

Фæлæ Гаврила ацы ран йæхи нал баурæдта æмæ сабыргай хæкъуырццæй кæуыныл схæцыд, йæ фындз амæрз-амæрзгæнгæ æмæ йæ мидбынаты тæлфгæ; фæлæ уæддæр йæ куыст кодта – тыхджынæй архайдта фæйлауæн фиййæгтæй. Бæлæгъ фатау

тахти. Ног та разæй сæ фæндагыл фæзындысты науты фæлгонцтæ. Бæлæгъ се 'хсæн нарæг ацауæнты, цыгъгъуыттытæ кæнгæйæ æмæ зырнау зилгæйæ, фæаууон, фæцыдæр ис.

– Гъæй, мæ лымæн! Хъусыс! Исчи дæ, мыййаг, истæмæй куы фæрса, уæд мацы сдзур, сыбыртт дæр ма скæ, кæд ма дæ цæрын фæнды, уæд. Бамбæрстай?

– Мæнæ мыл судзгæ мард æрцыд!.. – зæрдæсастæй, йæ къæхты бынæй улæфгæйæ, загъта Гаврилæ, Челкашы барджын ныхасмæ хъусгæйæ. – Байсæфтæн... Сау бон мыл бакодта... Мæ сæр мæ фиддон фæци!..

– Ныр цы ниуыс? Ныууадз-ма дæ хъарджытæ! – карзæй, барджын æгъдауæй йын йæ хъусы сусæгæй бадзырдта Челкаш.

Гаврилæ уыцы сусæг ныхасæй фæтарст, йæ уд ауад, йæ сæр нал куыста, сдзæгъæл, æмбæрста цы дæр фыдбылыз æм кæй каст уый, æмæ йæ зæрдæ асаст.

Æваст фæйлауæн фиййæгтæ донмæ ауагъта, фæстæрдæм сæ аппæрста, ног та сæ фелвæста æмæ та сæ дæлæмæ доны ауагъта, æмæ æппынæдзухæй йæ къогъодзитæм касты.

Доны уылæнты уæзбын хуыссæгхъæлдзæг хъæр æнкъард гуыв-гуыв кодта æмæ адæймаджы уæнгты тас уагъта. Мæнæ науты лæууæндон. Уымæн йæ хъæбæр дурай амад къулы фæсдзæгатай хъуыст адæмы уынаер, доны цæллахъ, зарджытæ 'мæ цъæхснаг æхситт.

«Челкаш»

– Бауром! – загъта сусæгæй Челкаш. Аппар дæ фиййæгтæ!
Дæ къухтæ къулмæ сбыцæу кæн! Сабыр у, сæлхæр!..

Гаврилаæ, йæ къухтæй бырынцæг дуртыл æнцайгæйæ, бæлæггы тардта къулы æмвæрсты. Бæлæгъ сын дæггай лæсти, йæ фарс дурты бырынцæг сæтыл хафгæйæ.

– Бауром!.. Фиййæгтæ ардæм æри! Дæ фæндаджи гæххæтт¹¹ та кæм ис? Хызыны? Рахæсс хызын дæр! Цыррдæр у! Цæмæй нæ алидзай, уый дын аразын, уый, мæ лымæн!.. Ныр нал алидздзынæ. Æнæ фиййæгтæ ма чи зоны ’мæ исты æгъдауæй афардæг уыдаис, фæлæ æнæ фæндаджи гæххæтт дæ ныфс нæ бахæсдзынæ. Ам мæм æнхæлмæ кæс. Хъусыс, хъыпп дæр ма скæ, кæннод де сæфт æрцыд, уый зон – раст денджызы бын скуыси уыздынæ.

Уый фæстæ Челкаш æваст цæуылдæр фидар ныххæцыд, йæхи хæрдмæ фехста æмæ цæсты фæныкъуылдмæ къулы аууон фæци.

Гаврилаæ фестæлфыд... Хъуыддаг æрцыд æваст, æнæ-нхæлгæйæ. Гаврилайæн фенцондæр. Уыцы æлгыст, уыцы боцъоджын хуыснаджы цур цы тасы мидаг уыд, уый йæ зæрдæйæ цух кæнын байдыдта æмæ, цыма йæ дынджыр уæззау æргъом йе ’ккойæ æрцæйхауд, æрцæйлæст, афтæ йæм зынд... Лидзын хъæуы, зæгъгæ, загъта йæхинымæры. Зæрдæйы бынæй ныуулафыд æмæ йæ алфамбылай алырдæм йæ цæст ахаста. Галиу фарсы ’рдыгæй уæлæмæ хæрдмæ ныххъен ис иу цавæрдæр сау æнæцæджындзтæ нау, мæрдон чырыны хуызæн, æнæгъдау дынджыртæ арæзт, афтид æмæ æдзæрæг. Денджызы уылаентæ йын йæ фæрстæ хостой æмæ, алы уылаены цæфы фæстæ, мидагæй, йæ хуылфæй, хъуыст æмыр дæргъвæтин гуыв-гуыв, уæззау рынчыны хæрзты хуызæн. Рахизфарсæрдыгæй адаргъ, дынджыр узал калмы хуызæн, фæсагаен дурын уымæл къул. Фæстейæ, чылдымы ’рдыгæй дæр зындысты цавæрдæр науты сау æндæргтæ, разæй та, мæрдон чырын æмæ къулы æхсанæй, зынди быгъдæг, æдзæм, æдзæрæг денджыз, йæ сæрма тар æврæгътæ. Уыцы хæхты хуызæн, тар уæззау æврæгътæ сын дæггай лæстысты æмæ сæ талынг мæрдон хуызæй зæрдæ мæгуыр кодтой. Бæстæ уыд узал, тар æнтгыснаг æмæ фыдбылызæй йе ’дзаг. Гаврилайы тас бацыд. Уыцы тас, Челкаш дзы цы тас бауагъта, уымæй фыддæр, æмбисонддæр уыд.

---

¹¹ Хуыз, æвдисæн гæххæтт.

Йæ уд йæ къæхты бынæй ауад, уæрццау нынныгъуылд, къуыбары йас ныщи, цыма йæ бандоныл хуыйгæ бачынд.

Йæ алфамбылай уыд сабыр, æдзæм. Хъыпп-сыпп никаæцæй хъуыст, денджызы хъæрзыны йеддæмæ. Æврæгътæ фыццаджы хуызæн арвыл сындæггай лæстысты æнкъардæй æмæ денджызæй сæхи, куыд фæстæмæ тынгæй-тынгдæр, фылдæрæй-фылдæр гæнгæ, истой. Уæлæмæ, хæрдмæ скæсгæйæ, афтæ зынд, цыма арв дæр денджыз у æмæ цыма бинаг лæгъз, сабыр фынæй денджызы уæлейæ æндæр, змæст денджыз дæлгоммæ фæлдæхт уыд, уыйау. Денджызы уылаенты æнгæсæн æврæгътæ, пырд къуымбилы хуызæн, урс къæбæлдзыгæй згъордтой, бырстой, денджызы лыстæг фæйлауæнтæм тындзгæйæ, дæлæмæ, зæхмæ.

Гаврилайы уыцы æдзæмдзинад æмæ рæсугъддзинад тас бауагътой, æмæ йæ уыйадыл æрфæндыд йе 'мбалы, йæ хицауы тагъддæр фенын. Уым куы баззайа, куы нæуал æрцæуа, уæд та?.. Рæстæг ныддаргъ, æврæгътæ куыд сындæггай лæстысты арвыл, уымæй сындæгдæр цыд рæстæг. Æдзæмдзинады тас куыд фæстæмæ тынгдæр хъардта Гаврилайы зæрдæмæ. Фæлæ æнæнхæлгæйæ къулы фæсдзæгатай фехъуыст доны цæллахъ, цæйдæр сыбар-сыбур æмæ сусæг, хъус-хъус ныхас. Гаврилае фыртæссæй удаист фæци; мысты хуынкъ агурын байдыдта...

– Гъæй, цы фæдæ? Бафынæй дæ? Хæц фидар!.. сабыр, хъахъхъæн!.. – фехъуыст Челкашы хъæрасæст хъæлæс.

Къулы сæрæй дæлæмæ цыдæр цыппæрдигъон уæззау æрцæйлæст. Гаврилае йæ бæлæгъмæ байста. Уалынджы иннæ ахæм. Стæй, сисы сæрыл цæхгæрмæ лæугæйæ, фæзынд дæргъæй-дæргъмæ Челкашы гуыр; фæйлауæн фиййæгтæ дæр кæцæйдæр фæзындысты. Гаврилайы къæхты бынмæ æрхауд йæ хызын æмæ Челкаш, хæстулафтгæнгæ, бæлæгъы мидæг фæсте æрбадт.

Гаврилае, Челкашмæ кæсгæйæ æмæ цингæнгæйæ, йæ мидбылты нæуæндон худт бакодта.

– Бафæлладтæ? – афарста Гаврилае.

– Бафæллайын дæр диссаг нæу, лæппын! Цæй-ма, гъæй зæгъ ныр размæ, дæ тых дæ бонæй!.. Хорз бакуыстай, лымæныхъо! Хъуыддагæн йæ раст æмбис конд у. Гъеныр ма уыцы хæйрæджыты æхсæнты æнæфылдыбыызæй куы аирвæзикам, уæд дæ хъул

сах абадт, уæд æхцатæ дæ дзыппы нысхой æмæ дæ Машкæмæ афардæг у. Дæ зæрдæ кæимæ дзуры, ахæм Машкæ дын ис? Æцæг зæгъын, æцæг, дзидзидай!

– Н-æ-й! – Гаврилад, мæгуыр, йæ уд хъардта, архайдта йæ тых, йæ бонæй, йæ риу дымсти, йæ цæнгтæ хъандзалтау куыстой. Бæлæгты бын дон хъуыр-хъуыр кодта, йæ фæстæ доны æрвхуыз уадздзæг зынд. Гаврилад дон фестад, йæ хид йæ къæхты бынæй мызти, фæлæ уæддæр йæхиуыл фæстæмæ нæ хæцыд – архайдта йæ бон цы уыд, уымæй. Дысон æхсæв дыууæ хатты цы тас бавзæрста, уыцы тас æртыккаг хатт цæмæй нал бавзара, уый тыххæй йæ тынг æрфæндыд, цас амал уа, уымæй ацы æнаккаг куыстæй йæхи фæхицæн кæнын. Йæ сæрæн ма уыцы хос ардта: куыддæр зæхмæ ахиза, афтæ лидзгæ ацы лæгæй, цалынмæ йæ нæ амардта, кæнæ йæ ахæстонмæ нæ батардта, уалынмæ. Йæхицæн дзырд радта, нал æм дзурдзæн, йæ ныхмæ нал лæудзæн, йæ коммæ кæсдзæн, цы йын зæгъа, уый кæндзæн æмæ дзы дзæбæхæй, æнæфыдбылызæй куы аирвæза, уæд хуыцауæн куывд ныббæтдзæн цыбыр æмгъуымæ. Ныртæккæйы сахат дæр æй фæндыд зæрдæбынæй бакувын, фæлæ йæхиуыл хæцыд, æмæ тыхархайдæй хæстулæфт кодта, ныхъхъус æмæ-иу йе ’рфгуыты бынæй исдугмæ Челкашмæ бакаст.

Къæсхуыр, бæрзонд Челкаш размæ йæхи ныггуыбыр кодта æмæ, бакæсгæйæ, уæд цъиу атахынмæ куы хъава, уый хуызæн. Мæйдары бæлæгты размæ каст хъæрццыгъайы цæстæнгасæй æмæ, йæ гуыбыр æрдынгонд фындзæй дыууæрдæм разил-базил кæнгæ, фидар хæцыд йæ иу къухæй бæлæгъаразæныл, аннæмæй та, йæ мидбылты худгæйæ, йæ рихи æууæрста, йæ тæнæг былтæ зылынтæ кæнгæйæ. Челкаш йæхицæй разы уыд, кæй фесгуыхт æмæ йæ хъуыддаг лæгъз, рæвдз кæй ацыд, уымæй разы уыди лæппуйæ дæр, тынг дзы кæй тарст æмæ цагъарау йæ коммæ кæй каст, уый тыххæй. Гаврилад куыд зæрдиагæй архайдта, уый уыдта æмæ йын уымæ гæсгæ æртæригъæд кодта, æрфæндыд æй Гавриладæйы бабуц кæнын, барæвдауын, исты зæрдæтæ йын авæрын.

– Гъæй! – худгæбылæй афарста Челкаш Гавриладæйы. – Раст-ма зæгъ, тынг фæтарстæ? æцæг, æцæг?

– Фæтæрсын дæр диссаг нæу!.. – йæ къæхты бынæй улафгæйæ æмæ æнæбары тыхулафт кæнгæйæ, загъта Гаврилад.

– Ныр æгæр дæхи мауал риссын кæ. Тас нал у ныр. Мæнæ ма иу ранæй куы аирвæзиккам!.. Дæ фæллад уал суадз!..

Гаврилæ бæлæгъ баурæдта, йæ хæдоны дысæй йæ хидæйдзаг цæсгом асарфта æмæ та фиййæгтæ донмæ ауагъта.

– Ныр сындæгдæр цу, дон ныхæстæ куыннаæ кæна, афтæ. Сабыр, сабыр... кæннод ацы ран хынджылаг нæ кæнынц, æвзæр хæцаг къæбыстæ дзы ис. Ам топпæй хъазын уарзынц. Дæ ныхыл дын ахæм бæрæггæнæн акæндзысты, æмæ дæ «уæ, æна» зæгъыны бон дæр нал фæуыздæн.

Бæлæгъ ныр цыд размæ, сабыргай, хъуызгæ цыдæй, æнæхъæрæй. Æрмæст фиййæгтæй дæлæмæ, донмæ, тагъдысты æрвхуыз æртæхтæ æмæ-иу денджызы кæм æмбæлдысты, уыцы ранæй-иу исдуг фергтывтæ æрвхуыз стъæлфæн. Æхсæв мæйдарæй-мæйдардæр æмæ æдзæмдæр кодта. Ныр арв змæст денджызы хуызæн нал уыд.

Æврæгътæ йыл æмвæтæнæгæй ахæлиу сты æмæ йæ æмхуызон уæззау æмбæрзæнæй бамбæрзтой. Уыцы æмбæрзæн йæхи ныллæг æруагъта доны сæрмæ æмæ æнцад, æнæзмæлгæйæ лæууыд. Денджыз ноджы тынгдæр æрбасабыр, фæтардæр, хъарм цæхджын тæф тынгдæр кодта æмæ фыццаджы хуызæн уæрæх нал зынд.

– Æй-джиди, ныр къæвда куы ныккалид! – загъта сабырæй Челкаш. – Уæд нæ хæйрæджы цæст дæр не ’рцахсид, æдасæй бафардæг уаиккам.

Бæлæгъæн йæ рахиз æмæ йæ галиу фарсырдыгæй, тар доны хуылфæй сæхи сдæрдтой цавæрдæр агъуыстытæ – тъæпæн, фæйнагсæр дынджыр бæлæгътæ. Бæлæгътæ уыдысты сау, æнтъыснаг æмæ æнæзмæлгæ. Иуы дзы рухс змæлыд – чидæр æд фанар рацу-бацу кодта. Денджыз бæлæгъты фæрстæ уарзон стæрд кодта, æмыр æмæ фæрсæгау хъæргæнгæйæ; бæлæгътæ дæр ын фæстæмæ, фæзмæгау, дзуапп лæвæрдтой гуыв-гуыв кæнаг, узал, загъдæргом хъæлæсæй, цыма быцæу кодтой йемæ æмæ йын бар нæ лæвæрдтой, уый хуызæн.

– Хъахъхъæнджытæ!.. Сусæгæй йын йæ хъусы бадзырдта Челкаш.

Челкаш Гаврилæйæн афтæ куы загъта, сабырдæр цу, зæгъгæ,

уæдæй фæстæмæ та йе 'уæнгты стыр тас бацыд, æмæ та йæ зæрдæ алырдæм æхсайын байдыдта, цыдæр фыдбылызмæ æнхæлмæ кæсгæйæ. Йæхи размæ мæйдармæ вæзта, тындзыдта æмæ йæм афтæ зынд, цыма рæзгæ кæны, цыма йæ стджытæ æмæ йæ нуæрттæ ивæзынц æмæ риссынц, æнæмбаргæ рыстæй. Йæ сæры уыцы зыбыты иунаг хъуыдыйы йеддæмæ ницы уыд. Афтæ йæм зынд, цыма йæ сæр рысти, йæ фæсонты царм йæхи мидæг стъæлфæгау тæлфыд, æмæ йын йæ къæхты бынтæ гыщыл уазал, цыргъ судзинтæ хуынчытæ кодтой, уыйау. Цæстытæ, мæйдармæ æдзынаг тыхкаст кæнгæйæ, сæ бынæттæй рацæйлиуырдтой æмæ рыстысты. Афтæ æнхæлдта, уыцы мæйдары сын чидæр сæ развæндаг ацахсдзæн æмæ сыл йæ хъæлæсы дзаг фæхъæр кæндзæн: «Æнцад лæуут, хуыснаджытæ!..»

НырынЧелкашйæхъусыкуыбадзырдта: «хъахъхъæнджытæ!», зæгъгæ, уæд Гаврилæ фестъæлфыд, тас дзы арфдæр ахъардта æмæ йæ зæрдауындзæнтæ бадзой-дзой кодтой. Фæдис ныхъхъæр кæнынмæ хъавыд, кæд ын исчи феххуыс кæнид, ууыл йæ зæрдæ даргæйæ... Йæ мидбынатæй уæлæмæ фестад, риу размæ ракъуыпп кодта, дæлиауæй, йæ риуы дзаг ныуулаффыд, дзых ныхъхъæр кæнын æввонг фæхæлиу кодта, фæлæ йæ бон ницыуал баци, æваст стыр тасы бын фæци, фæджихау, цæстытæ бацъынд кодта æмæ уыцы комхæлиуæй йæ бадæнæй рахауд æмæ, кæлæхы галау, йæхи ауагъта.

...Бæлæгъы разæй дард, арв æмæ зæхх кæм баиу ваййынц, уым денджызы сау доны хуылфæй æрвхуыз цъæх арт ссыди, æнæгъдау дынджыр æхсаргарды хуызы. Уыцы цъæх арт мæйдары йæ тæккæ бæрæг астæуыл дыууæ дихы фæкодта, йæ рухсæй арвы бын æврæгъты срухс кодта æмæ денджызы фæлмæн риуыл дæргъæй-дæргъмæ йæхи æруагъта, фæтæн цъæх уадздзæджы хуызы. Йæ рухсмæ мæйдары ралæстысты, чи нæ зынд, æмбæхст чи уыд, ахæм æдзæм наутæ, мæйдар æмæ сусæгдзинадæй фæлыст. Афтæ зынд, цыма уыцы наутæ бирæ афон денджызы бын цардысты, цыма сæ уырдаем стыр тымыгъ, стыр уад ныттардта æмæ ныр денджызы хуылфæй чи рацыд, уыцы æрдхæрæны æхсаргарды барджын дзырдæй уæлæмæ, денджызы сæрмæ, сæхи систой арвмæ скæсынмæ, æмæ, доны сæр цыдæриддæр ис, уыдон фенынмæ...

Бәндәнтә науты цәджындзтыл стыхстысты. Бакаәсгәйә афтә зынд, цыма әндәдзгә, тыхсаг доны зайәгойтәй тыхт уыдысты, уый хуызән. Уыцы дынджыр әрдхәрәны тәссаг әхсаргард та денджызы бынай йәхи бәрзонд сиса, әрттывтә калгәйә, мәйдар әхсәвы та дыууә дихы фәкодта йә цыргь рухс комәй әмә та йәхи ног әндәр ран әруагьта. Уым дәр та, уый агьоммә чи нә зынд, ныгьуылд чи уыд, ахәм наутә фәзындысты.

Челкашы бәләгь нылләууыд әмә узәгау змәлыд, цыма истауыл гуырысо, гуызавә кодта, уый хуызән. Гаврилә бәләгьы мидәг хуыссыд, йә кьухтәй йә цәсгом бамбәрзта, афтәмәй. Челкаш әй йә кьахәй сусәгәй басхой-басхой кодта мәстйә.

– Уә, әдылы кьоппа! Уый арәнтә хьахьхьәнәг әфсәддон нау у!.. Уый та электрон фанар у!.. Уәләмә сист, гуымиры! Куы нә срухс кәной ныртәккә, уымәй тас у! Фесафдзынә, бынмиз, дәхи дәр әмә мән дәр! Цәй-ма!..

Фәстаджырдем ын Челкаш цырыхьхьы зәвәтәй йә фәсонтән ахьаззаг цәф куы ныккодта, уәд Гаврилә фәсәррәтт ласта, йә бадәны абадт әмә, йә цәстытә әууәрдгәйә, цьынддзастәй, рәдзә-мәдзә кәнгәйә, йә уырзтәй фәйлауән фиййәгтә асгәрста, фәләбурдта сәм, әмә бәләгь размә асхуыста.

– Сынәг, әнәхәдзар фәуай! Куыд дәм кәсын, афтәмәй мәрдтәм мә кьухәй цәудзынә!.. Сынәг, дын куы зәгьын!.. Уә ард дә фәнычы бацауа, ахәм сәлхәр ма искуы уызән!.. Ныр цәмәй фәтарстә, уый ма мын зәгь? Гьә, хәрәг сфысса... Цы хуызән у, цы! Гәды пырды куы бада, уый хуызән. Мә фыдгул дәумә бакәсәд! Уый фанар у, фанар, әндәр ын цы 'нхьәл дә! Сабырдәр архай фиййәгтәй!.. иу дә ныхьхьән уа!.. Уыдон, контрабандә чи ласы, ахәмты хьахьхьәнынц. Тәрсгә ма кә, махән тас нал у – адард сты! Ныр мах... – Челкаш йәхицәй ныббузныг әмә, йә сины сәрыл хәцгәйә, йә алфамбылай йә цәст ахаста. – Раирвәзтыстәм, кәд хуыцауы фәнда, уәд!.. Әнамонд нә дә, әвәдза, архьәпән!..

Гаврилә, әнәдзургәйә, архайдта фиййәгтәй, тыхуләфт кәнгәйә, әмә уыцы әрдхәрәны рухссуадзәг әхсаргард

джигултæ кæм кодта, уыщырдаæм йæ цæстызул дардта. Фанар кæй у, уый йæ нæ уырныдта Гаврилайы, Челкашы ныхæстыл не ’ууæндыд. Бонвианы уазал æрвхуыз цъæх рухс мæйдаримæ быцæу кæнгæйæ, уæлахиз кæнын байдыдта, фæпырх æй кодта æмæ денджызы æрттивын кæнын кодта æвзистхуыз, зын æмбарæн, зын æрцахсæн æрттывдæй. Гаврилайы та дзыхъхъынногæй тас бацыд. Бæлæгъ размæ тардта йæ тых, йæ бонæй æмæ, цыдæр фыдбылызмæ æнхæлмæ кæсгæйæ, фыртæссæй удаист фæци æмæ хъæлайы хуызæн сси. Уыцы æхсæв цы тас, цы зынтæ, цы зæрдæниз баййæфта, уыдон ын йæ ныфс асастой æмæ йæхи хуызæн нал уыд, адæймаджы æгъдауæй йæм ницыуал уыд.

Челкаш та йæ сины сæрыл хæцыд æмæ цин кодта. Уый ахæм хъуыддæгтыл ахуыр уыд æмæ йæ зæрдæ æнцад уыд. Фырцинæй йæ рихитæ стъæлфыдысты æмæ йæ цæстытæ цæхæртæ калдтой. Йæ зæрдæ бухытæ кодта æмæ, йæ дæндæгты зыхъыртæй æхситтытæ кæнгæйæ, денджызы уымæл уæлдæфæй йæ риуы дзаг улæфыд; алырдæм ракæс-бакæс кодта æмæ-иу Гаврилаемæ куы фемдзаст, уæд-иу йæ мидбылты бахудти зæрдæхæлар, хицон буц худтæй.

Дымгæ радымдта, денджыз сыхъал йæ тарф фынайæ æмæ æваст йæ лыстæг фæйлауæнтæй, узагау, хъазын байдыдта. Æврæгътæ фыццаджы хуызæн бæзджын нал уыдысты, фæирддæр, фæрухсдæр сты, фæлæ уæддæр арв æмбæрзтой уыцы иудадзыг æмватæнæгæй. Дымгæ денджызы сæрмаæ уæлдæфы уылæнтæ змæлын кодта, фæлæ æврæгътæ уæддæр æнцад-æнцойæ, æнæзмæлгæйæ, лæууыдысты æмæ, цыма стыр сагъæсы бацыдысты, æнкъард хъуыдытæ кодтой, уый хуызæн уыдысты.

– Цæй-ма, мæ лымæн, дæхиуыл схæц! Цыма дыл фæуарыд, уый каст куы кæныс, уды мыггаг дæ куы нæуал ис, царм æмæ стджытæ куы фестадтæ. Тас нын нал у, фестæм нæ хъуыддаг.

Уыцы хицон хъæлæсы уаг Гаврилайы зæрдæ бахъæлдзæг кодта, кæд Челкашы дзыхæй цыд, уæддæр.

– Хъусын дæ, – сабыргай загъта Гаврила.

– Цæй, цæй, хъеллау! Баздæх, æмæ уал мæнæ фæсте сбад, фиййæгтæ ардæм æри, бафæлладтæ, æвæццæгæн!

Гаврила уайтагъд йæ бынат аивта. Сæ бынæттæ ивгæйæ,

Челкаш Гаврилаёы цаёгоммаё куы бакаст амаё куы федта, Гаврилаё, цудтытаёгангаё куыд цыд, йаё зангтаё йаё быны куыд науал цыдысты амаё дыдаёгтаё куыд кодтой, уый, уад ноджы тынгдæр фæтæриггаёд кодта лæппуйæн амаё йын йе уæхск хицоны къуырды æркодта.

– Тæрсга ма кæ! Кусга хорз бакодтай, уый зон. Æз дын дæ дзыппытаё байдзаг кæндзынæн, кæд хуыцауы фæнда, уад. Фондз амаё ссæдз сомы дæ хъауы? цы зæгъыс, лымæныхъо?

– Мæн ницы хъауы. Æрмæст ма доны былмаё, – хусмаё куы аирвæзин...

Челкаш йаё къух ауыгта, ату кодта амаё фæйлауын байдыдта, йаё даргъ цæнгтаёй фиййæгтаё фæстæрдæм дардыл исгаёйæ.

Денджыз райхæл амаё хъазыд йаё сабитæй – йаё гыццыл уылæнтаёй, урс-урсид фынкæй кæй фæлыста амаё, кæрæдзийыл къуырццытаё кæнгæ, лыстæг пырх кæй кодта, уыдонæй. Фынк тади амаё хъæргæйæ улаёфыд, амаё алырдæм хъуыст æмхуызон уынар амаё цæллахъ. Мæйдар фæхæлдзæг, фæрухсдæр.

– Гъаёй, зæгъ-ма мын, дæ фыдыстæн, – байдыдта дзурын Челкаш – гъеныр хъаумæ ацаудзынæ, ус ракурдзынæ, зæхх змæнтдынæ, хуым бакæндзынæ, зæнаг дын рацаудзæн, хæринаг сын фаг нæ уыздæн амаё цæрынаёй хæрынмаё дæхи тухийæ мардзынæ... Гъемаё цы? Цæй цард у уый? Цы хорздзинад дзы ис?

– Хорздзинадаёй та дзы цы ис! – науæндонаёй, химидæг стъæлфгаёйæ, загъта Гаврилаё.

Ранаёй-ратты дымгаё æврагъты фæдихтаё, фæхицæнтаё кодта амаё се 'хсæнтаёй фæзынд, æрдузы хуызæн, арвы гыццыл цъæх гæбæзтаё иугай-дыгай стъалытимæ. Уыцы стъалытаё-иу куы ферттывтой хæлдзæг денджызы уылæнты рæгътыл схъиудтытаёгангаё, куы та-иу фæстамаё аныгъуылдысты – фæтар, фæмынаг-иу сты.

– Рахизырдаём де 'ргом дар! – загъта Челкаш. – Тагъд бахаёцæ уыздыстæм. Фестаём ныр. Хорз куыст уыди. Федтай? Лæппутаё афтæ фæкæнынц... Иунаг æхсæв, амаё мины æрдæг рамырхтон!

– Ми-ны 'рдæг?! Ницы, маёгуыр! – вазгаёйæ амаё гуырысхо кæнгæйæ, загъта Гаврилаё, фæлаё уайтагъд фæтарст амаё йаё

тагъд-тагъд афарста, йæ къахæй барджытæ схойгæйæ. – Адон цавæр дзауматæ сты?

– Уыдон зынаргъ дзауматæ сты. Цæвиттон хъуыддагæй, сæхи аргъыл сæ ауæй кодтон, уæд мин – хъарын дæр сæ нæ хъæуы. Фæлæ æз хæлæф нæ кæнын, бирæмæ нæ бæллын. Куыд дæм кæсын, мæ лымæн? Бæззын, арæхсын?

– Куыд дын зæгъон! – фæрсæгау загъта Гаврилæ. – Уыцы амонд кæм ис, æмæ мæнæн иу ахæм куыст... Дæлиауæй ныуулафæфæд æмæ æваст йæ зæрдыл æрбалæууыд йæ хъæу, йæ магуыр хæдзарад, йæ мад, йæ хæстæджытæ, афтæ дард йæхи кæй æмæ цæй тыххæй фехста, йæ зæрдыл æрлаууыд, дысон æхсæв-бонмæ йæ туг цæй тыххæй байсыст, уыцы зындзинæдтæ. Æрымысыд йæ райгуыран хъæуы æмæ бирæ хъуыдытæ йæ сæры абадтысты. Йæ цæстытыл ахъазыд сæ хъæу, кæрз къулыл дæлæмæ, коммæ цæугæ доны онг чи адаргъ. Цæугæ дон нæ зынди бæрз, хæрис, цъуй æмæ мырткæ бæласы къохы ауонæй. – Гъæй джиди, цы хорз уыдаид... – æнкъардæй арф ныуулафæфæд Гаврилæ.

– Цы зæгъын æй хъæуы!.. Æз афтæ æнхæлдæн, æмæ ныртæккæйы сахат машинæйы уæ хæдзармæ асыффытт ластаис... Чызджытæ дыл, хæрзаг, хæлæф кодтаиккой. Мыд кæм уа, бындз дæр уым вæййы. Барæвзарæй, кæй дæ фæнды, уый рацопп-цопп кæн. Дæхицæн хæдзар акодтаис. Уæвгæ, хæдзары фаг нæ уыдаиккой – чысылгомау сты...

– Уымæй раст зæгъыс... Хæдзарæн бирæ хъæуы. Махмæ хъæдæрмаг зынаргъ у.

– Æмæ цы? Зæронд хæдзар бадзæбæхтæ кодтаис. Бæхæй та куыд дæ? Ис дæм бæх?

– Бæх? Бæх ис, фæлæ æгæр зæронд у, йæ бындар фæуа.

– Уæдæ бæх. Хорз бæх! Хъуг... Фыстæ... Маргъ... Цы зæгъыс?!

– Ма мын дзур! Уыдæттæ та цы хуыцау дæтты! Уæд цæрын, хъæлæкк, базониккам, де 'гасæй!

– Нæ, гæдыныхас, æвзæр цард нæ уайд... Æз дæр чысыл цыдæртæ æмбарын уыцы хъуыддагтæн. Мæнæн дæр кæддæр иу къуым уыд... Мæ фыд хорз цæрæг хæдзар уыд хъæуы мидæг...

Челкаш сабыргай бæлæггы тардта. Бæлæгъ дæр денджызы

уылæнтыл сындаггай ленк кодта æмæ йын уылæнтæ йæ фæрстæ хостой, хъазгæйæ, хынджылаггæнæгау. Дыууæ адæймаджы хъеццау кодтой æмæ, хинымæры хъуыдытæ кæнгæйæ, сæхицæн зæрдæтæ æвæрдтой, дыууæрдæм ракæс-бакæс кæнгæйæ. Челкаш йæ ныхæстæй Гаврилайæн йæ хъæу йæ зæрдыл æрлæууын кодта, кæд æй афтæмæй иучысыл бахъæлдзæг кæнид, зæгъгæ. Райдианы Челкаш дзырдта хъазгæ 'мхасæн, йæ мидбылты худгæйæ, стæй йын, уайдзæфгæнæгау, уынаффæтæ кæнын байдыдта æмæ йын йæ зæрдыл æрлæууын кодта хуымгæнæджы царды хъæлдзæгдзинæдтæ, йæхи зæрдæмæ чи нал цыд æмæ раджы кæй ферох кодта, уыдон. Ныр сæ æрымысыд æмæ Гаврилайы рафæрс-бафæрс нал кодта йæ хъæууон цардæй æмæ хъуыддæгты тыххæй, фæлæ йын сæ йæхæдæг дзурын байдыдта:

– Зæхкусæг адæймаджы царды мидæг, ме 'фсымæры хай, сæйрагдæр хъуыддаг у сæрибардзинад! Дæхæдæг дæхицæн хицау. Дæхицæн сæрмагонд цæрæн-хæдзар, – кæд ницæйаг у, ницæмæн бæззы, уæддæр дæу у, дзырдхъом дæм ничи у. Дæхицæн сæрмагонд зæххы гæбаз – кæд армы тæапæны йас йеддæмæ нæу, уæддæр дæу у! Иу цыбыр ныхасæй – паддзах дæхи зæххыл!.. Бæрæг дæ, цы дæ, уый... Дæ сæр сæрмаæ хæссын амал дын ис... Дæ бон у алкæмæй дæр дæхицæн æгъдау бацагурын. Раст нæ зæгъын? Йæхицæй разыйæ, хъæлдзæгæй фæци йæ ныхас Челкаш.

Гаврила йæм æдзынæг касти, зæрдиагæй йæм хъуыста æмæ ныфсджындæр, хъæлдзæгдæр кæнын байдыдта. Уыцы ныхæстæ кæнгæйæ, Гаврила ферох кодта, йæ хъуыддаг цавæр адæймагимæ уыд, уый, æмæ йæ цуры уымæн байдыдта йæхи хуызæн хуымгæнæг, зæхкусæг адæймаджы ныхæстæ, зæххыл баст æмæ фидаргонд чи у незаманæй нырма, бирæ азты, бирæ фæлтæрты хидвæллоуæ, стæй йæ лæппуйы бонтæ кæимæ арвыста æмæ бархийæ уыцы зæххæй йæхи чи сцух кодта, æмæ уый сæраппонд, цы йын æмбæлд, ахæм æфхæрд чи баййæфта.

– Уымæй раст зæгъыс, ме 'фсымæр! Тынг раст, топпы фаты хуызæн! Гъеныр ма дæхимæ æркæс, цы дæ ды ныртæккæйы сахат æнæ зæххæй?.. Зæхх, ме 'фсымæры хай, ныййарæг мадæй уæлдай нæу – тагъд æй нæ ферох кæндзынæ.

Челкашæн йæ хъуыдытæ фæлыг сты. Йæ туг сфыхт

фырмæстæй. Афтæ гæнаг уыд кæддæриддæр, исчи-иу æй чысылдæр куы фелхыскъ кодта, уæд. Хиуарзондзинад æм уыд, æмæ æфхæрд никамæн барста, уæлдайдæр та, йæ цæсты æгад чи уыд, аргъ кæмæн нæ кодта, ахæм адæймагæн.

– Байдыдта лæхурын, бæр-бæр кæнын!.. – загъта мастыйæ æмæ карзæй Челкаш. – Чи зоны, æмæ афтæ æнхъæл дæ, æз дын ме ’цæг, мæ зæрдиаг ныхæстæ кæнын. Уый дæ фæсон æрхæджы дæр ма уæд... Дæ дзыппыл-ма уæрæхдæр хæц!

– Мæнæ худæджы лæг, сыхахыстæн!.. – загъта Гаврила æмæ та йыл фыртæссæй ризæг бахæцыд. – Дæ кой, æнхъæл дæ, ома кæнын? Дæ хуызæттæ чысыл, мыййаг, куы нæ сты! Ай-гъай, кæрон дæр сын нæй æнамонд адæмæн – уынгты хæтджытæн!..

– Сбад дæ бынаты, гоцо! фиййæгтæ дæ къухмæ райс! – цæхгæр, барджын æгъдауæй загъта Челкаш. Карз, судздзаг, æвзæр ныхæстæ йæ хъуырмæ уылæнтæ кодтой, дзыхæй сцæй хаудысты, фæлæ куыддæр мæрдтагæй йæхиуыл ныххæцыд, йæхи баурæдта.

Сæ дыууæ дæр сæ кæрæдзи бынæттæ аивтой, иу иннæйы бынаты æрбадт. Челкаш, йæ бынат ивгæйæ, давæггаг барджийы сæрты куы фæцæйхызт, уæд æм йæ зæрдæ тынг сдзырдта: Гаврилаейы бæрзæймæ базилын, ныххафт æй ласын, уыцы-иу цæфæй доны астау куыд стæлфыдаид, афтæ.

Сæ ныхас фæлыг кодтой æмæ исдуг ныхъхъус сты. Фæлæ Гаврилаæ кæй ныхъхъус, кæй ницыуал дзырдта, уый дæр æм дзæбæх нæ фæкаст Челкашмæ – хъæууон адæймаджы тæлфын кодта. Челкашæн йæ зæрдыл æрбалæууыдысты йæ рагон царды хъуыддæгтæ. Уыцы хъуыдытæ кæнгæйæ, адзæгъæл, ферох æй бæлæгъ аразын æмæ денджызы уылæнтæ сæхи æгъдауæй ахастой бæлæгъы быгъдæг денджызы иу фарсырдæм. Доны уылæнтæ цыма бамбæрстой, бæлæгъ кæй адзæгъæл уый, æмæ дзы хъазын байдыдтой – зыгъгъуыттытæ йæ кодтой, бæрзондæй-бæрзонддæр æй æппæрстой, фæйлауæн фиййæгты бынæй рæвдауæн æрттывтытæ калгæйæ. Челкашæн йæ цæстыгыл хъазыдысты йæ рагон царды хъуыддæгтæ, йæ рагон царды нывтæ, ныр иуæндæс азы кæмæй фæцух, кæй нал федта йæ ног хæтæгхуаг царды руаджы, уыдон. Йæ зæрдыл æрбалæууыдысты йæ лæппуйы бонтæ, йæ хъæу, йæ мад сырхуадул, хæрзхуыз сылгоймаг йæ зæрдæхæлар цъæх цæстытимæ. Æрымысыд йæ сырх рихиджын,

бæрзонд, домбай, бæзæрхыг арæзт фыды, йæ карз, тарæрфыг цæсгомимæ. Æрымысыд йæхи, усгур лæппу ма куы уыд, уыцы хуызы, æмæ йæ усы, саудзаст Анфисæйы, йæ даргъ дзыккутимæ, хæрзхуызæй æмæ уарзон, хъæлдзæг зæрдæимæ. Ног та йæ зæрдыл æрбалæууыдысты йæ лæппуйы бонтæ – куыд рæсугъд, куыд хæрзконд уыд, гвардийы ма куы куыста, уæд; дыккаг хатт та йæ цæстытыл ахъазыд йæ фыд, чи ныззæронд æмæ чи ныггуыбыр, æмæ йæ мад, æнхъырдатæ цæсгомимæ, æмпылдтæй, гуыбырæй; æрымысыд, паддзахы куыстæй куы рахицæн æмæ сæхимæ, сæ хъæумæ куы ’рцыд, уæд йæ фыд йæ рæсугъд гвардиаг, бæрзонд, даргъ рихиджын фыртæй йæ сины сæртыл куыд хæцыд, куыд дзы æппæлыд æмæ йæхи стырсæр куыд кодта. Рагон хъуыддæгтæ мысын, уыдон зæрдылдарындзинад у æнамонд, æфхæрд, адæмæн сæ риссагдæр низ: кæд цыфæнды æвзæр уыдысты, уæддæр сæ дзæбæх хуызы æвдисы, цыма йæ дуртæ дæр фæлмæн, йæ марг дæр мыды хъæстæ уыдысты, уый хуызæн...

Челкаш æмбæрста йæ райгуырæн бæсты уддзæфы адджын рæвдауæн улæфт, йæ ныййарæг мады уарзон, буц ныстуантæ; æмбæрста йæ хуымгæнæг фыды барджын ныхæстæ; хъуыста, кæй ферох кодта, йæ зæрдæйы кæрон дæр чи нæуал уыд, ахæм хабæрттæ йæ райгуырæн зæххæй, æрæджы йæ мит кæмæн батад æмæ, цыллæйы хуызæн, фæззыгæнды мæнæуы æвзар кæй бамбæрзта. Челкаш æмбæрста, ныртæккæйы сахат зыбыты иунæг кæй у, кæм сырæзт, кæм схъомыл, иу туг, иу стæг цы цардыуагимæ уыд, уыцы цардæй цухгонд, æппæрст кæй æрцыд, уый.

– Гъæй, ай кæдæм цæуæм? – æваст сдзырдта Гаврилæ.

Челкаш фестæлфыд æмæ тарст сыррдзастæй фæстæрдæм фæкаст.

– Уæу, мæнæ кæдæм рафардæг стæм!.. Тынгдæр-ма асхой размæ...

– Адзæгъæл дæ? – йæ мидбылты худгæйæ, афарста Гаврилæ.

– Раст зæгъгæйæ – бафæлладтæн.

– Уæдæ нын ныр ницыуал тас у мæнæ «адонимæ»? – æмæ Гаврилæ йæ къахы фындзæй давæггаг барджитæ бакъуырдатæ.

– Нæ-æ... уый тыххæй дæ зæрдæ мауал æхсайæд. Ныртæккæ сæ ратдзынæн æмæ нымайæнтæ ралухдзынæн...

- Дæс æмæ дыууиссæдз туманы?
- Уымæй къаддæр та ма уæдæ куыд?
- Чысыл æхца не сты, раст зæгъгæйæ! Уыйбæрц æхца мæнæн цы хуыцау дæтты!.. Цардæй къæртт аппарин, æвæдза!
- Зæххы куыстæй?
- Æмæ уæдæ æндæр цæмæй! Цæвиттон, ныртæккæ...

Æмæ Гаврила æнæ галæй кæвдæстæ бийын æмæ митæй мæсгуйтæ амайын байдыдта, базыртыл сæхимæ дæр смидæг. Челкаш ныхъхъус, йæ рихитæ дæләмæ æрзæбул сты, йæ рахиз фарс фæйлауæнты пырхæнтæй схуылыдз, цæстытæ мидæмæ бахаудысты æмæ зынг нал æппæрстой, нал æрттывтой. Бакаæсгæйæ, сахъ æмæ сырдхуыз нал уыд, фæлæ куыддæр ныффæлхор, ныффæлвых æмæ цæсты нал ахадыдта.

Челкаш бæләгъ цæхгæр фæзылдта æмæ йæ сарæзта комкоммæ иу сау цæмæдæр, донæй йæ сæр чи дардта, ахæммæ.

Арвыл та дзыхъхъынногæй æврагъ æрбадт, уарын байдыдта æмæ йæ лыстæг хъарм æртæхтæ, доны уылæнты рæгътыл æмбæлгæйæ, хъæлдзæгæй цыччытæ кодтой.

– Фæләуу! Сабыр! – барджын хъæлæсæй загъта Челкаш.

Бæләгъ йæ фындз скъуырда иу дынджыр æрмæг ласæн тъæпæнсæр бæләгъыл.

– Фынæй уой, цымæ уыцы æлгъыстытæ?.. – хъуыр-хъуыр кодта Челкаш, хæбырæгъæй дæләмæ уагъд бæндæн ахсгæйæ. – Бæндæн-асин¹² æри!.. Тынгдæр уарын байдыдта... Раздæр куы фæцаид! Хæсгæ уæ фæчынди, æви кæм фесæфтыстут, иу дæр уæ ма баззай!..

- Челкаш дæ? – фехъуыстис уæлейæ фæлмæн сойын хъæлæс.
- Челкаш дарæг дæ ма уæд! Бæндæн-асин-ма æруадз дæләмæ!
- Гъе, дæ быны къускыл баззайай, Челкаш! Цæстфæлдахæг!
- Бæндæн-асин æруадз, дын куы зæгъын, уæлæ сæгдзыд хæйрæг, – ныббогъ кодта Челкаш.
- Ацы бон цыдæриддæр у, уæддæр, дæ чемы нæ дæ... цы дыл æрцыд, цы кодтай?
- Хизгæ уæләмæ, Гаврила! – загъта йе ’мбалæн Челкаш.

Минутмæ науы сæрыл лæууыдысты. Уым æртæ гуырысхойаг

---

¹² Трап.

рихиджын адаймаджы сæхинымæры куыддæр æнахуыр æгъдауæй сусагæй æхсызгон ныхæстæ кодтой æмæ науы былæй Челкашы бæлæгъмæ кастысты. Цыппæрæймаг, даргъ пæлæзы мидæг, Челкашмæ бараст æмæ йын, æнæдзургæйæ, йæ къух хицон ист ракодта, стæй æнæууæнк цæстæнгасæй Гавриламæ бакаст.

– Райсом бон æхца цæттæ куыд уой, афтæ! – æнæуæлдай ныхæстæй, цæхгæр загъта Челкаш. – Ныр уал æз хуыссынмæ цæуын. Гаврилæ, цом! Хæрын дæм цæуы?

– Хуыссынæй дарддæр ницы... – радта йын фæстæмæ дзуапп Гаврилæ æмæ фондз минутмæ йæ хуыр-хуыр ссыд, Челкаш йæ цуры бадти æмæ кæйдæр цырыхъхъ йæ къахыл æвзæрста, æмæ, арф хъуыдытæгæнгæ, æмæ иу фарсырдæм тутæ кæнгæ, æнкъардæй æхситт кодта йæ дæндæгты æхсæнæй, стæй уæд Гаврилæйы фарсмæ æрхуыссыд, йæ рихитæ адаудта æмæ йæ къухтæ йæ нывæрзæн бакодта.

Кæмдæр цавæрдæр бæлас, хъараггæнæгау, æнкъард сыбар-сыбур кодта. Къæвдайы æртæхтæ фæлмæн буц цыкк кодтой науы тъæпæн фæйнæг сæрыл. Доны уылæнтæ лæбурдтой бæлæггы фæрстæм... Алцы дæр сæ алфамбылай æнтъыснаг, æнкъард уыд, цыма мад йе 'намонд фыртыл уынгæг хъæлæсæй хъарджытæ кодта, уый хуызæн...

Челкаш, йæ дæндæгтæ зыхъыртæ кæнгæйæ, йæ сæр схыл кодта æмæ, цыдæртæ хъуыр-хъуыргæнгæ, фæстæмæ æрхуыссыд. Йæ къæхтæ фæйнæрдæм ахæлиу кодта æмæ, бакæсгæйæ, уыд стыр хæсгарды хуызæн.

III

Раздæр-раздæр райхъал Челкаш, тарст цæстæнгасæй алырдæм акаст, æваст йæ зæрдæ йе 'муд æрцыд æмæ фынай Гавриламæ бакаст. Уый адджын хуыст кодта æмæ-иу йæ фыны йæ мидбылты бахудт. Уыцы бахудт йæ хурсыгъд, æнæниз, лæппын цæсгомыл дзæбæх фидыдта. Челкаш дæлиауæй ныуулафыд æмæ нарæг бæндæн-асиныл уæлæмæ хизын байдыдта. Науы хуылфмæ мидæмæ хуыггомæй касти арвы здыхуыз гæбаз. Бон уыд рухс, фæлæ æнкъард æмæ асæст.

Челкаш дыууæ сахатмæ фæстæмæ æрбаздæхт. Йæ цæсгом

уыд сырх, йæ рихитæ та хъал здыхт хæрдмæ. Йæ къæхтыл уыд даргъ хъусджын фидар цырыхъхъытæ, йæ уæлæ цыбыр къандзол æмæ мæскуы хæлаф. Бакаæсгæйæ – цуанон дæлвæд-уæлвæд. Йæ дзауматæ уыдысты дæрдвæд, фæлæ фидар æмæ йыл тынг хорз фидыдтой: йæ къæсхуыр, стæгджын буар ын æмбæхстой æмæ зынди бæзæрхыг, æхсарджындæр хуыз.

– Уæ, гоцо, уæлæмæ сист!.. – къахы фындзæй Гаврилайы схойгæйæ, загъта Челкаш.

Гаврилаæ фæсаррæтт ласта, хуыссагхъæлдзæгæй йæ нæ базыдта Челкашы æмæ йæм йæ дзæгъæлдзаст тарст цæстытæ ныддардта. Челкаш йæ дзыхы дзаг ныххудти.

– Кæсыс æм!.. Сымахыстæн, нал дæ базыдтон!.. – æрæджиау худæнбылæй дзырдта Гаврилаæ. – Хицауæй рагæпп ластай!

– Махмæ уый диссаг нæу! Мæлæты тæппуд нæ дæ! Цал хатты хъавыдтæ мæлынмæ дысон?

– Омæ мæ цы кæнын кæныс, дæ хорзæхæй! Ахæм хъуыддаджи ныры йеддæмæ никуыма фæдæн. Хи фесафынæн бирæ нæ хъæуы!

– Иу хатт ма бавзарис, ацæуис ма? Æцæг зæгъын, æцæг!

– Ноджыдæр та? Куыд дын зæгъон? Цæй фæдыл уызæн мæ ацыд, уый куы бамбарин, уæд та чи зоны 'мæ, исты æрхъуыды кæнин.

– Цæвиттон хъуыддагæй дын дыууæ гæххæтты... дæсгай тумантæ дæ ныхты куы фæсадзин, уæд та, æвæццæгæн...

– Ссæдз туманы? Цыма та сразы уаин, уыйау мæм кæсы...

– Фæлæуу! Йед та... дæхи куы фесафай, куы бацарæфтыд кæнай, мыййаг?

– Кæд та мын ницы уайд!.. – йæ мидбылты бахудт Гаврилаæ. – Æнæфыдбылызæй куы баззайон, уæд дæ иу къах де 'нна къахыл сæвæр æмæ цардæй хынджылæг кæн.

Челкаш худæгæй марди.

– Цæй, хорз уæдæ! Хынджылæг скъæрын уал фæуадзæм, фæлæ цом хусмæ – доны былмæ.

Сбадтысты та сæ бæлæгъы. Челкаш бæлæгъ аразæны цур сбадти, Гаврилаæ та фиййæгтæ райста. Сæ сæрмæ мигъ цъæх арвыл æмвæтæнæгæй бадти. Денджызы лакъон уылæнтæ бæлæгъы

хæрдмæ портиау æппæрстой. Уылаэнтæ сæ лыстæг рухсбын цæхджын пырхæнтæ, хъазæгау бæлæггы фæрстыл калдтой. Бæлæггæн йæ фындз куыд ахаста, афтæ дардæй денджызы былтыл зындысты дæргъæццон бур змисдзæстытæ; бæлæггы фæсте та адаргъ сты бæлттæ-бæлттæ денджызы уылаэнтæ сæ рæсугъд, урс фынкай фæлыст, рæгътимæ. Дардæй зындысты бирæ наутæ; ноджы дарддæрæй, наутæн сæ галиу фарсырдыгæй, æнæхъæн хъæды хуызæн, хæрдмæ, арвмæ кастысты науты даргъ цæджындытæ æмæ дзыгуыртæй зындысты сахары урс хæдзæрттæ. Сахары гуыв-гуыв, денджызы гуылф-гуылф æмæ доны цæллахъ денджызы сæрмаæ уæлдафы баиу сты æмæ иумæ рæсугъд, тыхджын зарæджы музыкæйы хуызæн уыдысты. Фæныкхуыз мигъ йæ тæнæг хызæй се 'ппæты дæр бамбæрзта æмæ сæ кæрæдзийæ дард кодта...

– Куыд уынын, афтæмæй изæрырдæм тынг гуыпп кæнын байдайдзæн, – загъта Челкаш, йæ сæрæй денджызы 'рдæм амонгæйæ.

– Уад ома? – афарста Гаврилаæ, тыхджын æвнæлдæй доны уылæнты мидаг фиййæгтæй арф ауæдзтæ кæнгæйæ.

– Ай-гъай!.. – радта йын дзуапп Челкаш.

Гаврилаæ йæм æдзынæг бакаст...

– Цас дын радтой, цæ? – афарста фæстаджырæм Гаврилаæ, Челкаш куы ныхъхъус и æмæ куы ницыуал дзырдта, уæд.

– Мæнæ! – загъта Челкаш æмæ йæ дзыппæй гæххæттыты гуцъула сласта æмæ сæ Гаврилаæмæ бадаргъ кодта.

Гаврилаæ алыхуызон гæххæттытæ куы ауыдта, уæд йæ цæстытæ адзæгъæлтæ сты.

– Æз та ме 'дылы зондæй афтæ æнхъæлдтон, æмæ мын гæды-ныхæстæ кæныс. – Цас сты, цæ?

– Фæндзай цыппар туманы!

– Ницы мæгуыр! Нæ фæразыс, – загъта Гаврилаæ æмæ æхцатæм, цыма сæ ахæрынмæ хъавыд, уый каст кодта, Челкаш сæ фæстæмæ йæ дзыппы куы 'фснайдта, уæд. – Æй, джиди!.. уыйбæрц æхца мæ куы уайд!.. – æмæ дзы цыма исты фесæфт, уый улафт ныккодта æнкъардæй, йæ зæрдæйы бынæй.

– Абоны бон æз æмæ ды, кæд хуыцауы фæнда, уæд хорз

фæхиздыстæм – ныххырхдыстæм дзы, куыд æмбæлы, афтæ! – иттæг хъæлдзæгæй загъта Челкаш. – Ныххырхæм дзы, мыггагмæ æз æмæ ды куы нæ цæрдзыстæм. Тæрсгæ ма кæн! дæ зæрдæхудты кæй нæ бацæудзынæн, уый дæ рох ма уæд! Цыппар туманы кой дæр ма кæ! Куыд дæм кæсы, лымæныхъо! Разы дæ! Кæд дæ фæнды, ныртæккæ дæр дын сæ анымайдзынæн.

– Кæд дын зын нæ уыздæн, уæд... æз разы дæн.

Гаврила, æхцатæм æнхъæлмæ гæсгæйæ, гæды фиумæ куы кæса, уый каст кодта, – йæ зæрдæйы тæпп-тæпп цыд æмæ йыл фырцинаей ризæг бахæцыд.

– Гъе, дæ фæнычы ныффу кæнай ды! Разы, дам, дæн! Райсдзынæн, дам, сæ! Нæ сæ райсдзынæ, тæрсын дын! Райс сæ, дæ хорзæхæй! Табуафси, ме 'фсымæр, райс сæ! Уыйбæрц æхца цы фæкæнон, уымæн ницы зонин! Фервæзын мæ кæн уыдонæй, æз дæ мад, дæ фыды уазæг, айс сæ, гъа!..

Челкаш æм иу къорд æхцайы гæххæтты бадаргъ кодта. Уый сæ райста ризгæ къухæй, фиййæгтæ аппæрста, æхцатæ кæмдæр арф йæ роны тъыссын байдыдта, цъынндзастæй зыд кæстыгæ кæнгæйæ æмæ сылппæй улæфыд, цыма тæвд бас исты цымдта, уый хуызæн. Челкаш æм каст æмæ йыл хинымæры худти. Гаврила та фæстæмæ фиййæгтæм фæлæбурдта æмæ дæлæмæ, зæхмæ кæсгæйæ, тагъд-тагъд фæйлауын байдыдта, цыма йæ фæсте исчи сырда, уыйау. Йæ уæхсджыгæ æмæ йæ хъустæ куыддæр стъæлфæгау змæлыдысты.

– Æгæр зыд дæ, мæ лымæн!.. Афтæ хорз нæу... Фæлæ дæ уæвгæ цы бацагуырдауа? Хуымгæнæг лæг... – арф хъуыды кæнгæйæ, загъта Челкаш.

– Æхцаймæ бирæ хорз фадæттæ æмæ амæлттæ ис! – фæхъæр кодта æваст Гаврила уæндонæй, ныфсджынаей, æмæ тагъд-тагъд, цыма йæ хъуыдыты сырда, уыйау къæрцц-къæрццæй ныхас кæнынын ралæууыд хъæуон царды æгъдæутты тыххæй æхцаймæ æмæ æнæ 'хцайæ. – Кад, цыт, парахат цард, хъæлдзæгдзинад... ис æгъдау амоны...

Челкаш æм зæрдиагæй æдзынагæй хъуыста æмæ йæм, цыдæртæ хъуыдыгæнгæйæ, цъынндзастæй каст. Исдугмæ-иу йæхинымæры бахудти, разыйы худтæй.

– Ербахæццæ стæм! – цæхгæр фæлыг кодта Челкаш Гаврилайы ныхас.

Уылæнтæ бæлæггы рогæн фелвæстой, æмæ йын уыцы-иу зыввыттæй доны был змисы йæ фындз атыстой.

– Гъеныр, дæ хæрзæггуæрггаг мæн, нæ хъуыддаг фæци, фæстæмæ фæкæсинаг нын нал ис. Бæлæгъ æддæдæр раласын хъæудзæн, донæй йын фæстæмæ аласынæй тас куыннаæ уа, афтæ. Ербацæудзысты йæм. Гъеныр æз æмæ ды – хæрзбон! ардыгæй сахармæ у аст километры. Дæ хъуыддаг куыд у? Фæстæмæ сахармæ аздахыны фæнд кæныс, æви дæ зæрды æндæр исты уынаффæ ис?

Челкашы цæсгомыл æрттыфта зæрдæхæлар – хинæйдзаг мидбылты худт. Йæ цæсгомы ахастыл бæрæг уыди: йæхицæн æхсызгон чи уыздæн, Гаврилайæн та æнæнхъæлгæ хабар, ахæм цыдæр йæ зæрдæйы æрæфтыд. Йæ къух йæ дзыппы ныттыста æмæ æхцатæй сыр-сыр кодта.

– Нæй... æз... нæй мын ацæуæн... Æз... Гаврилаæ цыма ферхæцыд, кæнæ йæ хъуыры исты ныббадт, афтæтæ кодта.

– Хъыпы дæ хурхы! цы кодтай уый, цы дыл æрцыд? – афарста йæ Челкаш.

– Ницы... – Фæлаæ Гаврилаæ йæ цæсгом иу къорд хатты афæлыфта æмæ йæ мидбынаты тæлфыд, ракæ-бакæ кодта. Афтæ уыд, цыма Челкашыл йæхи ныццæвынмæ хъавыд, кæнæ йæ зæрды æндæр цыдæр фæндон уыд, бакæнын кæй нæ фæрæзта, кæй нæ уæндыд, ахæм.

Уыцы æнахуыр митæ йын Челкашы зæрдæмæ нæ бацыдысты æмæ æнхæлмæ каст, кæддæра цы бакæнид, цы саразид, зæгъгæ.

Гаврилаæ æнахуыр кæуын хъæлæсæй худын байдыдта. Йæ сæр дæлæмæ æруагъта æмæ йæ цæсгом нæ зынд, æрмæст ма зындысты йæ хъусы æлгътæ æмæ сæ хуыз куыд рафæлиив-бафæлиив кодтой, уый.

– Акуыйты у иуырдаем! – ауыгъта йæ къух Челкаш. Дæ ныхтæ мæ цы ныссагътай. Бауарзтай мæ æви цы? Чызгау ратас-батас кæны! Мæнæй фæхицæн дæм зын цыдæр кæсы! Цæй, цæй, дзидзидай, зæгъ, дæ зæрды цы ис? Кæннод цæугæ кæнын...

– Цаугае каеныс?! – фæххæр кодта йæ хъæлæсы дзаг Гаврилае.

Æдзæрæг змисзæхх денджызы был ныййазæлыд Гаврилаейы хъæрæй, æмæ денджыз кæй фæвæрдта, кæй фæхаста, уыцы бурбын змисрæггътæ базмæлыдысты, ныррызтысты. Фестъæлфыд Челкаш дæр. Гаврилае æвиппайды йæ бынатæй фесхъиудта, Челкашы къæхты бынмæ йæхи баппæрста, йæ дыууæ цонгæй йын йæ зæнгтæ æрбатыхта æмæ сæ йæхимæ, йæ хъæбысмæ æрбалвæста. Челкаш фæцудыдта, йæхи змисыл уæзбын уагъд æркодта, тымбыл къух дард фæхаста æмæ йæ ныццавын æввонг уæлдæфы дардта, фæлæ цæвгæ нæ ныккодта, Гаврилаейы фæлмæн сойын хъæлæс куы фехъуыста уæд.

– Мæ хуры чысыл... мæнæн сæ ратт уыцы æхцатæ! Ратт мын сæ, дæ мад, дæ фыды хатырæй. Дæуæн уыдон цы сты? Иунæг æхсæвваг – æрмæст иунæг... Мæнæн та мæ мæлæты бонмæ... Æри сæ мæнæн, дæхицæн уды бæстæ скæ! Æнусмæ – æртæ аргъуаны – дæ мæрдтæм фæндаджы тыххæй кувдзынæн. Ды сæ уæддæр дзæггъæлы куы фесафдзынæ... æз та сæ зæхмæ фæцараздзынæн. И-и, мардзæ, ратт сæ мæнæн! Цæмæн дæ хъæуынц дæу, цы сæ скæндзынæ?... зын дæм кæсы? Дæ туг сыл, мыййаг, куы нæ калдзынæ. Иунæг æхсæв – æмæ та хъæздыгæй рагæпп ласдзынæ. Дæхицæн уды бæстæ скæн! уæддæр сæфт æмæ сæфт, уæлдай дын нæу... Æз сын цы хъæуы, уый базонин, бæргæ. Ратт сæ мæнæн!

Челкаш фæтарст æмæ мæстыйæ, дисгæнгæйæ, змисыл бадти, йæ къухтæ зæхмæ быцæу арæзт скодта æмæ йæхи фæстæдзæг ауагъта, афтæмæй æнцад-æнцойæ, æнæдзургæйæ, бадти æмæ йæ цæстытæй лæппумæ дзагъултæ кодта. Лæппу йæ сæр Челкашы дыууæ уæрадджы æхсæн батъыста æмæ йын, лæфлæфгæнгæйæ, лæггъстæ кодта. Челкаш æй æрæджиау йæхицæй асхуыста, йæ къæхтыл алæууыд, йæ дзыппы йæ къух атыста æмæ Гаврилаейыл гæххæтт æхцайы гуцъула баппæрста.

– Гъа, нывдæрз сæ... – фæххæр кодта Челкаш, фирмæстæй зырзыргæнгæйæ. Лæппуйæн тæриггæд дæр кодта, фæлæ йын хъыг дæр уыд, цагъары æгъдау æм кæй ис, æгæр зыд кæй у, йæ сæр сæрмæ кæй нæ хæссы, æмæ йæм уыйадыл æвзæр, æлгъаджы цæстæнгасæй бакаст. Æхцатæ куы аппæрста, уæд

йæхицæй ныббузныг, – уыцы хъуыддаг йæхицæн сахъдзинадыл, лæгдзинадыл банымадта.

– Æз дын мæхи 'гъдауæй фылдæр дæттынмæ хъавыдтæн. Зноны бон дын фæтæригъæд кодтон, – хъæууон цард мæ зæрдыл æрбалæууыд... Мæхинымæры загътон: цæй æмæ йын баххуыс кæнон ацы лæппуйæн. Фæлваргæ дæ кодтон, кæддæра цы бакæнис, – ракурис ма, æви нæ? Ды та, гъæ-уæууæй гъе, никуы мæ ницы!.. Мæгуыргур... Исчи ма йæхи афтæ æргæвды æхцайы тыххæй? Æдылы дæ! Уæ цæст ницæмæй æфсæды, æгæр зыд стут. Уæ сæр сæрмæ нæ хæссут... Суарийы тыххæй цы нæ бакæндзыстут, иу ахæм уын нæй – уæхи дæр ауæй кæндзыстут!

– Мæ хуры чысыл! Чырысти дын баххуыс кæнæд! Мæнæ мыл цы хорз æрцыд, мæнæ!.. Æз ныр... хъæздыг куы дæн!.. – дзырдта Гаврилæ, ниуæгау, цингæнгæйæ, стъæлфгæйæ æмæ æхцатæ йæ роны тъысгæйæ. – Мæ хуыщауы хай, мæ хуры чысыл! Мæ зæрдыл дын æй дардзынæн мæ мæлæты бонмæ!.. Мæ усæн, мæ сабитæн бафæдзæхсдзынæн, дæу тыххæй куыд кувой, афтæ.

Челкаш ын йæ хъæлдзæг зæрдæйы хъарджытæм хъуыста, касти йын фырзыдæй йæ хъæлдзæг рухс цæсгоммæ, фырцинай чи ныззылын-мылынтæ ис, æмæ йæ уырныдта, кæд Челкаш хуыснаг у, кæд расыггæнаг у, кæд йæ райгуырæн бæстæй фесхъиудта æмæ хауæггаг фæци, уæддæр афтæ зыд, кæрæф никуы уыздæн, йæ сæр афтæ æгадмæ никуы æруадздæн æмæ уый хуызæн никуы бон уыздæн... Ахæм зонд, ахæм зæрдæ йæм кæй уыд, æмæ йæ сæр йæ бар кæй уыд, уый йæ урадта Гаврилæйы цур, æдзæрæг денджызы былыл.

– Амонджын мæ скодтай! – хъæр кодта Гаврилæ, Челкашы къухмæ лæбургæйæ æмæ йын батæ кæнгæйæ.

Челкаш æнцæд, æнæдзургæйæ лæууыд æмæ-иу, бирæгъау, йæ дæндæгтæ фæзыхъыр кодта. Гаврилæ æнæбанцайгæйæ, йæ зæрдæйы ныхæстæ кодта:

– Æз та цытæ хъуыды кодтон ме 'дылы зондæй? Ардæм куы цыдыстæм, уæд мæхинымæры загътон: цæй æмæ йын (дæуæн ома) йæ тенка мæнæ ацы фиййагæй ныххафт ласон!.. Æхцатæ мæхицæн, йæхи та йын денджызы бынмæ. Йæ койгæнæг, йæ агурæг чи уыздæн? Куы йæ ссарой, уæддæр æй фæрсæг нæ

уыздзæн – чи у, кæцон у? Ахæм адæймаг нæу, фæдис кæй тыххæй ныххъæр кæной. Ницайаг, дзæгъæлхæтæг, скойы аргъ дæр нæу! Йæ сæрыл дзураг нæ фæуыздзæн!

– Æри фæстæмæ ме 'хца! – йæ хъæлæсы дзаг фæхъæр кодта Челкаш, Гаврилайы хурхы уадындзтæм æвналгæйæ.

Гаврила иу-дыууæ хатты йæхи атонынмæ хъавыд, фæлæ йыл Челкашы иннæ къух, калмау, æртыхст. Хæдоны хыррытт фæцыд, æмæ Гаврила уæлгоммæ змисыл хуыссыд тарст дзагъыр цæстытимæ æмæ уæлдæфы мидæг йæ къухтæ æмæ йæ къæхтæ тилгæйæ. Хæрзконд, къæсхуыр, гуырвидауц Челкаш лæгсырды каст кодта, йæ дæндæгтæ зыхъыр кæнгæйæ, æмæ худти кæлкæл худтæй. Йæ стæгджын цыргъ цæсгомыл йæ рихитæ зырзыр кодтой. Йæ цæрæнбонты йыл ахæм тыхджын цæфтæ нукуы сæмбæлд, афтæ мæсты дæр нукуы уыд.

– Гъы, амонджын дæ? – худæндзастæй афарста Челкаш Гаврилайы, стæй йæм йæ чъылдым фездæхта æмæ сахары 'рдæм араст кодта. Фæлæ фондз санчъехы акодтаид нæ, афтæ Гаврила йæхи, гæдыйау, сыздыхта, йæ къæхтыл алаууыд, къух дард фæхаста уæлдæфы æмæ йыл иу тымбыл дур суагъта, йæхæдæг мæсты хъæр фæкодта:

– Æгъа уæдæ, уый дын уый!

Челкаш, æллах, зæгъгæ, фæкодта, йæ дыууæ къухæй йæ сæрыл фæхæцыд, размæ фæцудыдта, фæстæмæ Гаврилайы 'рдæм фæзылд æмæ змисыл дæлгоммæ ахауд. Гаврила Челкашмæ кæсгæйæ, цавд дуры хуызæн йæ мидбынаты баззад. Уалынды Челкаш йæ къах фезмæлын кодта, йæ сæр схъил кæныныл афæлвæрдта, фестъæлфыд, фæндыры хъисау базыр-зыр кодта æмæ йæхи ауагъта, адаргъ кодта. Гаврила лидзынмæ фæци быдырмæ. Уым мигъ зæххыл бадти, йæ сæрма æуыгъдæй лæууыд къуыбарджын хъуынтыз æврагъ, æмæ уыйадыл бон батар, баталынг, доны был змисыл сыр-сыр кæнгæ æмæ фынккалгæйæ, кæрæдзи фæдыл згъордтой уылаентæ, сæмхæццæ-иу сты змисимæ æмæ та-иу ног сызгъордтой. Доны лыстæг пырхытæ дард уæлдæфмæ схъиудтой.

Уарын æрцыд. Райдианы иугай æртæхтæ кодта, стæй уæд æваст ныккалдта æмæ цыхцырæгау мыст лыстæг уадзæгтæй.

Уыцы лыстæг къæвдайы уадзæгтæй цыма æнæхъæн, æнæкарон хыз сбыдæуыд, уый хуызæн уыд, æмæ йæ аууонæй дардмæ нал зындысты быдыр дæр æмæ денджыз дæр. Гаврилæ дæр уый аууоны фæтар, фæцыдæр. Исдугмæ ницыуал зынд, æрмæст ма зындысты уарын æмæ даргъ лæг денджызмæ æввахс, змисыл хуысгæйæ. Фæлæ та уалынджы мигъы аууонæй фæзынд Гаврилæ. Раст цæну куыддæриддæр уа, афтæ æрбатахт, Челкашы раз йæ зонгуытыл æрхауд æмæ йæ дыууæрдæм рафæлдах-бафæлдах кæнын байдыдта. Гаврилæ йæ къух хъарм сырх туджы атыста, æваст фестæлфыд, йæ хуыз фæцыд, ныффæлурс æмæ йæхи фæстæмæ аппæрста, æррайы хуызæн.

– О, ме ’фсымæр! уæлæмæ ма дæхи схил кæн. – Къæвдайы сæх-сæхмæ дзырдта Гаврилæ Челкашы хъусы.

Челкаш æрномыг, æрчыцыдта, Гаврилæйы асхуыста æмæ йын хъæрасæст хъæлæсæй загъта:

– Хæстæг мæм ма цу, айс дæхи иуырдаем!..

– Ме ’фсымæр куы дæ! Бахатыр мын кæн!.. Мæ хæйрæджы хай мæ быны бацыди!.. – зырзыргæнгæ дзырдта Гаврилæ, Челкашы къухæн батæ кæнгæйæ.

– Цæугæ, цæугæ... фесæф... – хæр-хæр кæнгæйæ дзырдта Челкаш.

– Мæ хур куы дæ! Бахатыр мын кæн, æз дæ мæрдты уазæг!..

– Айс дæхи, мæ цæст дæ куыннæ уына, афтæ! – æваст фæхъæр кодта Челкаш æмæ змисыл йæхи æруагъта. Челкаш уыд мæсты, фæлурс, хуызы ’ртах дзы нал баззад, йæ цæстытæ тарта кодтой æмæ йæ цыма хуыссæг тынг ахста, уый каст кодта. – Цы ма дæ хъæуы? Дæ зæрды цы уыд, уый бакодтай!.. Ныр цæугæ! Фæндараст! – Гаврилæ йæхи æргæвста, мæгуыр. Челкаш уыцы зæрдæрыст адæймаджы йæ къыхæй схойынмæ хъавыд, фæлæ йæ бон нал баци, æмæ фæстæмæ ахаудаид, Гаврилæ йæм куы нæ фæцырд уыдаид æмæ йын афойнадыл йе ’уæхсджытыл куы нæ фæхæцыдаид, уæд. Челкаш æмæ Гаврилæйы цæсгæмттæ ацы сахат кæрæдзийыл ныздæвыдысты. Иуыл дæр дзы цæсгом нал уыд, сæ дыууæ дæр фæлурс уыдысты.

– Пу, налат! – зæгъгæ, фæкодта Челкаш æмæ Гаврилæйæн йæ дыууæ дзагъыр цæстыл бату кодта.

Гаврила, æнæдзургæйæ, йæ дысæй сабыргай йæ цæстытæ асарфта æмæ загъта:

– Цы дæ фæнды, уый мын кæ, бар дæ ис... Сдзураны мыггаг мын нæй, мæ дзыкæй дзырд не схаудзæн. Ныббар мын, дæ мад, дæ фыды хатырæй!

– Æдзæсгом, æлгъаг!.. Лæджы ’гъдауæй дæм ницы ис!.. – æвзæр, æлгъаджы цæстæнгасæй кæсгæйæ, загъта Челкаш, стæй баздæхт æмæ йæ мидæггаг хæдон раскъуыдта æмæ, æнæдзургæйæ, хаттæй-хатт йæ дæндæгтæй хъыррыст кæнгæйæ, йæхæдæг йæхи къухтæй йæ сæр бæттын байдыдта. – Æхца систай? – йæ дæндæгты æхсанæй дзырдтæ фæрсудзгæйæ, загъта Челкаш.

– Нæ сæ систон, ме ’фсымæр! Ницæмæн мæ хъæуынц!.. Фыдбылызы хос сты!..

Челкаш йæ цыбыр куырæты дзыппы йæ къух атыгъста, æхцайы гуцъула дзы фелвæста, иу æрдынхуыз гæххæтт (дæс туманы) фæстæмæ йæ дзыппы сæвæрдта, иннæтæ Гавриламæ баппæрста.

– Айс сæ æмæ цæугæ!

– Ницы сæ райсдынæн, ме ’фсымæр! Мæ бон, мæ рæстæг нæу! Бахатыр мын кæн!

– Айс сæ, дын куы загъын!.. – фæхъæр кодта Челкаш йæ хъæлæсы дзаг, йæ цæстытæй дзагъултæ кæнгæйæ.

– Бахатыр мын кæн!.. стæй сæ уæд райсдынæн... – нæуæндонæй загъта Гаврила, æмæ та Челкашы къæхты бын атылд уымæл змис зæххыл, къæвда рæдау пырх кæй кодта, сæхсæхгæнгæйæ.

– Гæды зæгъыс, айсдынæ та сæ, бынмиз! – хъæбæр дзыкæй загъта Челкаш æмæ йын, йæ сæрыхъуынтыл хæцгæйæ, йæ сæр тыхтæй, амалтæй схъил кодта, æмæ йын æхцатæ йæ фындзы бынмæ бахаста.

– Айс, айс! Лæвар нæ фæкуыстай, нæ! Айс, ма тæрс! Чысыл ма бахъæуа, лæг кæй фæцæй мардтай, уымæй æфсæрмы ма кæн! Мæ хуызæтты тыххæй дыл ницы æрцæудзæн, ничи дæм бадзурдзæн. Арфæ дæр ма дын ракæндзысты, куы дæ базоной, уæд. Гъа, гъа, айс!

Гаврила федта, Челкаш худгæ кæй кæны, уый, æмæ йын фенцондæр. Æхцатыл тымбыл къухы мидæг фидардæр ныххæцыд.

– Ме ’фсымæры хай! Цæй-ма, ныббардзынæ мын? Нæ дæ фæнды? и? уынгæг, кæуын хъæлæсæй бафарста Гаврилаæ.

– Мæ мады зæнæг!.. – йе ’мхаст ын æй акодта Челкаш, уæлæмæ стгæйæ æмæ цудтытæ кæнгæйæ. Цæй тыххæй хъуамæ? Не ’хсæн куы ницы ис! Абоны бон ды мæн, райсом бон та æз дæу...

– Æ, ме ’фсымæр, ме ’фсымæр!.. – æнкъардæй зæрдæбынæй улаæфгæйæ, загъта Гаврилаæ, йæ сæр тилгæйæ.

Челкаш йæ уæлхъус лæууыд æмæ куыддæр æнахуыр худт кодта. Йæ сæры басты хæцъылтæ, куыд фæстæмæ сырхæй-сырхдæр кæнгæ, æрæджиау туркаг сырх скаеллад худы хуызæн сысты.

Тыгъды зæйы уарын сæх-сæх кодта цыхцырæгау. Денджызы гуылф-гуылф хъуыст. Уылæнтæ, æрра куыйтау, лæбурдтой æмæ сæхи мæстджын хос кодтой доны былтыл.

Дыууæ адæймаджы ныхъхъус сты.

– Цæй, хæрзбон у! – йæхинымæры Гаврилайыл худгæйæ, загъта Челкаш, цæуынмæ хъавгæйæ.

Челкашæн йæ уæрджытæ йæ быны дыдæгътæ кодтой æмæ дзой-дзой, цудтытæгæнгæ, цыд, йæ сæр куыддæр æнахуыр дард кодта, цыма йын ахауынæй тарсти, уый хуызæн.

– Ныббар мын, ме ’фсымæр!.. иу хатт ма дзы ракуырда Гаврилаæ.

– Ницы кæны! – æвæндонæй йын дзуапп радта Челкаш æмæ араст кодта.

Уый цыд цудтытæ кæнгæ, йæ галиу къухы армы тæапæнæй йæ сæры фахсыл хæцгæйæ, рахизæй та сабыргай йæ бур рихи æууæрдгæйæ.

Гаврилаæ йæ фæдыл кæсгæйæ баззад, цалынмæ Челкаш уарыны аууон фæци, уалынмæ. Къæвда куыд фæстæмæ тынгæй-тынгдæр калдта æмæ цыхцырæгау ныллæууыд, æндонхуыз мæйдар быдыры æрбахгæдта æмæ цæст ницыуал уыдта.

Гаврилаæ йæ хуылыдз худ йæ сæрæй сиса, йæхиуыл дзуар бафтыдта, армы дзаг æхцатаем æркаст, йæ къæхты бынæй йæ риуы æмбæрц ныуулафыд, æхцатæ йæ роны бафсайдта æмæ саджы цыдæй, даргъ къахдзæфтæ кæнгæ, араст доны былтыл Челкашы фæдыл нæ, фæлæ иннæрдæм.

Денджыз ниудта, хәппултә хәсгәйә, уәззау уыләнтә зыввыттытә кодта әмә сә доны был, змисыл, фынк калгәйә, лыстәг пырх кодта. Къәвда хәәлдзәгәй, хъазәгау, цыччытә кодта дон әмә зәххы... Дымгәйы кыуыззитт дардмә хъуысти... Бәстә хъәр, ниуын әмә гуыр-гуырай байдзаг... Къәвдайы аууонай нал зындысты денджыз дәр әмә арв дәр.

Къәвда әмә денджызы уыләнты пырхытә. Челкашы тугәйдзаг бынаты уайтагд цәхсадтой; сәмхуызон, сләгъз кодтой Челкаш әмә ләппуләджы кәхдзәфтә доны был әвәрд змисыл... Әмә уыцы әдзәрәг денджызы былыл ницыуал баззад, дыууә удгоймаджы әхсән цы чысыл әмбисонд, цы чысыл әвирхәудзинад әрцыд, уый зәрдыл чи әрләууын кодтаид, ахәм әгъдауәй, ахәм бәрәггәнәнәй.

I

Æз ацы радзырдтæ фехъуыстон Аккерманы цур, Бес-сарабийы, денджызы был.

Иухатт изæрæй, сәнæфсиртæ тынд куы фестæм, уæд æз цы молдавантимæ куыстон, уыдон денджызы былмæ ацыдысты. Æз æмæ зæронд ус Изергиль базадыстæм сәнæфсирты къутæрты аууон æмæ, зæххыл хуысгæйæ, æгомыгæй кастыстæм, денджызмæ чи ацыд, уыдон аууæттæ мæйдары куыд тадысты, уымæ.

Уыдон цыдысты, зарыдысты æмæ худтысты; нæлгоймæгтæ уыдысты хурсыгъд, пух æмæ сау рихиджынтæ, сæ сæрыхъуынтæ уыдысты къæбæлдзыг, даргъ, се уæхсджытæм æрхæццæ сты, сæ уæлæ – куыраттæ æмæ уæрæх хæлæфтæ; устытæ æмæ чызджытæ дæр – хурсыгъд, хъæлдзæг, рæхснæг, сæ цæстытæ – тарбын-цъæх. Сæ дзыккутæ, зæлдагау, фæлмæн æмæ сау; хъарм дымгæ сын сæ дзыккутæй хъазыд æмæ сыл цы 'хца фæрдгуытæ быд уыд, уыдон зæланг кодтой. Дымгæ цыди фæтæн æмæ æмхуызон уылæнтæй, фæлæ-иу стæм хатт чи нæ зынд, ахæм истæйы сæрты гæппгæнаæгау фæтынг кодта йе 'змæлд æмæ-иу сылгоймæгтæн сæ дзыккутæ сæ сæрты алыварс сфæйлыдта. Æмæ уый сылгоймæгты кодта куыддæр æнахуыр, аргъæутты цы адæм вæййы, уыдоны хуызæн. Уыдон цыдысты дарддæр, ныгъуылдысты талынджы хъæбысы æмæ сæ æхсæвы талынг æмæ адæймаджы фантази кодтой ноджы рæсугъддæр.

Чидæр хъисын фæндырæй цагъта... чызг зарыд фæлмæн хъæлæсæй, хъуысти худын...

Изæрырдæм къæвда рауарыд, зæхх æмæ денджызы уымæл

тæфæй уæлдæф байдзаг; арвыл бырыдысты мигътæ хæмпус æмæ ахорæнджынтæй, уыдон иу ран уыдысты фæлмæн фæздæджы къуыбарæу, æрвгъуыз æмæ фæныкхуыз, иннæ ран та уыдысты хæхты тигътау цыргъ, игæрхуыз, сау кæнæ морæ. Се 'хсæнты зынд арвы гæппæлтæ, стъалытæ сæ сыгъзæринау æрттывтой, афтæмæй. Денджызмæ чи ацыд, уыдоны ныхæстæ ма-иу хæрз чысыл райхъуыстысты. Мигътæ æмæ адæм уыдысты рæсугъд æмæ æнкъард.

Æмæ-иу цыма æппæт дæр йæ рæзынæй банцад, марди; адæм куыд дарддæр цыдысты, афтæ хъæлæстæ ныллæгдæр кодтой, æрмæст ма-иу сæ æрбайхъуыст сабыр æмæ æнкъард ныуулафтытæ.

– Ды уæртæ уыдонимæ цæуылнæ ацыдтæ? – бафарста мæ зæронд ус Изергиль, денджызы былмæ чи ацыд, уыдоны 'рдæм йæ сæр фæкъулгæнгæйæ.

Бирæ фæцард Изергиль, базæронд, дзургæйæ йæ хæр-хæр цыд, йæ рæсугъд сау цæстытæ батадысты æмæ сæ цæссыг лæдæрст.

– Нæ мæ фæнды, – дзуапп ын радтон æз.

– Гъа, уырыссагтæ, сымах уæ райгуырды бонæй фæстæмæ æнкъард зæрдæйы хицау стут, хъуынтъыз вæййут, дæлимонтау...

Нæ чызджытæ дæ тæрсгæ кæнынц, афтæмæй та нырма арыгон æмæ тыхджын дæ...

Мæй сзынди. Йæ цалх уыд стыр, тугау сырх, æмæ цыма мæнæ ардыгæй рацыд, мæнæ ацы быдырæй, куы сæвзæрд уæдæй фæстæмæ уыйбæрц адæм чи фæхордта, уыйбæрц туг чи фæнозта, уыцы быдыры хуылфæй, æвæццæгæн, афтæ нард æмæ рæдау дæр уымæн у. Махыл сыфтæрты аууон æрхауд. Æз æмæ зæронд ус, кæсагахсæн хызы бын фæуæвæгау, уыцы аууоны бын фестæм. Нæ галиу фæрсты раленк кодтой мæйы рухсæй цъæхбынгонд мигъы аууæттæ, уыдон фæтæнæгдæр æмæ фæирддæр сты.

– Кæс-ма, уæртæ Ларрæ æрбацæуы!

Æз кастæн, зæронд ус йæ ризгæ къухæй кæдæм амыдта, уырдаæм æмæ федтон: уым ленк кодтой аууæттæ. Бирæ уыдысты уыдон. Сæ иу уыд тардæр æмæ бæзджындæр иннæтæй. Ленк кодта тагъддæр æмæ ныллæгдæрты – уыцы аууон хауди, зæхмæ хæстæгдæр чи тылд æмæ тагъддæр чи цыд, уыцы мигъы къуыбарæй.

– Уым ничи ис! – загътон æз.

– Ды мæнæй, зæронд усæй, куырмдæр дæ. Кæс-ма, – уæртæ тарæй быдырты згъоры.

Æз ноджыдæр акастæн æмæ аууæтты йеддæмæ ницы федтон.

– Уый аууон у! Ды йæ Ларрæ цæмæн хоныс?

– Уымæн æмæ уый Ларрæ у. Ныр аууоны хуызæн ссис, афон ын у! Уый ныр цæры цалдæр мин азы, хур ын бахус кодта йæ буар, байсысын ын кодта йæ туг, баруайын ын кодта йе стджытæ æмæ сæ дымгæ ныппырх кодта. Кæсыс, мæ хур, адæймагæн хуыцау йæ хъалдзинадты тыххæй цы сараздæн, уымæ...

– Радзур-ма мын æй куыд уыд, – уый быдираг хорз аргъау кæй уыздæн, уый æмбаргæйæ, загътон зæронд усæн.

Æмæ мын зæронд ус уыцы аргъау ракодта.

«Уыцы хъуыддаг куы ’рцыд, уæдæй фæстæмæ аивгъуыдта бирæ мин азтæ. Дард денджызы фæстæ, хурскæсæны ’рдыгæй ис стыр фурды бæстæ. Уыцы бæстæйы бæласæн йæ алы сыфтæр æмæ кæрдæджы зæнг дæр дæттынц уыйбæрц аууон, æмæ дзы хуры æнауæрдон тæвдæй адæймаг йæхи æрæмбæхсдæн.

Гъе, ахæм нæртон зæхх ис уыцы бæстæйы.

Уым цардис хъаруджын адæмы мыггаг, хызтой-иу рæгъæутгæ æмæ сæ тых æмæ сæ уæндондзинад хардз кодтой сырдты фæстæ цуаны цæуыныл, цуанæй-иу куы раздæхтысты, уæд-иу кодтой куывдтæ, зарыдысты æмæ хъазыдысты чызджытимæ.

Уæд иухатт куывды рæстæджы уыцы чызджытæй иуы, йæ дзыккутæ æхсæвау сæнт сау кæмæн уыдысты æмæ хæрз уæздан чи уыд, уыцы чызджы аскъæфта, уæларвæй æртæхгæ цæргæс. Йæ фæстæ йын лæгтæ цы фаттæ суагътой, уыдон фæстæмæ æрхаудысты. Чызджы агурынтæ байдыдтой, æмæ йæ не ссардтой. Стæй йæ ферох кодтой, зæххыл æппæт дæр куыд ферох кæнынц, афтæ.

Фæлæ 20 азы фæстæ чызг йæхæдæг æрыздæхт мæллæгæй, æфхæрдæй, йемæ уыд лæппу, йæхæдæг 20 азы размæ куыд рæсугъд æмæ тыхджын уыд, ахæм. Кæм уыд, уымæй йæ куы бафарстой, уæд радзырдта, цæргæс æй хохмæ кæй ахаста æмæ уым кæй цардысты лæг æмæ усы цардæй. Мæнæ йæ фырт, фæлæ фыд нал ис: æдых кæнын куы байдыдта, уæд ма

фæстаг хатт бæрзонд стахтис арвмæ, йæ базыртæ æрбатымбыл кодта æмæ уырдыгæй хохы бæрзонд цъуппыл æрхауд æмæ ныппырх...

Уыцы адæм диссагæн кастысты цæргæсы фыртмæ, æмæ уыдтой: уый уыдонæй хуыздæр нæу, æрмæст йæ цæстытæ уыдысты узал æмæ ныфсджын, мæргъты паддзахы цæстытау. Йемæ-иу ныхас кодтой, уый дæр-иу сын дзуапп радта, кæд-иу æй фæндыд, уæд, науæд-иу æгомьгæй бадтис, фæлæ мыггаджы хистæртæ куы 'рбацыдысты, уæд уыдонимæ ныхас кодта, йе 'мсæртимæ ныхасгæнагау. Уый адæммæ хардзау æркаст æмæ йæ схуыдтой къуымых фат, загътой йын, зæгъгæ, зæрæдтæн цыт кæнынц æмæ сæ коммæгæс сты уыцы лæппуйы хуызæн адæймæгтæ мингæйттæ æмæ уымæй дыууæ хатты хистæртæ дæр мингæйттæ. Лæппу сæм каст уæндонæй æмæ сын дзуапп лæвардта, зæгъгæ, йæ хуызæттæ нал ис, æмæ сын кæд сеппæт дæр кад кæнынц, уæд уый кæнын нæ фæнды. О!.. æмæ уæд смæсты сты уыцы хистæртæ. Смæсты сты æмæ загътой:

– Амæн мах æхсæн бынат нæй! Кæдæм æй фæнды, уырдаем цæуæд.

Цæргæсы фырт дæр йæ хъæлæсы дзаг ныххудтис æмæ йæ кæдæм фæндыд, уырдаем ацыд, – бацыд иу рæсугъд чызгмæ, æдзынаг æм чи кастис, ахæммæ; бацыд æмæ йæм куы бахæццæ, уæд æй ныхъхъæбыс кодта. Уый та уыди, Ларраейæн чи тæрхон кодта, уыцы хистæртæй иуы чызг. Æмæ кæд лæппу рæсугъд уыд, уæддæр æй чызг йæ фыды тæссæй асхуыста æмæ иуварс ацыд, лæппу рамæсты, ныццафта йæ æмæ, иугæр чызг зæхмæ куы 'рхауд, уæд ын йæ риуыл йæ къахæй ныллæууыд, чызгæн йæ хъæлæсæй арвмæ туг фемæхсти, ныуулафид, калмау æрбакъæдзтæ, æмæ амард.

Уыцы хъуыддаг чи федта, уыдон сеппæт дæр тасы бын фесты, уыдоны раз сылгоймаджы афтæ мардауыд фыццаг хатт. Адæм æгомьгæй кастысты сæ размæ, чызджы тугæйдзаг дзыхмæ, йæ ирд цæстытæм æмæ сеппæты ныхмæ чи уыд, чызджы размæ цы марæг лæууыд, уымæ: уый та уыд хъæбатыр, йæ сæр йæ риуыл не 'руагъта, цыма чызджы туг исдысты æмæ сæ ныхмæ лæууыд.

Стæй адæмæн сæ уд се муд куы 'рцыд, уæд ыл сæхи ныццафтой,

сбастой йæ, æмæ йæ афтæмæй ныууагътой, ныртæккæ йæ куы амарой, уæд сæ маст уымæй не ссæудзæн, зæгъгæ.

Æмæ уæд уыдон æрæмбырд сты фыдракæнæгæн akkaг тæрхон æрхъуыды кæнынмæ... Бæхтæй йæ фæйнæрдæм дыууæ дихы акæнынвæнд кодтой, фæлæ сæм уый æгæр гыщыл каст; фæйнæ-фæйнæ фаты йыл суадзынвæнд кодтой, – ууыл дæр не сразы сты; йæ басудзыны фæндон дæр сæм уыд, фæлæ йын арты фæздæгæй йæ хызæмардзинад нæ федтаиккой; алы хуызы уынаффæтæ хастой, æмæ сеппæты зæрдæмæ чи фæцыдаид, ахæм æрхъуыды кæнын сын не ’нтыст. Марæджы мад та сæ размæ йæ зонгуытыл æгомьгæй лæууыд æмæ, нæ цæстысыг ардта, нæ ныхас йæ лæппуйæн хатырдзинад ракурыны тыххæй. Бирæ фæныхас кодтой, стæй иу зонджын, ахъуыды кæнгæйæ, загъта:

– Ахæм ми цæмæн бакодта, уымæй йæ бафæрсæм.

Бафарстой йæ æмæ сын загъта:

– Суæгъд мæ кæнут! Бастæй уын ницы зæгъдзынæн.

Стæй йæ куы суагътой, уæд сæ йæхæдæг бафарста:

– Цы уæ хъæуы? – цыма йæ цагъайрæгтæ уыдысты.

– Куы йæ фехъуыстай... – загъта зонджын.

– Æмæ уын æй хъуамæ цæмæн зæгъон?

– Цæмæй дæ бамбарæм, уымæн. Ды хъал дæ, хъусыс! Цыфæнды куы фæкæнай, уæддæр дæуæн æнæ амæлгæ нæй... æмæ цы ракодтай, уый нын бамбарын кæн. Мах баззайдзыстæм цæргæйæ, æмæ цы зонæм, уымæй нæ фылдæр зонын хъæуы.

– Хорз, æз æй радзурдзынæн, кæд æй мæхæдæг дæр раст не ’мбарын уæддæр. Кæй мæ асхуыста, уый тыххæй йæ амардтон. Мæн та уыцы чызг хъуыд.

– О, æмæ дæу, мыййаг, куы нæ уыд! – загътой уымæн.

– Ау, æмæ сымах айдагъ уæхионтæй пайда кæнут? Æз уынын, æмæ алы адаймагæн дæр ис æрмæст хъæлæс, къухтæ æмæ къæхтæ... пайда та кæны фосæй, сылгоймæгтæй, зæххæй... æмæ ноджыдæр бирæ цæмæйдæрты...

Æмæ йын уæд загътой, зæгъгæ, адаймаг цы аразы, уыдон тыххæй дзуапп дæтты, йæ зонд æмæ йæ тыхæй, иуæй-иу хатт та йæ цардæй. Уæд сын уый загъта, зæгъгæ, йæ фæнды йæ цард бахъахъхъæнын.

Бирæ фæдзырдтой æмæ æппынфæстаг рахатыдтой, зæгъгæ, марæг зæххыл йæхи нымайы фыццаг адæймагыл, æмæ йæхи йеддæмæ никæйы уыны. Адæм ма тæрсгæ дæр фæкодтой, уый йæхи иунæгдзинадмæ ауæлдай кодта, уый куы бамбæрстой, уæд. Нæ йын мыггаг уыд, нæ ныййарджытæ, нæ фос, нæ ус, æмæ йæ уыдонæй хъæугæ дæр ницы кодта.

Стæй адæм уый куы бамбæрстой, уæд та ног тæрхон кæнын райдыдтой, карздæр æй куыд бафхæрдæуа, зæгъгæ. Фæлæ ныр бирæ нал фæдзырдтой, – тæрхон кæнын сæ чи нæ хыгдардта, уыцы зондджын сдзырдта:

– Фæлауут! Йе ’фхæрддзинад конду. Уый фыдæфхæрддзинад у; сымах ахæм мин азмæ дæр не ’рхъуыды кæндзыстут! Йе ’фхæрддзинад йæхи мидæг! Ауадзут æй, уадз æмæ уа сæрибар. Гъе уый йын æфхæрддзинад!

Æмæ уыцы ран æрцыди стыр æмбисонд. Арв ныннарæйд, кæд мигъ бон нæ уыд, уæддæр. Уæларвон тыхмæ разы уыдысты зондджын фæнонъл. Сеппæт дæр сæ сæртæй акуывтой æмæ фæйнæрдæм фæпырх сты. Уыцы æвзонг лæппу, Ларрæйы ном кæуыл сбæтис, уый та амоны хъодыгонд кæнæ сырдгонд. Гъе, æмæ Ларрæ хъæрæй худтис, чи йыл бахъоды кодта, уыдоныл, худтис, йæ фыд куыд иунæг уыд, афтæ иунæгæй куы задис, уæд. Йæ фыд адæймаг нæ уыд, фæлæ Ларрæ адæймаг уыд. Æмæ маргъау сæрибарæй цæрын байдыдта. Æрцыдис-иу мыггагмæ æмæ сæ скъæфта фос, чызджытæ – цыдæриддæр æй фæндыд, уыдæттæ. Фатгæй-иу æй æхстой, фæлæ йæ буар цыдæр æнæзæххон уыд æмæ дзы уыйадыл нæ ныхстысты. Уый уыд цæрдæг, тыхджын, æнауæрдон, лæгæй-лæгмæ никæуыл æмбæлд, æрмæст-иу æй федтой дардмæ. Афтамæй адæмы алфамбылай бирæ рæстæджы зылдис иунæгæй; цъус азты мыййаг нæ. Гъе, фæлæ иухатт адæммæ хæстæг бацыд, æмæ йыл уыдон дæр сæхи ныццавтой, Ларрæ йæ бынатæй нæ фезмæлыд æмæ сæ йæхи хъахъхъæндзæн, уый дæр нæ равдыста. Уæд адæмæй иу хъуыддаг бамбæрста æмæ ныхъхъæр кодта:

– Ма йæм бавналут! Мæлын æй фæнды!

Уæд æй иууылдæр фæуагътой, фыдаудæн сыл чи кодта, уый æфхæрддзинад фенцондæр уа, уый сæ нæ фæндыд, нæ сæ

фæндыд йæ амарын дæр. Фæуагътой йæ æмæ йыл худтысты. Уый та, уыцы худын хъусгæйæ, кодта зыр-зыр æмæ йæ къухтæй йæ риумæ лæбурдта, цыма дзы исты агуырдат, уыйау. Стæй дур фелвæста æмæ адæмы 'рдæм йæхи баппæрста. Фæлæ адæм Ларрæйы цæфтæй сæхи хъахъхъæдтой, нæ йæм æвнæлдтой; æмæ Ларрæ фæлладæй, æнкъард хъæлæсæй ныхъхъæргæнгæйæ, зæхмæ куы æрхауд, уæд сæхи æддæдæр айстой æмæ йæм дардæй кастысты. Ларрæ та фæстæмæ сыстад æмæ, йемæ чи тох кодта, уыдонæй кæмæйдæр цы кард ахауд, уый систа æмæ дзы йæ риу ныццафта. Фæлæ кард асаст, – цыма йæ дурыл ныццавдæуыд. Ларрæ фырмастæй зæхмæ фæстæмæ æрхауд æмæ йыл йæ сæр бирæ фæхоста. Зæхх дæр йæхи хызта, сæры цæфы агъоммæ-иу фæдзыхъ.

– Мæлын нæ фæразы! – цингæнгæйæ загътой адæм.

Æмæ йæ ныууагътой, сæхæдæг ацыдысты. Ларрæ хуыссыд уæлгоммæ æмæ федта: арвы хъæбысы сау стъæлфытæй ленк кодтой тыхджын цæргæстæ. Уымæн йæ цæстыты уыйбæрц æнкъарддинад уыди æмæ дзы æгас дунейы адæмы фæхъæстæ кæн, уæд фæцагъды уыдаиккой. Æмæ уæдæй фæстæмæ Ларрæ баззадис иунагæй, сæрибарæй, мæлæтмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ. Æмæ уыцы хуызæнæй кæмдæриддæр цоппай кæны... Кæсыс, аууоны хуызæн ссис æмæ цæрæнбонты дæр афтæ уыздæн! Адæмæн нæ сæ ныхас æмбары, нæ сæ митæ, ницы æмбары. Æмæ æдзухдæр агуры, цоппай кæны, цард дæр ын нæй æмæ йæм мæлæт дæр йæ мидбылты нæ бахуды. Нæй йын бынат адæмы 'хсæн... Гъе, ахæм æфхæрд баййæфта уыцы лæппулæг йæ хъалдзинады тыххæй!»

Зæронд ус ныуулафыд, ныхъхъус æмæ, йæ сæр йæ риумæ æруадзгæйæ, цалдæр хатты æнахуыр цудыд фæкодта.

Æз æм бакастæн, æмæ цыма зæронд усыл хуыссæг фæхæцыд, афтæ мæм фæкаст. Æмæ йын тынг фæтаригъæд кодтон. Уый йæ радзырды кæрон кодта бæрзонд хъæлæсæй, æрдхырагæнæгау, фæлæ уæддæр йæ хъæлæс хъуысыд тæрсаг цагъайраджы хъæлæсау.

Денджызы был базарыдысты, – æнахуыр зард ныккодтой. Фыццаг райхъуыст контральты, – уый азарыд дыууæ-æртæ

нотæйы, стæй райхъуыст дыккаг хъæлæс, уый зарæджы райдыдта йæ райдианæй: уæддæр ма фыццаг хъæлæс цыди иннæйы разæй... – æртыккаг, цыппæрæм æмæ фæндзæм дæр уыцы ’гъдауыл зарын райдыдтой. Æмæ та æваст уыцы зарæджы йæ райдайæнæй ног ныззарыд нæлгоймæгты к’орд.

Сылгоймæгтæн сæ алы хъæлæс дæр зæлыд бынтондæр хицæнæй, уыцы хъæлæстæ зындысты алгъуызон къадатау, цыма уæлейæ бынмæ хаудысты, кæдæмдæр гæппытæ æмæ хæлхæлгæнгæйæ, нæлгоймæгты хъæлæсы бæзджын уылæнмæ, уый та уыцы æмхуызон бæрзонд систой æмæ дзы сылгоймæгты хъæлæстæ ныгъуылдысты, уырдыгæй-иу фесхъиудтой, сæ быны-иу æй фæкодтой æмæ та иу иннæйы фæстæ, афтæмæй йæ хæрдмæ истой сыгъдæг æмæ тыхджынæй.

Уылæнты уынæры фæбынæй кодтой зарæджы хъæлæстæ.

II

Искуы-ма фехъуыстай афтæ заргæ? – йæ сæрыл схæцгæйæ æмæ йæ æнæдæндаг дзыхæй йæ мидбылты бахудгæйæ, бафарста Изергиль.

– Нæ фехъуыстон. Никуы фехъуыстон...

– Æмæ нæ фехъусдзынæ. Æрмæст рæсугъдтæн у сæ бон хорз зарын, цæрын чи уарзы, уыцы рæсугъдтæн. Мах цæрын уарзæм. Куыд æнхъæл дæ, дæлæ чи зары, уыдон абондæргъы нæ бафæлладысты? Хурскæстæй хурныгуылдмæ фæкуыстой, ныр мæй сзынд æмæ зарынц! Цæрын чи нæ зоны, уыдон афонмæ ныххуыссыдаиккой. Сæ цард адджын кæмæн у, уыдон зарынц.

– Æнæниздинад... – райдайынмæ хъавыдтæн æз.

– Æнæниздинад кæддæриддæр цæрыны фаг у. Æнæниздинад! Æхца дæм куы уыдаид, уæд сæ нæ хардз кодтаис? Æнæниздинад дæр сыгъзæрин у. Зоныс, æз цытæ арæзтон, æрыгон ма куы уыдтæн, уæд? Хур скæстæй хур аныгуылынмæ гауызтæ уæфтон. Хуры тынау цæрдæг уыдтæн æмæ афтæмæй хъуамæ иу ран æнæсыстгæйæ бадтаин. Æмæ-иу бадтæн, цалынмæ-иу ме стджытæ къæс-къæс кæнын нæ райдыдтой, уæдмæ. Фæлæ-иу куыддæриддæр фæталынг, афтæ-иу мæ уарзонмæ азг’ордтон æмæ-иу батæ кодтам. Фæцыдтæн æм æртæ мæйы, цалынмæ

йæ уарзтон, уæдмæ; уыцы рæстæджы-иу алы 'хсæв дæр мæ уарзонимæ уыдтæн. Æмæ цы каранмæ фæцардтæн – мæ туг сфаг!.. Афтамæй гыццыл уарзтон! Уæвгæдæр мын цал хатты ныбба кодтой æмæ цал байы ныккодтон мæхæдæг дæр!..

Æз ын йæ цæсгоммæ бакастæн. Йæ цæстытæ уæддæр уыдысты мылаз, æрымысинагтæ йын сæ нæ барухс кодтой. Мæй йын каст йæ хус скъуыдтæ былтæм, йе 'рдуджын цыргъ роцъомæ æмæ йæ гуыбыр æнцъылдтæ фындзмæ. Йæ уадултыл йæ сау дзыккутæ æрзæбул сты, æмæ йæ русы дзыхъхъытæн сæ иуы батымбыл йæ сæры хъуынтæй иу бындзыг. Уыцы бындзыг æрзынди йæ сырх сæрбæттæнæй. Йæ цæсгомы цъар, йæ къухты цъар æмæ йæ бæрзæйы цъар уыдысты хæрз æнцъылдтæ. Афтæ æнхæлдæуыдаид, зæгъгæ, зæронд ус куы фезмæла, уæд йæ царм æрлæбырдзæн æмæ мæ размæ æрлæудзæн стæгдар мылаз цæстытимæ.

Уый та ног дзурын райдыдта йæ ризгæ хъæлæсæй:

«Æз мæ мадимæ цардтæн Фалмы цур, Бирлаты тæккæ был. Уый нæ уæтæрмæ куы 'рбацыди, уæд мыл цыдис фынддæс азы. Уый уыд бæрзонд, цæрдæг, сау рихи, хъæлдзæг адæймаг. Бæлæгъы бадт æмæ мах рудзынджы 'рдæм хъæр кодта: «Г'е, хæдзаронтæ! сæн æмæ уæм хæринаг нæ уыдзæн?» – Æз кæрз бæлæсты 'хсæнты рудзынгæй кастæн æмæ федтон: Фурд мæйрухсæй уыд æрвхуыз, ууыл та уыди урс хæдон æмæ уæрæх хæлаф. Йæ иу къах уыд бæлæгъы, иннæ та доны был. Йæхи узгæйæ, цыдæр зарыд. Мæн куы ауыдта, уæд загъта:

«Мæнæ дзы цы рæсугъд чызг цæры. Афтамæй йæ æз нæ зыдтон!» – Цыма мæ агъоммæ рæсугъдтæн сеппæты дæр зыдта. Æз ын сæн æмæ хуыйы фыд радтон... Цыппар боны фæстæ та йын мæхи радтон... Нæ дыууæ-иу алы æхсæв дæр тезгъо кодтам лодкæйы. Нæ размæ-иу æрбацыд æмæ-иу, цъыр-цъырагау бацъыр-цъыр кодта. Æз дæр-иу рудзынгæй фурдмæ, кæсагау, рагæпп кодтон. Æмæ-иу ацыдыстæм... Уый Пруты доны кæсагахсæг уыд. Стæй мын мæ мад мæ хъуыддæгтæ куы базыдта, куы мæ фæнадта, уæд мын мæ уарзон дзырдта, цæмæй йемæ ацыдаин Добруджмæ æмæ уырдыгæй та Дунайы хъæлæсмæ. Фæлæ фæстагмæ мæ зæрдæмæ нал цыд, зарыд æмæ мын батæ кодта, æндæр

ницы. Схъыг дзы дæн. Уыцы рæстæджы нæ хъæумæ гуцултæ кьордгæйттæй цыдысты æмæ сын дзы уыди уарзæттæ... Уыдон хъæлдзæг уыдысты! Иуæй-иу чызг-иу æнхъæлмæ каст йæ уарзон гуцулмæ æмæ-иу хъуыды кодта, йæ уарзон кæнæ ахæстоны бады, кæнæ та искуы хылгæнгæйæ фæмард. Стæй-иу æнæнхъæлæджы иунагæй кæнæ дыууæ, æртæ æмбалимæ чызджы раз февзæрд... Стыр лæвæрттæ-иу ын æрбахастой, алцыдæр сын æнцон ссарæн уыд! Мæ чызг æмбæлттæй гуцул кæмæн уыд, æз дæр ахæмæн загътон, фенын мын сæ кæн, зæгъгæ... Цы йæ хуыдтой? Йæ ном мæ байрох... Ныр сæ рох кæнын байдыдтон. Уæдæй нырмæ бирæ рæстæг рацыд, мæрдырох мыл бахæцыд! Уый мæ иу гуцулимæ базонгæ кодта. Хорз адæймаг уыд... Бурхил, æгасæй дæр бур уыд – йæ рихитæ дæр, йæ сæрыхъуынтæ дæр! Иу ныхасæй, цæхæр сæр. Æнкъард зæрдæ уыд, иуæй-иу хатт рæвдауаг, иуæй-иу хатт та, хъæды сырдау, мæстыгæр, загъдгæнаг. Иухатт мын мæ цæсгом ныццафта, æз дæр ыл, гæдыйау, мæхи ныццавтон, йæ русыл ын дæндагæй ныххæцыдтæн, æмæ йыл носæй баззад. Уый фæстæ иу ын йæ носæн куы ба кодтон, уæд-иу ын æхсызгон уыд.

– Уæд кæсагахсæг та цы фæцис? – бафарстон æй æз.

– Кæсагахсæг? – О, уый гуцултæм йæхи байста. Фыццаг мын лæгъстæ кодта йемæ бацæрыны тыххæй æмæ йын куына сразы дæн, уæд мæм бардхъирæн кодта, æз, дам, дæ доны ныппардзынæн, зæгъгæ. Уый фæстæ мæ ныууагъта, гуцултимæ балымæн æмæ æндæр чызг ссардта... Кæсагахсæг æмæ гуцулы иумæ æрцауыгътой. Куы сæ ауыгътой, уæд ма сæм фенынмæ бацыдыстæм. Добруджы уыд уыцы хабар. Кæсагахсæг ауындзæнмæ цыд кæугæйæ, фæлурсæй. Гуцул та йæхицæн сабыргай цыд æмæ лулайæ тамако дымдта. Йæ къухтæ уыдысты йæ дзыппыты, йæ иу рихи йæ уæхскмæ æрзæбул, иннæ та йæ риумæ. Мæн куы ауыдта, уæд лулæ йæ дзыхæй райста æмæ мын «хæрзбон» загъта... æнæхъæн афæдз ыл мæ зæрдæ фæрыст. Ех! Уыдон сæхимæ – Карпатмæ цæуынвæнд куы скодтой, уæд уый дæр семæ уыд. «Хæрзбон» зæгъыны тыххæй иу руминагмæ бауадысты æмæ сæ уым дыууæйæ æрцахстой, иу кьорд та дзы мæрдтæ фæци, иннæтæ аирвæзтысты. Фæлæ руминагæн дæр нæ

батад, йæ хутор, йæ куырой æмæ йын йæ фæллæйттæ иууылдæр басыгъдæуыд. Бынтондæр æй смæгуыр чындæуыд.

– Ды йæ бабын кодтай? – зæрдаивæй йæ афарстон æз.

– Гуцултæн хæларгтæ бирæ уыд, канд æз сын нæ уыдтæн... Æнувыддæр сыл чи уыд, уыдон сын рухсаг загътой...

Денджызы былæй зарын нал хъуысти, зæронд усæн ма хъырныдта айдагъ уылæн. Æхсæв сабырдæр кодта æмæ æрдзы мидæг гуырыд майы æрвхуыз рухс. Фæлæ æнæнцой царды æбарæг мыртæ æмæ, чи нæ зынд, уыцы цæрджыты хъæлæстæ уылæнты сыбар-сыбураей нал хъуыстысты... дымгæ куыд тынгдæр кодта, афтæ уылæнтæ дæр тынгдæр уынаргъыдтой.

«Æз ма туркаджы дæр уарзтон. Йæ гаремы дæр ын ацардтæн, Скутариы. Иу къуыри йæм дзæбæх фæцардтæн... Стæй та мыл æнкъарддзинад бафтыд... – иууылдæр сылгоймæгтæ, сылгоймæгтæ... Аст усы йын уыди. Бон сау изæрмаæ хордтой, хуыссыдысты æмæ æдылы ныхæстæ кодтой. Кæнæ та-иу кæрæдзийы æддæг-мидæг ауадысты... Уыцы туркаг æрыгон нал уыд. Æгасæй дæр сурс. Уæздан æмæ хъæздыг адæймаг уыд. Дзырдта бæсты хицауы хуызæн... Йæ цæстытæ уыдысты сау... Раст цæстытæ. Комкоммæ зæрдæмæ кастысты. Кувын бирæ уарзта. Æз æй Букуресты федтон. Паддзахау, базары, рацу-бацу кæнгæйæ, уæздан каст кодта. Æз æм мæ мидбылты бахудтæн. Уыцы изæр мыл уынджы фæхæцыдысты æмæ мæ уымæ бахæцца кодтой. Уый сандалтæ æмæ пальмæтæ уайгæнæг уыд, фæлæ Букурестмæ цыдæр æлхæнынмæ æруад. – «Мæнмæ нæ цæуыс? – загъта уый» – О, ацæудзынæн! – «Хорз». – Æмæ æз дæр араст дæн. Хъæздыг адæймаг. Лæппу дæр ын уыд – саулагъз, рæхснæг лæппу... Иу æхсæрдæс азы йыл цыдаид. Стæй йын йæ фыдæй йемæ ралыгъдтæн... Болгармæ, Лом-Паланкæмæ... Уым мын иу болгаргаг сылгоймаг мæ риу барæхуыста, кæнæ йæ мойаг, кæнæ та йæ лæджы хайы тыххæй – нал æй хъуыды кæнын.

Иу ран сылгоймæгты беридоны бирæ фæсадтæн. Зылдис мæм иу польшæйаг чызг... уыцы чызгмæ та, – Арцер-Паланкæмæ хæстæг чи уыд, ахæм беридонæй цыдис, – хъуыды ма йæ кæнын, йе 'фсымæр, уый дæр бери... уаллоны хуызæн уыд, мæ размæ

къæдзтæ-мæдзтæ кодта... Стæй æз куы сдзæбæх дæн, уæд иумæ
Польшæмæ ацыдыстæм.

– Фæгæдзæ кæн!.. Æвзонг туркаг та цы фæацис?

– Кæимæ ралыгъдтæн, уый? Амард. Кæнæ йæ хæдзар кæй
мысыд уый тыххæй, кæнæ та фыруарзондзинадæй... йæ уидæгтæ
кæмæн нæ фæфидар вæййынц æмæ афтæмæй хур æгæр кæмæ
ныккæсы, ахæм талайы хуызæн хус кæнын райдыдта... тади...
Хъуыды ма кæнын, мæ разы фæлурсæй хуыссыд, йæ буар уыд
уазал, ихы къæрттау... Уæддæр йæ уарзондзинад нæ хуыссыд...
цæмæй-иу æм ныггуыбыр кодтаин æмæ йын ныбба кодтаин, уый
тыххæй-иу мын лæгъстæ кодта. Æз æй уарзтон æмæ йын арæх
батæ кодтон... Стæй йæ бон фезмæлын дæр нал уыд, сæдых.
Хуыссыд æмæ-иу мын, мæгуыргурау, лæгъстæ кодта, цæмæй
йæ фарсмæ æрхуыссыдаин æмæ йæ хъарм дардтаин. Фæлæ-иу
йæ фарсмæ куы ’рхуыссыдтæн, уæд-иу ссыгъд. Иухатт райхъал
дæн æмæ лæппу ныууазал... амард... Æз ыл фæкуыдтон... Цы
чындæуа, чи зоны, æмæ исчи загътаид æз æй амардтон, зæгъгæ.
Æз дзы дыууæ хатты хистæр уыдтæн. Тыххæй мæ чи амбылдтаид!..
Уый та саби!..

Æз зæронд усы фыццаг хатт федтон ныуулафгæ, – йæ хус
былтæй цыдæртæ сыбар-сыбур кодта, афтæмæй йæхиуыл æртæ
хатты дзуæрттæ бафтыдта.

– Гъы, – ды Польшæмæ ацыдтæ... – загътон ын æз.

– О... уыцы гыццыл польшæйагимæ... Уый хъуыддаджы
адæймаг уыд, фæлывд адæймаг. Сылгоймаг-иу æй куы хъуыд,
уæд-иу мыл, гæдыйау, узæлыд, йæ дзыхæй-иу тæвд мыд лæдæрст,
фæлæ-иу æй куы нæ хъуыдтæн, уæд-иу мæ йæ ныхæстæй ехсæй
нæмæгау кодта. Иухатт доны былты фæцæйцыдыстæм æмæ мæм
сæрыстырæй æфхæрæн ныхас скодта. Æз дын рамæсты дæн!
Писиау рафыхтæн! Фелвæстон æй, гыццыл сывæллонау, – къаннаг
уыд уый, – систон æй хæрдмæ, йæ фæрстæ йын æрбалхъывтон
æмæ æгасæй дæр бацъæх. Стæй йæ донмæ ныззылдтон. Æмæ
уырдыгæй йе ’рдиаг цыд. Æз æм былæй кастæн, уый та доны
йæ гæндзæхтæ цагъта. Уый фæстæ уырдыгæй ацыдтæн. Æмæ
йыл нал сæмбæлдтæн. Фыццаг-иу кæй уарзтон, уыдоныл-иу кæй
никауыл сæмбæлдтæн, уымæй амондджын уыдтæн. Уыдон хорз

фембæлдтытæ не 'сты, цыма адæймаг мардыл сæмбæлы, æндæр ницы».

Зæронд ус ныуулафæд æмæ ныхъхъус. Цы адæмы мысыд, уыдон-иу мæ цæстытыл ауадысты. Мæнæ, зынгхуыз-бурхил, рихиджын гуцул, лулæ дымгæйæ, сабыргай мæлынмæ фæцæуы. Æвæццæгæн, йæ æрвхуыз цæстытæ узал уыдысты æмæ сæ алцæмæ дæр касти æдзынæг. Йæ фарсмæ та сау рихи кæсагахсæг, Пруты дойнаг; кæуы, мæлын æй кæй нæ фæнды, уый тыххæй, æмæ йæ æнкъард фæлурс цæсгомыл бахуыссыдысты йæ хъæлдзæг цæстытæ æмæ йæ рихитæ цæссыджы 'вдылдæй æрзæбул сты йæ зылын дзыхи кæрæтты. Мæнæ, зæронд цытджын туркаг, æвæццæгæн, фаталист æмæ деспот уыд. Йæ фарсмæ та йæ фырт – фæлурс æмæ тæлæссонд – скæсæйнаг дидинæг, фыруарзондзинадæй басыгъд. Мæнæ уый та фæлывд польшæйаг, сылваз æмæ æнауæрдон, дзыхарæхст æмæ æххормаг... Уыдон сеппæт дæр фæлурс аууæттæ сты. Батæ кæмæн кодтой, уый та удæгасæй мæ цуры бады, фæлæ уый дæр рæстæг бахус кодта. Мæ цуры бады мæллæгæй, æнæ тугæй, мынæг цæстытимæ, йæ царды мидæг ницæмæ уал бæллы – уый дæр аууон у.

Изергиль йæ ныхас дарддæр кодта:

«Зын мын уыди Польшæйы. Узал æмæ дзы мæнгард адæм цары. Сæ калмæвзаг сын нæ зыдтон: куы сæм хъусай, уæд æдзухдæр сусу-бусу кæнынц... Цы сыф-сыф кæнынц уыдон? Мæнгард кæй сты, уый тыххæй сын ахæм калмæвзаг хуыцау радта. Уæд æз цæугæ кодтон, фæлæ кæдæм, уый нæ зыдтон, æмæ уыдон куыд æмбырд кодтой, сымахимæ уырыссæгтимæ хæцынмæ, уый федтон. Бахæццæ дæн Бохни горæтмæ. Иу дзуттаг мæ балхæдта; йæхицæн нæ, фæлæ мæнæй базар кæнынæн. Æз сразы дæн, цæмæй цардæуа, уый тыххæй хъуамæ исты куыст зындæуа. Æз ницы зыдтон æмæ мæхи уæй кодтон, фæлæ мæ зæрды уыд, зæгъгæ, иучысыл æхца куы ссарон, нæхимæ, Бирлатмæ аздæхынаен, уæд мæ рæхыстæ атондзынаен, цыфæнды фидар баст куы уой, уæддæр. Æмæ цардæн. Цыдысты мæмæ хъæздзыг пантæ, минас мæм кодтой. Мæн тыххæй-иу фæхыл сты æмæ мæгуырмæ цыдысты. Иу панæн, цæмæй йæ къухы бафтыдаин, уый тыххæй бирæ фæархайдта, иухатт мæнæ куыд бакодта: æрбацыд пан,

йæ фæсдзæуин дæр йемæ, æд голлаг. Пан йæ фæсдзæуинай голлаг райста æмæ йæ мæ сæрыл фæкбул кодта. Сыгъзарин æхцатæ мыл æркалдысты æмæ зæххыл сæ дзыгъал-мыгбул ссыд æмæ мын æхсызгон уыд. Фæлæ йæ уæддæр асырдтон. Уыцы панæн йæ цæсгом уыд нарст, фыдынд, йæ гуыбын та стыр, базы хуызæн, æфсæст хуыйау каст. Уæдæ, æз æй асырдтон, кæд афтæ дзырдта, зæгъæ, йæ зæххытæ, йæ агъуыстытæ æмæ йæ бæхтæ мæн сыгъзæрины бын фæкæныны тыххæй ауæй кодта, уæддæр. Уыцы рæстæджы æз уарзтон мæ аккаг паны, йæ цæсгом лыгтæ кæмæн уыд, ахæм паны. Йæ цæсгом дзуарæвæрд лыгтæ уыд туркаджы æхсаргардæй, æз æй куы федтон, уымæй чысыл раздæр грекъæгты сæрыл туркæгтимæ хæцыд æмæ уым фæцæф. Гъе, уый уæддæр лæг уыд, лæг!.. Кæд уый польшæйаг у, уæд ын грекъ цы сты? Фæлæ уæддæр уыдонимæ ацыд æмæ сын се знæгтимæ тох кодта. Ныкъуыхтæ йæ кодтой, фæсохъыр, йæ галиу къухæй дæр дыууæ 'нгуылдзы ахауд. Цы йын сты грекъ, кæд уый польшæйаг у, уæд? Ницы, фæлæ уый сгуыхтдзинадтæ уарзта æмæ кæд адæймаг сгуыхтдзинадтæ уарзы, уæд ын сæ бакæнын æнтысгæ дæр бакæндзæн. Царды мидæг сгуыхтдзинадтæн бынат ис, уый дæхæдæг зоныс. Æмæ сгуыхтдзинад бакæнын йæ бон кæмæн нæу, уыдон зивæггæнджытæ сты, кæнæ тæппудтæ, кæнæ та цард чи не 'мбары, ахæмтæ. Уымæн æмæ адæм цард куы 'мбариккой, уæд алкæйы дæр бафæндид царды мидæг йæ фæнд ныууадзын. Гъемæ уæд цард адæмы æвæдæй нæ ныхъхъуырид. Уыцы лыгтæ лæг хорз адæймаг уыд! Дунейы кæронмæ ацæуынмæ дæр цæттæ уыд йæ лæджыхъæд равдисыны тыххæй. Æвæцæгæн æй, змæст рæстæджы сымахонтæ амардтой. Уæд сымах та мадиарты цæгъдынмæ цæмæн цыдыстут? Ныууадз, дæ дзыхыл хæц!..»

Æмæ мæ дзурын не 'суагъта, афтæмæй зæронд ус Изергиль йæхæдæг дæр ныхъхъус æмæ та хъуыдыты ацыд.

«Мадиар уарзон дæр мын уыд, фæлæ мæ иу зымæгон бон алыгъд, – Уалдзæджы мит куы атад, уæд æй быдыры ссардтой, йæ сæры топпы нæмыг ахызт, афтæмæй. Кæсыс, мæ хур, уарзондзинад адæмы емынæйæ къаддæр нæ цæгъды; нымад куы 'рцауиккой, уæд къаддæр нæ уаиккой. Цы дзырдтон?.. Польшæйы тыххæй... Уæдæ, уым ма фæстаг хатт схъазыдтæн. Сæмбæлдтæн иу рæсугъд

шляхтаг ләгыл, зәронд уыдтәен, әвәщәгәен мыл, дыууиссәдз азы цыдаид? Уый та хьал әмә сылгоймәгтыл агъуыд уыд. Цәмәй йә къухы әнцонтыл бафтыдаин, ууыл архайдта, фәлә йын нә бакуымдтон. Никуы никәй цагъайраг уыдтәен. Дзуттагәй та цәугә ракодтон, уый мә бирә әхца бакуыста... Уәд Краковы цардтәен. Алцы дәр мәм уыд, бәхтә дәр, сыгъзәрин дәр әмә әххуырстытә дәр. Шляхтаг-иу мәм әрбауад, сәрыстыр хәйрәг уыд, цәмәй-иу мәхи йә хьәбысмә баппәрстаин, уый йә фәндыд. Әз нә састәен... фыруарзондзинадәй мә бон нал уыд, гье, фәлә мә уәддәр цы фәндыд, уый бакодтон: цәмәй сразы уыдаин, уый тыххәй мын, йә зонгуытыл ләугәйә, ләгьстә кодта... Стәй мә куыд айста, афтә мә аппәрста: әмә уәд бамбәрстон, кәй базәронд дән, уый... Уыцы хъуыддаг мын әхсызгон кәм уыдаид! Әнамонд хабар! Әз уыцы хәйрәджы уарзтон... Уый та-иу мыл худгә кодта куы-иу ыл сәмбәлдтәен, уәд... Әлгъыст уыд! Иннәты раз дәр мыл худтис, уый әмбәрстон, әмә мын зын куыннә уыдаид, фәлә мәм хәстәг цард әмә йә уарзтон. Уалынмә сымах ныхмә хәцынмә ацыд. Әз тыхстәен. Мәхи ма бәргә урәдтон, фәлә мәхи бауромын мә бон нә уыди әмә йә фәстә ацыдтәен. Уый Варшавәмә хәстәг уыди, хьәды.

– Фәлә уырдаем куы бахәщә дән, уәд сә сымахонтә кәй ныппырх кодтой, уый базыдтон. Ам хәстәг хьәуы уацары ис, зәгъгә, мын дзырдәуыд.

– Уәдә йә ныр нал фендзынән! – хъуыды кодтон әз, – йә фенын та мә иттәг фәндыд. Әз ын йә феныныл архайын райдыдтон... Мәгуыргуры дзаумәттә мә уәлә скодтон, мә цәсгом бабастон, уый цы хьәуы уыд, уырдаем къуылых-къуылых араст дән. Алы ран дәр хьазахъхь әмә салдәттәй йе дзаг уыд... зын уыд уырдаем бацәуын. Фәлә мә уый хъуыд, әмә уыдон кәм уыдысты, уырдаем әхсәвыгон мә цыппәртыл бабырыдтәен. Цәхәрадоны хуымты әхсәнты бырын әмә уынын: мә фәндагыл хьахъхьәнәг ләууы... Фәлә мәм хъуыст польшәйәгты зарын әмә сә ныхас, уыдон зарыдысты мадымайрәмы зарәг... Шляхтаг дәр уым зары. Мә Аркадек. Фыццаг-иу мын мәхимә куыд бырыдысты, уый куы әрбаймысыдтәен, уәд мә зәрдә суынгәг... Уәдә, ныр рәстәг әрцыд әмә әз дәр, калмау,

адаймагмае бырын, чи зоны, аемае мае маелаетмае бырын. Уыцы хьахьхьаенаг дәр хьусы, размә рагуыбыр кодта. Цәй, ныр цы кәнон? Зәххәй сыстадтән аемае йәм фәацауын. Кард дәр мәм нә уыд, ницы мәм уыд кьухтә аемае әвзаджы йеддәмае. Кард кәй нә рахастон, ууыл фәсмон кодтон. Сабыргай йәм дзурын... «Фәгәдзә кән!» – Фәлә мын салдат мае хьуырмае джебогь фездәхта. Әз ын сындаггай дзурын: «Ма мае фәрәхой, фәгәдзә кән! Кәд дын зәрдае ис, уәд байхьус! Мае бон дын раттын ницы у, фәлә дә курын... – Уый йә гәрзтә әруагьта аемае мәм сындаггай дзуры: «Усай, иуварс ацу! Иуварс дын куы зәгьын, цы дә хьәуы?» – Әз ын загьтон, зәгьгә, мае фырт уәртә уым ис, дуәртгә әхгәд кәуыл сты, уыдонимә. Әмбарыс, салдат, ды дәр кәйдәр фырт дә, нә? Гье, аемае уәртә мае хьәбул кәм бады! Бауадз мае аемае йәм бакәсон, чи зоны, аемае тагьд амәла... Цы нә вәййы, чи зоны, аемае дәу дәр амарой... Әмае уәд дә мад нә кәудзән? Дә мады кәй нә федтай, афтәмаей кәй мәлыс, уый дын зын нә уыдзән? Мае фыртән дәр зын у. Фәтәригьгәд кән дәхицән дәр, уымән дәр аемае мәнаән дәр!..»

«Әх, пас ын фәдзырдтон! Кьәвда уарыд аемае нә хуылыдз кодта. Дымгә уасыд аемае ниудта, аемае-иу мае куы мае риуәй асхуыста, куы та мае синтәй. Әз лаууыдтән аемае дзой-дзой кодтон уыцы дурзәрдае салдаты раз. Уый уәддәр дзырдта: «Нәй!» – Әмае-иу ын, куыддәриддәр йә узал ныхас фехьуыстон, афтә-иу мае тынгдәр әрфәндыд уыцы Аркадеки фенын... Әз дзургә-дзурын мае цәстытәй салдаты барстон, уый уыд гыщыл, тәнтгьихәг аемае хуыфаг. Стәй зәххыл әрхаудтән, йә кьәхтыл ын ныттыхстән аемае йын ләгьстә кодтон, афтәмаей йә әвиппайды абырстон. Уый әрхауд аемае йә дәлгоммае фәфәлдәхтон, цәмаей ма хьәр кодтаид, уый тыххәй йын йә цәсгом цыфы агьыстон. Хьәр кәнын йә бон нал уыд аемае йә гәндзәхтә цагьта, цәмаей мае йә синтәй аппәрстаид, уымән. Әз дәр ын мае дыууә кьухәй цыфы йә сәр ноджы тынгдәр әрылхьывтон аемае фәхуыдуг... мәхәдәг хордонмае бауадтән, поляктә кәм уыдысты уырдаем. – «Аркадек!» – сындаггай бадзырдтон кьулы зыхьрәй. Уыдон әмбаргә адаем сты, уыцы польшәйәгтә, – мае ныхас куы айхьуыстой, уәд сә зарын

фауагътой! Мæнæ йæ цæстытæ сты мæ цæстыты комкоммæ – «Уырдыгæй дын рацæуæн нæй?» – Ис, астарды бынты! – загъта уый. – «Уæдæ рацу!» – Æмæ хордоны бынты цыппарæй рабырыдысты: æртæйæ æмæ мæ Аркадек. – «Хъахъхъанæг кæм ис?» – бафарста Аркадек. – «Уæртæ хуыссы!» – Æмæ уыдон гуыбыр-гуыбыр сындæггай ацыдысты. Къæвда уарыд, дымгæ ниудта. Мах хъæуæй ахызтыстæм æмæ хъæды, æнæдзургæйæ, бирæ фæцыдыстæм. Тагъд цыдыстæм. Аркадек мын хæцыдис мæ кyxыл, йæ кyx уыди тæвд æмæ рызт... цалымæ мæм ницы сдзырдта, уæдмæ мын йемæ хорз уыд. Уыдон фæстаг минуттæ уыдысты, хорз минуттæ мæ кæраф царды мидаг. Стæй уыгæрдæнмæ бахæцца стæм æмæ æрлæууыдыстæм. Цыппар дæр мын арфæтæ кодтой. Ех, бирæ цыдæртæ мын фæдзырдтой! Æз сæм хъуыстон æмæ мæ панмæ кастæн. Цы ми мын бакæндзæн мæ Аркадек? Стæй мæ ныхъхъæбыс кодта æмæ сæрстырæй загъта... Цы загъта, уый нæ хъуыды кæнын, фæлæ йæ афтæ æмбарын хъуыд æмæ мыл амæй фæстæмæ иузæрдыг уыздæн... Мæ размæ йæ зонгуытыл æрлæууыд æмæ, мидбылты худгæйæ, загъта: «Æхсин-паддзах!» – Гъе, ахæм мæнгард куызд уыд!.. Уæд æй æз мæ къахæй агъæпп кодтон æмæ йын йæ цæсгом ныццафтаин, фæлæ фæцудыдта æмæ фæгæпп кодта. Мæсты æмæ фæлурсæй мæ размæ æрлæууыд... Лæууыдысты иннæ æртæ дæр, иууылдæр уыдысты хъуынтъыз. Ничи сæ ницы дзырдта. Æз сæм бакастæн... Хъуыды ма кæнын, бынтондæр нынкъард дæн æмæ мыл зивæг бафтыд... Æз сын загътон: «Цæугæ ут!» – Уыцы куййтæ мæ бафарстой: «Цæмæй нын нæ фæндаг бацамонай, уый тыххæй фæстæмæ аздæхдзынæ?» – Гъе, ахæм æнаккаг уыдысты! Уæддæр ацыдысты. Æз дæр æнаккаг ацыдтæн... Иннæ бон мæ сымахонтæ æрцахстой, фæлæ мæ тагъд суæгъд кодтой æмæ уæд ныхъхъуыды кодтон, зæгъгæ, мын афон у ахстон скæнынæн, æгъгæд мын у уасæгойы цардæй цæрын. Æруæззау дæн, мæ базырты тых нал уыд, сæ систæ æрлæмæгъ сты... Афон у, афон! Æмæ уæд Галицинмæ ацыдтæн, уырдыгæй та Добруджмæ, ныр иу дæс æмæ ссæдз азы бæрц ам цæрын. Мой дæр мын уыд молдовайнаг; афæдз ыл цæудзæн, афтæ амард. «Æз цæрын. Цæрын иунæгæй... Нæ, иунæгæй нæ цæрын, фæлæ уæртæ уыдонимæ».

Зæронд ус йæ къухæй ацамыдта денджызы 'рдæм.

Уым æппæт дæр уыд сабыр. Иуæй-иу хатт-иу дзы райгуыр д цавæрдæр хъæлæс æмæ-иу уайтагъд агуыппæг.

«Уыдон мæ бирæ уарзынц. Æз дæр сын алыхуызон таурæгътæ фæкæнын. Хъуамæ сæ зоной. Нырма æрыгæттæ сты... Мæнæн дæр уыдонимæ цæрын æнцон у. Кæсын æмæ хъуыды кæнын: уыдис рæстæг, æмæ æз дæр ахæм уыдтæн, æрыгон... Æрмæст уæд, мæ рæстæджы адæймаджы тых æмæ зынг фылдæр уыд, хъæлдзæгдæр уыдысты... Уæдæ!..»

Зæронд ус ныхъхъус. Æз йæ фарсмæ æрæнкъард дæн. Уый, йæ сæр тилгæйæ, æркув-æркув кодта æмæ сындаггай йæ сыбар-сыбур цыд. Чи зоны, æмæ кувгæ кодта.

Денджызæй бырыд мигъ – сау, уæззау мигъ, карз хуызæй, хохы рагъы хуызæнæй бырыдис быдырма. Йæ цъуппæй-иу мигъы къуыбæрттæ раскъуыдысты, уыдон цыдысты размæ æмæ стъалыты æмбæрттой. Денджыз уынаргъыд. Махæй чысыл æддæдæр, сәнæфсирты талаты 'хсæн батæ æмæ сусу-бусу кодтой, ныуулафыдысты-иу. Талынг быдыры куыдз ниудта... Уæлдæф фындзы хуынчыты хъыдзы кодта цавæрдæр тæфæй. Мигъты аууæттæ зæхмæ хаудысты æмæ йыл бырыдысты, адæймаг-иу сæ нал уыдта æмæ та-иу фæстæмæ фæзындысты... Мæйæ ма зынди æрмæстдæр рухсы тæпп, иуæй-иу хатт-иу æй фæздæгхуыз мигъы бæзджын къуыбар бынтондæр бамбæртта. Æмæ, цыдæр фыдбылызау, фæтæн быдыры фæтæпп-фæтæпп кодтой цавæрдæр чысыл æрвхуыз зынджытæ. Куы-иу иу ран ферттывттой, куы та иннæ ран, æмæ-иу æваст ахуыссыдысты, цыма цалдæр адæймаджы быдыры кæрæдзимæ дæрдты лæууыдысты, спичкæтæ судзгæйæ, цыдæр агуырджой æмæ-иу сын цыма сæ рухс дымгæ ахуыссын кодта, уыдон уыдысты диссаджы зынгхуыз æвзæгтæ.

– Арты стъæлфæнты уыныс? – бафарста мæ Изергиль.

– Уæртæ уыцы æрвгъуызты? – быдырма ацамонгæйæ, афарстон æз.

– Æрвгъуызтæ? – О, уыдон, уыдон сты... Уæдæ ма ныр дæр фæзынынц? Æз сæ нал уынын. Ныр æз бирæ цыдæртæ нал уынын.

– Кæцæй цæуынц уыцы арты стъæлфæнтæ? – афарстон зæронд усы.

Æз ма сын сæ кой уый размæ дæр фехъуыстон, фæлæ мæ фæндыд, зæронд ус Изергиль уыдон тыххæй цы зæгъдзæн, уымæ байхъусын.

– Уыдон, дам, Данкойы судзгæ зæрдæйы стъæлфæнтæ сты. Дунейы мидæг уыдис зæрдæ, æмæ уый иухатт ссыгъд, æмæ ацы арты стъæлфæнтæ уымæй расхъиудтой. Радзурдзынæн дын æй. Рагон аргъау у... Рагон, æппæт дæр рагон! Раджы рæстæджы алцы дæр уыд! Ныр ахæмæй ницыуал ис – нæдæр хъуыддæгтæ, нæдæр адæм, нæдæр, раджы рæстæджы чи уыд, ахæм аргъæуттæ... Æмæ цæуылнæ уал сты?.. Зæгъ-ма йæ! Æмæ науæд цы зæгъдзынæ... Цы зонис? Сымах æрыгæттæ стут, цы зонут?.. Зæронд цардмæ дзæбæх куы 'ркæсиккат, уæд алцыдæр базониккат... Фæлæ йæм уæ хъус нæ дарут æмæ цæрын дæр нæ зонут... Æз, мыййаг, исты царды нæ уынын? Кæд æмæ цæстцух дæн, уæддæр алцы дæр уынын! Æз ма уынын уый дæр, æмæ адæм цæргæ нæ кæнынц, фæлæ йыл сæхи барынц æмæ ууыл сæ царды бонтæ фæвæййынц. Гъе, фæлæ сæ рæстæг куы фæвæййы, уæд ма сæ хъысмæтæй хъаст фæкæнынц. Афтамæй хъысмæт та циу! Алчидæр йæхицæн хъысмæт. Ныр æз бирæ адæмтæ уынын, фæлæ дзы тыхджынтæ нæй! Кæм сты тыхджынтæ?.. Рæсугъдтæ дæр къаддæрæй-къаддæр кæнынц.

Зæронд ус ахъуыды кодта, уæдæ цардæй тыхджын æмæ рæсугъд адæмтæ цы фесты, зæгъгæ. Æмæ, хъуыдыгæнгæйæ, талынг быдырмæ касти, цыма дзы йæ ныхæстæн дзуапп агуырда, уыйау.

Æз ын йæ радзырдмæ æнхæлмæ кастæн æмæ ницы дзырдтон, истæмæй йæ куы афæрсон, уæд та æндæр ныхæстыл адзæгъæл уыдзæн, зæгъгæ.

Æмæ мын райдыдта таурагъ кæнын.

III

«Раджы заманы зæххыл цардис иу адæмышатт, бацæуæн кæмæ нæ уыд, ахæм хъæд сын æртæ 'рдыгæй æхгæдта сæ табортæ. Цыппæрæм 'рдыгæй уыд быдыр. Уыдон уыдысты хъæлдзæг, тыхджын æмæ ныфсджын адæм. Фæлæ сыл иухатт фыдрæстæг скодта. Кæцæйдæр æндæр адæмышатт фæзынд æмæ сæ тар

хъæдмæ фæсырдтой. Уыцы хъæд уыд зæронд, цыфджын æмæ талынг, бæлæсты къалиутæ кæрæдзиуыл стыхстысты æмæ сæм арвы рухс нæ зынд. Хуры тынтæн сæ бон нæ уыд æмæ сæхицæн фæндаг айгæрстайккой зæхмæ. Гъе, фæлæ-иу цыфдзастмæ куы ныххæццæ сты, уæд-иу хъылма сыстад æмæ адæм сæфтысты. Устытæ æмæ сывæллæттæ æрдиаг кодтой, лæгтæ та сагъæс æмæ катыйы бацыдысты. Ацæуын сæ хъуыд уыцы хъæдæй, æмæ, цæмæй уырдыгæй ацыдаиккой, уымæн та уыд дыууæ фæндаджы: иу – фæстæмæ, – уым уыдысты тыхджын æмæ фыдызнæгтæ, дыккаг та – размæ, – уым та задысты бæрзонд æмæ ставд бæлæстæ, се ’стыр къалиутæй кæрæдзийы ныххъæбыс кæнгæйæ, бæлæстæ сæ къуыбырджын уидæгтæ малы мидæг арф ауагътой. Боньгон-иу сæ цъæх мигъ йæ хъæбысы æркодта æмæ-иу ныссабыр сты, нал-иу змæлыдысты. Изæрыгон-иу æртытæ куы ссыгъдысты, уæд та-иу адæмы алфамбылай æрлæууыдысты æмæ æдзухдæр – æхсæвæй-бонæй уыцы адæмы алыварс уыд талынджы фидар цæг, цыма сæ ныцъцъист кæнынмæ хъавыд, уыдон та тыгъд быдыры царын ахуыр уыдысты. Дымгæ-иу бæлæсты цъуппытæ ныууыгъта, хъæд-иу æмыр хъæлæсæй куы сгуыв-гуыв кодта, уæд-иу зæрдæ бынтондæр бамагуыр. Хъæд къуырмæйæ уасыд, цыма уыцы адæммæ æрдхъираен кодта, кæнæ-иу сыл хъарæг кодта, уыйау. Уыдон уæддæр тыхджын адæм уыдысты, сæ бон уыд æмæ сыл иухатт чи фæтых, уыдонмæ мæлæтдзаг тох самадтиккой, фæлæ сын хæсты мидæг мæлæн нæ уыд, уымæн æмæ сæм уыд фæдзæхст ныхæстæ æмæ куы амардаиккой, уæд сæ фæдзæхстытæ семæ фесæфтаиккой. Æмæ уый тыххæй бадтысты æмæ хъуыдытæ кодтой даргъ æхсæвты, хъæды тызмæг уынæрмæ хъусгæйæ, æмæ малы хъылма улæфгæйæ. Уыдон бадтысты, арты аууæттæ та сæ алфамбылай æмырæй кафыдысты æмæ уыцы адæммæ афтæ каст, цыма аууæттæ нæ кафынц, фæлæ хъæдты æмæ малты цы дæлимонтæ ис, уыдон цин кæнынц... Адæм уæддæр бадтысты æмæ хъуыдытæ кодтой, – фæлæ сын æрхъуыды кæнын ницы æнтыст. Адæмы тых æмæ хъару æнкъард хъуыдытæ куыд сæттынц, афтæ сæ нæдæр куыст, нæдæр сылгоймæгтæ сæттынц, адæм хъуыдытæ кæнынæй сæдых сты... Тасдзинад се ’хсæн райгуырды æмæ сын сæ къухтæ сбаста. Тынгдæр та сæ тæрсын кодтой сылгоймæгтæ,

хыллмайæ чи сæфт æмæ тасдзинад йе уæнгтæ кæмæн сбаста, уыдон хысмæтыл кæугайæ. Хъæды мидæг тасдзинады ныхæстæ гуырын байдыдтой, фыццаг сæ дзырдтой гуырысхогæнгæйæ, сындагæй, стæй хъæрдæр æмæ хъæрдæрай... Уæд уыцы адæм сфæнд кодтой æзнагмæ бацæуын æмæ йын сæ сæрибардзинад раттын. Мæлæтæй тæрсгæйæ, цагъардзинады цардæй ничиуал тарст. Уалынмæ фæзынд Данко æмæ сеппæты дæр уый иунæгæй фервæзын кодта».

Зæронд ус, æвæццагæн, Данкойы судзгæ зæрдæйы кой арæх кодта. Уый дзырдта ивазгæ ныхасæй, йæ фæсус хæрхæргæнаг хъæлæсæй ныв кодта хъæды уынар, малы маргджын уæлдæфæй цы 'намонд адæмтæ сæфт, уыдон æмæ сæ алфамбылай цы хъæд æртыхсти, уый.

– Данко уыд уыцы адæмæй иу, æрыгон æмæ рæсугъд лæппулаг. Рæсугъдтæ кæддæриддæр хъæбатыр ваййынц. Æмæ уый иухатт йе 'мбæлттæн загъта:

«– Хъуыды кæнынай дур дæ фæндагæй нæ аппаратзынæ. Чи ницы архайы, уый ницы сараздæн. Нæ хъару хъуыды кæныныл æмæ æнкъарддзинадыл цæмæн сафæм? Сыстут! Цомут хъæдмæ æмæ дзы иннæрдæм ахизæм! Кæрон ын уыздæн. Дунейы мидæг алцæмæндæр кæрон ис! Цай, цомут!»

Бакастысты йæм иннæтæ æмæ уый сеппæтæй дæр хуыздæр кæй у, уый сæ бауырныдта. Уымæн æмæ йын уыд хъæбатыр цæстæнгас, уыд цæхæрцæст лæппулаг.

«– Акæн нæ! – загътой уыдон.

«Æмæ сæ уый дæр акодта...»

Зæронд ус ныхъхъус æмæ, талындæр кæм кодта, уырдагæм каст. Данкойы судзгæ зæрдæйы арты стъæлфæнтæ кæмдæр дард ран ссудз-ссудз кодтой, æмæ сæ адæймаг фенхъæлдтаид, цæстыфæныкъуылдмæ дидинаг чи рафтауы, ахæм уæлдæфон цъæх дидинджытæ.

Акодта сæ Данко. Сеппæт дæр æнувыдæй цыдысты, æууæндыдысты йыл. Уый зын фæндаг уыд! Уыд талынг, мал-иу йæ кæрæф æмбыд дзых фæхæлиу кодта æмæ адæмы ныхъуырда. Бæлæстæ та сын, фидар къулау, сæ фæндаг æхгæдтой, сæ къæлиутæ кæрæдзиуыл стыхстысты, сæ уидæгтæ та, кæлмытау,

алы 'рдæм ауагътой, æмæ сын алы санчъех акæныныл дæр бирæ тых хардз кæнын хъуыд. Бирæ фæцыдысты... Хъæд ноджы бæзджындæр кодта, адæмы тых та – къаддæрæй-къаддæр, æмæ уæд уыцы адæм Данкойæ хъаст кæнын райдыдтой, зæгъгæ, дам, уый æрыгон æмæ æвæлтæрд лæппу уæвгæйæ, адæмы кæдæмдæр дзæгъæлы кæны. Фæлæ уæддæр Данко сæ разæй цыд æхсарджынай.

Данко («Зæронд ус Изергиль»)

Уæд иухатт хъæды сæрмæ арв ныннæрыд, æмыр æмæ тæссаг сыбар-сыбул скодтой бæлæстæ. Хъæд афтæ ныттар æмæ, цыма æхсæв куы равзæрд, уæдæй фæстæмæ цыдæриддæр æхсæвтæ уыдис, уыдон иууылдæр иу ранмæ æрæмбырд сты... Цыдысты гыццыл адæм стыр бæлæсты 'хсæнты, арвы тызмæг æрттивæнты æхсæнты, цыдысты уыдон æмæ уайыг бæлæстæ хырыстытæ

кодтой, уасыдысты, цыд сæ тызмæг сыр-сыр. Арв-иу ферттывтæ æмæ-иу, хъæды сæрты тæхгæйæ, цæстыфæныкъуылдмæ бæлæсты фæрухс кодта, адæмы тæрсынгæнгæйæ-иу куыд тагъд фæвзæрд, афтæ тагъд-иу фæцыдæр.

Арвы 'ртгывдæй-иу цы бæлæстæ фæрухс сты, уыдон уыдысты удæгæстау, æмæ, талынгдзинады уацарæй чи лыгъд, уыдонæн сæ къуызырджын даргъ къалиутæй æнгом хуыз бигæйæ, архайдтой сæ бауромыныл. Талынгæй чи цыд, уыдонмæ цавæрдæр тасдзинад зынд тызмæг æмæ узалæй. Уый зынвæндаг уыд. Адæмы тых бадомдта æмæ сæ ныфсы цыртт нал баззад. Фæлæ уæддæр уыцы

адаем се 'дыхдзинадыл басаттын сә сәрмаә нә хастой әмә сә маст акалдтой, сә разәй чи цыд, ууыл, Дынкойыл. Уайдзәф ын кодтой, уынаффә кәнынмә сын кәй нә арәхст, уый тыххәй. Уәдә!

Уыдон нәргә хьәды астау мәстәйдзагәй әрләууыдысты, әмә фәлләд әмә мәстыйә талынджы Данкойән тәрхон кәнын райдыдтой.

– Ды ницәйяг әмә фыдбылызы адәймаг дә махән, – загьтой Данкойән. – Ды нә ракодтай, ды нә бастайын кодтай әмә уый тыххәй амәлдзынә!

– Сымах мын загьтат: «акән нә» әмә уә әз дәр акодтон! – фәхьәр кодта Данко, сә ныхмә ләгәй-ләгмә әрләугәйә. – Мәнмә ләгдзинад ис әмә уә акодтон! Фәлә сымах та? Цы сарәзтат уәхи пайдайән? Сымах әрмәстдәр цыдыстут әмә уә хьару дарддәры фәндагән бавәрын нә базыдтат. Сымах әрмәстдәр цыдыстут, цыдыстут фысфосы дзугау! Фәлә сын уыцы ныхәстә сә маст ноджы тынгдәр рафыцын кодтой.

– Ды амәлдзынә! Ды амәлдзынә! – схор-хор кодтой уыдон.

Хьәд та гуыв-гуыв кодта уыдон хьәр фәзмгәйә, әрв-әрттывтәтә фәйнәрдәм талынг гәппәлтәй тыдтой. Данко кәй тыххәй фәфыдәбон кодта, уыдонмә касти әмә фәдта, уыдон кәй уыдысты сырды хуызән. Йә алфамбылай ләууыди бирә адаем, фәлә сә цәстәнгасыл уәздандзинад нә зынд әмә йын бахатыр кәндзысты, уымә йә әнхәлмә кәсын нә хьуыд. Уәд йә зәрдәйы стыр маст рафыхтис, фәлә адамы тәригьәддзинадәй уыцы маст ахуыссыд. Уый адамы уарзта әмә хьуыды кодта, зәгьгә, чи зоны әнә Данко фесәфой. Әмә йә зәрдә артау пиллон скалдта уыдон фервәзын кәныны сәраппонд, уыдон әнцон фәндагмә ракәныны тыххәй. Әмә уәд йә цәстытә цәхәртә акалдтой, адаем уый куы фәдтой, уәд ахьуыды кодтой, зәгьгә, Данко смәсты әмә йә цәстытә цәхәртә уымән акалдтой әмә, бирәгьтау, срәвдз кодтой сәхи, әнхәлмә кастысты, зәгьгә, Данко семә тох кәндзән әмә йә, цәмәй тагьддәр әрцахстайккой әмә йә амардтайккой, уый тыххәй йә алыварс әрбатыгуыр сты. Уый дәр сын сә хьуыды бамбәрста, әмә уый тыххәй йә зәрдә ноджыдәр тынгдәр

ссыгъдис. Уымæн æмæ уыдон хъуыды Данкойы зæрдæйы райгуырын кодта судзгæ маст.

Хъæд уæддæр йæ уынгæг зарæг кодта, арв нæрыд æмæ къæвда уарыд...

– Цы бакæндзынæн æз адамы тыххæй?! – арвы нæрдæй тынгдæр ныхъхъæр кодта Данко.

Стæй уæд æваст йæ къухтæй йæ риу фæйнæрдæм арæмыгъта, уырдыгæй йæ зæрдæ стыдта, æмæ йæ йæ сæрмæ бæрзонд систа.

Зæрдæ пиллон арт уагъта, сыгъди хурау, хурæй ноджыдæр тынгдæр æмæ хъæд ныррухс Данкойы зæрдæйы рухсæй, адамы стыр уарзондзинадæй, талынг фæйнæрдæм лыгъд рухсæй æмæ, арф хъæды зырзыргæнгæйæ ныххаудис малы æмбыд хъæлæсы. Адæм фырдисæй цавддуртау фесты.

– «Цомут!» – фæхъæр кодта Данко, æмæ разæй йæхи аппæрста судзгæ зæрдæ бæрзонд даргæйæ, æмæ адамы фæндаг ныррухс кæнгæйæ.

Адæм дæр йæ фæстæ фæраст сты. Бæлæсты цъуппытæ та базмæлыдысты æмæ гуыв-гуыв кодтой, фæлæ ныр йæ хъæр згъорæг адамы къæхты хъæрæй нал райхъуыст. Адæм згъордтой тагъд æмæ ныфсджынай, диссаджы кæсинагмæ – судзгæ зæрдæмæ кæсгæйæ. Адæм ма сæфтысты, фæлæ сæфтысты, хъаст дæр нæ кодтой æмæ цæстысыг дæр нæ калдтой, афтæмæй. Данко та цыд сæ разæй æмæ йæ зæрдæ пиллон калдта æмæ калдта!

Стæй уæд хъæд фæци, фæци æмæ фæсте æнгом æмæ æмырæй баззад, фæлæ Данко æмæ æппæт адæм дæр фæмидаг сты хуры рухс денджызы, фæскъæвда сыгъдæг уæлдæфы. Уым тæрккъæвда уыд, сæ фæстæ, хъæды сæрмæ, ам та æрттывта хур, улæфыд быдыр, кæрдæг æрттывта къæвдайы нылхъуыты, æмæ фурд, сыгъзæринау, тæмæнтæ калдта... Уыд изæр æмæ, ныгуылæн хуры тынтæй сырх дардта фурд. Данкойы скъуыд риуæй цы туджы цыхцырæг цыд, фурд дæр уый хуызæн уыд. Хъæбатыр, ныфсджын Данко йæ цæст ахаста йæ размæ, быдыры тыгъдадмæ, – акасти хъæлдзæг цæстæнгасæй сæрибар зæхмæ æмæ хъал худт ныккодта. Уалынмæ ахауд æмæ амард.

Хъæлдзæг æмæ фидæнæй райгонд адæм Данкойы мард нæ фæфиппайдтой, нæ йæ федтой, нæ федтой, уымæн ма йæ марды

фарсмæ пиллон кæй калдта йæ ныфсджын зæрдæ. Æрмæст æй иу арæхстджын адæймаг фæфиппайдта æмæ, цæмæйдæр тæрсгæйæ, хъал зæрдæйыл йæ къахæй ныллæууыд... Зæрдæ, арты стъæлфæнтау, ныппырх æмæ ахуыссыд. Гъе, æмæ уырдыгæй цæуынц быдыры æрвгъуыз арты стъæлфæнтæ, тæрккъæвдайы размæ чи вæййы, уыдон!»

Ныр зæронд ус йæ рæсугъд аргъау конд куы фæцис, уæд быдыр бынтондæр ныссабыр, цыма джих ныцци адæмы тыххæй йæ зæрдæ чи басыгъта, йæхицæн сæ чи ницы бацагуырда æмæ афтæмæй чи амард, уыцы хъæбатыр лæппулæг Данкойы тых æмæ æхсардзинадыл. Зæронд ус рæдзæ-мæдзæ кодта. Æз æм кастæн æмæ хъуыды кодтон: цал æмæ ма цал аргъауы зоны зæронд ус, стæй ма хъуыды кодтон Данкойы стыр зæрдæйыл – судзгæ зæрдæйыл æмæ адæймаджы фантазийыл, ахæм рæсугъд таурагътæ чи æрымысыд.

Дымгæ æрбадымдта æмæ бызгъуырты бынæй байгом зæронд ус Изергилы хус риу, уый уыд тарф фынæй. Æз ын йæ зæронд буар бамбæрзтон æмæ мæхæдæг дæр чысыл æддæдæр æрхуыссыдтæн. Быдыр уыд сабыр æмæ талынг. Арвыл ма уæддæр сабыр æмæ хъуынтызæй бырыдысты мигътæ... Денджыз æнкъардæй уынæргъыдта.

I

Хæрз бæрзонд хохмæ
Æсхылди Донгалм.
Æскъуыбылой ис,
Бæндæны 'лхынцъау.
Æмæ ныххуыссыд
Уым уымæл цъассы;
Йæ цæстæнгас та
Æскодта фурдмæ.
Хæрз бæрзонд арвæй
Æрттывта буц хур.
Сæ улæфт арвмæ
Æрвыстой хæхтæ;
Бынай та дуртыл
Сæхи куы хостой
Æмвæтæн фурдæн
Йæ фæйлауæнтæ.
Дæлийау комы
Фæлм, тары мидаг,
Æстьæлфæнты 'хсæн
Æзгъордта суадон,
Тындзыдта фурдмæ,
Дур дурыл хойгæ.
Æгасæй урс фынк
Æсбадт йæ сæрыл.
Хъаруйæ йе 'мдзаг, —
Уый гæрста хæхтæ

Æмæ калд фурдмæ,
Тызмæгæй ниугæ.
Уæд, – мæнæ диссаг, –
Æваст æрхауди,
Кæм хуыссыд Донгалм,
Гъе, уыцы цъасмæ,
Бæрзондæй арвæй,
Йæ туджы мæцгæ,
Цæхæрцæст Уари
Æрхауди зæхмæ...
Фæхъæр ма кодта...
Сау, фидар дурыл
Уый адæргæйы,
Æдых, мæстыйæ,
Йæ риу куы хоста
Йæ уындæй Донгалм
Фæтарст йæхицæн.
Цæрдæг, хæрз цæрдæг
Æддæдæр ахылд,
Æстæй уæд калмæн
Æрцыд йæ сæрмæ,
Кæй æрхæццæ ис
Йæ кæрон маргъæн...
Æрбахылд Донгалм
Хæстæгдæр маргъмæ
Æмæ йæм дзуры
Сыфсыфгæнгæйæ:
«Сæрæй, фæмæлыс?!»
Ныуулафыди
Йæ къæхты бынæй
Цæхæрцæст Уари
Æмæ дзуаппæн
Зæггы уый калмæн:
«Гъай-гъай, фæмæлын!..
Цытимæ фесты
Мæнæн мæ бонтæ!..

Æз зонын амонд...
Мæлæтдзаг тохы
Уыдтæн æз разæй!..
Уыдтæн хъæбатыр,
Уыдтæн хъазыуат...
Æз федтон арв дæр!
Дæуæн æппындæр
Дæ бон нæу фенын
Хæстæгмæ æрвтæ!..
Бецау дæхи бон!»
– Гъы, – ’мæ циу арв дæр? –
Хæрз афтид бынат!..
Æз дзы куыд хилин?
Мæнæн ам хорз у...
Уымæл, æнуд хъарм!.. –
Гъе, ахæм дзуап ын
Куы радта Донгалм
Сæрибар маргъæн.
Йæ мидзæрдæйы
Ныххудти Донгалм
Уæд маргъы сæнттыл:
«Фæнды тæхгæ кæн,
Фæнды быргæ кæн, –
Дæ кæрон иу у:
Æнæбын сыджыт –
Нæ фæстаг бынат,
Афтид æртхутæг –
Нæ кæцыдæрид!..»
Æвиппайд Уари
Уæд фестæлфыди.
Уæлæмæ систа
Йæхи чысылгай.
Йæ цæст фæйнæрдæм
Куы хæссы комыл.
Дон хохы цъассæй
Бынмæ лæдæрсти.

Уыдис хæрз æнуд
Уымæл тар комы;
Æмбыдæсмаг дзы
Æскъæрæн кодта.
Æрбамбырд кодта
Йæ тыхтæ иумæ
Зæрдæхæлд Уари,
Æмæ йæ цъæхахст
Фæйнæрдæм айхъуыст:
«Уæдта-ма иу хатт
Куы стæхин арвмæ!..
Тыхджын мæ риумæ,
Мæ хъæнтæ риумæ
Бæргæ нылхъивин...
Фыдгул... æзнаджы...
Куыд ферхæца, раст,
Мæ сæнт сырх тугæй!..
О, тохы амонд!..
Хъуыдыты бафтыд
Йæхицæн Донгалм:
«Бæлвырд æцагæй,
Дзæбæх у арвыл –
Дзæгъæлы афтæ
Нæ нæты Уари».
Æмæ уынаффæ
Дæтты калм маргъæн:
«Ды, бавдæл, бахил
Хæстагдæр былмæ
Æмæ дзы асхой
Дæхи дæләмæ.
Цына-иу ваййы:
Кæд ма дæ сисид
Хæрдмæ дæ базыр,
Æмæ ма фенис
Ды цъусдуг æрвтæ!»
Маргъ фестæлфыди...

Ныщъцьæхахст кодта...
Фæраст ис былмæ...
Бырынц йæ ныхтæ
Сæтæйдзаг дурыл...
Фæхæцца рындзмæ...
Йæ рыст базыртæ
Ныттыхта дардыл,
Ныуулафыди
Йæ саст риуы дзаг; –
Йæ цæсты цæхæр
Фæйнардæм акалд,
Æмæ... фæтулы...
Раст мæнæ дурау
Тылди дæлаемæ,
Къæй дуртыл хойгæ,
Йæ систæ сæтгæ,
Йæ пакъуы калгæ.
Бынæй йыл комы
Йæхи ныццафта
Хæххон тызмæг дон...
Цæхсадта тугтæ...
Фынкæй йыл дарæс
Æркодта 'мæ йæ
Фыцгæ денджызы
Нысхуыста уайтагъд...
Æсхойы денджыз
Йæ фæйлауæнтæ...
Сæхи ныххойынц
Лæгъз айнаг дуртыл...
Нынниуынц... Зæрдæ
Сæ хъæрæй тоны...
Йæ кой дæр нал уыд
Æрвгъуыз быдыры
Ныр маргъы мардæн.
Нынныхъуырда йæ
Æнæбын денджыз...

II

Хъуыдытæ кодта
Йæхицæн Донгалм
Уæле йæ цъассы
Уæд маргъы сæфтыл
Æмæ фæджих ис
Хæрз дардмæ Донгалм,
Йæ уыцы дардмæ,
Æппынаедзухæй
Цæстыл чи уайы,
Сæнтгæй зæрдæйы
Нæрсын чи кæны
Æмæ йын амонд
Кæцы фæхæссы.
«Цымæ цы федта
Зынгхуыст сахъ Уари
Æнæбын арвы,
Æгæрон арвы.
Цæмæн агайынц
Зæрдæйы хъустæ
Сæ тагъд мæлæтæй,
Сæ арвмæ тахтæй
Гъе, ацы Уари
'Мæ йе 'мхуызæттæ?
Цы фенынц арвы?..
Æмæ, æвæдза,
Мæнæн дæр бауид
Мæ бон, мæ хъару,
Гъе, уый бамбарын,
Æрмæст хæрз цъусдуг
Куы стæхин арвмæ».
Цы загъта Донгалм,
Гъе уый æххæст дæр
Æскодта уайтагъд:
Цæгау фæкодта
Йæхи, уæлæмæ

Йæхи нынтъыхта
Æмæ йæ тæмæн
куы акалд хурмæ:
Гуырджæй хилæгæн
Тæхæн нæ вæййы!..
Гъе, уый дзы айрох,
Æмæ æрхауди
Фæстæмæ дуртыл,
Пырх сыл нæ ныцци,
Фæлæ ныххудти...
«Гъе, мæнæ цы у
Йæ бæллиццагад,
Кæс, арвмæ тахтæн!
Дæлæмæ хауын!..
О, диссаг мæргътæ!
Зæхх циу, – нæ зонынц.
Арв у æмыдзаг,
Тындынц уæлæмæ,
Уæлæмæ æрвтæм,
Æмæ сæ тыгъды
Фæнды æссарын
Бæллиццаг рухс цард...
Арв циу? Кæд рухсæй
Арв у æмыдзаг,
Уæдæр у афтид,
Бынтондæр афтид.
Цæрæгойы буар
Нæ ары арвы
Йæхицæн хойраг,
Цæуыл фæлæууа, –
Нæй арвы ахæм.
Цæмæн у хъал зонд?
Цæмæн у уайдзæф?
Æрмæст дæр уымæн,
Цæмæй æмбæрзай
Дæ афтид фæндтæ,

Цæмæй æмбæхсай
Уыдон фæсаууон
Ды де 'бæззонад
Дæ царды мидæг?
О, диссаг мæргътæ!..
Фæлæ уый зонæнт:
Сæ нывджын ныхас
Мæн нал фæсайдзæн!
Мæхæдæг зонын
Æз ныр æппæт дæр,
Æз федтон арв дæр...
Æз æм æстахтæн,
Æз æй сбарстон,
Дæлæмæ 'рхаудтæн,
Æрхаудтæн дуртыл.
Пырх сыл нæ ныддæн,
Æрмæст мæ хъару
Хуыздæр æсбарстон
Æмæ мæхиуыл
Æз баууæндыдтæн.
Зæхх чи нæ уарзы, –
Уадз, уыдон сайæнт
Сæхи сæ сæнттæй.
Зæххы рафæлдыст –
Зæххыл цæрдзынæн!..
Къубылойау та
Йæхи æстыхта
Калм сау къæй дурыл:
Ныббуц йæхицæй...
Æрттывта денджыз,
Тæмæнтæ калдта,
Кæрæдзи надтой,
Тызмæг, мæстыйæ,
Йæ фæйлауæнтæ.
Сæ домбай хъæры
Нæрыди зарæг!

Уый денджыз зарыд
Цæхæрцæст маргъыл.
Рызтысты хæхтæ
Йæ зарды хъæрæй;
Ныррызти арв дæр
Тызмæг зарæгæй:
«Æхсарджын тугæн
Йæ сонтдзинадыл
Кæнæм мах кадæг.
Хъæбатыр туджы
Æррадзинад, гъе,
Гъе, уый у цардæн
Йæ зонд, йæ зæрдæ!..
Æвзыгъд сахъ Уари!
Хъæбатыр тохы
Ныккалди абон
Дæ сырх туджы цъыртг...
Зон, фертттивдзынæ
Нæ талынг царды,
Æмæ хæрз бирæ
Æвзыгъд зæрдæты
Цырын кæндзынæ
Сæрибар цардмæ.
Уадз, ды фæтар дæ,
Дæ зынг ныххуыссыд,
Фæлæ кæддæрид
Æвзыгъд, хъæбатыр
Кæм уа дунейыл,
Уым ды уыдзынæ
Сæ аив зарды
Сæрибармæ сидт,
Цыты тырыса!
Хъæбатыр туджы
Æррадзинадæн
Мах зарæм зарæг!..»

Газетмæ æркастæн æмæ дзы Коноваловы мыггаг ауыдтон æмæ, ууыл дисгæнгæйæ, дарддæр бакастæн:

«Æндæраҳсæв бынæттон ахæстоны, æртыккæгæм къамыры, печи æхгæнæныл йæхи æрцауыгъта Муромы горæты цæраг, мещанин Александр Иванович Коновалов, дыууиссæдзæздзых. Дзæгъæл кæй хатти, уый тыххæй йæ Псковы æрцахстой æмæ йæ йæ райгуырæн бæстæм этаппæй арвыстой. Ахæстоны хицауад куыд дзуры, афтæмæй уый уыд сабыр, мадзура æмæ хъуыдыгæнаг адæймаг. Ахæстоны дохтыры ныхасмæ гæсгæ Коноваловыл æнкъарддинад бахæцыд æмæ йæ уый йæхи марыны къахыл ныллæууын кодта».

Æз уыцы цыбыр уац бакастæн æмæ ахъуыды кодтон, чи зоны, æмæ уыцы хъуыдыгæнаг адæймаджы йæхи амарыны къахыл цы хъуыддаг ныллæууын кодта, уый бæстон базонон. Æз Коноваловы зыдтон. Æмæ, раст зæгъгæйæ, уый тыххæй мæхи куы ныхъхъус кæнон, уæд аив нæ уыздæн: дзæбæх адæймаг уыд, царды мидæг уый хъуызæттæ бирæ нæ фендзынæ.

Æз Коноваловыл куы сæмбæлдтæн, уæд мыл цыд стдæс азы. Куыстон дзулгæнæны, дзулгæнæгæн æххуысгæнæгæй. Дзулгæнæг та уыд музыкалон командæйы салдат, нузаг, хыссæ сæфта, расыгæй-иу дзыхæй цагъта æмæ-иу хыссæйæ арæзта алыхуызон хъазæнтæ. Хыссæ-иу кæй сæфта, æмæ-иу райсоммæ дзултæ хомæй кæй баззадысты, уый йын-иу дзулгæнæны хицау йæ цæстмæ куы дардта, уæд-иу сæрра, хицауы-иу æнауæрдонæй æлгъыста æмæ канд уый нæ, фæлæ ма йын-иу кæддæриддæр æппæлыд йæ музыкалон курдиатæй.

– Хыссæ æгæр ныууагътай! – хъæр кодта дзулгæнæг, йæ

даргъ бур рихитæ кæрæдзийæ хицæн кæнгæйæ, йæ бæзджын хуылыдз былтæй цъæм-цъæм кæнгæйæ. – Дзул басыгъд... Не сфыхт. Гъæ, хæйрæг дæ ахæсса, зылындзаст бирæгъ. Æмæ исты дæ куысты тыххæй райгуырдтæн? – Дæ куыстимæ дæлдзæх фæу! Æз музыкант дæн! Бамбæрстай? Альт-иу куы барасыг, уæд-иу æз цагътон альтæй; гобой ахст у – æз фу кæнын гобойæ; корнет-а-пистонай цæгъдæг рынчын у, – чи йæ хъуамæ аива? Æз. Тим-тар-рам-да-дди. Ды та музукк дæ, кæцап. Суæгъд мæ кæн мæ куыстæй.

Дзулгæнæны хицау уæнгуагъд æмæ нæрст адæймаг уыд, йæ цæстыгæ хъулæттæ, йæ цæсгом сылгоймаджы цæсгомы хуызæн, йæ гуыбын змæлыд, афтæмай йæ цыбыр ставд къæхтæй зæхх хоста æмæ цъæхснаг хъæлæсæй хъæр кодта:

– Хæдзарсаф. Паплойгæнæг. Чырыстийы уæйгæнæг Иудæ. – Йæ гыццыл æнгуылдзтæ ныхъхъæддых кæнгæйæ, йæ къух арвмæ сдардта, стæй йе ’нгуылдзтæ æваст фæхæлиу кодта æмæ ралæхурдта:

– Æмæ ды кæй змæнтыс, уый тыххæй æз пъæлицæйæн куы фехъусын кæнон, уæд та?

– Паддзах æмæ фыдыбæстæйы фæсдзæуин пъæлицæйæн? – богътæ кодта салдат æмæ тымбыл къухæй лæбурдта хицаумæ. Хицау, фырмæстæй тутæ кæнгæ æмæ йæ сæт калгæ, ацыд. Æндæр йæ бон ницы уыд. Сæрдыгон волгæйаг горæты хорз дзулгæнæг зын ссарæн у.

Афтæ-иу ахыл сты алы бон дæр.

Салдат расыг кодта, хыссæ сæфта, цагъта алыхуызон марштæ, вальстæ кæнæ, йæхи загъдау, «нумертæ»; хицау мæсты кодта, йæ дæндæгты къæс-къæс-иу цыд æмæ уымæ гæсгæ мæн дыууæ адæймаджы бæсты кусын хъуыд. Иубон хицау æмæ салдат фæбыцау сты, æмæ æз тынг бацин кодтон.

– Цæй, салдат, – загъта хицау, дзулгæнæнмæ хъæлдзæгæй бауайгæйæ, æмæ йæ цæстыгæй хинайдзаг каст бакæнгæйæ, – цæй, салдат, дæ былтæ атыппыр кæн æмæ фæндаджы цагъд æркæн.

– Æндæр ма цы зæгъзынæ? – хъуынтъызæй загъта салдат, хыссæйы арынды фарсмæ, иннæ хæттытау, нозтджынай хуысгæйæ.

– Балцы цауынмæ дæхи ацæттæ кæн, – цин кодта хицау.
– Кæдæм? – бафарста салдат, тæрхæгæй йæ къæхтæ æррисгæйæ, æмæ цыдæр æнамонд хабар æнкъаргæйæ.
– Кæдæм дæ фæнды, уырдаæ...
– Уый куыд хъуамæ æмбæрстæуа? – мæсты хъæр фæкодта салдат.

– Афтæ йæ æмбар, зæгъгæ, абонæй фæстæмæ мæнмæ нал куздзынæ. Дæ мыдз айс æмæ дæ кæдæм фæнды, уырдаæ цу.

Салдат фыццаг æнкъардта йæхи тых æмæ хицауы æдыхдзинад, фæлæ йæм ацы хабар бахъардта: йæ куыст хорз кæй нæ зоны, уымæ гæсгæ йын куыстмæ бацауын зын кæй уыздæни, уый базыдта.

– Гъай, уымæй мæнг зæгъыс... – тарстхуызæй загъта салдат фестгæйæ.

– Цæугæ, зæгъын, цæугæ...

– Цæугæ?

– О, ахъуытты у.

– Иу ныхасæй, фæкуыстон дын, – йæ зæрдæ сыгъд, афтæмæй йæ сæр батылдта салдат. – Мæ туг мын фæцъырдау, ныр мæ сурыс. Хорз. Гъæ, хæлуарæг!

– Æз дæн хæлуарæг? – сыхсысти хицау.

– Уæдæ, тугъыр хæлуарæг, – загъта салдат æмæ, цудтытæгæнгæ, дуармæ ацыд.

Хицау дзулгæнæджы фæстæ хин худт бакодта æмæ йæ цæстытæ цинæй фергтывтой.

– Ныр цæугæ. Цæугæ æмæ дæхицæн искуы бынат ссар. Уæдæ, æз дæ, мæ бæлон, алы ран афтæ сныв кодтон æмæ искæмæн лæвар куы кусай, уæддæр дæ куыстмæ н’ айсдæн...

– Ног баххуырстай? – бафарстон æй æз.

– Ног зæгъыс? Нæ, уый зæронд кусæг у. Мæнæн æххуысгæнæг уыд. Ех, æвæдза, цы дзулгæнæг у. Сыгъзæрин адæймаг. Гъе, фæлæ уый дæр расыгæнаг, нозты фæдыл адзæгъæл вæййы... Мæнæ æрбацаудзæн, йæ куысты сæр æрлаудзæн, æртæ-цыппар мæйы бакусдзæн. Хуыссæг, улæфт нæ зоны, аргъмæ нæ кæсы. Кусы æмæ зары. Уый афтæ хорз зары, ме ’фсымæры хай, æмæ адæймаджы зæрдæ суынгæг вæййы. Зары, зары, стæй та нуазын райдайы.

Хæдзары хицау ныуулаæфыд, æмæ йыл йæ зæрдæ нæ дардта, афтæмæй йæ къух ауыгъта.

– Æмæ иугæр куы аназа, уæд ын бафсис нал вæййы, ничиуал æй бауромдзæн, цалынмæ фæрынчын уа, кæнæ йæ муртæ иууылдæр баназа, уæдмæ... Стæй йæм худинаг æркæсы, цы, уый нæ зонын, фæлæ буд судзæнæй хæйрæг куыд фæдæлдзæх уа, афтæ фæцыдæр вæййы. Мæнæ дын йæхæдæг дæр... Лешæ бынтон æрбацыдтæ?

– Бынтон, – дзуапп радта арф ныуулаæфгæйæ.

Уым къæсарыл, банцойгæнгæйæ, лæууыди иу дæс æмæ ссæдзæдзæдзид бæзæрхыг нæлгоймаг, йæ дарæсмæ гæсгæ уыд дзæгъæлхæт, цæсгомæй славайнаг, йæ уæлæ чъизи æмæ скъуыдтæ хæдон. Йæ хæлаф кæттагæй, уæрæх, астæубосджын, йæ иу къахыл резинæ дзабыры зæронд, иннæуыл та – цырыхъхъы бын. Йæ урсбын сæрыхъуынтæ уыдысты пыхцыл, уыд сæ æхсныфы муртæ æмæ хъæмпы хæлттæ, суанг ма йæ урс боцъоты дæр, йæ риу ын æмхуызонæй чи æрæмбæрзта, уыдоны. Йæ фæлурс дæргъæццон цæсгом ын куыддæр рухс кодтой йæ стыр цъæх цæстытæ рæвдауæндзастæй. Йæ аив фæлурс былтæ сæхи мидаг худтысты урс бын рихиты бынæй æмæ уымæ гæсгæ банхъæлæн уыд, цыма къæмдзæстыгæй афтæ зæгъынмæ хъавыд:

– Мæнæ цыхуызæн дæн... ма мыл бахудут.

– Мидаæмæ рацу, Сашæ, мæнæ дын æххуысгæнæг, – загъта фысым, йæ къухтæ сæрфгæйæ æмæ ног дзулгæнæгмæ хæлар зæрдæйæ кæсгæйæ. Уый æнæ исты сдзургæйæ, размæ басанчъех кодта æмæ мæм йæ тыхджын æнгуылдзджын даргъ къух æрбадардта, нæ кæрæдзийæн салам радтам; уый бандоныл æрбадт, йæ къæхтæ размæ адаргъ кодта, æркаст сæм æмæ фысымæн загъта:

– Василий Семенович, балхæн мын дыууæйы фæлыст хæдæттæ æмæ худæн кæттаг.

– Тæрсгæ ма кæн, алцыдæр дын уыдзæн. Худтæ ис, хæдæттæ æмæ дзабыртæ изæры уыдзæн. Дæ куыст кæн: чи дæ, уый зонын, дæ зæрдæхудты нæ бацæудзынæн. Коноваловы зæрдæхудты ничи бацæудзæн, уымæн æмæ йæхæдæг дæр никæй зæрдæхудты цæуы.

Исты фысым сырды у? Ёз дәр куыстон, карз булкь цәстысыгтә куыды әркалын кәны, уый зонын. Цәй, уәдә, кусут, әз цәуын...

Мах нәхәдәг базадыстәм.

Коновалов, бандоныл бадгәйә, әнәдзургәйә, йә мидбылты худт әмә йә алфамбылаймә касти. Дзулгәнән уыды әрдыңар ныккәнды, йе 'ртә рудзынджы зәххы әмвәзәй дәлдәр. Рух дзы фаг нә уыды, нә дзы уыды фаг уәлдәф дәр, афтәмәй уымәл, чьизи әмә ссады рыгәй йе 'дзаг. Кьулрәбынты даргь арынгтә: иуы дзы хысса, иннәйы цятатә, әртыккаг та афтид. Алы арынгмә дәр цыды әрмәст дыды рух, пец бацахста дзулгәнәны әртыццаг хай, йә фарсмә чьизи стьолылы уыды ссады голджытә. Пецы цырынай сыгьдысты стыр суджы лыггәгтә әмә сә рух цьәх кьулылы зынды, зырзыргәнгә, цыма әнәсыбыртгәй истәй тыххәй дзырдта, уыйау. Боны рух әмә пецы рух кәй сиусты, уымәй тыхджынай-тыхджындәр кодта цавәрдәр әбәрәг цәстфәллайән рух. Рудзгуйтәй хьуыст әмыр хьәр әмә сә мидәмә рыг цыды. Коновалов акәстытә кодта кьуымтәм, ныууәфыды әмә әнкьарды хьәләсәй бафарста:

– Ам рагәй кусыс?

Ёз ын дзуап радтон. Мах фәхьус стәм әмә не 'рфгуйты бынай кәрәдзимә ракәс-бакәс кодтам.

– Уый дын ахәстон, – ныууәфыды Коновалов. – Цом уынгмә, дуармә иучысыл абадәм...

Мах дуармә рацыдыстәм әмә даргь бандоныл әрбадтыстәм.

– Ам суләфән ис. Ёз ацы сәрсәфәны тагьды нә сахуыр уыдынаән. Мә бон нәу. Ахьуыды ма кә дәхәдәг, денджызәй әрбацыдтән... Каспийы доны был куыстон... – әмә әвәст ныккәнды фәмидаг у!

Уый мәм әнкьарды цәстәнгәсәй әрбакаст әмә ныхьхьус, стәй та фистәг әмә уәрдоны цәуджытыл йә цәст ахаста. Йә ирды цьәх цәстыты зындыс әнкьардыдзынад. Изәрмитә кодта, уынг уыды әнуд, уынарджын әмә йыл хәдзәртты аууәттә адаргь сты. Коновалов, кьулылы банцойгәнгәйә, бадт әмә йә кьухтә йә риуылы сәвәрдта, афтәмәй йә цылләхуыз боцьотә даудта. Ёз ын фәрсырдыгәй йә дәргьәццон фәлурс цәсгоммә кастән әмә хьуыды кодтон: ай цавәр адәймаг у? Фәлә йәм

сдзурын нæ уæндыдтæн, уымæн æмæ: иуæй мæ хицау уыд, иннæмæй та мæм цавæрдæр диссаджы адæймаг фæкаст. Йæ ных уыд лыстæг æнцъылдтæ, фæлæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ алыгъдысты, фæцыдæр-иу сты. Мæн зæрдиагæй фæндыд, уыцы адæймаг цæуыл хъуыды кодта, уый зонын.

– Цæй, цом. Цæуын афон у. Ды уал, дыккаг арынджы цы хыссæ ис, уый змæнт, æз та уал æртыккаг пецы бавæрдзынæн.

Арынджы хыссæйæ дзултæ скодтам, иннæ сызмæстам æмæ цай цымыныл æрбадтыстæм, Коновалов йæ къух йæ дæлармы акодта æмæ мæ афарста:

– Кæсын зоныс? Гъа-ма, мæнæ уый акæс, – æмæ мæм авæрдта æнцъылдтæ чъизигомау гæххæтты сыф.

«Зынаргъ Сашæ, – бакастæн æз, – зæрдиаг саламтæ дын æрвитын æмæ дын фæсауонмæ ба кæнын. Зын мын у æнæ дæу, мæ царды бонтæ æнкъардæй æрвитын, демæ кæд ацæудзынæн, кæнæ иумæ кæд бацæрдзыстæм, уымæ кæсын мæ бон нал у, ацы æбуалгъы цардæй схъыг дæн. Кæд раздæр мæ зæрдæмæ цыд, уæддæр кæй бон у, ахæм цардæй царын. Дæхæдæг æй зоныс, демæ куы сæмбæлдтæн, уæдæй фæстæмæ йæ æз дæр бамбæрстон. Дæ хорзæхæй, тагъддæр мæм ныффысс, дæуæй писмо куы райсин, уый мæ тынг фæнды. Цæй, ныр та уал хорзæй баззай, фæлæ мын хæрзбон ма зæгъ, мæ зæрдæдарæн, мæ боцъоджын хæлар. Фæхæрам дæм дæн, фæлæ дын дæ цæстмæ цы бадардæуа, ахæмæй дæм ницы фыссын. Хуы дæ, хæрзбон мын нæ загътай, афтæмæй ацыдтæ. Фæлæ дæ уæддæр хорз йеддæмæ æвзæрæй мæ зæрдыл ницы дарын. Дæ хуызæн адæймагыл никуы сæмбæлдтæн, нæ дæ ферох кæндзынæн. Сашæ, цæмæй мæ суæгъд кæнай, уымæн гæнæн нæй? Дæуæн чызджытæ дзырдтой, куы дам æй суæгъд кæнай, уæд, дам, алидздæн. Уый раст нæу. Ды мын куы фæтæригъæд кæнис, уæд демæ цæргæйæ, дæ къæбылайы хуызæн уайын. Дæуæн ме 'суæгъд кæнын æнцон у. Демæ куы уыдтæн, уæд куыдтон, æнæбары цардмæ кæй бахаудтæн, уый тыххæй, кæд æй дæуæн не схъæр кодтон, уæддæр бирæ фæкуыдтон. Хæрзбон. Дæхи Капитолинæ».

Коновалов писмо айста æмæ йæ хъуыдыгæнгæйæ йæ иу къухы æнгуылдзты æхсæн зылдта, иннæ къухæй та йæ боцъо здыхта.

– Уæдæ фыссын дæр зоныс?
– Зонын...
– Чернилæ дæр дæм ис?
– Ис.
– Уæдæ йæм писмо ныфффысс. Уый мæ, æвæццагæн, цъаммар хоны, афтæ хъуыды кæндзæн æмæ йæ ферох кодтон... ныфффысс.
– Бахатыр кæн, уый чи у?
– Хъахбай... Кæсыс, суæгъд кæныны тыххæй фыссы. Уыцы ныхас та уый амоны, æмæ æз хъуамæ пъялицæйы загъон, загъгæ, йæ ракурдзынæн æмæ йын уæд йæ паспорт ратдзысты, йæ чиныг та йын исгæ акæндзысты æмæ уæд ссæрибар уыдзæн, бамбæрстай?

Уыцы чызгмæ цы фыстæг фыстам, уый сахаты æрдæджы фæстæ цæттæ уыд.

– Цæй-ма, бакæс æй, куыд рауад? – афарста мæ Коновалов.

Мæнæ афтæ рауад:

«Капæ. Афтæ, мыййаг, ма фенхъæл æмæ æз цъаммар дæн æмæ дæ ферох кодтон. Нæ, нæ дæ ферох кодтон. Нозтыл та фæдæн, райсом уал мæ фысымæй æхца райсдзынæн æмæ сæ дæуæн Филиппы номыл арвитдзынæн, уый дæ суæгъд кæндзæн. Æхца дæм фæндаггаг уыдзæн. Ныр та уал хæрзбон. Дæхи Александр».

– Гъы... – йæ сæр аныхгæйæ, багуым-гуым кодта Коновалов, – о, фæлæ уыйас хорз нæ фыссыс. Æнкъард писмо нæу, цæстысыг дзы нæй. Стæй ма дын куы загътон, загъгæ, мæ алы ныхæстæй фефхæр, фæлæ ды ахæмæй ницы ныфффыстай...

– Уый та цæмæн?

– Уадз æмæ бамбара æз къæмдзæстыг æмæ аххосджын кæй дæн, уый. Æндæр уый циу. Цыма хъæдуртæ апырх кодта – ныфффыста. Цæссыг дзы бауадз, цæссыг.

Писмойы мæ цæссыг бауадзын бахъуыд æмæ йæ æнтыстдзинадимæ сæххæст кодтон. Коноваловæн йæ зæрдæмæ фæцыд æмæ, йæ къух ме ’уæхскыл авæргæйæ, зæрдæхæларæй сдзырдта:

– О, ныр хорз у. Бузныг. Ды хорз лæппу дæ: куыд æмбарын, афтæмæй æз æмæ ды цæрын базондзыстæм.

Æз ууыл дызæрдэг нæ кодтон æмæ йæ радзурын кодтон Капитолинайы тыххæй.

– Капитолинæ? Уый нырма сывæллон у. Вяткæйаг къупецы чызг... Гъе, фæлæ æддæмæ æвнæлдта æмæ хъахбайты хæдзармæ бацыд... Æз æм бакастæн, сывæллон чызг уыд. Хъуыды кæнын, хуыцау, афтæ гæнæн ис? Æз йемæ базонгæ дæн. Уый кæуы. Æз ын дзурын: ницы кæны, бафæраз. Æз дæ ардыгæй акæндзынæн. Æмæ уæд рæвдз уыдтæн, æхца дæр мæм уыд... Стæй та нуазын райдыдтон æмæ æвиппайды Астраханы бамидæг дæн. Уырдыгæй та мæнæ ардæм æрбахаудтæн. Ам дæн, уый йын иу адæймаг фехъусын кодта æмæ мæм писмо ныффыста.

– Уæддæр куыд, – бафарстон æй æз, – курынвæнд æй кæныс?

– Ус курæн мын нæй. Æз расыггæнаг дæн, цæй усгур дæн? Нæ, уый афтæ æнæуый. Суæгъд æй кæндзынæн æмæ йæ кæдæм фæнда, уырдаæм цæуæд... Йæхицæн искуы æрбынат кæндзæн, чи зоны, æмæ дзы исты рауайа.

– Дæуимæ цæрын æй фæнды...

– Уый дзургæ афтæ кæны. Сылгоймæгтæ сеппæт дæр ахæмтæ сты, зонын сæ. Мæнæн дзы алыхуызæттæ дæр уыд. Суанг ма сылгоймаг къупец дæр... Æз цирчы бæхтæм кастæн æмæ мæ иу къупец сылгоймаг бауарзта. Мæнмæ, зæгъы, бæхтæрæгæй рацу. Æз циркæй схъыг дæн æмæ сразы дæн, ацыдтæн æм. Æмæ дын, уый... Йæхи мæм ласын байдыдта. Уыдис сын агъуыст, бæхтæ, фæсдзæуинтæ – уæздæттау цардысты. Йæ лæг уыд цыбыр æмæ ставд, мæнæ нæ фысымы хуызæн, ус та къæсхуыр, гæдыйау цæрдæг, тæвд адæймаг. Иуæй-иу хатт мæ-иу куы ныхъхъæбыс кодта æмæ-иу мын мæ былтæ куы сцъырда, уæд-иу мын цыма мæ зæрдæйы цæхæр ныккалдæуыд. Æмæ уæд æгасæй дæр ныддыз-дыз кæндзынæ, тæрсгæ дæр ма фæкæндзынæ. Уыдис-иу афтæ: ба кæны æмæ йæхæдæг кæуы, æмæ кæуы, йæ уæнгтæ-иу барызтысты. Бафарстон-иу æй: цы кæныс, Веруныкæ? Уый та: сывæллон, дам, дæ Сашæ; ды ницы æмбарыс.

Хорз адæймаг уыд... Фæлæ уый раст дзырдта, æз ницы 'мбарын – æдылыдзæф дæн, зонын æй мæхæдæг. Цы аразын, уый не 'мбарын, куыд цæрын, ууыл нæ хъуыды кæнын.

Стæй ныхъхъус æмæ мæм йæ стыр цæстытæй æрбакаст: уыдон

мидæг сыгъдис кæнæ тарстдзинад, кæнæ та фарста, цавæрдæр мастдзинад, æмæ сæ йæ рæсугъд цæстгом кодта ноджыдæр æнкъарддæр æмæ рæсугъддæр...

– Гъы, æмæ уæддæр къупец сылгоймагимæ цы бада? – афарстон æз.

– Мæныл æнкъарддзинад бафтыд. Ахæм æнкъарддзинад, зæгъон æз дауæн, ме ’фсымæры хай, æмæ мæм цæрын нал фæцауы. Цыма æгас дунейы мидæг æрмæстдæр æз иунæг адæймаг дæн, цыма мæн йеддæмæ удагас адæймаг никуы ис. Ахæм рæстæджы мын æппæт дæр уæнгæл фесты; мæхицæй дæр схъыг вæййын æмæ адæмæй дæр. Адæм цагъды куы кæной, уæддæр «ох» нæ зæгъдзынæн. Уый мын, æвæццæгæн, низау уыздæн... Нуазын дæр уымæн райдыдтон... Уæд ын æз дзурын: Верæ Михайловнæ! Ауадз мæ, мæ бон нал у. – Гъе, – зæгъы, – схъыг мæ дæ? – Йæхæдæг худы, зоныс, афтæ æвзæр худы æмæ... – Нæ, зæгъын, нæ дæ схъыг дæн, фæлæ мæ хъару мæхимæ нал ис. Уый мæ фыццаг не ’мбæрста, æлгъыста мæ, хъæртæ мыл кодта... Стæй хъуыддаг бамбæрста, йæ сæр æрккул кодта æмæ дзуры: Цы чындауа, цу. – Йæхæдæг ныккуыдта. Йæ цæстытæ уыдысты сау, йæ дзыккутæ дæр сау æмæ къæбæлдзыг. Уый къупецты мыггагæй нæ уыд, фæлæ чиновниктæй уыд... Уæдæ... тæригъæд ын кодтон, фæлæ уæд мæхæдæг мæхицæн дæр уæнгæл уыдтæн. Уый, кæй зæгъын æй хъæуы, æнкъард кодта ахæм лæгимæ. Йæ лæг раст ссады голладжы хуызæн уыд... Бирæ фæкуыдта, сахуыр мыл, æз æй тынг рæвдыдтон: мæ хъæбысмæ-иу æй æрбайстон, æмæ-иу æй уызтон. Фынайæ адæймаг иттæг хорз вæййы, сабыр улæфы æмæ мидбылты худы, æндæр ницы. Дачæйы куы цардыстæм, уæд та-иу нæ зæрдæйы дзæбæхæн тезгъо кæнынмæ ацыдыстæм, – бирæ уарзта тезгъо кæнын. Æрбацыдыстæм-иу, бæх-иу фæсаууон бабастам, нæхæдæг та – сатæгмæ... Æрхуыссын-иу мæ кодта, мæ сæр-иу мын йæ уæрагыл æрæвæрдта, æмæ-иу мын исты чыныг кастис. Æз-иу хъуыстон, хъуыстон, стæй-иу бафынай дæн. Хорз хабæрттæ мын каст, иттæг хорз хабæрттæ. Иуы дзы никуы ферох кæндзынæн, æгомьг Герасим æмæ куыдзы тыххæй. Уый, æгомьг, адæмæн сæ цæсты сындз уыд æмæ йæ йæ куыдзы йеддæмæ ничи уарзта. Худтысты йыл, æмæ йыл цин кодтой, уый дæр-

иу уайтагъд йæ куыдзимæ фæраст... Тынг тæригъæддаг хабар у... Уыцы хъуыддаг уыд хъазайраг заманы... Æхсин æм дзуры: æгомыг, цæугæ æмæ дæ куыдзы фæдæлдон кæ, науæд ниуы. Уæд æгомыг дæр ацыд... Райста лодкæ, куыдзы дзы бавæрдта æмæ афардæг... уыцы бынат-иу куы каст, уæд-иу æз мæстæй рызтæн.

– Хуыцау! Адæймагæн дунейы мидæг йæ циндзинад байстой. Уыдон цавæр æгъдæуттæ сты. Æбуалгъы хабар. Æмæ куыннаæ. Ис ахæм адæмтæ æмæ сын æгас дуне ис иу истæй мидæг, зæгъæм, мæнæ куыдзæй. Фæлæ куыдзæй цæмæн? Уымæн æмæ ахæм адæймаджы æндæр чи уарза, уый нæй, фæлæ йæ куыдз уарзы. Æнæ истæй уарзондзинадæй адæймагæн цæрæн нæй. Стæй йын зæрдæ дæр уымæн ис, æмæ хъуамæ уарза... Бирæ алыхуызон хабæрттæ мын касти. Дзæбæх сылгоймаг уыд, ныр дæр ма йын тæригъæд кæнын. Ме стъалы куы нæ уыдаид, йæхи куы нæ бафæндыдаид, кæнæ йын йæ лæг йæ хъуыддæгтæ куы нæ базыдтаид, уæд дзы нæ рацыдаин. Рæвдауаг уыд – уый дын йæ фыццаг миниуæг, лæвæрттæ мын кæй кодта, уый тыххæй нæ, фæлæ афтæ, æнæуый, зæрдæйæ уыд рæвдауаг. Мемæ батæ кæны æмæ алцытæ, иу ныхасæй, сылгоймаг... Фæлæ-иу ыл хаттæй-хатт ахæм цыдæр сæмбæлд...

Диссаг куыд нæ у æвæдза, куыд хорз адæймаг уыди, ныккаст-иу комкоммæ адæймаджы зæрдæмæ æмæ-иу ныхас кæнын райдыдта. Æз-иу ахæм рæстæджы йæ разы уыдтæн фондзазыккон сывæллоны хуызæн. Фæлæ уæддæр ацыдтæн, – æнкъарддзинад. Кæдæмдæр мæ ласы... Хæрзбон у, зæгъын, Верæ Михайловнæ, бахатыр кæн. – Фæндараст, зæгъы, Сашæ. Æмæ мын уыцы диссаджы сылгоймаг мæ дыс мæ рæмбыныкъæдзы онг басчыл кодта æмæ йыл дæндагæй ныффидар. Чысыл ма мæ бахъуыд ныббогъ кæнынмæ. Æнæхъæн комдзаг дзы сыскъуыдта. Иу æртæ къуырийы бæрц мын фæрыст. Мæнæ ма ныр дæр йæ фæд баззад.

Йæ нуарджын урс цонг афистæг кодта æмæ мæм æй, йæ мидбылты æнкъард худт бакæнгæйæ, равдыста. Йæ цонджы æрбакъæдз кæныны дзæбæх зындис дыркъуым æрдæг зиллæгтæ дыууæ, сæ кæрæттæ иугонд уыдысты, афтæмæй. Коновалов кастис æмæ, йæ мидбылты худгæйæ, йæ сæр тылдта.

– Ёмбисонды сылгоймаг. – Цаемай йæ ма зæрдыл дарон, уый тыххæй мыл фæхæцыд.

Æз ма фыццаг дæр фехъуыстон ахæм хабæрттæ. Алы дзæгъæлхæтæгæн дæр ивгъуыд рæстæджы ваййы «къупец сылгоймаг» кæнæ та уæздæттæй иу «æхсин», æмæ алы дзæгъæлхæтæг дæр уыцы къупец сылгоймаг æмæ æхсин ваййынд радзырды мидæг æндæр æмæ æндæрхуызон. Уый ваййы фантазион адæймаг. Æмæ уыцы адæймаджы мидæг сиу ваййынд диссаджы физикон æмæ психикон ныхæвæрд ахастытæ. Кæд уый абон цъæхдзаст, фыдсыл æмæ хъæлдзæг у, уæд æнхæлмæ кæсæн ис, зæгъгæ, уый тыххæй иу къуырийы фæстæ фехъусдзынæ, уый кæй уыд саудзаст, хæларзæрдæ æмæ цæстысыгджын. Уымæ ма дзæгъæлхæт кæддæриддæр дзуры дызæрдыг кæнгæйæ, æмæ сылгоймаджы чи æгад кæны, ахæм хабæрттæ.

Гъе, фæлæ Коновалов цы хабар ракодта, уым зæланг кодта рæстдзинады хъæлæс, уыдис дзы, æз кæй нæ зыдтон, ахæм хабар, чингуытæ кæсын æмæ Коноваловы тыхджын фæлгонцы сывæллонимæ абарындзинад...

Ма цæстытыл ауади тæлтæг сылгоймаг, Коноваловы хъæбысы хуысгæйæ, йæ сæр ын йæ фæтæн риуыл æрæвæрдта, афтæмай, уыцы ныв уыди рæсугъд æмæ ма ноджы тынгдæр баууæндын кодта йæ радзырды æцæгдзинадыл. «Къупец сылгоймаджы» мысгæйæ, йе 'нкъард æмæ фæлмæн хъæлæсы уаг зæрдæмæ хъардтой. Дзæгъæлхæт сылгоймаг æндæр истæй тыххæй ахæм хъæлæсы уагæй никуы фæдзуры. Уый фæдзуры, зæгъгæ, зæххы цъарыл ахæмай ницы ис æмæ уый кæй нæ ралгъита.

– Цы ныхъхъус дæ, гæдыныхæстæ дын кæнын, æнхъæл дæ? – æнкъардæй ма бафарста Коновалов. Уый бадти ссады голлагыл, йæ иу къухæй хæцыд цайы агуывзæйыл, иннамай та йæ боцъо сындаггай даудта, йæ цъæх цæстытæ кастысты цырда æмæ фæрсæгау, йæ ныхыл уайтагъд æнцъылдтæ фæвзæрд...

– Нæ, æууæнд мыл... Гæдыныхæстæ дын хъуамæ цæмæн кæнон? Зæгъæм, ма хуызæн адæймаг, дзæгъæлхæт аргъæуттæ кæнынмæ дæсны у... Цы чындæуа, ма хæлар: кæд адæймагæн йæ царды мидæг хорздзинадæй ницы уыд, уæд æвзæрдзинад никамæн ракæндзæн, кæд йæхиуыл аргъау æрымыса, æмæ йæ

æцæгдзинады хуызы дзура, æндæр. Дзуры, дзуры, æмæ йæхи дæр уырны, цыма æцæгдæр афтæ уыд, уырны йæ, уæдæ, уый йын æхсызгон вæййы. Бирæтæ уымæй цæрынц. Цы чындæуа... Фæлæ дын æз рæстдзинад радзыдтон, уыцы хуыддаг æцæг уыд. Диссагæй дзы цы ис? Сылгоймаг цæры æмæ æнкъард кæны. Загъæм, æз дæн бæхтæрæг, уый сылгоймагæн уæлдай нæу, уымæн æмæ бæхтæрæг, уæздан лæг æмæ афицер сеппæт дæр нæлгоймæгтæ сты... Æмæ сылгоймаджы раз хуытæ сты, иу цы агуры, иннæ дæр уый агуры, алчидæр сæ тырны, цæмæй райса фылдæр æмæ бафида къаддæр, хуымæтæджы адæймаг æгъдауджындæр у. Æз та бынтон хуымæтæг дæн... Уый сылгоймæгтæ æмбарынц, сæ зæрдæхудты кæй нæ бацаудзынæн, кæй сыл нæ бахуддзынæн, уый зонынц. Сылгоймаг æвзæр ми бакæндзæн, æмæ йыл бахуддзынæ, уымæй тынгдæр ницæмæй тæрсы. Уыдон махæй, нæлгоймæгтæй, æфсæрмыгæнагдæр сты. Иугæр махæн нæхион нæхи куы фæуа, уæд базармæ дæр ацу æмæ йæ дзур. Æппæлын райдайæм – мæнæ кæсыс, æдыллы куыд асайдтон... Сылгоймагæн ацауæн ничердæм ис, йæ чъызидзинадæй йын ничи раппæлдзæн. Æфсымæр, уыдонæн сæ тæккæ сæфтмæ дæр æфсæрмдзинад махæй фылдæр ис.

Æз æм хуыстон æмæ хуыды кодтон: ау, æмæ ацы адæймаг йæхиуыл æууæнды, ахæм ныхæстæ кæнгæйæ. Фæлæ уый йæ хуыдыгæнаг сывæллоны ирд цæстытæй мæнмæ каст æмæ мæ ноджы тынгдæр дис кæнын кодта йæ ныхæстыл.

Пецы сугтæ басыгъдысты, æмæ цæхæры риу къулмæ банывæзта сырхбын тæпп.

Рудзынгæй мидæмæ кастис арвы цъæх гæппæл, дыууæ стъалыйы йыл уыд, афтæмæй. Уыдонæй иу – стыр, æрттывта кæрдæгхуыз зынаргъ дурау, иннæ та уымæй чысыл æддæдæр, зынд хæрз гæзæмæ...

* * *

Иу къуыри рацыд. Æз æмæ Коновалов уыдыстæм хæлæрттæ.

– Ды хуымæтæджы лæппу дæ! Уый хорз у! – дзырдта мын Коновалов, йæ мидбылты зæрдиаг худт бакæнгæйæ æмæ йæ стыр къухæй ме уæхск æрхойгæйæ. Уый куыста артистау. Фенын æй

хъуыд, авд путы чи ласта, уыцы хыссæйы гуыдынмæ куыд арæхст, куыд æй надта арынды, йæ тыхджын цæнгтæ рæмбынкъæдзтæм хъæддых хыссæйы ауадзгæйæ, уый куыд хъыс-хъыс кодта йе 'ндон æнгуылдзты 'хсæн, уый.

Æз афтæ кусгæ фыццаг хатт федтон. Уый хом дзултæ пецмæ афтæ тагъд æппæрста, æмæ йын сæ фыййагыл æвæрын тыххæй фæрæзтон, – тарстæн, зæгъгæ, сæ кæрæдзиуыл ныккалдзæн, фæлæ æртæ пецы дзаг дзултæ куы сфыхта, уæд æхсæз-

А.М. Горький

ссæдз пух, бур-бурид дзулæй иу дæр «æлхъывд» нæ уыд, æмæ мæ бауырныдта, куыстуарзон адæймагимæ кæй кусын, уый, æгасæй дæр-иу йæ куысты мидæг аныгъуылд. Дзултæ-иу æвзæр куы фыхтысты, уæд-иу тыхст, кæнæ-иу хыссæ æрæгмæ куы нæрст, уæд-иу фысымы æлгъыста, уымæл ссад кæй æлхæдта, уый тыххæй. Йæ дзултæ-иу пецæй æмдымбылæй, пухæй, куыд æмбæлы, афтæ бургондæй тæнæг къыбар-къыбургæнаг цъаримæ куы райста, уæд-иу, сывæллонау, схъæлдзæг æмæ-иу йæ куыстæй ныббузныг. Иуæй-иу хатт-иу фыййагæй дзул райста, иу къухæй-иу æй иннæмæ раппар-баппар кодта, сыгъта йæ, афтæмæй æмæ-иу худгæйæ дзырдта:

– Ех, æз æмæ ды цы рæсугъд дзул скодтам...

Мæнæн æхсызгон уыд, йæ зæрдæ иууылдæр йæ куысты кæмæн ис, уыцы стыр сывæллонмæ кæсын. Алы адæймагæн дæр афтæ æмбæлы, цыфæнды куысты куы уа, уæддæр...

Иухатт æй бафарстон:

– Сашæ, ды хорз зарыс, зæгъгæ, дзурынц?

– Зарын... Ӕрмæст мæм ахæм зæрдæ искуы-иу хатт вæййы... Рæстæггай. Ӕнкъард кæнын куы райдайын, уæд фæзарын... Ӕмæ иугæр зарын куы райдайон, уæд мыл æнкъарддзинад бахæццæн. Фæлæ йæ кой ма кæн, мæстæй мæ ма мар. Дæхæдæг нæ зарыс? Цы диссаг дæ. Фæгæдзæ кæн... Стæй иумæ ныззардзыстæм. Разы дæ?

Ӕз, кæй зæгъын æй хъæуы, сразы дæн, æрмæст-иу æхситт кодтон, зарын-иу мæ куы фæндыд, уæд. Фæлæ-иу, хыссæ змæнтгæйæ кæнæ дзултæ кæнгæйæ, мæхицæн хъырныдтон. Коновалов мæм хъуыста. Йæ былтæ змæлын кодта, стæй мын цасдæр рæстæджы фæстæ нæ бадзырд мæ зæрдыл æрлаууын кодта. Иуæй-иу хатт та-иу схъæр кодта:

– Ныууадз, ма нæт.

Иухатт æз чырынай чиныг систон æмæ, рудзынгыл банцойгæнгæйæ, кастæн.

Коновалов рæдзæ-мæдзæ кодта, хыссæ цы арынды уыдис, уый фарсмæ йæхи æруагъта, афтæмæй. Фæлæ йын йæ хъусты цур сыфтæ фæлдæхтон, сæ сыбар-сыбурæй йæ хуыссæг фæлыгъд æмæ ракаст.

– Уыцы чиныг цæй тыххæй фыст у?

Чиныг уыд «Подлиповæгтæ».

– Хъæрæй-ма йæ бакæс, и?... – загъта уый.

Ӕмæ, рудзынджы фæйнагыл бадгæйæ, райдыдтон кæсын, уый та тæрхæгыл æрбадт æмæ йæ сæр мæ зæнгтыл æрбакъул кодта, афтæмæй хъуыста... Иуæй-иу хатт-иу ын чиныджы бынты йæ цæсгоммæ æркастæн, йæ цæстытæм-иу фæкомкоммæ дæн: ныр дæр ма мæ зæрдыл лæууынц, хъуыдыйæ семызгаг чи уыд, уыцы хъоппæг цæстытæ. Йæ дзых дæр уыд чысыл хæлиугонд æмæ дзы зынд, дыууæ рæнхъы урс дæндæгтæ. Хæрдмæ бæрзонд кæуыл хæцыд, уыцы æрфгуытæй, йæ фæтæн ныхы къæлæт æнцъылдтæй, йæ уæраджы сæры цы къухтæй æрбахъæбыс кодта, уыдонæй, йæ 'нæзмæлгæ æмæ æнувыд хъусдардæй, мæн цырын кодта, æз дæр ын архайдтон Сисойкæ æмæ Пилайы хабар дзæбæхдæр æмæ фæлгонцджындæрæй ракаенынл. Стæй бафæлладтæн æмæ чиныг бахгæдтон.

– Фæдæ йæ? – сындæггай мæ бафарста Коновалов.

- Йæ къаддæр æрдæг...
- Иууылдæр æй хъæрæй бакæсдзынæ?
- Бакæсдзынæн.

– Эх, – арынгыл бадгæйæ, йæ сæрмæ фæлæбурдта æмæ фæцудыдта. Цыдæр æй зæгъын фæндыд, фæлæ, тыхулафт кæнгæйæ, йæ дзых куынцау гом кодта æмæ æхгæдта æмæ йæ цæстытæ цæмæндæр ныцъфынд кодта. Ацы чиныг йæ зæрдæмæ афтæ фæцæудзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн.

– Уый куыд кæсыс! – сындæггай загъта Коновалов. – Алы хъæлæстæй... Цыма уыдон иууылдæр удæгас сты... Апроскæ! Пила... Æдылытæ!.. Худæг мæм каст уыдонмæ хъусын... Дарддæр та дзы цы уыздæн?.. Кæдæм ацæудзысты? О, хуыцау, раст сты иууылдæр, цыма æцæг адæм сты... æцæг музуктæ... Цыма æцæгдæр удæгас адæм сты, сæ хъæлæсы уагæй зæгъай... сæ цæсгоммы хуызæй зæгъай... Хъус, Максим! Пецы дзултæ баппарæм æмæ дарддæр кæс.

Мах пецы дзултæ баппæрстам, æрцæттæ кодтам хыссæ æмæ та фæстæмæ сахат æмæ дыууиссæдз минуты чиныг кастæн. Стæй та банцадтæн. Дзултæ сфыхтысты, райстам сæ, ног та баппæрстам, хыссæ сызмæстам, ноджыдæр ма æнхъизæн бантыдтам... Уыдон иууылдæр кодтам тагъд æмæ æнæдзургæйæ.

Коновалов йе 'рфгуытæ нылхынцъ кодта, афтæмæй иугай ныхæстæй бардзырдтæ лæвæрдта æмæ тагъд кодта.

Чиныг райсоммæ бакастыстæм, æз загътон, зæгъгæ, ме 'взаг ныддур.

Коновалов, ссады голлагыл бæхбадт кæнгæйæ, йæ къухтæй йæ зæнгтыл æнцойгæнгæйæ, мæ цæсгоммæ диссаджы цæстытæй æдзынæг каст.

- Хорз у? – бафарстон æй æз.

Уый йæ сæр банкъуыста, йæ цæстытæ бацъфынд кодта æмæ та уæддæр сындæггай сдзырдта:

– Чи йæ ныффыста? – йæ цæстыты мидаг сыгъди, ныхæстæй зæгъæн кæмæн нæ уыд, ахæм циндзинад, æмæ æвиппайды йæ цæсгом ссыгъд.

Æз ын загътон фыссæджы ном.

- Гъе, уый дын адæймаг. Куыд æй æрхъуыды кодта? Афтæ

фыст у æмæ зæрдæйы уидагтæ агайы. Чи йæ ныффыста, уымæн уый тыххæй цы уыд?

– Ома куыд?

– Исты хæрзиуæг ын радтой, кæнæ ахæм æндæр исты?

– Цæй тыххæй йын хъуамæ радтой хæрзиуæг? – бафарстон æй æз.

– Куыд цæй тыххæй? Чиныг... Мæнæ пълæицæйы актмæ гæсгæ у. Ныртæккæ йæ кæсынц... ныхас ыл кæнынц... Пила, Сисойкæ... Цавæр адæм сты уыдон? Чидæриддæр сын фæтæригъæд кæндзæн... Талынг адæм! Цæй цард сын ис?

– Цæй æмæ...

– Æмæ цы?

Коновалов мæнмæ æрбакаст æмæ къæмдзæстыгæй загъта:

– Хъуамæ исты бардзырд рацæуа. Адæм сты, феххуыс сын хъæуы.

Æз ын уый тыххæй дардыл фæныхас кодтон... Уыцы чиныг йæ зæрдæмæ афтæ фæцæудзæн, уый æнхæл нæ уыдтæн.

Коновалов хъуыдыты аныгъуылд, йæ сæр æруагъта, дзурын мæ нæ хыгдардта, афтæмæй тыхулафт кодта. Æз бафæлладтæн, фæстагмæ ныхъхъус дæн.

Коновалов йæ сæрыл схæцыд æмæ мæм æнкъардæй æрбакаст.

– Уæдæ йын æппындæр ницы радтой? – бафарста мæ.

– Кæмæн? – загътон æз. Решетниковы ферох кæнгæйæ.

– Фыссæгæн?

Æз ын дзуапп нæ радтон. Уый, æвæццагæн, йæхимæ не 'нкъардта уыйас тыхтæ, цæмæй райхæлдтаид дунеон фæрстытæ.

Коновалов мæ дзуаппæ æнхæлмæ нал фæкаст, фæлæ чиныг йæ къухмæ райста, арæхстгай йæ æрзылдта, райгом æй кодта, æрыхгæдта йæ æмæ йæ йæ бынаты куы æрæвæрдта, уæд йæ къæхты бынæй ныуулафтыд.

– Иууылдæр стыр зонындзинад куыд у, о, хуыцау, куыд арф хъуыдытæ дзы ис! – æрдæг хъæлæсæй сдзырдта Коновалов, – адæймаг ныффыста чиныг... гæххæтт æмæ ууыл алыхуызон стъæлфытæ, æндæр ницы. Ныффыста æмæ йæ ныффыссæг амард?

– Амард, – зыгътон æз.

– Амард, фæлæ чиныг баззад æмæ йæ кæсынц. Адæймаг æм

кæсы æмæ алыхуызон ныхæстæ дзуры. Ды сæм хъусыс æмæ сæ 'мбарыс: дунейы цардысты адæймагтæ, Сисойкæ, Апроскæ... Æмæ сын тæригъæд кæныс, кæд сæ нукуы фæдтай æмæ дын ницы хæстæг сты, уæддæр. Уынгты ахæм адæмтæ, чи зоны, æмæ бирæ ис, цæуынц дæ рæзты, ды сæ уыныс, фæлæ сæ нæ зоныс... уыдон цæуынц æмæ цæуынц... чиныджы кæсгæйæ та сын тæригъæд кæныс, зæрдæ дæр ма фæриссы. Уый куыд æмбæрстæуа?.. Æмæ йæ фыссæг та æнæхæрзиуæгæй амард? Æппындæр ын ницы радтой?

Æз рамæсты дæн æмæ йын радзырдтон, фысджытæн цы хæрзиуджытæ вæййы, уыдон...

Коновалов мæм хъуыста, йæ цæстытæ тарст дзагъултæ кæнгæ, æмæ хъыгæнаæгау йæ былтæй цъæм-цъæм кæнгæйæ.

– Уый та дын æгъдауттæ, – йæ риуы дзаг ныуулафыд æмæ, йæ галиу рихийыл дæндагæй фæхæцгæйæ, йæ сæр æруагъта. Уæд ын æз радзырдтон уырыссаг литераторы царды кабакæн цы тых ис, æмæ арахъхъæй чи бабын, уыцы стыр курдиатты тыххæй. Уыдонæн сæ зын царды мидæг сæ ирхæфсæг арахъхъ уыд.

– Ау, æмæ ахæм адæмтæ дæр нуазынц? – сындæггай мæ бафарста Коновалов. Йе стыр цæстыты æрттывта æнæууæнкдзинад, тас æмæ уыцы адæмæн тæригъæддзинад. – Нуазынц. Æмæ уыдон... чингуытæ куы ныффыссынц, уæд фæнуазынц?

Уыцы фарстæн мæнмæ гæсгæ бынат нæ уыд æмæ йын дзуапп нæ радтон.

– Кæй зæгъын æй хъæуы, уый фæстæ, – ныуулафыд Коновалов. – Цæрынц, ахæм цардмæ кæсынц æмæ искæй царды мæт сæхимæ райсынц. Уыдонæн сæ цæстытæ, æвæццæгæн, æндæр сты... æмæ сæ зæрдæтæ дæр æндæр... Ныккæсынц цардмæ, нынкъард вæййынц... Æмæ æнкъарддзинад чингуытæм бахæссынц... Сæ зæрдæ фæриссы, æнкъарддзинад та зынгæй нæ басудздына... йæ хуыздæр хæс арахъхъ æмæ нуазынц... Раст нæ дзурын?

Æз йемæ сразы дæн, æмæ цыма фæныфсджындæр.

– Уæдæ, раст зæгъгæйæ, – дарддæр дзырдта фысджыты психологийыл, – уыдонæн уый тыххæй хæрзиуæг раттын æмбæлы.

Раст у, нә? Уымән әмә уыдон иннәтәй фылдәр әмбарынц әмә сын амонынц, алы әнәгьдаудзинәдтә куыд фесафын хьәуы, уый. Гьер ма зәгьәм, мәнә әз цы дән? Дзәгьәлхәт, расыгәнаг әмә сәрхьән адәймаг. Цы у мә царды сәр? Цәмән цәрын зәххыл әмә кәй цәмән хьәуын, куы акәсай, уәд? Нә мын кьуым ис, нә ус, нә сывәлләттә әмә сәм бәлгә дәр нә кәнын. Цәрын, әнкьард кәнын... Цәмән? Бәрәг нәу. Мидәгон фәндаг мын нәй, әмбарыс? Куыд әй загьәуа. Ахәм стьәлфәнтә мә уды нәй... Тых у, цы у – нә зонын? Уәдә, мәнән мә мидәг иу цыдәр нә фаг кәны әмә иууылдәр уый аххос у. Бамбәрстай? Мәнә әз цәрын әмә уыцы цыдәр агурын, әнкьард ыл кәнын, фәлә циу, уый нә зонын...

Уый, йә кьухәй йә сәрыл хәцгәйә, мәнмә каст әмә йә цәсгомьл зындис йә хьуыдыты куыст, сәхицән формә агуырдной, афтәмәй.

– Әмә дарддәр цы? – кьахтон әй әз.

– Дарддәр? – йә радзурын мә бон нәу... Фәлә афтә хьуыды кәнын, әмә мәм фыссәг куы 'ркәсид, уәд мын мә царды фәндаг бацәмонид, и? Ды та куыд зәгьыс?

Әз хьуыды кодтон, зәгьгә, мәнән мәхи бон дәр у уымән йә цард сныв кәнын әмә йын дзурын райдыдтон, мәнмә гәсгәйә, уый әнцон хьуыддаг у. Әз ын дзырдтон фадәттә әмә әхсәнады тыххәй, хьулондзинәдты тыххәй, цардән йә нывонд адәмы тыххәй әмә йын хицауиуәг чи кәны, уыцы адәмы тыххәй.

Коновалов хьуыста зәрдиагәй. Бадтис мә комкомә, йә цонг йә русмә сбыцәугәнгәйә, йә хьуыдыгәнаг зондджын әмә стыр цьәх цәстытә тар кодтой, цыма сыл-иу рог мигь әрбадти, уыйау. Йә ныхы әнцьылдтә тынгдәр разындысты, йә уләфт урәдта, цәмәй мә ныхас бамбара, уымән.

Әз ын йә царды раныв кодтон әмә йын амыдтон, зәгьгә, уый ахәм кәй у, уый тыххәй аххосджын нәу. Фәлә у царды әнамонд нывонд. Әрдзмә гәсгә әппәтимә дәр әмбарджын, историон әнәгьдаудзинәдтә та йә әркодтой ницәйаг царды уавәртәм. Әз мә ныхәстән скодтон мәнә ахәм кәронбәттән:

– Дәу дәхи зылыны бынаты әвәрын нә хьәуы... Бафхәрдтой дә.

Коновалов ницы дзырдта, йæ цæстытæ мæнæй нæ иста, афтæмæй сæ циндзинад куыд гуырыд, уый федтон. Æз зæрдиагæй æнхæлмæ кастæн, мæ ныхæсты тыххæй цы зæгъдзæн, уымæ.

Уый фæлмæн бахудт æмæ мæм, сылгоймагау, йæхи æрбайвæзта æмæ йæ къух мæ уæхскыл æрæвæрдта...

– Куыд хорз дзурыс, æфсымæр. Уыцы хъуыддæгтæ кæм базыдтай? Бирæ чингуытæ бакастæ? Эх, æз дæр уыйбæрц куы бакæсин... Гъе, фæлæ сæйрагдæр уый у, æмæ дæ ныхæстæ зæрдæйыл æмбæлынц... Афтæ дзургæ фыццаг хатт хъусын. Диссаг. Адæм сæ къуылымпыдзинæдты аххосджын кæнынц сæ кæрæдзи, ды та цардæн йе ’гасы, æгъдæуттæн сеппæты. Дæ ныхæстæ афтæ æмбарын хъæуы, зæгъгæ, адæймаг йæхæдæг аххосджын ницæмæй у, фæлæ дзæгъæлхæт уа, уый та йæ ныхыл фыст ис æмæ дзæгъæлхæт дæр уымæн у. Æмæ ахст адæмты тыххæй дæр диссаг: давынц уымæн, æмæ сын куыст нæй, фæлæ хæрын хъæуы... Куыд фæлмæн хъæлæсы уагæй дзурыс. Куыд дæм кæсын, афтæмæй тæнзæрдæ дæ...

– Фæлæуу, – загътон æз, – мæм разы дæ? Раст дзырдтон?

– Раст дæ æви нæ, уый дæхæдæг хуыздæр зоныс, – ды ахуыргонд дæ... æндæрты куы райсай, уæд, чи зоны, раст уай... фæлæ мæнæ æз куы уон, уæд...

– Уæд цы?

– Гъы, æз æндæр хъуыддаг дæн... æз нуазын, уый тыххæй аххосджын чи у? Ме ’фсымæр Павел нæ нуазы, Пермы йын ис дзулгæнæн. Æз уымæй хуыздæр кусын, фæлæ уæддæр дæн дзæгъæлхæт æмæ расыггæнаг, æндæр мын ном дæр нæй æмæ хай дæр... Афтæмæй та иу мадызæнæг стæм. Павел та мæнæй кæстæр у. Цыма мæнæн мæхи мидæг цыдæр хорз нæу... Адæймагæн куыд æмбæлы, æз, æвæццагæн, афтæ нæ райгуырдтæн. Дæхæдæг куы дзурыс, зæгъгæ, адæм иууылдæр иухуызон сты. Æз та хицæн дæн... Æмæ айдагъ æз нæ, – мах, ахæмтæ бирæ стæм. Хицæн адæймагтæ уыдзыстæм... Никацы æгъдауыл цæуæм. Махæн сæрмагонд хыгъд хъæуы... æмæ сæрмагонд закъон... Стыр карз закъон – кæд нын нæ уидаг сыскъуыникой. Ницы пайда стæм, афтæмæй царды мидæг бынат ахсæм, иннæты фæндагыл дæр ма лæууæм... Нæ разы аххосджын чи у? Нæхæдæг нæхи раз стæм

аххосджын... Уымæн æмæ нæм цардмæ тырнындынад нæй, æмæ нæхи дæр не 'мбарæм.

Ацы стыр адæймаг йæхи æнцонæй æвæрдта, царды чи нæ хъæуы æмæ уый тыххæй сæ уидæгтæ сыскъуынинаг кæмæн сты, уыцы адæмты æмрæнхъ æмæ куыддæр фæдæн уыцы хи ныллæгкæнындынадæй. Дзæгъæлхæты ахæмæй уæды онг никуы федтон. Дзæгъæлхæт адæймаг алцæмæ дæр фыддзæстæй кæсы, алцæуыл дæр йæ тых сфæлварын æввонг у йæ масты судзагдынады сæраппонд. Æз цы адæмыл æмбæлдтæн, уыдон алкæйы дæр аххосджын кодтой, алцæмæй дæр хъаст кодтой, сæхиуыл та, аххосджын уæвгæйæ, къæм абадын нæ уагътой, æмæ-иу сын цы хъуыддаг нæ бантыст, уый-иу сæ амонд æмæ фыдзæрдæ адæмы аххос фæкодтой...

Коновалов йæ амонды аххосджын нæ кодта, азымы никæй дардта. Æвзæр кæй цард, уый тыххæй аххосджыны бынаты æвæрдта æрмæстдæр йæхи. Æмæ йын æз цас зæрдиагдæрæй дзырдтон, уый фадæттæ æмæ æхсæнады нывонд у, зæгъгæ, уыйас йæхи аххосджындæр кодта йæ ницæйаг царды тыххæй. Уый мæм диссагау каст. Уымæн та æхсызгон уыд йæхи æфхæрын, æмæ-иу мæнмæ зæлдзын баритонæй куы 'рбадзырдта, уæд-иу йæ цæстытæ фырцинæй ферттывттой.

– Алы адæймаг дæр йæхицæн хицау у, æмæ кæд æз æнæсарфат дæн, уæд уый кæй аххос у!

Ахæм ныхæстæ культурон адæймаджы дзыхæй куы фехъуыстаин, уæд сыл нæ бадис кодтаин, уымæн æмæ нырма нæма ис ахæм рис æмæ ссарæн кæмæн нæй, «интеллигент» кæй схуыдтой, уый æмхæццæ æмæ вазыгджын психикон буарарæзты. Фæлæ дзæгъæлхæты дзыхæй, кæд уый дæр интеллигент у амондæй цухгонды, бæгънæджыты, æххормаг æмæ мастыгæр адæймагты 'хсæн, æрдæг сырдты, горæты чъизи хуыггомтæ се 'мыдзаг кæмæй сты, уыдоны æхсæн, уæддæр дзæгъæлхæты дзыхæй ахæм ныхæстæ фехъуысын диссаг уыд. Æцæг мæ сразы хъуыд, зæгъгæ, Коновалов æндæр хъуыддаг у, фæлæ мæ уый нæ фæндыд.

Ныхас кæнгæйæ Коновалов уыд мæлгъæвзаг, фæлæ йæм куыд фылдæр кастæн, афтæ мæ тынгдæр уырныдта, зæгъгæ,

фембæлдтæн бынтон æндæр адæймагыл, æз адæммæ цы цæстæй кастæн, уый мын уый хæлдта, уыцы адæмæн рагæй дæр къласыл нымайæн уыд æмæ сæм хъуыд цæст фæдарын, уыдон уыдысты мæстыгæр, фæлæ æдылы не сты...

Мах быцæу кодтам ноджы тынгдæр.

– О, фæлæуу-ма, – хъæр кодтон æз, – адæймаг йæ къæхтыл куыд слæууа, кæд ыл алырдыгæй сау тыхтæ бырынц, уæд?

– Фидардæр лæуу! – дзырдта мæ ныхмæ дзурæг, тæвд кодта æмæ йæ цæстытæ æрттывтой, афтæмæй.

– Æмæ цæуыл лæууон?

– Дæ бынат ссар æмæ йыл лæуу.

– Æмæ йыл уæд ды цæуылнæ лæууыдтæ?

– Уый дын æдылы адæймаг, æз дын мæхæдæг куы дзурын, зæгъгæ, аххосджын мæхæдæг дæн... Æз мæ бынат не ссардтон, агурын æй, æнкъард ыл кæнын, – нæ йæ арын.

О, фæлæ нæ пецмæ фæкæсын хъуыд æмæ куыстыл æрлæууыдтæн. Кæй зæгъын æй хъæуы, нæ быцæуæй ницы рауад æмæ фæскуыст тыхстæй ныххуыссыдыстæм.

Коновалов дзулгæнæны зæххыл æрхуыссыд æмæ уадидагæн афынæй. Æз хуыссыдтæн ссады голлагтыл æмæ йын уæле бынмæ кастæн йæ тыхджын, боцъоджын фæлгонцмæ, уый арынджы фарсмæ ердженыл хуыссыд. Дзулгæнæн кодта хъарм дзулы æмæ туаг хыссæйы тæф.

Бон цъæх кодта, ссады рыгтæй æмбæрзт рудзынджы авгæй зынд цъæх арв, æмæ хъуыст уæрдоны гыбар-гыбур. Хъомгæс, хъом æмбырд кæнгæйæ, уадынзæй уасыд.

Коновалов хуыр-хуыр кодта. Æз ын кастæн, йæ риу-иу хæрдмæ куыд схæцыд, уымæ, æмæ йæ цæмæй мæ хъуыдытыл тагъддæр раздæхтаин, уый тыххæй алцытæ хъуыды кодтон, фæлæ ницы æрхъуыды кодтон æмæ бафынæй дæн.

Райсомæй сыстадыстæм, нæхи цæхсадтам æмæ арынгыл æрбадтыстæм. Райдыдтам цай цымын.

– Уый дæм чыныг ис? – бафарста Коновалов.

– О...

– Бакæсдзынæ мын æй?

– Бакæсдзынæн...

– Хорз. Цы уый зонис? Иу мæй ацæрдзынæн, фысымæй æхца райсдзынæн æмæ се ’мбис дæуæн ратдзынæн.

– Цæй тыххæй?

– Чингуытæ дзы балхæн... Дæхицæн дæр балхæн, дæ зæрдæмæ чи цæуы, уыдон, мæнæн дæр иу-дыууæ. Мæнæн музукты тыххæй. Мæнæ Пила æмæ Сисойкæмæ гæсгæ... Ермæст æнкъард фыст куыд уой, афтæ, фæхудыны тыххæй мæ нæ хъæуынц... Иуæй-иутæ дзы бынтон ницæйæгтæ сты, мæнæ Панфилкæ æмæ Филаткæйы хуызæттæ, кæд йæ райдианы ныв ис, уæддæр ницæйаг у. Пошехонтæ, алыхуызон аргъæуттæ – нæ сæ уарзын. Æз нæ зыдтон дæ разы дæумæ чи ис, ахæмтæ ис, уый.

– Стенькæ Разины тыххæй дæ фæнды?

– Стенькæйы тыххæй? Хорз у?

– Иттæг хорз...

– Рампгъух æй!

Æмæ йын уайтагъд кæсыныл фæдæн Костомаровы «Стенькæ Разины бунт». Йæ райдиан курдиатджын монографи, эпикон кадаг мæ боцъоджын хæлары зæрдæмæ нæ фæцыд.

– Ацы ран ныхас цæуылнæ кæнынц? – бафарста мæ чиныгмæ бакæсгæйæ, æз куы радзырдтон, уæд йæ ком аивæзта, æмæ йын йæ комивæзт басусæг кæнын нал бантыст æмæ къæмдзæстыгæй загъта:

– Кæс, ницы кæны. Уый æз афтæ...

Фæлæ историк, нывгæнæгау, куыд ныв кодта Степан Тимофеевичы фæлгонц æмæ, «Волгæйы сæрибар кънйаз» чиныджы фыстыты куыд рæзыд, афтæ Коновалов дæр йæ хуыз ивта. Раздæр уыд æнкъард, хъуыста узал зæрдæйæ, йæ цæстытæ уыдысты хуыссæджы бын, фæлæ йæ æз нæ рахатыдтон, афтæмæй, сындаеггай мæ размæ æрлæууыд бынтон æндæр хуызы. Бадтис мæ комкоммæ, тæрхæгыл, йæ зæнгтæ æрбахъæбыс кæнгæйæ, йæ роцъо йæ уæрагыл æрæвæрдта æмæ йæ зæнгтæ йæ боцъотæй æрæмбæрзта, афтæмæй мæм йæ хъуынтъыз æрфгуыты бынты кастис судзгæ æмæ кæрæф цæстытæй. Дис-иу кæуыл кодтон, уыцы сывæллоны æнгæсæй йæм иу мур дæр нал уыд, ныр чи фæтарбын, чи ’рбагыццыл, уыцы цæстытыл афтæ хорз чи бадт, æппæт уыцы хуымæтæгдзинад, сылгоймаджы фæлмæн æнгæс

фæцыдæр. Уый æдзынаг касти æмæ артау сыгъд. Æз ныхъхъус дæн.

– Кæс, – сабыр, фæлæ зардæмæ арф хъаргæ æвзагæй, загъта Коновалов.

– Цы кæныс?

– Кæс, – загъта та уый æмæ йæ хъæлæсы хатты курдиатимæ зæланг кодта мастдзинад.

Æз кастæн, фæлæ-иу стæм хатт Коноваловмæ дæр бакастæн. Уый тынгæй-тынгдæр цырын кодта. Цыдис дзы мæн знæт æмæ расыг чи кодта, ахæм цавæрдæр мигъ. Стæй Стенькæйы куыд æрцахстой, уымæ бахæцца дæн.

– Æрцахстой йæ! – фæхъæр кодта Коновалов. Рис, маст æмæ æфхæрддзинад зæлыдысты уыцы фæхъæры.

Коноваловæн йæ ных рахид æмæ йæ цæстытæ ныйирд сты. Тæрхæгæй рахызт, бæрзонд æмæ тыхстæй æрлаууыд мæ комкоммæ, йæ къух ме уæхскыл æрæвæрдта æмæ хъæрай, тагъдгæнгæйæ, сдзырдта:

– Фæгæдзæ кæн. Ма кæс... Зæгъ-ма, ныр цы уыздæн? Нæ, лауу, ма дзур. Амардзысты йæ, и? Тагъддæр кæс, Максим.

Афтæ æнхъæлдауыдаид, зæгъгæ, Фролкæ нæ, фæлæ Коновалов уыд Разины æфсымæр. Цыма æртæфондзыссæдз азы дæргъы чи нæ банцад, чи нæ бауазал, уыцы туджы цыхцырджытæ дзæгъæлхæты Стенькæимæ иу кодтой, цыма дзæгъæлхæт йеппæт тыхæй, æнкъарддзинады монцæй æнкъары, æртæфондзыссæдз азы размæ кæй æрцахстой, уыцы сæрибар цæргæсы рис æмæ фыдæхдзинад.

– Хуыцауы хатырæй, кæсгæ кæн!

Æз кастæн, мæ туг фыхт æмæ тыхстæн, мæ зæрдæ куыд цæвы, уый æнкъаргæйæ, Коноваловимæ Стенькæйы æнкъарддзинады аныгъуылдыстæм. Æмæ мæнæ удхар кæм кодта, уыцы бынатмæ æрхæцца стæм.

Коноваловы дæндагты къæс-къæс цыд, æмæ йæ цъæх цæстытæ, æвзалыйау, æрттывтвой, фæсте мыл æрæнцад æмæ чиныгæй йæ цæстытæ нал иста. Йæ улæфт мæ хъусы раз уынаер хаста æмæ-иу мын йæ комытæфæй мæ сæрыхъуынты мæ цæстытæм æрæппæрста. Æз-иу мæ сæр батылдтон мæ дзыккуты

аиуварс кæныны тыххæй. Æмæ Коновалов уый куы бафиппайдта, уæд мæ сæрыл йæ уæззау къух æрæвæрдта.

«Ам Разин йæ дæндæгтæй афтæ ныхъхъыррыст кодта æмæ сæ тугимæ зæхмæ ату кодта...»

– Æгъгъæд у... ныхъхъуыдты йæ уадз! – фæхъæр кодта Коновалов, чиныг мын мæ къухтæй ратыдта æмæ йæ йæ тых, йæ бонæй зæххыл ныццафта æмæ æрбадт.

Уый куыдта, æмæ йæ цæссыгтæ кæй цыдысты, уымæй æфсæрмыгæнгæйæ, куыддæр ниугæйæ, йæ сæр йæ дыууæ уæраджы æхсæн ныккодта æмæ йæ цæссыгтæ йæ чъизи хæлафæй сæрфта.

– Максим, – дзырдта Коновалов, зæххыл бадгæйæ. – Стыр хъаймæт... Пила... Сисойкæ, стæй Стенькæ... и? Уый дын хъысмæт. Йæ дæндæгтæ куыд рату кодта... и?

Æмæ та-иу йæхи мидæг ныррызт.

Йæ зæрдæ уæлдай тынгдæр фæрыст Стенькæ йæ дæндæгтæ фырмастæй кæй рату кодта, уый тыххæй. Æмæ æдзухдæр уыдон кой кодта. Нæ дыууæ дæр расыгау уыдыстæм, нæ размæ цы æнауæрдон хъызæмардзинады ныв æрлаууыд, уымæй.

– Иу хатт ма мын æй бакæс, хъусыс? – разы мæ кодта Коновалов, зæххæй чиныг систа æмæ йæ мæнмæ æрбадардта, афтæмæй.

– Цæй-ма, равдис... ам дæндæгты тыххæй фыст кæм и?

Æз ын æй равдыстон, æмæ æдзынаг ныккаст уыцы рæнхъытæм.

Афтæ фыст у, зæгъгæ, «йæ дæндæгтæ тугимæ рату кодта», афтæмæй та дамгъæтæй уæлдай нæй, æмхуызон сты... хуыцау. Куыд ын рыстайккой. Суанг ма дæндæгтæ... чиныджы кæрон та цы уыздæн? Мæлæт? О, хуыцау, табу дæхицæн, уæддæр æй амардзысты?

Коновалов ныхæстæ афтæ разыйæ загъта æмæ æз барыстæн, фыдмитæй фæлмæст Стенькæйы мæлæтмæ афтæ тынг кæй бæллыд, уый тыххæй.

Уыцы бон ныл æнкъардæй ацыд. Мах мысыдыстæм Стенькæйы, уымæн йæ цард, цы зарджытæ, йыл скодтой, уыдон, йæ хъызæмардзинад. Коновалов иу-дыууæ хатты ныззарыд зæлджын баритонæй, фæлæ-иу æй фескъуыдта.

Мах уыцы бонæй фæстæмæ фæхæлардæр стæм. Æз ма йын-иу къорд хатты кастæн «Стенькæ Разины бунт», «Тарас Бульбæ»-йы æмæ «Магуыр адæмы». Тарас дæр йæ зæрдæмæ тынг фæцыд, фæлæ сæ Костомаровы чиныджы хуызæн йæ зæрдæмæ ничи фæцыд. Девушкин Макары æмæ Варяйы Коновалов не 'мбæрста. Макары писмоты æвзаг æм худæг каст, Варяйыл та æнæууæнк кодта.

– Кæс-ма йæм, зæронд лæгмæ ныххилы. Джауыр, зæронд лæг та хъызæн хъул. О, фæлæ ныууадз, Максим. Хорзæй дзы цы ис? Уый чызгмæ фыссы, чызг уымæ... Гæххæтт сæфтой... дæлдзæх фонт.

Æз ын подлиповæгты йæ зæрдыл æрлæууын кодтон, фæлæ уый мемæ не сразы.

– Пила æмæ Сисойкæ, – уый æндæр хъуыддаг у. Уыдон удæгас адæм сты, цæрынц æмæ тох кæнынц, фæлæ адон та? Фыссынц писмотæ... æнкъарддзинад. Адæм дæр не сты, фæлæ афтæ айдагъ æрхъуыдыгонд. Мæнæ Тарас æмæ Стенькæ, уыдон фæрсæй-фæрстæм... Ох, ох! Цы хъуыддæгтæ сарæзтаиккой. Уæд, æвæдза, Пила æмæ Сисойкæ – схъæлдзæг уыдаиккой.

Коновалов рæстæг хорз не 'мбæрста, æмæ куыд хъуыды кодта, уымæ гæсгæ йæ уарзон геройтæ цардысты иу рæстæджы, æрмæст дзы дыууæ цардис Усолийы, иу – хахолты æхсæн, иу та Волгайы был... Мæ къухы зынтæй бафтыд уый баууæндын кæнын, зæгъгæ, Сисойкæ æмæ Пила Камæйыл дæлæмæ куы рахызтаиккой, уæд Стенькæйыл нæ сæмбæлдаиккой, Бульбæйы не ссардтаиккой.

Коновалов хъуыддаг куы бамбæрста, уæд бамæстджын. Емельянмæ цы цæстæй ракæсдзæн, уый зонин мæ фæндыд æмæ йæ Пугачевы бунтæй фæхъæстæ кодтон. Коновалов Пугачевы ницæуыл банымадта.

– Гъе, æнаккаг, æлгъыст, нæ йæм кæсыс! Паддзахы номы бын абырыд æмæ змæнты... Цас адæм бабын кодта, куыдз! Стенькæ? Уый, æфсымæр, æндæр хъуыддаг у. Пугачев та лыскъ, æндæр ницы... Уæздан хæринаг. Мæнæ Стенькæмæ гæсгæ чингуытæ нæй? Бацагур... Ацы дагъытгъайладжы ныууадз, зæрдæйыл не 'мбæлы. Фæлтау ма Стенькæйы ноджыдæр бакæс...

Бæрæгбонты-иу æз æмæ Коновалов ацыдыстæм фурды фаллаг фарсмæ, уыгæрдæнтæм. Немæ-иу ахастам арахъхъ, дзул, чиныг æмæ-иу райсомæй араст стæм «сæрибар уæлдæфмæ», уыцы экскурситы афтæ хуыдта Коновалов.

Фæлæ нæ зæрдæмæ уæлдай тынгдæр цыдис «авгаразæн заводмæ» цæуын. Афтæ цæйдæр тыххæй хуыдтой, горæтмæ æввахс быдыры цы хæлд хæдзар уыд, уый. Уый уыди æртæ æддæгуæлæ дурын хæдзар, йæ цар калд, йæ рудзгуыты фæлгæттæ састытæ, йæ ныккæндтæ æнæхъæн сæрд ламийæ ваййынц семыдзаг. Уыцы хæдзар фæныкхуызæй, æрдæг калдæй, цыма фæныллæгдæр, афтæмæй быдырæй горæтмæ каст йæ калд рудзгуыты тар дзыхъхъытæй æмæ зынд æнамондæй, горæтæй иуварсгондæй тæригъæддаг æмæ мæлгæйæ. Азæй-азмæ йæ дон хордта, йæ сæрæй йæ бынмæ цъæх хъуына рафтыдта, фæлæ уæддæр фидарæй лæууыд малтæй быруйы мидаг, нæ йын уыд тас пъæлицæйы джигулæй æмæ йын кæд цар нæ уыд, уæддæр бынат уыд алыхуызон талынг æмæ æнæхæдзар адæмæн.

Уыдонæй-иу уым кæддæриддæр бирæ уыд: уыдысты скъуыдтæ дзаумаджынтæ, æххормаг, хуры рухсæй тæрсаг, цардысты дзы уыгтау, æз æмæ Коновалов уыдыстæм сæ иузæрдион уазджытæ, уымæн æмæ-иу дзулгæнæнæй куы цыдыстæм, уæд-иу немæ фæйнæ урс дзулы ахастам, фæндагыл-иу балхæдтам арахъхъы четверт æмæ аджы дзаг «хъарм хæринаг»: игæртæ, рæуджытæ, зæрдæтæ, уæцъæфтæ. Дыууæ-æртæ сомæй-иу «авджын адæмы» хорз фæдтам, уыдон та-иу нын радзырдтæ æмæ таурæгътæ кодтой, сæ радзырдты уыдис æвирхъау æмæ зæрдæхалæн рæстдзинад, сæ ныхæстæ фантастикон æгъдауæй æмхæццæ кодтой мæнгдзинадимæ. Алы радзырд дæр-иу нæ размæ хызау разынд, фылдæр-иу дзы уыди сау æндæхтæ, сау уыд рæстдзинад, æмæ-иу сæмбæлдыстæм алыхуызон ирд æндæхтыл дæр, уыдон та уыдысты мæнгдзинад. О, æмæ-иу уыцы хыз æрынцад сæры магъзыл, зæрдæйыл æмæ сæ иуы дæр æмæ се 'ннæйы дæр æлхъывта йæ дæрзæг ныгæндтæй.

«Авджын адæм» нæ уарзтой сæхирдыгонау, хъуыстой нæм, хъуыдыгæнгæйæ, зæрдиагæй.

Цардæй иуварсгонд чи 'рцыд, уыдон цард афтæ хорз зыдтой,

æмæ мæ сагъæстыл æфтыдтой, æз сæм æнувыдæй хъуыстон, Коновалов дæр сæм хъуыста æмæ, радзырд чи дзырдта, уый философийы ныхмæ лæууыд æмæ мæн дæр быцæумæ кодта.

Фантастикон бæгънæг адæймаг, искæмæн исты ныббарыны каст чи нæ кодта, ахæм адæймаджы цард æмæ йæ байсæфты историмæ байхъусгæйæ, уыцы историйæн та уыд йæхи сраст кæныны æмæ иргъæвыны ахаст. Коновалов, хъуыдыгæнгæйæ, йæ мидбылты бахудт æмæ-иу йæ сæр батылдта. Уый хатыдтой.

– Не ’ууæндыс, Лесæ? – фæхъæр-иу кодта, чи дзырдта, уый.

– Нæ, æууæндын... Адæймагыл куыд хъуамæ ма ’ууæндай. Гæдыныхæстæ кæны, уый куы зонай, уæддæр ыл æууæнд, байхъус æм æмæ, гæдыныхас цæмæн кæны, уый базон. Иуæй-иу хатт гæдыныхæстæ рæстдзинадæй адæймаджы хуыздæр равдисынц... Æмæ науæд нæхи тыххæй цæй рæстдзинад зæгъдзыстæм? Бынтон æвзæр... Фæлæ гæдыныхæстæ... Хорз. Раст у?

– Раст у, – сразы ваййы дзурæг, – фæлæ уæддæр дæ сæр цæй тыххæй тылдтай?

– Цæй тыххæй? Уымæн æмæ йæ ды хорз не ’мбарыс... Дæ ныхас афтæ æмбарын хъæуы, зæгъгæ, дæ цард дæхæдæг нæ арæзтай, фæлæ дын æй арæзтой дæ сыхæгтæ æмæ æрбауайæг адæм. Уæд уыцы рæстæджы дæхæдæг кæм уыдтæ? Исты тых цæуылнæ æрæвæрдтай дæ амонды ныхмæ? Уый циу. Неппæт дæр хъаст кæнæм адæмæй, афтæмæй нæхæдæг дæр адæм стæм? Уæдæ махæй дæр хъастгæнæн ис? Цæрын нæ хъыгдарынц, æвæццагæн, мах дæр цæрын искæйы хъыгдардтаиккам? Гъы, уый куыд радзырдæуа?

– Саразын хъæуы ахæм фадæттæ æмæ алкæмæн дæр йæ цард хорз куыд уа, куыд ничи никæйы хъыгдара, – дзурынц Коноваловæн.

– Цард чи хъуамæ араза? – уæлахизæй бафарста Коновалов, æмæ йын йæ фарстæн уайтагъд дзуапп авæрдзысты, уый хатгæйæ, йæхæдæг рагацау дзуапп радта. – Мах, мах нæхæдæг. Æмæ йæ куыд араздыстæм, кæд æй аразын нæ зонаем æмæ кæд махæн нæ цард нæ фæрæстмæ, уæд? Афтæ йæ æмбарын хъæуы, æфсымæртæ, æмæ хъуыддаг нæхиуыл баст у. Уæдæ цы стæм, уый та бæрæг у...

Уыдон дзырдтой Коноваловы ныхмæ, сæхи раст кодтой, афтæмæй уый дæр йæхи цæстæнгасыл фидар лæууыд. Нæ разы аххосджын ничи ницæмæй у, алчи йæхæдæг у йæхи царды аххосджын.

Стыр зын уыд Коноваловы уыцы хъуыддæгтæй фæиппæрд кæнын æмæ адæммæ цы цæстæй касти, уый зын базонаен уыдис. Куыд хъуыды кодта, афтæмæй, сæрибар цард аразыны хъуыддаджы уыдон æмхуызон сты, аннæмæй та сты лæмæгъ, æдых æмæ кæрæдзийæ хъаст кæныны йеддæмæ æппындæр ницæмæ арахсынц.

Ахæм быцæутæ-иу æмбисбон куы райдыдтой, уæд-иу фесты æмбисæхсæвмæ æввахс, æз æмæ-иу Коновалов «авджын адæмæй» раздæхтыстæм талынгты, уæрадджы сæрмæ цъыфы.

Иухатт, чысыл ма бахъæуа цавæрдæр дзыхъхъы фæхуыдуг уæм, иннæ хатт ма нæ ахсгæ æркодтой, æмæ не 'хсæв арвыстам пьæлицæйы, «авджын заводы» нын цы хæлæрттæ уыд, уыдонæй дыууæимæ. Пьæлицæйы цæстæнгасмæ гæсгæ уыдон уыдысты, дызæрдгъ кæнинаг чи разынд, ахæмтæ. Стæм хатт-иу нæ философдзинад кæнын куы нæ фæндыд, уæд-иу ацыдыстæм фурды фаллаг фарсмæ, дардмæ, уыгæрдæнтæм, уым уыд гыццыл цадтæ, кæсæгтæ сæ бирæ уыд, дон-иу куы раивылд, уæд-иу сæм бахаудысты кæсæгтæ. Ахæм цадтæй-иу иуы быллыл цъыхырытæй арт скодтам, уый-иу нын нæ бынаты æвæрд ноджы рæсугъддæр кодта æмæ-иу чыныг кастыстæм, кæнæ-иу ныхас кодтам царды тыххæй. Иуæй-иу хатт та-иу нæм Коновалов, хъуыдыгæнгæйæ, хатыд:

– Максим! Цæй æмæ арвмæ кæсæм!

Мах-иу уæлгоммæ схуыссыдыстæм æмæ-иу кастыстæм хæрдмæ, æнæбын цъæхмæ. Нæ алыварсæй-иу фыццаг райхъуыст сыфтæрты сыбар-сыбур, цады доны цæллахъ, нæ быны хатыдтам зæхх... стæй-иу нæ цъæх арв йæхимæ æлвасæгау кодта, цард-иу нал æмбæрстам, цыма-иу зæххæй фæхицæн стæм, æмæ-иу хуыссæгхъæлдзæгæй рæдзæ-мæдзæ кæнгæйæ, æнæбын арвыл ленк кодтам, æмæ цæмæй уыцы æууæлы ма фехалæм мадæр ныхасæй, мадæр змæлынай, ууыл архайдтам.

Афтæ-иу хуыссыдыстæм цалдæр сахаты æмæ-иу фæстæмæ хæдзармæ куыстмæ æрыздæхтыстæм уæнгрогæй.

Коновалов æрдз бирæ уарзта æмæ кæддæриддæр, быдыры дæр æмæ фурды цур дæр, уыд уарзаг – рæвдауаг, æмæ йæ уыцы миниуаг сывæллоны хуызæн тынгдæр кодта.

Иуай-иу хатт-иу, арф ныуулæфгæйæ, арвмæ кæсгæйæ, дзырдта:

– Гье... Хорз у!

Æмæ-иу уыцы дзырды хъуыдыдзинад æмæ æнкъарынад кæддæриддæр фылдæр уыд, æрдзы рæвдауаг рæсугъддинады разма сæ сæр æргуыбыр кæныны тыххæй нæ, фæлæ-иу сæхи кад сбæрзонд кæныны тыххæй чи дис кодта, уыцы поэттæй, ома, рæсугъддинад иттæг хорз чи æнкъардта, уыдонæй. Поэзийæн дæр йæ сыгъдæгдинад, йæ хуымæтæгад фесафы, професси дзы куы фæкæнынц, уæд.

* * *

Бон боны фæдыл уади, афтæмæй дыууæ майы рацыд. Æз Коноваловимæ бирæ хъуыддæгты тыххæй фæдзырдтон æмæ бирæ чингуытæ бакастæн. «Стенькæйы бунт» афтæ арæх кастæн æмæ йæ Коновалов кæрæй-кæронмæ æнæ чиныгмæ кæсгæйæ дзырдта.

Цымыдис сывæллоны зæрдæмæ диссаджы аргъау куыд фæцауа, афтæ уыд уымæн дæр уыцы чыныг. Цы дзауматимæ архайдта, уыдоныл æвæрдта чыныджы геройты нæмттæ. Иухатт тæрхæгæй тæбæгъ рахауд æмæ куы ныппырх, уæд мæсты хъæр фæкодта:

– Гье, æфсæддон раздзог Прозоровский!

Дзæбæх чи нæ сфыхт, уыцы дзулты та-иу хуыдта Фролкæ, æнхызæны – «Стенькæйы хъуыдытæ»; Стенькæйы номæй та дзырдта æппæты æвирхъаудæрмæ, стырмæ, аномондмæ чи нæ фæрæстмæ, ахæммæ.

Коноваловимæ фыццаг куы базонгæ дæн, уæд йæ фыстæг кæмæн кастæн, уыцы Капитолинайы Коновалов никуыуал æрымысыд.

Цавæрдæр Филиппы номыл ын æхца æрвыста æмæ йæм фыста, цæмæй пьæлицæмæ бацауа æмæ чызджы йæхи æвджид бакаæна, фæлæ дзуапп нæдæр Филиппæй иста, нæдæр чызгæй.

Уæд иу ахæмы Коноваловимæ дзултæ пецы баппарынмæ куыд хъавыдыстæм, афтæ дзулгæнæны дуар æрбайгом æмæ талынг тыргъæй æрбайхъуыст сылгоймаджы бæзджын ныхас:

– Бахатыр кæнут...

– Чи дæ хъæуы? – бафарстон æй æз, Коновалов фыййаг куы æруагъта æмæ тыхстæй йæ боцъо куы ’ривæзта, уæд.

– Дзулгæнæг Коновалов ам кусы?

Сылгоймаг къæсæрыл æрлæууыдис æмæ йын царыл ауыгъд цырагъы рухс йæ сæр æмæ йæ къуымбил кæлмæрзæныл хъазыд. Кæлмæрзæны бынæй зынди тымбыл цæсгом, схъæл фындз, нарст рустæ, йæ сырх былтæй мидбылты худт, йæ русты уыдис чысыл дзыхъхъытæ.

– Ам ис, – дзуапп ын радтон æз.

– Ам, ам, – фыййаг йæ къухæй аппаратæйæ, хъæрæй сдзырдта Коновалов æмæ уазæгмæ фæраст.

– Сашенькæ, – арф ныуулафыд чызг, Коноваловы куы ауыдта, уæд.

Уыдон ныхъхъæбыс кодтой æмæ, цæмæй кæрæдзиуыл ныттыхстаиккой, уый тыххæй Коновалов æргуыбыр кодта.

– Кæд? Раджы? Уый ды дæ? Сæрибар дæ? Хорз. Мæнæ кæсыс? Æз дын куыд дзырдтон... Ныр та дын фæндаг ис. Цу йыл ныфсджынæй. – Тагъд-тагъд дзырдта Коновалов, къæсæрыл лæугæйæ, сæ къухтæ кæрæдзийæ нæма райстой, афтæмæй. Коновалов ын хæцыд йæ бæрзæйыл æмæ йæ астæуыл.

– Максим... æфсымæр, ды абон иунагæй кус, æз та сылгоймаджы хъуыддæгтæ акæнон... Капæ, кæм æрфысым кодтай?

– Æз комкоммæ ардæм æрбацыдтæн, дæумæ...

– Ардæм? – Ардæм гæнæн нæй... Ам дзултæ кæнæм... ам гæнæн нæй. Нæ фысым карз адæймаг у. Ахсæв æндæр искуы æрбынат кæнын хъæудзæн. Зæгъæм, номеры. Цом.

Æмæ уыдон ацыдысты. Æз, дзултимæ архайгæйæ, иунагæй баззадтæн, Коноваловмæ райсомæй раздæр æнхъæлмæ нæ кастæн, фæлæ дисы бахаудтæн, æртæ сахаты фæстæ куы ’рбаздæхт, уæд. Йæ цæсгоммæ йын кастæн æмæ йыл циндзинады бæсты зынд æнкъарддзинад, стæй йыл цыма фæлладдзинад дæр фæтых.

– Цы кæныс? – бафарстон æй æз, мæ хæларыл ныры онг цы цау никуыма æрцыд, уый базонын мæ зæрдиагæй кæй фæндыд, уый тыххæй.

– Ницы... – хынцъымгæнгæйæ мын Коновалов дзуапп радта, æмæ куы ныхъхъус, уæд фырмæстæй ату кодта.

– Нæ уæддæр? – ныффæрск дæн æз.

– Дæу та цы хъæуы? – тæрхæгыл йæхи адаргъгæнгæйæ, фæлладæй сдзырдта Коновалов. – Уæддæр... Уæддæр... Уæддæр – сылгоймаг!

Цæмæй мын æй радзырдтаид, ууыл бирæ фæцархайдтон, стæй йæ фæстагмæ радзырдта мæнæ афтæ:

– Куы зæгъын – сылгоймаг. Æмæ æдылы куы нæ уыдаид, уæд дзы ахæмæй ницы æрцыдаид. Бамбæрстай? Мæнæ ды дзурыс: сылгоймаг дæр адæймаг у. Бæгуыдæр, цæуы йæ фæстаг дзæмбытыл, кæрдæг нæ хæры, ныхас кæны, худы, иу ныхасæй, фос нæу. Фæлæ уæддæр махæн æмбалæн нæ бæззы... Цæй тыххæй, уый нæ зонын. Аккаг нæу, уый æнкъарын, фæлæ цæмæн, уый нæ зонын... Мæнæ уый, Капитолина, чердæм симы: мæн, дам, дæуимæ фæнды цæрын, ус æмæ лæджы цардæй... Дæ къæбыла, дам, куы уаин, уый, дам, мæ зæрдæ зæгъы... Уый гæнæн нæй. Гъе, дзæбæх чызг, зæгъын, æдылы дæ: цæй-ма, ахъуыды кæн, куыд цæрдзынæ мемæ? Фыццагдæр уый, æмæ æз нуазаг дæн; дыккаг та уый, æмæ мын хæдзар нæй, æз дæн дзæгъæлхæт æмæ иу ран цæрын мæ бон нæу, æмæ ахæм хъуыддæгтæ ноджыдæр бирæ... – Уæд уый дзуры: нозт, дам, цыфæнды дæр уæд. Дæсны адæмтæ, дам, иууылдæр нуазынц, фæлæ, дам, сын устытæ ис: ус дын куы уа, уæд, дам, дын хæдзар дæр уыдзæн æмæ, дам, уæд дæ зæрдæ никуыдæм æхсайдзæн... – Æз ын дзурын: Капæ, уый мæ бон нæу, уымæн æмæ ахæм цардæй нæ цардтæн, нæ йыл сахуыр уыдзынæн. – Æмæ уæд дзуры: æз, дам, мæхи доны баппардзынæн. Æмæ йын æз загътон: æдылы дæ. Æмæ мæ æнауæрдонæй æлгъытын райдыдта. Ды, дам, æдзæсгом дæ, фæлитой, даргъ хæйрæг... Райдыдта, иу ныхасæй, мыл йæхи афтæ сцагъта, æмæ мæ лидзынмæ бирæ нал бахъуыд. Стæй кæуыныл фæци. Кæуы æмæ мæ азымы дары, уыцы бынатæй, дам, мæ цæмæн фелвæстай, кæд дæ нæ хъуыдтæн, уæд? Цæмæн, дам, мæ расайдтай, ныр, дам,

цы фæуыдзынæн? Ды, дам, бурхил æдылы дæ... Цæй ныр ын цы бакæнон?

– Ныр æй, раст зæгъгæйæ, ды дæр уырдыгæй цæмæн фелвæстай? – бафарстон æз.

– Цæмæн? Уый дын æдылы. Тæригъæд ын кодтон. Адæймаг куы сæфа, уæд йæ рæзты чи цæуа, уыдонæй йын чидæриддæр фæтæригъæд кæндзæн. Фæлæ йæ дæхи бакæнай... кæнæ ахæм æндæр исты, а-ба-бау! Уыцы хъуыддагыл сразы уæвын мæ бон нæу. Æз цæй усгур дæн, кæнæ уыцы хъуыддагыл мæ бон æрлæууын куы уайд, уæд раджы сфæнд кодтаин, цы фадæттæ мын уыд. Чызгимæ ма мын фæллоу дæр радтаиккой... Æмæ кæд мæ бон нæу, уæд æй куыд бакæнон? Чызг кæуы, æрдиаг кæны, зын мын у уымæ кæсын. Фæлæ цы бачындæуа? Мæ бон нæу!

Йе 'нкъардныхас «мæ бон нæу» – ыл æз цæмæй баууæндыдаин, уый тыххæй йæ сæр батылдта, тæрхæгæй сыстад æмæ, йæ къухæй йæ боцъо даугæйæ, сæргуыбырæй, дзулгæнæны тыргъы рацу-бацу кодта.

– Максим, – лæгъстæгæнгæйæ æмæ 'фсæрмдзастæй сдзырдта Коновалов, – ды йæм куы ацæуис æмæ йын куы зæгъис, афтæ цæмæн кæны, уый, и? Цу, æфсымæр.

– Æз ын цы зæгъдзынæн?

– Рæстдзинад ын иууылдæр дзур... уымæн, зæгъ, гæнæн нæй, ус курæн ын нæй. Науæд та йын зæгъ, æвзæр низæй рынчын у, зæгъгæ.

– Æмæ уый раст нæу? – ныххутæн æз.

– Уæдæ, раст нæу... Фæлæ хорз æфсон у, и? Ох, хæйрæджы хай фæуа! Уый дын хъуыддаг, и? Цæй, ус мæ цæмæн хъæуы.

Коновалов уыцы ныхæстæ куы кодта, уæд йæ цæнгтæ фæйнардæм ахæм хуызæн акодта, æмæ йæ фезмæлдæй бæрæг уыд ус куы ракура, уæд æй цы фæкæна, уый йын кæй нæй. Æмæ кæд ацы хабар худæг уыд, уæддæр, Капитолинаæ дарддæр куыд цæрдзæн, ууыл мæ сагъæс кæнын кодта. Коновалов дзулгæнæны дыууæрдæм рацу-бацу кодта æмæ йæхицæн дзырдта:

– Мæ зæрдæмæ дæр нал фæцыд, фыдфыны хай. Афтæмæй мæ кæдæмдæр æнæбын дзыхъмæ ласы. Кæсыс æм, йæхицæн лæг ссардта. Уыйас зондджын нæу, фæлæ хинæйдзаг.

Уымæн та, æвæццагæн, йæ зæрдыл æрлæууыди дзæгъæлхæты царды 'гъдау, сæрибармæ тырындынад.

– Нæ, мæн ахæм уаллонæй не 'рцахсдзæн, æз стыр кæсаг дæн, – æппæлгæйæ схъæр кодта Коновалов. – Æз мæнæ афтæ бакæндзынæн, уæдæ... науæд уый циу? – æмæ дзулгæнæны астæу æрлæугæйæ, йæ мидбылты бахудгæйæ, хъуыдыты аныгъуылд. Æз ын кастæн йæ цæстæнгасмæ æмæ архайдтон, цы бауынаффæ кæндзæн, уый базоныныл.

– Максим! Кубанмæ цæуæм?!

Æз уый æнхъæл нæ уыдтæн. Коноваловы тыххæй мæм уыдис литературон-педагог фæндтæ: ныфс мæ уыд, зæгъгæ, йæ чиныджы кæсын сахуыр кæндзынæн, æмæ уыцы рæстæджы мæхимæ цы зонындынад уыд, уый уымæн бацамондзынæн. Йæхæдæг дæр мын дзырд радта, æнæхъæн сæрд ам кæй кусдзынæн, ууыл. Æмæ йыл мæ зæрдæ дардтон, гъе, фæлæ æваст...

– Ныууадз, дзæгъæлы дзурыс! – тыхстхуызæй йын загътон æз.

– Уæдæ цы саразон? – фæхъæр кодта Коновалов.

Æз ын радзырдтон, зæгъгæ, дыл Капитолина уыйбæрц барджын нæу, æмæ дæ фæгæдзæ кæнын хъæуы.

Æмæ хъуыддаг куыд рауад, афтæмæй фæгæдзæ кæнын бирæ нал бахъуыд.

Мах ныхас кодтам, пецы фарсмæ зæххыл бадгæйæ, нæ чыылдым рудзынджы 'рдæм, афтæмæй. Уыдаид æмбисæхсæвмæ 'ввахс, Коновалов куы 'рбацыд, уæдæй рацыдаид сахат æмæ æрдæг, кæнæ дыууæ. Стæй уæд нæ фæстæ авджы дзыгъал-мыгъул ссыд æмæ зæххыл гыбар-гыбургæнгæ узал дойнаг дур æрбатылд. Мах нæ дыууæ дæр тарстхуызæй фестæдыстæм æмæ рудзынгмæ базгъордтам.

– Нæ сæмбæлд! – хъæр кодтой рудзынгæй. – Хорз нæ ныхъхъавыдтæ...

– Цо-ом! – мехъхъ кодта бæзджын хъæлæс. – Цо-ом, æз æй уый фæстæ ныххурх кæндзынæн!

Удуæлдай, тарст æмæ расыг адаймаджы цъæхснаг худт, нуæртты тонгæйæ, саст рудзынгæй мидæмæ цыд.

– Уый Капитолина у, – мæтгæнгæйæ загъта Коновалов.

Æз ауыдтон дыууæ къахы, уынгæй рудзынджы дзыхъмæ æрзæбул сты, дзедзырой кодтой, дзыхъхы мидæг агуыри дураей амæд къулты сæ зæвæттæй цавтой, сæхицæн æрәнцыйæн бынат агуырджой.

– Цæй, цо-ом! – зæланг кодта бæзджын хъæлæс.

– Суадз. Ма мæ иваз, сулæфын мæ бауадз. Хæрзбон, Сашкæ, хæрзбон. – Уый фæстæ райхъуыстысты æнæфсарм ныхæстæ.

Рудзынгмæ хæстæгдæр бауайгæйæ, Капитолинаейы ауыдтон. Къахвæндагыл йæ къухæй хæцгæйæ, бынмæ ныггуыбыр кодта, архайдта дзулгæнæны хуылфмæ бакæсыныл, йæ пыхцыл дзыккутæ йæ уæхсджытæ æмæ йæ риумæ æркалдысты. Йæ урс кæлмæрзæн иуварсмæ ахауд, йæ лиф скъуыдтæ. Капитолина расыгæй, хæкъуырццытæгæнгæ, æлгъитгæ, цъæхахст æмæ зырзыргæнгæйæ, пыхцыл дзыккуйæ, йæ цæсгомыл ын цæссыгтæ æрфæд кодтой, афтæмæй цудтытæ кодта... Æргуыбыр æм кодта бæрзонд нæлгоймаг æмæ йæ иу къухæй чызджы уæхскыл æрәнцад, иннæмæй та къулыл хæцыд, афтæмæй хъæр кодта:

– Цо-ом!..

– Сашкæ! Бабын мæ кодтай... фæлæ йæ дæ зæрдыл дар. Æлгъыст фæу, бур хæйрæг. Дæ дуне дыл баталынг уæд. Æз дыл мæ зæрдæ дардтон... ды мæ фæхынджылæг кодтай, фыдгæнæг... хорз! Æз дæр дын æй баххæст кæндзынæн. Бамбæхстæ? Худинаг дын фæуæд, худинаг, цъаммар. Сашкæ... мæ зæрдæ дарæн.

– Нæ бамбæхстæн... – рудзынгмæ бацаугæйæ æмæ тæрхæгмæ схизгæйæ, сабыр æмæ бæзджын хъæлæсæй загъта Коновалов. – Æз не ’мбæхсын... фæлæ ды дзæгъæлы... Мæн дæ хорздзинад фæндыд: æнхъæл уыдтæн, хорз уыдзæн, ды та зыгъуыммæ аздæхтæ...

– Сашкæ! Мæ амарын дæ зæрдæ бакомдзæн?

– Цæмæн банызтай? Райсом цы уыдзæн, уый зыдтай?

– Сашкæ! Сашкæ! Фæдæлдон мæ кæн!

– Æгъгъæд! Цо-ом!

– Цъаммар! Дæхи хорз адæймаджы хуызы цæмæн равдыстай?

– Цæй уынаер у, уый? Цавæр стут?

Æхсæвгæсы æхситт се ’хсæн фæкуыси, хъæлæба сын сæ ныхас йæ быны фæкодта æмæ æрбасабыр и.

– Цæмæн дыл баууæндыдтæн, хæйрæг, – рудзынджы раз куыдта чызг.

Стæй йæ къæхтæ æваст фенкъуыстысты æмæ талынджы фæтар сты. Райхъуыст нæм æмыр ныхас... хъуырдухæн...

– Пъæлицæмæ нæ цæуын, Са-шæ, – хъынцъымгæнгæйæ, æрдиаг кодта чызг. Фæндагыл сæ къæхты хъæр ссыд.

Æхситтытæ, æмыр хъæртæ, цъæхахстытæ...

– Са-шæ! Мæ зæрдæдарæн!

Цыма искæйы æнæхатырæй æфхæрдæуыд, афтæ уыд сæ хъуырдухæн. Уыдон махæй кодтой дарддæр, сæ уынар цыд сабырдæр æмæ фыдфынау фесæфтысты.

Ацы хабар нæ Коноваловимæ æрындæвта, мах кастыстæм уынгмæ æмæ нæ уд не ’муд нæма æрцыд, нæ хъустыл ма ауад æхситт, хицæутты хъæлæба æмæ хъæрзын. Хицæн хъæртæ мæ зæрдыл æрбалæууыдысты, æмæ ацы хабар æцæг æрцыд, ууыл не ’ууæндыдтæн. Тынг тагъд фæцис уыцы цыбыр, фæлæ уæззау драмæ.

– Фæцис... – куыддæр уæлдай тыхст хъæлæсы уагæй загъта Коновалов, рудзынгæй йæм æнæуддзæф æмæ карзæй чи каст, уыцы мæйдар æхсæвы сабырдзинадмæ ноджыдæр иу хатт айхъусгæйæ.

– Хорз мын фæци... – цасдæр рæстæджы фæстæ, тæрхæгыл йæ зонгуытыл лæугæйæ, йæ къухтæй рудзынджы фæйнагыл æнцайгæйæ, дисгæнгæйæ дзырдта Коновалов. – Пъæлицæмæ бахауд... Расыгæй... Цавæрдæр хæйрæгимæ. Куыд тагъд азонгæ, – зæрдæбынæй ныуулафыд, тæрхæгæй рахызт, голлагыл æрбадт, йæ сæр йæ къухæй æрæмбæрзта, фæцудыдта æмæ сабыргай бафарста:

– Максим, ацы ран цы хъуыддаг æрцыд, уый ма мын радзур, мæн аххос дзы исты у?

Æз ын радзырдтон, зæгъгæ, цы аразыс, уый хъуамæ æмбарай æмæ цæуыл фæуыдзæн, уый хъуамæ раздæр зонай. Фæлæ уый уыцы хъуыддæгтæ не ’мбæрста – нæ зыдта æмæ алцæмæй дæр аххосджын у. Æз смæсты дæн Капитолинæйы хъæрзын æмæ хъæртæ, расыг лæджы ныхас «цо-ом» зæлыдысты мæ хъустыл æмæ ме ’мбалыл нæ ауæрстон.

Уый кьулбæрзæйæ хъуыста, фæлæ ныхасгонд куы фæдæн, уæд йæ сæрыл схæцыд æмæ уыдис тарстхуыз.

– Уый дын гæ, – фæхъæр кодта Коновалов. – Хорз, æмæ уæдæ ныр куыд, и? Цы йын бакæнон?

Капитолинæйы тыххæй Коновалов аххосджын кæй у, ууыл сæтты йæхæдæг æмæ йæ ныхас уыд сыгъдæгзæрдæ сывæллоны ныхасы хуызæн, æмæ йын фæтæригъæд кодтон, стæй ахъуыды кодтон æгæр карз æм сдзырдтон, зæгъгæ.

– Уæд та йæ уырдыгæй куы нæ ракодтаин, – фæсмон кодта Коновалов. – Эх, ныр мæнмæ... Æз йæ фæстæ пъæлицæмæ ацæудзынæн æмæ бацархайдзынæн... фендзынæн æй... æмæ ахæмтæ. Исты йын зæгъдзынæн... Ацæуон?

Æз æмбæрстон, зæгъгæ, сæ сæмбæлдæй исты рауайа, уый дыууæйыл у. Цы йын зæгъдзæн? Капитолинæ æнæуый дæр расыг у, æмæ, æвæццæгæн, афонмæ бафынæй. Фæлæ Коновалов йæхи фæндыл ныллæууыд.

– Ацæудзынæн, цы фæнды уа, уæддæр мæ йæ хорздзинад фæнды... Уыдон та йын цавæр адæм сты? Ацæудзынæн. Ды уал ам... æз тагъд...

Йæ худ йæ сæрыл æркодта, йæ дзабыры зæрæдтæ дæр йæ къыхыл нал акодта, афтæмæй дзулгæнæнæй рацыд.

Æз мæ куыст фæдæн æмæ схуыссыдтæн. Райсомæй куы райхъал дæн, уæд Коноваловы хуыссæнмæ æркастæн, фæлæ уым нæма уыд.

Æрбацыд изæрæй æнкъардæй, фæлладæй, тарæрфыгæй, йæ цъæх цæстытыл цавæрдæр мигъ бадти, мæнмæ кæсгæ дæр нæ ракодта, афтæмæй арынгмæ бацыд, мæ куыст мын федта æмæ æнæдзургæйæ голджытыл ныххуыссыд.

– Гъы, федтай йæ? – бафарстон æй æз.

– Уæдæ цæмæн ацыдтæн?

– Æмæ цы бадæ?

– Ницы.

Дзурын æй нæ фæндыд, уый бæрæг уыд. Фæлæ йын уыцы зæрдæйы уаг бирæ нæ ахæсдзæн, уый зыдтон æмæ йæ ныууагътон. Уый бон-сауизæрмаæ ницы дзырдта. Дзулгæнæны рацу-бацугæнгæйæ-иу тыхстæй куысты тыххæй искуы-иу ныхас

скодта. Цыма йæ хуылфы цыдæр ахуыссид, слæмæгъ, зæрдиагæй нал куыста, йæ хъуыдыты аныгъуылд. Æхсæвы нæ фæстаг дзултæ пецы баппæрстам, æмæ æгæр куы аззайой, уымæй тæрsgæйæ, нæ фынæй кодтам. Коновалов мын загъта:

– Цæй-ма, Стенькæйы тыххæй исты бакæс.

Хъызæмар кæныны бынæттæ йæм тынгдæр кæй хъардтой, уымæ гæсгæ йын сæ кæсын райдыдтон. Коновалов хъуыста зæрдиагæй, зæххыл йæхи уæлгоммæ ауагъта, æмæ йæ цæстытæ нæ ныкъуылдта, афтæмæй кастис фæздæгдзыд æрдын цармæ.

– Адæймагыл сфæнд кодтой, – сындæггай сдзырдта Коновалов. – Фæлæ уæддæр уыцы рæстæджы царæн уыд. Сæрибар. Адæймагæн фезмæлæн уыд. Мæнæ ныр та æнцондзинад... иу фарсæй йæм куы æрбакæсай, уæд цыма адæм сабыр цæрынц... чингуытæ дæр ис... ахуырджинад дæр... фæлæ уæддæр адæймаджы хъахъхъæнæг нæй, нæй йæм цæст фæдарæг... Фыдбылыз кæнын нæ уадзынц æмæ æнæ уый та царæн нæй... Уымæ гæсгæ уынгты мидæг ис æгъдау, уды мидæг æмтъеры... Ничи никæйы бамбардзæн.

– Гъе, уæддæр Капитолинаимæ цы бадæ? – бафарстон æй æз.

– Цы? – афарста та уый, – Капкæимæ? Фæци... – йæ къух ауигъгæйæ, зæгъта Коновалов.

– Уæдæ, фæдæ?

– Æз? Нæ... Уый йæхæдæг фæцис.

– Куыд?

– Куыд ваййы афтæ, йæхи фæндыл ныллæууыд, фыццагау. Æрмæст раздæр нæ нуæзта, ныр нуазын дæр райдыдта... Ды уал дзултæ райс, æз та хыссæ æрнæмон.

Дзулгæнæн ныссабыр. Цырагъ ала кодта, стæм хатт-иу пецы дуары хъыррыст ссыд, тæрхæгыл дзулты хъæбæртæ скъуыдысты. Нæ рудзгуыты комкоммæ æхсæвгæстæ ныхас кодтой. Æмæ-иу нодждæр цавæрдæр диссаджы хъæр искуы-иу хатт уынгæй æрбайхъуыст, уый кæнæ кæмдæр ауыгъдæг хæр-хæр кодта, кæнæ та чидæр хъæрзид. Æз дзултæ райстон, æрхуыссыдтæн, фæлæ мæ хуыссæг нæ ахста, мæ цæсты хаутæ карæдзиуыл æрæвæргæйæ хуыссыдтæн, æхсæвы алыхуызон зæлтæм хъуыстон. Стæй кæсын æмæ Коновалов астæрдæй сындæггай сыстад, тæрхæгмæ бацыд,

уырдыгæй Костомаровы чиныг райста, райгом æй кодта æмæ йæ цæстытæм схаста. Æз ын йæ хъуыдыгæнаг цæсгом дзæбæх уыдтон, рæнхъытыл йæ къух куыд хаста, афтæ йæм кастæн, уый йæ сæр банкъуыста, чиныджы сыф рафæлдæхта æмæ та йæм æдзынаг ныккаст, стæй йæ цæстытæ мæны 'рдæм разылдта. Йæ цæсгомыл зынди, хъуыдыты кæй аныгъуылд, уый æмæ цыма истæмæй фæрсынмæ хъавыд, уыйау мæны 'рдæм раздæхт æмæ бирæ фæлæууыд, афтæмæй йæ фыццаг хатт фæдтон. Мæхи нал баурæдтон, æмæ цы ми кæны, уымæй йæ бафарстон.

– Æз та афтæ æнхæлдтон æмæ фынайдæ... – фæкъæмдзæстыг Коновалов, йæ къухы чиныг, афтæмæй мæм æрбацыд, мæ фарсмæ æрбадт æмæ хъазгæйæ сдзырдта: – Бафæрсынмæ дæ хъавын... Царды 'гъдæутты тыххæй, мыййаг, чингуытæ ис? Цæрын куыд хъæуы, уый базоныны тыххæй? Æвзæр цы у, æмæ хорз цы у, уый базонын мæ фæнды. Зоныс, æз мæ миты тыххæй скуыддæр вæййын. Фыццаг мæм дзæбæх чи фæкасы, уый фæстагмæ æвзæр рауайы. Зæгъæм мæнæ Капкæйæ. – Уый ныуулафыд æмæ дарддæр фæрсæгау дзырдта:

– Фен-ма-иу, кæддæра ахæм чиныг ис? Æмæ мын æй бакаес.

Иукъорд минуты дæргъы æнæсдзургæйæ абадтыстæм:

– Максим!

– Циу?

– Капитолинаæ мæ куыд чъизи кодта.

– Хорз... Æгъгъæд дын у...

– Кæй зæгъын æй хъæуы, æгъгъæд... О, фæлæ ма мын зæгъ, исты бар мæм дары?

Уыцы фарстæн дзуапп дæттын æнцон нæу, фæлæ ахъуыды кодтон æмæ йын разыйы дзуапп радтон.

– Æз дæр афтæ æнхæл дæн... Йæ бар мыл цæуы... – æнкъардæй загъта Коновалов æмæ ныххъус.

Коновалов бирæ фæрафт-бафт кодта зæххыл, ердженыл, иукъорд хатты сыстад, тамако-иу бадымдта, рудзынджы бынмæ-иу æрбадт, ног та-иу схуыссыд. Стæй бафынайдæн æмæ куы райхъал дæн, уæд Коновалов дзулгæнæны нал уыд, æрбацыд изæрæй, цыма йыл цавæрдæр рыг æрбадтис æмæ йæ мигъдзыд цæстыты цыдæр æнæфезмæлгæйæ бауазал, афтæ мæм каст.

Тәрхәгмә йә худ баппәрста, ныуулафыд әмә мә фарсмә әрбадт.

– Кәм уыдтә?

– Капкәйы фенынмә ауадтән.

– Әмә цы бадә?

– Ницы, куы дын әй дзырдтон...

– Әвәцәгән, уыцы адәммимә нә сарәхсдына... – цәмәй йын йә маст ссәуын кәнон, ууыл афәлвәрдтон, әмә адәймаг цәуыл фәцайдагъ вәййы, ахәмәй уыцы хъуыддаджы чи бәззы, уыцы стыр тыхыл дзырдтон. Коновалов астәрдмә касти әмә хъыпп-сыпп дәр нә кодта.

– Нә. Тых уый мидәг нәй. Әз та хәцгә низджын адәймаг дән... Зәххыл мын бынат нәй... Марджы тәф мә цәуы. Адәймагмә куыддәриддәр хәстәг бацәуын, афтә йыл мә низ бахәцы әмә кәмәндәриддәр масты хос дән. Әвәдза, мә цәрәнбонты хорз кәмән фәдән? Никәмән! Афтәмәй бирә адәмтимә сәмбәлдтән... Адзалы къахыл ләууәг адәймаг дән...

– Уый дзәггәл ныхас у...

– Нә, раст зәггын!.. – загъта әмә йә сәр батылдта Коновалов.

Әз ын радзырдтон, раст нә дзуры, зәггә, фәлә уый мә ныхәстәм хъуыста әмә, царды мидәг кәй нә бәззы, уый йә тынгдәр уырныдта. Йә зәрдәйы уаг аивта, фендәрхуызон, хъуыдыты-иу аныгъуылд, чингуытәм нал бәллыд, фыццагау зәрдиагәй нал куыста әмә смәдзура.

Уәгд рәстәдджы-иу зәххыл схуыссыд әмә-иу цыры әрдынагмә әдзынаг каст, йә цәсгом әрәмпылд, йә цәстытә, сывәллоны цәстытау, нал әрттывтой.

– Сашкә, цы кәныс? – бафарстон әй әз.

– Нозты 'рдәм та здәхын, – загъта Коновалов. – Ныр та арахъхъ цырын райдайдзынаән. Мә хуылф судзы... Изгард кәнын... Мә рәстәг та әрцыд. Ацы хабар куы нә уыдаид, уәд ма йын, чи зоны, иучысыл бафәрәзтаин. Фәлә мә ацы сылгоймаг бадомдта, мән йә хорздзинад фәндыд әмә әваст... Нә, афтә гәнән нәй. Уәдә, әфсымәр, царды мидәг әгъдау

æхсызгон хъæуы... Адæм цæмæй иу адæймагау архайой æмæ кæрæдзи æмбарой, ахæм æгъдауæн æрхъуыдыгæнæн нæй? Иу иннæйы куы не 'мбара, уæд цæрæн нæй. Ау, æмæ зонджын адæм не 'мбарынц, зæххыл æгъдау æрæвæрын æмæ адæмы рухсмæ ракæнын кæй хъæуы, уый?

Царды æнæмæнг æгъдау кæй хъæуы, уыцы хъуыдыты аныгъуылгæйæ, Коновалов мæнмæ нал хъуыста. Йæхицæй мæ æддæдæр кодта, уый хатыдтон. Иу хатт та, цард рацаразыны тыххæй мæ проектмæ фондзæссæдзæймаг хатт куы байхъуыста, уæд рамæсты.

– Цæй, ды дæр... Фехъуыстон æй... Хъуыддаг царды нæ, фæлæ адæймаджы мидæг ис. Фыццагдæр хъуыддаг адæймаг у... бамбæрстай? Дæумæ гæсгæ та, цалынмæ уыцы хъуыддæгтæ рацаразой, уæдмæ адæймаг хъуамæ баззайа, ныр куыд у, афтæмæй. Нæ, ды уал æй фыццаг рацараз, фæндæгтæ йын равдис, цæмæй йын рухс уа æмæ йын зæххыл къуындæг ма уа. Гъе, уыдон амал кæн адæймагæн. Йæ къæхвæндаг ын бацамон...

Æз йемæ нæ разы кодтон, уый-иу стæвд, кæнæ-иу ныхъхъуынтъыз æмæ-иу, хъынцъымгæнгæйæ, загъта:

– Цæй, нууадз!

Иухатт изæрæй ацыд æмæ куыстмæ нæдæр æхсæв æрбацыд, нæдæр дыккаг бон. Уалынмæ фысым æрбацыд æмæ хъуынтъызæй загъта:

– Лексæ нозтыл фæци. «Стенкæйы» бады, дзулгæнæг нæ агурын хъæуы.

– Чи зоны, фæдзæбæх уа?..

– Куыннæ стæй, æнхъæлмæ йæм кæс... Зонын æй...

Æз «Стенкæмæ» ацыдтæн, – кабак дæсны æмæ хинæйдзаг арæзт уыд дурын быруйы хуылфы. Бæрæг ран уыд, рудзгуытæ йын нæ уыди, фæлæ йæм рухс цары хуынкъæй каст. Иу ныхасæй, уыд цыппæрдигъон, йæ цар та хъæдæй конд. Зæхх арахъхъ æмæ махоркæйы тæф кодта, – кæддæриддæр уыд уыцы-иу адæмæй йе 'дзаг. Уыдон-иу бон-сауизæрмæ æнхъæлмæ кастысты, чи барасыг, ахæм кусæгмæ, цæмæй йын йæ муртæ анызтаиккой, уый тыххæй. Коновалов бадт стыр фынджы фарсмæ, кабаччы астæу, æхсæз æхсин лæджды æхсæн, уыдон æм хъуыстой уæздан æмæ хинæйдзагæй, сæ уæлæ уыд Гофмæны радзырды геройты хуызæн

бызгъуыр дзаумæттæ, нозтой бæгæны æмæ арахъхъ, акомдзаг-иу кодтой, хус æлыджы хуызæн чи уыд, ахæм цыдæр.

– Нуазут, æфсымæртæ, йæ бон кæмæн куыд у, афтæ нуазæд.

Мæнмæ æхца дæр ис æмæ дзаума дæр... Иу æртæ боны фаг суыдыстæм... Иууылдæр сæ бануаздынаен... фæуыдынаен сæ. Ам мæ нал дæр кусын фæнды, нал дæр цæрын.

– Ницæйаг горæт у, – загъта сæ иу, Джон Фальстафы хуызæн чи уыд, ахæм.

– Куыст? – фæрсæгау цармæ скаст иннæ æмæ, дисгæнгæйæ, бафарста: – Æмæ адæймаг исты кусыны тыххæй райгуыры?..

Сеппæт дæр сæйт-æйт кодтой, дзырдтой, бар ын кæй ис, цы йæм и, уыдон иууылдæр бануазын, æмæ бануазын æрмæстдæр семæ.

– Максим... æд хызын, – хъызгæйæ загъта Коновалов, мæн куы ауыдта, уæд. – Цæй-ма, сих, иу дзы актæх. Æз, æфсымæр, мæ фæндагæй фæхицæн дæн. Фæдæн. Цыдæриддæр мæм ис, уыдон хъуамæ бануазон... Мæ буарыл ма айдагъ хъуынтæ куы баззайа, уæд фæуыдынаен. Ды дæр ма райдай, и?

Коновалов расыг нæма уыд, æрмæст йæ цъæх цæстытæ мæсты æрттывд кодтой, йæ парахат боцъо йæ риумæ зæлдаг хуызæй хауд æмæ æнкъуысти, йæ бинаг был зыр-зыр кодта, йæ хъуыры æгънæджытæ уыдысты уæгъд, йæ урс ныхыл æрттывтой хиды чысыл æртæхтæ, æмæ бæгæныйы агуывзæимæ йæ къух мæнмæ даргæйæ, рызт.

– Нууадз, Сашкæ, ардыгæй цом, – загътон æз, мæ къух ын йæ уæхскыл æрæвæрдтон, афтæмæй.

– Уадзгæ? – Коновалов ныххудти. – Иу дæс азы размæ куы æрбацыдаис æмæ мын уæд куы загътаис, уæд, чи зоны, ныууагътаин, фæлæ йæ ныр нал ныууадздынаен... Цы кæнон? Æз æнкъарын, æппæт дæр æнкъарын, цардæн йæ алы змæлд дæр... Фæлæ йын мæ бон ницы у, мæ фæндаг нæ зонын... Æнкъарын æмæ нуазын, уымæн æмæ æндæр цы чындæуа, уый нæ зонын... Бануаз. Коноваловы бал мæм тызмæгæй каст æмæ мын дыууадæс цæсты мæ фæлгонц фыдæхæй барстой. Коноваловы сын куы акæнон, уымæй фæтарстысты, афтæмæй йæм уыдон та æнхæлмæ кастысты, æнæхъæн къуыри сæ хорз уыдзæн, зæгъгæ.

– Аѳсымæртæ! Мæнæ ай ме ’мбал у, – ахуыргонд лæг у, хæйрæджы хай фæуа! Максим, ам мын Стенкæйы бакæсдзынæ? Эх, æфсымæртæ, цавæр чингуытæ ис! Пилайы тыххæй?.. Максим, и?.. Аѳсымæртæ, уый чиныг нæу, фæлæ туг æмæ цæссыг. Уæдæ Пила æз дæн, Максим... Хуыцауыстæн. Сисойкæ дæр æз дæн.

Уый мæм йе стыр тарст цæстытæй каст æмæ йæ бинаг был зыр-зыр кодта. Фынджы фарсмæ мын йе ’мбæлттæ бынат зæрдиагæй нæ радтой. Аз Коноваловы фарсмæ æрбадтæн; йе ’мбис арахъх кæмæн уыд, йе ’мбис та бæгæны, ахæм агуывзæ куы анызта, уæд. Аѳæццæгæн, бæгæны æмæ арахъх æмхæццæйæ кæй нызта, уымæй йæхи тагъддæр фæкъуырма кæныныл архайдта. Куы анызта, уæд тæбæгъæй систа, мæнмæ æлыг чи фæкаст, уыцы хай. Уый та фых дзидза уыд, æркастис æм æмæ йæ йæ уæхсджы сæрты кабаччы къулмæ фехста.

Уыцы адæм, стонг куыйты балау, гуыв-гуыв кодтой.

– Аз сæфт адæймаг дæн... Мæ мад мæ цæмæн ныййардта, рухс мын цæмæн фенын кодта? Уый бæрæг нæй... Талынгдзинад!.. Къуындæг!.. Кæд дæ мемæ нуазын нæ фæнды, уæд хæрзбон, Максим. Аз дзулгæнæнмæ нæ ацæудзынæн. Нæ фысыммæ мын æхца ис, райс сæ æмæ мын сæ ратт, æз сæ бануазон... Нæ, райс сæ дæхицæн, чингуытæ дзы балхæн. Исыс сæ? Нæ дæ хъæуынц?.. Нæ хъæуынц... Науæд сæ айс? Ды хуы дæ? Кæд хъуыддаг афтæ у, уæд... Мæ разæй цæугæ! Цæ-у-у-гæ!..

Уый расыг кодта æмæ йæ цæстытæ, сырды цæстытау, æрттывтой. Коноваловимæ цы адæм бадт, уыдон мæ фæддæдуар кæнынмæ цæттæ уыдысты, – мæн уый нæ фæндыд æмæ мæхæдæг рацыдтæн.

Иу æртæ сахаты фæстæ та уыдтæн «Стенкæйы», Коноваловы къордыл ма дыууæ адæймаджы бафтыд. Иууылдæр уыдысты расыг. Коновалов сеппæтæй къаддæр. Уый зарыд. Йæ рæмбынкъæдзтæй фынгыл æрынцад æмæ цары хуынкъæй арвмæ кастис.

Расыггæнджытæ йæм бадгæйæ хъуыстой, иуæй-иутæ сæ хæкъуырщытæ кодтой.

Коновалов, йæ уадултыл йæ къухæй æнцайгæйæ, зарыд баритонæй æмæ-иу бæрзонд нотæйыл йæ зарæг фальцетмæ

ахызт. Кодта уый, стыр æмбудындынад кæм уыд, ахæм æнкъард зарджытæ, фыртыхстæй йæ цæсгом ныффæлурс, йæ цæстытæ чысыл æрцъынды кодта, йæ хъуыр размæ ракъуыпп. Аст расыг æмæ сырх цæсгомы йæм кастысты æмæ-иу стæм хатт сæ гуым-гуым æмæ сæ хæкъуырцытæ райхъуыстысты. Коноваловы хъæлæс хъырныдта, куыдта æмæ хъæрзыдта, – уыцы дзæбæх адæймаджы йе 'нкъард зарæг заргæйæ фенын стыр тæригъæд уыд.

Кабак уæззау тæфæй, расыг мукъутæй, дыууæ алагæнаг цырагъæй, чъизи æмæ сæгдыд хъæдын къултæй æмæ талынгдынадаей уыд йе 'мдзаг. Афтæ фенхъæлæн уыдаид: ам цæл кæнынц, удагасæй зæппадзы кæй бавæрдæуыд, ахæм адæм æмæ ма дунейы рухсæн хæрзбонгæнгæйæ, сæ иу йæ мæлæты размæ фæстаг хатт зары. Ме 'мбалы зарæджы зæланг кодтой æнкъарддынад, ныфссаст, æнæкæрон æнтъыснæг.

– Максим, ам дæ? Мæнмæ дæ есаулæй фæнды? – йæ зард фæуадзгæйæ, йæ къух мæнмæ æрбадаргæйæ, сдзырдта Коновалов. – Æз, æфсымæр цæттæ дæн... Мæхицæн бал æрæмбырд кодтон... мæнæ кæсыс. Ноджыдæр ма дзы разындыдæн. Уый ницы кæны. Пила æмæ Сисойкæмæ дæр фæсиддыстæм... алы бон дæр сæ кас æмæ галы фыдаей хæсдыстæм. Хорз? Цæуыс? Демæ чингуытæ рахæсс... Стенькæ æмæ мын иннæты тыххæй кæсдына, мæ хæлар. Ух, мæ зæрдæ уынгæг кæны... Уынг-гæ-æг.

Коновалов йæ тых, йæ бонæй фынджы тымбыл къухæй ныццафта. Агуывзæтæ æмæ æвгтæ сдзыгъал-мыгъул кодтой, æмæ йæ къорд куы фембæрста, уæд кабак уынаæрæй байдзаг.

– Нуазут, лæппутæ! – схъæр кодта Коновалов.

– Нуазгæ, дæ уд фæфидар кæн, куыд дæ фæнды, афтæ æнцъух!

Æз рацыдтæн, дуары раз уынджы æрлæууыдтæн, Коновалов хъæрзгæ хъæлæсæй куыд дзырдта, уымæ байхъуыстон, стæй та зарын райдыдта, æмæ æз дæр дзулгæнæнмæ араст дæн, мæ фæстæ ма мæйдары бирæ фæхъæрзыдта æмæ фæкуыдта расыг зарæг...

Дыууæ боны фæстæ Коновалов ацыд.

* * *

Райгуырын хъæуы культурон адæмы æхсæн, цæмæй адæймаг цæрын фæраза, цæмæй адæймаджы цæуын мачердæм бафæнда,

æгъдау царды цы гыщыл маргджын мæнгдзинадтæ ныффидар кодта, уыдонæй, хиуарзондзинады низæй, алы гæдыдзинæдтæй, иу ныхасæй, æнкъарддзинад æмæ зондфæлдахынадæй. Æз райгуырдтæн æмæ хъомыл кодтон уыцы дзыллæтæй иппæрдæй æмæ уымæ гæсгæ, мæ бон нæ уыд, культурæ куыд æмбæлы, афтæ базонын, цалынмæ не 'хсæнады фæлгæттæй рацæуынаен æмæ царды низджын ахастæй мæхи фæрæуæгдæр кæнынаен стыр фæндондзинад не 'рцыдис, уæдмæ.

Интеллигенцийы 'хсæн куыд у, хъæуты дæр афтæ æнтъыснæг æмæ æнкъард у. Æппæты хуыздæр у горæтгарæттæм цæуын, уыдон чъизи сты, фæлæ уæддæр сты уæрæх æмæ сæрибар, кæнæ та тезгъо кæнынмæ цæуын хъæуы райгуыраен бæстæйы быдыртæм æмæ фæндагтæм. Уый иттæг хорз у, адаймаг суæндрог ваййы, афтæмæй дзы фидар къæхты йеддæмæ ницы хъæуы.

Иу ныхасæй, фондз азы размæ тезгъо кодтон æмæ, сыгъдæг Уæрæсейыл цæугæйæ, Феодосимæ бахаудтæн. Уыцы рæстæджы уым донбылтæ арæзтой æмæ фæндагмæ иучысыл æхца акусыны ныфсæй арæзтадмæ бацыдтæн.

Фыццаг мæ фæндыд куыстмæ акæсын, нывмæ кæсæгау. Æз хохы сæрмæ ссыдтæн, уым æрбадтæн, кастæн бынмæ, æнæкæрон, тыхджын денджызмæ æмæ уымæн хъадамантæ чи арæзта, уыцы лыстæг адаммæ.

Мæ размæ рафæтæн куысты ныв: – дурджын донбылтæ уыдысты æмтъеры, алы ранæй дæр зынд дзыхъхъытæ, дуртæ æмæ хъæдæрмæджы рæдзæгъдтæ, тачкæтæ, хъæдтæ, æфсæйнаджы тæлмытæ, дондзæджындз хойæн дзæггортæ æмæ ноджыдæр хъæдæй алыхуызон дзаума, уыдон æхсæн змæлдысты адæм. Динамитæй хох хæлдтой, къахæнтæй йæ лыстæг кодтой, æфсæйнаг фæндагæн зæхх æмвæз кодтой, стыр мигæнæнты цемент змæстой, арæзтой дзы сардзины йас цыппæрдигъон дуртæ æмæ сæ уагътой денджызы, уылæнты титаникон тых бауromынаен.

Адæм, сæхи къухтæй цы хох ныппырх кодтой, уый тарбын бур хъæбысы уыдысты, раст уаллæтты хуызæн къæдз-мæдзытæ кæнгæйæ, æртын градусджын хуссайраг æнтæф бон, бырыдысты хуырты æмæ дурты цæндты æхсæнты, рыджы мидæг цы хъæды лыггæгтæ уыд, уыдон æхсæнты. Сæ алыварс уыд æмтъеры æмæ сын тæвд арв се змæлдæн ахæм хуыз лæвæрдта, цыма хуры зынг

цæст æмæ, сæ алыварс цы пырхæнтæ ис, уыдон хъуынтъыз нывæй хохы бынмæ лидзыныл архайынц.

Æнуд уæлдæфы адæмы гуыв-гуыв цыд. Дуртыл-иу райхъуыст къахæны цæфтæ; тачкæйы цæлхытæ æнкъард зарæг кодтой, дондзæджындзыл хойæн къулаг æмыр гуыпп кодта, куыдта зарæг «къобали», хъæдамайæг фæрæтты къупп-къупп цыд, алы хъæлæсæй хъæлæба кодтой адæмы тарбын æмæ фæныкхуыз фæлгонцтæ...

Иу ран, иу дзыгуыр, хъæрæй гъоппгæнгæйæ, архайдта хохы къæртт йæ бынатæй атулыныл, иннæ ран та уæззау хъæд истой æмæ-иу сынцайгæйæ, хъæр кодтой:

– Си-иис! – Æмæ сæ къахт хох ныллæг хъæлæсæй фæзмыдта: и-и-и!

Алы рæтты фæйнæджытæй цы къæдз-мæдзы фæндæгтæ арæзт уыд, уыдоныл адæм кæрæдзи фæстæ сындæггай цыдысты, дуртæй се ’дзаг чи уыд, ахæм тачкæтыл ныггуыбыр кæнгæйæ, сæ размæ та æндæртæ цыд афтид тачкæтимæ, цыдысты хæрз сындæг, иу минуты бæсты уæфыдысты дыууæ. Коперы размæ лæууыд алыхуызон адæмы бардз æмæ уыдон æхсæн чидæр тенорæй вазгæ зарыд:

Ех, æфсымæртæ, æгæр тæвд у!

Ех, тæригъæд нын куы ничи кæны!

О, ой æмæ мæ къобали,

Ныггуыпп кæнæм!

Згъæр бæндæн ивазгæйæ, гуыв-гуыв кодта адæмы бардз, коперы цæджындзы астæумæ-иу хæрдмæ стахт æфсæйнаджы къæртт, уырдыгæй-иу æрхауд, æмæ-иу копер ныррызт.

Хох æмæ денджызы æхсæн цы фæзуат уыд, уымæн йæ алы гæппæлы дæр архайдтой фæныкхуыз къаннæг адæм æмæ уæлдæф дзаг кодтой хъæрæй, рыгæй æмæ адæймаджы хиды тæфæй. Уыдон æхсæн зындысты уагдартæ, сæ уæлæ къандзолтæ, се згъæр цæппузыртæ хурмæ æрттывтой кæйдæр бур цæстытау.

Денджыз æрвгæроны мигъты онг афæтæн æмæ рæсуг уылæнтæ былыл сындæггай цæллахъ кодта, хурмæ тæмæнтæ калдта, цыма Гулливерау йæ мидбылты хæларæй худти, цыма зыдта, зæгъгæ, йæ куы бафæнда, уæд фезмæлдзæн æмæ лилипуты куыст æрбайсæфдзæн.

Денджыз йæ тæмæнæй цæстытæ риссын кодта, афтæмæй хуыссыд стырæй, тыхджынай, хæларæй; йæ комытæф донбылтæм уагъта æмæ уæндрог кодта фæллад адæмы, фæллойдгæнджыты, мæнæ хæлд донбылты афтæ дзæбæх чи рæвдауы, уыцы уылæнты сæрибар фезмæлд фæуынгæгдæр кæныны куысты мидæг чи ис, уыдон. Цыма сын тæригъæд кæны: – цард æй рагæй фæстæмæ æмбарын сахуыр кодта, зæгъгæ, уымæн йæ ныхмæ аразгæ чи кæны, уыдон æрмæстдæр цагъайрагтæ сты, æрдзимæ комкоммæ тох кæнынц æмæ уыцы тохы мидæг æрдзы тых дæр йæ маст исынмæ цæттæ у. Уыдон кæнынц æрмæстдæр аразгæ, цæрæнбонты фыдæбон кæнынц æмæ сæ хид у, зæххыл цыдæриддæр арæзтадæй ис, уыдон цемент; фæлæ уый тыххæй ницы исынц, сæ тых иууылдæр дæттынц савар кæныны монцæн, зæххыл диссæгтæ чи рæзын кæны, уыцы тырнынц динæдтæн, фæлæ сæ сæр кæм бавæрой, ахæм бынат сын нæ дæтты, хæрз гыццыл сын дæтты къæбæр дæр. Æрдзон тых сты уыдон дæр. Гъе, æмæ сын денджыз сæ куыстмæ мæстыйæ нæ, фæлæ рæвдаугæйæ уымæн кæсы, ницы пайда дзы ис уыцы адæмæн. Хох афтæ тынг чи сихсийын кодта, уыцы фæныкхуыз къаннаг уаллæттæ дæр денджызы æртæхты хуызæн сты, цæмæй денджыз йæ къабæзтæ дардыл аивазы уыцы æнусон тырнынц динæды тыххæй доныбылты фидар æмæ узал къæдзæхтæм фыццаг чи ацæуы æмæ уыдоныл, цæллахгæнгæйæ, фыццаг чи бабын ваййы, уыдоны хуызæн. Массæйы мидæг уыцы æртæхтæ ваййынц денджызы хуызæн, дымгæ сæ сæрты чысыл куы рафу кæны, уæд ваййынц тыхджын æмæ пырх кæнынмæ здæхт. Денджыз рагæй зоны, æдзæрæг быдырты пирамидæтæ чи арæзта, уыцы цагъарты дæр æмæ йæ хъазæн хидтæ кæмæн фехæлдта, æмæ йæ уый тыххæй æртæфондзыссæдз цæфæй бафхæрынмæ чи хъавыд, уыцы худæджы адæймаг Ксерксы цагъартæ дæр. Цагъартæ кæддæриддæр æмхуызон уыдысты, уыдонæн кæддæриддæр лæвæрдтой ма-мæлайы къæбæр, афтæмæй уыдон цæрæнбонты æххæст кодтой стыр æмæ диссаджы хъуыддæгтæ; чи сæ кусын кодта, уыдоны-иу иуæй-иу хатт схуыцау кодтой, арæхдæр та сæ æлгъитгæ кодтой, стæм хатт-иу сæ хуыцаутты ныхмæ дæр сыстадысты.

Сабыргай сызгъорынц уылæнтæ доны былтæм, адæм кæм лæууынц, уырдаæм, се 'нусон змæлд бауромынæн сын

дурынфидартгæ чи аразы, уыдон цурмæ. Сызгъорынц æмæ зарынц сæ зæлджын рæвдауæг зарæг, ивгъуыды тыххæй, ацы доныбылты æнусты дæргъы цы фæдтой, уыдонæн сеппæты тыххæй...

...Кусгæ чи кодта, уыдоны æхсæн уыд цавæрдæр æнахуыр адæм, къæсхуыр адæм, сæ сæртыл фескæтæ, хурсыгъд адæм, сæ уæлæ цъæх куырæттæ æмæ, æгъдты нараг чи уыд, сæ сыдзæгтæ та уæрæх кæмæн уыдысты, ахæм хæлæфтæ. Æз куыд рахатыдтон, афтæмæй уыдон уыдысты анатолиаг туркæгтæ. Уыдонæн сæ хурхон ныхас æмхæццæ кодта вятиты ивазгæ дзырдимæ, волгæйæгты тагъд ныхасимæ, хахойлæгты фæлмæн ныхасы уагимæ.

Уарæсейы уыд æххормаг рæстæг æмæ æххормагдзинад ардæм æрбасырдта, æнамонддзинад кæуыл анхæвзт, уыцы губернитæн сеппæтæй дæр бирæ адæм. Æмбæстон æмбæстонимæ куыста, афтæмæй дих кодтой къаннаг къордтæ: къордтыл, дзæгъæлхаттæ уæлдай бæрæгдæрæй зындысты сæ хæдбар уынд æмæ сæ ныхасы уагæй зæххы цъарыл цы адæм ис, уыдонæй, æххормагады сæраппонд зæххæй рæстæгмæ чи фæхицæн, фæлæ зæххы чи нæма ферох кодта, уыцы адæмæй. Уыдон уыдысты алы къордты: вяткæйæгты æхсæн дæр, хахойлæгты æхсæн дæр, уæлдай сын нæ уыд, сæхи сæ бынаты æнкъардтой кæмдæриддæр, фæлæ æнцондæр куысты тыххæй сæ фылдæр æрæмбырд коперы раз, тачкæтæй æмæ къахæнтæй куыстимæ абаргæйæ, уый бирæ æнцондæр уыд.

Æз сæм куы бацыдтæн, уæд уыдон бæндæнимæ сæ къухтæ æруагътой, куыстмæ нысангæнæгмæ æнхæлмæ кастысты коперы уæзласæн цалхы цыдæр сраст кæныны тыххæй, æвæццагæн-иу коперы цалх бæндæны ферхæцын кодта. Уый архайдта уæле – хъæдын мæсыджы сæр æмæ уырдыгæй хъæр кодта:

– Аиваз!

Бæндæны æнæбары аивæзтой.

– Фæ-лæуу!.. Ноджы дæр аиваз. Фæ-лæуу! Аиваз!

Йæхи рагæй чи нæ ныддаста, дзыгъуыр цæсгом æмæ салдатаг гуыры конд кæмæн уыд, ахæм зараг лæппу йе уæхсджытæ базмæлын кодта, йæ цæстытæ тæссармæ фæзылдта, схуыфыд æмæ ныззарыд:

– Къу-лаг дондзæджындзы зæххы ’фсæры...

Иннæ æмдзæвгæ цыфæнды хатыргæнаг цензурæ дæр нæ рауагътаид æмæ зæрдиаг худт расайдта, æвæццæгæн, чи зарыд, уыцы лæппу уадидагæн кæй æрбаймысыд, ахæм зарæг уыд. Æмбæлттæ худгæ кодтой, уый та йæ рихитæ здыхта, адамы ’хсæн сгуыхтдзинадыл чи сахуыр, ахæм артистау.

– Цæу-гæ! – йæхи нæ баурумгæйæ, коперы сæрæй ралæхурдта куыстмæ нысангæнæг. – Ныффæстиат кодтат!..

– Митрич, – атондзынæ!.. – фæдзæхста йын кусджытæй иу.

Уыцы хъæлæс ма фехъуыстон, кæмдæр зыдтон уыцы бæрзонд, бæзæрхыг адаймаджы, федтон ын йæ цæсгом æмæ йе стыр цъæх цæстытæ. Коновалов уа? Фæлæ Коноваловæн йæ рахиз къæмисæнæй йæ бæрзонд ныхмæ чи схызт, ахæм нос нæ уыд, Коноваловæн уыди рæсугъд фæтæн боцъо, уый та даст уыд æмæ, хахойлаг лæгау, дардта бæзджын рихитæ, сæ кæрæттæ бынмæ здыхт. Фæлæ йæ цыма кæддæр федтон. Æз йемæ адзурынвæнд скодтон, «куыстмæ бацæуыны» тыххæй кæимæ аныхас кæнын хъæуы, ууыл, æмæ дондзæджындз хойын кæд ныуадздысты, уымæ æнхъæлмæ кастæн.

– О-о-ух! О-о-ух! – тыхджын-иу ныуулафыд бардз, æрбадтис-иу, бæндæн-иу аивæзта æмæ та-иу фæстæмæ уайтагъд фестад, цыма-иу зæххæй йæхи атонынмæ хъавыд æмæ уæлдæфмæ стæхинаг уыд, уыйау. Коперы къæс-къæс цыд æмæ рызт, бæндæнимæ бардзы сæрмаæ ссыдысты фистæг, хурсыгъд æмæ хъуынджын цæнгтæ, сæ нуæрттæ тымбылтæ кодтой, фæлæ, дыууиссæдз путы чи ласы, уыцы цæнгæты къæртт уæлæмæ афтæ бæрзонд нал цыд, æмæ-иу хъæдыл куы ’рхауд, уæд йæ хъæр лæмæггæй лæмæггæдæр кодта. Уыцы куыстмæ кæсгæйæ, фенхъæлдæуыдаид, зæгъгæ, кувы гуымиры кувджыты дзыгуыр ныфссастæй, сæ мадзура хуыцаумæ сæ къухтæ сдаргæйæ, уый раз æргуыбыр кæнгæйæ. Хид, чъизи æмæ фæллад цæсгæмттæ, хуылыдз ныхыл ныхæст пыхцыл дзыккутæ, морæ бæрзæйтæ, тых архайдæй чи ризы, уыцы уæхсджытæ æмæ буæрттæ, се ’гас дæр гæзæмæ æмбæртт уыдысты алыхуызон скъуыдтæ хæдæттæ æмæ хæлæфтæй. Кусджыты нуæрттæ сиу сты æмæ уæнгуагъдæй архайдтой хуссайраг æнуд бон, хиды тæфæй зын улафæн кæм уыд, уыцы уæлдæфы мидæг.

– Ёггыæд уал уæд! – чидæр фæхъæр кодта маesty хъæлæсæй. Кусджыты кyxтæй бæндæнтæ феуæгъд сты æмæ æмдзедзырой кодтой коперы алыварс. Кусджытæ фæлладæй зæххыл æрбадтысты, сæ хид сæрфгæйæ, тыхулафгæнгæйæ, сæ синтæ къæдзтаегæнгæйæ, сæ уæхсджытæ сгаргæйæ æмæ уæлдæф дзаг кодтой гуыв-гуывæй.

– Ме ’мбæстаг! – сдзырдтон æз, кæй фæфиппайдтон, уыцы лæшпумæ.

Уый æнæбары ме ’рдæм фездæхт, йæ цæстытæ мæ цæсгоммæ фæзылдта æмæ сæ, мæнырдæм æдзынæг кæсгæйæ, æрцъынд кодта.

– Коновалов!

– Фæлауу... – уый мын мæ сæр фæстæмæ фесхуыста, цыма мын мæ къубалыл фæхæцынмæ хъавыд, уыйау, стæй æваст сцин кодта æмæ йæ мидбылты бахудт.

– Максим дæ... Ёлгыст. Мæ хæлар... и? Ды дæр дæ бынатæй фенкъуысттæ? Бæгъæввæдтимæ дæхи ныффыстай? Уый хорз хъуыддаг у. Иттæг хорз. Раджы рацыдтæ? Кæцæй цæуыс? Ныр æз æмæ ды а-зæххыл æрзилдзыстæм. Уым цæй цард ис? Фæсте зæгъын. Ёнкъарддзинад æмæ фыдæбон. Ёз та, æфсымæр, дæуæй куы фæхицæн дæн, уæдæй фæстæмæ алы рæтты зылын. Уæвгæ, кæм нæ уыдтæн! Цы уæлдæфæй нæ улæфыдтæн... Дæхи куыд хорз сфæлыстай... нал дæ базындауыдзæн, дарæсæй – салдат, цæсгомæй – студент! Гы, куыд у, хорз у, афтæ цæрын, иу бынатæй иннæмæ? О, фæлæ ма Стенькæйы хъуды кæнын... Тарасы дæр, Пилайы дæр. Сеппæты дæр...

Мæ фарс мын тымбыл кyxæй басхуыста, йæ фæтæн армы тæпæнæй-иу мын ме уæхск æрхоста. Ёз ын йæ фарстытæн дзуапп дæттын нæ фæрæзтон, æрмæст мæ мидбылты худтæн æмæ йын кастæн йæ ирд цæсгоммæ, мæнæн дæр йæ фенд æхсызгон уыд, иттæг æхсызгон, Коноваловы фенд мын мæ ивгъуыд цард мæ зæрдыл æрлæууын кодта. Уый та ныры цардæй хуыздæр уыд.

Æппын фæстаг мын мæ зæронд хæлары бафæрсын бантыст йæ ныхы нос æмæ йæ къæбæлдзыг сæрыхъуынты тыххæй.

– Ахæм хабар уыд æмæ æртæ æмбалимæ Румины арæныл ахизынвæнд скодтон. Румины куыд цæрынц, уый фенын мæ фæндыд. Араст стæм Кагулæйæ, ахæм бынат ис Бессарабийы,

араны тæккæ цур. Кæй зæгъын æй хъæуы, æхсæвыгон нæхицæн сындаеггай цæуæм. Гъе, фæлæ комкоммæ хъахъхъæнджытæм бахаудыстæм. Мах лидзынмæ фестæм æмæ мын уым иу салдат мæ сæр æрдаудта. Уыйас тынг мæ нæ ныццафта, фæлæ уæддæр рынчындоны мæйæ фылдæр фæчыцыдтон. Æмбисонды хабар уыд уый. Махырдыгон салдат разынд. Нæ муроймаг... Йæхи дæрын уайтагъд госпитæлы æрхуыссын кодтой – контрабандист æй ныццафта, кардæй йын йæ гуыбын барæхуыста. Мах кæрæдзи бамбæрстам æмæ нæ хъуыддæгтæ равзæрстам. Салдат мæ фæрсы: уæдæ, дам, дын дæ сæр æз æрфастон? – Æвæццагæн, кæд ыл сæттыс, уæд. – Æвæццагæн, дам, æз уыдаин; мæсты, дам, ма кæн, – ахæм службæ у. Æнхæлдтам, зæгъгæ, контрабандаимæ цæут. Мæнæ, дам, мæнæн дæр хæрзиуæг радтой, мæ гуыбын мын барæхуыстой. Цы бачындæуа, цард æцæг хъазт у. Æмæ мах дæр схæларгтæ стæм. Хорз салдат у Яшкæ Мазин... – Уæд дæ къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ та? – Къæбæлдзыг? Мæ къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ, ме 'фсымæры хай, тифы фæстæ адастон. Тифæй садтæн. Арæны сæрты мæхи фæндæй кæй ацыдтæн, уый тыххæй мæ Кишиневы ахæстони бакодтой æмæ мæ уым тиф йæ уæлныхты систа... Йæ быны мæ æркодта, тыххæйты ма сындидзыдтон. Чи зоны, æмæ бынтондæр нал сыстадаин, фæлæ мæм рынчынтæм зилæг иттæг зæрдиагæй базылд. Æз ма, ме 'фсымæры хай, дис дæр кодтон, зилы мæм, сывæллонау, фæлæ йæ æз цæмæн хъæуын? Мария Петровна, зæгъын, ныууадз уыцы хъуыддæгтæ, æфсæрмы кæнын. Æмæ уый та худгæ кодта. Хæларзæрдæ чызг уыд. Иуæй-иу хатт-иу мын æмбисонды чингуытæ касти. Гъе, зæгъын, ахæм æндæр исты дзы ницы ис? Уæд англисаг матросы тыххæй иу чиныг æрбахаста, нау куы дæлдон кодта, уæд ма дзы иу адæймаг фервæзт, уый иу æдзæрæг сакъадахмæ бафтыд æмæ иунæгæй цард. Æмбисонды хабар уыд. Уыцы чиныг мæ зæрдæмæ тынг фæцыд; уырдаем æм араст уыдаин. Æмбарыс, куыд хорз цард у уый? Сакъадах, денджыз, арв, иунæгæй сабыр дæхицæн цæрыс, алцыдæр дæм ис, дæ сæрибар! Иу хъæддаг лæг ма дзы уыд. Фæлæ æз хъæддаджы фæдæлдон кодтаин – цæмæн мæ хъæуы. Æз иунæгæй дæр не 'нкъард кæнын. Ахæм чиныг кастæ, нæ?

– Гъы æмæ уæддæр ахæстонæй куыд рацыдтæ?

– Афтæ, рауагътой мæ, стæрхон мын кодтой, сраст дæн æмæ

мæ рауагътой. Хæрз æнцонай... цы уый зоныс? Æз абон нал кусын, хæйрæджы хай фæуæд. Мæ къухтæн хорз фæдæн, æгъгъæд у. Иу-æртæ сомы мæм æхца ис, абонай дæр дыууæ абазийы райсдзынæн. Кæсыс, цас фæллоу мæм ис. Иу ныхасæй, мемæ цом. Мах барачы нæ цæрæм, фæлæ мæнæ ам, æввахс, хохы... адæймагæн цæрынаен дзæбæх чи у, ахæм лæгæты. Дыууæйæ цæрæм, ме 'мбал рынчын у – тæфсæг æй скъуыбылой кодта... Цæй, ды уал ам абад, æз та нæ хистæрма... Æз ныртæккæ.

Дондзæджынды хойджытæ бæндæнтæм куыддæр фæвнæлдтой куыст райдайыны тыххæй, афтæ Коновалов фестад æмæ араст. Æз дурыл бадгæйæ баззадтæн, кастæн, мæ алыварс æлдариуæг чи кодта, уыцы уынарджын змæлдмæ æмæ цъæхбын денджызмæ.

Коноваловы бæрзонд фæлгонц адæмты æхсæнты, дурты цæндты, хъæдты æмæ тачкæты æхсæнты тагъд-тагъд уади æмæ дард ран фæууон. Уый йæ къухтæ тилгæйæ цыд, йæ уæлæ уыд цыбыр, уынгæг цъæх хæдон, дæрзæг кæттаг хæлаф æмæ уæззау дзабыртæ. Йе стыр сæрыл йæ урсбын къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ зæу-зæу кодтой, иуæй-иу хатт-иу фæстæмæ фæзылд æмæ-иу мын йæ къухтæй цыдæртæ амыдта. Уый та уыд уæнгрог, сцæрдæг та, сныфсджын æмæ стыхджын. Йæ алфамбылай алы рæтты куыстой, хъæд къæс-къæс кодта, дур къæртгай хауд, æнкъард хъинц-хъинц кодтой тачкæтæ, сыстадысты-иу рыджы мигътæ, хæрхæргæнгæ цыдæр хауд æмæ адæм дзолгъо-молгъо кодтой, æлгыстой, оххытæ кодтой æмæ зарыдысты...

Хъæлæба æмæ змæлды æхсæн мæ хæлары рæсугъд фæлгонц дзæбæх зынд, уый стыр къæхдзæфтæ кæнгæ кæдæмдæр тырныдта.

Нæ сæмбæлдай иу-дыууæ сахаты куы рацыд, уæд æз æмæ Коновалов хуыссыдыстæм, цæрынаен дзæбæх чи уыд, ахæм лæгæты. Ам раджы кæддæр дур къахтой æмæ дзы бакодтой цыппар адæймаджы дзæбæх кæм бацыдаиккой, ахæм цыппæрдигъон къуск, цæмæй адæймаг лæгæтмæ бахылдаид, уый тыххæй хъуыд зæххыл æрхуыссын, стæй мидæмæ бабырын, къусджы дæргъ уыдаид иу æртæ адылийы, фæлæ йæм бынтон бабырыдаиккам, уый сæр нæ нæ хъуыд, æмæ тас дæр уыд, дур куы 'рхауа, ууыл гуызаваæ кодтам, æмæ иугæр куы æрхауаид, уæд нæ уым баныгæдтаид. Мах, кæй зæгъын æй хъæуы, уый нæ фæндыд æмæ мæнæ афтæ бакодтам: нæ къæхтæ æмæ гуыртæ

лæгæтгонды уыдысты, узал дзы уыд, нæ сæртæм та хур каст, иу ныхасæй, дуры фæхс куы æрхаудтаид, уæд нын ныммур кодтаид æрмæстдæр нæ сарты къуыдыртæ.

Рынчын дзæгъæлхæт хурмæ рабырыд æмæ махæй иу-дыууæ санчъехы æддæдæр æрхуыссыд, гъе, фæлæ ризгæ-ризын йæ дæндæгты къæс-къæс цыд. Хахойлаг уыд къæсхуыр æмæ даргъ: «Полтавæйæ дæн», – хъуыдыгæнгæйæ, загъта уый.

Уый зæххыл ратул-батул кодта, донгъуыз скъуыдтæ хъæццулы йæхи тухгæйæ; йæ архайдæй ницы цæуы, уый уынгæйæ, æлгъыста, фæлæ уæддæр йæхи тыхта, йæ гыццыл сау цæстытæ-иу æрцъынд кодта, цыма-иу истæмæ æдзынаг каст, уыйау. Хур нын æнауæрдонæй нæ къæбуттæ сыгъта, Коновалов ма салдатаг цинелæй ауондар сарæзта, лæдзджытæ зæххыл афидар кодта æмæ сыл цинел байтыдта. Бухтæйæ нæм хъуыст куысты æмыр уынар, фæлæ йæ нæ уыдтам: нæ рахиз фарс денджызы былыл – урс хæдзæрттæ кæм уыд, ахæм горæт, галиуырдыгæй – денджыз, нæ акомкоммæ дæр – денджыз, цæст ыл не 'ххæст æмæ йæ сæрмаæ цъæх фæлмы алы хуызæттæ сиу сты æмæ сæ рæсугъддзинадæй рæвдыдтой зæрдæ æмæ цæстыты.

– Хур куы аныгуыла, уæд арт бандзардзыстæм, цай сфыцдзыстæм, дзул нæм ис, дзидза дæр. Харбыз дæ хъæуы?

Уый йæ къахæй лæгæты къуымæй харбыз ратылдта, йæ дзыппæй кард сита, æмæ харбыз лыггæнгæйæ дзырдта:

– Денджызы раз куы вæййын, уæд алы хатт дæр фæхъуыды кæнын: йæ алфамбылай адæм афтæ цъус цæмæн цæры? Адæм денджызы был хуыздæр уаиккой, уымæн æмæ уый рæвдауаг у... Адæймаджы хорз хъуыдытыл бафтауы. Гъы, радзур-ма, а фæстаг азты дæргъы дæхæдæг та куыдтæ цæрыс?

Æз ын дзурын райдыдтон. Денджыз дард ран налхъуыт æмæ сыгъзæрин хуыз æрбавæрдта, хурмæ сæхи систой сырхбын-фæздæгхуыз фæлмæн мигътæ. Адæймагмæ афтæ каст, цыма денджызы бынæй, урс цъуппытæ кæмæн ис, митæй аив фæлыст чи у, хур йæ фæстаг хъырмыз тынтæ кæуыл байтыдта, ахæм хæхтæ сзындис.

– Максим, ды горæты дзæгъæлы хъеллау кæныс, – загъта Коновалов, мæ хабæрттæм куы байхъуыста уæд. – Стæй йæм цæмæ тырныс? Горæты цард æмбыд у, смаггæнаг. Нæ дзы

уæлдæф ис, нæ фезмæлæн, адæймаджы цы хъæуы, уыдонæй дзы ницы ис. Адæм? Адæм кæмдæриддæр ис... Чингуытæ? Цæй, æгъгъæд дын у чингуытæ кæсын. Уыдон тыххæй, мыййаг, куы нæ райгуырдатæ... Стæй чингуытæ дæр ницы сты... Балхæн æй, хызыны йæ савæр æмæ цом. Мемæ дæ Ташкентмæ цæуын нæ фæнды? Самаркандмæ кæнæ ноджыдæр æндæр искæдæм?.. Уый фæстæ та Амурмæ... фæнды дæ? Æз, æфсымæр, а-зæххыл зылынвæнд скодтон – уый æппæтæй дæр хуыздæр у. Цæуыс æмæ ног истытæ уыныс... хъуыды дæр ницæуыл кæныс... Цæуыс, дымгæ дыл æмбæлы æмæ дын дæ зæрдæйы рыгтæ ахæссы. Æнцон цард, сæрибар цард. Ничи дæ бахыгдардзæн, ничи дæм ницы сдзурдзæн. Хæрын дæ куы фæнда, уæд иу сомырдæджы бæрц акус: куыст куы нæ уа, уæд кæрдзын ракур, ратдзысты дын. Афтамæй ма бирæ зæххытæ уæддæр фендзынæ... Фендзынæ алы рæсугъдзинаæдтæ. Цæуæм?

Хур аныгуылд. Денджызы сæрмæ мигътæ фæтарбын сты, йæхæдæг дæр та кæнын байдыдта æмæ узал уæлдæф раулафыд. Стæм рæтты стъалытæ сыгъдысты, бухтæйæ нал хъуыст куысты гуыв-гуыв, æрмæст ма дзы адæмы ныхас, ныуулафынау, хъуыст. Æмæ-иу дымгæ махы 'рдæм куы раулафыд, уæд-иу йемæ æрбахаста доны уылæнты сæрсæраг хъынцъым.

Æхсæв фæталындæр, æмæ, хахойладжы кæд фондз минуты размæ дзæбæх уыдтон, уæд ма ныр зыны хæрз чысыл, батымбылтæ, афтæмæй.

– Арт куы уайд, – схуыфгæйæ, загъта хахойлаг.

Коновалов кæцæйдæр хъæбысы дзаг цыыхырытæ æрбахаста æмæсылспичкæбадардта; зынджы лыстæг æвзæгтæ бурписиджын хъæды рæвдаугæйæ сдæрдтой... Фæздæджы къуыбæрттæ къæдз-мæдзтæ кодтой денджызы уымæл сыгъдæг уæлдæфы. Нæ алыварс сабырдæр кодта, мыртæ мæйдары тадысты. Мигътæ фæпырх сты. Тарбын цъæх арвыл стъалытæ тæмæнтæ скалдтой, денджызы хъæдабæ уæлцъарыл дæр фергтив-фергтив кодтой кæсагахсджыты лодкæты цырæгътæ æмæ доны йæхи чи надта, уыцы стъалытæ. Арт уыди стыр, бурбын дидинаæджы хуызæн. Коновалов ыл цайдан бавæрдта, æмæ йæ уæрджытæ æрбахъæбыс кодта, афтæмæй цæхæрмæ хъуыдыгæнгæйæ касти. Хахойлаг æм, стыр гæккуыриау, хæстæгдæр бабырыд.

– Адæм фæцарæзтой горæттæ, хæдзæрттæ, æрæмбырд сты горæтты, зæхх сафынц, хуыдуг кæнынц, кæрæдзи ссæндынц... Уый дæр дын цард. Нæ, мæнæ и цард, мæнæ мах куыд цæрæм, уый у цард.

– Уæдæ, – йæ сæр батылдта хахойлаг, – зымæгмæ ам фæйна халагъуды куы скæниккам, кæнæ фæйна хъарм къуымы, уæд дзы æхсинты цард кæниккам... Уый йæ иу цæст æрцъынд кодта æмæ Коноваловмæ зулмæ бакаст.

– Уый раст у, – фæтыхст Коновалов, – зымæг æлгъыст рæстæг у. Фæлæ уæддæр стыр горæттæ нæ хъæуы... Цæмæн æмбырд кæнынц адæм ахæм рæттæм, дыууæ, æртæ адæймаджы иумæ цæрын куы нæ фæразынц, уæд? Æз мæнæ цы зæгъинаг уыдтæн! Æмæ æцæг куы ахъуыды кæнай, уæд адæймагæн горæты дæр æмæ быдыры дæр бынат нæй, никуы йын ис бынат. Фæлæ уыдонны тыххæй куы нæ хъуыды кæнæм, уæд хуыздæр... Ницы æрхъуыды кæндзыстæм, адæймаджы зæрдæ дзы цы фæрисса, æндæр.

Æз афтæ æнхæлдтон æмæ Коновалов бирæ кæй фæрацу-бацу кодта, уый йын йæ зæрдæйы хатт аивта, фыццаг куы базонгæ стæм, уæд йæ зæрдæйы цы æнкъарддзинады тæппытæ уыд, уыдон ын сæрибар уæлдæф, пакъуыйау, ахаста, фæлæ та мын мæнæ ацы ныхæстæ мæ хæлары мæ размæ æрлæууын кодтой, æз æй куыдæй зыдтон, ахæмæй, «тæпп» агурæг адæймагæй.

Цардыл гуырысхо æмæ хъуыды кæныны марг ма уæддæр хордта Коноваловы тыхджын фæлгонцы æмæ йе 'намонд тæнзæрдæйы. Ахæм «хъуыдыгæнаг» адæмтæ уырысы царды мидæг бирæ ис æмæ уыдон алкæмæй дæр æнамонддæр сты, уымæн æмæ сæ хъуыдыйы уæз сæ зонды къуырмадзинадæй фæфылдæр. Æз мæ хæларæн тæригъæд кодтон, афтæмæй йæм бакастæн, фæлæ мын, цыма уый мæ хъуыдытæ базонымæ хъавыд, уый хуызæн тыхстæй фæхъæр кодта:

– Максим, æз æрымысыдтæн нæ ивгъуыд цард. Дæуæй куы фæхицæн дæн, уæд цас фæцыдтæн, цас диссæгтæ федтон... Фæлæ мын мæ зæрдæ цы барухс кæна, ахæмæй зæххыл ницы ис. Мæхицæн царды мидæг бынат не ссардтон.

– Æмæ, иу æфсондз дæр кæмæн нæ бæззы, ахæм бæрзæимæ

цæмæн райгуырдтæ? – цайдан артæй исгæйæ, Коноваловы бафарста хахойлаг, узал зæрдæйæ.

– Нæ, уæдæ ма мын зæгъ, – фарста Коновалов, – æнцад цæрын ма бон цæуылнæ у?

– Адæм æдыхстæй цæрынц, алчи сæ йæ хъуыддаджы кой кæны, ис сын устытæ, сывæллæттæ æмæ алцы дæр... куыстмæ дæр сæ зæрдæ райы. Мæнæн та ма бон нæу. Стыхсын. Æнкъард зæрдæ цæмæн дæн?

– Уый дын адæймаг, – бадис кодта хахойлаг, – дæхи куы хæрай, уæд дын фенцондæр уызæн?

– Раст зæгъыс... – æнкъардæй йемæ сразы Коновалов.

– Æз кæддæриддæр гыццыл дзурын, фæлæ цы зæгъын хъæуы, уый зонин. – Йæ ризæгимæ тохгæнгæйæ, æппæлæгау, загъта хахойлаг.

Уый схуыфыд, тыхсын райдыдта æмæ артмæ зæрдиагæй тутæ кодта. Æхсæв уыд сабыр æмæ мæйдар. Нæ сæрмæ арв дæр талынг. Мæй нæма скасти. Афтæ мæйдар уыд, æмæ денджызы æнкъаргæ йеддæмæ уынгæ нæ кодтам. Афтæ нæм касти, цыма зæххыл сау мигъ æрбадт. Арт мынæг кодта.

– Схуыссæм, – загъта хахойлаг.

Мах лæгæтгондмæ бабырыдыстæм æмæ, уырдыгæй нæ сæртæ æддæмæ радаргæйæ, схуыссыдыстæм. Коновалов схуыссыд æмæ йæ къах дæр нал атылдта, афтæмæй тынг бафынæй. Хахойлаг цыдæр архайдта, æмæ йæ дæндæгты къæрцц-къæрцц цыд. Æз бирæ фæкастæн, цæхæр куыд æртхутæг кодта, уымæ: фыццаг уыд ирд æмæ стыр, стæй чысылгай къаддæр кæнын байдыдта, æртхутæг æй æрæмбæрзта æмæ бамынæг. Æрмæстдæр ма дзы цыди хъарм тæф.

Æз æм кастæн æмæ хъуыды кодтон.

– Афтæ неппæт дæр... Уæд та тынгдæр куы ссыгъдæуайд... Мах æртæ боны фæстæ Коноваловæн хæрзбон загътам. Æз цыдтæн Кубанмæ, уый нæ фæндыд. Уæддæр æнхъæлдтам, зæгъгæ, та кæрæдзиуыл фæстæмæ сæмбæлдзыстæм.

Фæлæ нал...

Быранмæ æнхæлмæ кæсгæйæ, уыдон дыууæйæ дæр бæрхуыссыдысты доны бæрзонд былы аууоны æмæ æнæдзургæйæ бирæ фæкастысты Кубан-доны цыр дæмæ лакъон уылæнтæм сæ къæхты бынмæ. Ленкæ арæдзæ-мæдзæ кодта, фæлæ фыдыфыд Архип, йæ риуы хуылфы уæззау, æлвасæг рис æмбудгæйæ, нæ фæрæзта бафынæй. Зæххы тар морæхуыз фоныл уыдон бырæгътæ æмæ æмпылд фигураетæ чысылгай зындысты дыууæ тæригæддаг къуыбарæй: иу – стыр дæр, иннæ – къаддæр; фæлмæцыд, хурсыгъд æмæ рыг цæсгæмттæ уыдысты раст сæ бур бызгъуырти хуызæн.

Дада Архипы царм æмæ стджытæ мæллæг æмæ даргъ гуыр адаргъи змисы нараг уаццагыл цæхгæрмæ, – уый, бур ронау, адаргъи доны былыл, къардиуæй доны 'хсæн, – фынай Ленкæ та тымбылæй хуыссыди дадайы фарсмæ. Ленкæ чысыл, тæлæссонд, бызгъуырти мидæг уыди дыркъуымтæ къалиуы хуызæн, саст чи 'рцыди дадайæ – зæронд хуыскъ бæласæй, доны уылæнтæ ардæм кæй æрхастой æмæ доны былы змисмæ кæй раппæрстой, уымæй.

Дада, йæ сæр йæ цонгыл сæвæргæйæ, фæлгæсыди донæн йæ иннæ былмæ, хур парахатæй кæдæм каст, йæ кæрæтты ранæй-ран хæрис къудзитæ кæмæн уыди; къудзиты аууонæй зынди быраны сау фарс. Уым уыди афтид æмæ æнкъард. Доны цурай лæгъз быдыры 'рдæм цыдис фæндаджы фæныкхуыз уаццаг; уый уыди куыддæр æнæхатыр æмраст, хус æмæ æфтыдта æнкъарды.

Йæ зæронд хуыст æмæ хæлд цæстытæ, сырх, рæсыд уæлтгыфæлттæ тагъд-тагъд тыхст ныкъуылдтой, йæ æнцъылдтæй дзаг цæсгом та хъизæмары æнкъарддзинады цæстæнгасæй ныддури. Уайтагъд та-иу ссыди йæ уромгæ хуыфт æмæ, йæ

фыртыфыртмæ бакæстгæйæ, йæ дзых æхгæдта йæ къухæй. Йæ хуыфт уыди фæсус, хурхгæнаг, зæронды зæххæй стын кодта æмæ йын йæ цæстытæй лæмæрста егъау цæстысыгтæ.

Йæ хуыфт, стæй ма доны уылæнты сыр-сыр змысыл, – æндæр быдыры нæ уыди сыбыртт дæр... Лæгъз быдыр тыгъдæй лæууыди донæн йæ дыууæ фарсы дæр, дынджыр, бур, хурсыгъд быдыр, æмæ æрмæст уартæ уым, горизонтыл дард, зæронд цæст чысылтæ йеддæмæ кæй нæ ахсы, хæмпус уылæнтæ хаста сызгъæрин мæнæуы быдыр æмæ йæм цæхæртæ калгæ арв хауди æрмæст. Зындысты дзы гæдыбæлæсты æртæ фидауцджын гуыры; афтæ касти, цыма уыдон куы фæваййынц къаддæр, куы сваййынц бæрзонддæр, арв та, стæй уый цы мæнæуы æрæмбæрзта, уыдон дæр, змæлынц, куы ссæуынц уæлæмæ, куы та æрцауынц дæлæмæ. Æмæ дын-иу уыдæттæ æвиппайды фæаууон сты лæгъз быдырты æрттиваг, æвзит хæлур-фæлмы æдде.

Уыцы хæлурагæс фæлм цыма кæлгæ кодта, уыйау, æрттиваг æмæ сайаг, хаттæй-хатт дардæй калд донæй йæ тæккæ былмæ, æмæ уæд йæхæдæг дæр цыма уыди цæугæдон, æвиппайды арвай æркæлгæ, арвæн йæхи хуызæн сыгъдæгæй æмæ æнцадæй.

Уæд зæронд Архип, уыцы диссаг цы у, уый нæ зонгæйæ, – сæрфта йæ цæстытæ æмæ йæхинымæр æнкъардæй хъуыды кодта, уый йын æнтæф æмæ лæгъз быдыр исынц йæ цæстытæ дæр, йæ къæхты тых ын куыд байстой, афтæ.

Абон йæ æууæлтæ а фæстаг рæстæджы цы уыдысты, уымæй бирæ æвзæрдæр сты. Уый фиппайдта, рæхджы кæй амæлдзæн, æмæ йын кæд уый бынтон хъауджыдæр нæ уыд, хъуыды дæр ыл нæ кодта, раст æнæбары бегарайау, уæддæр æй фæндыд амæлын дард, ам нæ, фæлæ йæ райгуырæн бæстæйы, æмæ ма йæ ноджыдæр тынг мæты æфтыдта йæ фыртыфырт... Цы фæуыздæн Ленкæ?..

Уый алы бон дæр цалдæр хатты уыцы фарст æвæрдта йæ размæ, æмæ-иу уæд йæ хуылфы цыдæр æрбампылдтæ ис, ауазал-иу ис, æмæ йын-иу уæнгæл сси алцыдæр, æрфæндыди-иу æй ныртæккæ фæстæмæ сæхимæ – Уæрæсемæ аздæхын.

Фæлæ дард у Уæрæсемæ цауын... Цыфæнды фæкæнай, уæддæр нæ бахæцца уыззынæ, амæлдзынæ искуы фæндагыл. Ам, Кубаны бæстæйы, мæгуырæн рæдау сты; адæм сеппæт дæр

хъæздыг, кæд уæззау сты æмæ ныл худгæ кæнынц, уæддæр. Нæ уарзынц магуырты, уый тыххæй æмæ хъæздыг сты...

Цæстысыгæй уымæл цæстæнгас йæ фыртыфыртмæ ныд- даргæйæ йын дада йæ дæрзæг къухæй сындæггай асарфта йæ сæр.

Уый фезмæлыд æмæ йæм скасти йæ арвхуыз цъæх цæстытæй: стыртæ, арф цæстытæ, нæ уыдысты сывæллоны цæстыты хуызæн, фæлæ зондджын æмæ ноджыдæр стырдарæй зындысты йæ мæллæг, хæбуз-низæй къуырфгæндтæ чысыл цæсгомыл, тæнæг, æнæтуг былтимæ æмæ цыргъ фындзимæ.

– Æрбацауы? – афарста уый æмæ, йæ къух йæ цæстыты сæрмæ тьæпæн авæргæйæ, аууонæн, хуры тынтæй æрттивгæ донмæ акасти.

– Нæма, не ’рбацауы. Лæууы. Цы йæ хъæуы ам? Ничи йæм дзуры, æмæ лæууы, уæдæ цы... – сабырæй райдыдта дзурын Архип, йæ фыртыфырты сæр къухæй лæгъз кæнын нæ уадзгæйæ. – Рæдзæ-мæдзæ кодтай?

Ленкæ æнæбæрæг атылдта йæ сæр æмæ змисыл адаргъи. Иу дзæвгар æнæсдзургæйæ фæлæууыдысты.

– Æз ленк кæнын куы зыдтаин, уæд махи наин, – донмæ лæмбынагæй кæсгæйæ, сдзырдта Ленкæ. – Дон æгæр цырд у, и! Махмæ нæй ахæм дæттæ. Цæмæн тырны? Згъоры, цыма барæджы кæнынæй тæрсы...

Æмæ Ленкæ, разы нæ уæвгæйæ, доны ’рдæм йæ чъылдым аздæхта.

– Цы дын зæгъон, байхъус-ма, – ахъуыдыгæнгæйæ, дзурын райдыдта дада, – цæй-ма, нæ рæттæ райхалæм, рæтты кæрæдзийыл абæттæм, æз дæ дæ къæхтæй бабæтдзынæн, ды та ныббыр, най дæхи...

– Гъе, гъе!.. – зондамонæгау, аивæзта йæ ныхас Ленкæ. – Цы æрхъуыды кодта! Ды, æвæццагæн, афтæ зæгъыс, нæ мæ аласдзæн? Æмæ дыууæйæ дæр доны фесæфдзыстæм.

– Æцæг раст куы у уый! Аласдзæн. У-у, кæс-ма йæм, куыд бырсы... Зоныс, уый уалдзæджы куы раивыла – гъе, уæд-и-и!.. Æмæ дзы уыгæрдæнтæ дæр пас ис – бæллæх! Хосгæрстытæн нæй кæрон дæр!

Ленкайы дзурын нæ фæндыд æмæ та фыдыфыдаен дзуапп нæ радта, йæ къухтæм хус æлыджы къуыбар сигæйæ æмæ йе 'нгуылдзтæй рыг мур кæнгæйæ, хъуыддагхуыз æмæ цауылдæр хъуыды кæнгæйæ.

Дада касти æмæ, йæ цæстытæ æрцъыннд кæнгæйæ, цауылдæр хъуыды кодта.

– Гъеныр мæнæ... – сабыр æмæ даргъгомау ныхасæй райдыдта дзурын Ленкæ, йæ къухæй рыг акалгæйæ. – Ацы сыджыт ныр... æз æй мæ къухтæм систон, æрмуртæ йæ кодтон æмæ сси рыг... æрмæст ма дзы баззади рыджы муртæ, цæст сæ тыххæй æвзары...

– Гъе, æмæ уымæй цы? – бафарста Архип æмæ схуыфыди, йæ цæстытыл цы цæстысыгтæ рауади, уыдон мидæгæй йæ фыртыфырты стыр æмæ хус æрттиваг цæстытæм фæкæс-фæкæс кæнгæйæ. – Цæй тыххæй зæгъыс уый? – фæсхуыфт ма йæ ныхасыл бафтыдта фыдыфыд.

– Афтæ... – йæ сæр банкъуыста Ленкæ. – Уый тыххæй, æмæ ма кæс – уæртæ цæй хуызæн у йеппæт дæр!.. – ацамыдта йæ къухæй доны фаллаг фарсмæ. – Æмæ йыл арæзт ис алцыдæр... Æз æмæ ды цал горæтыл ахызтыстæм! Адæм та алы ран дæр цас ис!

Æмæ та, йæ хъуыды куыд æрцахса, уый нæ зонгæйæ, Ленкæ æнæдзургæйæ, йæ алфамбылаймæ акæс-акæс кæнгæйæ, хъуыдытæ кæнын байдыдта.

Дада дæр иучысыл фæци æнæсдзургæ, стæй уæд, йæ фырты-фыртмæ бынтон хæстæг æрбабадгæйæ, лæгъз сдзырдта:

– Мæ зондджын дæ ды! Ды раст загътай – æппæт дæр у рыг... горæттæ дæр, адаем дæр, æз æмæ ды дæр – æрмæст рыг. Ех... ды, Ленкæ... ды чиныджы куы зыдтаис... дард ацыдаис. Æмæ цы фæуыдзынæ, цы, и?..

Зæронд лæг æрбахъæбыс кодта фыртыфырты сæр æмæ йын аба кодта.

– Фæлауу... – йæ гæны æнгæс сæры хъуынтæ дадайы ризгæ æмæ дæрзæг къухтæй уæгъдгæнгæйæ, иучысыл фæцырддæр уæвгæйæ, фæхъæр кодта Ленкæ. – Куыд зæгъыс? Рыг? Горæттæ æмæ æппæт?

– Уыдон афтæ сты хуыцауы кондæй, мæ чысыл бæлон. – Æппæт дæр – зæхх, зæхх та йæхæдæг дæр у рыг. Алцыдæр ыл мæлы... Афтæ, гъе! Уымæ гæсгæ адæймаг хъуамæ цæра кусгæйæ æмæ æнцад. Гъеныр, мæнæ æз. Æз дæр тагъд амæлдзынæн... – æндæр хъуыдытæм асхъиудта æмæ ма йæ дзырдтыл æнкъардæй афтыдта. – Уæд ды æнæ мæн кæдæм фæцæудзынæ?..

Ленкæ йæ фыдыфыдæй арæх хъуыста уыцы фарст, схъыг ис мæлæты тыххæй дзурынæй, æнæсдзургæйæ йе 'ргом иннæ 'рдæм аздæхта, кæрдæджи хал стыдта, йæ дзыхы йæ авæрдта æмæ йæ æууилын байдыдта.

Фæлæ зæронд лæгæн уый уыдис йæ рис.

– Цы ныхъхъус дæ? Гъе, зæгъ-ма мын, цы уыдзынæ æнæ мæн ды? – сдзырдта сындæггай, йæ фыртыфыртмæ йæ сæр æркългæнгæйæ, æмæ та ноджыдæр хуыфгæйæ.

– Дзырдтай йæ... – æнæбары ныхас скодта Ленкæ æмæ фыдыфыдмæ зулаив скасти.

Уыцы ныхæстæ ма йæ зæрдæмæ ноджыдæр уымæн нæ цыдысты, æмæ-иу сæ кæрон фылдæр хатт хылмæ ацыди. Фыдыфыд бирæ фæдзырдта, йæ мæлæт кæй æрхæстæг ис, уый тыххæй. Ленкæ йæм фыццаг хъуыста биноныг, тарсти, йæ размæ цы цард ис, уымæй, йæ сомбон уавæрай, куыдта, фæлæ сындæггай фæлмæцыди – æмæ, йæхи хъуыдытыл фæуæвгæйæ, фыдыфыдмæ нал хъуыста, фыдыфыд та, уый фиппайгæйæ, кодта мæсты æмæ хъаст кодта, Ленкæ кæй нæ уарзы фыдыфыды, аргъ нæ кæны йæ фæллойæн æмæ, фæстагмæ, Ленкæйы æфхæрдта, фыдыфыд тагъддæр цæмæй амæла, уый йæ кæй фанды, уымæй.

– Цы дзырдтон? Бынтон æдылы дæ ды нырма, дæхи цард бамбарын нæма зоныс. Дæ райгуырдыл цал азы цæуы? Иуæндæсæм аз æрмæст. Æмæ уымæ тæнтыхæг дæ, куыстæн нæ бæзгæ. Цæй, кæдæм фæцæудзынæ? Афтæ æнхъæлыс, хорз адæм дын баххуыс кæндзысты? Дæумæ æхца куы уайд, уæд дын уыдон феххуыс кодтаиккой сæ фæуынæн – афтæ у уый. Мæгуыргуры къæбæр æмбырд кæнын афтæ адджын нæу мæнæн – зæронд лæгæн дæр!.. Алкæмæн дæр бакув, алкæмæй дæр ракур. Æмæ дæ æлгъитынц, хаттæй-хатт дæ фæнæмынц æмæ сурынц... Афтæ 'нхъæл дæ, уæдæ, мæгуыргуры адæймагыл нымайынц? – Ничи! Дæс азы адæмыл зылын мæгуыргур – зонын æй. Дзулы къæбæр

сæм мины аргъ кæсы – и! Ратты, æмæ æнхъæл у, ныртæккæ йын дзæнæты дуæрттæ байгом кæндзысты! Дæумæ гæсгæ, цæй тыххæй фæдæттынц фылдæр хатт? Сæ зæрдæ æрсабыр кæнынæн; гъе, уымæ гæсгæ, тæригъæды тыххæй нæ, фæлæ! Къæбæр дын дæ къухы фæтгыссы, гъе, æмæ йын уæд йæхицæн, хæргæйæ, уыздæн æнцон, æфсæрмы нæ фæуыздæн. Æфсæст адæймаг у сырд. Æмæ уый тæригъæд никуы кæны æххормагæн. Кæрæдзийæн знæгтæ – æфсæст æмæ æххормаг, æнусмæ дæр уыдон кæрæдзийы цæстытæн уыздысты сындз. Уымæ гæсгæ сын нæй сæ кæрæдзи æмбарæн æмæ кæрæдзийæн æххуысгæнæн...

Зæронд лæг сцырын йе 'нкъарддзинад æмæ мæстыдзинадæй. Уымæй зыр-зыр кодтой йæ былтæ, тар зæронд цæстытæ цырды сыффыттытæ кодтой уæлтгыфæлтты æмæ цæстыхауты сырх фæлгуыры мидæг, æнцъылдтытæ та йæ тар цæсгомыл фæзындысты тыхджындæрæй.

Нæ йæ уарзта афтæмæй Ленкæ æмæ чысыл цæмæйдæр тарсти.

– Гъе 'мæ дæ æз фæрсын ныр, адæммæ цы кæндзынæ ды? Ды – тæнтыхæг чысыл саби, адæм та – сырдатæ. Æмæ дæ уыцы-иу ныхъуырды акæндзысты. Мæн та уый нæ фæнды... Æз дæ уарзгæ куы кæнын, мæ чысыл саби! Дæуы йеддæмæ мын ничи ис, дæуæн та иунæг æз... Куыд хъуамæ амæлон, уæдæ, æз? Нæй уый гæнæн, æмæ æз амæлон, ды та баззайай... Кæй æвджид? Хуыцау!.. цæй тыххæй нæ бауарзтай ды дæ цагъайраджы?! Цæрын нал у мæ бон, мæлæн та мын уæвгæ нæй, уый тыххæй æмæ – саби, – хъуамæ йæ хъахъхъæнон. Хæстон æй авд азы... мæ къухтыл... зæронд къухтыл... Хуыцау, баххуыс мын кæн!..

Зæронд æрбадт æмæ скуыдта, йæ сæр йæ дыууæ зырзыргæнаг уæраджы 'хсæн ныттыгъæйæ.

Дон гуылфгуылфгæнгæ уад æмæ йæ донбылтæ 'хсадта, нæрыд, цыма зæронд лæджы богъ-богъ фæмынæг кæнынмæ хъавыд, уыйау. Тынг æрындавгæйæ, æмæ лакъон уылæнты змæст уынармæ æнцæд хъусгæйæ, сыгъдæг арв йæ мидбылты худти.

– Æгъгъæд у, ма ку, дада, – иу фарсы 'рдæм кæсгæйæ, тызмæг хъæлæсæй сдзырдта Ленкæ æмæ, фыдыфыдмæ йæ цæсгом аздахгæйæ, афтыдта: – Æмæ уыдон тыххæй куы ныхас кодтам. Нæ фесæфдзынæн. Трактирмæ бацæудзынæн, мыййаг...

– Фырнадæй дæ амардзысты... – цæстысыг йæ цæстытыл, афтæмæй сдзырдта.

– Чи зоны, æмæ нæ амардзысты! Æмæ куы нæ амарой, уæд та! – иучысыл хъæбæрдæрæй фæхъæр кодта Ленкæ. – Уæд цы? Алкæмæн нæ бакомдзынæн!..

Фæлæ уым Ленкæ æвиппайды фегуыппæгау æмæ, иучысыл рæстæгмæ ницы сдзургæйæ, сындаггай загъта:

– Кæннод та беридонмæ ацæудзынæн...

– Беридонмæ, бæргæ! – ныуулафыд фыдыфыд, фæхъæлдзæг уæвгæйæ, æмæ та хурхгæнæг хуыфæгæй сулафын нал фæрæзта.

Сæ сæрма фехъуысти хъæр æмæ цæлхыты хъинц-хъинц...

– Б-ы-р-а-а-а-н!.. Быра-ан, быра-ан, – гъей! – сызмæлын кодта уæлдæф кæйдæр домбай хъæлæс.

Фæгæппытæ кодтой уыдон, сæ хызынтæ æмæ лæдзджытæ зæххæй исгæйæ.

Цъæхахсты хуызæн хъинцъхъинцгæнгæ, змисмæ æрбацыд уæрдон. Уæрдоны лæууыди хъзахъхъаг, æмæ йæ сæрыл, йæ иу хъусыл конд хъуынджын худимæ; схæцыд хæрдмæ, йæхи сцæттæ кодта фæхъæр кæнынмæ, йæ гом дзыхæй мидамæ уæлдæф ласгæйæ, уымæй та йæ фæтæн, размæ къуыпп риу ноджыдæр размæ къæлæтау фæцыди тынгдæр. Урс дæндагтæ тæмæнтæ калдтой сау зачъеты зæлдаг фæлгуырæй; йæ зачъетæ райдыдтой суанг йæ тугбадт цæстытæй. Гомхъуыр хæдон æмæ йæ уæлæ куыдфæндыйæ æрконд цухъхъайы (чохи) бынæй зынди хурмæ сыгъд хъуынджын буар. Æмæ йæ фидар æмæ стыр гуыр æппæтæй дæр, стæй йæ фыдджын, пæух æмæ фыдынд стыр бæхæй дæр, йæ уæрдоны бæрзонд, бæзджын чылты æлхъывд цæлхытæй дæр, – фæйнардæм хаста æфсæстдзинадæй, хъаруйæ, æнæниздзинадæй.

– Гъей!.. Гъей!..

Дада æмæ фыртыфырт сæ сæртæй систой сæ худтæ æмæ ныллæг æркуывтой.

– Æгас цæут! – хъæрæй фæлыг кодта йæ ныхас æрбацауæг æмæ, донæн иннæ былмæ бакæсгæйæ, къудзиты ауонæй быран сындаггай уæззау рацæйбыргæ куы ауыдта, уæд магуыргуртæм биноныг кæсын байдыдта. – Уæрæсейæ?

– Уырдыгæй, тæригъæдгæнæг! – æркувгæйæ дзуапп радта Архип.

– Аххормаг уам у уым, и?

Уый аргæпп кодта уардонæй æмæ бæхы ифтындзæнтæй цыдæр æлхъивæныл фæлæууыд.

– Хъæбузтæ дæр ма сыдæй мæлынд.

– Хо-хо! хъæбузтæ дæр мæлынд? Уæдæ уам æппындæр ницыуал баззад, уæ фæллой иууылдæр бахордтаг? Хæргæ хорз кæнут. Кусынмæ, æвæццæгæн, уе уæнг нæ тасы. Уый йеддæмæ хорз куы кусай, уæд аххормаг нæ уыдзынæ.

– Уым, нæ дарæг, аххосджын зæхх у. Нæ йыл зайы, йæ хъаймагъ ын фестæм, фестæм.

– Зæхх? – стылдта хъазахъхъаг йæ сæр. – Зæххыл хъуамæ кæддæриддæр зайа, адæймагæн дæр уымæн лæвæрд у. Зæгъ: зæхх нæ, фæлæ къухтæ. Къухтæ сты æвзæр. Хорз къухтæ дуры сæрыл дæр хор æрзайын кæндзысты.

Быран æрбахæццæ.

Дыууæ дынджыр сырхцæсгомджын хъазахъхъаджы, ставд къæхтæ быраны пьолмæ ныббыцæугæнгæйæ, быран къæркъæргæнгæ скъуырдытой доны былыл, фæцудыдтой, сæ къухтæй ставд бæндæн феуæгъд кодтой æмæ, сæ кæрæдзимæ бакæсгæйæ, футтыгæ кæнын байдыдтой.

– Аентаф у? – быранмæ йæ бæх баласгæйæ æмæ йæ къух худы кæроныл авæргæйæ, йæ дæндæгтæ базыхыр кодта æрбацæуæг.

– Е-гъе! – дзуапп радта быраны кусджытæй иу, йæ къухтæ йæ хæлафы дзыппы арф ныттыгъысгæйæ, æмæ, уардонмæ бацæугæйæ, гуыффæмæ ныккаст, стæй уæд йæ фындз уардонныл ахаста, æмæ уæлдæф тынг баулæфыд.

Инна та пьолыл æрбадт æмæ, йæхи лæмаргæйæ, райдыдта цырыхъхъ ласын.

Дада æмæ Ленкæ быранмæ бахызтысты æмæ, хъазахъхъæгтæм кæсгæйæ, быраны кæрæттыл банцой кодтой.

– Цæй, цæуæм! – фæхъæр кодта уардоны хицау.

– Æмæ ды ануазиаг демæ ницы ласыс? – афарста йæ уардонмæ чи касти, уый. Йæ ’мбал раласта цырыхъхъ æмæ, йæ цæст æрцъынд кæнгæйæ, касти цырыхъхъы хъусмæ.

– Ницы! Æмæ цы! Кубаны дон гыццыл, мыййаг, ис?

– Дон!.. Æз доны тыххæй нæ дзурын.

– Арахъхъы тыххæй, уæдæ? Арахъхъ нæ ласын.

– Ау, æмæ уый та куыд, арахъхъ куыд нæ ласыс? – æмæ ахъуыды кодта фæрсæг, быраны пьолмæ йæ цæстытæ ныццавгæйæ.

– Цæй-цæй, цом!

Хъазахъхъыг йæ къухтыл ныттутæ кодта æмæ бандонмæ бавнæлдта. Быраны цæуæг ын æххуыс кæнын байдыдта.

– Ды та, зæронд, не ’ххуыс кæндзынæ, мыййаг? – йæ цырыхъхъимæ цы быраны кусæг архайдта, уый Архипмæ фæдзырдта.

– Кæм, ма хур, кæм! Кæй бон у! – бынтон лæмæгъæй æмæ йæ сæр стилгæйæ дзуапп радта уый.

– Æмæ сын æххуыс кæнын дæр нæ хъæуы. Сæхæдæг дæр ын æгъгæд сты!

Æмæ, цыма йæ дзырдтæ иттæг раст кæй уыдысты, ууыл дадайы æууæндын кодта, уый хуызæнæй, уæззау æрбадг йæ зонгуытыл æмæ быраны пьолыл æрхуыссыд.

Йе ’мбал æй сæлгъыста зивæггæнгæйæ, дзуапп куы нæ уыд, уæд йæ къæхтæ сгуыпп-гуыпп кодта, йæ къæхтæ быраны гæрæнмæ ныббыцаугæнгæйæ.

Дон æй цавта дæлæмæ, йæ фæрстæ йын æхсадта, йæ уылæнтæй быран рызти, зыр-зыр кодта, сындæггай размæ цæугæйæ.

Донмæ кæсгæйæ, Ленкæ æмбæрста, доны тагъд цæуынаæй фæллад цæстытæ æмæ сæр æхсызгон зылд кæй кæнынц, хуыссæг æй ахсын кæй райдыдта. Фынаёйы зарджыты хуызæн æм фæкастысты дадайы сусæг ныхæстæ, æндон бæндæны хыллист æмæ уылæнты бæзджын уынæр; хуыссын мондагæй хъавыди быраны пьолыл йæхи æруадзынмæ, фæлæ йæ æвиппайды цыдæр афтæ бауыгъта, æмæ ахауд.

Цæстытæ ныдздзагъуыр кæнгæйæ, акаст уый йæ алфамбылаймæ. Худтысты йыл хъазахъхъæгтæ, быран сыгъд бæласы бындзæфхадмæ, фидаргæнгæйæ.

– Бафынаёй дæ, и? Тæнтъихæг дæ ды. Уæрдоны сбад! Хъаллæйы онг дæ баласдзынæн. Сбад ды дæр, зæронд лæг.

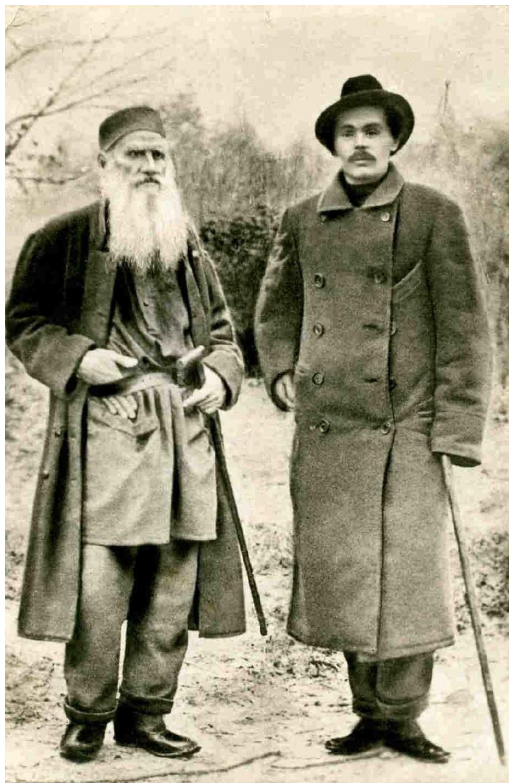
Дада хъазахъхъæгæн, барæй хъымхъымгæнгæйæ, арфæ ракодта æмæ, еххытæ кæнгæйæ, сбырыд уæрдонмæ. Ленкæ дæр

сгæпп кодта уырдаем, æмæ араст сты лыстаг сау рыджы къуыбылæйтты хуылфы. Дада рыгæй нал фæрæзта хуыфын дæр.

Хъазахъхъаг зарын райдыдта. Уый зарыд диссаджы мыртæй, зарæджы астау хъалæсæй зард нал, фæлæ-иу æй фескъуыддзаг кодта, æмæ-иу йæ зарæг фæци æхситтæй. Афтæ уыди, цыма хæлдта æндахы къуыбылой зарæджы бæсты, æмæ-иу æлхынцъмæ куы ахæццæ, уæд-иу æй цыма фескъуыдта.

Цæлхытæн се 'нæбары хъинц цыди, рыг кодта здухæгау; дада, йæ сæр тилгæйæ, не 'нцад йæ хуыфынæй, Ленкæ та хъуыды кодта: ныртæккæ та, хъаллæмæ куы бацауон, уæд рудзгуыты бын, хъымхъымгæнгæйæ, хъæудзæн зарын.

Хуыцау, Иесо Чырысти... Хъаллæйы чысыл лæппутæ та йæ къахдзысты, мастæй йæ мардзысты; нал та фæраздзæн Уæрæсейы тыххæй устыты рафæрс-бафæрсæй. Уыцы рæстæджы хорз нæу дадамæ кæсын дæр. Уый уæд фæхуыфы арахдæр, тынгдæр ныггубыр ваййы, уымæй йæхицæн дæр фæриссы йæ зæрдæ, æмæ дзуры ахæм лæмæгъ хъалæсæй, арах – кæуæгау, æмæ чи никад æмæ никуы ма уыд, ахæм хъуыддæгты тыххæй дзургæйæ. Ахæмтæй уыдон, Ленкæ æмæ дада, æппындæр никуы ницы федтой. Уыдæттæ та сеппæтдæр хъæуынц – фылдæр

А.М. Горький æмæ Л.Н. Толстой

цæмæй дæттой, уый тыххæй. Фæлæ мæгуыргурæй цы 'рæмбырд кæнай, уый ам цы фæкæндзынæ? Нæхимæ – уым сæ кæддæриддæр ауæй кæндзынæ пут дыууæ абазийыл, кæнæ суанг сомы 'рдæгыл дæр; ам сæ ничи 'лхæны. Уый фæстæ уыцы хойрадзы кæрстытæн, хаттæй-хатт тынг адджын кæрстытæн, сæ хызынтæй нал ваййы быдыры æнæ аппаратæ.

– Æмбырд кæнынмæ цæудзыстут? – бафарста хъазахъхъаг, йæ уæхсджы сæргты дыууæ къæдз гуырмаæ ракастгæйæ.

– О, кæй зæгъын æй хъæуы, хорз лæг! – ныуулафгæйæ йын дзуапп радта зæронд Архип.

– Дæ зæнгтыл слæуу, зæронд лæг! Кæм цæрын, уый дын бацамонон, – ахсæв-иу рацæут мæнмæ.

Фыдыфыд афæлвæрдта сыстыныл, фæлæ ахауд, йæ фарс уæрдонь сæрхæдмæ бахæстгæйæ, æмæ æмырæй ныхъхъæрзыдта.

– Ех, зæронд, зæронд!.. – тæригæдгæнгæйæ, фæдзырдта хъазахъхъаг. – Цæй, хъауджыдæр нæу, ма кæс; хуыссын афон куы 'рцæуа, уæд бафарс Чернийы, Черний Андрейы, уый æз дæн, æз. Ныр та уал хизгæ акæн. Хæрзбонтæ!

Дада æмæ йæ фыртыфырт лæууыдысты гæдыбæлæсты, бæрзонд гæдыбæлæсты къохы раз. Бæлæсты зæнгты астæуæй сæм зындысты уæлхæдзæрттæ, бырутæ, алы ран дæр – рахизæрдыгæй уæд, галиуæрдыгæй уæд – арвмæ сæхи ивæзтой раст ахæм бæлæсты къохтæ. Сæ цъæх сыфтæр æмбæрзт уыд фæныкхуыз рыгæй, раст æмæ ставд зæнгты цъар та æнтæфæй ныскъуыдтæ.

Мæгуыргурты тæккæ размæ, дыууæ кауы астæуты, адаргъи нарæг цæхгæрмаæ уынг; уыдон уыцы цæхгæрмаæ уынджы араст сты – фистæгæй бирæ чи фæцыд, ахæм адæмы уæззау цыдæй.

– Цæй, Ленкæ, куыд ацæуæм – иумæ æви хицæнтæй? – бафарста йæ дада æмæ, дзуаппмæ нæ банхæлмæ кæстгæйæ, йæ ныхасыл афтыдта: – иумæ хуыздæр уыдаид – æгæр чысыл дын дæттынц. Ды курын нæ зоныс, нæ...

– Æмæ бирæ та цæмæн хъæуы? Цыфæнды фæуа, уæддæр сæ куы нæ бахæрыс... – тарæрфыгæй дзуапп радта Ленкæ, йæ алыварсмæ акæстгæйæ.

– Цæмæн хъæуы? Диссаг дæ!.. Æмæ кæд æвиппайды искауыл амбæликкам æмæ нын сæ балхæнид? Уымæн хъæуы, гъе!.. Æхца

та стыр хъуыддаг у: æз дын куы амæлон, уæд ды уыдонимæ, айгъай, нæ фесæфдзынæ.

Æмæ, хæларæй мидбылты схудгъайæ, дада йæ къухæй адаудта фыртыфырты сæр.

– Ды зоныс, æз ацы цыдæн æхца цас сæмбырд кодтон, уый?

– Цас? – цыма йын хъауджыдæр нæу, уый фарст æй бакодта Ленкæ.

– Иуæндæс æмæ æрдæг!.. Уыныс?!

Фæлæ уыцы æхцайы кой æмæ фыдыфыды хъæлдзæг уæлахиздзинады хъæлæс Ленкæмæ нæ бахъардта.

– Е-е, чысыл, чысыл! – ныуулафыд дада. – Æмæ уæдæ куыд? хицæнтæй цæуæм, æви?

– Хицæнтæй...

– Цæй... Аргъуаны размæ-иу рацу, афтæ фæуæд.

– Хорз.

Зæронд лæг цæхгæрмæ фæзылд уынгыл – галиуæрдæм, Ленкæ та дарддæр ацыди. Иу дæс къахдзæфы бæрц куы акодта, уæд фехъуыста саст хъæлæсы дзурын: «Хорзгæнджытæ æмæ дарджытæ!..» Уыцы хъæр, цыма бирæтæнон фæндырты тæнтыл армы тæпæнæй ахастæуыд тæккæ бæзджын хъæлæсджын тæнæй цъæхснагдæрмæ, уый хуызæн уыди. Ленкæ фестæлфыди æмæ йæ цыд фæтагъддæр кодта. Кæддæриддæр, дадайы æримайы хъæлæс-иу куы фехъуыста, уæд ын-иу уыди хъыг, куыддæр-иу æрæнкъард, дадайæн-иу «нæ» куы загътой, уæд-иу тæрсгæ дæр кодта, мæнæ-мæнæ, ныртæккæ ныббогъ-богъ кæндзæн дада, зæгъгæ.

Йæ хъус ма ахста фыдыфыды зырзыргæнаг æмæ мæгуыр хъæлæсы фæзилæнтæ, хъаллæйы сæрмæ фынаей æмæ æнтæф уæлдæфы хуылфы цæугъайæ. Алырдыгъай дæр уыди бынтон сабыр, цыма æхсæв уыд, уыйау. Ленкæ каумæ бараст æмæ æрбадт, йæ сæрты цы бал бæлæсты къалиутæ азæбул сты уынгмæ, уыдон аууоны. Кæмдæр хъæрæй дыв-дыв кодта мыдыбындз...

Хызын æккойæ раппаргъайæ йыл Ленкæ æрæвæрдта йæ сæр æмæ, йæ сæрмæ цы сыфтæр уыд, уый æхсæнты арвмæ скæсгъайæ, тар фынаей аци, цæуджытæй æмбæхстæй иуæрдыгъай – арф хæмпæлæй, иннæрдыгъай та – кауæй...

Изаерырдæм фæуазалгонд, уæлдæфы куы хъæрдæр, куы сабырдæр чи хъуысыд, ахæм цавæрдæр уынарæй райхъал. Чидæр куыдта бынтон хæстæг. Куыдта сывæллоны куыдæй – хъæрæй æмæ æнæбанцайгæйæ. Богъ-богъ кæныны уынар-иу амынæг ис лыстæг, цыбыр мыртæй æмæ та-иу æвиппайды ноджыдæр тыхджындæрæй сыхъуысыдысты æмæ калдысты, хæстæгдæрæй йæм хæстæгдæргæнгæйæ. Уый йæ сæр систа æмæ хæмпæлы сæрты фæндагмæ акаст.

Фæндагыл фæцæйцыд, авд азы бæрц кæуыл цыди, ахæм чысыл чызг, сыгъдæг дарæсы, цæстысыгтæй ссырх æмæ ныррæсыд йæ цæсгом. Чызг йæ цæсгом асæрф-асæрф кодта йæ урс къабайы фæччийæ. Уый цыди сындæггай, йæ бæгъæввад къæхтæй зæхх нæмгæйæ, бæзджын рыг калгæйæ, æмæ, æвæццæгæн, нæ зыдта, кæдæм цæуы æмæ цæмæн. Йæ цæстытæ уыдысты сау æмæ стыртæ – ныр та æфхæрд, уымæл æмæ æнкъард; чысыл тæнæг æмæ фæлурс-сырх чысыл хъустæ фыдуаг каст кодтой пыхцыл æмæ йæ ныхыл, йæ уадултыл, йæ уæхсджытыл цы тарбын тамакохуыз дзыккутæ хаудысты, уыдон бынæй.

Уый Ленкæмæ фæкасти тынг худæг, кæд йæ цæстысыг калдта, – уæддæр худæг æмæ хъæлдзæг чызг... Ноджы, æвæццæгæн, фыдуаг у!..

– Цæуыл кæуыс? – афарста йæ уый, йæ къæхтыл слæугæйæ, чызг йæ комкоммæ куы ’рбахæццæ, уæд.

Чызг фестæлфыди æмæ æрлæууыд, йæ кæуын фæуагъта, фæлæ ма уæддæр сындæггай хæкъуырц кодта. Уый фæстæ, иу цалдæр секунды йæм куы фæкаст, уæд та йæ былтæ фезмæлыдысты, цæсгом банцъылдтæ, риу сæнкъуысти, æмæ та, хъæрæй ныббогъ-богъ кæнгæйæ, арасти.

Ленкæ бамбæрста, йæ зæрдæ йын цыдæр кæй æрбалхъывта, æмæ уый дæр æвиппайды йæ фæдыл фæраст.

– Ма ку, цæй! Стыр куы дæ – худинаг у! – дзурын райдыдта Ленкæ, чызджы нæма баййæфта, афтæмæй. Куы йæ баййæфта, уæд ын бакаст йæ цæсгоммæ æмæ та йæ ногæй афарста: – Цæй, цæмæн афтæ богъ-богъ кæныс, и?

– О-о-о-о!.. – аивазгæ сдзырдта уый. – Дæуæн афтæ куы... – æмæ æвиппайды йæхи фæндагмæ рыджы æруагъта, йæ цæсгом

кьухтæй бамбæрзгæйæ, æмæ, катайтæгæнгæйæ, даргъ куыд
самадта.

– Цæй! – былтæ счылгæнгæйæ, Ленкæ йæ кьух ауыгъта. –
Сылгоймаг!.. Цы ма вæййы – сылгоймаг. Ту-у!..

Фæлæ уый нæ феххуыс йæхицæн дæр æмæ чызгæн дæр.
Ленкæйæн дæр, чысыл чызгæн йæ лыстæг фæлурс сырх
æнгуылдзты 'хсæнты иу иннæйы фæдыл лæдæрсгæ цæстысыгтæ
уынгæйæ, йæ зæрдæ æрæнкъард æмæ йæ æрфæндыд кæуын.
Æркьул æм кодта æмæ йын, кьух сындæггай сисгæйæ,
чысыл аныдзæвд йæ сæрыхъуынтыл; фæлæ уайтагъд, йæ
уæндондзинадæй фæтæрсгæйæ, йæ кьух аиуварс кодта. Уый
æнæбанцайгæйæ куыдта æмæ ницы дзырдта.

– Хъусыс!.. – æнæсдзургæйæ иучысыл куы фæлæууыди,
уæд райдыдта Ленкæ, чызгæн æнæ баххуысгæнгæ кæй нæй, уый
æмбаргæйæ. – Цæуыл у дæ куыд? Нæмгæ дæ фæкодтой, мыййаг?..
Уымæй дын ницы уызæн, уæдæ!.. Уæд та кæд æндæр исты у,
мыййаг? Зæгъ-ма! Чызг – и?

Чызг, йæ кьухтæ цæсгомæй нæ хицæнгæнгæйæ, æнкъардæй
батылдта йæ сæр æмæ йын фæстагмæ кæугæ-кæуын дзуапп радта,
уæхсджытæ зилгæйæ:

– Кæлмæрзæн... фесæфтон!.. Дада йæ базарæй æрбаласта...
цъæх, дидинджытæ йыл, æз æй мæ уæлæ æркодтон – æмæ
фесæфтон. – Æмæ та скуыдта тыхджындæрæй æмæ хъæрдæрæй,
хæкьуырщытæ кæнгæйæ, æмæ хъæрзæгау хъæлæсæй хъæр
кæнгæйæ: о-о-о!

Ленкæ бафиппайдта, æппын ын йæ бон кæй нæу баххуыс
кæнын æмæ, тæрсæгау, чызгæй чысыл дарддæр алаугæйæ,
æнкъардæй æмæ æрхæндæгæй скасти тар арвмæ. Уыди йын зын
æмæ чызгæн тынг тæригъæд кодта.

– Ма ку!.. чи зоны, ссарай йæ... – сындæггай, уайсадæгау,
сдзырдта уый. Фæлæ йын чызг йæ зæрдæхæлар ныхæстæм нæ
хъусы, уый куы федта, уæд дзы ноджы дарддæр айста йæхи,
кæлмæрзæны фесæфты тыххæй йæм фаг кæй æрхæудзæн йæ
фыдæй, ууыл хъуыды кæнгæйæ. Æмæ уайтагъддæр йæ цæстытыл
ауад: йæ фыд, стыр, сау хъазахъхъаг æй куыд нæмы, уый та, йæ
цæстысыгтæй æрхæцгæйæ, рис æмæ тæссæй зырзыргæнгæйæ,
фыды къæхты бын куыд лæууы, уый...

Уый сыстад æмæ иуварсырдæм араст, фæлæ, иу фондз къахдзæфы бæрц акæнгæйæ, фæстæмæ цæхгæр фæзылд, йæ комкоммæ æрлаууыд, кауыл бандæдзгæйæ, хъуыды кодта – цы йын зæгъа зæрдæхæлардæр æмæ фæлмæндæр...

– Чызг, фæндагæй куы ацæуис иуварс! Банцай-ма дæ кæуынаей! Цæугæ уæ хæдзармæ, æмæ хъуыддаг куыд уыди, уый радзур. Фесæфтон æй, зæгъ... Цы чындæуа?..

Уыцы дзырдтæ уый кæнын райдыдта хъыггæнгæйæ æмæ сын сæ кæрон балхынцъ кодта мæстыгæр хъæрæй. Чызг зæххæй сты, зæгъгæ, уый куы ауыдта, уæд бацин кодта.

– Гъе афтæ, гъе!.. – йæ мидбылты худгæйæ æмæ цырдаей дзырдта дарддæр Ленкæ: – Цæугæ-ма афтæ. Æз демæ куы ацæуин æмæ дын дæ хъуыддаг æппæтдæр куы радзурин, уый дæ фæнды? Схæцдзынæн дæ сæрыл, ма тæрс!

Æмæ Ленкæ сæрыстырæй йе уæхсджытæ азылдта, йæ алфамбылаймæ акæсгæйæ.

– Нæ хъæуы... – сдзырдта чызг сабыргай, йæ къабайы рыг сындаггай цæгъдгæйæ æмæ хæкъуырцц кæнгæйæ.

– Уæд та цæуон? – бынтон цæттæйæ хъæрæй сдзырдта Ленкæ æмæ йæ худ йæ хъусыл авæрдта.

Ныр Ленкæ лæууыди йæ размæ, къæхтæ кæрæдзимæ дард æрæвæргæйæ, уымæй та йыл цы хæррæгътæ уыдис, уыдон куыддæр хъæбатыр сызмæлыдысты. Уый лæдзæгæй зæхх фидар хоста æмæ йæм каст æдзынаг, йæ стыр æнкъард цæстытæй та æрттывтæ хъал æмæ уæндон зæрдæйы ахаст.

Чысыл чызг æм тигъмæ ракасти, йæ цæстысыгтæ йæ цæсгомыл ацамæнтгæйæ æмæ та, ныуулафгæйæ, загъта:

– Нæ хъæуы, ма цу... Нана нæ уарзы мæгуыргурты. Æмæ араст йæ фæндагыл, дыууæ хатты ма фæстæмæ фæкаст, афтæмæй.

Ленкæ æрæнкъарди. Уый æнауынгæ сындаг фезмæлдтытæй та фæстæмæ аивта йæ цæхгæр, уæндон æмæ хылмондаг бакаст. Фæстæмæ та ныкъæдзтæ, æрсабыр æмæ, йе уæхскмæ хызын сæппаргæйæ, уый размæ йæ цонгыл ауыгъдæй чи уыд, уый, чызгмæ, цæхгæрмæ уынджы тигъы æддейæ куы фæаууон, уæд ныхъхъæр кодта:

– Хæрзбон!

Уый йæм цæугæ-цæуын фæстæмæ фæкаст, стæй бынтондæр фæаууон.

Æрцæйхæццæ кодта изæр, æмæ уæлдæфы хицæн æмæ уæззау æнтæфæй бамбарæн уыдис – къæвда кæй уыздæн, уый. Хур аныгуылынмæ чысыл йеддæмæ нал хъуыд, æмæ гæдыбæлæсты цъуппытæ сырх-сырхид адардтой. Фæлæ изæры аууæттæй, сæ къалиутæ сын чи анорста, уыдонæй бæрзонд æнæзмæлгæ гæдыбæлæстæ сысты бæрзонддæр æмæ тардæр... Сæ сæрма æрв дæр кодта тар, хъæдабæйау, æмæ, цыма зæхмæ хæстæгæй-хæстæгдæр цыди, уыйау. Адæм кæмдæр кодтой ныхас æмæ ма кæмдæр, ноджыдæр дарддæр, иннæрдгыгæй – зарыдысты. Уыцы мыртæ дæр анцад, фæлæ бæзджын мыртæ дæр, цыма уыцы æнуды удæст уыдысты, уыйау.

Ленкæ ноджы тынгдæр æрæнкъард, стæй ма ноджы тæрсын дæр райдыдта цæмæйдæр. Бафæндыд æй йæ дадамæ бацауын. Йæ алы фарсмæ акаст æмæ цæхгæрмæ уынджы цырды фæраст размæ. Курын æм нæ цыди. Уый цыди æмæ фиппайдта, йæ риуы хуылфы йæ зæрдæ куыд цæвы тагъд-тагъд æмæ йæм цæуын дæр, хъуыды кæнын дæр куыддæр кæй нæ цæуы, уый. Фæлæ чысыл чызг йæ сæрай нæ цух кодта æппын; хъуыды кодта: цы ми кæны ныр? Кæд хъæздыг хæдзарæй у, уæд æй нæмдзысты: хъæздгуытæ сеппæт дæр чынды сты; кæд мæгуыр у, уæд æй нæ нæмдзысты... Мæгуыр хæдзæртты сывæллæтты фылдæр уарзынц, уый тыххæй æмæ сæм куыстмæ æнхæлмæ кæсынц. Хъуыдытæ иу иннæйы фæстæ, æнæферохгæнгæйæ, змæлыдысты йæ сæры, æмæ минутгæй-минутмæ фæлмæцыди йæ зæрдæ, йæ хъуыдытимæ цы 'лхыскыгæнæг æмæ уæззау æнкъарддзинады æмбудын цыди, уый. Æмæ тынгæй-тынгдæр кодта.

Изæры аууонтæ дæр куыд фæстæмæ кодтой æмырдæр æмæ бæзджындæр. Ленкæйыл æмбæлдысты хъазахъхъаг лæгтæ æмæ устытæ æмæ-иу аивгъуыдтой йæ рæзты, æппындæр æй хъуыды дæр нæ кодтой, афтæмæй, – Уæрæсейæ æххормаг адæм кæй æрцыдысты ивылæгау, ууыл фæцахуыр сты. Уый дæр зивæггæнæгау фæлмæй æмбæрзт цæстæнгас хаста се 'фсæст, егъау гуыртыл æмæ цырды цыди аргъуаны 'рдæм, – йæ крест йæ размæ, бæлæсты æддейæ, æрттывтæ.

Йæ размæ згъордта, хызынæй здæхгæ хъомы уынаер. Мæнæ уый та аргъуан, ныллаг æмæ фæтæн, арвы цъæхы хуызæн ахорæнæй ахурст фондз сæримæ, йæ алфамбылай сагъд гæдыбæлæстæ, сæ цъуппытæ крестытæй фæбæрзонддæр сты, крестытæ та, ныгуылгæ хуры тынтæй дзаг уæвгæйæ, æрттывтой сырхбын сызгъæринай.

Мæнæ уый та дада фæцæуы аргъуаны дæлбазырма, йæ хызыны уæзæй ныкъæдз æмæ, йæ арм ныхыл æвæргæйæ, фæлгæсы алы 'рдæм.

Дадайы фæдыл уæззау æмæ узгæ къæхдзæфтæй цæуы хъаллæйаг, йæ сæрыл худ, размæ йæ ныхыл кондæй, йæ къухы та лæдзæг.

– Хызын афтид у, и? – бафарста дада, фыртыфыртмæ цæугæйæ; уый та, зæронд лæгмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ, æрлаууыд аргъуаны быруйы раз. – Æз та мæнæ цас!.. – æмæ нæтгæйæ йæ уæхсджытæй зæхмæ æрæппæрста йæ хæрз над дæрзæг кæттаг голлаг. – Ух!.. хорз дæттынц ам! Диссаджы хорз... Гъе, ды та афтæ хъуынтъыз цæмæн дæ?

– Мæ сæр риссы... – сындæггай сдзырдта Ленкæ, дадайы размæ зæххыл йæхи æруадзгæйæ...

– Ау?.. Бафæллادتæ... Байстادتæ!.. Ныр æхсæвиуат кæнынмæ цæуæм. Куыд уыди уыцы хъазахъхъаджы ном?

– Андрей Черний.

– Мах дæр, уæдæ, афæрсдзыстæм афтæ, ома: ам та кæм цæры Черний Андрей? Кæс, махмæ иу лæг æрбацæуы... О... Хорз адæм, æфсæст! Æмæ сеппæт дæр дзул хæрынц. Æгас цу, хорз лæг!

Хъазахъхъаг сæ хæрз æмбуар бацыд æмæ дадайæн æгасцуайæн дзуаппæн загъта сындæггай:

– Сымах дæр цæут æгас!

Уый фæстæ хæлиу фæлæууыди æмæ мæгуыргуртæм йе стыр, чи ницы æвдыста, ахæм цæстæнгас ныддаргæйæ, йæхи аныхта æнæдзургæйæ.

Ленкæ йæм фæрсæндзастæй касти, дада йæ зæронд цæстыгæ тæбæртт кодта, цыма йæ фæрсынмæ хъавыди, уыйау. Хъазахъхъаг лæууыд æнæдзургæйæ, стæй фæстагмæ, йе 'взаджы æмбис раласта æмæ дзы йæ рихийы кæрон ахсын байдыдта.

Уыцы куыст хорз баххæст кæнгæйæ, йæ рихи баласта дзыхмæ, аууылдта йæ, фæстæмæ та йæ йе 'взагæй рæссыдта дзыхæй æмæ, æппын фæстагмæ, уыцы къуырма лæуд фескъуыддзаг кодта æмæ зивæггæнæгау фæдзырдта:

- Цæй – цом – къæнцылармæ!
- Цæмæн? – фестæлфыд дада.

Ленкайæн йæ хуылфы цыдæр ныддыз-дыз кодта.

- Æдзæугæ нæй... Афтæ загътой. Цæй!

Йæ чъылдым сæм фездæхта æмæ фæцæйцыди, фæлæ фæстæмæ фæкæсгæйæ куы федта, дыууæйæ дæр сæ бынатæй не змæлынц, уый, уæд та ноджыдæр, фæлæ маестыйæ фæхъæр кодта:

- Цæй, цы ма у?!.

Уæд зæронд лæг æмæ фыртыфырт йæ фæдыл цырд фæраст сты.

Ленкæ æнæрынцойæ касти дадамæ æмæ куы федта, йæ былтæ æмæ сæр кæй тæлфынц, æмæ, йæ алфамбылаймæ тарстхуызæй кæсгæйæ, тагъдгæнгæ йæ роны цыдæр кæй агуры, уый, бамбæрста, дада та, иухатт Таманы куыд бакодта, афтæ ноджыдæр цыдæр кæй бакодта, уый. Æмæ старсти, уыцы тамайнаг хъуыддаг йæ цæстытыл куы ауади, уæд. Уым дада кæртæй радавта мидæггаг дзаума æмæ йæ æд дзаума æрцахстой. Худтысты, æлгъыстой, кодтой йæ нæмгæ дæр, суанг æй, фæстагмæ, æхсæвыгон хъаллæйæ атардтой бынтондæр. Уæд дыууæйæ дæр се 'хсæв арвыстой денджызы бакæлæны цавæрдæр былыл, змисы уæлæ, æмæ денджыз æнæхъæн æхсæв хъыхъхъаг хъырнд кодта. Змис хъыс-хъыс кодта, цы уылæнтæ йыл-иу æрбакалд, уыдон æй змæлын кодтой æмæ... дада та æнæхъæн æхсæв хъæрзыди æмæ сабыр куывта хуыцаумæ, йæхи давæг хонгæйæ æмæ хатыр кургæйæ.

- Ленкæ...

Ленкæ фестæлфыди, дада йын йæ фарс куы 'рбацафта, уæд, æмæ зæрондмæ бакасти. Уымæн йæ цæсгом æрдагъ, сси хусдæр, фæныкхуыздæр æмæ æппæтæй дæр зыр-зыр кодта.

Иуфондз къахдзæфы раздæр цыди хъазахъхъаг, дымдта лулæ, лæдзæгæй къуырдта сындзыты сæртæ æмæ сæм фæстæмæ нæ зылди.

- Гъа, мæнæ, айс!.. аппарат хæмпæлмæ... кæм æй баппарай,

уый бахъуыды кән... уый фәстә йә цәмәй сисәем... – бынтон сындаг – сабыр фәдзырдта зәрөнд әмә, фыртфыртмә хәстәг әрбаләугәйә, йын йә къухы фәтгыста цавәрдәр хәцзил, гуцзула тыхтәй.

Ленкә йәхи аиуварс кодта, тәссәй фәстәлфыд, цы уыд, уымәй әвиппайды айдзаг уыцы тасәй, әмә хәстәгдәр бацыди бырумә, йә цуры тынг бәзджын хәмпәл кәмән сзад, ахәммә. Ныттынг уәвгәйә сә цы хъзахъхъаг кодта, уый фәтән фәсонтәм кәсгәйә, иу фарсы 'рдәм йә къух адаргъ кодта, фәкасти йәм, әмә хәцзилы хәмпәлтәм баппәрста...

Хәцзил, хаугә-хауын райхәлди, әмә Ленкәйы цәстытыл ауади әд дидинджытә арвау цъәх кәлмәрзән, уайтагъддәр фәци чысыл кәугә чызджи сурәты аууон. Уый, цардәгасы хуызән, әрләууыд йә размә, йә гуырәй хъзахъхъаджы, дадайы әмә сә алфамбылай цыдәриддәр уыд, уыдон бахкәнгәйә... Йә карз кәуыны мыртә та бынтон ногәй ауадысты Ленкәйы хъустыл әмә йәм афтә фәкастис, цыма йә размә зәхмә згъәлыңц цәстысыджы фәлурс әртәхтә...

Ахәм әнә исты 'мбаргә уавәры уәвгәйә, дадайы фәдыл әрцыди къәнцылармә, хъуыста әмыр дыв-дыв, цы у, уый равзарын нә уыди йә бон, фәндгә дәр әй нә кодта; хъуыста, дадайы чыссайә стыр стьолмә кәй әркалдой къәбәртә, әмә уыцы къәбәртә, әмыр әмә фәлмән хаугәйә, хостой стьол... Уый фәстә сәм бирә сәртә, бәрзонд худты мидәг, әркүл кодтой, сәртә әмә худтә уыдысты хъуынтгыз әмә асәстхуыз, әмә сә алфамбылай цы мигъ уыд, уырдыгәй, дзедзрой кәнгәйә, әрдхыран кодтой цавәрдәр тәссагәй... Уый фәстә дада әвиппайды, фәсусәй цыдәртә сымсымгәнгәйә, цылау ныззылди дыууә бәзәрхыггаджи къухты...

– Дзәгъәлы у, чырыстон адәм! Нә дән зылын, уыны хуыцау... – цъәхснаг ныхъхъыллист кодта дада.

Ленкә, скәугәйә, йәхи әруагъта пьолыл.

Уәд бацыдысты Ленкәмә. Систой йә, даргъ бандоныл әй әрбадын кодтой, әмә йын йә чысыл буар цы бызгъуыртә әмбәрзтой, уыдон сеппәты дәр әрцагуырдтой.

– Рәйы Даниловнә, хәйрәджды ус! – ныннәрыд чидәр, цыма

йæ бæзджын æмæ мæсты хъæлæсæй Ленкæйы хъуастæ ныццафта, уыйау.

– Æмæ сæ кæд искуы бамбæхстой, уæд та? – дзуаппæн ын ноджы тынгдæр фæхъæр кодтой.

Ленкæ æмбудыдта, уыцы хъæртæ йын сеппæт дæр цыма йæ сæр цæвынц, уыйау. Афтæ старсти, æмæ бауадзыг, цыма йæ размæ цы сау уæрм байгом ис, æвиппайды уый æнæбын хъæлæсы аныгъуылд, афтæ.

Йе ’муд куы ’рцыд, уæд йæ сæр уыди дадайы уæрджытыл, йæ цæсгоммæ æркæул дадайы цæсгом, алкæддæр цы вæййы, уымæй тæригъæддагдæр æмæ æнцъылдтæдæр. Дадайы тарст ныкæулгæ цæстытæй йæ ныхмæ, Ленкæйы ныхмæ, тæдзынц лакъон цæстысыгтæ, тынг æй хъыдзы кæнынц, уадултыл къубалмæ æртулгæйæ...

– Де ’муд æрцыдтæ, æви, мæ зæрдæ? Цом-ма ардыгæй. Цом, ауагътой нæ æлгыстытæ!

Ленкæ æрбадти. Афтæ йæм каст, цыма йæ сæры ис уæззау цыдæр конд æмæ сæр уæхсджытæй мæнæ-мæнæ ахаудзæн... Уый йыл фæхæцыд йæ къухтæй æмæ куы иуæрдæм, куы иннæрдæм ныдздойтæ кодта, сабырæй хъæрзгæйæ.

– Риссы дæ чысыл сæр? – Мæ гыццыл хъæбул куы дæ!.. Нæ дыууæйы дæр хъызæмарæй фæмардтой... Сырдтæ! Кæс-ма сæм, хъама дам фесæфти, стæй дам чызгæй та кæлмæрзæн ахауди, гъе ’мæ махыл ныццафтой сæхи!.. У-у, хуыцау, цæй тыххæй æфхæрыс?!

Дадайы хъинцхъинцгæнæг хъæлæс куыддæр тындта Ленкæйы; лæппу æмбæрста, йæ хуылфы тынгдæр судзын кæй байдыдта зынджы стъæлфæн, йæ дадайæ йæ дарддæр чи абадын кодта, ахæм. Æддæдæр абадти æмæ акасти йæ алыварсма...

Уыдон бадгысты хъаллæйæ рацæуæны цур, къуызыртæ гæдыбæласы къалиуты бæзджын аууоны бын. Æхсæв дæр æрлæууыд, скасти мæй æмæ йæ, æхсырау, æвзистхуыз рухс, быдырты лæгъзытыл кæлгæйæ, сæ, цыма боны цы вæййынц, уымæй къуындæгдæр æмæ ноджы æдзæрæгдæр, æнкъарддæр скодта, уыйау. Дард, быдырæй, арвимæ чи иу кодта, уырдыгæй стадысты мигътæ æмæ сындæггай ленк кодтой йæ сæрты,

мæйы æмбæрзгæйæ æмæ зæхмæ бæзджын ауонтæ æппаргæйæ. Ауонтæ сæхи тыдтой зæххы æмбуар, бырыдысты йыл сабырæй, хъуыдыгæнгæйæ, æмæ æвиппайды сæфтысты, цыма хуры тынты судзгæ цæфтæй æвзæрд скъуыдтыты цыдысты зæххы бынмæ, уыйау... Хъаллæйæ хъуысыдысты ныхæстæ, æмæ дзы ранæй-рæтты куы æрттывтой, куы хуыссыдысты зынджытæ, æрттиваг сызгъæрин стъалытимæ раныкъул-баныкъул кæнгæйæ.

– Цом, мæ бон!.. цæуын хъæуы, – загъта дада.

– Абадæм ма!.. – сабырæй сдзырдта Ленкæ.

Быдыр æм хорз каст. Боныгон, быдырыл цæугæйæ, уый уарзта кæсын размæ, арвы къæдз йæ уæрæх риуыл æнцой кæм кæны, уырдаæм. Уым, цыма, ис стыр æмæ диссаджы горæттæ, æппындæр кæй никуыма федта, ахæм зæрдæхæлар адæм кæм цæры, дзул курын кæмæй нæ хъæудзæн – ратдзысты сæхæдæг, æнæ лæгъстæйæ. Фæлæ та-иу быдыр, йæ цæстыты раз тынгдæрæй-тынгдæр парахатгæнгæйæ, йæхицæй размæ куы ракодта хъæу, уый кæй зоны, ахæм, йæ цæрджытæй дæр æмæ агъуыстытæй ай размæ кæй федта, уыдонæн сеппæты хуызæн чи у, уый, уæд-иу уыцы сайды тыххæй æрæнкъард æмæ йын-иу уыд хъыг.

Гъеныр дæр, æнаедзургæйæ æмæ хъуыдыгæнгæйæ, касти дардмæ, мигътæ сындæггай кæцæй бырыдысты, уырдаæм. Уыдон æм афтæ кастысты, цыма йæ тынг фенын цы горæт фæндыд, уый мингай трубатæй цæуы уыцы фæздæг... Йæ хъуыдыты йын фескъуыдта дадайы хус хуыфт.

Ленкæ биноныг фæкаст дадайы цæстысыгтæй мацъæл цæсгоммæ, уæлдæф зыдгæнгæ ныхъуырæг зæрондмæ.

Мæйы рухс æмæ йыл худы бызгъуырæтæй, æрфгуытæй æмæ зачъетæй цы æнахуыр ауонтæ хауди алы 'рдæм, уыцы цæсгом, сонт базмæлгæ дзыхимæ, стæй цавæрдæр хинымæры цин кæм зынди, уыцы уæрæх гом цæстытимæ, – уыди тæригъæддаг, тæрсын кодта, æмæ Ленкæйы зæрдæйы уымæн уыцы ног æмбудындзинад тыхджын кæнгæйæ, лæппуйы стын æмæ дадайæ дарддæр бадын кæнын кодта...

– Цæй, абадæм, абадæм!.. – хинымæр дзырдта уый æмæ, æдылы худт кæнгæйæ, агуырда роны.

– Ленкæ!.. Ракæс-ма!.. æвиппайды цингæнгæ фæдзырдта

дада æмæ, цы у, уымæй æппæтæй дæр хурхгæнæг хуыфæгæй къæдзтæ-мæдзтæ кæнгæ, фыртыфыртмæ радаргъ кодта даргъ æмæ æрттиваг цыдæр.

– Æвзист! æвзист куы у... сæдæйы 'рдæджы аргъ!..

Зыд æмæ рисæй йæ къухтæ æмæ былтæ рызтысты, æмæ йæ цæсгом æппæтæйдæр стъæлфтытæ кодта.

Ленкæ фесхъиудта æмæ йын йæ къух акъуырда.

– Бамбæхс тагъддæр!.. и-и, баба, бамбæхс!.. – курагау сындæг фæдзырдта уый, йæ алы фарсмæ цырд акæстытæ кæнгæйæ.

– Цæй, цы кæныс, æдылы хафна? Тæрсыс, мæ уарзон?.. Æз рудзынгæй бакастæн, уый та къулыл ауыгъд... Æз æм фæлæбурдтон, æмæ йæ мæ фæччийы бын... уый фæстæ йæ къудзиты амбæхстон. Хъаллæйæ цыдыстæм, æз, дын, цыма мæ худ æрхауд, уыйау æргуыбыр кодтон æмæ йæ систон... Æдылытæ сты уыдон!.. Кæлмæрзæн дæр рахастон – мæнæ кæм ис!..

Уый йæ ризгæ къухтæй кæлмæрзæн фелвæста йæ бызгъуыртæй æмæ йæ Ленкæйы цæсгомы раз стылдта.

Ленкæйы цæстыты раз аскъуыдтæ мигъæмбæрзæн æмæ фæзынди ахæм ныв: уый æмæ дада, сæ бон цы у, афтæ цырд цæуынц хъаллæйы уынды, цы адæм сыл æмбæлы, уыдон сæм куыд ма кæсой, афтæмæй, цæуынц тæрсгæйæ. Ленкæмæ афтæ кæсы, цыма кæйдæриддæр фæнды, уымæн йæ бон у сæ дыууæйыл дæр тутæ кæнын, æлгъитын... Цыма сæ алфамбылай цыдæриддæр ис – бырутæ, хæдзæрттæ, бæлæстæ – цавæрдæр æнахуыр мигъы дзойтæ кæнынц дымгæйæ, уыйау... æмæ гуыр-гуыр кæнынц кæйдæр карз æмæ мæсты хъæлæстæ... Уыцы уæззау фæндагæн æппын нæй кæрон, æмæ хъаллæйæ быдырмæ кæуылты цæуын хъæуы, уый дæр нæ зыны дзойтæгæнæг бирæ хæдзæртты æмыр ауонæй; хæдзæрттæ та сæм – куы æрбахæццæ веййынц, цыма сæ ныцъыст кæнынмæ хъавынц, уыйау, куы та – фæцæуынц кæдæмдæр, сæ цæсгоммæ сын сæ рудзгуыты тар стъæлфытæй худгæйæ... Æмæ дын уæд æвиппайды иу рудзынгæй зæланггæнгæ райхъуыст: «Давджытæ! Давджытæ! Давæг, чысыл давæг!..» Ленкæ хъуызгæ каст фæкодта уыцы 'рдæм æмæ рудзынджы уыны, æрдæбон цы чысыл кæугæ чызджы фæдта, бахъахъхъæнынмæ кæй хъавыди, уый... Уый йын æрцахста йæ цæстæнгас æмæ йæм

фелвæста йе 'взаг, йæ цъæх чысыл цæстытæ та æрттывтой карз æмæ цыргъ æмæ Ленкæйы рæхуыстой судзинты хуызæн.

Уыцы ныв сæвзæрди лæппуйы магъзы æмæ уайтагъддæр айсæфти, уый дадайы цæсгоммæ цы мæсты мидбылты худт аппæрста, уый йæ фæстæ ныууадзгæйæ.

Дада æнæ 'рынцойæ дзырдта цыдæртæ, йæ ныхæстæ хуыфæгæй скъуынгæйæ, тылдта йæ къухтæ, йæ сæр æмæ йæ цæсгомы æнцъылдтыл ставд æртæхтæй цы хид рауай-рауай кодта, уый сæрфгæйæ.

Уæззау æмæ скъуыдтæ мигъ бамбæрзта мæйы, Ленкæ тыххæй уыдта дадайы цæсгом... Фæлæ йын уый йæ размæ æрæвæрдта кæугæ чызджы, йæ уындмæ йын фæсидт йæ размæ, æмæ сæ цыма йæ хъуыдыты барста кæрæдзийыл. Æдых хъыррыстгæнаг, зыд æмæ скъуыдтæ дада чызджы раз, уый кæй бафхæрдта, кæугæ чи кодта, фæлæ æнæниз чи у, ног, рæсугъд, уый аз æм зæронд лæг фæкаст æнæхъæугæ, мæнæ аргъæутты цы Кашей ис, раст ахæм мæстыгæр æмæ цъаммар. Куыд ис афтæ гæнæн? Цæй тыххæй бафхæрдта уый чызджы? Уый чызгæн нæу йæ хæстæг...

Дада та хъыс-хъыс кодта:

– Дæс туманы куы сæмбырд кæнин!.. Уæд æнцад амардаин æз...

– Цæй!.. – æвиппайды цыдæр нытгæпп кодта Ленкæйы хуылфы. – Æнцад куы уаис! «Амæлин, амæлин»... Афтæмæй та мæлгæ дæр нæ кæныс... Давыс!.. – схъыллист кодта Ленкæ æмæ æвиппайды, цы у, уымæй æппæтæй дæр ризгæйæ, фæгæпп кодта æмæ йæ къæхтыл алæууыд. – Ды дæ зæронд давæг... У-у! – æмæ, йæ чысыл тымбыл хус къух æрбалхъивгæйæ æмæ стилгæйæ, дадайы фындзы бын, Ленкæ æвиппайды фæхъус, стæй та фæстæмæ уæззау бадт æркодта зæххыл æмæ, дæндæгтæ сæхгæнгæйæ, уыдон æлхъивгæйæ, дарддæр дзырдта:

– Адафта сывæллонæй... Ей – и, цы хорз у!.. Зæронд, афтæмæй уый дæр уырдаем... Хатыр дын нæ уыздæн уыцы дунейы уый тыххæй...

Быдыр æппæт дæр æвиппайды сызмæлыд æмæ, цæхæртæ калгæ, арвхуыз цъæх рухс айтыгъди, быдыр рауæрæх... Цы тар дарæс ыл æрбадт, уый фезмæлыд æмæ айсæфти цæсты

фæныкъуылдмæ... Ныййазæлди арвы æрттывды цæф æмæ, гуыргуыргæнгæ, атылди лæгъз быдыры сæрты; нырризын кодта быдыры дæр æмæ арвы дæр, ныртæккæ сау мигъты бæзджын дзыгуыртæ тагъд кæуыл тахстысты, сæхи мидаг мæйы чи айсæфта, уыдоны дæр.

Æрталынги. Дард ма кæмдæр ноджыдæр, æнæ хъæрæй, фæлæ тасджынаей, ферттывта арв æмæ цæсты фæныкъуылды фæстæ ноджыдæр ныннарæд. Уый фæстæ æппæт дæр ныссабыр, цыма, уыцы сабырæн кæрон нæ уыздæн, афтæ.

Ленкæ йæхиуыл дзуæрттæ æфтыдта. Дада бадти æнæфезмæлгæ æмæ æнæдзургæ, цыма йæ фæсонтæй цы бæласыл банцой кодта, ууыл баныхæст, уыйау.

– Баба!.. – сындæг сдзырдта Ленкæ, æвирхъау тасы уæвгæйæ, арвы нæрыны ног цæфтæм æнхъæлмæ кæсгæйæ. – Цом хъаллаемæ!

Арв та ноджыдæр фенкъуысти æмæ, ноджыдæр арвхуыз артæй ссудзгæйæ, зæхмæ фехста уайыг згъæрон цæф. Афтæ уыд, цыма зæхмæ мингæйттæй згъæлдысты æфсæйнаджы сыфтæ, кæрæдзи хойгæйæ...

– Баба!.. – схъæр кодта Ленкæ.

Йæ хъæр, арвы цæфы хъæры ныййазæлыны бын фæуæвгæйæ, фæзыланг кодта чысыл, саст дзæнгæрæджы æрцавды зыланджы хуызæн.

– Цы кæныс... тæрсгæ кæныс... – фæсусæй фæдзырдта дада, нæ фезмæлгæйæ.

Хауын райдыдтой уарыны ставд æртæхтæ, æмæ сæ сыр-сыр хъуысти æнахуыр куыддæр, цыма рагацау æмбарын кодта цæйдæр тыххæй. Уый дард кæмдæр срæзти иугуыр, фæтæн хъæрæй, иттæг стыр щеткæйæ, цыма хус зæхх хафтæуыд, уыйау, – ам та дада æмæ фыртыфырты раз, алы æртах дæр, зæхмæ хаугæйæ, хъæр кодта цыбыр æмæ скъуыддзæгтæй æмæ-иу мардис æнæ азæлгæйæ.

Арвы цæлхытæ хæстæгæй-хæстæгдæр кодтой, æмæ арв дæр æрттывта арæхдæр.

– Æз хъаллаемæ нæ ацæудзынæн! Уадз мæ, зæронд куыдзы, давæджы... амæй фæбынаей кæнæд уарын... æмæ амарæд арвы цæф!.. – улæфын нал фæразгæйæ, дзырдта дада. – Нæ ацæудзынæн!.. Цæугæ иунæгæй... Уæртæ ис уый, хъалла...

Цæугæ! Нæ мæ фæнды, ды ам цæмæй бадай, уый... афардæг у!
Цæугæ, цæугæ!.. Цæугæ!..

Дада ныр хъæр кодта æмыр æмæ фæсус.

– Баба!.. бахатыр кæн!.. – хæстæгдæр æм бабадгæйæ, лæгъстæ кæнын байдыдта Ленкæ.

– Нæ ацæудзынæн. Нæ ныххатыр кæндзынæн... Узæлыдтæн дыл авд азы!.. Алцыдæр дæуæн... æмæ цардтæн... дæуæн. Мæн исты хъæуы, мыййаг?.. Мæлгæ куы кæнын æз... Мæлын... ды та зæгъыс – давæг... Кæмæн давтон? дæуæн... уыдон сеппæт дæр дæуæн... Мæнæ айс... Дæ цардæн... æппæтæн... æмбырд кодтон... æмæ кодтон давгæ дæр... Хуыцау уыны алцыдæр... Уый зоны... кæй давтон... зоныс... Уый бафхæрдзæн мæн. Уый нæ ныххатыр кæндзæн мæнæн, зæронд куыдзæн... давыны тыххæй. Ныр дæр мæ бафхæрдта... Хуыцау! бафхæрдтай мæ... и? бафхæрдтай... Ды мæ амардтай сывæллоны къухæй! Раст у, хуыцау... Раст!.. Раст дæ ды, хуыцау! Парвит мын мæ удмæ... Ох...

Дадайы хъæлæс схæццæ бынтон бæрзондмæ, Ленкæйы риуы бафтыдта æгæрон тас.

Арвнаерыны цæфтæ, лæгъз быдыр æмæ арв æнкъуысын кæнгæйæ, ныр гуыр-гуыр кодтой афтæ нæргæ æмæ тагъд-тагъд, цыма сæ алкæцы дæр зæххæн зæгъынмæ хъавыди, тынг æхсызгон æй цы хъæуы, ахæм цыдæр, æмæ уыдон сеппæт дæр, иу иннæйы разæй кæнгæйæ, нæрыдысты æнæфæлаугæйæ. Арвæрттывтæ скъуынагау кодтой арвы. Арв зыр-зыр кодта; зыр-зыр кодта лæгъз быдыр дæр, куы æппæтæй дæр цъæх зынгæй ссудзгæйæ, куы та узал, уæззау æмæ уынгæг тарфы, диссаджы къуындаг æй чи кодта, уым аныгъуылгæйæ. Хаттæй-хатт арвæрттывд рухс кодта дæрдты. Афтæ уыди, цыма уыцы дæрдтæ тагъд-тагъд кæнгæ фæлидзынц уыцы уынар æмæ уыцы богъ-богъæй...

Ныккалдта уарын, æмæ йæ æртæхтæ, арвы æрттывдмæ æндоны хуызæн цæхæр калгæйæ, се 'ддейы фæаууон кодтой хъаллæйы химæ æлвасæг ссудзгæ ахуысгæ зынгты.

Ленкæ марди фыртæссæй, узалæй æмæ дадайы хъæрæй райгуыргæ цавæрдæр аххосдзинад химæ хæсгæйæ. Уый йæ размæ ныццавта уæрæх гом цæстытæ æмæ сæ тарст æрныкбулын дæр,

доны аертæхтæ, уарынаы хуылыдз сæраы згъоргæйæ, цæстытæм куы калдысты, суанг уæд дæр; хъуыста дадаы ныхасмæ, домбай мырты денджызы чи сæфти, уымæ.

Ленкæ æмбудыдта, дада кæй бады æнæфенкъуысгæйæ, фæлæ йæм афтæ касти, цыма хъуамæ уый фесæфа, ацæуа кæдæмдæр æмæ йæ иунагæй ныуадза ам. Уый, йæхæдæг дæр æй не ’мбæрста, афтæмæй, сындæггай хæстæгæй-хæстæгдæр цыди дадамæ æмæ, рæмбыны къæдзæй йыл куы аныдзæвди, уæд фесхъиудта, цыдæр æвзæр бæллæхмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ...

Арвы аскъуынгæйæ, арвæрттывд срухс кодта дыууæйы дæр, сæ кæрæдзийы фæрсæй-фæрстæм, ныккука сты, афтæмæй, чысылтæй, бæласы къалиутæй сыл доны зæйтæ кæлгæйæ...

Дада уæлдæфы тылдта йæ къух æмæ дзырдта цыдæр. Фæллайын байдыдта æмæ нал фæрæзта улæфын дæр.

Йæ цæсгоммæ йын фæкæсгæйæ, Ленкæ фыртæссæй ныццæхæхст кодта. Арвæрттывды тыхджын рухсмæ уый зынди марды хуызæн, йæ мигъæмбæртзт цæстытæ уыдысты æррайы цæстыты хуызæн...

– Дада!.. Цом... – ныхъхъыллист кодта лæппу, йæ сæр дадаы уæрагыл ныццæвгæйæ.

Дада æркъул кодта йæ уæлæ, ныхъхъæбыс æй кодта йæ мæллæг къухтæй, тыхджын æй æрбалвæста йæхимæ, цъист æй кодта, афтæмæй, æмæ æвиппайды нынниудта тыхджын æмæ цæхæхстæй, къæппæджы ахст бирагъы хуызæн.

Кæдæмдæр, цæстытæ уæрæх байгомгæнгæйæ, арвæрттывтытæй къуырмайау кæнгæйæ, кæлгæйæ, стгæйæ, æмæ арфæй-арфдæр цæугæйæ æхсæвы тармæ, арвæрттывдæй-иу куы сæфгæ чи акодта, куы та-иу ноджы æнгомдæр чи æрбатыхта фыртарстæй æрра суæвгæ лæппуйы, уыцы хсæвы тармæ йæ тых йæ бонай згъоргæйæ.

Уарын та, дæлæмæ хаугæйæ, сыр-сыр кодта уыцы иухуызон æнкъардæй. Æмæ афтæ зынди, цыма лæгъз быдыры уарыны хъæр, арвы æрттывд æмæ арвы нæрыны гуыр-гуыры йеддæмæ никад ницы уыди.

Иннæ боны райсомæй, хъæугæронмæ разгъоргæйæ, хъаллæйы чысыл лæппутæ уыцы сахат фæстæмæ фездæхтысты

æмæ хъаллæйы фæфæдис кодтой, фехъусын кæнгæйæ, – даргъ гæдыбæласы бын кæй фæдтой зноны магуыргуры æмæ, æвæццагæн, кæй хъуамæ уа æргæвст, уымæн æмæ йæ цуры æппæрт лæууы хъама.

Фæлæ хистæр хъазахъхъæгтæ куы ацыдысты фенынмæ, афтæ у æви нæу, уæд рабæрæг ис, афтæ кæй нæу, уый. Зæронд лæг ма уыди æгас. Куы йæм бацыдысты, уæд зæххæй сыстыныл афæлвардта, фæлæ йæ бон нæ баци. Уымæн нал куыста йе ’взаг æмæ адамы сеппæты дæр, йæ цæстытæ доны зилгæйæ, фарста цæмæйдæр, æмæ уыцы цæстытæй адамы дзыгуыры æхсæн æнæ ’рынцайгæ агуырда, фæлæ ницы ардта æмæ ницы дзуапп иста.

Изæрмæ уый амарди, æмæ йæ баныгæдтой, кæм æй систой, даргъ гæдыбæласы бын, уым, æнхъæлгæйæ, кæй йæ нæ хъæуы ныгæнын уæлмæрдты: фыццаджыдæр – уый у æцæгæлон, дыккаджыдæр – давæг, æртыккаджы та – амард æнæ сауджыны аргъуыдæй. Йæ цуры йын цъыфы мидæг ссардтой хъама æмæ кæлмæрзæн.

Дыууæ-æртæ боны фæстæ та ссардтой Ленкæйы.

Быдыры æрхытæй иуы сæрмæ, хъаллæмæ хæстæг, зилахар кæнын байдыдтой халæтты балтæ, æмæ уырдаæм бабæрæг кæнынмæ куы ацыдысты, уæд дзы ссардтой лæппуйы. Уый хуыссыди зæххыл, йæ къухтæ фæйнардæм æппæртстæй æмæ йæ цæсгом дæлгоммæ, æрхы бын уарыны фæстæ чи баззад, уыцы лæхъир цъыфы.

Фыццаг бауынаффæ кодтой, уæлмæрдты йæ куыд баныгæной, афтæ, уый тыххæй æмæ ма у сывæллон, фæлæ, ахъуыдыгæнгæйæ, уый дæр сæвардтой йæ фыдыфыды фарсмæ, раст уыцы гæдыбæласы бын. Æркалдтой сыджыт уæлмæрдыл æмæ йыл ныссагътой хуымæтæг кæндтытæ дурын крест.

Денджызы цъæх фæзы сæрма
Дымгæ мигъты 'мбырд кæны.
Мигътæй денджызы æхсæнты,
Сау æрвнæрыны хуызæнау,
Уадхæссæг, сæрыстыр, хъæлдзæг,
Дардыл зилахар кæны.
Куы йæ базырæй нындрæвы
Денджызы æзнæт уылæнтыл,
Куы фæтæхы, фатау, мигътæм,
Хъæр кæны 'мæ хъусынц мигътæ
Цинад уый уæндон хъæримæ.
Уыцы хъæры – уады мондаг!
Масты тых, фæндонны зынг
Æмæ 'ууæнк уæлахизадыл
Хъусынц уыцы хъæры мигътæ.
Ниуынц ноджыдæр гагартæ, –
Уадæн. Ниуынц æмæ тагъддæр
Сты цæттæ сæ тарст æмбæхстмæ
Арфдæр денджызæн йæ быны,
Уады фендæй...
Ниуынц ноджыдæр гагартæ, –
Уыдонæн, тæппуд гагартæн
Нæй сæ туджы тохы цинад, –
Арвы нæрынæй куы тæрсынц.
Гъе 'рра пингвин! Акæс, уый дæр
Тагъд-тагъд къæдзæхы дыдагъы
Арф йæ нард буар æмбæхсы...

’Рмæстдæр Уадуацхæссæг – сæрыстыр
Зилы бархийæ, уæндонæй
Фурды знæт уылæнты сæрмæ!
Тагъддæр, тагъддæр æмæ ’ввахсдæр
’Рцауынц цъæх денджызмæ мигътæ
Æмæ зарынц æмæ тонынц
Уылæнтæ сæхи уæлвонгмæ
Арв нарыны размæ цыррдæр.
Арв ныннæры.
Знæт фынчытæй схъæрзы денджыз
Сонт дымгæимæ быцауы.
Мæнæ ’рбамбырд кодта дымгæ
Уылæнты дзыгуыртæй иумæ,
Зыд, тыхджын, уæрæх хъæбысы
’Мæ сæ фехста дард фирмæстæй
Сау къæдзæхты риуыл уыдон
Пырх ныккæнгæйæ тых цæфæй.
Уадхæссæг тæхы, хъæргæнгæ,
Сау æрвнæрæгау бæрзæндты,
Фатау мигътимæ хæцгæйæ.
Базыртæй рæдувы денджыз.
Мæнæ ’рбазилы, куыд демон, –
Сатæгсау тымыгъы демон.
Куы ныххуды, куы ныккæуы...
Уый сæнтсау мигътыл ныххуды,
Уый йæ фырцинæй ныккæуы!
Арвы сонт нарыны масты
Хъусы уый – къæрцхъус фæллайын
Хъусы рагæй æмæ ’ууæнды:
Мигътæн нæй нымбæхсæн хуры, –
Дымгæ ниуы...
Арв ныннæры...
Ирд цъæх арт суадзынц мигътæ
Денджызы сæрмæ фирмæстæй.
Денджыз арвы фаттæ ахсы
’Мæ сæ арф йæхимæ ’мбæхсы.

Раст сырхзынг кәлмытау доны
Тагъд, кәәдз-мәдзыхәгәнгәйә,
Арвы 'ртывды ирд тәмәнтә
Денджызы ныгъуылынц кьордгай.
Уад,
Рәхджы бон уад ныннәрдзәен!
Уый тымыгъты 'хсәен уәндонәй
Зилы Уадхәссәг – хяәбатыр
Денджызы фыцәны сәрмә...
Уый ныхъхяер кәны ныфсджынай
Дард, уәлахизы хяәргәнәг:
– Уадз, тыхджындәр уад ныннәрәд!

Урсбарц денджызы тыгъдады
Дымгæ мигъты бардз ыскъæры.
Мигътæй фурды 'хсæн – сæрыстыр
Хъал маргъ Уадфидиуæг цъелфæй
Сау æрвæрттивдау æрзины.
Куы ныцъыкк ласы йæ базыр
Урсфынк уылæнты уæлцъарыл,
Куы бæрзонд æврæгътæм фатау,
Иу фæтъæбæрттæй фæхауы.
Маргъы 'хсарджын уасты мигътæ
Хъусынц цины сидт фæдисау.
Хъусынц уыцы уасты мигътæ
Уадмонц, уадбæллон цъæхахсты:
Ныфс ыстыр тохы цæхæртæ,
Масты пиллон арты ферттивд.
Цины, фидæны уæлахиз.
Урс кæсагдзаутæ фыртæссæй,
Уадæй удризæнты бафтынц,
Сисынц зилахартæ, джитæн,
Хъавынц амбæхсынмæ фурды,
Афтæ аццытæ дæр ризынц,
Уыдон тохы цин нæ зонынц.
Хауынц арвынæрдæй тасы.
Уæртæ нард пингвин – æдылы
Бабукъ айнæджы дæлбазыр...
Иунаг Уадфидиуæг зилы –
Хъал, уæндон æмæ сæрибар –
Урсфынк денджызы хæдсæрмæ!
Тарæй-гардæр кæнгæ мигътæ
Денджызмæ ныллæг æрхизынц

Æмæ рагъуылæн æрвнæрдыл
Заргæ фембæлынмæ схъиуынц.
Арв, къæркъæргæнгæ, ныннæры
Хивæнд дымгæимæ тохы
Мæстæй уылæнтæ ныхъхъæрзынц.
Уад сæ фелвасы дзыгуырæй,
Карз, фырмæстæй сæ низдухы
Фидар айнæджы цъæх тигътыл.
Æмæ фесхъиуынц фæрдыггай
Ирд, цæхæркалгæ уæларвмæ.
Сау æрвæрттывдау хъæргæнгæ
'Хсарджын уадфидиуæг зилы,
Мигъты ахизы æхст фатау,
Урсбарц уылæнты фынчытæ
Кардау афды йæ систæй.
Уæртæ демонау фæтæхы
Уады сау демон-сæрыстыр.
Куы ныххуды, куы ныккæуы,
Куы мылазон мигътыл худы,
Куы йæ фырцинæй дзыназы!
Арвæн рисæнкъарæг демон
Рагæй йе 'стыр фæллад хаты.
Зоны: хурæн нæй ныхгæнæн
Мигъты саудалынгæй никæд!
Дымгæ ниуы... Арв ныннæры...
'Нæбын денджызы хæдсæрмæ
Мигътæ арты пиллон уадзынц.
Ахсы арвы фаттæ денджыз.
Æмæ йе 'рфæны ныххуыссынц.
Раст æрвæрттывды кæлмытау
Судзгæ схæлбурцъ кæнынц фурды.
Уад! Рæхджы фыдуад ныннæрдзæн!
Уый æрвæрттивæнты зилы
Хъал маргъ Уадфидиуæг уасгæ
Фурды 'хсидæны хæдсæрмæ.
Уый уæлахизы пахуымпар
Сиды, хъæр кæны уæндонæй:
Уадз ныннæрæд уад тыхджындæр!

Лæг куы базыдта, зæгъгæ, йæ цæрæнуатæй æртæбонцау кæдæм у, уырдаем адæм æрцыдысты, тыгъд быдыры машинæйæ бахуым кодтой æмæ машинæйæ байтыдтой, уæды онг конд чи нукуыма уыд, ахæм зæхх, уæд ахъуыды кодта, зæгъгæ, уыдон дæр йæхи хуызæн рагон адæм сты, фæлæ уымæй æдылдыдæр.

Йæ рагон буары царди миназыккон уд æмæ зыдта: быдырыцæрæг адæмæн сæ сагъæс æмæ сæ цин уый у, цæмæй хуым кæной, тауой дзы хор æмæ тыллæг исой, æндæр цыдæриддæр кусынц, уый куына кæной, уæддæр ницы кæны. Адæймаг равзæры зæххæй, цæмæй зæхх куса, стæй йæ тых куы бахардз вæййы, уæд ын фæстæмæ айсы йæ буар æмæ йе 'стджытæ.

Сæрд зæххы сæрмаæ цадаггай ленк кæны хур, судзгæ хур, йæ фæдыл хурыскæсæнæй æрбатæхы тæвд дымгæ, æмæ судзы хор, кæрдæг, судзы адæймаджы мæтæй, æххормаджы тæсæй. Хаттæй-хатт дымгæ тыгъд быдырмаæ ратæры сау мигътæ, уыдон зæххæн бадарынц къæвдайы дон, æмæ уæд зæрдæ цин кæны – уызæн хор, бирæ хор. Зымæг хур уæлæрвты цълф кæны тагъд, рæхойгæ дымгæ тæзгъо кæны тыгъд быдыры, æхситт, сыбар-сыбур кæны зæххыл, кадарæй мит луары, æхсæв та кæддæриддæр зары уыцы-иу зарæг:

«Хур ыскæсы, хур ныгуылы,
Зæхх æнусонæй лæууы.
Адæм райгуырынц, ныстæлынц,
Зæхх æнусонæй лæууы».

Адæймаг нæ хъуыды кодта, уыцы зарæджы æвирхъау, мæлæтхæссæг нысаниуæгыл, уымæн æмæ йæ иттæг хорз зыдта.

Уый хъуыды кодта йæ фосыл, йæ хæдзар æмæ йæ хорыл, хаттæй-хатт хъуыды кодта йæ бинойнагыл, хъуыды кодта кæддæриддæр æрмæст йæхионыл, фæлæ йæхиуыл нукуы хъуыды кодта.

Уый æнхъæл уыди, зæгъгæ, узал æмæ тæвд чи бадома, ахæм машинаæ нæй, зæгъгæ, машинаæ йæ фæндаг нукуы аивдзæн фыдаудæнгæнæг дымгæтæн.

Уыцы лæг рагæй фæстæмæ фæцайдагъ хуыцауæй æххуысæнхъæл цæрын, дзуары лæг æмæ дæсныы æххуысæнхъæл цæрын, фæцайдагъи йæхи сæры магъзы тыхыл æнæууæнкæй цæрын, уæларвон талынг тыхты æххуысмæ æнхъæлмæ гæсгæ цæрын.

Хуымгæрдæнтæ куы ралæууыдысты, уæд лæг, быдираг хъæддаг цæрæг, йæ хоры къæрмæг бафснайдта æмæ ацыд æрцауæг адæммæ, фена, кæддæра машинæйæ куыд æфснайынц сæ тыллаг. Чи зоны, сыл йæ зæрдæйы фаг фæхуда.

Бæзæрхыг, цыбыркъах лæгæн йæ къæхтыл уæззау цырыхъхъытæ, йæ уæлæ рыггъуыз бæзджын кафтан, афтæмæй быдыры бæстыастæу лæууы, раст цыма дурæйконд у, афтæ, йæ цъæх зачъеджын цæсгом дæр – дурæй конд. Лæгæн йæ худ йе 'рфгуйтæм æрбырыд, афтæмæй худ æмæ зачъеты астæуæй тызмæг, æнæууæнкæй æрттывтой йæ тар цæстытæ – йæ «уды айдæнтæ». Йæ хъуынджын фындзыхуынчъытæй уыцы иугъæдон улæфтæй улæфыд, нæдæр тагъд кодта, нæдæр фæстиат, æмæ йæ цъæх рихитæ змæлыдысты.

Касты лæг, æрцауæг адæм цыдæр æнахуыр амаддзæджи алыварс куыд рауай-бауай кæнынц, уымæ; машинæйы хуызæн нæ, фæлæ, адæймаг хаттæй-хатт фыны кæй фены, ахæм æнахуыр хъæддаг сырды алыварс. Сырды даргъ къубалыл сæр нæй, йæ къæдзил та, иууылдæр кæрдтæйарæзт къæдзил – йæ домбай гуыры фарсыл. Сырдæн йæ гуыр дæр – æнахъион, цыма йын æй быдираг дымгæ ныссæста, ныцъцæл кодта, уыйау. Зын бамбарæн у, адæм уыцы сырды, хъæд æмæ æфсæйнагæйконд уæйыджы куыд кусын кæнынц, уый. Уыдон дæр сты æнæуый адæмы хуызæн, фæлæ æрыгон. Змæлгæ цæрдæг кæнынц, фæлæ цыма тагъд нæ кусынц, афтæ зыны. Уыцы машинаæ куы афæлдæха, уæд æппынкъаддæр йæ быны ныссæбæкк кæндзæн фондз лæджы.

– Йæ ном та цы хуыйны? – бафарста лæг.

– Иуварс алæуу, – дзуапп ын радтой, фæлæ лæг йæ бынатæй нæ фезмæлыд.

Домбайæн йæ фарсыл, æви йæ гуыры размæ зыр-зыр кæны æмæ йæ хуыррытт цæуы æфсæйнаг арсаен, арс лæууы цæлхытыл, йе ’ставд бæрзæйыл ын саргъ сæвæрдта æрыгон лæппу, нырмæ хæрз саби, йæ къандзол – сойæдзæгтæ, цыма йын тасмачыйæ хуыд у, уый хуызæн. Лæппу йæ къæхтæй басхуыста машинæ æмæ йæ цалх разылд, разылдысты æфсæн цæлхыты фæтæн чыллтæ дæр, егъау машинæ фенкъуысыд, сгуыпп-гуыпп кодта æмæ атылд хус зæххыл, йæ къæдзилæй хоры æфсиртæ мæрзгæ æмæ сæ йæ зæгæлы хуызæн æфсæн æнгуылдзтæй уидзгæ. Æфсиртæ ленк кодтой машинæйæн йæ хыгъынмæ кæдæмдæр, дыз-дыз кодта, фырздыдæй богъ-богъ кодта æмæ æфсирты ныхъхъуырда, йæ куырæфцæгæй цыхцыр ныллæууыд хъæмп, зыгуым, рыг.

Лæг иу ран лæууыд æмæ йæм фæстæмæ каст, йæ дзых-иу куы байгом, куы та-иу æй æрæхгæдта, йæ зачъетæ дыз-дыз кодтой, афтæ зынди, цыма хъæр кодта; хъæмп калд йæ сæр æмæ йæ уæхсджытыл, тахт йæ цæсгоммæ, йæ зачъетæм, фæцудыдта-иу, лæдзæг-иу æрсагъта зæххы, йæ уæхсджытæ-иу банкъуыста, æмæ-иу йе ’ккой бадзæбæх кодта йæ дзæкъул. Стæй, цыма йæ зæххæй исты срæдывтæ, уыйау, уæззау къахдзæфтæй, фæлæ цæрдæг азгъордта комбайны фæдыл, йæ лæдзæг тилгæ, йæ дзæкъул гæпп-гæпп кодта йæ фæсонтыл, цыма йæ размæ тардта, уыйау. Иунæгæй не згъордта, иннæ зæхкусæг лæгтæ дæр згъордтой, фæлæ уый, æвæццæгæн, фæндыди машинæйы алыварс æрзилын, се ’ппæты разæй фæци, фæлæ йæ не ййæфта, фæкæл-фæкæл кодта æмæ иугæндзондæр афтæ зынди, цыма хъæр кæны.

Уæддæр баййæфта комбайны, йæ цыд куы фæсабырдæр, уæд æмæ йæ фарсмæ уæззау æркафыд, кæд ын комбайны хуымгæрдæны кæрдты бынмæ бахауынæй тас уыди, уæддæр. Цыдæр даргъ лæг æй асхуыста.

– Дæлимон, – фæсус хъæлæсæй загъта, йæ цæсгомы хид фæтæн, цæнгæт дзæмбийæ сæрфгæйæ.

Комбайн æрлæууыд, лæг базгъордта, ставд цыхцырæгау хор голлагмæ цы дысæй калди, уымæ, йæ къух æм бадардта æмæ

дзы йæ армыдзаг систа. Армыдзаг хор йæ цæсгоммæ схаста, йæ рыгæйдзаг хъандзал бæрзæй æркъæдз кæнгæ, æмæ йæм цалдæр уысмæ æдзынæг фæкасти. Стæй, хор йæ алыварсуæвджытæн æвдигæ, загъта фæсус æмæ æрхæцгæ хъалæсæй:

– Æцæг у... Дæлимонтæ! И?

Йæ фарсмæ лæууыдысты йæхи хуызæн адæм, фæлæ уымæй æвзонгдæр, уыдон дæр машинамæ кастысты, дисгæнгæ, фæлæ цыма тæрсгæ æмæ хæлæг кодтой, афтæ. Зæронд лæг хор бакалдта голлагмæ æмæ та уадидагæн йæ къух бадардта хоры цыхцырæгмæ, систа дзы армыдзаг хор æмæ йæ арæхстгай нывæрдта йæ кафтаны дзыппы. Афтæ бакодтой дыууæ-æртæ æндæр лæджы дæр. Иу дзы арф ныуулафыд æмæ загъта:

– Цы ’рымысыдысты!

– Ничи йæ баййафдзæн, – загъта иннæ, æртыккаг æрфыгæлхынцъæй афтæ:

– Кæцæй кæдæм...

Ноджыдæр ма чидæртæ загътой цалдæр æбæрæг дзырды, фæлæ дзы иу дæр циндзинад не ’вдыста. Сæрыстыр æмæ циндзинад уыди, машина куыд арæзт у æмæ куыд кусы, ууыл чи дзырдта, æрмæст уыдон ныхæсты.

– Уæддæр йæ уæлхъус нæхи зæхкусæг адæм ис, – загъта чидæр, хъуыдыты ацаугæ.

– Уæдæ куыд æнхъæл дæ? Зæххæн фæлтæрд адæм хъæуы...

Афтæ кæрæдзийæн зæрдæ æвæрдтой уыцы лæгтæ æмæ «Гиганты» кусджытæй фæйнардæм ацыдысты, фæлæ цыбыркъах зæронд лæг базади уым.

Уый зæххæй систа йæ лæдзæг æмæ йын, цыма джебогъ уыди, уыйау ын йæ бырынкъ асарфта йæ кафтаны фæччийæ, стæй, йæ зачъейы хъæмпы хæлттæ схъаугæ, цадаггай зылын райдыдта машинæйы алыварс. Сгæрста йæ уырзæй, цæстæнгасæй, арæхстгай-иу æй æркъæрц кодта йæ лæдзæгæй, хъуыдытæгæнгæ-иу æрлæууыд, æмæ та-иу дарддæр араст, йæ зачъе тилгæ, гъе, йæ худ дзæбæхтагæнгæ. Йæ дурын цæсгом цыма фæуæрæхдæр, – чи зоны, йæ дæндагтæ нылхъывта.

Стæй лæууыд митинджы адæмы астæу йæ дыууæ къухæй йæ лæдзæджы æнцой, зæхмæ каст æмæ æдзынæг хъуыста дзурджыты

ныхæстæм. Хатгæй-хатт-иу лæдзæгæй зæхх æрысгæрста йæ къæхты бын: ома ацы зæхх, кæддæриддæр чи уыди, уый у, æви нæ?

Лæвæрттæ уæрстой кусджытæн, уыцы æгæрон быдыры зæрдиагдæрæй чи бакуыста, уыцы кусджытæн. Кусджытæ лæвæрттæ куы истой, уæд сæм лæмбынæг, къухауонæй касти. Лæвар райста чызг, тракторыл чи куыста, ахæм чызг.

– Чызгæн дæр радтой лæвар, – загъта зæронд лæг йæ цурылæууæгæн, æмæ, йæ мидбылхудгæ, йæ ныхасмæ бафтыдта: – Сæхимæ сæ сайынц.

Уалынмæ иуварс ацыд, бæрæг дæрццагæй бæрæг дæрццагмæ, алы æртæ къæхдзæфы фæстæ лæдзæг зæххы садзгæ, æмæ фæстæмæ нæ кæсгæйæ. Чи зоны, миназыккон уд, æрдзы тыхты коммæгæс уд бахъазыд.

Чи зоны, схæлæг æмæ хъуыды кодта, загъгæ, ацы ног адæмæн сæ бон у, хортæ сæ бындзарыл чи басудзы, уыцы хусдымгæйы тых басæттын дæр, тауинаг мæры чи бабын кæны, уыцы фыдуазалы тых бадомын дæр.

Хъауы уынгты, алыгәй сәрст урс хәдзәртты әхсәнты, сырдау ниугәйә, әрцауы аһахыноһ адамы дзыгуыр.

Уыцы адамы дзыгуыр цауы бәзджынаһ, цауы бирәйә, сындаггай әмә, дзолгъо-һолгъо кәһгәйә, цауы стыр уылаһау, йә разәй та сәргуыбырәй кәхдзәфтә кәһы дәрзәг хъуынтыз бәх. Йә раззаг кәхтәй иу куы айсы, уәд йә сәр ахәһ аһахуыр тылд һыккәһы, әмә цыма раст йә дәрзәг бырынкь фәһдаджы рыдгы фәцавыһмә хъавы, афтә, йә фәстаг кәх куы айсы, уәд та йә синтә суанг зәхмә әрхәццә вәйһынц, цыма һыртәккә әрхәудзәһ, уйһау.

Цыппәрдзәлхыг уәрдоһы раззаг әрдәгыл бәһдаһәһй йә къухтәбастстыгыцыл, мадардбәгһнәгсылгоймагәһ, сылгоймаг у раст гыцыл чыздгы хуызәһ. Уйһ кәһы куыддәр аһахуыр цыд – иуфәрсырдәһгомау, йә кәхтә ризынц, дыдәггтә кәһынц, йә пыхыл сәр, тар бурбыһ сәры хъуынтымә дары бәрзонд әмә гыцыл фәстәрдәһ әппәрстәй, цәстытә сты дзаггыр, кәсынц гуыһыдза цәстәһгәсәй кәдәһдәр дардмә, әппыһдәр сә һыцыуал ис адаймаджы әһгәсәй. Йә буар у иууыл цәх әмә сырх хъулаһтә, тымбылтә әмә дәргәәццәттә, йә галиу чызгон, хәддх риу у цәф әмә дзы хъары туг. Туг акодта сырх фәд гуыбыһыл әмә дәлдәр йә галиу зәһгыл суанг уәрагмә, йә уәрагәй дәлдәр та тудгы фәд әһбәхсы рыдгы хәәбары. Афтә зыһы, цыма уыцы сылгоймагәһ йә буары цармәй растыгдәуыд даргг һарәг уадздзаг. Хъуамә афтә уыдаид, әмә сылгоймаджы гуыбыһ бирә фәһадауыд судгы фәхсәй, һауәд та йә цырыхджыһ кәхтәй фәссәстәуыд, гуыбыһ диссадгы рәсыд һыккодта әмә әбуалгг цәх ссис.

Сылгоймагæн йæ къæхтæ сты хæрзонд æмæ гыццыл, æнæбары къæхдзæфтæ кæнынц фæныкхуыз рыджы, йæ гуыр ратас-батас кæны, æмæ зын бамбарæн у уый, куыд ма лæууы сылгоймаг, йæ буары хуызæн иууылдæр цъæхтæ æмæ буртæ чи ссис, уыцы къæхтыл, куыд нæ хауы зæхмæ æмæ йæ къухтыл ауыгъдæй хъарм зæххыл куыд нæ лæсы уæрдоны фæдыл...

Уæрдоны та лæууы бæрзонд музуккаг, йæ уæлæ ис урс хæдон, йæ сау уæлдзарм худы бынæй, музуккагæн йæ ных дихгæнгæйæ, æрзæбул сырхбын бур бецыкк; йæ иу къухæй хæцы бæхы рохыл, иннæмæй та ехсыл æмæ дзы радгай цыкк кæны куы бæхы рагъ, куы та гыццыл сылгоймаджы буар, æнæ уый дæр æрдагмард чи уыдис æмæ адæймаджы хуыз кæмæн нал уыдис, уый. Бурхил музуккагæн йæ цæстыты ныббадти туг æмæ фырмастыйæ æрттывтытæ калынц. Бур сæры хъуын сын фæлгъуыз кодта сæ цъæх тæмæнтæ. Йæ хæдоны дыстæ сты йæ рæмбыныкъæдзтæм тылд æмæ зынынц йæ тыхджын, бурхил хъуынджын цæнгтæ; йæ дзых у гом, урс цыргъ дæндæгтæй йедзаг æмæ фæсус хъæлæсæй хаттæй-хатт хъæддаг хъæр ныккæны:

– Цæй, ус-бирагъ! Гъей! Цæй! Гъе-е! а, уый ма дын иу!..

Уæрдоны æмæ ууыл баст сылгоймаджы фæстæ адæм уыцы уылæнæй бырсынц, æмæ уыдон дæр хъæр кæнынц, ниуынц, æхситт кæнынц, худынц æмæ ардауынц. Згъорынц лæппутæ. Хаттæй-хатт дзы иу размæ базгъоры æмæ ныхъхъæр кæны сылгоймаджы цæсгоммæ æнæфсарм ныхæстæ. Адæмы кæл-кæл æмæ хъæрахстæй нал фехъуысынц иннæ æндæр æнаггаг ныхæстæ æмæ ехсы цыччы цъæхснаг æхситт. Цæуынц устытæ знæт цæсгæмттимæ, сæ цæстытæ фыр æхсызгондзинадæй цæхæртæ калынц, афтæмæй цæуынц лæгтæ æмæ уыдон дæр хъæр кæнынц æлгъаг ныхæстæ, уæрдоны чи лæууы, уымæ. Уый фæстæмæ разилы æмæ ныккæл-кæл кæны йæ дзыхы дзаг. Æмæ та ехсæй ныцъцыкк кæны сылгоймаджы. Лыстæг æмæ даргъ ехс атыхсы уæхсджы цурты дæлармыл. Уæд æй нæмгæ чи кæны, уый та йæ тых, йæ бонæй ралвасы ехс йæхирдæм, æмæ сылгоймаг нырдиаг кæны æмæ фæстæрдæм йæ фæсонтыл æрхауы рыджы. Адæмы къордæй йæм бирæтæ багæппытæ кæнынц æмæ йæ, æргуыбыр кæнгæйæ, сæ ауон бакæнынц.

Бæх æрлæууы, фæлæ та минуты фæстæ ногæй араст вæййы, ус дæр та фыр надæй дарддæр цауын райдайы уæрдоны фарсмæ. Æмæ тæригъæддаг бæх, сабыр къахдзæфтæ кæнгæйæ, æнæсцухæй тилы йæ дæрзæг сæр, цыма афтæ зæгъынмæ фæхъавы:

«Мæнæ куыд æнаггагдзинад у фос уæвын! Адæм æй алы цъаммардзинад кæнынмæ дæр баппарынц...»

Арв та, хуссайраг арв, у бынтон ирд, – нæй дзы иунæг мигъы къæм дæр, æмæ хур рæдауæй тауы йæ судзгæ тынтæ...

Уый æз нæ ныффыстон мæхи æрымысæггаг хъизæмайраг рæстдзинады ныв – нæ, кæд фæсмойнаг у, уæддæр æрымысæггаг нæу. Уый хуыйны – «раконд». Афтæ æфхæрынц лæгтæ сæ устыты, сайдæй сыл куы рацауынц, уæд; уый у цардыуаджы ныв, æгъдау, æз æй федтон 1891 азы, 15-æм июлы, Кандыбовкæйы хъæуы, Херсоны губернийы, Николаевскы уезды.

Æз зыдтон, сайдæй рацауыны тыххæй махмæ, Заволжьейы, сылгоймæгты сбæгънæг кæнынц, байсæрдынц сæ догътæй, ныккæнынц сыл карчы бумбулитæ æмæ сæ афтæмæй ракæн-бакæн фæкæнынц хъæуы уынгты. Зыдтон ноджы, иуæй-иу хатт-иу хинæйдзаг лæгтæ, кæнæ та усы лæджы фыдæлтæ сæрдьгон рæстæг «сайдæй цауæг устыты» сæрстой нартхоры мыдæй æмæ сæ-иу бабастой бæласмæ, бындзытæн хæрынмæ. Фехъуыстон ноджыдæр, стæм хатт-иу ахæм сылгоймæгты сбастой æмæ-иу сæ сбадын кодтой мæлдзыджыты губаккыл. Æмæ мæнæ – федтон мæхæдæг, уыцы æппæт хъуыддæгтæн уæвæн кæй ис æнахуыргонд, æдзæсгом адæмы æхсæн, бирæгъы цардæй чи схъæддаг ис, зындзинад æмæ хæлæгдзинад сæ тыхджындæр миниуæг кæмæн у, уыцы адæмы æхсæн.

I

... Мæ удвæллад сахат, – зæрдæйыл ивгъуыд дуджы ирдгæ куы баулæфы, лæджы хъуыды, æвæлмон фæззыгон хурау, царды хъизæмайраг хабæрттæ куы срухс кæны æмæ хъуынтъызæй зилахар куы райдайы, мидцоппайау, уæд уыцы удвæллад, уæззау сахат мæ цæстыты раз сысты æнæбасæттон Адæймаджы уæлмонц сурæт.

Адæймаг! Хур цыма раст мæ риумæ ныккæсы, æмæ йæ ирд тæмæны цадаггай фæцæуы – размæ æмæ уæлдæр! – иуæй æлгъыст, иннæмæй алаемæты рæсугъд Адæймаг!

Æз ын уынын йæ зоннджын цæсгом æмæ йе 'хсарджын, арф цæстытæ, сæ мидæг та – ныфсхаст хъуыдыйы тынтæ, нæрæмон тых. Уый йæ уæнгмард бонты хуыцæутты сфæлдисы, ныфсвидар дуджы та сæ дæлджинагмæ нывзины.

Дун-дунеты тыгъдады уадау тæхæг зæххы къорийыл зыбыты иунаг у, афтæмæй йын хæрынаг цæрынмæ иу хъуыды æнцой нæ дæтты – чи дæн æмæ цæмæй дæн? Фæлæ уæддæр хъæбатырæй лæгæрды – размæ æмæ уæлдæр! Зæхх æмæ уæлæрвты сусæгтыл уæлахизы фæндагыл.

Уый цæуы, йæ зын, сæрыстыр фæндаг йæ зæрдæйы тугтæй æхсгæйæ, æмæ уыцы æхсидгæ тугтæй снывæнды поэзийы æнæмæлгæ дидинджытæ; йе знæт уды уынгæг хъæрæй саразы æмбисонды музыкæ; йæ фæлтæрддинадæй – наукæтæ. Йæ алы санчъехæй дæр цард сфидауцджын кæны, мæнæ таучел хур зæххæн фарн куыд хæссы, афтæ æмæ æппынæдзух цæуы – уæлдæр æмæ размæ! Зæххы къорийæн фæндагамонæг стъалыйау...

Куы арвырттывдау цаехæр чи калы, куы та цирхъау æнæцоппай чи у, ахæм Хъуыдыйы хъомысæй у æрмæстдæр ифтонг. Фæлæ цауы сæрибар, сæрыстыр Адæймаг иннæтæй дæрддзæф раздæр æмæ цардæй бæрзонддæрты, зыбыты иунæг – дунейы сусæгдзинæдты æхсæн, зыбыты иунæг – йæ рæдыдты цæнды бын... Æмæ иууылдæр йæ сæрыстыр зæрдæйыл къæйдурау фæлдæхтæй лæууынц æмæ йын фæсмойнагæй удхайраг кæнынц йæ зонд, йе 'фсарм ын судзынц, ардауынц æй – аппаратæ сагъæстæ, фесаф сæ.

Цæуы! Йæ риуы алы ницæйаг монцтæ абухынц: уæддæр та лæг хиуарзон кæм нæу æмæ йæхицæн дæр тæригъæд куыд кæна, ууыл æй ардауы хиуарзонддинады æнуд хъæлæс, æнæфсарм мæгуыргурау дзы йæ тонаы хай домы; алы лыстæг хъуыддæгтæ, дæрзæг хуымæллæгау, здыхсынц йæ зæрдæйыл, йе 'хсидгæ туг ын нуазынц. Алы æнкъарæн дæр барджынæй домы, цæмæй Адæймаг басæтта, алкæмæн дæр сæ йæ мидæг цæрыны бар радта – се 'ппæты дæр фæнды уый удыл æлдариуæг кæнын.

Æлыг цыфау сты йæ цауæнтыл царды лыстæг хабæрттæ, йæ фæндаджы фæйнау фарсæй йæм хæфсытау уасынц.

Планетæтæ хуры алыварс куыд зылынц, афтæ Адæймаджы алфамбылай та йе сфæлдыстадон удвæллоу бакъорд: мæнæ æдзых æххормаг чи у, уыцы Уарзондзинад; уымæй дæрддзæф къуылых-къуылых уайы Хæлардзинад; уый разæй фæллад Ныфс; далæ Æнæуынондзинад, Мæстæй фыцгæ, ныууигъы йæ хъадамантæ – быхсын кæй хъæуы, уый хъадамантæ хоны; Адæймаджы æнæдомд цæсгоммæ йæ хъоппæг тар цæстытæй кæсы Уырнындзинад æмæ йæ йæ адджын фæлмæн хъæбысмæ хоны...

Уый йе 'рхæндæг фæндагæмбæлттæй се 'ппæты æцæг аргъ дæр зоны – къуыдипп, фыдынд, аипджын, æнæбон сты йе сфæлдыстадон бынтæ!

Ихсыд ныхæстæ рæстдзинады бизгъуырты æмæ цыбырзонд æнкъарæнтæ маргæйдзагæй цыфыддæр знæгтау хъуызынц Хъуыдыйы фæстæ, нæ йын æййафынц йæ базырджын тахт, мæнæ халон уарийы куыд не 'ййафа, афтæ; уыдон йемæ быцæуы бацауынц, сæйрагдæр сæ чи у, ууыл, афтæмæй Хъуыдыимæ тынг гæзæмæ хатт свæййынц иу сфæлдыстадон гуыпп-арты тæвд æмæ рухс.

Адаймаджы æнусон æмбæлццон, мадзура æмæ æмбæхст хъуыды Мæлæт дæр ам ис, йæ цардбæллон зæрдæйæн ын æдзухдæр аба кæнынмæ цæттæ чи у, уый.

Адаймаг йе 'нæмæлæт фæндагæмбæллтæн се 'ппæты æцæг аргъ дæр зоны, зоны ахæмы дæр – Æнæсæрфат Миниуæджы...

Базырджын, удау æнæдомд, уый йæ йе 'рра цæстытæй хъахъхъæны æмæ йын йæ тыхæй йæ Хъуыды сбазырджын кæны, хъæддаг симды йемæ цæмæй бацауа, ууыл æй ардаугæйæ...

Æрмæстдæр иунаг Хъуыды у Адаймаджы иузæрдион къай, æрмæстдæр уымæ нукуы схицæн вæййы, æрмæстдæр ын Хъуыдыйы арт срухс кæны йæ фæндаджы цæлхдуртæ, царды сусæгдзинæдтæ, æрдзы мæйдар æмæ йæ зæрдæйы мидæг саумылазон арвистон.

Адаймаджы сæрибар къай, Хъуыды кæмфæнды дæр æппæтуынаг, цырд цæстытæй кæсы æмæ æгъатырæй алцыдæр срухс кæны:

– Уарзондзинады фыдох æмæ къæдзилджын митæ, уарзаны йæхицæн дæлбар скæнынмæ кæй тырны, йæхæдæг дæр лæгъстæйаг кæй у æмæ исчи дæр лæгъстæйаг цæмæй уа.

– Ныфысы тæппуд æнæбондзинад æмæ Сайд йæ фæстæ, ныфысы хæрзæх, хæрзарæзт æмæ хъулон-мулон ахуырст Сайд, кæддæриддæр æмæ кæмæндæриддæр йæ фæлынд рæсугъд ныхæстæй зæрдæтæвæрынмæ цæттæ чи у, уый.

Хæлардзинады æмпылд зæрдæйы Хъуыды срухс кæны йæ нæуæндондзинад, бынтон сыгъдæг кæй нæу, фæлæ исты пайдайы охыл кæй фæагуры лымæнтæ, уый; йе 'гъатыр, уæлæнгай цымыдис, хæлæджы хæфæйдзаг сынчытæ йæ уæлæ, стæй хахуыры гуырндæ сæ мидæг.

Хъуыды уыны сау Æнæуынондзинады тых æмæ зоны: йæ хъадамантæ йын рафтау, уæд зæххыл æппæт дæр ныббырон кæнид æмæ ма суанг рæстдзинады буц талатыл дæр нæ бацауæрдид!

Хъуыды фæныкгуыз Уырнындзинады мидæг срухс кæны æгæрон барадмæ тырнын, æппæт æнкъарæнтæ дæр бассæндынмæ, йæхи бакæнынмæ кæй бæллы, уый; стæй йæ дзæмбытæ тугамæст, йæ уаззау базыртæ æнæхъару, йæ егъау афтид цæстытæ саугуырм кæй сты, уый.

Мәләтимә дәер Хъуыды хъазуатон тохы бацауы: уымән царәгойә Адәймаг чи скодта, уымән, әнәнымәц хуыцаутты философон ахуырадтә, зоньндзинадтә – дунейы сусәгтәм дәгъәлтә чи сфәлдыста, уыцы сәрибар әмә әнусон Хъуыдыйән әнәуынон әмә хәрам у ацы тых, хуыскъ, әнәгуырдыз, фылдәер хатт сәлхәер әмә әгъатыр, Мәләт.

Хъуыдыйән Мәләт бызгъуыртыл зиләджы әнгәсән у – мәнә фәскъуымты чи зилы әмә йә чъизи голладжы алы әнәхъәугә, әмбыд, зәронд хәбырәгътә чи әмбырд кәны, хатгай та – фидәрттә әмә бәззонты чи давы, ахәм.

Әмбыд хъылмайы тәфәй йе 'мдзаг, адәмыл тас әфтауәг, әнәцоппай, әгъуыз, әмыр, әгъатыр әмә сау әбәрәг әндәргау ләууы кәддәриддәер Адәймаджы размә Мәләт, фәлә йә цардхәссәг әмә хурау тәмәнкалгә Хъуыды, әнәбасәттон налат әмә йе 'нәмәләтәй сәрыстыр Хъуыды йәхицәй дард суры.

Афтә ләгәрды тохмондаг Адәймаг дунейы тасәфтауәг сусәгдзинадты пыхсыты – размә! әмә – уәлдәер! әдзух – размә! әмә – уәлдәер!

II

Мәнә бастад, цуды әмә уынаәргъы, нәты; удаист зәрдә агуры Уырнындзинад әмә әргом фәлгъауы Уарзондзинады фәлмән рәвдыд.

Әмә Ләмәгъдзинадәй равзәргә әртә цъиуы – Әрхәндәг, Тъизын әмә Әрхуым, – әртә сау, әнахъинон фыдынд цъиуы – хъандзал базыртәй тәхынц йә улы сәрмаә, әмә йын зәрдәхалән әнкъард зарәг кәнынц, ды, дам, ницәйаг хиләг дә, зәгъгә; ды, дам, сәрәй әххәст нә дә, зәгъгә, әдых у дә Хъуыды, худәг у дә цытджын Сәрыстырдзинад, әмә – дәлә кәнай, уәлә кәнай – уәддәер амәлдзынә!

Ризы йә мастдомд зәрдә уыцы зарәгмә, уыцы фыдохджын әмә мәстәймарән зарәгмә; ныхсынц йә сәры магъзы дызәрдыджы судзинтә, әмә йә цәсты хаутыл әрттивынц әфхәрды цәссыгтә...

Әмә йә Сәрыстырдзинад куынаә сабуха, уәд әй Мәләты

тас Уырнындзинады талынг къуыммæ æгъатырæй тæрдзæн, Уарзондзинад æй, уæлахиздзауау, худгæйæ йæ хъæбысмæ сайдзæн, амондæй йын цъæлхъæр зæрдæтæ æвæрдзæн, æхицæн та, йæ бон сæрибар уæвын кæй нæу, уыцы тæригъæддаг уавæр, æмæ æппæтыл дæр урсиуæгганынмæ зыдæй кæй тырны, уыдæттæ æмбæхсгæйæ...

Тæсмæл Ныфс ын, Сайдимæ цæдисы бацаугæйæ, зары æнцойады тæхудиаг æууæлтыл, зары йын æппæтимæ дæр разы уавæджы сабыр амондыл æмæ йын йе 'рдæгфынæй уд фæлмæн, рæсугъд ныхæстæй узы, тарф фынæй кæны, адджын Зивæджы хъæрмуст цъымара æмæ йæ уый чызг Æрхæндæджы дзæмбытæм схойгæйæ.

Æмæ уый дæр, йæ састбазыр æнкъарæнты ахасты бахаугæйæ, йæ зонд æмæ йæ зæрдæмæ талф-тулфæй æвгæны æнæфсарм Сайды хæрзад марг, кæд æй уый æргом ардауы, Адæймагæн хъомдонмæ йеддæмæ фæндаг нæй, уым æфсæстæй йæхицæй хъал уæвгæйæ, зæгъгæ, уæддæр.

Фæлæ Хъуыды æнæрцæф у, æмæ йын Адæймаг зынаргъ у, – уый æнауæрдон тохы бацауы Сайдимæ, æмæ хæсты быдыр – Адæймаджы зæрдæ.

Уый знагау йæ фæдыл зилы; зулкъау ын йæ сæры магъз æхсыны; хуры зынг цæстау ын судзы йæ риу; фыдмитæ кæны Адæймагæн, йæ зæрдæ йын зондуазалгæнæг æрхæндæгæй æлхивы, цæмæй йын уарзон уа иунаг рæстдзинад, уыцы рæстдзинад, бæрзонд Хъуыдыйæ рантысгæ артдзæф дидинагæу алы рæдыд хъуыдыты æхсæнæй чи æрттивы.

Æрмæст Адæймаг æлгыст Сайды маргæй æнæвгъау куы фæхъæстæ ваййы, æвдадзы хосау ын куы ницуал ахъаз уа æмæ йæ куы бауырны зæххыл æфсæст гуыбыны амондæй уæлдæр ницы ис, зæгъгæ; æфсæст, æнæмæт, æдыхст царды уавæртæй тæхудиагдæр ницы ис, зæгъгæ, уæд Хъуыды уыцы сæлхæр цины сахат йæ базыртæ æнкъардæй æруадзы æмæ – æдзæмæй хуыссы, Адæймаджы йæ бухъ зæрдæйы æвджид ныууадзгæйæ.

Æмæ æмбыд æнæджелбетдзинад, æлгъаг Æрхæндæджы чызг, низæфтау мигъау фæйнардыгæй лæдæрсы Адæймагыл, йæ зæрдæ, йæ цæстытæ йын æхгæны æмæ къахы фæныкхуыз маргджын рыгæй.

Æмæ Адæймаг йæхæдæг йæхицæй фæхауы, фæкъæсса вæлдæхт ваййы йæ лæмæгъдзинады аххосæй æмæ цæрагойæ агæпп ласы – Сæрыстырдзинадæй æнæ хай, Хъуыдыйæ æнæ хай...

Фæлæ йæ зæрдæ куы сабухы, уæд уый райхъал кæны Хъуыдыйы, æмæ – уый ногæй цæуы дарддæр, зыбыты иунæг йæ рæдыдты сындзджын пыхсы, зыбыты иунæг йæ сагъæсты судзгæ цæхæры, зыбыты иунæг зæронд зондамонæн ихсыд ныхæсты хæллдзæгты æхсæн!

Куырыхон, сæрыстыр æмæ сæрибар, уый æхсарджынаы кæсы Рæстдзинады цæстытæм æмæ йæ дызæрдыгдзинадтæн зæгъы:

– Сыхæм фæлывд стут, æз æдых дæн, æз цыбыр зонд дæн, зæгъгæ, куы фæдзурут, уæд! Мæ зонд – рæзы! Æз зонын уый, уынын æй, æз æй æнкъарын – мæ зонд рæзы! Æз мæ хъызæмæртты руаджы æнкъарын мæ зонды рæзт, уымæн æмæ уый куы нæ рæзид, уæд мæ зæрдæйы рис дæр фыццагæй цæхгæрдæр нæ уайд...

– Фæлæ мæ алы къæхдзæфимæ дæр мæн фылдæр хъæуы, алцыдæр арфдæр, тынгдæр æнкъарын, æмæ мæ монцты цæстуынгæйæ рæзт у мæ зонды егъау рæзты æвдисæн! Ныр уый мæ мидаг зынджы стъæлфæнау у – гъемæ цы? Кæд æмæ зынджы стъæлфæнтæ гуыппарты бардуагтæ сты, уæд! Æз – фидæны цырен арт дундунеты куырмæджы! Æмæ мæ царды нысан у, цæмæй æнæхъæн дуне срухс кæнон, йæ сусæгты куырмæлхынцъытæ йын райхалон, ссарон мæн æмæ дунейы æхсæн гармоний, мæхимидæг дæр саразон гармоний æмæ уæд, ацы æфхæрд зæххыл хъызæмайраг арвистон срухс кæнгæйæ, йæ хæлмагджын буары сынчъытæ, йе 'намонд хъысмæттæ, мæстытæ, зиантæ, фыдохтæ – йе 'ппæт хæрам чъизи йын ивгъуыды ингæнмæ ныммæрзон.

– Мæ царды нысан у, цæмæй æппæт рæдыдты куырмæлхынцъытæ дæр райхалон, удаист адæмы бæстытæ суадзон, науæд сæ тугдзых цæрагойтæ куы рауад æмæ кæрæдзийы хурхмæ куы лæбурынц!

– Мæн Хъуыды уымæн сфæлдыста, цæмæй ныббырон кæнон, фехалон, фесафон, цыдæриддæр аппараинагæй ис зæрондæй, къуындаг æмæ чъизийæ, цыдæриддæр хæрамæй ис, уыдон æмæ Хъуыдыйы амад сæрибар, рæсугъд, уарзондзинады бындуртыл саразон ног цард!

– Адæмы худинаггæнæг дæлæмæдзыд монцты æнæбасæттон знаг уæвгæйæ, мæн фæнды, цæмæй адæмæй алчи дæр суа Адæймаг!

– Æнæсæрфат, къæмдзæстыджы хос æмæ æлгъаг у ацы царды уавæр æппæтæй дæр, уымæн æмæ иуты цагъайраг тугвæллой æнæхъæнæй дæр æвæдæй фесæфы ууыл, цæмæй иннæтæ цардæй тгæпп хауой, хор дæр уыдонæн уа æмæ сфæлдыстадон хæзнатæ дæр!

– Æлгъыст фæуæнт æппæт мæнгуырнындзинæдтæ, галиу хъуыдытæ æмæ галиу ахуыртæ, хæлуарæджы тынау адæмы зонд æмæ цардыл чи стыхст, пъæззыйау сæ чи æрцахста. Уыдон цард халынц, тыхми кæнынц адæмæн, – æз сæ бындзарæй фехалдзынæн!

– Мæ хотых – Хъуыды. Хъуыдыйæ сæрибар дæ, æнæмæлæт дæ æмæ дæ йе ’нусон сфæлдыстадон рæзт фидарæй кæд уырны, уæд уым ис дæ тыхы æвидигæ суадон!

– Мæнæн æрмæстдæр Хъуыды у царды мæйдарты æнæфæгæды фæндагамонæг цырагъ, йæ худинаджы рæдыдты æхсæнæй тæмæнкалгæ арт; тыхджынай-тыхджындарæй, ирдæй-ирддарæй куыд судзы, арфæй-арфдæр куыд рухс кæны сусæгдзинæдты æнæбын къуырфытæ, уый уынын æз, æмæ æз æнæмæлгæ Хъуыдыйы тынты фæцæуын, йæ фæстæ, æдзух – уæлдæр! æмæ – размæ!

– Нæй Хъуыдыйæн æнæхалгæ фидæрттæ æмæ æнæфау цытджын табугæнинаг кувæндæттæ – зондамындтæ нæдæр арвыл, нæдæр зæххыл! Æппæт дæр уый сфæлдисы, æмæ йын уый цытджын, æнæкомдаргæ бар дæтты æппæт дæр фехалынæн, йæ сæрибар рæзт ын цыдæриддæр къуылымпы кæны, уыдонæй.

– Зæрдæнцойæ зонын, æмæ мæнг уырнинæгтæ ихсыд рæстдзинæдты сæстæгтæ кæй сты, абоны бон царды сæрмæ мигъбадтау чисчырæтæ, уыцы сæрзилæнтæ зæрондрæстдзинæдты фæнык кæй сты, саусыгъд та сæ, кæддæр сæ чи сфæлдыста, уыцы Хъуыды кæй бакодта, уый.

– Æмæ йæ зонын, уæлахиздзау, уæлахизы фæстиуджытæ йæхи чи бакодта, уыдон не сты, фæлæ, тохы быдыры чи баззад, уыдон кæй сты...

– Царды нысан – сфæлдыстады уынын, сфæлдыстад та хæдбар æмæ æгæрон у!

– Цæуын, цæмæй, цас гæнæн ис, уыйас ирддæрæй басудзон æмæ царды мæйдар уæрæхдæр срухс кæнон. Æмæ мæлæт мæнæн – мæ хæрзиуæг.

– Æндæр хæрзиуджытæ нæ хъæуы мæн, æз уынын: хицаудзинад – æнæсæрмæхæссинаг æмæ æгубыстæй стæгæхсынынау у, исбон – зæрдæниз æмæ æдылы ми, хъуыстгонд ном та – фæстæзад хъуыды, адæм сæхицæн кад кæнын кæй нæ зонынц æмæ цагъайрагау лæгъстæйаг уæвынмæ цæттæ кæй сты, уымæй равзæрд.

– Дызæрдыгтæ! Сымах – æрмæстдæр Хъуыдыйы стъæлфæнтæ, æндæр ницы стут. Йæхæдæг йæхи фæлваргæйæ, йе ’гæрон тых хынцгæйæ сфæлдисы сымах æмæ уæ цардхуыз кæны – йæхи хъомысæй!

– Æрцæудзæн бон – ме ’нкъарæнты дуне æмæ ’нусон Хъуыды баиу уыдзысты цытджын æмæ сфæлдыстадон арты, æмæ æз уыцы пиллонæй мæ уды басудздзынæн, цыдæриддæр дзы талынгæй, фыд æмæ хæрамæй ис, уыдон æмæ, мæ Хъуыды цы хуыцæутты сфæлдыста æмæ фæлынды, уыдоны æмсæр суыдзынæн!

– Æппæт дæр – Адæймаджы мидæг, æппæт дæр – Адæймагæн!

Мæнæ та ногæй, сæрибар æмæ сæрыстыр, йæ сæр бæрзæнды хæсгæйæ, уый сындæггай, фæлæ фидар санчъехтæй фæцæуы зæронд мæнг уырнинагты фалгæрæттыл, зыбыты иунагæй сæрзилæнты цъæх мигъбадты, йæ фæдыл – ивгъуыды рыджы саумылазон æврагъ, йæ разæй та – æнæстыфæй йæм æнхъæлмæкæсæг сусæгдзинадты цæндтæ.

Уыдон æнæнымæц сты, арвы æнæбын къуырфы стъалытау, æмæ Адæймаджы фæндагæн кæрон нæй!

Афтæ лæгæрдæ тохмондаг Адæймаг – размæ! æмæ – уæлдæр! æдзух – размæ! æмæ – уæлдæр!

I

Уыцы горæт æппæт дæр уыд диссаг, æппæт дæр æнæ 'мбæрстгонд. Бирæгай аргъуантæ арвмæ сдардтой се 'рттиваг цыргъ сæртæ, фæлæ сæ дзæнгæраг цагъдæнтæй фабрикаеты къултæ æмæ трубатæ уыдысты бæрзонддæр. Базарадон агъуыстыты æрбацауæнтæ кæй æрбалхъывтой, уыцы кувæндæттæ ныгъуылдысты, æвидауц кодтой хыз-æвæрд мæрдон дурын къулты æхсæн, – рæсугъд дидинджытæ рыг æмæ бырæтты астæу куыд сæвидауц уой, афтæ. Æмæ-иу аргъуанты дзæнгæрджытæ кувынмæ куы хуыдтой, уæд-иу се 'рхуыйы хъæр, зестæй агъуыст хæдзæртты сæрмаæ хизгæйæ, æдых сæфт кодта кæмдæр хæдзæртты 'хсæн къуындæг зыхъырты.

Хæдзæрттæ уыдысты стыртæ, сæ фылдæр – рæсугъд, адæм та – фыдынд æмæ алкæддæр – ницæйаг, сæумæцъæхæй изæрмаæ, хъулон мыстытау, æнæпайда згъорд кодтой горæты нараг, зылын уынгты æмæ сæ зыд цæстытæй агуырджой: иутæ – дзул, иннæтæ – сæ зæрдæтæн ирхæфт, æртыккæгтæ та уынгты фæзилæнты, знаджы цæстæнгасимæ, лæмбынаг сæ хъус дардтой, цæмæй æдыхдæртæ æнæуæлдай ныхас кастаиккой тыхджындæрты коммæ. Тыхджын хуыдтой хъæздыджыты, алкæй дæр уырныдта, æхца адæймагæн хицауад дæр æмæ сæрибар дæр кæй дæтты, уый. Алкæй дæр фæндыд хицау уæвын, уымæн æмæ алчидæр уыд цагъар. Хъæздыг адæмы исбон магуырты зæрдæты гуырын кодта хæлæг æмæ æнæуынондзинад. Сызгæрины зелангæй хуыздæр музыкаæ ничи зыдта, уымæ гæсгæ иу уыдис иннæйы знаг, се 'ппæты къухдариуæггæнæг та уыд – æнæхатырдзинад.

Горæты сæрмаæ-иу арæх æрттывтæ хур, фæлæ цард кæд-

дæриддæр уыдис талынг, адæм та уыдысты æндæргтау. Æхсæв-иу ссыгътой бирæ хъæлдзæг цырагътæ, фæлæ-иу уæд уынгмæ рацыдысты æххормаг сылгоймæгтæ, сæ узæлдтытæ – сæ рæвдыддинад æхцайыл уæй кæнынмæ, алырдыгæй фындзыхуынчъытæ цавта алыхуызон хæринагты сойы тæф, æмæ алы ран æнæдзургæ, зыдæй æрттивтой æххормагты мæстджын цæстытæ, горæты сæрмæ та сабыр ленк кодта æнамонддинады æнæбон хъæрт æмæ йæм йæхи сæраппонд тынг ныхъхæр кæныны хъару нæ уыди.

Алчи дæр цардис æрхæндæг, тыхстæй, иууыл уыдысты знæгтæ æмæ аххосджынтæ, æрмæстдæр иуæй-иутæ нымадтой сæхи растыл, фæлæ уыдон уыдысты, фосау, хуырым, уыдон уыдысты се 'ппæтæй æнæхатырдæр.

Алкæй дæр фæндыд цæрын, æмæ цæрын ничи зыдта, йæ зæрдæйы фæндон царды хаххыл сæрибарæй ацæуын ничи фæрæзта æмæ фидæны бонтæм акъæхдзæф кæныны тыххæй хъуыдис ныры дугмæ фæстæмæ ракæсын, уыцы дуг та барджын æмæ фидар къухтæй зыд кæфхъуындарау, урæдта адæймаджы йæ фæндагыл æмæ-иу æй бацъырда йе 'ндæдзæг хъæбысмæ.

Адæймаг-иу мæт æмæ сагъæсы мидæг æдыхæй æрлæууыди царды фыдынд цæсгомы раз. Цард мингай æнæбон, æнкъард цæстытæй касти адæймаджы зæрдæмæ æмæ дзы куырда цыдæр, æмæ-иу фидæны рухс нывтæ мардысты зæрдæйы, æфхæрд, æнамонд, тæригъæддаг адæмты хъæрт æмæ цъæхахст сæ быны кодтой адæймаджы æдыхдзинады дзынæзт.

Алкæддæр уыд æнкъард, талынг æмæ тыхст, бирæ хæтты та тасдзинад, адæмы алы фарс та, ахæстонау, æнæзмæлгæ лæууыд, хуры удæгас тынтæ сæ фæндагæй иуварс кæнгæ, уыцы тызмæг, талынг горæт, стæй æнæзæрдæмæдзæугæ амæд дуры цæндтæ æмæ кувæндæттæ.

Царды музыка дæр уыд рывт æмæ масты хъæрзын, æнæуынонддинады сусæг сыбар-сыбур, æгъатырддинады тызмæг рæйын, тыхстдзинады зæрдæбын тæссаг хъыллист...

II

Маст æмæ æнамонддинады талынг, æнæпайда змæлды 'хсæн, кæрæф æмæ хъуагдзинады тæссаг тохы астауты,

хиуарзондзинады тæригъæддаг ламийы, горæты хъæздыгдзинад аразæг магуыр адæм кæм цардысты, уыцы сыджытбын хæдзæртты, æнæзынгæ цыдысты иугай сагъæсгæнджытæ, – адæймагыл кæрæй-кæронмæ чи ’ууæндыд, алкæмæн æцæгæлон æмæ дард чи уыд, уыцы тохмæ разæнгардгæнæг, рæстдзинады дард цæхæртæ. Уыдон сусæгæй сыджытбын хæдзæрттæм семæ хастой, чи сывзæрдзæн, ахæм хуымæтæг, фæлæ егъау ахуырады чысыл мыггæгтæ æмæ, куы тызмæг, узал цæстæрттывдимæ, куы фæлмæн æмæ зæрдæуарзонæй, тыдтой, уыцы сыгъдæг æмæ судзаг рæстдзинад цагъайраг адæмты талынг зæрдæты, кæрæф адæм, се ’гъатыр бартæ æмæ тыхы бын хъæздыг æмæ пайда кæй фæрцы кодтой, уыцы куырм æмæ къуырма адæмты зæрдæты.

Уыцы талынг, æфсирд адæмтæ дызæрдыгæй байхъуыстой ног ныхæсты музыкаемæ, сæ рыст зæрдæтæ æнхъæлмæ рагæй кæмæ кастысты, уыцы музыкаемæ.

Барджын æмæ сæ кæрæф тыхгæнджытæ æвæндонæй кæм бакодтой, уыцы хин æмæ мæнгарддзинады тæлытæ тонгæ, адæм чысылгай схæцыдысты сæ сæртыл.

Се’гомьг, æнæбон мæстæйдзаг цардмæ, се ’нæкæрон æфхæрд зæрдæтæм, сæ зондмæ, – тыхджынты мæнг æвзаг бырон кæдæм фæмарзта, уыцы зондмæ, – маст æмæ æфхæрддзинадæй йе ’мыдзаг чи уыд, уыцы тæригъæддаг зын цардмæ бахæццæ хуымæтæг, сыгъдæг дзырд.

– Æмбал!..

Уыцы дзырд адæмæн ног нæ уыд, раздæр æй фехъуыстой, сæхæдæг дæр-иу æй дзырдтой, уый ныронг хъуыстис, иннæ дзырдтау, афтид æмæ къуымыхæй, ферохгæнæн кæмæн уыд, æмæ сæ ферохæй адæймаг кæмæн ницы фесæфтаид, ахæм зонгæ, æрдæг хафт дзырдтау.

Фæлæ ныр уыцы дзырд у бæлвырд æмæ фидар, хъуысы бынтон æндæрхуызон, йæ хуылфы ис бынтон æндæр уд æмæ дзы хъæбæр, алмазау æрттиваг æмæ бирæ тигъджын цыдæр ис йæ мидæг.

Уыдон райстой уыцы дзырд æмæ йæ дзырдтой хъавгæ, хъахъхъæнгæ, уызтой йæ сæ зæрдæты, мад йæ ноггуырд сывæллоны авдæны куыд фæузы æмæ йæм кæсынæй куыд нæ фефсæды, афтæ.

Уыцы дзырды сыгъдаг зæрдæмæ цас арфдæр кастысты, уыйбæрц сæм зынд рæсугъддæр, хуыздæр æмæ егъаудæр.

– Æмбал, – зæгъгæ дзырдтой уыдон.

Æмæ хатыдысты, уыцы дзырд сæм кæй фæзынд æгас дуне баиу кæнынмæ, дунейы адæмты сæрибары бæрзондтæм схоныны тыххæй æмæ сæ ног тагтæй адæймаджы сæрибардзинад уарзоны, лымæндзинады фидар тагтæй кæрæдзийыл бабæттынмæ. Уыцы дзырд цагъарты зæрдæты йæ уидæгтæ куы ауагъта, уæд уыдон нал уыдысты цагъартæ, уæд иу бон фехъуысын кодтой горæтæн æмæ æппæт æндæр тыхтæн сæ номдзыд адæймаджы дзырд:

– Нал нæ фæнды!

Уæд ныллæуыд цард, уымæн æмæ йе ’змæлынганæг тых уыдысты цагъартæ, æрмæстдæр уыдон, æндæр ничи. Ныллæуыд дон йæ цæуынаей, ахуыссыд зынг, горæт аныгъуылд мæйдары, тыхджынтæ систы сывæллæттау.

Тыхгæнджыты удты тасдзинад æрбакодта йæ хъæбысы, æмæ сæ ныхмæ чи сыстад, уыцы адæммæ цы маст дардтой, уый, сæхи æнуд тæфы хуыдуг кæнгæйæ, нынныхъуырдтой, адæмы тыхы раз тæрсгæ æмæ ризгæйæ.

Æххормагдзинады æндæрг слæууыд сæ разы æмæ сæ сывæллæттæ тæригъæддаг ниуд кодтой талынджы.

Мæйдар йæ хъæбысы кæй бакодта, уыцы хæдзæрттæ æмæ кувæндæттæ сиу сты æфсæйнаг æмæ дурты цæндтимæ, тæссаг æнауынаер цард æрæвæрдта уынгты йæ мæрдон æртах, ныллæууыд цард, уымæн æмæ йæ ныййарæг тых базыдта йæ хицауы, цагъар адæймаг ссардта тыхджын, æнæбасæттæ дзырд, – йæ барты æвдисæндар, – уый раирвæзт талынгæй æмæ йæхи цæстыгæй федта йæ хицауад, – цард аразæг хицауад.

Бонтæ уыдысты тыхджынтæн, – йæхи царды рохтыл хæцæг чи хуыдта, уыдонæн – мæт кæныны бонтæ. Æхсæвтæй алкæцыдæр уыд раст мин æхсæвы бæрц. Гъе, афтæ тынг ныббадт æвæджиауы мæйдар мæрдон горæты, гъе афтæ æлгъин æмæ æвæндон сыгъд кодта цырагъ. Уыцы горæт, сæдæ азты агъоммæ арæзт чи уыд, уый, кæфхъуындарау, нызта адæмы туг æмæ сын ныр равдыста йæ фыдынд æмæ ницæййагдзинад, йæ тæригъæддаг дурты цæндтæй æмæ бæлæстæй.

Æнкъардæй кастысты уынгтæм хæдзæртты куырм рудзгуытæ, уынгты та хъæлдзæгæй цыдысты царды æцæг хицæуттæ. Уыдон дæр уыдысты æххормаг, стæй иннæтæй æххормагдæр. Фæлæ сын уый фыццаг хатт нæ уыд, æмæ кæд сæ буар зындзинад æййæфта, уæддæр уыцы зындзинад нæ уыд царды æцæг хицæутты иумæйаг зындзинады æмсæр, æмæ дзы нæ ахуыссыд сæ зæрдæйы цæхæр. Уыдон базыдтой сæ тых, сæ зæрдæтæ сыгъдысты цины арты, æмæ уæлахизы фидиуæг æрттывта сæ цæстыты. Уыдон цыдысты, талынг æмæ сын уынгæг ахæстонау чи уыд, уыцы горæты уынгты, æнæуынон цæстæнгас сæм кæм дардтой, сæ зæрдæтæ сын мастæй кæм дзаг кодтой, уыцы уынгты. Фæдтой сæ куысты ахсджиаг пайда æмæ сæ уый разæнгард кодта, царды хицæуттæ кæй хъуамæ уой, йæ бæрнджынтæ, йæ аразджытæ, уыцы зондахасты егъау æмæ сыгъдæг бæрзæндтæм. Æмæ та ног тыхимæ зынгау æрттивгæйæ слæууыди сæ размæ ныфсдæттæг, адæмы иугæнæг дзырд:

– Æмбал!

Уый хъуыстис абоны мæнг дзырдты астæу, фидæны хъæлдзæг ног царды фидиуæгау, – уыцы цард та алкæй размæ дæр у æмхуызон гом. Æмæ цымæ дард у, æви хæстæг?

Адæм æмбæрстой, уыцы фарста сæхицæй аразгæ кæй у, кæй бахæстæг сты сæрибармæ, фæлæ йын йе ’рбацыд сæхæдæг кæй фæстиат кæнынц.

III

Хæлд сылгоймаг, тæккæ знон дæр ма æххормаг фосау чи уыд, цыф уынджы бæрæг астæу чи лæууыд æмæ йын йæ уызæлдтытæ суарийæ гуымыры ’лхæд чи бакæна, ахæм æрбацæуæгмæ чи æнхæлмæ касти, – уыцы хæлд сылгоймаг дæр фехъуыста уыцы дзырд, фæлæ къæмдзæстыгæй йæ мидбылты худт æмæ йæ ныфс нæ хаста йе ’сдурынмæ. Уыцы сылгоймагмæ æрбацыд, ныронг кæй никуыма фæдта, ахæм адæймаг, æмæ йæ къух ын йе уæхсджытыл æрæвæрдта æмæ йын загъта хионы ныхас:

– Æмбал!

Сылгоймаг худти сабыр, къæмдзæстыгæй, цæмæй ма скауа фырцинæй, йæ рыджы тылд зæрдæ фыццаг хатт кæй бавзæрста, уыцы циндзинадæй. Знон дæр ма дунемæ, къуымых фосы

цæстæнгасау, налат æмæ 'ххормагæй чи касти, уыцы цæстыты æрттывта циндзинады фыццаг сыгъдæг цæссыг. Уыцы циндзинад уыд, æппæт дунейы фæллойдгæнджыты егъау бинонтæм иппæрд адæмы æрбахоныны циндзинад æмæ æрттывта горæты уынгты алы ран дæр. Йæ фæдыл та хæдзæртты тар цæстытæ кастысты мæстыйæ-мæстыдæр æмæ узалдæр цæстæнгасæй.

Мæгуыргур, знон дæр ма, цæмæй дзы фервæзой, уый тыххæй æфсæст адæм капеччытæ кæмæн лæвардтой, уый дæр фехъуыста уыцы дзырд æмæ йæ тæригъæддаг, мæгуыр цардæй ихсыд зæрдæйæн уый уыд фыццаг лæвар, бузныг кæмæй фæци, ахæм.

Бæхтæрæг, – худæджы лæппу, йæ бæрзæй кæмæн хостой, дæ фæллад æххормаг бæхы дæр афтæ тынг цæв, – зæгъгæ, бирæ нæдтытæ чи баййæфта, уынгты дуртыл цæлхыты гыбар-гуыбурмæ йæ сæры зонд кæмæн фæцыд, уый дæр фехъуыста уыцы дзырд æмæ йæ мидбылты зæрдæбын худгæйæ загъта уынгты цæуæгæн:

– Аласын дæ хъæуы, мыййаг... Æмбал? Загъта æмæ фæтарсти. Тагъд алидзын æввонг æрбалхъывта рохтæ æмæ касти цæуæгмæ, йæ уæрæх сырх цæсгомæй циндзинады худын æнгас фæсурын йæ бон нæ уыди, афтæмæй.

Цæуæг лæг æм скасти хæларзæрдæ цæстытæй æмæ йын, йæ сæрæй акувгæйæ, радта дзуапп:

– Бузныг, æмбал! Æз фистæгæй бауайдзынæн, дард нæ цæуын.

– Эх, дæ мад амæла!.. – фырцинæй ныфсхаст хъæр фæкодта бæхтæрæг, йæ мидбынат скафыд æмæ йе стыр цæстытæ хæлдзæг ныкъулгæ, хъæр, ахстгæнгæ кæдæмдæр ныххоста.

Адæм æнгом къордæй цыдысты тротуарыл æмæ се 'хсæн зынгау æрттывта номдзыд æмæ дуне иугæнæг дзырд:

– Æмбал!

Тызмæг æмæ сæрыстырæй бацыд рихиджын пъæлицæйаг, уынджы кæрон ныхасгæнæг зæронд лæджы алы фарс æнгом чи лæууыди, уыцы адæмы тыгуырмæ æмæ сын, сæ ныхасмæ байхъусгæйæ, сабыр загъта:

– Æмбырдтæ кæныны бар нæй... апырх ут, господа... Æмæ, секунды бæрц ницы сдзургæйæ, йæ цæстытæ зæхмæ æруагъта, стæй ма йæ ныхæстыл хæрз сабырæй бафтыдта:

– Ёмбæлттæ...

Уыцы дзырд йæ зæрдæйы чи хаста, уд æмæ дзы туг чи бауагъта, иудзинадмæ сидынæн ын æфсæн хъæлæс чи радта, – уыдоны цæсгæмттыл хъазыди æвзонг цардаразджыты сæрыстырдзинад æмæ бæрæг уыд, уыцы дзырды мидаг хæларæй цы тых уадзынц, уый кæй у æнаæмæлгæ, æвидгæ.

Кæмдæр сæ ныхмæ æмбырд байдыдтой куырм адæмы къордтæ, хотыхтимæ, æнæдзургæйæ слæууыдысты æмрæнхъ, топпы фатау, – уый тыхгæнджытæ фырмастæй сæхи цæттæ кодтой рæстдзинады улæнтæн ныхкъуырд раттынмæ.

Егъау горæты къуындæг уынгты та, æххуырсты къухтæй арæзт чи уыд, уыцы уазал, гоби къулты астæу, адæмты зæрдæты рæзт æмæ рæгъæд кодта, æппæт адæмты æфсымæрдзинадæй егъау ныфс.

– Ёмбæлттæ!..

Зынг-иу, стыр арт ссудзын æввонг, куы иу ран ферттывтæ, куы иннæ ран, – уый хъуамæ æппæт зæххыл апырх уа æмæ йын йæ адæмты сбæтта хионы сыгъдæг æнкъарæнтæй.

Апырх уыдзæн æгас зæххыл, басудздзæн маст æмæ æнæуынондзинад.

Апырх уыдзæн æппæт зæрдæтыл æмæ сæ сараздзæн дунейыл иунæг зæрдæ, – раст æмæ хæлар адæмы зæрдæ, – адæм уыдзысты æнæфæцудгæ лымæн бинонты сæрибар кусджытæ.

Цагъарты арæзт мæрдон фынай горæты уынгты, æгъатырдзинад паддзахиуæг кæм кодта, уым фидарæй рæзт æууæнк адæймагыл, адæймаг йæхиуыл дæр æмæ дунейы хæрамдзинадыл дæр кæй фæуæлахиз уыдзæн, уыцы æууæнк æмæ ныфс.

Æмæ тæссаг, æнкъард, æмтъеры царды 'хсæн рæсугъд, хъæлдзæг стъалыйау, фидæны цардмæ фæндагамонæг цырагъау, æрттывтæ, хуымæтæджы, фæлæ зæрдæйау, арф дзырд:

– Ёмбал!

Аргъау

I

Паддзах 'ссæуы хъæугæрæтты хæстæй...
Сау мастæй йæ зæрдæ судзы, дуды,
Хъусы: уæртæ, хæмпæлты æмбæхстæй
Чызг æнæмæт худы.

Сæлхынцъ кодта бур æрфгуытæ паддзах,
Бæхы фæрстæ басхуыста йæ къæхтæй,
Батахт чызгмæ, карз дымгæйау, уайтагъд
Дзыгъал-мыгъул кæны йæ хæцæнгæрзтæй.

Хъæр кæны æнæфсармæй, фирмæстæй:
«О, сæнтдзæф чызг, багъæц-ма, цы худыс?
Ме 'знаг мыл фæуæлахиз и хæсты,
Ме 'фсæддонгæ цагъды фесты сеппæт.

Уацары – мæ фæсдзæуинтæн се 'рдæг,
Ног æфсадмæ ныр цæуын нæхимæ...
Æз – дæ паддзах, мастæлгъæд, æфхæрдæй,
Уæд куыд хъусон, о, сæнтдзæф, дæ хъæрма?»

Амбæрзта йæ кофтæйæ йæ риутæ
Æмæ чызг мæсты паддзахæй куры:
«Хорз лæг, æз мæ уарзонимæ дзурын,
Фæлæ цу дæ фæндагыл дæхицæн».

* * *

Лæг куы уарза, уæд паддзах цы давы, –
Не 'вдæлы паддзахимæ ныхасмæ.
Уарзондзинад хаттæй-хатт фæсудзы
Кувæндонны бур цырагъæй тагъддæр.

* * *

Паддзах уæд, гæдыбæласау, барызт
Фырмæстæй... йæ фæсдзæуинтæм дзуры:
«Ацы чызджы ныккæнды ныппарут,
Науæд та йын бахæцут йæ хурхыл!»

Атартæ сты 'лгъаг карз æлдары цæстмæ.
Сбастой чызджы карз æлдары цæстмæ.
Паддзахмæ æввахслаууæг дæлдæртæ
Радтой чызджы, цингæнгæ, Мæлæтмæ.

II

Сау Мæлæт дæлимонтæм фæхъусы,
Фæлæ уæд цæуылдæр уый æсмæсты:
Уарзондзинад цардимæ – æнусон,
Уалдзæджы Мæлæтыл дæр æртæфсынц.

Ацу, лæу мæрдты 'хсæн æдзынаг!
Стæй зын у æппæт низтæ ныццагъдын.
Схъыг ваййы Мæлæты бон хынцынаей,
Бафæнды йæ 'нæмæтæй фæцæрын.

Алчи дæр тæрсы æдзух Мæлæтæй,
Уымæн æмæ хорз зонынц сæ мæлæт.
Адæмы тас, адæмы уæлмæрдтæй
Сфæлмæцыд Мæлæтæн дæр йæ зæрдæ.

Чъизи у Мæлæты куыст, зын куыст у,
Кæд фæкусы арæхстгай, æгъдауыл,
Гъе уæддæр ын адæм та нымайынц
Уыцы куыст æнæпайда хъуыддагыл.

Бауарзид цъæх Хæйрæджы – цы кæна?
Сулæфид зындоны арт йæхимæ...
Уарзты риссæй судзгæйæ ныккæуа
Артхуыз дзыкку Хæйрæгимæ иумæ!

III

Чызг лæууы Мæлæты раз уæндонæй,
Фидарзæрдæ, амæлын æввонгæй.
Уæд Мæлæт дæр батæригъæд кодта:
Дзуры: «Уый нырма бынтон æвзонг дæ!

Паддзахмæ æвзæр дзыхæй фæдзырдтай,
Хъуамæ дын æз бахæцон дæ хурхыл».
«Ма мæсты кæн, – чызг Мæлæтмæ дзуры, –
Науæд мæм цæуыл кæныс мæсты та?

Уæд мæнæн бæрзонд хæмпæлты фæстæ
Батæ кодта уарзон хур фыццаг хатт.
Æмæ мæн кæм æндæвта паддзах та,
Уый та раст уæд рацæйлыгъди хæстæй.

Гъе 'мæ йын æз дæр дзырдтон дзæбæхæй:
О, Мæлæт! Зæрдиагæй дæ курын
Ницы загътон уымæн æз æвзæрæй
Афтæмæй куыд æвзæр рауад хъуыддаг!

Нæй гæнæн, нæй ирвæзæн Мæлæтæй...
Æз мæрдтæм фæхæсдзынæн мæ буц уарзт...
О, Мæлæт! Зæрдиагæй дæ курын
Иуцъус ма мæ батæ кæнын бауадз!»

Уый ныхас фæкаст Мæлæтмæ дисау, –
Исчи ма Мæлæтæй куры афтæ?
Хинымæр зæгъы: «Цæй, цард цы уыздæн,
Фæсивæд куы нæуал кæной батæ?»

Æмæ, хурмæ салд æстджытæ тавгæ,
Уый фæсидти иу калммæ, стæй загъта:
«Цу, уæдæ кæн ахсæв-бонмæ батæ,
Райсом раджы дæ кæндзынæн маргæ».

Уый фæстæ Мæлæт æрбадтис дурыл,
Сау калм ын йæ дзыккутæ æстæры,
Цинæй чызджы цæссыгтæ æзгъæлынц,
– Ацу, ацу! – сау Мæлæт æм дзуры.

IV

Уалдзыгон хур батавта Мæлæты,
Раласта уый йе скъуыдтæ хæдбынтæ
’Рхуыссыд дурыл, афынæй ис тæвды,
Æмæ федта уæд Мæлæт фыдфынтæ:

Федта, цыма йе ’сфæлдисæг Каин
Цадæггай фыргыфьртимæ иумæ
Дыууæ дæр зæронд – зæронд куыддæртæй,
Сау кæлмытау, къуылдыммæ фæхылынц.

– О, хуыцау! – хъæрзы маestyйæ Каин, –
Уый кæсы зынгхуыз цæстытæй арвмæ.
– О, хуыцау! – фыдзонд Иуда сиды,
Сау зæххæй йæ цæстытæ нæ исы...

Хохы сæрмæ дарихуыз сырх мигътыл
Сырх хуыцау хуыссы, фæрсы йæ чиныг.
Стъалытæй у уымæн фыст чиныг,
’Рфæныфæд у чиныгæн йæ иу сыф.

Хохы сæрмæ уым лæууы архангел,
Йе 'рвон фаттæ сты йæ къухы бастæй.
Каинитæм дзуры уый тызмæгæй:
«Иуварс ут! Хуыцау сымах нæ райсдæн!»

– Михаил, – æслæгъзтæ кодта Каин, –
Аххосджын дæн дунейы раз, зонын,
Рухс цардæн йæ марæджы ныййардтон,
'Лгъыст, æлгъаг Мæлæтæн æз йæ фыд дæн...»

– Михаил, – фæдзуры уæд Иуда, –
Зонын æй мæ азым у стырдар,
Уымæн æмæ радтон æз Мæлæтмæ,
Хурау, рухс хуыцауы зæрдæ, радтон!..

Дыууæ дæр ныллæгъзтæ кодтой иумæ:
«Михаил!.. æстыр хуыцау нын иу дзырд,
Иунæг дзырд уæддæр зæгъæд рæвдаугæ,
Зонæм æй, хатыры аккаг не стæм».

Сабыргай сæм дзуры уæд архангел:
«Загътон уый æртæ хатты хуыцауæн,
Уый дыууæ хатты нæ загъта ницы,
Стæй йæ урс сæр банкъуыста 'мæ загъта:

– Цалынмæ Мæлæт цагъда мæ фыртты,
Каинитæн нæй уæдмæ ныббарæн;
Чи басæтта дунейыл Мæлæты;
Уый-иу сын ныппарæд уæд мæ бæсты».

Уæд Уæйгæнаг æмæ 'Фсымæрмарæг
Баниудтой, мæстæлгъæдæй ныккуыдтой...
Стæй хъæбыс-хъæбыс тылдысты иумæ
Хохрæбыны цыфдзастмæ фæстæмæ.

Цъыфы та ныззылдысты фырцинаей,
Дæлимонтæ, фыдбылызтæ, хæйрæг.
Каин æмæ Иудайыл æмхуызон
Ту кæнынц сæ цыфдзасты цæхæрæй.

V

Бонрæвты Мæлæт йæ фынаей райхъал,
Акасти фæйнæрдæм: чызг нæма 'рцыд.
Уæд Мæлæт æсдзырдта: «О, хæтаг чызг!
'Вæццæгæн дын иу æхсæв дæр цъус у!»

Кауы цурæй ратыдта хъуыдыды,
Басмыста йæм æмæ акаст бæстæм:
Рухс тын хъазыд бæласы цъæх сыфтыл...
Уæд Мæлæтæн барухс и йæ зæрдæ

Æмæ хурмæ скаæсгæйæ, ныззарыд
Сабыргай, хъымхъымгæнгæ йæхицæн:

«Хионæн æгъатыр къухæй
Адæм бахæцынц йæ хурхыл.
Стæй йæ уæлингæн фæдзурынц:
«Рухсаг у, мæрдты бад рухсы!»

Нæй сын бамбарæн сæ митæн,
Паддзах адæмы æргæвды,
Фæлæ куы амæлы, уæд уый дæр
Ахæм зардимæ ныгæнынц.

Намысджын уыд, йе хуыснаг уыд,
Иугæр амардис, уæд хъусын
Уыцы иухуызон æнкъард зард:
«Рухсаг у, мæрдты бад рухсы!»

Æз куы амарын фыдлæджы,
Йе – æдылйы мæ къухæй,
Гъе уæд дæр æрвылхатт хъусын:
«Рухсаг у, мæрдты бад рухсы!»

VI

Зарæг дæр фæци... Мæлæт фæмæсты –
Æхсæв ацыд, бон дæр ныр фæцауы,
Фæлæ чызг нæма зыны, нæ цауы,
Уый та куыд? Мæлæт, мыййаг, нæ хъазы!

Кодта уый мæсты дæр æмæ карз дæр.
'Рбакъуырда йæ хæдбынтæ йæ къæхтыл,
Гъе 'мæ рараст хорз мæйрухс æхсæвы
Дард балцы... йæ зæрдæ – 'хсæвæй тардæр.

Рауад цасдæр æмæ федта: уæртæ,
Хъæдгæрон, æвзонг æхсæры аууон,
Мæйрухсы хъæдабæхуыз кæрдæгыл
Не 'взонг чызг, хуыцауы чызгау, бады.

Рагуалдзæг куыд бæгънæг ваййы сау зæхх,
Чызджы риу уыд афтæ гом æгасæй
Æмæ уый зæлдагхуыз буц буарыл
Былты фæдтæ, стъалытау, зындысты.

Къуыбыр риутæ, стъалытау, æрттивынц,
Цæстытæ дæр, стъалытау, фæлгæсынц
Арвы цъæхмæ, даргъ Æрфæныфæдмæ,
Æхсæвы æвзист æмбæрзт фæндагмæ.

Цæсты бынтæ тар цъæх аууон дарынц,
Былтæ – сырх æмæ умæл, хъæдгомау,
Лæппу йын йæ хъæбысы йæ буц сæр
'Рæвæрдта, фæллад сагау улæфы.

Уый Мæлæт куы федта, уæд фæфæлмæн.
Йе стыр маст йæ тутт сæры æрсысыд:
– Гъе, чызгай, уый къутæрты рæбынты,
Евайау, хуыцауæй ды цы ’мбæхсыс?

Чызг йæ рæсугъд стьалыхуыз буарæй
Бамбæрста йæ уарзаны, раст, арвау,
Æмæ стæй Мæлæтмæ дзуры афтæ:
– О, Мæлæт, цæй, ма мæ ’лгъит фæлæуу уал!

Ма хъал кæн мæ уарзаны дæ хъæрæй.
Ма ’хситт кæн, цыргъ цæвæгау, фæлæуу уал.
Æз ныртæккæ бацаудзынæн мæрдтæм,
Ратт æрмæст мæ уарзонæн фылдæр цард.

Азымджын дæн – не ’рцыдтæн рæстæгыл,
Цæй, зæгъын, цы тагъд кæнон Мæлæтмæ,
Уый бæсты мæ уарзаныл ныттыхсон,
Уымæн мемæ ацæрын æхцон у.

Стæй йæхæдæг тынг хорз у! Æркæс-ма,
Уый цы хуызæн бæрджытæ ныууагъта
Хъарм батæй мæ рустæ ’мæ мæ риуыл.
Кæс, сырх-сырхид дидинджытау ’рттивынц!

Уæд Мæлæт, æфсæрмыгæнгæ, бахудт:
– Раст цыма, дын хур фæкодта батæ,
Фæлæ ды, мыййаг, куы нæ дæ иунæг,
У мæнæн мæ хæс фæцаегъдын минтæ,

Рæстæгæн æз намысджынаей кусын.
Куыст ис бирæ, ныр æз та зæронд дæн:
Алы уысм дæр ныр мæнæн зынаргъ у,
Фæлæ рарæвдз кæн дæхи рæстæгыл!

Чызг уæддæр кæны, мæгуыр, йæхи дзырд:
– Куы атыхсы мæныл, уæд мæм фæкасы,
Ницыуал ис ныр æндæр дунейыл,
Анæрсы цыдæр тыхæй мæ зæрдæ.

Диссadjы рухс зæрдæйы æссудзы,
Æз адзалæй нал фæтæрсын мур дæр,

Нал фæхъæуынц адæм дæр, хуыцау дæр!
Сабийау, цин буц ваййы йæхицай,
Уарзæг зæрдæ срухс ваййы йæхицай. –

Каст Мæлæт тызмæгæй æмæ 'мбæрста
Чызджы зардæн аскъуынæн кæй нæ ис:
Хурай хуыздæр нæй зæххыл хуыцауттæй,
Уарзты зынгæй нæй зæххыл хуыздæр зынг.

VII

Уæд Мæлæт ныхъхъус, æрмæст æм хъарынц
Чызджы дзырдтæ... Схæлæг ис уый чызгмæ,
Уымæн æмæ уый лæгхор зæрдæ та
Дунейæн цы равдисдæнис, цæй-ма?

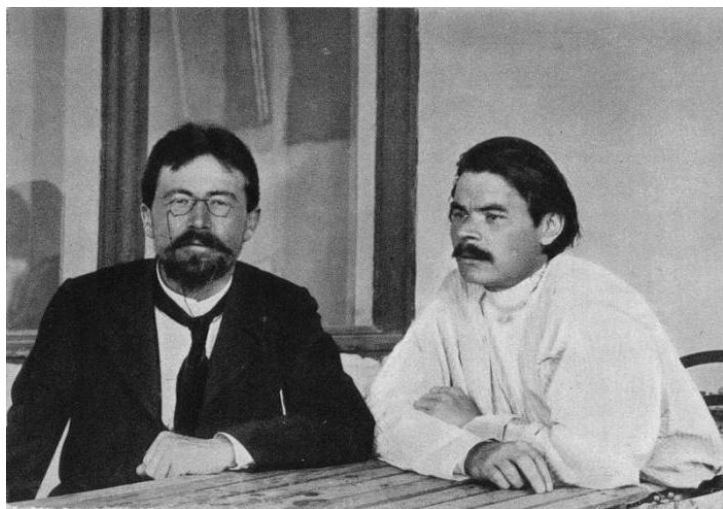
Уый нæу мад, фæлæ уæддæр – сылгоймаг,
Уымæн дæр тых у йæ зæрдæ зондыл,
Уымæн дæр йæ сау зæрдæйы къуымы
Ис тæригъæд, мæт, бæллицтæ, сагъæс.

Искæй куы бауарзы тыхджындæр,
Уæд йæ риуы уымæн мæт æссудзы,
Стæй йын уæд Мæлæты хорздзинадыл
Уый æдзух æхсæвыгон фæдзуры.

«Хорз, – заггы Мæлæт – æрцауæд диссаг:
Цæр фæрнæй, дæттын дын бар, дæн разы,
Æрмæст æз дæр уыдзынæн ныр дæ цуры
Уарзты цур лæудзынæн æз æнусмæ!»

Гъе 'мæ гъеныр Уарзтимæ Мæлæт дæр,
Уарзон хойау, 'нæ 'сцухæй фæцауы,
Ныр Мæлæт, чызг амонæгау, йемæ
Алы ран цæвæгимæ фæзилы.

Уый цауы, йæ хойы уарзы бирæ,
Гъе, 'мæ ныр – чындзæхсæвы уа, хисты –
Алы ран уый аразы æдзухдæр
Уарзты цин 'мæ царды амонд 'нæмæнг!

А.М. Горький æмæ А.П. Чехов

Аргъау

I

Паддзах хæстæй хъæуы рæзты цыд.
Маст æртыхсти, судзгæ маст, йæ удыл.
Фæскъутæртæй ацахста йæ хъус:
Чызг хъæрæй ныххуды.
Бур æрфгуытæ фелхынцъ кодта уайтагъд,
Бæхы йæм фæцарæзта æмраст.

Чызджи уæлхъус уаддымгæйау скафыд,
Хотыхтæй зыланггæнгæ, æваст.
Дзуры йæм: – Дæ дæндæгтæ зыхъыраей
Ам цы дарыс? Байгом и дæ дзых...
Знаг мæныл фæуæлахиз и хæсты.
Ме 'фсæдтæ – бынтон дæрæн, бынпырх.
Уацары – мæ фæсдæуинтæн се 'мбис,
Ног хæстонтæ агурæг цæуын.
Æз – дæ паддзах, бахаудтæн уынгæджы.
Де дылы худт цавæр у, цæуыл?
Чызг, йæ риуы 'гнæджытæ æвæргæ,
Паддзахæн æдзæстхизæй зæгъы:
– Ацу, – æз мæ уарзонимæ хъазын,
Айс дæхи дæ хæстæвллад бæхыл!

Уарзыс иугæр – паддзæхтыл нæ дæ,
Паддзæхтимæ нал кæныс ныхас дæр.
Хаттæй-хатт фæсудзы уæдæ уарзт
Стыр аргъуаны сойдзырагъæй тагъддæр.

* * *

Падзах барызт, фырмастæй фæсонтау,
Æрфгуытæн ныппака и сæ бурхил:
– Баппарут æй ахæстонмæ, гъеуæ,
Нæ фæлæ йын бахæцут йæ хурхыл!
Фæсдзæуинтæ, бæхгæстæ – æппæт дæр
Февнæлдтой æз-раздæронæй тагъд-тагъд.
Æмæ чызджы ахастой хæппулты,
Радтой йæ Мæлæты къухмæ уайтагъд.

II

Дæлимонтæн у Мæлæт сæ дæлбар,
Уыцы бон æй баййæфта фыдазым, –
Удхæссаг зæронд усæн йæ риуы
Уалдзæг уарзты, царды монцтæ схъазынц.
Схъыг и уый: æнус хæдмæлтыл зилы,
Алы низты скъуыны æмæ хаты.
Алыран адзал тауынаæй схъыг и, –
Бафæндыд æй исты пайда раттын.
Алчи йемæ фембæлдæй фæтæрсы,
Уæвгæ та дзы н’ аирвæздзæн иу дæр.
Суæнгæл ын ис адæймаджы удхар,
Стыхст мæрдадзы хъарджытæ ’мæ ниудæй.
Нæй æппындæр аргъ йæ ми, йæ куыстæн
Ацы чъизи, низджын зæххыл алкæм.
Рæвдз хæссы йæ хъуыддæгтæ, уæддæр æй
Кæд уæлдайыл банымадтой адæм...
Уый Мæлæтæн тынг хъыг у, йæ тыхстæй
Дзыллæты æгомыг фос фæхоны.
Æмæ арæх бакæны быныскъуыд
Уый рæстудты йе ’вирхъау тæрхонæй.
Бауарзид уæд та Шайтаны, оххай,
Кæд зындоны удæнцой уый фенид.
Артдзыкку Шайтанимæ уырауид,
Ниугæ, уарзты сауала цырены.

III

Чызг лаууы Мәләтты раз, әдәрсгә,
Зоны, 'рцыд йә фәстаг сахат абон.
Ныр Мәләт йә амәттагмә хаты:
– Де 'взонджы дуг де 'дылыйә бабын!..
Паддзахмә тызмәг дзурын нә хъуыд!
Уый тыххәй дын сласдзынән дә уд!
– Ма мәсты кән, – чызг фәстәмә дзуры, –
Ма мәсты кән, байхъус-ма мәм, курын.
Уарзон мын ныбба кодта фыццаг хатт
Фәдәгъды цъәх къудзийы фәстә.
Паддзахы мәт мән кәцәй уыдаид, –
Паддзах лыгъд раст уыц 'афон хәстәй.
Загътон ын: мә фыдыхай, цу иуварс.
Уым әвзәрәй ницы 'нхъәлдтон әз, –
Фәлә мыл фыдбылызырдәм рахатт,
Фервәзынән нал арын фәрәз...
Нәй Мәләтәй бамбәхсән, йе лидзән...
Ныр әрдәгыл баззайдзән мә уарзт.
О, Мәләт! Зәрдәбынәй дәм хатын –
Иунәг ба ма... уыцы бар мын ратт!

Диссагау фәкастысты Мәләтмә
Чызджы дзырдтә... Бацыдис дзы мәт:
«Адәм ба куынауал кәной, уастән,
Әз, цымә, цәмәй цәрдзынән уәд?»
Йе стджытә сызгъәрин хурмә тавгә
Калммә басидт: ам мә цуры лауу.
Стәй дын чызгән: – Батә кән, цу, ахсәв,
Райсом раджы амардзынән дәу!

'Рбадти дурыл. Сау калм ын йә дзыкку
Астәры йә маргдарән дәндагәй.
Чызг фырцинәй, йа-мардзә, ныккуыдта.
– Тагъддәр уай! – зәгъы Мәләт хыхьхьагәй.

IV

Уалдзыгон хур батавта Мæлæты,
Къогъдзитæ раласта йæ къæхтæй.
Дурыл адæргъ, уайтæккæ æрфынæй.
Хорз фын н' ауад ацы хатт йæ цæстыл.
Йе 'схæссæг, йæ ныййарæг фыд Каин,
Стæй йæ цоты цоты бындар йемæ –
Уый Искариот, – хохмæ хизынц,
Раст цыма дыууæ калмы, сындæггай.
О, хуыцау, – тыхсы, ныхъхъæрзы Каин,
Тар цæстытæй арвырдæм ныджджихи.
– О хуыцау! – ныхъхъæр кæны Иудæ,
Æмæ зæххыл, ниугæйæ, ныддæлгом.

Хохы сæрмаæ хъулон мигъыл бады
Стыр хуыцау, йæ чиныджы куы кæсы:
Уыцы чиныг стъалытæ ныффыстой,
«Рфæныфæд» – йæ сыфтæй иу, йæ фæрстæй.
Хохы цъуппыл слæууыдис архангел,
Арвæрттынд куырисбастæй – йæ къухы,
Æмæ дзуры бæлццæттæм тызмæгæй:
– Иуварс! Нæй уын бацæуæн хуыцаумæ!
– Михаиле! – сæрдиаг кодта Каин, –
Зонын, стыр у дунетыл мæ аххос,
Æз ныййардтон рухс Цардæн фыдбылыз,
Æз – йæ фыд æлгъыстаджы Мæлæтæн!
– Михаиле! – дзуры ныр Иудæ, –
Каинæй дæр æз фыддæргæнæг дæн,
Уымæн æмæ саузæрдæ Мæлæтæн
Ауæй кодтон хурæнгæс зæрдæйы!
Иумæ хатынц ныр дыууæйæ уыдон:
– Михаиле! Иунæг дзырд хуыцауæй,
Бакæнæд нын, йарæби, тæригъæд, –
Исты дзы хатыр, мыййаг, нæ курæм!
Сабыргай сæм радзуры архангел:
– Уый тыххæй æртæ хатты дзырдтон ын,

Ницы загъта фыццаг дыгуæ хаттæн,
Æртыккагæн бакодта уый афтæ:
– Зон, Мæлæт кæдмæ сафа цæрдуды –
Нæй, Иудæ, Каинæн ныббарæн...
Чи фæуа уæлахиз сау Мæлæтыл,
Уый сын-иу уæд бакæнæд хатыр дæр!

Уым Æфсымæрмарæг, стæй Уæйгæнæг
Скуыдтой, еуæ, – хъарджытыл куы фесты.
Февнæлдтой кæрæдзимæ, хъæбыстæ...
Цъымарамæ ратылдысты хохæй.
Ус-бирæгътæ, хæйрæджытæ систой
Цъымарайы хъæр æмæ хъæлæба
Каиныл, Иудæйыл ныр тутæ
Уым куы кæнынц цъыфдзасты пъæрайы.

V

Сихæрттыл æрыхъал и йæ фынай.
Ахъахъхъæдта – никуы зыны чызг.
Байдыдта хъуыр-хъуыр кæнын: – Бын бауай,
Æхсæв дын нæ афаг æви цы?
Рарæдыфта æхсынæны чъири,
Бахæссы йæм смудынмæ йæ фындз.
Хи рæвдауы: хуры тынтæ хъазынц,
Фæдæгъды цъæх къалиутыл тыхсынц.
Хуры цæстмæ сфæлгæсы рæстæггай,
Базарыд æнад хъуырай сындæггай:
«Карз, æнæхатыр цæфæй
Хион 'рцæуы кардæй мард,
Адæм баныгæнынц уый,
Заргæ: «Рухс дзæнæты бад!»
Амæлæд фыдгæнæг лæг, –
Тынг бирæтæ цин фæкæнынц,
Фæлæ йæ ныгæнгæ та
Ацы зардимæ фæкæнынц.
Хорз лæг амард, йе хуыснæг,

У сә ныгәныны рад –
Уәлмәрды сын иу дзыхәй
Зарынц: «Рухс дзәнәты бад!»
Цъаммар, зондәйцух, сәтой
Кәд мæ къухтәй – рцәуы мард –
Диссаг, алкәмән дәр сә
Зарынц: «Рухс дзәнәты бад!»

VI

Банцади йә зарынәй. Ысмәсты,
Нәй гәнән – быхсы әмә фәразы –
Чызг уәддәр нәма зыны, нә цәуы,
Хорз нәу уый. Мәләт нә уарзы хъазын...
Къогъодзитә акодта йә кәхтыл,
Уыд тызмәг, налат сырдау, йә ахаст.
Стәй куыддәр фәзынди мәйрухс арвыл, –
Сау мигъау әлхынцъәрфыгәй араст.
Уый фәцыд сахаты бәрц, уәд федта:
Цъәх кәрдәгыл, къудзиты дәлбазыр
Чызг-зәдәнгәс мәйрухсы тәмәны
Бады, цыма раст хәәдабә базыл...
Байгом кодта 'нәфсәрмәй йә риутә
Уалдзыгон быгъдәг зәххы гәппәлтау.
Йе 'рттиваг цылләгъуыз буарыл хъазынц,
Стъалытау, тыхджын баты тәппәлттә...
Дзидзиты сырх къоппата – йә риуыл
Раст цыма дыууә стъалыйы сты.
Скәсынц арвмә, урс «Әрфәныфәдмә»
Стъалытау йә сау дыууә цәсты.
Цәстыты бын аууәттә – әрвгъуыз цъәх,
Былтә – сырх, хәдгомдзәф цыма кардәй.
Ләппу йын, фәллад сагау, әнцойә
Бафынәй йә уәрджытыл сәруагъдәй.
Уыдонмә кәсгәйә ныр Мәләтән
Масты зынг йә тутт сәры әрхуыссыд:

– Зæгъ, хуыщауæй Евæйау цы ’мбæхсыс
Алы рæтгы, хъамылтæ ’мæ пыхсы?
Цыма арвæй, – стъалытæ ’мæ мæйтæ
Чызджы буарæй райдзæгътой цæхæр,
Лæппуйы дзы хъахъхъæны, æмбæрзы,
Æмæ дзуры: – Ма цæуæд дæ хъæр!
Ма ’взид ам дæ цæвагæй. Æгъгæд у –
Мауал кæн мæ уарзоны тæрсын.
Æз – ныртæккæ... сау ингæн – мæ бынат,
Лæппуйы та бауадз уал цæрын!
М’ аххос зонын, не ’рцыдтæн æмгъуыдмæ,
Æз æнхæлдтон: дард мæм нæу Мæлæт.
Иу хъæбыс-ма акæнон мæ хурæн –
Амонд та йæ хай уыздæни уæд!
Хорз у уый йæхæдæг дæр. Мæнæн
Уый мæ рустыл, пух риутыл йæ батæй
Дидинджытæ сзайын кодта, кæс,
Æмæ дуды ме ’гас буар сæ артæй!

Фефсæрмы Мæлæт, йæ мидбыл худы:
– О, æцæгдæр, кодтай батæ хурæн...
Фæлæ зон, нæ дæн æрмæст дæуыл –
Хъуамæ марон мингæйттæ зæххыл!
Рæстæгæн æнæсайдæй фæкусын,
Афтæмæй та базæронд дæн æз.
Бирæ ис хъуыддæгтæ мæн. Цæй, тагъддæр,
Афон у, чызг, фезмæл уæдæ рæвдз!
Чызг уæддæр ныффæрск кодта йæхи:
– Уарзон мын куы фæкæны хъæбыстæ,
Нал фæхатын арв дæр æмæ зæхх дæр,
Зæрдæ райсы дунейæн йæ хуызтæ.
Уæд Хъысмæтæй нал фæтæрсын мисхал,
Нал фæзонын адæмы, хуыщауы!
Циндзинад сывæллонау фæрайы,
Уарзт йæхи йæхи уындæй рæвдауы!

Бацыд сагъæсы Мæлæт, æмбары:
Ацы зардæн н' аскъуындзæн йæ хъис.
Нæу хуыцæутгæй иудæр хурау аив,
Уарзты зынгæй диссагдæр цы ис!

VII

Басабыр Мæлæт, ныр йе стæг тайы
Чызджы дзырдтæм фырхæлæгæй, рисгæ.
Куы цъæх ихыл, куы цæхæры скафы...
Цымæ хорзæй дунемæ цы 'вдисдзæн?
Мад кæд нæу, уæддæр йæ ном – сылгоймаг, –
У йæ зæрдæ зондыл кæд уæлбар?
Маст, хъынцъым, тæригъæд – адон
Суагътой кæд йæ талынг риуы 'взар!
Тынг бирæ кæй бауарзы, кæнæ та
Сау мæт арф кæй зæрдæмæ ныххилы,
Уыдонæн æхсæвыгон сæ хъусы
Дзуры уый æнцойдзинады цыныл!
– Цæй, – зæгъы Мæлæт, – æрцæуæд диссаг!
Цæр уæдæ, нæ дын исын дæ цард!
Зон æрмæст, дæ хæдфарсмæ уыззынæн,
Уарзты уæлхъус – ме 'нусон бынат!
Уарзт æмæ Мæлæт – гъеуæдæй, хотау,
Ис сæ сæрма иу дзæнгæр, къæлæт.
Цæвæг йе 'ккой, афтæмæй фæбыры
Уарзты фæдыл алыран Мæлæт.
Зилы уый, фæсайды уый йæ хойæ,
Æмæ алкæм – стыр куывды, йе хъазты
Аразы æвæллайгæ æрвылбон
Й' амонд Цардæн, 'хсызгон цинтæ Уарзтæн.

«ФЫЦЦАГ ХАТТ

АЗ УЫЦЫ УСЫ ФЕДТОН...»

Фыццаг хатт аз уыцы усы федтон, æвæццагæн ын хæстæг чи уыд, ахæм марды фæдыл цæугæ. Йæ сау зæлдаг кæлмæрзæн сæрæй йæхи æруагъта йæ бæрзонд хæрзконд гуырыл, рæсугъд зылд былтæ – кæрæдзимæ тынг æлвæст, йæ мраморхуыз цæсгомыл хус сыгъд кодтой сау цæстытæ, æмæ мæм уый æгасæй дæр фæкасти сæрыстыр утæхсæны фæлгонц.

Уый фæстæ йыл æмбæлын райдыдтон денджызы был, афтид æмæ æнкъард, хъуынтыз ран: кæрæдзийы сæртыл æвæрд къуылдыхтæй дзы лæууыдысты егъау цъæх дуртæ, – чи базгъæлæнтæ ис, ахæм хохы баззайæццæгтæ, – арф æнцъылдтæ, цæххы фæдтæ æмæ сыл мард донзайты гæбæзтæ баныхæстысты.

Амад кæрдгæнывау, æнæзмæлгæйæ бадти дурты æхсæн, – ам ын йæ масты æгуыппæг æрф аз уыдтон ноджы бæлвырддæр, – дымгæ йын æнцад хъазыд йæ саударæн кисейæ, зæлдаг кæлмæрзæнæй, йæ къæхтæм та тыгъд денджызæй иу иннæйы фæдыл хъæлдзæг уылæнтæ згъордтой æмæ-иу базгъæлæнтæ сты йæ къæхты раз дуртыл. Хатгай-иу ын йæ уадултыл федтон уæззау, егъау цæссыгтæ.

Мæн фæндыд уымæ сдзурын, йемæ аныхас кæнын, фæлæ мæ ныфс нæ хастон, æмæ мын уалынмæ, майы райдзаст бонтæй иуы, – денджыз баххуыс кодта.

Уый агъоммæ денджыз йæхимидæг тынг змæлыдис, фæлæ ацы бон йæ фæлмæн, рог уылæнтæ былгæрæттæм згъордтой хъæлдзæг æмæ лæгъз, ленкгæнæгау, денджызы хъуынтыз, цъæх дуртæ урс фынчтæй, алыхуызон доныпырхæнтæй

фæлгонц кæнгæ, æмæ та-иу рæвдауæн сæр-сæргæнгæ фæстæмæ денджызмæ сæхи айстой.

Уылæн зивæггæнгæ бацыд былгæронмæ, ноджы уæлдæр систа йæ къæбæлдзыг барц, иу цъусдуг адзæгæр, алæууыд хъазæгау, стæй æваст, йæхи фæуырдыг кæнгæ, уынаргæнгæ ныппырх ис дуртыл...

Сылгоймаг сабыр «уау» фæкодта, æваст йæ къæхтыл алæууыд æмæ, мидбылты худгæ, æрцагъта йæ фæдджиты доны пырхæнтæ.

Йæ тарстхæр куы фæцыд, уæд æм æз бацæйзгъордон, фæлæ æваст фæлæууыдтæн, ме 'ххуысы сæр æй нæ хъæуы, уый фæнгæйæ.

Сылгоймаг бафиппайдта мæ фезмæлд, – йæ цæсгом фæрухси æргом мидбылхудтæй, рæсугъд базыр-зыргæнæгау кодтой йæ сæрыстырæнгас цæстыты хаутæ, æмæ арф, зыланг хъæлæсæй афарста:

– Фæтæрсын дæ кодтон?

Стæй ма, былмæ та сындæггай чи æрбацæй хъуызыдис, уыцы ног уылæнмæ цæстæй амонгæйæ, йæ ныхасмæ бафтыдта:

– Уылæн æнæнхъæлæджы афтæ уæлиау спæллахъ кодта...

Бахатыр мын кæн! Бахъыгдардтон дæ...

– Ма тыхс, ницы мæ бахъыгдардтай, – дзуапп ын радтон æз.

– Нæ-ннæ... федтон æй – фæтарстæ мын. Уый хорз нæу. Адæймаг æдзæм, æнæдзургæйæ куы лæууа, уæд æй хъыгдарын нæ хъæуы...

– Диссаг у... дæ ныхас... – бакодтон æз.

– Æз сын зонын сæ аргъ уыцы ныхæстæн, – æнцад мын дзуапп радта уый.

Æмæ дурыл уæлдæр сбадти. Йæ цæсгоммыл та иу нуар дæр нал змæлыд, цæстытæ та нал иста, хур афтæ таучел кæй ныррухс кодта, уыцы денджызы тыгъды иу дард цавæрдæр ранæй. Уым иу иннæйы фæдыл гуырдысты ног æмæ ног уылæнтæ, цæрдæг, ныфсджын уылæнтæ æмæ уæздан сирæгау тылдысты денджызы былырдæм, цæмæй та уым цъæх дуртыл кæл-кæл æмæ хъыргæйæ базгъæлæнтæ уой, уый тыххæй.

– Æхсин, – бадзырдтон æм æз æнцад, – адæймаджы удыконд æппæтæй тыхджындæр кæны йæ иунæгдзинад, фæлæ хатгай

адæймагæн иунæгæй йæ бон нæ вæййы йе 'стыр хъыг, йæ судзгæ маст абырсын... Æмæ уæд, ахæм рæстæг, иунæгдзинад вæййы зæрдæхор, мæнæ хус рæстæг зæххы куыд бахуыскъ кæны, уййау.

Сылгоймаг мæм йе 'ргом раздæхта, фæлæ мын æнæ исты сдзургæйæ мæ цæсгоммæ æрбакаст йæ æнкъард сау цæстытæй.

– Æз дæ федтон, марды фæдыл куы цыдтæ, уæд, – къæмдзæстыг хуызæй йæм дзырдтон дарддæр, – ам та – кæугæ кодтай...

– О, уый фыццаг мард нæ уыд! – сындæг загъта сылгоймаг æмæ йæ сæр æркæул кодта. Æмæ мард адæймагты уæлмæрдты ныгæнын зæрдæйæн афтæ тынг маст нæу, уыдоны удагасæй хи зæрдæйы ныгæнын куыд маст у. Уæвгæ та рауайы афтæ дæр... зоныс, нæ?

О, зыдтон æй. Нæ дыууæ дæр ницуал дзырдтам.

Нæ къæхты раз, хъызгæ, мардысты уылæнтæ æмæ гуырдысты ногæй, чайкæты тыхст хъæр арыдта хъустæ, мах йæ хъæбысы тыхта денджызы æнæниз, тыхджын тæф, уый, фыррæсугъд домбай денджыз, тæмæнтæ калдта кæрдæгхуыз æмæ æрвхуыз цæхæртæй...

– Исчи дын искуы йæ амонды хабæрттæ дзырдта? – æваст мæм сдзырдта сылгоймаг. – Мæнмæ гæсгæ – нæ. Йæ хъыг, йæ маст та? Æвæццагæн, арæх, афтæ нæу? Гъе, уыныс...

Æмæ та йæ хъуыды æхсыст æнгас абалц кодта быгъдæг денджызмæ, уылæнты урс барцыты æхсæн чайкæтæ æнæвдæлон зилдугæнгæ кæм фæзын-фæзын кодтой, уырдаем.

– Мах æгæр бирæ дзурæм нæ хъыг, нæ масты тыххæй, мах æгæр бирæ хъаст кæнæм. Нæ алыварс æппæтдæр фырздæхджын у нæ хъæрзынæй... Æмæ, куы фæмæлæм, уæд алцæуыл дæр æрмæст ныуадзæм нæхи удхæртты фæдтæ. Фæзынынц æндæр адæм, æрыгон, тыхджын æмæ ныфсджын адæм, фæлæ, цард комкоммæ базоныны агъоммæ, уыдон фæхъæстæ вæййынц мах бынты маргæй. Мах цард сахуырстам мынæг, тар ахорæнтæй æмæ æрмæстдæр нæ хъæдгæмттæ сныв кæнæм рæсугъд; мах алы ран дæр, – уæлдайдæр та поэзийы, – размæ ракодтам нæ хи къуыхцтытæ... Мах фæстæ чи цæуы, уыдон уынынц æмæ хъусынц уыдæттæ иууылдæр... Æмæ бафæллайынц, сфæлмæцынц исгæй хъыг æмæ мастæй, сæхæдæг сæ царды ницыма маст бавзарынц,

афтæ. Стæй сæхи сæр куы баййафы зæрдæмаст, уæд сæм йæ бабыхсынæн хъару нал вæййы... æмæ уыдон дæр хъæрæй хъæрзынц...

Сылгоймаг фæхъус æмæ скастис арвмæ, чайкæтæ æнувыд зилдух кæм кодтой, уырдам...

– Адæймагæн зæрдæйæ аргъ чи кæны, уый хъуамæ йæхи тыххæй мацы дзура. Фыдæхы бар нын чи радта нæхи сæрмагонд хъæдгæмтты уæззаудзинадæй адæмы зæрдæтæ халынæн? Незаманты-иу мæлæтдзаг цæф адæймаг дæр йæ сæрыстырæй æмырæй лæууыд, цæмæй суанг йæ хъæрзынæй дæр фадат ма дæтта знагæн фыдзæрдæ цин кæнынæн... Мах та цæттæ вæййæм нæ тæригъæддаг æрдиаджы цъæхахстæй æгас дуне дæр бамыр кæнынмæ, суанг нæ дæндаг куы сриссы, уæд дæр. Мах не ’мбарæм æнæуынæр уæвыны парахат зæрдæйы ахаст... Мæ хъыг, чи зоны, у – мæ мæлæтдзаг низ... Фæлæ адæм арæх сæйынц æмæ мæлынц сæ фырзыдæй æмæ фырхъæздыгæй... уыдонæн æз нæ тæригъæд кæнын.

Исдугмæ фæхъусы фæстæ та сабыр, фæлæ бæлвырдæй загъта:

– Куыд тынг мæ фæндид, адæм сæрыстырдæр куы уаиккой, уый... Æз кæлæнгæнæг куы уаин, – алы ноггуырды удыхъæды дæр бауадзин æнæдзургæ – хъус уæвыны хорз зæрдахаст!

Уый сыстад – бæрзонд, хæрзконд, æгасæй – сæрæй къæхтæм йæ сау мигъау рог чъиссайы фæлыст. Йæ къæхты бын коммæгæс æмæ хъæлдзæгæй хæлдысты уылæнтæ. Йæ цæсгом уыд æнцад, йæ æрвхуыз цæстытæ сæрыстырæй кастысты дард кæдæмдæр.

– Хæрзбон! – загъта сылгоймаг, сæрæй акувгæйæ, æмæ та йæ даргъ цæстыхаутæ рæвдауæн змæлд бакодтой.

Æз ын мæ сæрæй акуывтон æнæдзургæйæ.

Æмæ уый сындæггай араст цъæх дурты æхсæнты, куы-иу разынди се ’хсæнæй, куы та-иу ног фæзындис, тасаг, тыхджын, йе стыр хъыг сæрыстыр æмæ рæсугъд æмбæхстæй хæсгæ.

Уылæнтæ иу иннæйы фæдыл хъæлдзæг æмæ рог згъоргæ сæхи цавтой æмæ пырх кодтой былгæроны дуртыл, æмæ уæлдæф, денджызы уæнгрөгæнæг тæфæй дзаджджын уæвгæйæ, сабыр æмæ фынайнау зыр-зыр кодта уыдоны пæллахъ уынарæй. Хур цингæнгæ æмæ таучелæй, æмæ æнæуынарæй йæ судзаг, йæ царддæттæг тынтæ парахатæй зæрста денджызыл æмæ зæххыл.

... **А**дæм гуылфæнтæ кодтой æмæ уыдысты, тыхджын уад нырма ныртæккæ кæй райхъал кодта йæ фыццаг радымдæй, ахæм фурды тар уылæны хуызæн. Сæлæф зæйы хуызæн, размæ сындаггай лæстысты æмæ, сæ магуыр фæлурс-цъæх хуызæй, денджызы уылæны лакъон фынкдоны зæрдыл лæууын кодтой.

Цæстытæ цæхæртæ калдтой, – бæрæг уыд сæ зæрдæ æнцад кæй нæ уыд, цæмæдæр кæй æхсайдта, уый. Адæм кæрæдзимæ æнæууанчы цæстæй кастысты, цыма сæ зæрдæйы цы уынаффæ скарстой, ууыл гуырысхо æмæ дис кодтой. Ныхæсты уынар адæмы сæрмаæ, уæлдафы, гыццыл цъиутау, зилдух кодта.

Ныхас кодтой сабыргай, зæрдæнцойæ, цыма иу иннæйы раз йæхи рæстытæ кодта, уыйау.

– Нал у нæ бон, нæ хъуырмаæ схæццæ стæм, уый сæраппонд сфæнд кодтам, рараст стæм...

– Æнæ исты аххосæй, æнæ исты æфсонæй адæм сызмæлыдысты, искуы ма уый æрцыд!..

– Уыдæттæ «уый» куыннæ бамбардзæн, стæй?

Фылдæр нихас кодтой «уый» тыххæй. Кæрæдзийæн æмбарын кодтой, «уый» зæрдæхæлар, уарзæгой адæймаг кæй у æмæ алцы дæр æнæ бамбаргæ нæ фæуыздæн... Фæлæ йæ сæ нихæстæй цы æгъдауы мидæг æвдыстой, уый æгæр фæлурс, æгæр æнæхуыз уыд. Бæрæг уыд, уыцы уды тыххæй кæнæ рагæй, кæнæ æппындæр кæй никуы ахъуыды кодтой зæрдиагæй, куыд æмбæлы, афтæ. Æгæр-магуыр, адæймаг у, цæрæг уд у, æви æндæр исты у, уый дæр дзæбæх не 'мбæрстой. Нæ зыдтой дзæбæх, цуу, цавæр у æмæ цы бакæнын у йæ бон. Фæлæ сæ абоны-бон йæ сæр æхсызгон

бахуыд, æмæ уыйадыл сеппæты дæр фæндыд йæ базонын, – тагъддæр æй бамбарын. Фæлæ кæмæ цыдысты, «уый» цы уыд æцæгдзинадæй, уымæн ничи ницы æмбæрста, æмæ йæ, дæ зæрдæмæ зæрдæйæ, сæхи мидæг стыр цыдæр кодтой, уымæн æмæ цы стыр хуыддæгтæм æнхъæлмæ кастысты, уыдонæн хуыд стыр æнхъæлцау, стыр ныфс.

Хаттæй-хатт-иу адæмы æхсæнæй фехъуыст кæйдæр уæндон къæйных хъæлæс:

– Æмбæлттæ! Уæхи ма сайут, уæхицæн дзæгъæл зæрдæтæ ма ’варут...

Фæлæ хи сайын ацы сахат æхсызгон хуыд. Уыйадыл адæм алы ’рдыгæй схор-хор кодтой æмæ уыцы лæджы хъæлæс тарст æмæ масты хъæрты бын фæкодтой.

– Мах цы кæнæм, уый æргомай...

– Дæ дзыхыл куы хæцис, мæ лымæн, мах та дын афтæ, зæгъæм!..

– Уæдæ ма нæ фыд Гапон цæмæн у? Уый у нæ дзурæг...

– Амонын ын нæ хъæуы – зоны, цы зæгъын хъæуы, уый.

Адæм къордгæйттæ-къордгæйттæ фæдихтæ сты æмæ уынджы мидæг, доны цъæппцъæппгæнгæ, нæуæндон цыд кодтой. Сæхи къултыл хафгæ æмæ къуырццытæгæнгæйæ, гуыв-гуыв, быцæу ныхас æмæ алгъони кодтой æмæ та-иу ног уынгæн йæ бæрæг астæу уыцы гуппарæй адаргъ сты. Се ’ууæлтæй бæрæг уыд, сæхæдæг дæр дзæбæх кæй нæ ахстой, кæй не ’мбæрстой, ахæм гуырысходинад се ’хсæн кæй уыд, фæлæ сæ уæддæр, цæмæдæр æнхъæлмæ кæсгæйæ, уырныдта, сæ фæндаг кæй фæхорз уыдзæн, уый. Уыцы уырнындзинад сæ кæрæдзимæ бахæстæг кодта, кæрæдзиуыл сæ фидар бабаста æмæ сæ иузæрдион скодта, иу мады фырттау. Нæуырнындзинад сæ зæрдæты мидæг бахуыссын, бамынаг кæныныл архайдтой, фæлæ йæ нæ фæрæзтой, сæ зæрдæ къæпп кодта æмæ цыдæр тасдзинад, цыдæр мæт æндæвтой æмæ къæрцхусæй алы уынар, алы сыбыртт ахстой. Цыдысты араехстгай, æнувыдæй алырдæм сæ хъус даргæйæ æмæ сæ развæндагмæ æдзынаг кæсгæйæ, цыма цыдæр æхсызгон агуырдытой, уый хуызæн. Искæй ныфсыл, искæй тыхыл нæ, фæлæ йæхи тых æмæ ныфсыл йæ зæрдæ чи дардта æмæ уыцы æцæгæлон

тыхæн æргом, лæгæй-лæгмæ йæ ныхмæ чи æрлæууыдаид, ахæм иугай лæгты ныхæстæ адæмы тæрсын æмæ маesty кодтой, æмæ сын уыйадыл, куыд не 'мбæлд, ахæм уайдзæфтæ кодтой.

Иу уынгæй иннæмæ хизгæйæ, адæм куыд фæстæмæ фылдæрæй-фылдæр кодтой æмæ, куыд фылдæргæнгæ цыдысты, афтæ сæ цагъайраг зæрдæ дæр ныфсджынай-ныфсджындæр кодта æмæ уæндын байдыдтой хицауадæй ракурын дзæбæхдæр цæстæнгас сæ магуырджинадтæм, сæ хъуæгтæм.

- Мах дæр адæм куы стæм, араби, уæдæ цы стæм...
- «Уый» куыннæ бамбардзæн, – мах кургæ куы кæнæм...
- Цы бамбарын æй хъæуы!.. Бунт, мыййаг, куы нæ кæнæм...
- Нæ фыд Гапоны бар сæ уадзут...
- Æмбæлттæ! Сæрибардзинад кургæ нæ чындæуы...
- Йе, хуыцау!..
- Фæлæуу-ма, æфсымæр, дæ хорзæхæй!..
- Ахъуытты йæ кæнут иуырдаем, уыцы хæйрæджы!..
- Нæ фыд Гапон хуыздæр зоны, цы хъæуы, уый...

Иу бæрзонд лæг, сау пьалтойы мидаг, сырх æмпрузæн йæ уонтыл, бандоныл алаууыд, йæ гæмæх сæрæй йæ худ фелвæста æмæ, йæ цæстытæй цæхæртæ калгæ, хъæрæй дзурын байдыдта зырзыргæнаг хъæлæсæй. Ныхас кодта «уый» тыххæй, ома падзахы тыххæй.

Фæлæ райдианы, йæ хъæлæсы ахастмæ гæсгæ, цыма тыхдырд кодта, цыма йæ ныхæстæ зæрдæбынай нæ цыдысты, уый хуызæн уыд. Сæ ныхæсты мидаг нæ уыд зынг, адæмы чи сцрен кодтаид, зæрдæйы арт чи бафтыдтаид æмæ сын стыр диссаг хъуыддæгтæ чи бакæнын кодтаид. Афтæ зынд, цыма йæ ныхæстæ сыфцæй ласта, цыма æнæбары, æвæндонæй дзырдта æмæ йæ ныхæстæй, рагæй-æрæгмæ цардыл аудæг чи нæ уыд, чи ницы уыд кæддæриддæр, уыцы æнæчетар адæймаджы адæмы цæсты æфтыдта, адæмы зæрдыл лæууын кодта, уый хуызæн. Уый кæддæриддæр, йæ цæрынай, йæ хæрынмæ, адæммæ хæстæг никуы балаууыд, æцагæлон сын уыд, фæлæ ныртæккæйы сахат йæ сæр æхсызгон бахъуыд æмæ дзы уымæ гæсгæ адæм сæхицæн зæрдæтæ æвæрдтой, сæхицæн дзы æнхæлцау кодтой.

Уыйадыл куыд фæстæмæ чысылгай-чысылгай марды æгас

кæнын байдыдтой. Адæм æм зæрдиагæй хъуыстой, уымæн æмæ сын цæмæ бæллыдысты, цы сæ хъуыд, уыдæттæ сын дзырдта. Æмæ кæд уыцы тыхы цы хуызы, цы 'гъдауы мидæг æвдыстой, ахæмæй йæм ницы уыд, уæддæр адæм сеппæт дæр зыдтой, ахæм тых кæй ис, стæй йын æнæ уæвгæ дæр хос кæй нæй, уый. Дзурæг лæг уыцы тыхы æвдыста, адæм къæлиндарты нывтæм æмæ аргъæутты ныхæстæм гæсгæ кæй зыдтой, уыцы æгъдауы мидæг. Аргъæуттæм гæсгæ та хæрз адæймаг хуыз уыд. Дзурæг æнцон æмбарæн ныхæстæй, хъæрæй дзургæйæ, уыцы удгоймаджы æвдыста барджын, зæрдæхæлар æмæ раст адæймаджы хуызы, адæмы хъуагтæ æмæ магуырдынадтæ йæ зæрдæмæ хæстæг чи хæссы æмæ фыд йæ сабиты кой æмæ мæт куыд кæны, йæ сабитæм цы зæрдæ дары, ахæм зæрдæ чи дары адæммæ.

Адæмы зæрдæйы уырнындзинад тыхджындæр кæнын байдыдта æмæ уыйадыл ныфсджындæрæй, иузæрдиондæр кодтой. Цы чысыл гуырысходзинад ма сæм уыд, уый мынæг кодта, сæфти. Рагæй нырмæ цæмæ бæллыдысты, ахæм зæрдæ сæм цæуын байдыдта, æмæ цæмæ хъавыдысты, уый сæ къухы кæй бафтдзæн, уыцы иузæрдиондзинад сæ кæрæдзимæ балвæста æмæ сæ бахъæлдзæг кодта.

– Ницæмæн нæ хъæуы сырх тырысатæ! – хъæр кодта иу гæмæхсæр лæг. Иу къухæй йæ худ тилгæйæ, адæмы разæй цыд æмæ йæ гæмæх æрттиваг сæрæй адæмы йæхимæ æркæсын кодта.

– Мах нæ фыдмæ цæуæм!..

– «Уый» нæ æфхæрын нæ бауадздзæн!..

– Сырх хуыз нæ туджы хуыз у, æмбæлттæ! – хъуыстис адæмы сæрмæ уыцы иунæг зæлангæнаг, хивæнд хъæлæсы хъæр.

– Нæй ахæм тых, адæмы чи суæгъд кæндзæн, сæхи тыхы йеддæмæ.

– Ницæмæн нæ хъæуы!..

– Амидингæнджытæ, хæйрæджытæ!..

– Нæ фыд Гапон дзуаримæ, уый та йæ тырысаимæ.

– Лæппу уæвгæйæ уынафæгæнæг куы уайд, уый йæ фæнды.

Кæй нæма бауырныдта, уыдон адæмæн сæ астæуты цыдысты æмæ уырдыгæй мæсты æмæ тарст хъæр кодтой.

– Антæарут æй, уыцы тырысаджыны!..

Ныр цыррдæр æмæ ныфсджындæрæй цæуын байдыдтой æмæ, куыд фæстæмæ тынгæй-тынгдæр, иу иннæмæн ныфс дæтгæйæ, кæрæдзимæ хæстæгдæр кодтой иу зонд, иу зæрдæ æмæ хи сайындзинадæй. Ныртæккæйы сахат сæ хъудыйы цы паддзахы сфæлдыстой, уый сын сæ зæрдыл æрлæууын кодта рагон сахъ адæмы, рагон сихты, чысылтæ ма куы уыдысты, уæд аргъæутты кæй кой хъуыстой, уыдон. Уымæ гæсгæ, стæй уырнындзинад се 'хсæн тыхджын кæй уыд, уый тыххæй дæр паддзах сæ цæсты цытджындæр æмæ стырай-стырдæр кодта.

Кæйдæр хъæр фехъуыст:

– «Уый» мах уарзы!..

Æмæ æцæг, уыцы бирæ адæм гуырысхо нæ кодтой, уырныдта сæ, ныртæккæ йæм цы цæстæй кастысты, уымæ гæсгæ сæ æцæгдзинадæй кæй уарзта, уый.

Адæм уынгæй доны былмæ куы бахызтысты, уæд разæй ауыдтой дунейы салдæттæ, дыууæрдыгæй рæнхъæй лæугæйæ.

Салдæттæ хидмæ бацауæн фæндаг бацахстой, фæлæ адæмы уыцы тæнæг цухæй быд кау нæ баурæдта. Бакæсгæйæ, салдæттæ цыма ницы тæссаг, ницы фыдбылыз аразæг уыдысты, афтæ зындысты. Сæ къухтæ тилгæйæ æмæ кæрæдзи схойгæйæ, сæ мидбынаты кафыдысты, се 'ргъæвст къæхтæ бахъарм кæныны тыххæй. Разæй, донæн йæ фаллаг фарс, адæм уыдтой сæгхуыз хæдзар, – уым сæм æнхъæлмæ касти «уый», хæдзары хицау, паддзах йæхæдæг. Стыр тыхджын фæлмæнзæрдæ æмæ уарзæгой уæвгæйæ, «уый» цы зæгъын æй хъæуы, нæ бафæдзæхстаид салдæттæн, цы адæм æй уарзтой æмæ йемæ зæрдæхæларæй баныхас кæнынмæ чи хъавыд йæ мæгуырджинадты, йæ тыхстыты тыххæй, уыдон бауromын, уыдон аздахын æнæ дзуаппæй.

Фæлæ уæддæр бирæтæ фæдызæрдг, фæкъуылымпыгомау сты æмæ уыйадыл, адæмы разæй чи уыд, уыдон сæ цыд чысыл фæсабырдæр кодтой. Адæмай чи фæстæрдæм акæстытæ кодта, чи та иуварсырдæм йæхи айста, æмæ кæрæдзийæн æмбарын кодтой, салдæтты хъуыддаг сæм диссаг кæй нæ кæсы, æнæзындгонд дæр сын кæй нæ уыди, уый. Иуæй-иутæ зæрдæнцойæ кастысты сыгъзæрин зæды сурæтмæ, æнтъыснаг фидары сæрмæ кæмдæр бæрзонд, арвы бын, æрттывтæ чи кодта, аннæтæ та сæхинымæры

сæ мидбылты худтысты. Чидæр салдæттæн тæригъæдгæнгæйæ, загъта:

- Салдæттæ ихæнæй мæлынц!..
- Уый диссаг нæу...
- Уæддæр сын æнæлæугæ хос нæй!
- Салдæттæ æгъдауы тыххæй сты...
- Сабыр ут, лæппутæ! Æнцад!
- Салдæттæ, ура! – фæхъæр кодта чидæр.

Иу афицер, бур басылыхъ йæ уæлæ, ахæм, кард фелвæста æмæ, адæммæ дзургæйæ, цыдæртæ хъæр кодта, йæ зылын æрдынхуыз кард уæлдæфы тилгæйæ. Салдæттæ æрсабыр сты æмæ фæрсæй-фæрстæм, æнгом æнæзмæлгæйæ, æрлæууыдысты, се 'уæхсджытæ кæрæдзи ныхмæ арæзтой.

– Адон, цымæ, цы кæнынвæнд кæнынц? – афарста иу хæрзхуыз стæвдтæарæст сылгоймаг.

Фæстæмæ йын дзуапп ничи радта. Æмæ утæппæт адæмæй йæ къах размæ никæй уал хаста.

– Уæхи фæстæмæ айсут! – фехъуыстис афицеры хъæр. Иу къордæй уыцы хъæрмæ фæстæмæ фæкастысты. Фæсте адæмæй базмæлæнтæ нал уыд. Уынджырдыгæй адæм æппынадзухæй гуылфæнтæ кодтой. Фæстагмæ размæ бырстой æмæ, уымæ гæсгæ раззæгтæ дæр дарддæр цыдысты æмæ хиды цур фæз адæмæй байдзаг. Иу къордæй сæхи фæразæй кодтой æмæ, урс къухтыкæлмæрзæнтæ тилгæйæ, комкоммæ афицермæ сæ ных сарæзтой. Цæугæ-цæуын хъæр кодтой:

- Мах нæ падзахмæ цæуæм...
- Зæрдæнцойæ сабыр зондимæ!..
- Фæстæмæ, кæннод уæ фехсын кæндзынæн!

Афицеры хъæр куы айхъуыст адæмыл, уæд адæм сæхи мидæг, æнæ уæлæмæ исты дзургæйæ, дисы бацыдысты. Кæй сæ нæ бауадздзысты «уымæ», уый тыххæй чидæртæ раздæр дæр дзырдтой, фæлæ сæ, цæвиттон хъуыддагæй, топпæй æхсын байдайдзысты, уый йæ хъуыдыйы дæр никамæн уыд, уымæн æмæ адæм цыдысты сæ падзахмæ сабыр зонд æмæ уарзондзинадимæ. Уымæ гæсгæ сæ зæрдæ кæуыл дардтой, сæ ныфс чи уыд, фæлмæн, хæлар зæрдæйы хицау æнхъæл кæмæн уыдысты, уыцы падзах сæ

цæсты цы уыд, уымæй æгаддæр кодта. «Уый» адæмы сæр кæм у, йæ бон алцы дæр кæм у, уым цæмæй тæрса æмæ адæмы йæхицай арцы бырынкъай æмæ топпы нæмыгæй цæй фæдыл сура, ахæм къуыддагæй дзы ницы ис.

Иу къæсхуыр, бæрзонд, сау зачъеджын адæймаг, æххормаг цæсгомы ахастимæ, æваст фæхъæр кодта:

– Адæмы цæгъдын? Дæ бон нæу!..

Стæй адæммæ дзургæйæ, хъæрæй æмæ мæстыйæ загъта:

– Гъи? Дзырдтон уын – нæ нæ бауадздзысты, зæгъгæ...

– Чи? Салдæттæ?

– Салдæттæ нæ, фæлæ уым, уым...

Лæг йæ къух ауыгъта, кæдæмдæр, дардмæ амонгæйæ.

– Бæрзæндты чи бады, уыдон... Федтат! Бæргæ уын дзырдтон!

– Уый бæрæг нæма у...

– Нæ цыды сæр цæй фæдыл у, уый куы базоной, уæд нæ бауадздзысты.

Адæм базмæлыдысты. Алгъони тыхджындæр кодта. Хъуыстысты мæстджын хъæртæ, уайдзæфтæ, æлхыскъ ныхæстæ. Сæры зонд цæлхдурыл сæмбæлд æмæ дзыхълæуд ныккодта, нынныгъуылд, ныхъхъус. Адæмы мæт бацыд, сæхиуыл дзæбæх нал хæцыдысты, ракæ-бакæйыл систы. Доны 'рдыгæй ирдгæ дымгæ дымдта æмæ буар хуынчъытæ кодта. Джебогътæ, æнæзмæлгæйæ, æрттывттытæ калдтой.

Алырдыгæй кæрæдзимæ иугай хъæртæ кодтой. Фæстагтæ, размæ бырсгæйæ, адæмы æфсæрстой æмæ уый сæраппонд раззæгтæ дæр æнæбары размæ цыдысты. Къухты кæлмæрзæнтимæ сæхи чи фæразæй кодта, уыдон иуварсырдæм азылдысты æмæ адæмы æхсæн фæаууон сты. Разæй чи уыд, уыдон сеппæр дæр – лæг уæд, ус уæд, сывæллæттæ уæд, урс къухты кæлмæрзæнтæ тылдтой.

– Цæй топпы гæрæхтæ æмæ цæй æндæр? Цæмæн хъæуы уый та? – дзуаппæй дзырдта иу урсæмхæцца зачъеджын лæг. – Цыбыр ныхасæй, хидыл цæуын нæ уадзынц... Комкоммæ, æмдзæхгæр, дам, доны сæрты ихыл ацæут...

Æмæ æваст уæлдæф стъæлфæгау базмæлыд, цæст кæй нæ

ахста, ахæм цыдæртæ адамыл бакалдысты æмæ дзы бирæты фелхыскъ кодтой. Иу цъусдуг хыпп-сыпп ничиуал скодта, адаем куыддæр фæдзæм, фæкъуыдты сты, фæлæ уæддæр сындæггай размæ сæ цыды кой кодтой.

– Æнæмæнгæй æхсынц... – фехъуыст кæйдæр хъæрасæст хъæлæс.

Фæлæ уалынджы алырдыгæй хъуысын байдыдта адамы хъæрзын. Иу цалдæрæй адамы къæхты бынмæ æрхаудысты. Иу ус, мæгуыр, саумаройгæнгæ, йæ риумæ фæлæбурдта æмæ, тагъд санчъехтагæнгæйæ, фæрæхой арæзт салдæтты топпыты æрцытæм комкоммæ бараст. Йæ фæдыл фыццаг иутæ, стæй иннæтæ иу къордæй сæхи бакалдтой, йæ дыууæ фæрсты базылдысты æмæ йæ разæй фесты.

Ног та топпыты къæр-къæр ссыд, фыццагæй тынгдæр, сонтдæр. Быруйы цур чи лæууыд, уыдон фæдтой, быруйы фæйнаджытæ сæхи мидæг куыд базмæлыдысты, уый, цыма сæ стонг бирæгътæ дæндагæй æхсыдтой, уыйау. Иу нæмыг фæйнагыл йæхи ахафта æмæ адамы цæсгæмттыл лыстæг къæцæлтæ бакалдта. Адаем иугай-дыгай зæхмæ калдысты. Чи йæ гуыбыныл хæцгæйæ зæххыл æрбадт, чи лыгъдис къуылых-къуылых, йæ къæхтæ кæй кæдæм хастой, уырдаем, чи та митыл йæ цыппæртыл лæсти, туг калгæйæ, æмæ алы ран митыл æрттывтой сырх-сырхид туджы æртæхтæ. Адаем фæстæмæ фефсæрстой, стæй иу цъусдуг фæлæууыдысты, куыддæр фæкъуыттыгомау сты, уый фæстæ æваст хъæр æмæ ахстæй бæстæ сæ сæрыл систой. Хъæр кодтой, чи йæ мæстæй æмæ йæ туг райсынмæ йæ былыцъæртæ хæргæйæ, чи йæ тыхстæй, чи тæссæй, чи та баххуысмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ.

Адаем сæ сæртæ дæлæмæ æруагътой æмæ гуыбыр-гуыбыр сæхи размæ бакалдтой цæфтæ 'мæ мæрдтæ æфснайынмæ. Цæфтæ, хъæр æмæ æртхъирангæнгæйæ, сæ тымбыл къухтæ тылдтой, æппæт дæр сæ хуыз афæлывтой, цæсгомы мыггаг сæ никæуыл уал уыд, æмæ сæ цæстытæй цæхæртæ калгæйæ, фырмастæй цы ракодтаиккой, уымæн ницыуал зыдтой.

Фыртæссæй, фырадæргæй адамæн сæ сæр сæ кой куы свæййы æмæ, карчы тарст цъиутау, чи кæдæм фæлидзы, уый куы нæуал фембары, ахæм æгъдауæй дзы ницы уыд. Фæлæ сæ цы

стыр тас бацыд, уый сын сә зәрдаә амардта, буары арф ахьардта әмә сә кьәйных дзагьыр цәстәнгасәй кәсын кодта тугмә, тугәйдзаг цәсгәмттәм, кьәхтәм, дзаумәттәм, әмә тәссаг, зәрдаә мәгуыргәнән мәрдтәм, әнцад-әнцойә, әдзәмәй чи ләууыд әгәсты әхсән, знәт фосау кәнә тарст мәлдзыджыты губаккау, дыууәрдәм чи кодта мәты мидәг. Уыди дзы мәстәй тыппыр хәлдтә чи кодта, ахәмтә, йә маст райсын йә бон кәмән нә уыди. Уыди дзы әнтгыснәг, тар әрфыгәй, кәнә рохст цәстәнгасәй әнахуыр, дзәгьәл әмә әдзынәг кәстытә чи кодта. Уыди дзы әлвәст тымбыл кьухтимә, йә буар фырмәстәй стьәлфәгау кәмән зыр-зыр кодта, әмә карз судздаг ныхәстә йә дзыхәй кәмән хаудысты. Фәлә афтә зынди, цыма фылдәртә уыдысты, дисы бын чи фәци, әмә уыйадыл йә ныфс кәмән асаст, ахәмтә. Бирә нә, фәлә уый агьоммә, иу кьорд минуты раздәр адәм цыдысты әргом, кәмә цыдысты, ууыл сә зәрдаә даргәйә. Әрмәст чысыл раздәр сә цәстытыл хьазыд уыцы диссаг, нәртон, әрдхәрәны паддзахы сурәт, сә зәрдаә кәмәй рухс кодта, кәй уарзтой, се стыр әнхәлцау чи уыд әмә бирә хорздзинәдтәм әнхәлмә кәмә кастысты.

Ныр әрмәст дыууә әмәхст гуыппы, туг, мәрдтә, сәфты хьәрзын, әмә адәмән сә ныфс асаст, сә зәрдаә амард, фыдәнхәл фесты.

Адәм сә мидбынаты рака-бака әмә сә кьәхтә радав-бадав кодтой, цыма сын баст уыдысты әмә сын сә бәттәнтә атонынән ницы фәрәзтой, уый хуызән. Иутә стыр мәты бацыдысты әмә, әнәдзургәйә, цәфты әмә мәрдты хастой, иннәтә та сагьдәй базадысты әмә сә цыма фыны уыдтой, уыйау сәм, әнә исты ми кәнгәйә, әнахуыр кәстытә кодтой. Бирәтә салдәттән хьәрәй уайдзәф ныхәстә кодтой, әлгыстой сә, мад, фыд сын нал ныууагьтой, хьаст сә кодтой, сә кьухтә тылдтой, сә худтә-иу систой әмә сын-иу бакуывтой, цәмән афтә кодтой, уый бәрәгән сәхәдәг дәр уыйас ницы әмбәрстой, стәй сә әрдхьирәнгәнгәйә, кәйдәр номәй, кәйдәр стыр тасәй тәрсын кодтой...

Салдәттә әнцад-әнцойә мәрдәдзы ләуд кодтой. Сә цәсгәмттә дәр афтә әнәзмәлгә уыдысты. Цәсгомы царм

рустыл ныттынг æмæ уадулты стджытæ размæ ратыппыр сты – кьюыпп дардтой. Афтæ зынд, цыма салдæттæн сеппæтæн дæр урс цæстытæ уыд æмæ сæ былтæ кæрæдзиуыл ныссалдысты, уый хуызæн.

Адæмы æхсæнæй чидæр тарст хъæлæсæй цъæхахст хъæр кодта:

– Рæдыд! Рæдыд рауад, æфсымæртæ!.. Нæ нæ базыдтой, æндæр чидæр æнхъæл нын уыдысты... Ма баууæндут!.. Цæугæут размæ, æфсымæртæ, – баныхас, бамбарын кæнын хъæуы...

– Гапон ныл гадзрахатæй рацыд! – хъæр кодта йæ хъæлæсы дзаг иу æвзонг лæппу, фанары цæджындзы сæрмæ хизгæйæ.

– Гъи, æмбæлттæ, федтат, куыд нæ суазæг кодтой?..

– Фæлæуу-ма, дæ хорзæхæй, – уый рæдыд рауад! Афтæ гæнæн нæй, ахъуыды ма кæн дæхæдæг!

– Фæндаг раттут цæф адæймагæн!..

Дыууæ кусæджы æмæ иу ус фæцæйкодтой иу бæрзонд къæсхуыр лæджы. Лæг уыд митæйдзаг æмæ йæ цонджы дысы бынæй туг цыд. Хуыз дзы нал уыд, цæсгом ныцъцъæх, ныффæлурс æмæ, йæ сау æнæтуг былтæ зына-нæзына змæлгæйæ, сдзырдта:

– Нæ уын дзырдтон, нæ нæ бауадздзысты, загъгæ!.. Æмбæхсгæ йæ кæнынц, æмбæхсгæ, – адæмы кой мын куы нæ кæнынц – æндæр сæ мæт нæй!..

– Барджытæ!..

– Лидзгæ ут!..

Салдæттæ сæ мидбынаты фестæлфыдысты æмæ, кулдуарау, дыууæ дихы фесты. Бæхтæ, хъæлдзæгæй, сæ сæрæй хъызгæйæ æмæ фыррыччытæгæнгæйæ, салдæтты æхсæнты æрбафардæг сты. Афицеры хъæр фæцыд. Бæхджынты сæрмæ æхсаргæрдтæ, уæлдæф лыгæнгæйæ, æвзист уадздзæджы хуызæн ферттывтой. Адæм сæ мидбынæтты базмæлыдысты, сæ уды тæпп-тæпп цыд, æмæ гуырысхогæнгæйæ, цæмæдæр æнхъæлмæ кастысты, цæуылдæр сæ зæрдæ дардтой.

Чысыл фæсабырдæр.

– Ма-арш! – фехъуыст хъæлæсы дзаг тыхджын хъæр.

Цыма сын стыр зилгæ дымгæ, стыр фæлдзæгъдæн сæ цæсгæмттæ ныццавта, æмæ, цыма сæ къæхты бын зæхх йæ

мидбынаты ныззылд, уый хуызан фесты адам. Алкамаен йæ сæр йæ кой фæци æмæ лидзæг фесты, кæй йæ къах куыд хаста, афтæ, кæрæдзи сæрты хаугæйæ. Рынчынты фæндæгтыл калдтой, æмæ, сæ сæрты гæппытæ кæнгæйæ, кæрæдзи схуыстой, æппæрстой, къуырщытæ кодтой. Цыбыр ныхасæй, цæвæг марæджы нал æмбæрста. Бæхты къæхты уæззау хъæр сæ цух нæ уагъта æмæ-иу уайтагъд сæ уæлхъус æрбалæууыд. Бæхтæ тахтысты, мæрдты, цæфты æмæ-иу чи фæкалд, уыдон сæрты.

Салдæттæ цæхснаг хъæр кодтой, æхсаргæрдтæ уæлдæфы æрттывтой, æхситтгæнгæйæ. Хъуыстис æхсаргæрдты æмыр хъæр, стагыл æмбæлгæйæ. Бæстæ хъæр æмæ ахст сси, кæй цавтой, кæй надтой, уыдон æрдиагæй.

Салдæттæ-иу сæ кæрдтæ дард фæхастой æмæ-иу сæ адæмы сæртыл æруагътой, цæвгæ-цæвын иуварсырдæм къулгæнгæйæ. Бæхтæ хæлиудзыхæй сæ сæртæ дыууæрдæм радав-бадав кодтой æмæ сæ хуыррытт дардмæ хъуыст.

Адæмы уынгтæм батардтой... Æмæ куыддæр бæхты къæхты хъæр нал хъуыст, афтæ адам дæр уайтагъд ныллæууыдысты, хæстулæфтгæнгæйæ; сæ цæстытæ сæ бынæттæй рацæйлиуырды, афтæмæй кæрæдзимæ ракас-бакæс кодтой. Бирæтæн сæ цæсгæмтыл ахходжыны мидбылты худт фæзынд.

Чидæр ныххудти æмæ фæхъæр кодта:

– Афтæ лыгътæн, афтæ æмæ мæ цæф сæгуыт дæр нæ баййæфтаид!..

– Нæ лиддзынæ, тæрсын дын! Ма алидз, ма! – загъта йын чидæр.

Æмæ æваст хъуысын байдыдтой дисы, тарсты æмæ масты хъæртæ.

– Ай цы хабар у, и? Уый ма мын исчи зæгъæд, æфсымæртæ!

– Маргæ кæнынц, чырыстон адæм!

– Цæй тыххæй?

– Уый дын хицауад, гъе!

– Адæмы къуыхтæ кæнынц, и? Бæхты къæхты бын сæ æууæрдынц...

Дисгæнгæйæ сæ мидбынæтты ракас-бакæс кодтой æмæ иу иннамæн йæ мæстытæ дзырдта. Цы бакæнын хъæуы, уымæн ничи

ницы æмбæрста. Цæугæ ничи никадæм кодта, фæлæ тæрсгæ-
ризгæйæ сæ кæрæдзимæ кастысты, кæрæдзимæ сæхи хæстæгдæр
ластой. Фæндыд сæ, ай циу, цы хабар у, уымæн йæ бæлвырд бæрæг
бамбарын. Дисы бын чи фæци, уыдон ма цæмæдæр æнхъæлмæ
кастысты, алырдæм сæ хъус дардтой æмæ-иу хаттæй-хатт
фæстæрдæм акастысты. Раст адамы туг дзæгъæлы, æнæхъуаджы
кæй акалд, уыцы æнæгъдау хъуыддаг сеппæты дæр стыр дисы
бафтыдта æмæ та сын сæ ныфс асаста.

Иу лæппу адæймаджы хъæлæс адæммæ зæрдиагæй сидт:

– Гъей, хорз адæм! Рацæут, цæфтæм фæкасаем, бафснайæм
сæ!

Адæм сеппæт дæр базмæлыдысты æмæ цырдгомау араст сты,
донмæ цы фæндаг цыд, уыцырдæм. Сæ размæ, уынгмæ лæстысты
сæ цыппæртыл, кæнæ цыдысты сæ къæхтыл, дзойдзойгæнгæ,
туг æмæ митæйдзагæй, сæхи хуызæн чи нал уыд, ахæм цæфтæ,
ахæм æфхæрд адæм. Цæфты сæ къухтыл хастой, фыйтонтæ-иу
баурæдтой, сæ хицæутты-иу сын раппæрстой æмæ сæ уæрдæтты
мидаг кæдæмдæр ластой. Адæм сеппæт дæр сæ хуылфмæ хъуыстой
æмæ мæты мидаг æнкъард, æдзæм уыдысты. Рынчынтæм
лыстаг кастысты, æнæ уæлæмæ дзургæйæ, цыдæр бамбарынмæ
хъавыдысты æмæ арф хъуыдытæгæнгæйæ, сæхинымæры дзуапп
агуырджой, уыцы æнæгъдау диссаг æмæ стыр тæссаг фарстæн, сæ
зæрдæйæ чи нæ цух кодта, сæ зонд кæй нæ ахста æмæ дзæбæх
бамбарын дæр кæй нæ фæрæзтой...

Æрæджы дæр ма сæ хуыцауы хай, се 'нхъæлцау чи уыд,
стыр хорздзинæдтæм æнхъæлмæ кæмæ кастысты, уыцы стыр
паддзах сæ цæсты фегад, фенад сын, сæ кард дзы сæ кæрддзæмы
нытътъыстой. Фæлæ сæм ахæм зæрдæ, ахæм зонд кæй æрцыд,
ууыл искуы-иу йеддæмæ ничи саст, æргом, хъæрæй зæгъын æй
ничи фæрæзта, – зын сæм касти ууыл басæттын, уымæн æмæ
æрмæст иунæг гъе ууыл нæ дардтой сæ зæрдæ æмæ уымæй фæцух
æмæ æппын нæйæ баззайын сæ нæ бафæндыд.

Æрбацæйцыд иу гæмæхсæр лæг, йæ пълтойы уæхскыл сырх
æмпъуызæн æвæрд, йæ сæр тугæйдзаг. Йæхи иуварсырдæм къул
дардта, дæлæмæ зæхмæ кæсгæйæ, йæ къæхтæ йæ хорз нал хастой,
– зæнгтæ йæ быны тасыдысты. Æрбацæй йæ хуыдтой иу æнæхуд

бæзæрхыг лæппулæг къæбæлдзыг сæрыхъуынтимæ æмæ иу мæрдонхуыз сылгоймаг къуымых ахаст цæсгом æмæ скъуыдтæ кæрцы.

– Фæлæуу-ма, Михайло, – уый та куыд? Хинымæры хъуыр-хъуыр кодта цæф адæймаг. – Адæмы цæгъд, уый æгъдауы нæ цæуы, уый никай бон у. Афтæ гæнæн нæй, Михайло.

– Фæлæ афтæ уыди, æцæгдзинадæй! – фæхъæр кодта лæппулæг.

– Æхсгæ дæр кодтой, къуыхтæ дæр кодтой... – æнкъардæй загъта ус.

– Æвæццагæн, уæллæгты уынаффæ уыдаид, уыдонæй рацыдаид дзырд, Михайло...

– Бæгуыдæр рацыд! – мæстыйæ фæхъæр кодта лæппулæг. Ды та куыд æнхъæл уыдтæ, уæдæ? Ома сæ уæлныхты дæ хæсдзысты, кæнæ дын сæны нузæн дæ дзыхмæ бахæсдзысты? Æндæр мын куы нæ амæлис...

– Фæлæуу-ма, Михайло...

Цæф адæймаг къулæнцой æрлæууыд æмæ фæхъæр кодта:

– Чырыстон адæм!.. Цæй тыххæй нæ марынц? Кæцы æгъдаумæ гæсгæ? Кай барджын дзырдæй, кай уынаффайæ?

Адæм йæ цурты цыдысты дæлæмæ, зæхмæ кæсгæйæ.

Иннæ ран, фисыныл, быруйы цур бирæ адæм æмбырдæй лæууыдысты. Се 'хсæнæй иу чидæр, цыма йæ хъуыры исты фæбадт, уыйау, хæстулæфтгæнгæйæ, мæсты æмæ тарст хъæлæсы уагæй дзырдта:

– Гапон зноны бон министрæ уыди. Уый æнæ зонгæ нæ уыдаид, цы 'рцыди, уыдæттæ-йеттæ. Гадзрахатæй ныл рацыд, комкоммæ нæ мæлæттæ бахуыдта!

– Цы пайда йын у уый та? Цæй фæдыл, цæй дымæгмæ афтæ бакодтаид?

– Æниу æй æз зонын?

– Кæмдæриддæр адæм змæнтын байдыдтой, сæ зæрдæ цыдæр хъуыддæгтимæ дзырдта, æхсайдта æмæ сæ кæд æргом не 'мбæрстой, уæддæр стыр царды хостæ, стыр цыдæртæ кай уыдысты, уый алчи дæр æндæвта æмæ сын карзæй цæхгæр дзуапп агуырдта. Уыцы змæсты мидæг сæ уырнындзинад мынæгæй-

мынэгдэр кодта әмә йә зәрдәйи кәрон дәр никәмән уал уыд, искәй тых әмә ныфсәй йә мәгуыр дзинәдтә баххәст кәнын.

Уынгән йә тәккә бәрәг астәу фәцәйцыд иу хәрзхуыз, стәвдтәарәст сылгоймаг, куыд зоныс, ахәм дзауматы, уарзәгой мады фәлмаст цәсгомы ахастимә әмә дынджыр әнкъард цәстытимә. Уый куыдта әмә, йә рахиз къухәй йә галиу тугәйдзаг цонгыл хәцгәйә, хъарәггәнәгау, уынгәг хъәләсәй дзырдта: – Куыд ма бакусдзынән, сау бон мыл бакәна! Мә сабиты ма цәмәй хәсдзынән?! Кәмә ма бакъул кәндзынән мә мәгуыр сәр, кәмә баххәст кәндзынән? Мәнә чырыстон адәм, чи ма уыдзәни нә сәрылхәцәг, нә койгәнәг, паддзах дәр ныл кәм сыстырзәрдә әмә ныл йә къәхтәй кәм ахәцыд, уым?

Усы әнцон әмбарән әргом ныхәстә адәмы зәрдә ауындзәнтәм бавнәлдтой әмә йыл алырдыгәй әмбырд кәнын байдыдтой; йә цуры-иу әрләууыдысты әмә йын әнкъардәй, әнувыдәй йә ныхәстәм хъуыстой.

– Уәдә адәмән әгъдау нәй?

Иуәй-иутә-иу дәлиауәй, зәрдәйи бынәй, ныуулафыдысты, иннәтә сәхинымәры әлгъыстой.

Кәцәйдәр әрбайхъуыст цъәхснаг мәсты хъәр:

– Баххуыс мын кодтой, мә хәдзар мын сарәзтой. Мә фырты къах мын асастой...

– Петрухә, мәгуыр, дзыхъмард фәци!..

Бәстә хъәр сси. Адәммә маст куыд фәстәмә тынгәй-тынгдәр хъарын байдыдта әмә сәм ахәм зонд әрцыд – уыцы марджытимә дзәбәхәй ницыуал, фәлә сә ныхмә әрләууын хъәуы. Ахәм зәрдә сәм кәй уыд, уый сә фәлурс цәсгәмттыл дәр бәрәг уыд.

– Әмбәлттә! Мах уәддәр горәтмә цәуын хъәуы... Кәд нә къухы исты бафтид... Цомут, сындәггай!

– Ныццәгъддысты нә...

– Цәйтәут, уәд та салдәттимә баныхас кәнәм, кәд бамбариккой, кәд исты әрхъуыды кәниккой, адәмы афтә цәгъдән кәй нәй, уый.

– Әмә кәд ис ахәм әгъдау дәр, – цәмәй йә зонәм мах?

Адәм куыд фәстәмә чысылгай сәхи әмбарын байдыдтой

– хуыздәр зонд сәм әрцыд. Ләппу-фәсивәд кьордгәйтгәй сәхи айстой уыцы-иу фәндагыл, доны былы 'рдәм. Сеппәт дәр хастой цәфты әмә мәрды. Уәлдәф хьарм туджы тәф кодта. Хьуыстис иугай хьәртә әмә рынчынты хьәрзын.

– Зимин Яковән, мәгуыр, раст йә тәккә тәрныхыл сәмбәлд, – йә кьах дәр нал атылдта.

– Бузныг нә фыд, нә паддзахәй!

– О, о, хорз ныл бацин кодта, цы дзы загьдәуа!

Чидәртә зәрдиагәй ныссидтысты. Әрмәст сахаты цыппарәм хай раздәр иу ахәм ныхасы тыххәй адәм фәстәмә дәр нал фәкастаиккой – ләджы акьабәзтә, атуаратә кодтаиккой.

Иу гыщыл чызг фәцәй згьордта әмә хьәр кодта:

– Мамәйы нә фәдтат?

Адәм-иу әм, әнәдзургәйә, фәстәмә фәкастысты әмә-иу ын фәндаг радтой. Уалынджы, йә кьух саст кәмән уыд, ахәм сылгоймаджы хьәләс фехьуыст:

– Әз мәнә, мәнә дән.

Уынджы змәләг кьаддәрәй-кьаддәр кодта. Ләппу-фәсивәд уайтагьд сәхи айстой. Ацәргә адәм дәр әнкьардәй сабыргай кәдәмдәр ләсыдысты, се 'рфгуыты бынаей ләппу-фәсивәды фәдыл кәсгәйә. Дзургә арәх нә кодтой... Әрмәст-иу искуы-иу йәхи нал баурәдта әмә-иу йә мәстәй сдзырдта:

– Уәдә адәмыл бавдисән кодтой, сә кьәхтәй сыл ахәцыдысты?..

– Әлгыст марджытә!

Хьыг кодтой, мард чи фәци, уыдоныл. Әрмәст нә хьыг кодтой иу судзаг мардыл: паддзахмә цы цәстәнгас, цы цагьайраджы зәрдә дардтой, ууыл. Уыйадыл йә кой нал кодтой, йә ном ын нал дзырдтой, уымән әмә сын зәрдәнизы хосы йеддәмә ницы уыд.

Уыцы марды бәсты әндәр ахәм мард куы сфәлдисой, куы әрхьуыды кәной, чи зоны ма, уымә гәсгә уымәй тәрсгәйә дәр, нә кодтаиккой йә кой.

Паддзахы галуаны алфамбылай ләууыдысты амад кьулы хуызән салдәттә. Рудзгуыты бын, фәзы әрынцадысты бәхджын әфсәдтә. Хосы, фаджысы әмә бәхты хиды смаг уәлдәфы

уылæнтæ кодта паддзахы галуаны алфамбылай. Æхсаргæрдты дзыгъал-мыгъул, шпорты зыланг, команды хъæртæ æмæ бæхты къæхты хъæр азæлыдысты уæлдæфы, рудзгубыты бын.

Алырдыгæй комкоммæ салдæттырдæм æфсæрстой дунейы бирæ адæм æнæгъдау мæстджынай æмæ мæрдон узал цæстæнгасимæ. Ныхас кодтой зæрдæнцойæ, сабыргай, барджын æгъдауæй, цæмæдæр æнхæлмæ кæсгæйæ, цæуылдæр сæ зæрдæ даргæйæ, дзæбæх кæй нæ ахстой, кæй не ’мбæрстой, ахæмыл. Салдæттæ хæдзары къулаей суанг цæхæрадоны æфсæйнаг бырумæ рæнхæй лæууыдысты æмæ паддзахы галуаны раз фæзмæ фæндаг бацахстой. Сæ тæккæ хæд раз, ныхæй-ныхмæ, лæууыдысты æнæкæрон бирæ кусæг адæм, æнæдзургæйæ, æдзæмæй.

– Уæхи фæйнæрдæм айсут, хорз адæм! – дзырдта сабыргай фельдфебель. Уый салдæтты раз дыууæрдæм рацу-бацу кодта æмæ сæм-иу фемдзастæй, хи хъахъхъæнгæйæ, кæм къухæй, кæм сынæгæй адæмыл æддæдæр ахæцыд, салдæттæм æввахс куыннæ цыдаиккой, уый тыххæй.

– Цæй тыххæй нæ нæ уадзут уæддæр? – фарстой йæ адæм.

– Кæдæм?

– Паддзахмæ!

Фельдфебель исдуг ныхъхъус, стæй æнкъардгомауæй загъта:

– Æмæ уын куы зæгъын, ам нæй, зæгъгæ!

– Паддзах нæй?

– Нæй, нæй, кæд дзырд æмбарут, уæд! Айсут уæхи, цæугæ ут!

– Бынтондæр нал ис паддзах? – фарста цавæрдæр хъæлæс хъызгæ ’мхасæнæй, хынджылæггæнæгау.

Фельдфебель дзыхълауд фæкодта æмæ йæ къух хæрдмæ фæхъил кодта.

– Ахæм ныхæстæ куы нæ кæнис, мæ лымæн, кæннод дын хорз куы нæ рауайа!

Æмæ йын æндæр хъæлæсы уагæй бамбарын кодта:

– Горæты мидæг нæй.

Адæмы æхсæнæй чидæр сдзырдта:

– Æппындæр никуыуал ис!

– Фæци!..

– Топпытæм æй æрæвæрдтат, хæйрæджытæ!

– Сымах афтæ æнхъæл уыдыстут, æмæ адамы цæгъдут, адамы марут?

– Уый уæ фæсон æрхæджы дæр ма уæд, адамы цагъд нукуы фæуыдыстут, кæрон сын нæй!..

– Паддзахы амардтат сымах, паддзахы, æмбарут уый?

– Уæхи айсут дзæбæхæй! Дзæгъæл ныхас ма кæнут!

– Ды чи дæ, ды? Салдат нæ дæ? Æмæ салдат чи у, цавæр у?

Аннае ран иу цыргъзачъеджын лæг æхсар-ныфсджынаей ныхæстæ кодта салдæттæн:

– Сымах дæр адам стут æмæ мах дæр! Ныртæккæйы сахат сымах цинелты стут, райсом-бон та кусæг лæджы цыбыр куыраты мидæг уыдыстут. Хæрын уæ хъæудзæн сымах дæр æмæ куыст агурдыстут. Куыст куы нæ уа – баппа дæр нæ уыдзæн. Уæд, лымæныхъотæ, сымах дæр мæнæ мах ранмæ æрхаудыстут – курдыстут... Цæгъдын уæ хъæудзæн уæд сымах дæр, и? Марын, бахæринаг уын кæй нæй, сыдæй кæй мæлут, уый тыххæй, нæ?

Салдæттæ ихæнæй мардысты, сæ сыф-сыф цыд. Сæ къухтæ радав-бадав кодтой, цырыхъхъы зæвæттæй зæхх хостой, сæ хъустæ æууæрстой, æмæ сæ топпытæ иу къухæй иннæмæ райс-байс кодтой. Адамы ныхæстæм хъуыстой, сæ къæхты бынæй-иу ныуулафдыдысты æмæ, се 'ргъæвст, сæ салд былтæй цъæмцъæмгæнгæ, дыууæрдæм ракаес-бакаес кодтой. Се 'нкъард, къуымых цæсгæмттæ узалæй ныццъæх сты æмæ, сæ цæстытæ тъæбæрттытæгæнгæйæ, дзæгъæлтæ кодтой. Æрмæст иуæй-иутæ се 'фсары къæдзтæ кæрæдзиуыл нындагътой æмæ цъынндзастæй кастысты, цыма топпы кæсæнæй истæмæ хъавыдысты, уый хуызæн. Ихæнæй сæ чи мардта, кæй тыххæй сыдысты, уыдонмæ æнæгъдау мæсты уыдысты æмæ, сæ маст тыххæй кæй урæдтой, уый бæрæг уыд сæ бакастæй, се 'нкъард фæллад хуызæй.

Адам лæууыдысты салдæтты комкоммæ ныхæй-ныхмæ æмæ-иу сæ хаттæй-хатт æнæбары бакъуырццытæ, басхуыстытæ кодтой, фæстæгтæ-иу куы бафсарстой, уæд.

– Æнцаддæр ут, уæхиуыл хæцут! – дзырдта-иу сабыргай иу мæгуырхуыз салдат.

Иуæй-иутæ-иу салдæттæн сæ къухтыл ныххæцыдысты æмæ сын цыдæр зæрдиаг ныхæстæ кодтой. Салдæттæ сæм хъуыстой,

сæ цæстытæ ныкъулгæйæ, æмæ æнахуыр зылын-мылын, тарст æмæ тæригæддаг цæсгæмттимæ.

– Топмæ ма ’внал! – загъта салдæттæй чидæр иу хъуынджын худджын лæппулæгæн. Лæппулæг йæ къухы æнгуылдз салдаты риумæ ныддардта æмæ йын афтæмæй ныхæстæ кодта:

– Ды салдат дæ, æргæвдæг кæнæ марæг æндæр исты, мыййаг, нæ дæ. Дæумæ æрсидтысты Уæрæсейы йе знæгтæй бахъахъхъæныны тыххæй, афтæмæй та дын адæм цæгъдын кæнынц. Адæмæй у Уæрæсейы паддзахад, адæмæй, уый зон.

– Мах куы никæй æхсæм! – радта йын дзуапп салдат.

– Акæс-ма, уæртæ дæ разы чи лæууы, гъе, уыдон сты Уæрæсе, уыдон! Уыдоны фæнды сæ паддзахы цæсгом фенын абоны-бон.

Чидæр ын йæ ныхас цæхгæр фæлыг кодта æмæ хъæрæй загъта:

– Нæ сæ фæнды!

– Адæмы бафæндыд паддзахимæ баныхас кæнын йæ мæгуырдынадты, йæ хъуыддæгты тыххæй. Уым æвзæрдзинадæй цы ис, уый ма мын бамбарын кæн?

– Нæ зонын, мæ хъуыддаг нæу! – загъта салдат, тугæнгæйæ.

Йæ фарсмæ лæууæг салдат ма бафтыдта:

– Ныхас кæныны бар нын нæй...

Æмæ æнкъардæй ныуулафыд, зæхмæ кæсгæйæ.

Иу салдат æнæ ’нхæлгæйæ, æваст сой-хъæлæсæй хицоны фарст акодта, хæстæгдæр æм чи лæууыд, иу ахæмы:

– Æмбæрстон, рязайнаг, мыййаг, цы уай?

– Нæ, Псковаг дæн... æмæ цы зæгъинаг дæ?

– Ницы, афтæ дæ фæрсын... Æз мæхæдæг рязайнаг дæн...

Æмæ, хъæлдзæгæй худгæйæ, йæ уæхсджытæ базмæлын кодта, цыма ихæнриз скодта, уыйау.

Амад къулы хуызæн салдæтты рæнхъы раз, дунейы дзыллæ змæлдыдысты, зад мæнæуы хуымау дымгæ бон. Куы-иу исдуг сæхи дарддæр айстой, куы та-иу фæстæмæ хæстæг æрбалæууыдысты. Ацы ран цæмæн сты, цы сæ хъæуы, цæмæ æнхъæлмæ кæсынц, уый бæрæгæн бирæтæ ницы æмбæрстой. Бæлвырд бæрæг уынаффæ, фæндон æмæ нысангонд хъуыддаг сæм нæ уыди. Сеппæтæн дæр уыцы æнæгъдау æфхæрдæй сæ зæрдæ рысти, мæсты кодтой, бирæты сæ маст райсын фæндыд.

Уыцы æгъдау, уыцы иузæрдиондзинад сæ кæрæдзимæ хæстæг кодта, кæрæдзиуыл сæ баста æмæ сæ ам уынджы мидæг урæдта. Салдæттæм аххогагæй ницы ардтой æмæ сæм уыйадыл мæсты нæ кодтой. Уыдон сæ цæсты къуымых, æнæмбаргæ, æнамонд адæм уыдысты. Уым джиудтой, ихæнæй мардысты, бирæтæн сæ гæвзгæвз цыд æмæ сæ дæндæгтæ кæрæдзиуыл нал æмбæлдысты.

– Райсом цыппар сахатай фæстæмæ ам лæууæм! – дзырдтой салдæттæ. – Амæй мардæрцыддæр хъуыддаг ма цы уа!

– Иу цыбыр ныхасæй, мæлынмæ æрцыдыстæм...

– Цы хорз уайд, уæхи куы айсиккат, уæд, и? Мах дæр нæ къазарматæм хъарммæ афардæг уаиккам...

– Цал сахаты уайд цымæ ныр?

– Фæссихор дыууæ сахатмæ æввахс уыздæн.

– Ныр цауыл уæхи хурхæй марут, уый бæрæг уын нæй? Цæмæ æнхæлмæ кæсут? – дзырдта фельдфебель.

Йæ дзыхи ныхæстæ, йæ барджын цæсгомы ахаст æмæ йæ ныфсджын хъаласы уаг адæмы уæнгты хъардтой æмæ сæ сабыр кодтой. Йæ ныхæстæ кæд хуымæтæджы ныхæсты хуызæн уыдысты, уæддæр сæ арф зонд кæй уыд, уый æцæгдзинад уыд.

– Дзæгъалы лæуут!.. Æрмæст мæнæ æфсæдты хурхæй марут...

– Æхсгæ та нæ мыййаг кæндзыстут? – афарста фельдфебелы иу лæппулæг басылыхы мидæг.

Фельдфебель исдуг ныхъхъус, стæй зæрдæнцойæ сабыргай сдзырдта:

– Хицæутгæ куы зæгъой, уæд, дæ фыдгул афтæ!

Адæммæ уыцы ныхас мæлæты хыг фæкаст æмæ алырдыгæй сxor-хор кодтой, куыздæй йæ, кæй загъдауы, фыддæр фæкодтой – æлгъыст, уайдзæф æмæ æфхæраен ныхæстæн кæрон нал уыд.

– Ома цæй тыххæй уæддæр? Цы кодтам, цы гæнæн стæм? – фарста йæ иу бæрзонд бурхил, хъæрай дзургæйæ.

– Хицæутты ныхасмæ нæ хъусут, ницæмæ йæ дарут æмæ уымæн! – бамбарын сын кодта фельдфебель, йæ хъус æууæрдгæйæ.

Салдæттæ хъуыстой адæмы ныхæстæм æмæ æнкъардæй сæ цæстытæ тæбæрттытæ кодтой. Иу салдат сабыргай загъта:

– Тæхуды, ныр хъарм хæринаг исты!..

– Мæ тугæй нæ ацаходис? – афарста йæ чидæр фыдзыкъуыр, æнкъард хъæлæсæй.

– Лæгсырд, мыййаг, куы нæ дæн! – æнкъардæй, зæрдæхъыгæй сдзырдта салдат.

Бирæ цæстытæ кастысты салдæтты даргъ фæтæндзæсгом рæнхъмæ узал, æвзæр, æлгъаджы цæстæнгасæй. Адæмæн сæ фылдæрты фæндыд салдæтты сардауын, салдæтты бацырын кæнын, сæ хъæбæр дурзæрдæтæ сын, уæнгты чи хъары, ахæм хъарм ныхæстæй базмæлын кæнын, æмæ сын къазарматы мидæг алы быронæй цы сæртæ байдзаг кодтой, уырдаæм сыгъдæг уддзæф æмæ чысыл рухсы цъыртт бауадзын. Бирæты фæндыд исты бакæнын, исты æгъдауæй сæ хъуыдытæ, сæ зæрдæйы фæндонтæ хъуыддаджы, царды мидæг фенын, фæлæ дзæгъæл уыд сæ куыст – дзæгъæлы хостой сæ сæртæ уыцы æгомыг узал цъæх дуртыл. Салдæтты ацы сахат ницæй мæт уыд, сæ узал æргъæвст уæнгтæ батавын, бахъарм кæныны йеддæмæ.

Æз хуыздæр радзурон, æз тыхджындæр зæгъоныл сысты адæм æмæ зæрдæбыны уадзымыс ныхæстæ арахæй-арахдæр, тынгæй-тынгдæр зæланг кодтой уæлдæфы.

– Салдæттæ! – зæгъгæ, загъта иу мызыкъхъарæзт лæг, стыр зачъетæ æмæ æрвхуыз цъæх цæстытимæ. – Чи стут сымах? Сымах стут адæмы сабитæ, адæмы æнхъæлцау. Адæм мæгуырмæ æрцыдысты, рохуаты баззадысты, сæ койгæнæг, сæ сæрылхæцæг нæй, нæй куыст, нæй бахæринаг, кæй загъдæуы. Абоны-бон сæ тыхстæй рараст сты паддзахæй æххуысдзинад ракурынмæ, фæлæ уый дзырд радта, сымах адæмы куыд марат, куыд ныццагъдат, афтæ. Салдæттæ! Адæм сты уæ фыдæлтæ æмæ уе ’фсымæртæ, æмæ æрмæст сæхи мæт, сæхи кой, мыййаг, нæ кæнынц, фæлæ кæнынц сымах кой дæр. Сымах адæмы ныхмæ лæууын кæнынц, ардауынц уæ, уæ фыдæлты, уе ’фсымæрты уын марын кæнынц. Ахъуыды ма кæнут иучысыл уæ сæрæй! Куыннæ ’мбарут, гормæттæ, уæхи ныхмæ кæй лæуут, уæхицæн уæхи къухæй марæн кард кæй аразут, уый?

Уыцы лæджы сабыр, рæсугъд хъæлæсы уаг, фæлмас цæсгомы ахаст, урсæмхæццæ зачъетæ, зæрдæдзуаг сурæт æмæ хицон,

әнцон әмбарән әмә топпы фаты хуызән раст ныхәстә, әвәщәгән, салдәтты зәрдәмә бахъярдтой. Салдәттә, зәхмә кәсгәйә, әнувыдәй хуыстой, әмә чи дәлиауәй йә риуы әмбәрц ныууләфид, чи йә сәр банкыуыста, чи та-иу тарәрфыгәй, дзагьултәгәнгә, фәстәмә фәкәс-фәкәс кодта. Чидәр сын зондамонагау загьта:

– Уәхи айсут, – афицер уә фехьусдзән!

Афицер бәрзонд, ирд уршил, пуцу рихиджын адәймаг, сындәггай цыд салдәтты цурты, рәнхъ куыд ахаста, афтә әмә йә рахиз кьухыл әнгом әрмкьух вазгәйә, дәндәгты зыхьырты әхсәнәй, цыма ныхәстә фәрсудзгә кодта, уыйау дзырдта:

– Уәхи айсут! Адде ут ардыгәй иуырдаем! Цы? Ныхас кәнын... Ахәм ныхас дә фәуыздзән әмә!..

Афицерән йә цәсгом уыд нарст, сырх, мәрдонхуыз урсын цъәх цәстытимә. Уый цыд сындәггай, арсы цыдәй, йә кьәхтәй гуыппытәгәнгә, фәлә йе 'рбацыдәй фәстәмә, рәстәг тәхын байдыдта, цыма алы әрхъәц дәр йәхи бафснайынмә тагьд-тагьд кодта, әнаккаг, әнәгьдау әфхәрд әмә әбуалгьдзинәдтәй тәрсгәйә, уыйау. Йә фәстә салдәттә, топпы фаты хуызән, әмә раст уыцы-иу әгьдауыл аләууыдысты, әмә сә гуыбынтә мидәмә әлвасгәйә, сә цырыхъхьыты фындзтәм әркәс-әркәс кәнгәйә, сә риутә размә ракуыпп, ратыппыр кодтой. Иуәй-иутә-иу адәмән сә цәстытәй афицеры ацамыдтой әмә йә сә цәстәнгасәй, былысчылтә-йетгәй карз, мәстыгәр хуызы әвдыстой. Афицер салдәтты рәнхъән йә иу кәроны 'рдыгәй әрләууыд әмә, салдәттәм дзургәйә, фәхьәр кодта:

– Ә-ә-әнцад!

Салдәттә сәхи мидәг базмәлыдысты әмә әваст фәхьус сты.

– Әз уын зәгьын, әмә ахәлиу ут, уәхи айсут! – загьта афицер әмә сабыргай йә кард йә кәрддзәмәй сласта.

Фәлә сын ацәуыны амал ницы әгьдауәй уыди, уымән әмә адәмәй кьух бакәнән нә уыди фәзы, йә тәккә дзаг уыд, ноджы ма йәм фәсте уынгтәй, адәм гуылфәнтә кодтой, размә бырстой.

Афицерәй адәм сә цәсты сындз, сә уәнгәл фәдтой әмә

йæ æлгыстой, худтысты йыл. Уый сæм хъуыста, фæлæ сæ хъуыды дæр нæ кодта, цыма йæ хъусы æлгытыл дæр нæ уадысты, уый хуызæн, æмæ æнцæд-æнцойæ йæхицæн лæууыд. Афицер салдæттæм мæрдон цæстæнгасæй касти, æмæ йе 'рфгуытæ зына-нæзына стъæлфæгау змæлыдысты. Уыцы узал цæстæнгас, уыцы зæрдæ 'нцойдзинад, цыма ахæм тыхст, зын сахат нæ фидыдтой, уый хуызæн каст адæммæ æмæ сын хъыг уыд, мæсты æмæ хъæлæба кодтой.

– Ай исты æрхъуыды кæндзæн, нæ бацауæрддзæн!.. Исты уынаффæ бакæндзæн.

– Уый æнæ уынаффæйæ дæрцæттæ уадамы ныццагъдынмæ...

– Кæсыс æм, йæ селедка дзæбæх куы фæсыхырна ласта...

– Барин! Адæмы цагъдынмæ цæттæ дæ?

Адæм куыд фæстæмæ загъдæргомдæр æмæ æнæ ныфсæй зæрдæджындæр кодтой, хъæр тыхджынай-тыхджындæр хъуыст, æлгыст – карзæй-карздæр.

Фельдфебель афицермæ бакаст, фестæлфыд, йæ хуыз фæцыд æмæ уый дæр йæ кард цырдомау фелвæста.

Æваст фехъуыст уадынды уасын, зæрдæ мæгуыргæнаен фыдбылызы нысан. Адæм уадындзæй уасæгмæ сæ цæстытæ ныддардтой. Уый йæ рустæ куыддæр æнахуыр дымст ныккодта, йæ цæстытæ ныхыл абадтысты, уадынз къухы зыр-зыр кодта, афтæмæй бирæ фæуасыд. Адæм уадынды хымхымгæнаг зард сæ хъæры бын фæкодтой. Мæлæт сæ фынды хъæлыл кæй лæууыд æмæ уыцы мæлæтæй сæхи баиргъæвын, сæхи бахъахъхъæныны амал сын кæй нæ уыд, уый сæраппонд адæм хъæрæй бæстæ сæ сæрыл систой, – æлгыст, ниуд, æхситт, хыллист, æнкъард уынæр, уайдзæф, схуыст ныхæстæ æмæ тарст хъæрæй бæстæ байдзаг. Мæлæтæй сæ сæр кæм бафснайдтаиккой, кæдæм алыгъдаиккой, кæм бамбæхстаиккой, ахæм ран дзы нæ уыд. Иукъорд таргуыр адæймаджы сæхи зæхмæ æруагътой æмæ зæхмæ æнгом сæхи нылхъывтой. Иуæй-иутæ та сæ къухтæй сæ цæсгæмттæ бамбæрзтой, æвæццагæн, загътой, кæд нын афтæмæй ницы уайд, зæгъгæ. Дынджыр рихиджын лæг йæ кæрцы тæрттæ дыууæрдæм аппæрста æмæ гомриуæй, сеппæты разæй лæугæйæ, салдæттæм йæ æрвхуыз цæстытæ ныддардта. Уый бирæ, тынг

бирæ цыдæртæ дзырдта, фæлæ йæ ныхæстæ никаæдаем хъуыстысты – алгъонийы мидæг-иу атадысты, аныгъуылдысты.

Салдæттæ сæ топпытæ фæхъил кодтой фехсын æввонг, æмæ уыцы æмхуызонæй цавд дурты хуызæн лæууыдысты, сæ джебогътæ размæ, адæмы 'рдæм арæзтæй.

Чидæр æлгъаг æмæ тарст хъæлæсы уагæй йæ дзыхы дзаг ныхъхъæр кодта:

– Цы ми кæнут? Марджытæ!

Джебогътæ сæхи мидæг тынг базмæлыдысты, фестæлфыдысты, топпыты æмæхсты гуыпп фехъуыст, адæм фæстæмæ сæхи уыцы-иу цæф ныккодтой, бирæтæ æркалдысты зæхмæ – чи цæфæй, чи мардæй. Иуæй-иутæ, æнæдзургæйæ, цæхæрадоны æфсæйнаг быруйы сæрты гæппытæ кæнын байдыдтой.

Иу æвзонг лæппу быруйы сæрты куыд фæцæйхызт, афтæ йæ, мæгуыр, нæмыг баййæфта æмæ быруйыл æрдыдагъ, æмæ уыцы ауыгъдæй баззад, йæ къæхтæ уæлæмæ, хæрдмæ хъилæй. Бæрзонд, хæрзконд, гуырвидауц æмбисонды рæсугъд дзыккуджын сылгоймаг «ой», зæгъгæ, фæкодта сабыргай, æмæ æнцад йæхи æруагъта лæппуйы цур.

– Æлгъыстытæ! – фæхъæр кодта чидæр.

Лæгъзы чысыл фæуæгъддæр æмæ фæсабырдæр. Фæстæгтæ лыгъдысты уынгтæм, кæртытæм; иннæ адæм уыцы æмгуыппæй, кæрæдзи схойгæйæ æмæ къуырццытагæнгæйæ, уæзбын лæст кодтой размæ. Адæм æмæ салдæтты æхсæн зæхх иу къорд метрмæ æввахс суæгъди, фæлæ мæрдтæ æмæ цæфтæй нæ зынд, йæ тæккæ дзаг уыд. Цæф уæгвæйæ ма, йæ сæрæн чи уыд, уыдон-иу сыстадысты æмæ-иу адæмы 'рдæм балыгъдысты, иннæтæ-иу тыхтæй-амæлттæй сæхиуыл схæцыдысты æмæ, дзойдзойгæнгæйæ, æмæ туг калгæйæ, кæдæмдæр лæстысты. Бирæтæ та сæхи адаргъ кодтой æмæ, æнцад, æнæзмæлгæйæ хуыссыдысты, чи уæлгоммæ, чи дæлгоммæ, чи йæ фарсыл, æмæ ма, цыма мæлæты цыргъ дзæмбытæй сæхи ратоннынмæ хъавыдысты, афтæ уыдысты...

Уæлдæф туджы тæф кодта. Уыцы тæф зæрдыл лæууын кодта денджызы хъарм цæхджын улæфт, æнтæф бон, изæрæй. Ахæм тæф низ у, расыг кæны адæймаджы æмæ йæм бирæ æмæ арæх куы

смудид, ахæм æвзæр, ахæм æнахуыр æнаккаг зæрдæйы уаг æм æрцæуы. Сæ куысты æгъдау иу кæмæн у, – фыдæргæвдджытæ, салдæттæ æмæ иннæ ахæм марджытæ, уыдон æнæзонгæ не сты уыцы тæф адæймаджы сæры æнæгъдау, чъизи фæндонтæ æмæ хъуыдытæ кæй æвзæрын кæны, уый.

Лидзæг адæм хъæргæ-хъæрзын фæстæмæ цыдысты. Судзæг æлгъыст, æхситт, цæф адæмы хъæр æмæ хъæрзын кæрæдзи мидаг уадысты æмæ, кæрæдзийыл тыхсгæйæ, уæлдæфы зилдух кодтой. Салдæттæ сæ бынæтты уыцы-иу æгъдауыл лæууыдысты æмæ, æнæзмæлгæйæ, æнцæд-æнцойæ, тæфæрфæсгæнджыты лæуд кодтой. Сæ цæсгæмттæ ныцъцæх сты, былтæ кæрæдзийыл бандæгъдысты æмæ афтæ зынд, цыма салдæттæ дæр хъæр æмæ æхситт кæнынмæ хъавыдысты, фæлæ сæм уый ныфс нæ уыд æмæ сæхиуыл хæцыдысты, сæхи урæдтой, уый хуызæн. Йæ цæст ничиуал ныкъуылдта, афтæмæй комкоммæ размæ кастысты дзагъырдастæй. Уыцы цæстæнгас хорздзинадæй, адæймаджы æгъдауæй ницы æвдыста. Афтæ зынд, цыма салдæтты мæрдон дæргъæццон цæсгæмттыл уыцы лакъон стъæлфытæ ницы уыдтой, æвæццагæн, цы хъарм туг акалдтой, уый куы фенон, уæд та сæ ноджыдæр куы æрфæнда туг акалын, уый тæссай. Топпытæ сæ къухты зыр-зыр кодтой, æрцытæ змæлыдысты æмæ уæлдæф хуынчъытæ кодтой. Фæлæ сын буары ризын сæ зæрдæты ницы бафтыдта хорздзинадæй, уымæн æмæ сæ зæрдæйы зынг бахуыссыд, сæ бар сæхи кæй нæ уыд, тыхы бын кæй уыдысты æмæ сæ сæры зонд æнæгъдау æмбыд гæдыдзинадтæ æмæ фæлывдзинадтæй дзаг æмæ баст кæй уыд, уый сæраппонд. Зæххæй уæламæ йæхи саста даргъ зачъеджын цъæхдзаст лæг æмæ та дзырхъынногæй дзурын байдыдта кæуын хъæлæсæй, зырзыргæнгæйæ:

– Мæн нæ амардтой... Уый уымæн, æмæ уын æз раст дзырдтон, иттæг раст...

Адæм та ногæй сæ хуылфмæ кæсгæйæ, размæ сындæггай цыдысты, мæрдтæ æмæ цæфтæ æфснайгæйæ. Салдæттимæ ныхæстæ цы лæг кодта, уый алыварс иу къордæй слæууыдысты æмæ йын йæ дзырд исгæйæ, уыдон дæр салдæттæн куы хъæрæй уайдзæфтæ кодтой, куы та сæ сабыргай, зæрдæхæларæй,

æнкъардæй æмæ тæригъæдгæнгæйæ, сæхи зондыл ардыдтой. Уыдон ма, сæ хъæлæсы ахастмæ гæсгæ, сывæллонау уырныдта, раст ныхас исты кæй адавдзæн, кæй фæуæлахиз уыздæн, уый. Салдæттæн æмбарын кæнын кодтой, æгæр карз æмæ æгæр хъæбарзæрдæ митæ æдылы æмæ æррадзинад кæй сты, стæй æнæбары, æвæндонæй, искæй зондæй цы ми бакодтой, уый стыр æнæгъдау рæдыд, стыр æнæуаг хъуыддаг кæй уыд, уый...

Афицер йæ хуымпырæй йæ дамбаца сласта, лыстæг æм æркæстытæ кодта, æмæ цы къорды кой кодтам, уыдонмæ бараст и. Уыдон дзы сабыргай сæхи иуварсырдæм ластой. Афтæ хи хъахъхъæнгæйæ, сæхи алырдæм айсынц, хохæй сабыргай дур куы æрцæй тулы, уæд. Цъæхдзаст, даргъ рихиджын лæг йæ бынатæй нæ фезмæлыд, æмæ йæ къухæй йæ алфамбылай туджы пырхытæ амонгæйæ, афицерæн комкоммæ стыр карз уайдзæфтæ кæнын байдыдта.

– Цæмæй уæхи срæст кæнынмæ хъавут? Куыд ницы ахъуыды кодтат? Ницы æгъдауæй уын ис хи срæст кæныны амал.

Афицер йæ разы слæууыд, йæхи фæгæмæл кодта æмæ тарæрфыгæй йæ къух адаргъ кодта. Дамбацайы гæрах нæ фехъуыст, æрмæст марæджы къухы алфамбылай æртæ хатты фæд-фæдыл фæзынд топпы хосы фæздæджы цъупп. Æртыккаг гæрахы фæстæ лæгæн йæ зæнгтæ йæ быны фæтасыдысты, фæстæрдæм фæкъул, фæцудыдта, æмæ йæ рахиз къух уæлæмæ, хæрдмæ даргæйæ, уæлгоммæ ахауд. Марæгмæ алырдыгæй сæхи бакалдтой, – уый фæстæмæ цыд, дыууæрдæм йæ кардæй цъычытæгæнгæйæ æмæ йæ дамбаца фехсын æввонгæй, адæммæ даргæйæ... Иу æнахъом лæппу йæ къæхты бын фæци, – афицер ын кард йæ артæнты атыста... Афицер æрвнæрæгау хъæр кодта, хивæнд емылыкк бæхы хуызæн дыууæрдæм гæппытæгæнгæйæ. Чидæр ын йæ цæсгомыл худ фæкодта. Æхстой йæ тугæйдзæг миты къуыбæртгæй. Йæ размæ базгъордтой фельдфебель æмæ иукъорд салдаты, сæ топпыты æрцытæ размæ даргæйæ, ныццавын æввонг. Бырсæг адæм лидзынмæ фесты. Афицер ма сæм фæсте кардæй бардхъирæнтæ кодта, стæй æваст кард дæлæмæ æруагъта, æмæ йæ къæхты бын, туг калгæйæ, цы æвзонг лæппу ратул-батул кодта, уый буар ма дзы уырдыгмæ иу хатт ныррæхуыста.

Ног та уадынз хьымхьымгæнаг хъæлæсæй ныззарыди. Уыцы зардмæ адæм лидзынмæ фесты. Уадынз йæ зарæг лыстæг ауагъта, уæлдæфы гакъæттæгæнгæйæ, æмæ зæрдыл лæууын кодта салдæтты æдылы цæстæнгас, афицеры хъæбатырдзинад, уымæн йæ тугæйдзаг карды фындз æмæ йæ пыхцыл пуцу рихитæ.

Туджы сырх-сырхид хуыз цæсты ахадыд, адæмы мæстæй мардта æмæ туг алы ран фылдæр цæмæй акалдаид, ахæм фæндон сын сæ зæрдæйы æвзæрын кодта. Салдæттæ сæ хъустæ схыл кодтой, сæ бæрзæйтæ дыууæрдæм раздух-баздух кæнгæйæ, æмæ цыма сæ топпыты нæмгуытæн, сæ цæстытæй удæгас нысæнтты агуырджой, уый хуызæн уыдысты...

Афицер салдæтты рæнхъæн йæ иу кæронырдыгæй æрлæууыд, æмæ йæ кард тилгæйæ, мæсты хъæртæ æмæ цæф сырды богътæ кодта...

Алырдыгæй йын фæстæмæ, йе 'гъдаумæ гæсгæ, дзуап лæвæрдтой – хъæртæ йыл кодтой:

- Хурхыл хæцæг, æргæвдæг, ауындзæг!
- Цъаммар, æдзæсгом!

Афицер йæ рихитæм зылын байдыдта. Сыхъуыст ма ноджы иу æмæхст, дыккаг æмæхст...

Уынгты адæмæй къух бакæнæн нал уыд, – байдзаг сты нæмыгæй æфсæрстдзаг голджыты хуызæн. Кусæг адæм дзы къаддæр уыд, фылдæр дзы уыд базаргæнджытæ æмæ паддзахады куыстгæнджытæ. Уыдонæй иуæй-иутæ туг æмæ мæрдты фæдтой, фæлæ уыдон уынгæйæ, пъæлицæ кæуыл ацыд, кæмæ базылд, ахæмтæ дæр дзы уыд. Адæм фæдисы æгъдауæй сæ хæдзæрттæй уынгтæм ракалдысты æмæ боны хабæрттæ, цас нæ уыдысты, уымæй сæ диссагдæр æмæ тæссагдæр хуызы æвдыстой. Лæг уæд, ус уæд, сывæллæттæ уæд сеппæт дæр тæрсгæ-ризгæйæ, цæмæдæр æнхъæлмæ кастысты. Кæрæдзийæн мæрдты хабæрттæ дзырдтой. Зæрдæйы бынæй-иу ныуулафыдысты хъæрзгæйæ, æлгыстой, рог цæфты рафæрс-бафæрс кодтой æмæ-иу сабыргай, хъус-хъусы, иу иннæмæн йæ сусæг ныхæстæ кодта. Алкæмæн дæр йæ зæрдæ дзырдта æмæ æмбудыдта, хъуыддаг ууыл кæй нæ баззайдзæн, фæлæ уыцы алæмæты цагъд йæ фæдыл исты кæй расайдзæн – стырæдæр, диссагдæр æмæ адæмæн æмбисонддæр, уыцы бирæ мæрдтæ сæ рыджы дæр кæмæн нæ фæзындысты, ахæмтæ.

Абоны онг адам цардысты æнæ 'мбаргæйæ, цардысты, сæхæдæг дæр дзæбæх кæй нæ иртæстой, кæй нæ ахстой, афтæмæй сын кæддæр куыддæртæй сæ сæры цы зонд бауагътой паддзахады æгъдæутты, хицауад æмæ хи барты тыххæй, уыцы зондимæ. Кæд уыцы зонд, цыфæнды æдылы, æнæхуыз уыди, уæддæр сæры магъзы мидæг арф уидæгтæ ауагъта æмæ йыл фидар, бæзджын, цъæрыхснæг цъар сæвæрдта. Адам афтæ хъуыды кæнын сахуыр сты, æмæ, цæвиттон хъуыддагæй, царды мидæг ис цавæрдæр тых, адæмы хъахъхъæнæг æмæ койгæнæг чи у, ома æгъдæуттæ. Афтæ кæй хъуыды кодтой, ахæм зонд сæм кæй уыд, уыйадыл сæ уырныдта, æдас кæй сты, уый æмæ зæрдæ æнцад уыд. Уыцы зондимæ сæ цард æвзæр нæ уыд, æмæ сын-иу, кæд царды æууæлтæ, царды чысыл æлхысчъытæ, цъæррæмыгъдтытæ æмæ къуырщытæ, хаттæй-хатт та стыр гуыппытæ, сæ хъуыдыты рæдыддзинад, сæ зонды галиудзинад æргом æмбарын кодтой, уæддæр уыцы зонд фидар уыд, æдзудгæ хивæнд, уоцани бæхау. Уый сæраппонд та-иу уыцы цъæррæмыгъдтæ æмæ скъуыдтæ уайтагъд бадзæбæх сты, нос-æгас-иу баисты.

Абоны-бон æваст сæ зонд йæ тарф фынайæ райхъал, йæхи мидæг базмæлыд æмæ риуы хуылф байдзаг тас æмæ мæтæй. Ныронджы зонд æмæ ахуыры æгъдæуттæ цы фидар цæджындзтыл æнцадысты, уыдон банкъуысыдысты, афæлдæхтысты æмæ, авгау, базгæлæнтæ сты. Сеппæт дæр æнкъардæй, сæ хуылфмæ хъусгæйæ, æргом бамбæрстой – æгъдау кæмæн нæй, уыцы дурзæрдæ, æнæуаг тыхы бын зыбыты иунæг кæй сты, æмæ сыл фæхæцæг кæй нæй, уый. Уыцы тыхы дзæмбыты мидæг уыдысты адæмæн сæ цард, сæ уд æмæ сæ зæрдæвæндонæй, æнæвгъауæй цагъта, куыд æй фæндыд æмæ йæ цас фæндыд, уыйбæрц. Бауромаг, «макæ» загъæг ын нæ уыд, – ныхас дæр никаймæ кодта. Йæ тыхæн кæрон нæ уыд, зæрдæйы фæдыл йæ риуы æмбæрц цыд, æмæ йæ бон цыдæриддæр бакæнын кæй уыд, уый зæрдæнцойæ, йæ сины сæртыл хæцгæйæ, æвдыста æмæ уыйадыл ныккодта ахæм æнæзонд, æвирхъау цагъд адæмæн, уый сæраппонд акалдта æнæхъуаджы уыйбæрц адæмы туг. Уыцы æнæгъдау зæрдæвæндон хъуыддагтæ æргом цæсты ахадыдысты æмæ адæмы стыр тас бауагътой, сæ хуылфмæ сæ ныхъхъусын кодтой, æмæ сын сæ сæры ног æдзудгæ зонд равзæрын кодтой.

Уыцы ног зонд сын, хи уд бахъахъхъаеныны тыххæй, карзæй аразын кæнын кодта ног царды амалтæ, ног царды æгъдæуттæ.

Иу бæзæрхыг, мызыкъхъарæзт лæг йæ сæр дæлæмæ æруагъта, афтæмæй, йæ тугæйдзаг къухтæ тилгæйæ, фæцæйцыд, тугæй ахуырст пълтойы мидæг разæй.

– Фæцæф дæ, сæрæй? – афарста йæ чидæр.

– Куынна.

– Уæдæ уый цавæр туг у?

– Мæ туг нæу уый! – уыцы цæугæ-цæуын загъта лæг. Стæй æваст фæлæууыд, фæстæмæ фæкаст æмæ куыддæр æнахуыр æгъдауæй хъæрæй дзурын байдыдта:

– Уый мæ туг нæу, хорз адæм! Уый кæй уырныдта, уыдон туг у!.. Йæ ныхас кæронмæ нæ ахæцца кодта, афтæмæй та дарддæр араст зæхмæ кæсгæйæ.

Ехсытæй æвзидгæйæ, бæхджын æфсады къорд смидæг адæмы æхсæн. Адæм адæргæй, кæрæдзи æлхъивгæйæ, сæ сæр æфснайынмæ фесты. Салдæттæ фыдрасыгæй, æдылы худтытæ кæнгæйæ, бæхтыл дыууæрдæм хъеццау кодтой æмæ-иу хаттæй-хатт ехсытæй адæмы сæртæ æмæ фæсонтыл ралæууыдысты, цыма сын-иу æнæбары фæци, уый хуызæн. Цæф кæуыл æруад, иу ахæм лæг зæхмæ æрхауд, уайтагъд фæстæмæ йæ къæхтыл алæууыд æмæ афарста:

– Цæй тыххæй, цы кодтон? Ех, лæгсырд цыдæр дæ!

Салдат ай-уый нал фæкодта, фæлæ йе ’фцæгæй топп цырд фелвæста æмæ йæ, цæугæ-цæуын армыдаргæйæ, мæгуыр лæгыл ныххуырста. Лæг ахауд, уæдæ цы кодта. Салдат ныххудти йæ дзыхы дзаг, искæй мард æм фынæйау касти.

– Адон цы ми кæнынц, цæуыл сæрра сты! – тæссæй хъæр кодта иу зæрдæмæдзæугæ, хæрзарæзт адæймаг, йæ тарстхуыз цæсгом алырдæм даргæйæ. – Хорз адæм, уынут?

Адæм сæхи мидæг мæсты æмæ хъæлæба кодтой. Фырадæргæй цы ракодтаиккой, уымæн ницыуал зыдтой, фæлæ уыцы тасы бынæй æвзæрын, гуырын байдыдта, мæрдтæй чи райгас æмæ, æнæ уæлæмæ зынгæйæ, æнæ йæ цæсты ахадгæйæ, сындæггай адæмы иу чи кодта, кæрæдзиуыл сæ чи баста, уыцы фынæй æдылы зонд, ныронг чи ницæмæ арæхст æмæ кусын чи нæ фæрæзта.

Фæлæ фидауцыл чи куыста, ахæмтæ дæр дзы разынд.

– Фæлæуут-ма, йæ хорзæхæй! Цæмæн æй ралгъыста салдаты?

– Салдат æй ныццафта, æмæ уымæн!

– Хъуамæ йын фæндаг радтаид!

Кулдуары бацæуæны мидæг дыууæ усы æмæ иу студент бастой, топпы нæмыгæй чи фæцæф и, ахæм кусæджы къух. Кусæг йæ цæсгом адæргæй нынцъылдтæ кодта, асæст боны хуызæн, тарæрфыгæй алырдæм касти æмæ, йæ алфамбылай чи лæууыд, уыдонæн дзырдта:

– Сусæг, гуырысхойаг хъуыддагæй нæм ницы уыд. Кæд исчи истытæ дзырдта, уæд уыдон сты æдзæсгæмттæ æмæ дзырдхæсджытæ-фæдысмудджытæ. Мах сыгъдæг зæрдæйæ, æргомай цыдыстæм, сусæггагæй нæм ницы уыд. Министртæ зыдтой, цæй тыххæй цæуæм, уый. Нæ курдиаты æмныв сæ тæккæ къухы ис. Цæуылнæ уын загътой, уыцы æдзæсгæмттæ, нæй цæуæн, зæгъгæ. Уый зæгъын амал сын уыд, рæстæг амыдта, абон, мыййаг, куы нæ байдыдтам нæ хъуыддаг... Сеппæт дæр æй æнæзонгæ нæ уыдысты, пъæлицæ уæд, министрæ уæд, кæй цæудзыстæм, уый. Бандиттæ, фыдгæнджытæ...

– Уæ зæрды цы уыд, цы куырдатат? – зæрдиагæй, арф хъуыдыгæнгæйæ, афарста иу къæсхуыр, фæлурсарæзт зæронд лæг.

– «Цы» куы зæгъай, уæд куырдатат нæ падзахæй, адæмы ист лæгтæм куыд æрбасида, æмæ ныры хицæуттимæ нæ, фæлæ падзахадæн уыцы бæрнон лæгтимæ куыд уынаффæ кæна, афтæ. Бабын кодтой адæмы, фæхастой фæйнæрдæм Уæрæсейы уыцы цъаммартæ, уыцы хуыцауы æлгъыстытæ!

– Уымæй раст зæгъут... Цæстдард æхсызгон хъæуы, – загъта зæронд лæг.

Топдзæф кусæг лæгæн йæ къух бабастой æмæ йын йæ дыс арæхстгай дæлæмæ æруагътой.

– Уæ рынтæ мæ гуыбыны, бузныг! Æз, хъæлæкк, дзырдтон ме ’мбæлттæн, дзæгъæлы цæуæм, зæгъгæ. Ницы дзы рауайдзæн нæ хъуыддагæй... Ныр æй сæхи цæстæй федтой.

Кусæг лæг арæхстгай йæ къух йæ роны бакодта, пълтойы дыууæ цæппузыры æхсæн æмæ сындæггай дарддæр араст.

– Хъусут, куыд дзурын байдыдтой? Уый мæ лымæн...
– Уый афтæ у, цы зæгъын æй хъæуы! Фæлæ уæддæр, мæнырдыгонау, ахæм æргæвдæн саразын...

– Абон – уый, райсом та – мæн... Уый афтæ у...

Иннæ ран тыхдзырд кодтой:

– «Уый» кæд, мыййаг, нæ базыдта!

– Æмæ уæд цæмæн у, цы гæс у?

Фæлæ марды райгас кæнынмæ чи хъавыд, уыдон иугæйттæ йеддæмæ бирæ нал уыдысты. Уыдонмæ адæм æнæгъдау мæсты кодтой, исчи-иу сæ паддзахы сæрыл сдзурынвæнд куы скодта, уæд. Ахæмтыл-иу адæм сæхи бакалдтой, куыд фыдызнагыл, æмæ-иу сæ лидзæг фæкодтой, сæ сæр, сæ фат-иу нал æмбæрстой, афтæмæй.

Уынджы æрбараст сты, дыууæрдæм адæмы пырхæнгæйæ, сармадзаны бæхтæ æд сармадзанта. Салдæттæй чи бæхыл бадти, чи разæй цæлхыты сæмæнтыл, æмæ арф хъуыдыгæнгæйæ, уæлвæнгты адæмы сæрты кастысты. Адæм æнкъард, æдзæмæй фæндаг лæвардтой, кæрæдзи æлхъивгæйæ. Дзыггал-мыгъул кодтой бæхты ифтындзæнтæ, гуыр-гуыр кодтой чырынтæ æмæ сармадзанта, сæ дзыхтæ зæхмæ арæзтæй, цыма йæм смудгæ кодтой, уый хуызæн. Бакасгæйæ мард ласæг мæрддзыгойы зæрдыл лæууын кодтой.

Кæцæйдæр фехъуыст топпы къæр-къæр. Адæм удаисты хуызæн фесты æмæ, цæмæдæр сæ хъус даргæйæ, ныхъхъус сты, хъыпп-сыпп ничиуал кодта. Чидæр сабыргай загъта:

– Байдыдтой та!..

Адæмæн сæ хъустыл цыдæр æрцыд æмæ æваст базмæлыдысты, бахъæлдзæг сты.

– Кæм, кæ?

– Уæртæ сакъадахы... Васильевскы...

– Нæ хъусут?

– Æцæг зæгъыс æви сæнттæ цæгъдыс?

– Ай дын мæ фыды къух! Топпыты магазиныл фæхæлæф кодтой...

– Мæнæ диссæгтæ!

– Телы хъæдтæ акалдтой æмæ уынгты хæцæнтæ сарæзтой...

– Уый дын уый... уый æнхъæл та чи уыди?!

– Бирæ сты, цымæ?
– Бирæ!
– Исты куы бакæниккой, бæргæ, æмæ дын дæ рынтæ куы бахæрин... Сæ туг уæддæр куы райсиккой!..
– Цæйтæ æмæ цомут уырдам!
– Иван Иванныч, цæуын хъæуы, и? Цы зæгъыс?
– М-м-м... цæуын хорз у, фæлæ дын æй куыд зæгъон...
Адæмы уæлхъус фæзынд иу лæджы гуыр æмæ зылангæнаг хъæлæсæй дыууæ изæры астæу адæммæ сидти:

– Кæй фæнды хæцын сæрибардзинады тыххæй? Адæмы сæрыл, цæрыны бар æмæ куысты барты тыххæй? Кæй зæрдæ зæгъы амæлын сомбоны ног хуыздæр царды тыххæй, уыдон цæугæуæнт баххуыс кæнынмæ!

Иутæ йæм сæхи хæстæг баластой æмæ йæ алфамбылай, уынгæн йæ бæрæг астæу, ныздзыгуыр сты, иннæтæ дзы сæхи айстой, кæдæмдæр афардæг сты.

– Уынут, адæм фырмастæй тыппыр хæлдтæ куыд кæнынц, уый!

– Уый чи æмбæлы, уыцы хъуыддаг у, раст зæгъгæйæ.

– Æллæх-æллæх! стыр бæллæхтæ, стыр фыдбылызтæ æрцæудзæн æнæмæнгæй!..

Изæрдалынгтæ æрцаид, афтæ адæм фæпырх сты. Алчи йæ хæдзармæ цыд, кæй никуы ма бавзæрста, ахæм тасдзинадимæ, æмæ иунæг кæй уыд, фæхæцаг ыл кæй нæ уыд, ахæм зонд æмæ зæрдæимæ, сеппæт дæр æрдæгдзæфтæй, фын фæнагау, бамбæрстой сæ ницæйаг, æнæчетар, æнæхъолай цагъайраджы цард... æмæ сæ æрфæндыд, хуыздæр, æнцондæр, пайдадæр сын чи уыздæн, ахæм царды къахыл ныллæууын æвæстиатæй.

Куыд фæстаемæ адæмы уæнгты тынгæй-тынгдæр тас цæуын байдыдта. Мæйдар сæ кæрæдзийæ фæдихтæ, фæхицентæ кодта, æмæ йæ зæрдæйы мидæг зынг кæмæн нæ уыд, æнæныфс чи уыд, уыдон тагъд-тагъд кодтой алчи йæ ахуыр къуыммæ, йæ фæрныг хæдзармæ.

Талынг кодта. Рухс никацæй цыд – цырагътæ нæма ссыгъдысты.

– Бæхджын æфсад! – фехъуыст кæйдæр хæрхæргæнаг хъæрасæст хъæлæс.

Уынджы тигъай æваст фæзынд иучысыл бæхджынты къорд. Цалдæр æрхъæцы бæхтæ сæ мидбынаты кафыдысты, стæй уыцы-иу тахт акодтой адæмы `рдæм. Салдæттæ æнахуыр хыллист æмæ æрра хъæртæ кодтой. Уыцы хъæрты мидæг адæймаджы æгъдауæй ницы уыди, фæлæ дзы уыд æнтыснаг, зæрдæ магуыргæнæг, æнæконд куырм адæмы æгъдæуттæ. Майдары адæм уæд, бæхтæ уæд, лыстагдæр æмæ тардæр зындысты. Æхсаргæрдтæ зына-нæзына æрттывтой, хъæр фæсабырдæр, фæлæ арæхдæр хъуыстысты цæфты къæрццызтæ æмæ цыччытæ.

– Цæвут сæ, цæмæй фæнды уæд, чи цæуыл хæст кæны, уымæй, æмбæлттæ! Туг исын хъæуы. Цæвут, ма сыл ауæрдут!

– Лидзгæ ут!..

– Дæхиуыл хæц, салдат! Ма ныццав! Æз дын музуккаг нæ дæн, уый зон.

– Дурæй хæст, æмбæлттæ, дурæй!

Бæхтæ, адæмы къуыргæйæ, сæ сæрты тахтысты, фыррыччытагæнæгæ. Зыланг æмæ æхситт кодта æндон. Хицаутты команды хъæр азæлыд уæлдæфы.

«Отделение!..»

Уасыд уадындз, тагъд-тагъд кæнгæ. Згъордтой адæм, кæрæдзи схойгæйæ æмæ размæ хаугæйæ. Уынджы змæлæг арæх нал уыд, фæлæ уынджы астæу фæзындысты цæндты хуызæн тарбын къуыппытæ æмæ кæцайдæр, уынджы фæзилаенæй, хъуыстис бæхты къæхты уæзбын хъæр, тагъд уайгæйæ...

– Фæцаф дæ, мæ лымæн?

– Мæ хъус мын ахауын кодтой... Кæд ма исты зонын, уæд...

– Цы бачындæуа афтид къухæй, æнæ гæрзтæй.

Адæм арæх кæм уыдысты, уыцы уынгæй фехъуыст топпы гæрæхты æмыр хъæртæ.

– Нæма бафæлмæцыдысты, цæммартæ!

Исдуг бæстæ басабыр. Тагъд цыды къахдзæфты хъæр хъуысти. Диссаг у, æвæдза, ацы уынгæй хъæр арæх нал хъуысы, цæуæг дзы нал ис. Алырдыгæй хъуысы æмыр гуыв-гуыв, цыма денджызы уылаæнтæ гуылфгуылфгæнæгæ сахармæ æрбакалдысты, уыйау.

Кæмдæр хæстæг майдары сабыр хъæрзыны уынар зыр-зыр кæны. Чидæр згъоры, фæдисы уайæгау, тыхулафтгæнæгæ.

Фехъуыст фæдисон æнкъард фарст:

– Цы фæдæ, Яков? Фæцæф дæ, мыййаг?

– Фæлауу, ницы мын уыди! – фехъуыст фæсус хъæлæсы дзуапп.

Тигъы фæсте фæзилæны, бæхджын салдæттæ кæм фæаууон сты, уым та адæм гуылфæнтæ кодтой. Мæйдары цæст кæй нæ ахста, ахæм чидæр адæмы разæй цыд æмæ йæ ныхас хъуыст:

– Абонæй фæстæмæ мах хъуамæ уæм хæдбар адæм – нæ тугæй йæ бакуыстам.

Чидæр ын йæ ныхас цæхгæр фæлыг кодта, мæстджынæй:

– Сæхи хорзæй равдыстой нæ хæрзгæнджытæ, нæ хицæуттæ! Æндæр чидæр, æртхъирæнгæнгæ, загъта:

– Ацы бон нæ зæрдæйы нукуы сцух уыздæн!

Цыдысты тагъд-тагъд, къордгæйттæй, кæрæдзимæ æнгом лæугæйæ, бирæтæ æмдзырд кодтой æмæ сæ ныхæстæ сæмхæццæ сты, æмæ æнкъард, æнтъыснаг гуыв-гуыв кодтой.

– Цас æмæ цас фæцагътой адæмæй!

– Цæй тыххæй, цы кодтой?!

– Нæй, нæй! Ницы æгъдауæй ис ацы бонæн ферох кæнæн!..

Иуварсырдыгæй фехъуыст кæйдæр фæсус, хъæрасæст хъæлæс, сомбон цы уыздæн, уый сын æргом чи загъта, Семы ныхæстау.

– Ферох та йæ кæндзыстут, цагъартæ! Чидæртæ сæ туг акалдтой, уый сымахæн циу.

– Дæ дзыхыл хæц, Яков!..

Чысыл фæталынгдæр æмæ фæсабырдæр. Адæм цыдысты, ныхас чи кодта, уымæ фæстæмæ фæкæс-фæкæс кæнгæйæ æмæ хъуырхъуыргæнгæ.

Хæдзары рудзынгæй уынгмæ арахстгай бурбын рухсы цъыртт цыди. Уыцы рухсы цæстмæ фанары цурай зындысты дыууæ лæджы сауæндары. Иу, зæххыл бадгæйæ, аннæ йæ уæлхъус лæууыд, йæ сæр æргуыбыр кодта, æвæццæгæн, æй зæххæй уæлæмæ сисынмæ куыд хъавыд, уымæ гæсгæ. Æмæ та ног сæ дыууæйæ чидæр æмыр хъæлæсæй æмæ æнкъард зæрдæйæ загъта:

– Цагъартæ!..

Уый уыдис æххормаг 92-æм азы, Сухумæй Очемчирийы 'хсæн, цæугæдон Кодоры был, денджызмæ хæстæг – хæххон сыгъдæг æмæ хъæлдзæг дæтты уынаеримæ хъуысыди денджызы уылаенты æмыр цæллахъ.

Фæззæг. Кодоры урс фынчыты зилдух æмæ тыбар-тыбур кодтой лавры бæласы бур сыфтæртæ, раст мæнæ гыццыл, цъыввиттытæгæнаг кæсæгты хуызæн. Æз бадтæн доны был дуртыл æмæ хъуыды кодтон, æвæццагæн, зæгъгæ, чайкæтæ æмæ кæсагластæ дæр сыфтæрты кæсæгтæ æнхæлындæ æмæ сыл сайд цæуы, гъе уымæн афтæ мæсты хъæр кæнынц уым, рахизырдыгæй, бæлæсты фæстæ, денджыз цæллахъ кæм кæны, уыцы ран.

Кастантæ мæ сæрмаæ сты сызгъæринай фæлыст, мæ къæхты раз – бирæ сыфтæртæ, кæйдæр къухты лыг армы тъæпæнты хуызæттæ. Доны фаллаг фарс фатхъæды къалиутæ ныридагæн абæгънæг сты æмæ зæбултæй лæууынц скъуыд уæлдæфы, йæ мидаг, цыма ахст у, уыйау пæррæстытæ кæны бурбын сырх хæххон хъæдхой, хойы йæ сау бырынкъæй фатхъæды зæнг, æмæ дзы суры мæлдзыджыты æмæ æндæр бырæгойты, цæрдæг дзывылдартæ та – дард цæгатаг уазджытæ – уидзынц уыдон.

Мæнæй галиуырдаæм хæхты цъуппытыл сæхи уæззаугай æруагътой, уарынай тæссаг, фæздæгхуыз мигътæ, уыдонæн сæ ауон лæсы цъæх къултыл, æгомыг бæлас самшит кæм зайы, уырдаæм; зæронд тæрс æмæ сусхъæд бæлæсты мæраты та ссардæуыздæн «расыг мыд», кæцы раджы кæддæр чысыл ма бахъæуа ма бабын кæна номдзыд Помпейы салдæтты расыгæнаг адджындзинадæй, æрбырста дзы æнæхъæн æфсад домбай римлянтæй; мыдыбындзытæ уыцы мыд кæнынц лавры æмæ

азалийы дидинджытæй, «бæлццон» адаем та йæ исынц мæрайæ æмæ йæ хæрынц мæнауы ссадæй тæнаггонд луасийыл сæрстæй.

Гъе, æз дæр кодтон уыцы куыст, кастанты бын дурты æхсæн бадгæйæ, мæсты мыдыбындз мæ тынг фæцæфтæ кодта, афтæмæй дзулы къæбæртæ тылдтон мыдæй йе 'мдзаг чысыл аджы æмæ хордтон, фæззыгон фæллад хуры рухсмæ уарзон каст кæнгæйæ.

Фæззæг Кавказы; раст хъæздыг аргъуаны куыд вæййы, афтæ, стыр зонджын адæмтæ, – уыдон та кæддæриддæр вæййынц стыр тæригъæджынтæ, – цæмæй сæ ивгъуыд цард цырджаст раст зæрдæйæ бамбæхсой, уый тыххæй сарæзтой егъау кувæндон сызгъæринай æмæ алыхуызон зынаргъ дуртæй, байтыдтой хæхтыл, зæлдагæй кæй бауæфтой туркментæм, Самарканды, Шемахайы, ахæм хуыздæр гауызтæ, бастыгътой æгас дуне æмæ æппæт дæр æрбахастой ардæм, хуры цæстмæ, цыма сæ афтæ фæндыд зæгъын хураен:

– Дæхиуæттæ – Дæхиуæттæй – Дæуæн!

...Уынын æз урс даргъ боцъоджын уæйгуыты, хъæлдзæг сывæллетты стыр цæстытимæ, хæхтæй сæхи æруадзгæйæ, зæхх алы ран дæр парахатæй рæсугъд куыд фæлындынц, алыхуызон хæзнатæ уарынц, хæхты цъуппытæ æмбæрзынц бæзджын æвзист цъæртгæй, сæ къæпхæнтæ та – алыхуызон бæлæстæй, афтæмæй вæййы диссаджы рæсугъд уыцы фæрнайдзаг зæххы гæбаз.

Æвæджиу хорз у зæххыл – адæймаг уæвын, цас диссæгтæ уыныс, куыд хъизæмайраг æхсызгон рывт фæкæны зæрдæ йæхинымæры, цины рæсугъддинадтæ уынгæйæ.

О, хатгай вæййы зын, риу байдзаг вæййы судзгæ æнауынондзинадтæй æмæ æрхæндæг зыдæй фæцъиры зæрдæйы туг, фæлæ уый æдзух æфтæ нæ вæййы, хур дæр ма арæх банкъард вæййы адæммæ кæсынай: уый сыл цас тухæн фæкодта, фæлæ уыдон ницæйаг рауадысты...

Æвæццæгæн, бирæ хæрдзтæ дæр ис, фæлæ ма уыдоны кæнæ фæхуыздæр хъæуы, кæнæ та сæ бынтондæр ногæй рацаразын хъæуы.

...Къутæрты уæле, мæнай галиуырдаемдæр, æнкъуысынц тар сæртæ: денджызы уылæнты уынарæй æмæ цæугæдоны хъуыр-хъуырæй гыццыл хъуыстис адæмы хъæлæстæ, – уыдон сты

«æххормæгтæ» æмæ цæуынц куыстмæ Сухумæй Очемчиримæ, сосæ фæндаг кæм арæзтой, уырдаем.

Æз сæ зонин – орловæгтæ сты, уыдонимæ куыстон, знон нæ фæстаг мызд дæр иумæ райстам; æз уыдонæй раздæр рацыдтæн æхсæвы, цæмæй хурскастмæ æрбахæццæ уыдаин денджызы былмæ, уый тыххæй.

Цыппар лæджы æмæ иу стыр уадулджын æрыгон ус, сывæрджын, дынджыр, йæ хъуыры онг цъупп гуыбынимæ, йæ тарст цъæх цæстытæ – уарæх гом. Йæ сæр мæм пыхсытæй зыны, ис ыл бур кæлмæрзæн, дзой-дзой кæны, цыма æхсынаены хъæд дымгæ змæлын кæны, уыйау. Уымæн йæ лæг амардис Сухумы фыр дыргъхæрдæй. Æз уыцы адæмимæ цардтæн барачы: уырыссаг хæлар зæрдæйы уагмæ гæсгæ, уыдон се ’намонддзинæдты тыххæй афтæ бирæ æмæ хъæрай ныхас кодтой, æмæ-иу, æвæццагæн, се ’нкъард ныхас фондз версты сæ алыварс хъуысти.

Уыдон сты æнкъард адæм, маст кæй бадомдта, ахæмтæ; схауæггаг сты сæ райгуырæн фæллад зæххæй, цыма сæ сæ маст, дымгæ фæззыгон хус сыфтæрты куыд ратоны, афтæ атыдта сæ райгуырæн зæххæй æмæ сæ æрбахаста ардаем; ам диссаджы æнæзонгæ æрдзмæ кæсынæй сæ цæстытæ акалдтой тæмæнтæ, зын куысты уавæр та сæ бынтондæр нызæллаг кодта. Алцыдæр сæм кастис диссагау, кæрæдзимæ кастысты тарстхуыз æнкъард цæстытæй, æмæ, сæ мидбылты сæ кæрæдзимæ тæригъæддаг худт кæнгæйæ, сабыргай ныхас кодтой.

- Гъе-гъе... цæй зæхх у, цæй...
- Алцы дзы уæлæмæ куыд бырсы...
- Мм... м... фæлæ дурджын куы у...
- Зæгъын хъæуы, зынвадат зæхх у.

Æмæ сæ зæрдыл æрлæууыдысты сæ райгуырæн бынæттæ, уым сын зæхх алы гæппæл дæр у сæ фыдæлты стæгдар-сыджыт, алцыдæр сын у зонгæ, зынаргъ – сæ хидæй ’хсад.

Семæ ма уыдис иу ус – бæрзонд, раст æмлæгъз, тъæпæн, фæйнаджы хуызæн, йе ’фсæртæ – бæхы ’фсæртау, йæ цæстæнгас уыди æнæрухс, æвзалыйы хуызæн саусауид зылын цæстытæ йын.

Изæрыгæтты-иу уыцы усимæ – бур кæлмæрзæнджынимæ – цыдис барачы фалемæ, уым-иу сбæттис хуырыл, йæ къух-иу

сæвæрдта йæ русыл, æмæ-иу кьулбæрзæйæ зарыдис цъæхснаг,
мæсты хъæлæсæй:

Уæлмæрдты фале...
Цъæх кьутæргы –
Айтаудзынæн урс кæлмæрзæн...
Змисыл...
Фæзындзæн мæм цымæ...
Мæ зынаргъ...
Æрбацаудзæн мæ зынаргъ...
Мæ сæрæй йын æркувдзынæн...

Бур кæлмæрзæнджын-иу фылдæр хатт хъусæй лæууыдис,
кьулбæрзæйæ-иу йæ гуыбынмæ кастис, фæлæ-иу хаттæй-хатт
æнæнхъæлæджы, зивæггæнгæйæ, бæзджын хъæлæсæй базарыдис
хъарæг кæнагау:

О, мæ зынаргъ...
О, мæ уарзон...
Нæу мæ хъысмæт...
Мæнæн дæу фенын...

Сау æнуд мæйдар хуссар æхсæвы-иу уыцы уынгæг хъæлæстæ
зæрдыл лæууын кодтой цæгат, æдзæрæг ран, тымыгъы æхситт
æмæ дардæй бирæгъты ниуын.

Стæй зылындзаст ус тæфсæгæй фæрынчын æмæ йæ горæтмæ
ахастой брезентæй конд сынтыл – уым йæ гæртт-гæртт цыдис
æмæ уынаргъыд, цыма та уæлмæрдты æмæ змисы зарæг кодта,
уййау.

... Уæлдæфы, ныгъуылдтытæ кæнгæ, бур сæр нал фæзынд.

Æз фæдæн хæрд мæ аходæн, бамбæрзтон мыды аг сыфтæртæй,
бабастон мæ хызын æмæ сабыргай араст дæн, мæ разæй цы адæм
ацыдис, уыдон фæдыл, цым лæдзæгæй къахвæндаджы хус зæхх
хойгæйæ.

Гъе мæнæ æз дæр фæцауын уыцы нараг фæныкхуыз
фæндаджы тагыл; рахизырдыгæй æнкъуысы бæзджын цъæх
денджыз; цыма йæ диссаджы дæсны пылотниктæ лæгъз кæнынц
мингай лæгъзгæнæнтæй – урс æхсныф та сыфсыфгæнгæ згъоры
былмæ, цыма йæ дымгæ тæры умæлæй, хъармæй æмæ дзæбæх
тæфгæнгæйæ, æнæниз сылгоймаджы улафтау.

Туркаг фелюгæ йæ галиу быллæ æркæул, афтæмæй цыгъгъуытт кодта Сухуммæ, йæ пæлæз ныттынг кодта, цыма зынгæ сухуймаг инженер йæ тыппыр рус ныддымста – ома хъуыддаджы лæг дæн, зæгъгæ. Уый, цæмæдæр гæсгæ, дзырд «тише» – йы бæсты дзырдта «чише» æмæ «хыть», «хоть»-ы бæсты.

...Цæуынаен у æнцон, раст уæлдæфы ленкæнаæгау. Æхсызгон хъуыдытæ, алыхуызон мысинæгтæ сабыргай симынц сæры, уыцы симд ис зæрдæйы, уæлæнгай, денджызы уылæнты урс рæгътау, фæлæ уым, зæрдæйы арфы та – сабыр, уым, æнцадгай ленк кæнынц æвзонгдзинады сыгъдæг æмæ тасаг ныфсытæ, æвзист кæсæгтæ денджызы куыд фæленк кæнынц, афтæ.

Фæндаг хæццæ кæны суанг денджызмæ, уый, къæдзтæ-мæдзтæ кæнгæйæ, фæбыры змисы уадзæгмæ, уылæнтæ кæдæм уайынц, уырдаем, – къутарты дæр фæнды ныккæсын уылæнтæм, уыдон æртасыдысты фæндаджы уæзæгыл, цыма доны уæрæх цъæх фæзæн сæ сæртæй кувынц, уыйау.

Дымгæ хæхтæй радымдта – уыдзæни къæвда.

...Сабыр хъæрзын цæуы пыхсытæй – адæймаджы хъæрзын, кæддæриддæр зæрдæйæн хæстæг æмæ 'нкъуысыны хос чи у, ахæм хъæрзын.

Рахæлиу кодтон пыхсытæ æмæ уынын – æнгуз бæласы зæнгыл, йæ фæсонтыл æнцайгæйæ, бады уыцы ус, бур кæлмæрзæнджын, йæ сæр æруагъта йе уæхскыл, йæ дзых фыдынд ивæзтæй, йæ цæстытæ рабырын 'ввонг æрра каст кæнынц, йæ къухтæ сæвæрдта йе стыр гуыбыныл, æмæ æнахуыр тыхулафт кæны, уыцы улæфтæй йæ гуыбын адæргæй схиуы хæрдмæ, ус та йæ уромы йæ къухтæй, æмбухы æмырæй, йæ бур дæндагтæ ныззыхъыр кодта, афтæмæй.

– Цæвгæ дæ ныккодтой? – бафарстон æй æз, æргуыбыр æм кодтон, афтæмæй; уый та, бындзау, бæгъдулаг кæны йæ бæгъæввад къæхтæй фæныкхуыз рыджы, йæ уæззау сæр раппар-баппар кæнгæйæ, фæсус хъæлæсæй дзуры:

– Ацу... Мæ разæй... æдзæсгом... ацу... у...

Æз бамбæрстон, хъуыддаг цæй мидæг уыдис, уый – ахæм хъуыддаг ма фæдтон иу хатт, фæтарстæн; æмæ иуварс агæпп

кодтон, ус та дæргъвæтинай нынниудта, йæ цæстытæ атонынмæ 'ввахс уыдысты, афтæмæй дзы ракалдысты змæст цæссытæ æмæ æрызгъордтой йæ сырх дымст цæсгомыл.

Сылгоймаджы уыцы зын уавæр мæн раздæхын кодта фæстæмæ, æрæппæрстон мæ хызын, мæ аг, мæ цайдан, бауадтæн æм, йæ фæсонтыл æй æрфæлдæхтон зæххыл æмæ йын хъавыдтæн йæ зæнгтæ фæтасын кæнын – уый мæ асхуыста, ныццафта мын мæ уадул, мæ риу, азылдис æмæ, цыма сыларс уыдис, уыйау, богъ-богъ æмæ хæрхæргæнгæ, ацыдис йæ цыппæртыл дарддæр пыхсытæм:

– Абырæг... хэйрæг...

Йæ къухтæ фæтасыдысты, æмæ 'рхаудта, цæсгом зæххы фæцафта æмæ та ногæй нынниудта, адæргæй йæ къæхтæ атынгæнгæйæ:

Уайтагъд мæ зæрдыл æрбалæууыдысты, ацы хъуыддаджы фæдыл цыдæриддæр зыдтон, уыдон – æрзылдтон усы йæ фæсонтыл, йæ зæнгтæ йын фæтасын кодтон, – ныридагæн разынд йæ гуырдзы тæппуз.

– Хуысгæ... ныртæккæ ныййардзынæ...

Базгъордтон денджызмæ, мæ цæнгтæ бафистæг кодтон, мæ къухтæ ныхсадтон, æрбазгъордтон фæстæмæ æмæ æрбадтæн æвгъæдгæс.

Ус кодта къæлæсытæ, бæрзы цъар артыл судзгæйæ куыд фæкъæлæсытæ кæны, афтæ, йæ къухтæй хоста йæ алыварс зæхх, рæмыгъта хуызивд кæрдæг, иуыл æй хъавыдис йæ дзыхы æфсарын, сыджыт калдта йæ æбуалгъ, адæймаджы хуыз кæм нал уыдис, уыцы цæсгомыл, тугбадт хъæддаг цæстытæ йын афтæмæй ныридагæн ратыдта йæ гуырдзы тæппуз æмæ сывæллоны сæр дæр разынд, – æз хъуамæ урæдтаин зæнгты адæргæйы змæлд, æххуыс кодтаин сывæллонæн, стæй хъахъхъæдтаин усы, цæмæй чи ныззылынтæ ис, уыцы дзыхы ма тъыстаид кæрдæг.

Мах кæрæдзийы чысылтæ алгъыстам – уый йæ дæндагты 'хсæнты, æз дæр хъæрай нæ, уый – йæ фыр рывстæй æмæ хъуамæ фыр æфсармæй, æз та фыр къæмдзæстыгæй æмæ уымæн тынг тæригъæд кæнгæйæ.

– О! хуы... цау, – хæр-хæр кæны уый. Йæ цъæх былтæ сты

дæндагтæй хæрд æмæ кæлы сæ фынк, йæ цæстытæ та сты, цыма æвиппайды сæ хуыз хурмæ аивтой, уыйау, æмæ сæ згъорынц, хъызæмарæй чи мæлы, уыцы мады цæссыгтæ, йæ цæнгтæ нал сты йæ бар фыр лæмæгъæй...

– Ацу... у, дæлимон...

Лæмæгъ, æлвæст къухтæй мæ асоны йæхицæй, æз дзурын зæрдиагæй:

– Æдылы, ныййар, цæй тагъддæр... Æмæ мæм кæсы афтæ, цыма йæ цæссыгтæ мæ цæстытæм схъиуынц, мæ зæрдæ мын æрбалхъывта 'рхæндаг, фæнды мæ хъæр кæнын, æмæ хъæр кæнын.

– Цæй, тагъддæр!

Æмæ мæнæ, мæ къухты мæнæн адæймаг – сырх. Кæд мæ цæссыгты 'хсæнты, уæддæр æй уынын – у æгасæй дæр сырх, æмæ ныридагæн дунейæ разы нæу, тыбар-тыбур кæны æмæ хъæр кæны, бæзджын хъæлæсæй кæд нырма йæ мадимæ баст у, уæддæр. Йæ цæстытæ – æрвхуыз, йæ фындз у худæджы тæпæн, йæ сырх тæпæн æнцъылдтæ цæсгомыл йæ былтæ змæлынц æмæ ивазынц:

Йа... Йа...

– Ахæм бырынцъаг у æмæ у тæссаг, мæ къухтæй куы ацъыгъгъуытт кæна, уымæй. Лæууын мæ уæрджытыл, кæсын æм æмæ худæгæй мæлын – тынг æхсызгон мын у йæ фенд! Æмæ мæ рох дæр фæцис, цы ма мæ кæнын хъæуы дарддæр, уый.

– Алыг кæн... – сабыргай дзуры мад. Йæ цæстытæ сты цъынд, рустæ бахаудтой, цæсгом у мæрдон хуыз – сау, йæ цъæх былтæ та змæлынц æнæбары:

– Кардæй... йæ алыг кæн...

Мæ кард мын адавтой барачы. Æз ын лыг кæнын йæ бикъбос дæндагæй, сывæллон хъæр кæны орловаг бæзджын хъæлæсæй, мад та худы йæ мидбылты: æз уынын, тæмæнтæ куыд калынц, куыд судзынц йе 'нæбын цъæх цæстытæ, куыд уадзынц цъæх арт – тар къух архайы йæ юбкаимæ, агуры йæ дзыпп æмæ тугæйдзаг былтæ сыбар-сыбур кæнынц:

– Нæу мæ... бон... бæттæн – дзыппы... йæ бикъ ын бабæттын хъæуы...

Систон бәттәен, бабастон бикъ мад та тынгәй-тынгдәр худы йә мидбылты, афтә дзәбәх әмә цингәнгә, әмә суанг ма цәстытә тәмәнтә акалыңц.

– Адзәбәхтә кән дәхи, әз цәуын әмә йә ныннайон...

Мәтәйдзагәй дыгғал-дыггул кәны:

– Дәхимә кәс – сабыр... Хъусыс...

Йә кьух батымбыл кодта уыцы сырх адәймаг әмә цьәхахст кәны; цыма йемә хыл кәнынмә хоны искәй, уыйау. Йа... йа... а...

– Ды, ды! Фидардәр у, әфсымәр, хьәддыхдәр ләуу, кәннот дын хиуәттә әвәстиатәй дә кьубал атондзысты.

Уәлдай ләмбынәг әмә зәрдиагдәрәй ныхъхәр кодта, денджызы уыләныл, фәныккалгәйә, фыццаг хатт куы әрбакалдис, уәд. Хьәлдзәгәй әрбасхуыста нә дыууәйы дәр, стәй йын нәмын куы байдыдтон йә риу әмә йә фәсонтә, уәд йә цәстытә ныцъцынд кодта, йә кьәхтә әмә йә кьухтә бацагъта әмә ныцъцьәхахст кодта, уыләнтә та йыл калдысты иу иннәйы фәдыл.

– Хьәр кән, орловаг! Хьәр кән дә тых, дә бонәй...

Мах йемә куы 'рбздәхтыстәм мадмә, уәд уый хуыссыдис әмә та ногәй йә цәстытә бацъынд кодта, 'хсыдта та йә былтә фыртыхстәй, әмбайлаг куы хаудта, уәд. Фәлә, кәд уыдис ахәм тыхст, уәддәр әз хъуыстон мәләг уды сабыр ныхас, уынарғын әмә арф уләфт:

– Әри йә... әри... йә... мәнмә...

– Фәләудзән.

– Әри йә...

Әмә ризгә кьухтәй архайдта йә риуыл кофтәйы 'гнәәджытә сәфтауыныл. Әз ын аххуыс кодтон йә риу феуәгъд кәнынән, әрдз сәәдз сывәллоәнән кәй бацәттә кодта, уыцы риу, әмә абухәг орловаджы бафтыдтон хьарм буарыл, уый йә уайтагъддәр фембәрста әмә фәхъус.

– О, сыгъдәг мадымайрәм, схьиугәйә уләфыд мад; йә пыхцыл сәрәй, хызыныл ратул-батул кәнгәйә, куы иуырдам, куы иннәрдәм.

Әмә әваст, сабыргай схьәргәнгәйә, фенцад, стәй та ногәй

байгом сты уыцы, зæгъæн куыд нæ ис, ахæм рæсугъд цæстытæ – ныййарæджы сыгъдæг æрвхуыз цæстытæ; уыдон кæсынц цъæх арвмæ, судзы æмæ сæ тайы уæздан бузныгдинады, цинæйдзаг мидбылты худт, систа йæ уæззау къух æмæ сындæггай æфтауы дзуæрттæ сывæллоныл æмæ йæхиуыл...

– Табу, сыгъдæг Мадымайрæм... Ох... табу...

Цæстытæ ахуыссыдысты, ныххаудтой, ницы дзуры исдугмæ, кæны тыхулæфт, стæй æваст хъуыддагхуызæй, хъæддых хъæлæсæй сдзырдта:

– Райхал-ма, лæппу, мæ хызын.

– Райхæлдтам, уый мæм æдзынаг æрбакаст æмæ мæм лæмæгъ бахудтис, цыма йæ хауд уадултыл æмæ йæ хидæйдзаг ныхыл гыццыл фæзынд туджы цъыртт.

– Ацу æддæдæр...

– Ма схæц архайыныл...

– Цæй, цæй... ацу æддæдæр...

Бахызтæн иуварс пыхсылтæм. Мæ зæрдæ цыма бафæллад, мæ риуы та цыма зарынц цавæрдæр дзæбæх цъиутæ æмæ уый – денджызы æнæнцайгæ уынæргътимæ афтæ æхсызгон у, æмæ хъус æнæхъæн афæдз дæр...

Кæмдæр хæстæг хæл-хæл кæны мæсчъыдон – цыма чызг йе 'мгарæн йæ уарзаны ныхæстæ кæны...

Къудзийæ йæ сæр сдардта сылгоймаг, йæ сæрыл бур кæлмæрзæн аив бастæй.

– Ей, ей, æфсымæр, æгæр раджы бацархайдтай!

Йæ къухтæй пыхсытыл æнцайгæйæ, уый бадтис, цыма йын йæ туг бацъырдауыдис, – йæ фæныкхуыз цæсгомы нал уыдис туджы æртах, йæ цæстыты бынæттæ уыдысты стыр цъæх падтæ, æмæ лæгзтагæнагауæй сусæг ныхас кодта:

– Кæс-ма – куыд фынай кæны...

Хорз фынай кодта уый, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, иннæ сывæллеттæй хъауджыдæр ницæмæй уыдис, кæд уыдис хъауджыдæр, уæддæр йæ уавæрай: уый хуыссыдис фæззыгон хъулон сыфтæрты кæрийыл, къутаеры бын – ахæмтæ нæ зайынц Орловы бæсты.

– Æрхуыссыдаис уал, мад...

- Нæ... – загъта уый, йæ сæр банкъусгæйæ лæмæгъ къубалыл,
- мæн мæхи барæвдз кæнын хъæуы, æмæ мæ цауын хъæуы.
- Очемчиримæ?
- Ме ’мбæлттæ афонмæ кæй онг ахæцца сты...
- Æмæ цауын бафæраздынæ?
- Æмæ Мадымайрæм та? – Баххуыс кæндзæн...
- Цæй, кæд Мадымайрæм йемæ ис, уæд æз дæр ныхъхъус уон!

Уый кæсы къутæры бынмæ гыццыл, æнæразы дымст цæсгоммæ, цæстытæй рæвдаугæ рухсы хъарм тынтæ уадзгæйæ, йæ былтæ стæры æмæ сабыргай йæ къухтæй сæрфы йæ риу.

Æз кæнын арт, æвæрын дуртæ, цæмæй сыл сæвæрон цайдан.

- Мад, ныртæккæ дæ æз цайæ хорз фендзынæн...
- О, бацымын мын кæн... мæ риутæ бахус сты...
- Дæ бæстæйæгтæ дæ куыд ныууагътой?
- Æз мæхæдæг барæй баззæдтæн фæсте, уыдон та сты нозтджын, гъемæ... уый хорз, кæннод уыдон раз куыд... Мæнмæ ’рбакастис, йæ цæсгом рæмбыныкъæдзæй бамбæрзта, стæй туг ату кæнгæйæ, æфсæрмы цæстытæй бахудтис.

– Фыццаг дын у?

– Фыццаг... æмæ ды та чи дæ?

– Æмæ гъа, цыма адæймаг дæн...

– Æнæмæнг, адæймаг дæ! Ус дын ис?

– Нæма бавзæрстон...

– Сайыс?

– Цæмæн?

Уый æруагъта йæ цæстытæ æмæ ахъуыды кодта.

– Æмæ уæдæ сылгоймаджы хъуыддæгтæ цæмæй зоныс?

Ныр æй асайдтон. Æмæ йын загътон:

– Ахуыр кодтон уыцы хъуыддагыл. Студент – фехъуыстай?

– Уæдæ куыд! Махмæ сауджынаен йæ хистæр фырт дæр студент у, сауджыныл ахуыр кæны...

– Гъе, æз дæр уыдонæй дæн. Цæй, æз дон æрбахæссон...

Сылгоймаг æргуыбыр кодта йæ фыртмæ, байхъуыста йæм – улафы æви? Стæй денджызы ’рдæм акаст.

– Мæхи куы ныхсин, фæлæ мын дон зонгæ нæу... Цымæ цавæр дон у? Цæхджын дæр у, маст дæр у...

– Гъемæ дзы цæхс дæхи – æнæниз дон у!

– Ой!

– Раст зæгъыс. Хъармдæр у Гуырæндоны донæй, амы гуырæндоны дон та ихы хуызæн у...

– Ды йæ хъуамæ зонай...

Рæдзæ-мæдзæ кæнгæйæ, йæ сæр йæ риуыл ауыгъдæй фаддзуйæ нæ рæзты ацыд абхазаг; йæ гыццыл бæх иуыл уыдис нуæрттæй конд, йæ хъустæ тилгæйæ, махырдаем зулцæстæй æрбакаст, тымбыл сау цæстæй æмæ ныххуыррыт кодта, барæг дæр йæ сæр батылдта, уыдис ыл хъуынджын худ, уый дæр махырдаем æрбакаст æмæ ногæй йæ сæр æруагъта.

– Куыддæр сты амы адæм, стæй тæссагхуыз сты, – сындæггай загъта орловаг ус.

Æз ацыдтæн. Дуртыл зары æмæ гæппытæ кæны донысыг, сыгъдæг æмæ цæрдæг джынасуыи хуызæн, сæрбихъуырайттæ дзы кæнынц фæззыгон сыфтæртæ – тынг рæсугъд! Ныхсадтон мæ къухтæ, мæхи, систон дон цайданы дзаг, æрбацауыи æмæ уынын пыхсыты 'хсæнты – сылгоймаг мæтæйдзаг кæстытæ кæны йæ алыварс, афтæмæй йæ уæрджытыл æрбабыры зæххыл, дуртыл.

– Цы дæ хъæуы?

Фæтарстис, асауис æмæ цыдæр æмбæхсы йæ быны, æз æй бамбæрстон.

– Æри йæ мæнмæ, æз æй баныгæнон...

– Ой, мæ хур! Куыд? Абанайы раз, пьолы бын æй хъæуы ныгæнын...

– Ахъуыды-ма кæн, тагъд сараздысты ам абана?!

– Ды хынджылаг кæныс, æз та тæрсгæ кæнын! Мыййаг æй сырды куы бахæра... æмбайлаг та вæййы зæххæн лæвард...

Иуварс азылдис æмæ мæм уымæл, уæззау тыхтон дæтгæйæ, сабыргай, æфсæрмдзастæй бафæдзæхста:

– Дзæбæхдæр, арфдæр æй баныгæн, хуыцауы тыххæй... Мæ фыртæн тæригъæд кæнгæйæ, бабæстон æй кæн...

Æз фæстаемæ куы 'рбацайдæхтæн, уæд кæсын, æмæ 'рбацауы уый, цудтытæгæнгæ, йæ къух размæ ракодта, афтæмæй, йæ юбка йæ астæумæ хуылыдз, йæ уадулты бацыд иу гыццыл

туг, йæ цæсгом æрттывта. Аххуыс ын кодтон цæуынаен арты размæ, дисы бацыдгæн:

– Ахæм ма дзы диссаджы сырдон тых уа!

Стæй цымдтам цай мыдимæ æмæ мæ сабыргай фæрстытæ кодта:

– Дæ ахуыр уадзгæ ныккодтай?

– Ныууагътон.

– Нозтыл фæдæ, æви?

– Мад, нозты фæдыл фæдæн бынтон!

– Кæсыс цы хуызæн дæ! Æз дæ хъуыды кæнын, Сухумы дæ бафиппайдтон, хицаумæ хæринагыл куы хыл кодтай, уæд; æз уæд ахъуыды кодтон – æвæццагæн, расыггæнаг у, заегъгæ, ницæмæй тæрсы...

Æмæ, мыд хæрзад цъыр д кæнгæйæ йæ рæсыд былтæй, æдзухдæр зулдзастæй кастис, бынтон ног орловаг кæм фынай кодта, уыцы къутæры бынмæ.

– Куыд фæцæрдзæнис цымæ? – ныуулафгæйæ, загъта уый, мæнмæ кæсгæйæ. – Баххуыс мын кодтай – бузныг... æмæ йын, цымæ хорз уа уый – нæ зонын...

Бацымдта цай, бахордта, йæхиуыл дзуæрттæ бафтыдта æмæ, æз цалынмæ мигæнæнтæ æмбырд кодтон, уæдмæ уый, хуыссæг хъуаджы хуызæн, рæдзæ-мæдзæ кæнгæйæ, зæхмæ кастис æмæ цæуылдæр хъуыдытæ кодта, стæй уæд сыстадис.

– Ныр æцæгæй цæуынмæ хъавыс?

– О, цæуын.

– Ой, мад, кæс дæхимæ!

– Æмæ Мадымайрæм та? Æри-ма йæ мæнмæ, уый!

– Æз æй ахæсдзынæн...

Абыцау кодтам, стæй мæм æй радта æмæ араст стæм иумæ уæхски-уæхск.

– Куы нæ асхъиуин, – загъта уый, аххоссаг худт бакæнгæйæ, æмæ йæ къух ме уæхскыл æрбавæрдта.

Уырыссаг зæххыл ног цæрæг адаймаг, йæ хъысмæт бæрæг кæмæн нæма уыд, уый, мæ хъæбысы хуысгæйæ, сым-сым кодта. Цæллахæ æмæ сыф-сыф кодта денджыз, алцы 'ппæт уыдысты æхсныфты урс хуызты, сыр-сыр кодтой къутæртæ, хур тæмæнтæ калдта, ссис фæсæмбисбон.

Цыдыстæм сындаггай, иуæй-иу хатт-иу мад æрлæууыдис, арф-иу ныуулафыд, йæ сæр-иу хæрдмæ сæппæрста, йæ алыварс-иу акæстытæ кодта, денджызмæ, хъæдмæ æмæ хæхтæм, стæй-иу йæ фырты цæсгоммæ ныккаст – усæн йæ цæстытæ суанг сæ бынмæ уыдысты æхсад хъызæмардзинады цæссыгтæй, фæлæ та ногæй сæ хуыз скалдтой, уыдысты диссаджы ирд, ауагътой æнæкæрон уарзондзинады цъæх арт.

Иухатт, æрлæугæйæ, загъта:

– О! хуыцау, хуыцау! Куыд хорз у, куыд! Гъе афтæ иуыл – цæуин æмæ цæуин, суанг дунейы кæронмæ, уый та, ма фырт – рæзид æмæ рæзид, сæрибарæй, йæ мады риуыл, ма хъæбул...

Денджыз уынаергъы, уынаергъы...

Цæхæрадоны, зæронд чысыл дачæйы къулмæ, хæдзæрттæй къæй рамæрзтой, уыцы бырæтты астау æз федтон скъуыдтæ чиныг; æвæццагæн, уым рагæй лæууыд, фæззæджы къæвдаты æмæ зымæджы миты бын, бурбын хихтæ æмæ æрдæг æмбыд фароны сыфтæртæй æмбæрзтæй. Ныр ын уалдзыгон хур йæ цыфæй ныхæст сыфтæ куы бахус кодта, уæд, йæ фæлурс дамгъæты хæххытæ цæуыл дзырдтой, уымæн нал уыдис бакæсæн.

Æз æй базмæлын кодтон мæ цырыхъхы фындзæй æмæ ацыдтæн дарддæр, стæй мæхинымæр ахъуыды кодтон: чи зоны, хорз, зæрдæбын фыст чиныг у, æмæ дзы бирæ адæмтæ куы кастысты, уæд рыст сæ зæрдæ, кодтой йыл быцæу, ахуыр дзы кодтой хъуыды кæнын; чи зоны, искæмæн йæ сæры райгуырын кодта ног хъуыдытæ æмæ бирæты сæ уазал иунæджы рæстæг барæвдыдта йæ хъармæй.

Мæ зæрдыл æрбалæууыд, мæ саби, ме 'взонджы бонты мын чиныг куыд хæларзæрдæ лымæн уыдис, уый, уæлдай тынгдæр та æрымысыдтæн мæ цард Волгæ æмæ Доны 'хсæн чысыл æфсæнвæндаджы станцæйы.

Станцæ лæууыдис цыбыр кæрдæгæй гæмæх æхгæд сæрвæты, афтид ран, йæ сабырдзинад ын хæлдта æрмæстдæр зымæджы тымыгъы æнкъард зарæг. Станцæйы сæрдзыгон дзынæзтой къогъотæ, бурбурид сæрвæты, худæг æмæ сабыр æхситт кодтой уырытæ, æнтæфæй æмбæрзт арвы æнæуынæрæй зилдх кодтой цъиусуртæ æмæ урс цъиутæ.

Бирæ хатт перронай акæсдзынæ сæрвæтмæ: чысыл обæуттыл, сæ хуыгæмтты раз лæууынц хъулон уырытæ, раст цыма хуыцаумæ кувынц, уыйау, сæ цыргъ бырынчъытыл сæ

цырд раззаг дзæмбытæ сæвæрынц, афтæмæй. Æндæр дзы ничи ис, – улæфыс афтид уæлдæф æмæ зæрдæ фыр æнкъардæй йæхи тæригъæддаг æлхъывд æрбакæны.

Æрмæст иуæй-иу хатт, нывыл конд сыгъдæг зæды хуызæн моладзанау, пыхцылсæр фыййæуттæ сæ фысты рæгъау атæрынц Хуссарæй Цæгатмæ, æмæ быдыры сабыр уæлдæфы айхъуысынд се 'нахуыр хъæртæ:

– Р-ря-о! Р-ря-о!

Æрбадымы дымгæ, станцæйыл айзæры лыстæг тæвд змис, æрбахæссы дудахъты æнкъард хъуыдадт, æхсынæг уырыты æхситт, стæй та бæстæ ног ныссабыр ваййы æмæ цард зыны æнæкарон фынау.

Кæмдæр быдырон æрхыты æмбæхстысты хъазахъхы уæтæртæ; станцæйы фæстæ фондз версты æддæдæр, Волгæмæ 'ввахс, зайгæ кæм ницы кæны, ахæм зæххыл батъæпæн хъæу Пески; уырдыгæй-иу нæм зымæг, фæндæгты мит сыгъдæг кæнынмæ æрбацыди цæрдæг чызджытæ, æхсæв та-иу станцæмæ фæзындысты се 'фсымæртæ æмæ сæ фыдæлтæ, артагæн фæйнæджытæ æмæ вагæттæй дзаума давынмæ.

Уæлдай зындæр цæрæн уыдис сæрдыгон æнтæф æхсæвты, къаннæг уæтты улæфт нæ уыдис, æнуд æмæ къогъотæ фынай кæнын нæ уадзынд; станцæйы æппæт адам-иу рацыдысты перронмæ æмæ, тæригъæдджынтау, легка кодтой алы ран, фыр æнкъардæй кодтой хъаугъа, сæ ком ивæзтытæй, сæ низтæ æмæ сæ хуыссæгхъæлдзæгыл койтæй, се 'дылы фарстытæй мæсты кодтой хъахъхъæнджыты.

Кæртты, фынайæ рацу-бацу гæнджытау, урс дзаумæтты рацу-бацу кæнынц сылгоймæгтæ, бæгъæввадæй, пыхцыл сæртимæ; судзы арт, йæ сæр хуылыдз цъыхырийæ æмбæрзтæй; æнæдымгæ æхсæвты арты фæздæг ссæуы арвмæ фæныкхуыз цæджындзау æмæ нæ суры къогъоты, – уыдон райгуырынц Волгæйы алы фарс чысыл цадты æмæ, мигъы къуымбилтау, æрбатæхынц ардæм, хус сæрвæтмæ адамы фыдæбонæн æмæ сæ мæлæт ссарынмæ.

Æгуыппæг сабырдзинады, дард кæмдæр, раст цыма зæххы бын, уыйау, райгуыры уæззау сыф-сыф, стæй рæзы, станцæйы фæкæны зеланг хъæры бын; зарынц рельсытæ, хъеллау кæнынц цырагътæ; исчи æрдæгфынай сдзуры:

– Аҕтындәсәм әрбацауы...

Сәрвәты кәрон, сау мәйдары цармы йә бырынкь фәсагьта сырх тын, әхсәвы фәхьәдгом кодта әмә зәххыл тугау азгьордта рухсы уымәл стьәлф. Сабыргай әввахсдәр кәнгәйә, тын фәдих әмә зынын байдыдта кәйдәр фыдынд бур дыууә цәсты хуызән, әмә рызти фырмастәй әхсидгә, – станцайы әртә хәдзармә мәләтәй әртхьирән кәнгә, әхсәвы тарәй әрбаласы цавәрдәр мәсты залиг калм. Зоныс әй, уый уәзласән поезд кәй у, фәлә зәрдәйы фәнды уымән әндәр исты уәвын әнхәл, суанг тәссаг дәр уәд, фәлә әндәр исты.

Адәмласән поездтә, станцайы цурты згьоргәйә, әрмәстдәр фидар кодтой, цард әнәзмәлгә кәй у әмә дзы фәсвәд кәй ләууәм, уыцы хьуыды. Поезд әрләууы минуты бәрц, – вагәтты рудзгуытәй, рамкәйә ныв куыд кәса, афтә дәм ракәсдзысты цавәрдәр адәм; мәйдары зынгау, цәхәр акалынц сьлгоймәгты цәстытә, сә цәстфәныкьуылды бәрц мидбылты бахудтәй зәрдәмә бауадзынц хьарм тынтә.

Уасән мәсты әхситт фәкәны әмә поезд йә тәфы мигьы кьуымбилты 'хсән аләсы дарддәр, вагәтты рудзгуыты адәмы цәсгәмттә бынтондәр сә хуыз айвынц, сәхи әппынәдзух иу фарсырдәм ивазгә. Адәймаг уыцы царды змәлдыл тагьд фәцахуыр вәййы; дә цурты алы бон дәр цәуынц уыцы-иу машинисттә, артәндзарджытә, кондуктортә; афтә фәзыны, цымә адәм дәр иууыл иутә вәййынц, – кьогьотау сә кәрәдзийә нал равзардзынә.

Станцайы службә кодта иуәндәс адәймаджы, уыдонәй цыппар–әдбинонтә. Се 'ппәт дәр цыма авджы мидәг цардысты, уыйау сә цард уыдис әргом, се 'ппәт иуы тыххәй зыдтой, цы 'мбәлы, уымәй фылдәр, иу та се 'ппәты тыххәй зыдта, цы йә фәндыд, әмә йә цы нә фәндыд, уый дәр. Иу дзы иннәйы рәзты цыд раст бәгьнәгау, адәймаджы иу гыщыл әфсон куы фәци, уәд-иу фыр әнкьардәй, әгас адәмы раз раргом кодта йе 'ппәт сусәгдзинәдтә, суанг йә чьизи тәригьәдтә дәр әмә-иу сьл кодта фәсмон.

Хьазыдысты кьамтәй, әнауәрдонәй нозтой арахьхь, бирә хатт, нозт әмә әнкьарддзинадәй фәсәлхәр уәвгәйә, сә хьәддаг митәй кәрәдзи кодтой дисы бын.

Иу изәр хъахъхъәнәг Крамаренко, әрыгон рәсугъд музуккаг, – бацыд мазәй сәрдаг, гәмәхсәр әмә хуыцаумә куваг зәронд ләг, егъау әмә мадзура Егоршины фатеры рудзгубты бынмә, – бацыд, йәхи къахәй-къухмә сбәгънәг кодта әмә райдыдта рудзынгәй мидәмә хъәр кәнын:

– Егоршин, рахиз-ма әддәмә, куыз! – Рахиз, дәхи сбәгънәг кән, уадз әмә дә ус фена, кәцы нә хуыздәр у, уый.

Хъазахъхъаг чызг әхсадта гәрзтә, әмә йыл дурын къусы дзаг тәвд дон ракалдта, уый ныууынәргъыдта әмә алыгъд сәрвәтмә, Егоршин та йә усы райдыдта нәмын гайкәтә 'здухән дәгъәләй. Адәм ын сылгоймаджи байстой йә къухәй, горәты рынчындонмә йә арвитынмә хъавыдысты, фәлә сын хъазахъхъаг сылгоймаг нә акуымдта:

– Нә хъәуы, мәхәдәг дән аххосджын, цәмән-иу әм кастән рәвдаугә цәстәнгасәй, – загъта тугәй ахуырст хәцъилты тыхтәй, кәрты хуысгәйә. Йә цъәх цәстытә бынтондәр байгом кодта әмә йә гыцыл әвзагәй стәрдта йә былтә. Әмә дыууә хатты хәрз сабырәй бафарста:

– Тәвд донәй йә тынг басыгътон?

– Ой, әдзәсгом, – сусу-бусу кодтой устытә әмә чызджытә.

Егоршин фатеры дуәрттә йәхиуыл сәхгәдта әмә, сапонәй фынкдоны йә уәрджытыл ләугәйә, куывта хуыцаумә. Адәм әм кастысты рудзынгәй әмә йә әлгъыстой.

Дыккаг бон райсомәй Крамаренко йә куысты мызд райста әнәхъәнәй әмә фистәгәй араст кәдәмдәр Доны 'рдәм; цыдис фәндаджи фәрсты, раст топпы фатау, әмә парады цәуәг салдатау, йә сәр хаста бәрзәндты.

Иу цалдәр боны фәстә та Егоршин дәр аивта әндәр станцәмә.

– Уый дын, ме 'фсымәр, ницы феххуыс кәндзәни, – загъта йын фәндараст кәнгәйә, станцәйы сәрдары хәдивәг Колтунов. – Дәу сыджыты бынмә аивын хъәуы, сагъәс әмә мәстәй сыджыты йеддәмә никәдәм алидззынә!..

Уыцы Петр Иванович Колтунов диссаджи адәймаг уыд... Әдзухдәр әрдәг расыг, дзәнгәда цәгъдәг, уый, әвәццәгән, царды тыххәй бирә цыдәртә иртәста, фәлә йә хъуыдытә

бæстонæй зæгъын нæ зыдта, стæй афтæ зынд, цыма йæ цæмæй æмбæрстайккой, уый йæ нæ фæндыд. Тихалæджы хуызæн, æдзухдæр йæ сырх пыхцылсæр тилгæ кодта æмæ йæ цъæх цæстытæ, сызгъæрин хуыз цæстыхаутæй æмбæрзгæйæ, фарста мах – мæн, станцæйы уæзбарæджы æмæ ме ’мбалы, гуыбыр æмæ тызмæг телеграфист Юдины:

– Кæцы хуыцауæн кусут, лæппутæ, и? Худæг!

Кæнæ-иу йæхæдæг йæхи афарстаид:

– Ау, æз æрмæстдæр, цæмæй мæ кьогъотæ хæрой, уымæн райгуырдтæн?

Мах: æз æмæ телеграфист, арæх зæрдæбынæй ныхас кодтам фидæны тыххæй, уый та-иу ныл худгæ кодта.

– Худæг! Сымах бафæрсут мæн: цы уыздæни дæс азы фæстæ ацы бон æмæ ацы сахат? Æз уын зæгъдзынæн сыгъдæг рæстдзинад: абон цы ис, уæд дæр уый.

– Фондз æмæ ссæдз азы фæстæ та?

– Уæддæр – уымæй уæлдай ницы...

Æз æмæ Юдин Спенсеры кæсын куы байдыдтам, уæд нæм уый байхъуыста æмæ нæ бафарста:

– Англисаг у?

– О.

– Гъемæ уæдæ сайгæ кæны! Англисаг адæймаг рæстдзинад никуы зæгъдзæн.

Æмæ нал байхъуыста Спенсермæ.

Иуæй-иу хатт-иу Колтуновы йæ быны скодта æнæзонд хивæнддзинад: йе ’нгуылдзтæй иу здухын байдыдта йе ’хсыд рихитæ æмæ лыстæг мæстыгæр хъæлæсæй æнувыдæй архайдта «Пан Твардовский» «Фаустæй» хуыздæр фыст у, Тургенев та – бæхтæй пайда кодта, – зæгъгæ, мах баууæндын кæныныл.

Кæнæ-иу, йæ рахиз къух бæрзонд сисгæйæ, хъæр кæнын байдыдта:

– Нæ фысджытæ иууылдæр уырыссæгтæ не сты: Пушкин – араббаджы фырт у, Жуковский – туркаг сылгоймаджы фырт, Лермонтов та англисаг у. Уырыссаг дзы чи у, уыдон та æнæзакъонæй райгуырдысты.

Колтунов уыд сауджыны фырт, Тургайскы областæй, ахуыр кодта Тамбовы семинары.

– Сахуыр кодтон арахъхъ нуазын, – ацыдтæн Казаны университетмæ, – дзырдта уый æмæ йæ фæныкхуыз цæстыгæ æнкъардæй цъæх фæлдæхтысты.

– Ахæм расыг уавæры æрбакодтон профессоры кæрц æмæ банызтон мæ арматурæ! Худæг! Гъемæ мын бауынаффæ кодтой университет ссæрибар кæнын. Ацыдтæн, иу фондз азы фæракæс-бакæс кодтон алы куыстыгæм æмæ æнæнхъæлæджы усджын разындтæн. Уæдæй фæстæмæ мæ хъалы уæрдонæн йæ сæмæн ныссасти!

Йæ ус дзы ахицæн, æмæ лæг баззад йе ’хсæзздзыд бурхил ас адæймагау, сабыр æмæ уæзбын зонд чызгимæ. Йæ фæлурс æнæзмæлгæ цæсгом цыма сызгъæрин цокораты ’хсæн æмбæхсти, афтæ зынд, йæ сау цæстыгæ алцæмæ дæр кодтой зондджын каст, йæ мидбылты худтис тынг стæм хатт. Станцæйы æппæт адæм дæр æй кодтой уæлдай уарзт, цыма йын, авгау, æрхауынаей тарстысты, ахæм, хъавгæ уарзт; нæлгоймæгтæ-иу йæ цуры хыл кодтой сабырдæр, сылгоймæгтæ-иу æй, хорзæн, абарстой сæ сывæллæттыл.

– Кæс-ма, уæртæ Верочкæмæ, куыд сабыр æмæ хæрзаив чызг у...

Йæ фыдæм дзырдта ном æмæ фыдыномæй – «Вера Петровна», уый йæм дардта цыдæр æнæмбаргæ зæрдæ, – цымыдис, стæй дзы цыма тæрсгæ дæр кодта, – уый аууон та æмбæхст уыди знаджы цæстæнгас...

Станцæйы нараг фæндагыл дыууæрдæм раскæф-баскæф кæны фæлварæг локомотив, æрбацауы поезд Дон кæнæ Волгæйæ, Вера Петровна та урс къабайы, сызгъæрин дзыккутимæ сабыргай рацу-бацу кæны рельсытыл; локомотивты ’хсæн, сырх æндахæй цъындаты мидæг змæлынц йæ лыстæг къæхтæ. Уый ацауы æлгъин быдырмаæ, магуыр дидинджыгæ æмбырд кæнынмæ, уырыты фæстæ згъорынмæ, йæ къухы уис, афтæмæй.

Йæ фыд æм станцæйы рудзынгæй кæнæ перронæй дары йæ цæст æмæ, йæ сызгъæрин хуыз цæстыхаутæй йæ рынчын цæстыгæ æрæхгæнгæйæ, ’хсыны йæ рихитæ.

– Фæндагтыл цауын æй куы нæ уадзис, – зæгъгæ йын фæдзурынц.

Фæлæ уый, цыма йын уæлдай нæ уыд, уый дзуапп лæвæрдта:

– Ницы кæны, мæ чызг – йæхи хъахъхъæны...

Бирæ хатт æм кæсдзынæ æмæ быгъдæг зæххыл ацæуы, станцæйæ верст æддæдæр, стæм дидинæг æмæ кæрдæджытыл йæ цæст хæсгæ, æмæ йæ зæрдæмæ къаддæрæй-къаддæр цæуынц йæ фыд, станцæ, адæм, – ацы æнкъард, æрдæгфынæй цард.

Бирæ æхсæвты-иу мæм æрбазгъордта хæлынбыттыры хуызæн кæм зынди, ахæм егъау хъулон кæлмæрзæны сæрæй-къæхты бынмæ тыхтæй æмæ-иу тагъд-тагъд, фæлæ сабырæй, дзырдта:

– Цом, мæ фыд та дзы мæлæтдзаг нуæзт бакодта!

Фелвæстон-иу æй мæ къухы æмæ-иу азгъордтон Колтуновы фатермæ.

Уый-иу донласты хуызæн, цъæх, рæсыд цæсгомимæ ратул-батул кодта пьолыл. Нашатырон спирты цалдæр æртахы-иу ын донимæ йæ хъуыры ауагътам æмæ-иу йе ’муд æрцыди, богтæ кæнын-иу байдыдта, чызг та мæрдон хуызæй, сабыр фарста:

– Мæлæтæй тас ын нæма у?

Стæй-иу æрбадти пьолыл, йæ фыды сæры ’рдыгæй æмæ йын йæ дæрзæг цæсгомыл йæ къухтæ уадзгæйæ, дзырдта:

– Ах, цæй расыгæнаг æнамонд дæ!..

Юдин чызджы иннæтæй уарзта фылдæр æмæ бæллыди:

– Ныр мын мад куы уайд, кæнæ иу æдылыдзæф чызг мæ хуызæн гуыбырмæ моймæ ацæуыныл куы сразы уайд, уæд Верочкайы махицæн хъомыл кæнынмæ ракурин. Колтунов та дзы цы кæны?

Юдин уыд мæсты, дурзæрдæ, æнкъард сагъæстæм здæхт, фæлæ кæмдæр йæ зæрдæйы къуымы бæллыдис хуыздæр цардмæ, адæммæ фæлмæндæр зæрдæ дарынмæ.

Куыд тæригъæд кæнын алкæмæн, – зæгъгæ-иу ныуулафыд бирæ хатт æхсæвыгон, хъахъхъæнгæйæ, исты чиныг-иу куы бакастыстæм æмæ-иу ыл куы ныхас кодтам, уæд. – Куыд тæригъæд кæнын адæмæн!..

Уыцы æнкъарæнтæ æнæпайда хардз кодта расыг æмæ рынчынтæм зылыныл, бинонты загъд сабыр кæныныл, æмæ йе ’мбал телеграфисттæм зæрдæбын писмотæ фыссыныл. Иуæн уынаффæ кодта – ус ракурын, иннæмæн – скрипкайыл цæгъдын,

æртыккаджы та разæнгард кодта Толстойы фæзмæг адæмты кьордмæ цæуыныл.

Æз-иу ыл уый тыххæй чысыл куы бахудтæн, уæд-иу уый цæхгæр дзуапп радта:

– Æмæ уæдæ цы чындæуа? Цы кусæн ис ахæм, кæсэдджы цардæй цæргæйæ?

Мах дыууæ дæр æнæкæрон тынг уарзтам кæсын, дыууæ дæр кастыстæм чингуытæ, зыдæй, æнæфсисæй, æхсæвæй, бонæй, уæгъд рæстæджыты. Чингуытæ нын уыдысты рухсы цъырттау, удæгас цард кæм уыд, уыцы дунемæ, афтид æмæ мард дунейæ.

Фæлæ Дон æмæ Волгæйы астау станцæты цыдæриддæр чингуытæ уыдис, уыдон уайтагъд акастыстæм, гъемæ ныл скодта «æххормаг» рæстæг, – уыцы фыдæбон зоны, æрмæстдæр нæ бæстæйы æдзæрæг рæттты чи цард, æмæ йæ дардыл фæзты æнкъардæй чи марди, уый. Цæмæй цардæуа, уый нæй, – уый та у, мæ цæрæнбоны зындзинадæй цы федтон, уыдонæн сæ тæккæ ахъазгадæр.

Бирæ фæхъеллау кодтам мах хорз чиныг агургæйæ, фæлæ никуы ницы ардтам, Окрейцы романтиæ, зæронд «Нивæ» æмæ æндæр ахæм ницæйаг чингуытæй дарддæр.

Колтунов нæ мæстæй мардта:

– Куыд у, лæппутæ, уæ удтæ исут? Худæг!

Уæд нын иу хатт фæтæригъæд кодта æмæ нын загъта:

– Мæнæн Калачы ис зонгæ, фыссы журнал. Кæд уæ фæнды, уæд æй ракурон?

Мах ын лæгъстæ кæнын байдыдтам, уый ахудт, стæй сразы æмæ цалдæр боны фæстæ адæмласæг поезды кондуктор Колтуновмæ радта пакет æмæ писмо.

– Мæнæ ис, журнал! Сæрыстырæй, йæ пакет æвдисгæ, загъта Колтунов, фæлæ писмо куы бакаст, уæд йæ рихи æхсыдта, йæ алы фарс аракас-бакас кодта, пакет йæ дæларм атыста æмæ йæ цонгæй æнгом æрбалхъывта.

– Цæй-ма, æри йæ ардæм, – ракуырдта дзы Юдин, йæ дынджыр дзыхæй хъæлдзæг, мидбылты худгæйæ.

Колтунов схæцыди йæ уæхсджытыл æмæ стыр хицауы хъæлæсæй зæгъта:

– Баййафдзынæ йæ, ма ’внал!

Юдин дисау фæци æмæ иу къахдзæф фæстæмæ акодта; уыдон хæлæрттæ уыдысты æмæ йæм Колтунов афтæ тызмæг никуы дзырдта.

– Æз æй самал кодтон æмæ йæ кæсгæ дæр фыццаг æз хъуамæ бакæнон. Сымах та фæстæдæр! – бафтыдта ма Колтунов йæ ныхæстыл хус æмæ мæсты хъæлæсæй.

Уымæй мæн дæр бафхæрдта; раздæр-иу кастыстæм хъæрæй, иууылдæр иумæ, кæнæ та-иу касты, уæгъд рæстæг кæмæн уыд, уый. Чиныг-иу алкæддæр дардтам зынгæ ран, телеграфы агъуысты.

– Цы хабар у, – дæ сæр бæрзонд цы систай? – бафарста Юдин, фæлæ йын Колтунов радта ноджыдæр мæстджындæр дзуапп:

– Иуварс адде у, мæн мæ зæрдæйы дзæбæхæн кæсын фæнды, цъыф калын æмæ быцæуы тыххæй нæ, фæлæ. Кæсын хъæуы хинымæр, сымах та тæрхæттæ фæкæнут: афтæ цæуылнæ у, æмæ афтæ цæмæн у! Сфæлмæцыдтæн сæ. Мæн фæнды иунæгæй кæсын, сымах та хайрæджыты амæттаг фæут!

Уый сæхгæдта чиныг йе стъолы лагъзы æмæ куысты фæудмæ немæ нал дзырдта, цыма истæмæй фæтарст, уыйау мæсты ракас-бакас кодта.

Куысты фæстæ сæхимæ куы фæцæйцыд, уæд ын Юдин загъта:

– Куы схуыссай, уæд-иу чиныг уæлæуыл ныууадз, æз бацæудзынæн æмæ йæ рахæсдзынæн.

Уый дзуапп нæ радта, æрмæст чысыл бахудти.

Æмбисæхсæвмæ ’ввахс мын Юдин загъта:

– Цу æмæ рахæсс чиныг, уый, æвæццæгæн, афонмæ хуыррытт кæны.

Бонæй сахат æмæ ’рдæджы бæрц æнæрынцойæ тыхджын къæвда дзæхст кодта зæххы цъар, стæй æхсад арвыл фæзындис æнтæф хур æмæ схъарм кодта зæхх, – ныр быдыры уыдис талынг æмæ, абанайау, æнуд. Сау мигъты астæуты, арф цъæх уæрмытæй æнæбары рухс кодтой сызгъæрин стъалытæ, – уыцы ’хсæв, цыма иууылдæр ахуысдзысты, афтæ зындысты. Мæ размæ гæппытæ кодта хæфс, цыма мын фæндаг амыдта; дард кæмдæр уасыд поезд; донцъиранæй дымгæ скъæфта сабыр зарæг, уый

зарыдис артæндзарæг дзуттаг, – зылынцæст, йæ сырх былты уæлæ кæддæриддæр зындис æнкъард мидбылты худт æмæ йын, æвæццæгæн, йæ саулагъз цæсгомæй ничиуал фæсурдзæн уыцы мидбылты худт. Колтуновы фатеры рудзынгæй калдис бур рухс, хаудта зæхмæ, мæйдары æвдыста рельсыты бын æвæрд чи вæййы, уыцы хъæдты амад æмæ гæдыбæласы лыстæг хæтæл. Тæнæг рудзынг æмбæрзæны астæутты æз федтон Колтуновы, уый бадти стьолы раз, мидæггаг дзаумæтты æмæ ныггуыбыр кодта, йе ’нгуылдзтæ йæ бур сæрыхъуынты аскъæрдта, афтæмæй. Йæ цыргъ æнæдаст роцъо змæлыд, рызти æмæ, йæ дыууæ цонджы астæу цы чиныг лæууыд, уырдам тагъдысты цæссыгтæ, – цырагъы рухсмæ дзæбæх зындысты, кæрæдзи фæдыл куыд тагъдысты уый, – цыма гæххæтты уæлæ уымæл цæфтæ уади, афтæ мæм каст. Адæймаджы кæугæйæ фенын хорз нæу...

Цырагъæй уæлдай ма стьолыл уыд гыццыл дзагхъуаг арахъхы авг æмæ тæбæгъы мидæг цæхджын харбызы карст. Быд къæлæтджыны тымбылтæй хуыссыди чызг, йæ цæсгом уыд дзыккутæй æмбæрзт, зындис æрмæстдæр йæ дзых, дисгæнаæгау, гомæй. Мидæгдæр, уаты къуымы, уыдис талынг, æдде, быдыры куыд талынг уыд, афтæ, уаты рухсдæр хай та уыд сау хохы лæгæты хуызæн.

Колтунов схæцыд йæхиуыл, ракаст рудзынджырдем, йæ къаннаг цæсгом цæссыгты бын зындис ноджы гыццылдæр. Уæртæ чиныг систа цырагъы сæрмæ æмæ хус кæнын райдыдта цæссыгтæ. Чиныг схус кодта, йе ’нгуылдзтæй асгæрста сыф æмæ та йæ тилын байдыдта цырагъы сæрмæ, йæ цæстытæй та æнæвгъау дæләмæ згъорынц цæссыгтæ æмæ сæ уромынц бæзджын рихитæ.

Æз ацыдтæн поезды размæ æмæ загътон Юдинæн:

– Нама бафынæй, нырма кæсы...

– Фосы мыггаг! – хъуыр-хъуыр кодта телеграфист, поезды арасты тыххæй телеграф къуырцкъуырцгæнгæ. – Æрдхорд! Мах иууылдæр æрдхæрдтæ вæййæм, цалынмæ нæ иу фæхъæздыгдæр вæййы, уæдмæ.

Сæуæхсидты размæ та ногæй лæууыдтæн рудзынджы бын æмæ рудзынг æмбæрзæны ’хсæнты кастæн гыццыл бурхил адæймагмæ. Уый, æвæццæгæн, фынай кодта: йæ сæр йæ риуыл

æркьул, къухтæ дыдагътæй лæууыдысты уæрджытыл. Цырагъ ахуыссыд, фæлæ сыгъди сойын цырагъ, сызгъæрин зынджы рухс, стьолыл, авджы 'хсæнты зыны дывæрæй, – арахъхъ нæ фæкъаддæр. Уат æрдæбонæй ноджы фæталындæр ис, чызг къæлæтджыны нал ис, чиныг та æхгæдæй лæууы стьолы тигъыл, рундзыгмæ 'ввахс.

Æз чысылгай аскъуыдтон тæнæг рудзынджы æмбæрзæн, æмæ ма къух скъуыды батъыстон.

Колтунов сонт гæпп фæкодта, æрхуы цырагъдарæн дард фæхаста æмæ ныхъхъæр кодта хъæддаг хъæлæсæй:

– Фесæф! Амардзынæн дæ!

Сойын цырагъ ахуыссыд, фæлæ ма уæддæр æз ауыдтон æнæзонгæ, хуызивд цæсгом, æмæ уайтагъд фæаууон талынджы.

Минуты фæстæ мæм сабыр, фæлæ тызмæг хъæлæсæй радзырдта:

– Кæцы дæ?

– Æз, чиныгмæ 'рбацыдтæн.

– Нæ дын æй ратдзынæн...

Æз ма рудзынджы бын иу минут алæууыдтæн, кастæн быдырма, скæсæнмæ. Уым, мигъты æдде сцæйбырыд хур; сæуæхсидты бур стьæлфы уæлæ хъеллау кодта гыццыл сау барæг; йæ фæстæ та, цъæх мигъы къуымбилтау, бырыдис æнæхъæн фысты дзуг.

Уыдон иууылдæр зындгонд сты, уыдон иууылдæр уыдысты. Куыд хорз у чиныджы кæсын æмæ дæ размæ æндæр цард уынын.

Колтунов нæ цыппар боны бæрц мæстæй мардта чиныгæй; æрбахаста-иу æй станцæмæ, касти дзы иунæгæй, куы-иу ын æй куырдау, уæд та нæ хынджылæг кодта:

– Уæ зонгуытыл слæуут æмæ уын æй ратдзынæн.

Юдин-иу ын æмбарын кодта:

– Сæрхъæн, æрхъуды ма кæн, мах дын цас чингуытæ лæвæрдтам, уый.

– Гъы, æмæ цы?

– Уæд-иу сæ махимæ нæ кастæ?

– Слæуу дæ зонгуытыл!

Уый уыд æзæрдæмæдзæугæ, тæригъæддаг, йæхæдæг дæр

эй, æвæццагæн, æмбæрста, фæлæ уæддæр йæ фыдæнæн, ноджы хивæнддæрæй мæстæй мардта мах. Кæсы æмæ рæстæгæй-рæстæгмæ срацугъы исты:

– Худæг! Федтат, куыд у!

Уыцы ныхæстæй ноджы тынгдæр цымыдис кодтам æмæ бæллыдыстæм чиныгимæ тагъддæр базонгæ уæвынмæ.

Уый махæн афтæ сæнад æмæ суанг йæ чызгмæ дæр, фыды гæсгæ, æндæр зæрдæ дарын байдыдтам. Æмæ-иу нæм нæ уарзон чызг куы ’рбазгъордта, уæд-иу æй узал цæстæнгасимæ аиуварс кодтам, фыдмæ кæд маст æркæсид, – зæгъгæ, ууыл нæ зæрдæ даргæйæ.

Нырма дæр мæ зæрдыл лæууы, чызджы дыууæ сау цæсты, мæн æмæ Юдинмæ цы дисы ’фтгæ каст кодтой, йæ дидинæджы хуызæн сæнт сырх дзых æфхæрд мидбылты худгæ, куыд фестъæлф-фестъæлф кодта, уый.

Колтунов дæр æй федта. Фæлæ-иу уый æрмæстдæр бахудт æмæ йæ къухæй мæсты здыхт кодта йæ рихи.

– Кæсын уæ фæнды, лæппутæ? – фарста-иу нæ, чиныг стъолы лагъзы ’мбæхсгæ. – Æз та уын æй нæ ратдзынæн...

– Ныццавдзынæн æй – æртхъираен кодта Юдин, йæ маст ныхъуыргæ æмæ фæлурсгæнгæ. – Цы, уый зонис: уыцы чиныг мауал райсæм, куы йæ дæтта уæддæр, – ма райсæм! Хорз!

Æз сразы дæн:

– Хорз.

– Дзырд дæттыс?

– Дæттын.

Ныртæккæ уыцы хабар æрымысын худæг у, фæлæ уыцы бонты æз тынг зæрдæбынæй мæт кодтон æмæ тарстæн цæмæйдæр, уымæн æмæ-иу хатгæй-хатт адæймагмæ риуы ахæм æнæуынондзинад рафыхти, æмæ-иу дзы сæр разылд, цæстытæ-иу цæхæртæ акалдтой.

Æгас станцæ дæр федта, мах, æртæ лымæны, кæй фæхыл стæм, иууылдæр федтой, Колтунов нæ куыд хынджылæг кодта, уый, – иууылдæр махмæ цæмæдæр æнхъæлмæ кастысты, æнæдзургæйæ, сæ бахудтытæй, сæ цымыдис цæстæнгасæй нын цыдæр кæнын кодтой.

Уыцы хабар ахицæн бынтон хуымæтæг: райсомæй Колтунов æрбацыдис хъахъхъанынмæ, Юдинмæ баппæрста журнал æмæ загъта:

– Гъа, кæс!..

Телеграфист чиныг тæхгæ-тæхын ацахста æмæ уайтагъддæр, æнæсдзургæйæ, йе ’стыр фындз сæргæндты фæцафта.

Æхсæвы æз Юдинæн хъæрæй кастæн иу ницыгомау радзырд, хорз ус йе ’дылы лæджы куыд ныууагъта æмæ æхсæнады райдайæн куыстмæ куыд ацыд, уый тыххæй, – кастæн æмæ хъуыды кодтон:

– Гъе ууыл куыдта, мыййаг, Колтунов?

Уалынмæ дын йæхæдæг дуарыл сонт гæпп æрбакодта, йæ къухтæй тæрвазыл ныххæцыд æмæ ныхъхъæр кодта:

– Ма бакæсут!

Уый уыд бынтон расыг, йæ къæхтæ йæ быны дыдæгътæ кодтой, йæ сырх, уымæл цæстытæ хъæддаг сырды цæстытау æрттывттой.

– М-ма бакæсут... Ничи ницы ’мбары... Фысгæ чи кæны, уыдон дæр æмæ иннæтæ дæр, иууылдæр...

Йæ къух махмæ даргæйæ, пьолыл йæхи æруагъта æмæ хъæр кодта:

– Ныхъхъус ут!.. Ма бакæсут!..

Дуары цур та, йæ чылдыммæ лæууыдис гыщыл чызг, Вера Петровна, йе уæхсджытыл дæлæмæ чи ’рбырыд, ахæм, уæгъд æппæрст къабайы, бæгъæввадæй, пыхцыл сæрæй, – йæ бур дзыккутæ слæууыдысты уæлæмæ, арты пиллонау, – лæууыдис æмæ уынгæг хъæлæсæй фарста:

– Цæмæн æй бафхæрдтат?

Сæрдыгон æнуд æхсæвы, горæты кæрон иу къуырма фæрсуынджы æз федтон диссаг: иу сылгоймаг стыр кулы астаумæ балæсти æмæ, йæ къæхтæй цъæпп-цъæпп кæнгæйæ, цъыф фæйнæрдæм пырх кодта, гыццыл сывæллæттæ куыд фæхъазынц, афтæ, – цъæпп-цъæпп кодта æмæ, хъым-хъым кæнгæйæ, Фомкæ æмæ дзырд «емкæ» рифмæгонд кæм цыдысты, ахæм æнауаг зарæг кодта.

Бонæй горæтыл рацыдис тæрк къæвда, тыхджын уарыны дæттæй слакъони фæрсуынджы чъизи, æлыг сыджыт. Кул уыдис арф, сылгоймаджы къæхтæ дзы ныгъуылдысты суанг йæ уæрджытæм.

Зарæггæнæг, йæ хъæлæсы уагмæ гæсгæ, уыди расыг. Уый мæнæ кафынæй бафæллад, зæгъгæ, æмæ афтæмæй ахаудта, уæд æнæмæнг цъыфдоны фæхуыдуг уыдаид.

Æз мæ цырыхъхыты хъустыл уæлдæр схæцыдтæн, балагæрстон кулы, кафæгæн йæ къухтыл ныххæцыдтæн æмæ йæ хус ранмæ ракодтон. Фыццаг, æвæццагæн, фæтарстис, – мæ фæстæ рацыдис, æнæдзургæйæ æмæ коммæгæсгæйæ, фæлæ чысыл фæстæдæр йæ тых, йæ бонæй йæ галиу къух уыциу рæмыгъд акодта, мæ риу мын ныццавта æмæ нырдиаг кодта:

– Фæдис!

Æмæ та ногæй фæндфидарæй балæсти кулмæ, мæн дæр йæ фæстæ аласта, афтæмæй.

– Дæлимон, – хъуыр-хъуыр кодта уый. – Нæ цауын! Æнæ дæу дæр фæцæрдзынæн... фæцæр æнæ мæн... Фæдис!

Уалынмæ мæйдары фæзынд æхсæвгæс, æрлæууыд иу фондз санчъехы дарддæр махæй æмæ тызмæгæй бафарста:

– Ам чи хъæлæба кæны?

Æз ын загътон, зæгъгæ, тæрсын, сылгоймаг цъыфы куы фæхуыдуг уа, уымæй æмæ йæ цæмæй раласон, ууыл архайын: æхсæвгæс расыг сылгоймагмæ лыстæг æркасти, йæ дзыхы дзаг ату кодта æмæ бардзырд радта:

– Машкæ – ралæс!

– Нæ мæ фæнды.

– Æз та дын афтæ зæгъын æмæ ралæс.

– Æз та нæ ралæсдзынæн.

– Дæ фæрстæм дын базилдзынæн, æнаккаг, – сабыргай йын загъта æхсæвгæс æмæ хæларзæрдæйæ æнæзивæгæй мемæ ныхас кæнын райдыдта: – уый – ардыгон налат у, Фролихæ, Машкæ. Бапъерос дæм нæй?

Сдымдтам. Сылгоймаг хъæбатырæй кулы рацу-бацу кодта, хъæртæ кæнгæйæ:

– Хицæутгæ! Æз мæхæдæг мæхицæн хицау... – Куы мæ бафæнда – мæхи дæр дзы ныннайдынæн...

– Æз дын бацамондзынæн, найын куыд хъæуы, уый, – бадзырдта йæм хъахъхъæнæг, – зачъеджын, хъæддых зæронд лæг. – Гъе афтæ хъаугъа кæны алы æхсæв дæр. Йæ хæдзары та йын æнæкъах фырт ис...

– Дард цæры?..

– Маринаг у, – загъта æхсæвгæс, мæнæн дзуапп нæ ратгæйæ.

– Сæ хæдзармæ йæ фæхæцца хъæуы, – загътон æз. Æхсæвгæс йæ зачъетыл ныппыррыкк кодта, мæ цæсгоммæ мын æрбакаст тамакойы рухсмæ æмæ иуварс арастис, лæхъир зæххыл уæззаугай цъæпп-цъæпп кæнгæ.

– Кæнгæ йæ! Æрмæст уал ын раздæр йæ хæмхудтæм бакæс.

Сылгоймаг та цъыфы сбадтис æмæ, йæ къухтæй цъыф фæйлаугæйæ, æвирхъау цъæхахст ныккодта хъымхъымгæнгæйæ.

– Цыма де-е-нджы-зы...

Усæй гыццыл дарддæр, сойдзаст цъыф доны, тæмæн кодта арвы тарæй цавæрдæр стыр стъалы. Кулы дон тæппытæ куы абадтис, уæд стъалыйы тæмæн æрбайсæфт. Æз та ногæй балæсыдтæн кулы, сылгоймагæн йæ дæлæрмттыл схæцыдтæн, слæууын æй кодтон, æмæ йæ, мæ уæрджытæй схойгæйæ, быруйы

размæ ракодтон. Нæ мын куымдта, ныууæцани-иу, йæ къухтæ тылдта æмæ хъæр кодта:

– Гъа – цæв мæ, цæв! Ницы кæны, – цæв... Гъы, сырды мыггаг, гъа – цæв!

Быруйы ’нцой йæ слæууын кодтон æмæ йæ бафарстон, кæм цæры, уымæй. Сылгоймаг йæ расыг сæрыл схæцыд, йæ цæстытæ мæм сзылдта, æмæ æз федтон, йæ фындзы рæбын хауд кæй у, йæ фындзæй ма чи аздад, уый хæрдмæ, цæппузырау, кæй ныхъхъил, йæ уæллаг был носæй хæрдмæ ивæзт кæй у, æмæ дзы кæй зынынц йæ лыстæг дæндæгтæ, йæ дымст гыццыл цæсгом та æлгъаг худт кæй кæны, уый.

– Цæй, хорз, цом, – загъта сылгоймаг.

Араст стæм, быру схуыстытæ кæнгæйæ. Йæ хуылыдз юбкайы фæччитæ цæпп-цæпп кодтой мæ къæхтыл.

– Цом, мæ хур, цом, – хъуыр-хъуыр кодта сылгоймаг, цыма æрвонг уыдис, уыйау. – Æз дæ суазæг кæндзынæн... Æз дæ барæвдаудзынæн.

Æрбакодта мæ иу стыр дыууæ уæладзыгон хæдзары кæртмæ. Куырмау хъавгæйæ бацыдис уæрдæтты, боцкъаты, асыччыты, фаст сугты æхсæнты, стæй æрлæууыд, хæдзары бындуры цы уæрмгонд уыдис, уый раз æмæ мын афтæ зæгъы:

– Быргæ.

Лæхъыр къулыл æнцæйттæ кæнгæйæ, сылгоймаджы астау æрбахъæбыс кодтон, йæ фæлвæх буар ын тыххæй уæрдтон, афтæмæй ныххызтæн бырынцъаг асинтыл, ссардтон нымæт æвæрд дуар, байгом æй кодтон æмæ æрлæууыдтæн тар уæрмы къæсæрыл, мæ ныфс дарддæр къахдзæф кæнын нæ хæсгæйæ.

– Мамкæ, – уый ды дæ, – бафарстæуыд сабыр хъæлæсæй талынг уæрмæй.

– Æз дæ-æн...

Æмбыды хъарм тæф æмæ цыдæр писийы смагæй мæ сæр разылд. Спичкæ ссыгъди, иу секунды бæрц ныррухс кодта сывæллоны фæлурс цæсгом æмæ ахуыссыд.

– Уæдæ дæм æндæр чи æрбацаудзæн? – Æ-æз, – дзырдта сылгоймаг, мæныл дыдæгътæ кæнгæйæ.

Ногæй та спичкæ ссыгъди, авджы дзыгъал-мыгъул ссыд, æмæ анахуыр лыстæг къух ссыгъта гыццыл зестын цырагъ.

– О, ма зæрдæлæууæн, – загъта сылгоймаг æмæ, фæцудгæйæ, къуымы ахаудта, – уым агуыри дурын пьолæй зына-нæзына бæрзонддæр, уыдис парахатæй хуыссæнгонд.

Сывæллон, цырагъы рухс хъахъхъæнгæйæ, зылдта фител, кæннод-иу йе ’взаг куы сирвæзтис, уæд-иу авг ала. Йæ гыццыл цæсгом уыдис хъуыддагхуыз, уыдис ын цыргъ фындз, чызджы хуызæн пух былтæ, – йæ цæсгом раст цыма лыстæг кисточкæйæ арæзт уыдис, æмæ æппындæр ничердæм фидыдта, ацы талынг, уымæл уæрмы кæй цæры уый. Цырагъимæ йæ куыст куы фæцис, уæд мæм æрбакастис цыдæрхуызон хъуынджын цæстытæй æмæ ма бафарста: – Расыг у?

Мад та, хуыссæны цæхгæрмæ хуысгæйæ, футт-футт кæнгæйæ, хуыррытт кодта.

– Йæ дзаумæттæ йын раласын хъæуы, – загътон æз.

– Æмæ йын сæ ралас, – загъта лæппу йæ цæстытæ дæлæмæ æруадзгæйæ.

Æстæй йын йæ хуылыдз юбкаетæ ласын куы райдыдтон, уæд ма сабырæй хуыддагхуызæй бафарста:

– Цырагъ хуыссæн акæнон?

– Цæмæн уый та!

Лæппу ницы сдзырдта. Ссады голладжы хуызæн йæ мадимæ архайгæйæ, ма цæст дардтон лæппумæ: уый бадтис пьолыл, рудзынджы бын, бæзджын фæйнаджытæй арæзт асыччы хуылфы, асыккыл уыдис сау дамгъæтæй мыхуыргонд:

Ма бахъыгдар

Т-во Н. Р. и К°.

Цыппæрдигъон рудзынджы фæйнаг лæппуйæн уыдис йæ уæхсчытæм. Къулыл, – цалдæр рæнхъæй нараг тæрхæджытæ, уыдоныл уыдис æвæрд спичкæйы æмæ бапьеросты къоппытæ. Лæппу цы асыччы бадтис, уый фарсмæ ма уыдис ноджыдæр иу асыкк, бур бæзджын гæххæттæй æмбæрзт, стьолы бæсты йын чи уыд, ахæм. Йæ мæллæг къухтæ йæ бæрзæйыл сæвæргæйæ, кастис хæрдмæ рудзынджы тар æвгтæм.

Раластон сылгоймаджы дзаумæттæ, йæ хуылыдз къабатæ йын пецы сæрмæ баппæрстон, къуымы, æлыгæй конд хиæхсæнмæ ма къухтæ ныхсадтон, фындзы кæлмæрзæнæй сæ ныссæрфтон æмæ загътон сывæллонæн:

– Цәй, хәрзәхсәв!

Уый мәм әрбакастис әмә гуыләвзагәй бафарста:

Ныр цырагъ ахуыссын кәнон?

– Куыд дә фәнды, афтә.

– Әмә ды цәугә кәныс, нә хуыссыс ам?

Йә кьухәй йә мадмә ацамонгәйә:

– Уымә.

– Цәмән, – дисгәнгәйә йә әдылы фарст бакодтон.

– Дәхәдәг әй зоныс, – загъта ләппу хуымәтәджы хуызы әмә ма йәхи аивазгәйә бафтыдта:

– Иууылдәр схуыссынц.

Фәкхәмдзәстыг уәвгәйә, алырдәмыты акастән: мәнәй рахизырдәм – фыдынд пецы тәрных, пецы дзыхы раз әнәхсад мигәнәнтә, кьуымы – асыччы фәстә – бәндәны гәппәлтә, әхсыд фәскәутты кәри, сугты лыггәгтә, әхсныфтә әмә донхәссән әфсондзәг.

Мә кьәхты раз адаргьис әмә хуыррытт кодта бур цәсгом сылгоймаг.

– Демә абадон? – бафарстон ләппуйы.

Йә 'рфгуыты бынәй кәсгәйә, мын дзуапп радта:

– Әмә уый ардыгәй райсоммә дәр куы нәуал райхәл уызән.

– Уый мән ницәмән хьәуы.

Йә асыччы раз дзуццәг әрбадтән әмә йын йә мадыл куыд сәмбәлдтән, уый хьазән хуызы радзырдтон.

– Цьыфы сбадтис, әмә цыма донвийәгтәй бәләгь скьәрдта, уыйау йә кьухтәй цьыф фәйлыдта әмә зарыди...

Ләппу йә сәр батылдта әмә, йә мәлләг риу ныхгәйә, әнәбары йә мидбылты бахутд.

– Уымән әмә расыг у. Әрвонгәй уый хьазын уарзы. Гыццыл сывәллонәй хьәуджыдәр нәу...

Ныр ын йә цәстытә рахатыдтон, – әцәгдәр ын уыдис диссаджы даргь әмә бәзджын кьәбәлдзыг цәстыхаутә, суанг ма йә уәлтыфәлтгыл дәр уыдис бәзджын гыццыл хьуынтә. Йә цәсты бынтә дардтой цьәхбын аууон, әмә ножды уый тыххәй фәлурсдәр зындис йә әнәтуг цәсгом, йә фәтән ных

ын æмбæрттой йæ пыхцыл, къæбæлдзыг, бурхил сæрыхъуынтæ. Тынг зын у йæ æнувыд æмæ йæ сабыр цæстæнгас равдисын, – æз тыххæй быхстон уыцы æнахуыр, уæззау цæстæнгас.

– Дæ къæхтæ та цы кæнынц?

– Лæппу архайынын фæцис, йæ хуыскъ къахæй бызгъуыртæ аиуварс кодта, æмæ йын нартхоры хъæды хуызæн цы къах уыдис, ууыл йæ къухæй схæцыд æмæ йæ асыччы тигъыл æрæвæрдта.

– Мæнæ мын цы хуызæн къæхтæ ис. Мæ дыууæ къахы дæр æрдзæй афтæ сты. Нæ цæуынаен сты, нæ цæрынаен...

– Æмæ дын ацы къоппыты та цы ис?

– Сырддон, – дзуапп мын радта лæппу, æмæ йæ къах, лæдзæг исæгау, йæ къухæй сиса, æмæ йæ фæстæмæ асыччы бызгъуырти атыста, стæй зæрдæхæларæй мидбылты бахудгæйæ загъта:

– Фæнды дæ, – уæд дын сæ фенын кæнон? Цæй, уæдæ, дзæбæх сбад. Ды ахæмтæ уынгæ дæр никуы фæкодтай.

Йæ лыстæг, æнахуыр даргъ къухтæй архайгæйæ, йæхи йæ астауы онг сивæзта æмæ тæрхæджытæй къоппытæ радыгай иста æмæ сæ мæнмæ лæвæрдта.

– Кæс, – ма сæ бæйгом кæн, кæннод алидздысты! Дæ хъусыл ма йæ савæр, байхъус æм. Цы у?

– Цыдæр дзы змæлы...

– Гъе, гъе! Уым хæлуарæг бады, æнаккаг! Йæ ном хуыйны барабанæй цæгъдæг. Хинæйдзаг!..

Æмбисонды рæсугъд цæстытæ рæвдауæн æнгасæй бахъæлдзæг сты, йæ цъæх цæсгомыл мидбылты худт фæзынди. Йæ арæхстджын къухтæй тагъд архайгæйæ, къоппытæ тæрхæгæй иста æмæ-иу сæ раздæр йæхи хъусмæ бадардта, стæй та мæ хъусмæ, афтæмæй ныхас кодта хъæлдзæгæй:

– Мæнæ ам та – хъæндил-Анисим, хиппæлой, салдатау. Мæнæ уый та – бындз, чиновник, йæхицæй æнаккагдæр никуы уыздæн! Æнæхъæн бон-изæрмæ йæ гуыв-гуывæй не ’нцайы, алкæимæ дæр хыл кæны, суанг ма мамкæйы дæр йæ дзыккутæй раласы. Уый бындз нæу, фæлæ чиновник у, йæ рудзгуытæ æддæрдæм кæмæн сты, уый, бындзæн йæ хуызæн у æрмæст. Мæнæ уый та сау хъæндил, тынг стыр хицау; ницы йын у, æрмæст расыггæнаг у æмæ æдзæсгом. Бануазы æмæ кæрты бæгънæгæй рабыр-бабыр

фæкæны, хъуынджын, сау куыдзы хуызæн. Мæнæ ам дæр – хъæндил, дядя Никодим, æз æй уынджы рацахстон, – бæлццон у, цæстфæлдахджытæй; цыма аргъуанæн æмбырд кæны, мамкæ йæ хоны – Аслам; уый дæр йæ лымæн у. Уымæн лымæнтæ – цас дæ хъæуы, уыйбæрц дæр, бындзытæй арæхдæр, æнæфындз кæй у, уымæ ма кæс.

– Нæмгæ дæ нæ кæны?

– Уымæй зæгъыс? Цытæ дзурыс! Уый æнæ мæн цæрын куына фæразы. Хæларзæрдæ у, æрмæст расыггæнаг у, æниу нæ уынджы иууылдæр – расыггæнæгтæ сты. Рæсугъд у, хъæлдзæг дæр у... Тынг расыггæнаг у, гауыр! Æз ын фæзæгъын: «Мауал къупп кæн арахъхъ, æдылы, æмæ схъæздыг уай», – уый та кæлкæл кæнын райдайы. Æдылы сылгоймаг! Æнæуый та хорз у, мæнæ хуыссæгæй куы бафсæда, уæд æй фендзынæ.

Уый худтис, зæрдæйы уидæгты чи ахъара, ахæм фæлмæн мидбылты худтæй, æмæ, уыцы сывæллонæн тæригъæд кæнгæйæ, мæн фæндыди афтæ ныббогъ-богъ кæнын, мæ кæуын æнæхъæн горæтыл куыд айхъуыстаид.

Йæ рæсугъд сæр дзой-дзой кодта йæ лыстæг къубалыл, цыма цавæрдæр æнахуыр дидинаг уыдис, уыйау, йæ цæстытæ та тынгæй-тынгдæр æрттывтой æмæ мæ сæхимæ æлвæстой, басæттæн кæмæн нæй, ахæм тыхæй.

Уымæн йæ сабийы, фæлæ æбуалгъ дзæнгæдамаæ хъусгæйæ мæ-иу, рæстæгмæ æрбайрох ис, кæм бадын, уый, стæй та-иу ногæй ауыдтон ахæстоны рудзынг, гыццыл, уынджырдыгæй цыфæй пырх, пецы дуар, фæскъæутты кæри къуымы, дуары раз та бызгъуыртыл – мады буар, бур царвы хуызæн.

– Хорз сыррдон у? – сæрыстырæй мæ бафарста лæппу.

– Тынг хорз.

– Гæлæбутæ мæм нæй, гæлæбутæ æмæ хъæндилтæ.

– Дæ ном та цы хуыйны?

– Ленъкæ.

– Уæдæ ме 'мном дæ.

– Ау? Æмæ ды та цыхуызæн адæймаг дæ?

– Куыд зоныс афтæ. Ницахæм.

– Гъæ, уый ды сайгæ кæныс! Алы адæймаг дæр исты

хуызæн вæййы, æз æй мæхæдæг зонын. Ды хорз адæймаг дæ – хæларзæрдæ.

– Чи зоны.

– Æз дæ уынын! Ды дæр – æнæуæндаг дæ.

– Цæмæн дæн æнæуæндаг?

– Æз æй зонын!

Йæ мидбылты хинайдзаг худт бакодта æмæ ма мæм йæ цæст дæр æрныкъуылдта.

– Уæддæр цæмæн дæн æнæуæндаг?

– Кæсыс, мемæ бадыс, – ды тæрсгæ кæныс æхсæвыгон цæуын!

– Æмæ ныр куы æрбарухс ис...

– Æмæ ацæудзынæ?

– Æз ма дæм ноджыдæр æрбацæудзынæн.

Лæппу мыл нæ баууæндыдис, йæ рæсугъд хъуынджын цæстытæ даргъ цæстыхаутæй æрæмбæрзта, иу гыщыл æнцад абадтис, стæй мæ бафарста:

– Цæмæн?

– Демæ абадон, диссаджы лæппу дæ, æрбацæуон-иу?

– Гъæй кæн! Махмæ иууылдæр цæуынц...

Ныуулаæфгæйæ загъта:

– Фæсайдзынæ.

– Хуыцауыстæн, æрбацæудзынæн!

– Уæдæ-иу – æрбацу. Уæд-иу мæнмæ, мамкæмæ нæ, уый хæйрæджыты хай фæуæд! Цæй æмæ хæларгътæй цæрæм, хорз?

– Хорз.

– Гъе афтæ. Ды стыр кæй дæ, уый ницы кæны. Цал азы дыл цæуы?

– Иу æмæ ссæдзæм.

– Мæныл та мæ дыууадæсæм. Мæнæн æмбæлттæ нæй, æрмæст Катъкæ, донласæджы чызг, æмæ уый та йæ мад нæмгæ кæны, мæнмæ кæй цæуы, уый тыххæй... Ды давæг дæ?

– Нæ. Цæмæн хъуамæ уон давæг?

– Дæ хæмхудтæ æгæр фыдынд сты, мæллæг, дæ фындз давджыты фындзы хуызæн. Махмæ дыууæ давæджы вæййы, иу дзы – Сашкæ, мæстыгæр æмæ æрра, иннæ та – Ванечка, уый у хæларзæрдæ, куыдзы хуызæн. Дæумæ къоппытæ ис?

- Ёрбахæсдзынæн дын.
- Ёрбахæсс. Ёз мамкæйæн нæ зæгъдзынæн, кæй æрбацæудзынæ, уый...
- Цæуылнæ?
- Афтæ. Кæддæриддæр цин фæкæны, дыккаг хатт нæм лæгтæ куы æрбацæуынц, уæд. Гъе, афтæ уарзы лæгты, куыдзы тугæй æхсад, – хъаймæт у йемæ. Мæ мамкæ – худæджы чызг у. Фынндæсæздзыдæй мæ ныййардта æмæ куыд рауад, уый йæхæдæг дæр нæ зоны! Ды – кæд æрбацæудзынæ?
- Райсом изæрæй.
- Изæрмæ уый ныррасыг уыдзæнис. Уæдæ цы кусыс, кæд давгæ нæ кæныс, уæд?
- Бавайраг къуымæл уæй кæнын.
- Ёцæг зæгъыс? Иу авг ма дзы æрбахæсс.
- Ёрбахæсдзынæн! Цæй, æз цæуон.
- Гъæй кæн. Ёрбацæудзынæ?
- Ёнæмæнг.

Уый мæм æрбаивæзта йæ дыууæ даргъ къухы, æз дæр ын сæ мæ дыууæ къухæй нылхъывтон, йæ узал, лыстæг стджытæ йын базмæлын кодтон, æмæ йæм фæстæмæ нал фæкастæн, афтæмæй æддæмæ рабырыдтæн, уыдтæн расыджы хуызæн.

Бон цъæхтæ кодта, æрдæгкалд хæдзæртты уымæл кæрийыл, фæцæйныгъуылгæйæ, тыбар-тыбур кодта сæууон стъалы. Хæдзары къулрæбынæй, чъизи уæрмæй мæм цыппæрдигъон цæстытæй зындысты, расыгæнаджы цæстыты хуызæн, чъизи æмæ змæст чи уыд, уæрмы рудзынджы уыцы æвгтæ. Кæрты дуары раз цыппæрдзæлхыг уæрдоныл парахатæй хуыссыдис иу сырх, хæмхудджын музуккаг, йæ гом къæхтæ фæйнæрдæм аппæрста, йæ хъæбæрхъыс бæзджын зачъетæ хæрдмæ ныхъхъыл сты æмæ сæ йæ урс дæндæгтæ æрттывтой, – афтæ зындыс, цыма музуккаг йæ цæстытæ барæй бацъынд кодта æмæ худтис маргæйдзаг мæлæтхæссæг худтæй, уыйау. Мæ размæ æрбацыдис иу цæгæррагъ зæронд куыдз, фыцгæ донæй чи алæгуын, ахæм, мæ къахмæ мын басмыста æмæ сабыргай стонг ниуд ныккодта, мæ зæрдæ мын йæ тæригъæдæй фæриссын кодта.

Уынгты æхсæв-бонмæ чи ныббæдтис, уыцы култы дæтты тæмæн кодта сæумæрайсомы арвы хуыз – сырхбын æмæ фæлурс

цъæх, – уыцы чызи култы тæмæн æвдыста хъыхъхъаг, зæрдæйы æнæуаг чи кæны, ахæм уæлдай рæсугъддинад.

Дыккаг бон нæ сыхы сывæллæтты бафтыдтон хъæндилтæ æмæ гæлæбутæ ахсыныл, аптечы балхæдтон рæсугъд къоппытæ, афтæмæй араст дæн Ленъкæмæ, айстон ма йын мемæ дыууæ авджы къуымæл, пряниктæ, къафеттытæ æмæ фæлмæн булкæтæ.

Ленъкæ мын мæ хæссинæгтæ айста, тынг дис кæнгæйæ, уæрæх байгом кодта йæ рæсугъд цæстытæ, афтæмæй, – боны рухсмæ йын уыдысты æмбисонды рæсугъд.

– У-ю-й, – сдзырдта ныллæг хъæлæсæй, фæлæ стыр адаймаджы хуызæн, – цас бирæ цыдæртæ æрбампъыхтай! Ды хъæздыг дæ æви цы? Уый куыд у, – хъæздыг, афтæмæй мæгуыр арæзт, стæй афтæ зæгъыс, – давæг нæ дæн? Уый дын къоппытæ, гъе! Ую-юй, – æвналынмæ дæр æвгъау сты, мæ къухтæ æхсад не сты. Уым – цы ис? У-ю-й, – хъæндил куы у! Цыма æрхуыйæ конд у, кæрдæгхуыз дæр у. О, мæнæ, хæйрæг... æмæ куы ралидзой, уæд куы атахой? Куыд нæ, стæй...

Æмæ æваст хъæлдзæгæй фæхъæр кодта:

– Мам! Рахиз-ма, æмæ мын мæ къухтæ цæхс, ракаес-ма, карчы фыд, цы æрбахаста! Уый уыцы лæг у, зноны уон, æхсæвы нæм чи уыдис, дæу чи æрбахæрхæр кодта, уый, иу хатты будкæйы хицауы хуызæн, – адон иууылдæр уый æрбахаста! Амæн дæр йæ ном Ленъкæ хуыйны.

– Арфæ йын ракæн, – айхъуыстон мæ фæстæйæ сабыр, æнахуыр хъæлæс.

Лæппу мын йæ сæрæй цалдæр хатты акуывта:

– Хъæздыг фæу, хъæздыг!

Уæрмы змæлыдис хъуынтæй йемыдзаг бæзджын рыджы мигъ, æмæ тыххæй равзæрстон пецыл сылгоймаджы пехцел сæр, æбуалгъ фыдынд цæсгом, æртгывтой йæ дæндæгтæ, – æнæбары, æнæкæрон мидбылты худтæй худтис.

– Æгас нæм цу!

– Æгас нæм цу, – дыккаг хатт сдзырдта сылгоймаг; йæ фæсус хъæлæс тынг нæ хъуыстис, фæлæ дзырдта хъæрæй æмæ хъæлдзæгæй. Йæ цæстытæ æрдæгцъынд æркодта, афтæмæй мæм кастис, афтæ зындис, цыма мæныл худы.

Ленькæ, мæн ферох кæнгæйæ, æууылдта пряник, цыдæртæ хъуыр-хъуыр кодта, хъавгæйæ кьоппытæ гом кæнгæйæ, – йæ цæстытыхауты ауон йæ рустыл æнцадис æмæ йын йæ цæстыты бынтæ тардæрæй æвдыста.

Чъизи рудзгуйты æвгтæй кастис хур, зæронд лæджи цæсгомы хуызæн тар, лæппуйы бурбын хъуынтæм хаудис фæлмæн рухс, Ленькæйæн йæ хæдоны хъуыр уыдис уæгъд, æмæ мæм зындис, йæ мæнг стджыты бынæй йæ зæрдæ куыд цавта, зына-нæзына-иу йæ буары царм куыд рахæцыдис, йæ дзидзийы кьоппа кæм хъуамæ уыдаид, уыцы ран, уый.

Йæ мад рахызтис пецы сæрæй, хихсæны схуылыдз кодта хисæрфæн, Ленькæмæ бацыд æмæ йын райста йæ галиу къух.

– Алыгъдис, фæлæуу, алыгъдис! – ныхъхъæр кодта лæппу, æмæ йе ’мбæрцæй сызмæлыдис асыччы, йæ быны цы смагæнаг бызгъуыртæ уыдис, уыдон алырдæмыты пырх кæнгæйæ, сыгом кодта йæ цъæх хуыскъ къæхтæ. Сылгоймаг ныххудтис бызгъуырты архайгæйæ, æмæ уый дæр хъæр райдыдта:

– Ерцахс æй!

Йæ мад хъæндилы куы æрцахста, уæд æй йæ армы тъæпæны нывæрдта, йæ æрвхуыз цæстытæй йæм уæндон кæстытæ æркодта, æмæ, цыма йæ рагон зонгæ уыдтæн, уыйау мæм сдзырдта:

– Ахæмтæ бирæ ис!

– Ма йæ амар, – тынг ын ныффæдзæхста йæ фырт. – Мамкæ иу хатт мæ сырдноныл расыгæй сбадтис, æмæ дзы уыйбæрц амардта æмæ!

– Ды та уый рох фæкæн, мæ зæрдæлæууæн.

– Æз сæ ныгæдтон æмæ ныгæдтон...

– Гъемæ дын сæ уый фæстæ мæхæдæг куы фæахстон.

– Фæахстай! Уыдон æрмахуыр уыдысты, ды кæй ныммардай, уыдон, æдылы кьоппа! Чи амæлы, уыдон æз пецы бын ныгæнын, рабырын æмæ сæ баныгæнын, мæ уæлмæрдтæ уым сты... Зоныс, – уыдис мæм иу хæлуарæг, Минкæ, иууылдæр уыдис мамкæйы фыццаг лымæнтæй иуы хуызæн, ахæстоны чи ис, нардгомау, хъæлдзæг...

– О, мæ зæрдæлæууæн хъæбул, – загъта сылгоймаг, йæ сау гыццыл къухы къуымых æнгуылдзтæй, йæ фырты къæбæлдзыг

сæры хуынтæ сæрфгæйæ. Стæй мæн йæ рæмбыныкæдзæй æрбасхуыста, æмæ мæ йæ цæстытæй худгæйæ афарста:

– Хорз лæппу мын нæй? Цы цæстытæ йын ис, и?

– Мæ иу цæст мын айс, мæнæн та къæхтæ ратт, – загъта Ленькæ, йæ мидбылты худтис, хъæндилмæ ракæс-бакæс кодта, афтæмæй.

– Цы хуызæн у... Æфсæйнагæй конд! Ставд. Мам, моладзаны хуызæн у, мæнæ ды асинтæ кæмæн быдтай, – хуыды ма йæ кæныс?

– Куыд нæ ма!

Æмæ мын худгæйæ райдыдта йæ таурагъ:

– Уый нæм иухатт æрбаמידæг иу стыр моладзан æмæ мæ фæрсы: «сбидзынæ, дам, мын фыдцълылыс бæндæнæй асинтæ?» Æз та мæ цард цæрæнбоны дæр никуы фехъуыстон ахæм асинты тыххæй. «Нæ, зæгъын, нæ базондзынæн!» «Æмæ, дам, дæ æз сахуыр кæндзынæн». Райгом кодта йæ пæлæз, æмæ дын, йæ гæлдæрыл ставдгомау бæндæн тыхт, – фидар, æмæ дæргъæй дæргъмæ! Сахуыр мæ кодта. Бийын, бийын, æмæ хуыды кæнын: «Цымæ йæ цæмæн хъæуы? Кæд аргъуан фæкъахынмæ хъавы?»

Ныххудтис, йæ фырты æрбахъæбыс кодта æмæ йын йæ сæр сæрфынтæ райдыдта.

– Æй, хинæйдзæгтæ! Æрбацыдис йе 'мгъуыд афон, æмæ йæ фæрсын: «Зæгъ, кæд æмæ дæ давынæн хъæуы, уæд æз разы нæ дæн!» Уый йæ мидбылты хинæйдзагæй худы: «Нæ, дам, уый мæ сисыл бырынæн хъæуы. Нæ сис стыр æмæ бæрзонд у, мах та тæригъæджын адæм стæм, тæригъæд та цæры сисы иннæ фарс, – бамбæрстай æви нæ?» Уæд æй æз дæр бамбæрстон: уый, цæмæй æхсæвыгон сылгоймæгтæм хуыза, уый тыххæй йæ хъæуы. Цас фæхудтыстæм, цас уыимæ...

– Ды мын худын бирæ уарзыс, – загъта лæппу, ас адæймаджы хъæлæсæй. – Фæлтау самавар куы сæвæрис...

– Æмæ нæм сæкæр куы нæ ис.

– Ацу æмæ балхæн...

– Æмæ нæм æхца дæр нæй.

– Æ, бынхор, расыгæнаг, амæй райс мæнæ...

Лæппу мæнмæ сдзырдта:

– Дæумæ ис æхца?

Æз радтон сылгоймагмæ æхца, уый цырды фестадис, пецай райста тæстытæ, алагонд гыццыл самавар, æмæ, хъымхъымгæнгæйæ, дуары æдде фæцис.

– Мамкæ! – йæ фæстæ ахъæр кодта фырт. – Рудзынг-ма ныссæрф, – ницы мæм дзы зыны! – Сæрæн сылгоймаг у, раст зæгъгæйæ! – дзырдта дарддæр, тæрхæджытыл сасчытæ цы къоппыты уыдысты, уыдон лæмбынæг æвзаргæйæ, – хъæбæр гæххæттæй конд тæрхæджытæ уыдысты синагтæй ауыгъд, уымæл къулы хос зæгæлтыл. – Кусаг у... фæскъаутæ æхсыныл куы райдайы, уæд фæнды дæ уд фелвас, – ахæм рыг фæкалы! Хъæр æм фæкæнын: Мамкæ, ахæсс-ма мæ кæртмæ, кæннод ам ныххуыдуг уыздынæн!» Уый та: бафæраз, дам, кæннод мæнæн æнæ дæу æнкъард уыздæн. Уарзы мæ æндæр ницы! Кусы æмæ зары, зарджытæ иу мины бæрц зоны!

Лæппу фæхъæлдзæг, йæ диссаджы цæстытæ цæхæртæ калдтой, йæ бæзджын æрфгуытыл хæрдмæ схæцыд, афтæмæй фæсус хъæлæсæй ныззарыд:

Мæнæ Оринаæ хуыссæны хуыссы...

Гыццыл ам байхъуыстон æмæ йын загътон:

– Тынг æнæфсарм зараг у.

– Йæ зарджытæ иууылдæр ахæмтæ сты, – фидарæй мын æй бамбарын кодта Ленкæ æмæ æвиппайды сызмæлыдис. – Гъа-а, музыка æрбацыд, цæй-ма, тагъддæр, сис-ма мæ...

Æз ын схæцыдтæн йæ рæуæг стджытыл, цъæх, тæнæг цармæй дзæкъулы мидаг чи уыдис, уыдоныл, уый йæ сæр зыдæй рудзынджы фæтыста æмæ ныхъхъус ис, йæ хуыскъ къæхтæ та æнæбон хъеллау кодтой, къулыл æндзæвгæйæ. Дуармæ мæсты хыллист кодта шарманкæ, цавæрдæр мелодийы бырæгътæ кæнгæйæ, бæзджын хъæлæсæй, цинкалгæйæ, хъæр кодта сывæллон æмæ хырнагау ниудта куыдз, – Ленкæ хъуыста уыцы музыкамæ æмæ сындæггай йæ дæндæгты 'хсæнты лыстæг хъæлæсæй хъырныдта уыцы музыкамæ гæсгæ.

Пъадвалы рыг æрбадтис, гыццыл фæрухсдæрис. Йæ мады хуыссæны сæрмæ ауыгъд уыдис сомы аргъ сахат. Чъизи къулыл, къуылых-къуылых кæнгæйæ, хъеллау кодта къала суарийы йас дзедзыро. Фæйнагыл лæууыдысты æнæхсад мигæнæнтæ,

алцауыл дәр уыдис бәзджын рыдгы таг, уәлдай фылдәр та уыдис, кьуымты цы чьизи хәлуарәджы тынты бызгьуыртә уыдис, уыдоныл. Ленкәйы цәрән бынат зәрдыл ләууын кодта бырәттә калән уәрм. Ацы уәрмән йә алы адлийә дәр зындис әнәуәрдгә әфхәргәйә, мәгуыр царды ахъаззаг фыдынндзинад.

Самавар әнкьардәй сгуым-гуым кодта, шарманкә, цыма уымәй фәтарстис, уыйау фәхьус, кәйдәр фәсус хәәләс ныббогь кодта:

– Сәмпәрчьи!

– Паргъәв мә, – загъта Ленкә, ныуулафгәйә, – атардтой йә...

Әз әй сбадын кодтон асыччы, уый, йә цәсгом әнцъылдтә-гәнгәйә, йә риу йә кьухәй асәрф, асәрф кодта, афтәмәй, хъавгәйә схуыфьд:

– Мә риу ристә кәны, әцәг уәлдәфәй мын бирә уләфын хорз нәу. Хъус-ма, ды искуы хәйрәджыты федтай?

– Нә федтон.

– Әз дәр нә. Әз әхсәв әппынадзух пецы бынмә фәкәсын, цымә нә разыниккой, зәгъгә. Нә разынынц. Хәйрәджытә уәлмәрдты цәрынц, нә?

Әмә дә цәмән хәәуынц?

– Афтә, диссаг мәм кәсы. Әнәнхәәлгәйә дзы иу хәйрәг куы фәзынид, – зәрдәхәлар. Донласәджы Каткә уәрмы федта иу хәйрәджи ләппыны, – фәтарстис дзы! Әз ницәмәй тәрсын цыфәнды тасдзинадәй дәр.

Йә кьәхтә бызгьуыртәй батыхта әмә дарддәр хәәбатырәй ныхас кодта:

– Әз уарзын суанг, фыдфынтә дәр, гье. Иу хатт фыны федтон, бәлас, йә уидәгтә хәрдмә кәмән рәзтысты, ахәм бәлас, – йә сыфтәртә әндзәвыдысты зәххыл, йә уидәгтә та арвмә ивәзтысты. Суанг ма мә буары хид дәр рацис, әмә фыртәссәй райхәал дән. Әндәр хатт та федтон мамкәйы: хуыссы бәгънәгәй, куыдз та йын йә гуыбын хәры, акомдзаг дзы кәны әмә та йә ату кәны. Иу хатт та, – нә хәдзар әваст сызмәлыд әмә уынгты араст, цәуы әмә йә рудзгуытәй әмә йә

дуэрттæй гуыпп-гуыпп кæны, йæ фæстæ та згъоры чиновничы гæды...

Æргъæвсагау йæ цыргъ уæхсджытæ базмæлын кодта, райста къафетт, райхæлдта йын йæ хулон гæххæтт, биноныг æй ныллæгъз кодта æмæ йæ рудзынджы тæрхæгыл сæвæрдта.

– Æз ацы гæххæттытæй дзæбæх истытæ сараздзынæн. Кæнæ та сæ – Катъкæйæн балæвар кæндзынæн. Уый дæр уарзы хæртæ: авджы сæстытæ, дурыны сæстытæ, гæххæттытæ æмæ алцыдæр. Байхъус-ма: хъæндилмæ дзæбæх хæринагæй базил, уæд бæхы йас суыздæн?

Бæлвырд уыдис, уыцы хъуыддаг æй кæй уырны, уый; æз ын дзуапп радтон:

– Кæд æмæ йæ дзæбæх хæссай, уæд сырæздæн!

– Уæдæ нæ! – хъæлдзæгæй фæхъæр кодта лæппу. – Мамкæйы æрра та худгæ фæкæны!

Æмæ йæ ныхасмæ бафтыдта æнæфсæрмаей, сылгоймаджы æфхæрæн ныхас.

– Æдылы у уый! Уæд гæды та тагъддæр ауыдзæнис бæхы йас, дзæбæх æм куы зилай, уæд – раст нæу?

– Уæдæ цы? Ис гæнæн!

Эх, хæринаг мæм нæй! Цæй хорз хъуыддаг уайд!

Лæппу ныззыр-зыр кодта, арф хъуыды кæнгæйæ, йæ къухæй йæ риу тынг æрбалхъывта, афтæмæй.

– Бындзытæ тæхиккой куыдзы йæстæй! Хъæндилтыл та уайд дуртæ ласæн, – кæд æмæ бæхы йас уайд, уæд хъуамæ тыхджын уа! Раст нæу?

– Æцæг сын рихитæ ис уыдонæн...

– Рихитæ сæ нæ бахъыгдардзысты, бозиты бæсты сын уыдзысты! Кæнæ дын фæхилы хæлуарæг, диссаджы стыр хæлуарæг – хъуамæ гæдыйы лæппынаей стыр дæр ма уа, кæннод – тæрсæны хуызæн уыдзæнис! Къæхтæ мыл нæй, æз кусин æмæ мæ сырдонмæ базилин. Сæудæджер кæнин, стæй мамкæйæн тыгъд быдыры хæдзар балхæнин. Ды искуы тыгъд быдыры уыдтæ?

– Уæдæ куыд, уыдтæн!

– Радзур-ма, цы хуызæн у, уый.

Æз ын райдыттон дзурын быдырты, уыгæрдæнты тыххæй.

Уый мæм хъуыста лæмбынæг, ныхасгæнгæйæ мæ нæ хъыгдардта, афтæмæй, йæ цæстыхаутæ йын-иу йæ цæстытæ æрæмбæрзтой, йæ гыццыл дзых та-иу сабыргай байгом кодта, цыма фæцаей фынаей кодта, афтæ. Уый уынгæйæ, æз ныхас кодтон сабырдæрæй, фæлæ йæ мад фæзындис фыцгæ самаваримæ, йæ дæлармæй зындис гæххæттын дзæкъул, йæ ронаей – авджы дзаг уырыссаг арахъхъ.

– Мæнæ гъе, æз дæр!

– Хорз арæхсыс, – ныуулафыд лæппу, йæ цæстытæ уæрæх байгом кодта, афтæмæй. – Ницы дзы ис, æрмæст кæрдæг æмæ дидинджытæ. Мамкæ, уæрдон куы ссарис, æмæ мæ тыгъд быдырмæ куы аласис, кæннод ныххæдмæл уыздынæн æмæ йæ æппындæр никуы фендзынæн. Куызды тугæй æхсад дæ, мамкæ, æцагæй! – æнкъард æмæ æфхæрд хуызæй фæцис йæ ныхас.

Мад ын рæвдыд ныхасæй бауынаффæ кодта:

– Ды та загъд ма кæн, нæ хъæуы! Ды нырма гыццыл дæ...

– «Загъд ма кæн!» Дæуæн цы у, кæдæм дæ фæнды, уырдаем цæуыс, куыздæй уæлдай нæ дæ. Ды амондджын дæ... – Хъус-ма, – сдзырдта мæнмæ, – уый хуыцау сарæзта быдырты?

– Æвæццагæн.

– Цæмæн?

– Цæмæй дзы адæм тезгъо кæной, уый тыххæй. Сыгъдæг тыгъд быдыр! – загъта лæппу, ныхъхъуыдыгæнгæйæ, йæ мидбылты бахудт æмæ ныуулафыд. – Æз уырдаем аласин мæ сыррдон, æмæ сеппæты дæр ауадзин, – тезгъо кæнут, хæдзары царджытæ! Уæдæмæ æрбайхъус! Хуыцауы кæм аразынц, хуыцауаразæны?

Йæ мад ныхъхъыллист кодта æмæ худæгæй атылдис, – хуыссæныл ахыл æмæ, йæ къæхтæ тилгæйæ, хъыллист кодта.

– О, хуыцау та дын цы зæгъон, гъе, уæ мæ зæрдæлаууæн! Хуыцау... исты... хуыцаусараджытæ... Ой, мæ худæджы лæппу, диссæгтæ...

Ленькæ йæм рæвдауæн цæстæнгасæй æмæ мидбылты бахудгæйæ бакаст, фæлæ æвзæр ралгъыста.

– Къæцæлтæ кæны, цыма гыццыл у, уыйау! Кæл-кæл кæнын уарзы..

Æмæ та ноджыдæр ралгъыста.

– Уадз æмæ худа, – загътон ын æз. – Уый дæумæ хъыг хъуамæ ма кæса!

– Нæ, хъыг мæм нæ кæсы, – сразы ис Ленъкæ. – Æз æм мæсты кæд фæкæнын, æмæ рудзынг куына фехсы; лæгъстæ йын кæнын райдайын: «Цæхс-ма рудзынг, кæннод мæм рухсы цъыртт никуыщæй цæуы», уымæй та иууылдæр рох кæны...

Сылгоймаг худгæ-худын æхсадта цай цымæн агуывзæтæ, йæ æрвхуыз цæст мæнмæ æрныкъул-æрныкъул кæнгæйæ, æмæ дзырдта:

– Хорз зæрдæлаууæн мын ис?

Уый куына уайд, уæд мæхи доны раджы ныппæрстаин, хуыцауы ардыстæн! Мæхи ныххурх кодтаин...

Уыцы ныхæстæ кодта мидбылты худгæйæ.

Уалынмæ дын мæ Ленъкæ афарста:

– Ды æдылы дæ?

– Нæ зонын. Æмæ цы?

– Мамкæ загъта – æдылы, дам, дæ!

– Ома æз – цæмæн загътон афтæ? – фæхъæр кодта сылгоймаг, æппындæр нæ фефсæрмы ис, афтæмæй. – Уынгæй расыг усы æрбакодта, схуыссын æй кодта, йæхæдæг ацыд, гъе марадз! Æз æй æвзæрæн нæ загътон. Ды та уайтагъд дзырдтæ хæссынмæ фæдæ, у – цы хуызæн дæ, цы...

Уый дæр дзырдта сывæллоны хуызæн, йæ ныхасмæ гæсгæ афтæ зындис, цыма гыццыл чызг уыдис, уыйау. Æниу йæ цæстытæ дæр, сывæллоны цæстытау, сыгъдæг уыдысты, – æмæ ма ноджы фыдынндæр зындис йæ æнæфындз цæсгом, хæрдмæ йын цы был хæцыдис, уымæ æмæ йæ гом дæндагтимæ.

Цыдæр æбуалгъ æмæ хъæлдзæг худтæй худтис.

– Цæйут, цай бацымæм, – загъта сылгоймаг хъæлдзæгæй.

Самавар лаууыдис Ленъкæйы фарсмæ асыккыл, фыдуагхуыз тæфы сыг самавары æнцъылдтæ сæры бынæй æддæмæ тыдта, æмæ Ленъкæйы уæхскыл æндæвæйд. Ленъкæ-иу æм йæ гыццыл къух бадардта, æмæ-иу йæ армы тъæпæн куы суымæл, уæд-иу æй йæ сæры хъуынтыл асæрфта.

– Сдынджыр уыдзынæн, – дзырдта Ленъкæ, – мамкæ мын сараздæн чысыл уæрдон, æмæ уынгты мæгуыргур зилдзынæн.

Æрæмбырд кæндзынæн æмæ сыгъдæг тыгъд быдырмæ абырдзынæн.

– Ох-ох, – ныуулафыд йæ мад æмæ уайтагъд сындæггай ныххудт. – Дзæнæтау æм кæсы быдыр мæ зынаргъмæ! Уым та – лагерта, тыхгæнджытæ, салдæттæ æмæ расыг лæгтæ.

– Сайыс, – баурæдта йæ Ленъкæ, йæ æрфгуытæ нылхынцъ кодта, афтæмæй. – Бафæрс-ма уæдæ мæнæ, цы хуызæн у, уый, йæхæдæг æй куы федта.

– Æмæ йæ æз нæ федтон?

– Расыгæй!

Быцæу кæнын райдыдтой, сывæллæттау, сæ дзырд кæрæдзиуыл нæ бадт, афтæмæй.

Æддейы та уыдис хъарм изæр, сырхбын арвыл, æнæзмæлгæйæ, лæууыдис тар мигъы цъупп. Уæрмгонды талынг кæнын райдыдта.

Лæппу бацымдта иу кружка цай, рахид ис, мæнмæ æрбакаст, стæй йæ мадмæ, æмæ загъта:

– Хæрдæй дæр бафсæстæн, цайæ дæр, суанг ма мæ хуыссæг дæр æрцахста, хуыцауыстæн...

– Гъемæ бафынæй у, – бауынаффæ йын кодта мад.

– Уый та – ацæудзæн! Ды ацæудзынæ?

– Ма тæрс, æз æй нæ ауадздзынæн, – загъта сылгоймаг, мæн йæ уæрагæй æрбасхойгæйæ.

– Ма ацу, – алагъстæ мын кодта Ленъкæ, йæ цæстытæ æрæхгæдта, йæ уæнгтæ æхсызгон ивæзт акодта, афтæмæй йæ асыччы ныххаудта. Стæй æваст йæ сæрыл схæцыд æмæ бустæй йæ мадмæ сдзырдта:

– Ды мæнæ гъамæ моймæ куы ацæуис, æмæ аргъаугæ дæр куы скæнис, иннæ устытау, – кæннод дзæгъæлы легка кæныс, кæимæ фæнды уæд... Æрмæст дæ нæмынц... ацы лæг та хæларзæрдæ у...

– Бафынæй у, æнцæд, – сабыргай загъта сылгоймаг, цайы блюдамæ æргуыбыр кæнгæйæ.

– Уый хъæздыг у...

Иу минуты бæрц сылгоймаг бадтис æнæдзургайæ, æнаæраехст былтæй блюдайæ цай хуыппытæ кодта, афтæмæй, стæй мын уæд загъта, цыма йын рагон зонгæ уыдтæн, уыйау:

– Гье, уæдæ афтæтæ, гье, цæрæм сындæггай, æз æмæ Ленъкæ, æндæр ничи. Кæрты адæм мæм хæцгæ фæкæнынц, æнæуаг, дам, дæ! Æмæ цы? Кæмæй фæфсæрмы уон, ахæм ничи ис. Æниу æй дæхæдæг уыныс, æрбакæсгæйæ цы хуызæн фыдынд дæн уый?

Алчи дæр уайтагъд фены, цæмæн бæззын уый. Афтæ. Бафынæй ис мæ хъæбул, мæ зæрдæдарæн, хорз сывæллон мын нæу?

– О. Тынг!

– Не ’фсæджы йæ уындæй. Æмбаргæ сывæллон нæу?

– Зонджын.

– Уый зæгъай! Йæ фыд æлдар уыдис, зæронд лæг; мæнæ, куыд сæ хонынц? Кантортæ сын ваййы, – ох! Гæххæттытæ фæфыссынц?

– Нотариус?

– О, о! Дзæбæх зæронд лæг уыдис... Рæвдауаг. Уарзта мæ, æз æм горничнæйæ куыстон.

Бызгъуыртæй æрæмбæрзта йæ фырты гом зæнгтæ, йæ тар нывæрзæн ын сдзæбæх кодта æмæ дарддæр ныхас кодта æнæзæрдæрисгæйæ:

– Æвиппайды амардис. Уый уыдис æхсæвыгон, æз куыддæр уымæй ацыдтæн, афтæ пьолыл йæ гуыпп фæцыдис, – æмæ дын уый йæ цард! Ды къуымæл уæй кæныс?

– О, къуымæл.

– Дæхи къуымæл?

– Хицауы.

Уый мæм хæстæгдæр æрбабадтис æмæ мын дзуры:

– Ды мыл, лæппу, зынарвæссон ма кæн, ныр æз хæцгæ низæй нал дæн рынчын, кæй фæнды дæр бафæрс нæ уынджы, иууылдæр æй зонынц!

– Æз зынарвæссон нæ дæн.

Мæ уæрджытыл мын йæ гыццыл къух æрæвæрдта, – йæ æнгуылдзты царм уыдис ихсыд, йæ ныхтæ та сæстытæ, æмæ дарддæр фæлмæн ныхас кодта:

– Стыр бузныг дæ дæн Ленъкæйы тыххæй, абон ын бæрæг-бон у. Хорз бакодтай уымæй...

– Цæуын мæ хъæуы, – загътон æз.

- Кæдæм? – дисгæнгæйæ мæ бафарста сылгоймаг.
- Хъуыддаг мæ ис.
- Ныллæуу!
- Нæй мын гæнæн...

Уый йæ лæппумæ бакаст, стæй рудзынгмæ, арвмæ æмæ сабыргай сдзырдта:

– Уæдæмæ баззай. Æз мæ цæсгом кæлмæрзæнæй бамбæрздзынæн... Фæнды мæ, мæ фырты дзæбæхтæ дын истæмæй куы бафидин... Æз бамбæрздзынæн мæхи, и?

Уый кодта æнæмæнгдæр адæймаджы ныхас, – фæлмæн æмæ зæрдæбынæй. Йæ цæстытæ æвирхæу фыдынд цæсгомыл худтысты мæгуыры цæстытау нæ, фæлæ йæ хæс бафидын йæ бон кæмæн у, ахæм хъæздыг адæймаджы цæстытау.

– Мамкæ, – æваст фæхъæр кодта лæппу, фестæлфыд æмæ йæхиуыл схæцыд, – æрбабырынц! Мамкæ... Рацу...

– Йæ фыны федта, – загъта мæнæн, йæ лæппумæ æргуыбыр кæнгæйæ.

Æз рацыдтæн уынгмæ æмæ, хъуыдыты аныгъуылгæйæ, æрлæууыдтæн, – уæрмы гом рудзынгæй уынгмæ, хъым-хъым кæнгæйæ, хъуыстис хъæлдзæг зарæг, мад фынай кодта йæ фырты, æнахуыр ныхæстæ бæлвырдæй дзургæйæ:

- Æрцæудзысты Страсти-Мордасти,
- Ох, фыдбылыз, ох, фыдбылыз!
- Æрхæсдзысты уыдон Фыдбонтæ,
- Аскъуындзысты зæрдæ фæрчутæй!
- Ох, фыдбылыз, ох, фыдбылыз!
- Мах кæм бамбæхсдзыстæм уæд?

Æз тагъд-тагъд рацыдтæн кæртæй, цæмæй ма ныббогъ-богъ кодтаин, уый тыххæй, æмæ мæ дæндагтæ кæрæдзиуыл нындагъдысты.

Дыккаг вариант

Архайджытæ:

В а с с æ Б о р и с о в н æ – 42-аздыд, уындæй æрыгондæр хуыз.

С е р г е й П е т р о в и ч – 60-аздыд, уыдис капитан, ленк кодта Сау денджызы, уый фæстæ куыста цæугæ дæтты науты.

П р о х о р Б о р и с о в и ч Х р а п о в – 57-аздыд, Вассæйы æфсымæр.

Л ю д м и л æ – 16-аздыд }
Н а т а л ь я – 18-аздыд } Вассæйы чызджытæ.

Р а ш е л ь – чындз, иу 30-аздыд.

А н н æ О н о ш е н к о в а – 30-аздыд, Вассæйы секретарь æмæ дзырдхæссæг.

М е л ь н и к о в – Окруджы тæрхондоны уæнг.

Е в г е н и й – йæ фырг.

Г у р и С а б ы р о н – науты сæргълаууæг.

Л и з æ }
П о л я } – фæсдзæуин чызджытæ.

П я т е р к и н – иу 27–30-аздыд, раздæр салдат æмæ доны науты матрос чи уыдис, ахæм, йæ сæрыл бæзджын, хъæбæрхъис хъуынтæ; хæрззылд зачъетæ.

ФЫЦЦАГ АКТ

Стыр уат, хэдзари иу кьюым; Вассæ ам фæцардис 10 азы бæрц, æмæ боны фылдæр хай арвиты ам. Стыр кусæн стьол, йæ размæ рог кресло хъæбæр бадæнимæ, æнæсудзгæ скъапп, кьюлыл Волгæйы сæйраг æмæ æхсæйнаг кæлæны картæ Рыбинскæй Казаны онг – дынджыраей æмæ тынг ахуырстытæй; картæйы бынмæ фæтæн тьахтин гауызæй æмбæрзтæй, йæ уæлæ бирæ базтæ; уаты астæу чысыл овалон стьол, сæ къæлæттæ бæрзонд кæмæн сты, ахæм бандæттæ, дывæр авгæй æвæрд дуæрттæ цæхæрадоны 'рдæм терассæмæ, дыууæ рудзынджы – уыдон дæр цæхæрадоны 'рдæм. Сæракаей астæрдджын дынджыр кресло, рудзгуыты тæрхæгтыл – герань, дыууæ рудзынджы астæу пьолыл чысыл мигæнæны лавр бæлас. Чысыл тæрхæг, йæ уæлæ – æвзист гоцьоби, ноджы ахæм æвзист донытылд куыситæ. Тьахтины цур дуар хуыссæн уатмæ, стьолы размæ дуар иннæ уæттæм. Райсом раджы. Мартыйы фæстаг бонты хур уатмæ хъæлдзæг рухс хæссы дуар æмæ рудзгуытæй. Иудзырдæй, уат у тынг уæрæх, рухс æмæ райдзаст.

Æрбацауынц Вассæ, Сабырон

В а с с æ. Æртæ сомы æмæ æрдæг мин путы тыххæй – капеччы æртын фондз сæдæйæмхайы иу путæй, уый, æнæмæнг, товарон-пассажирон науты грузчиктæн чысылгомау мызд у – уæргътæ хæссын сæ фæхъæуы ссæдзгай сардзинтæ æмæ ноджы дарддæр. Астæуккаг нымадæй иу суткæ бакусынц иу сом, хæргæ та бирæ кæнынц, уый дæр æнæ фыдызгъæл – уый цæй цард у. Гъе уымæ куы æрдарис дæ хъус, газетмæ статья ныффыссын куы бафæдзæхсис, грузчиктимæ чи аныхас кæнид, ахæм лæг ссарын хъæуы. Ссардзынæ ахæм лæг?

С а б ы р о н (*хъæлдзæгæй*). Ссардзыстæм.

В а с с æ. Афтæ, гъе! Стыр наутæ кæмæ ис, уыдон æрылхивын хъæуы, мах хæдзарад та чысыл у, нæ груз дæр – къаннæг; махæн сæ нæхи матростæ фæхæссынц наутæй пристæнмæ, грузчиктæй стæм хатт фæпайда кæнæм, дæхæдæг куыд зоныс, афтæ.

С а б ы р о н. Уый бынтон афтæ нæу. Матростæн мин путæй дыууæ сомы – чысыл у!

В а с с æ. Æмæ сын фылдæр та цæй тыххæй фидæм уæд? Афтæ куы бакæнис, цæмæй «Кавказ æмæ Меркурий» стæй иннæ наутæ мин путы аргъ фондз сомы онг куы схæццæ кæниккой, уæд нæ чысыл наутæ фылдæр кусын байдаиккой, æмæ уæд мах дæр бафтаудзыстæм матростæн. Афтæ, гъе! Бахатыр кæн, ацы фыстаг дын æз æвзæрыл нымайын.

С а б ы р о н (*йæхи нынхъырдатæ кодта*). Зоныс, Вассæ Борисовнæ...

В а с с æ. Уый бæсты куы баныхас кæнис дурынгæнджытимæ, чысыл куыройы хицауттимæ, иудзырдæй – æрмгуыстгæнджытимæ, истæмæй сæм куы фæкæсис, сæ грузтæ махмæ куыд дæттой, афтæ, уæд уый пайдайы хъуыддаг уайд...

С а б ы р о н (*сæрыстырæй*). Фарон нын хорз бантысти, не 'фтиаг егъау уыдис!

В а с с æ. Уый циу, уый, иудадзыгдæр хорз æмæ хорз? Хъуамæ ноджы хуыздæр уа, уый йеддæмæ æнкъард у иудадзыг хорзæй цæрын. Цæй, æнæниз уал у! Хъуыддæгтæ мæм æнхъæлмæ кæсынц.

С а б ы р о н (*æнæсдзургæйæ акуывта æмæ ацыд*).

В а с с æ (*цæмæдæр байхъусгæйæ*). Анютæ!

Аннæ æрбацыд.

В а с с æ. Гъа-ма, мæнæ, йæ къопи йын сис, цырд! Гури хъуыр-хъуыр кæны?

А н н æ. О, разы нæу.

В а с с æ. Цы загъта?

А н н æ. Нæ йæ бамбæрстон. Цыдæртæ дзырдта консерватизмы тыххæй.

В а с с æ. Кæй зæгъын æй хъæуы. Социалист у, зоныс! Социализм та уымæн, Прохорæн хуыцау куыд у, уымæй уæлдай нæу: акувы йын, афтæ кæй сахуыр ис, уымæ гæсгæ, зæрдæйæ та йыл æууæндгæ нæ кæны. Йæ дзæгъæл дзæнгæдайыл ын ма æууæнд... Знон цæуыл ныхас кодтат?

А н н æ. Дзырдта мын, немыцаг социалисттæ сæ къаролимæ куыд æмгуыст кæнынц, уый тыххæй.

В а с с æ. Дæхимæ кæс, дæ гуыбын дын куы нæ байдзаг кæнид йæ социализмæй.

А н н æ. Нæ, æз фæлтæрд дæн уыцы хъуыддагыл. Наталья Сергеевнаы фæстæ зилдур кæны.

В а с с æ. Зонын æй. Фæлæ Наткæ æдылы нæу.

А н н æ. Людочкайыл дæр...

В а с с æ. Кæсыс æм, йæ зæрдæ куыд парахат у! (*Телефон сдзинг-дзинг кодта*). О, æз. Табуафси. Æнхæлмæ дæм кæсын. Уый нæ фатерыбадæг Мельников у (*Аннаейы йæ къухы змæлдæй арвыста. Стъолы цур лæууы хъуыды кæнгæйæ, гæххæттытæ змæнты æмæ дзаумæтты равæр-бавæр кæны, размæ ракаæсгæйæ, йæхи фæтар кæны*).

М е л ь н и к о в (*Аннаейы уатæй*). Дæ райсом хорз уа, ме стыр зынаргъ.

В а с с æ. Бузныг. Дуар æрбассон. Сбад. Цы ис ногæй?

М е л ь н и к о в. Хабæртгæ хорз не 'сты. Рагагъоммæйы слест фæци, хъуыддаг прокурормæ бацыд. Слестгæнæг сом ард хæры, цас гæнæн уыд, уыйбæрц, дам, æй фæлæмæгъдæр кодтон.

В а с с æ. Æртæ мины тыххæй хъуыддаг бынтон сисын дæр йæ бон бæргæ уыдис.

М е л ь н и к о в. Уый гæнæн нæ уыдис. Æз кастæн уыцы кæлæнгæнæг усы бавдыстытæ, раст æй цыма тæригъæдтæй фарстæуыдис, бынтон раргом кодта хъуыддаг.

В а с с æ. Уæдæ тæрхон уыдзæн?

М е л ь н и к о в. Æнæмæнг.

В а с с æ. Накъазан та йын цы хъуамæ уа?

М е л ь н и к о в. Чи зоны, каторгæйы куыст.

В а с с æ. Куыд хуыйны уый сымахмæ?

М е л ь н и к о в. Цæмæй зæгъыс?

В а с с æ. Мæнæ уыцы саби чызджытимæ хынджылаг кæнын?

М е л ь н и к о в. Тыхми.

В а с с æ. Йæ ном дæр цыдæр æнахъинон... къæмдзыгау! Дарддæр цы уыдзæн?

М е л ь н и к о в. Прокурор сараздæн зылынгæнæн акт, акт ратдзысты аххосджынмæ, æрцахсдзысты йæ.

В а с с æ. Æртæйы дæр? Стæй амидингæнæг усы дæр?

М е л ь н и к о в. Афтæ.

В а с с æ. Прокуроры бон ма у... хъуыддаг фæлæмæгъдæр кæнын?

М е л ь н и к о в. Прокуроры бон у. Фæлæ махон стыр карьерамæ тындзы æмæ куы нæ бауæнда. Уæвгæ хъус-хъус дзурынц, иннæ ахходжынтæ, дам, хъуыддаг фæлæмæгъдæр кæныныл архайынц.

В а с с æ. А-гъа! Цæй-ма, уæдæ, бафæлварæм мах дæр. Бацархай, курын дæ. Прокуроримæ баныхас кæн, бафидау, хъуыддаг куыд нæ стынг кæна, афтæ. Мæн уыцы хъуыддаг баныгæнын хъæуы, бынтон баныгæнын! Мæнæн чызджытæ ис.

М е л ь н и к о в. Вассæ Борисовнæ, кæд дын цыфæнды стыр аргъ кæнын æмæ иттæг буц дæн дæ дзæбæх цæстæнгасæй, уæддæр...

В а с с æ. Цыбырдæр! Дзæбæхдзинаедты тыххæй дзурдыстæм фæстæдæр, кæд ацы хъуыддаг сабырæй æмæ дзæбæхæй ахицæн кæнæм, уæд. Архай.

М е л ь н и к о в. Æз ницы зæрдæдаргæ дæн... Мæ бон нæу.

В а с с æ. Дæ зæрдыл дар, æз ацы хъуыддаджы тыххæй æхцайыл нæ бацауæрддзынæн. Дæ бон куы бауа – дæ вексылтæ дын фæстæмæ ратдзынæн. Бафтаудзынæн ма иу мин æмæ æрдæг. Уый дын фондз. Фаг у?

М е л ь н и к о в. О, фæлæ... уæддæр æз...

В а с с æ. Ды та – ныфсджындæрæй!

М е л ь н и к о в. Хуыздæр уайд, дæхæдæг...

В а с с æ. Уæдæ, йæ тъæнгтыл уал хæцæд прокурор, цалынмæ йын æз лæгъстæ кæнон. Фидыныл разы дæн, лæгъстæ кæныныл – нæ! Стæй æз тызмæг адæймаг дæн, хивæнд. Æз ницы сараздзынæн. Ды, ды тæккæ абон, табуафси! Уый фæстæ мæм телефонæй фæдзурдынаæ æмæ мын цифрæ зæгъдзынаæ. Мæ цæст дын уарзы æнтыстдзинад. Фæстæм?

М е л ь н и к о в. Бар мын ратт арфæ ракаенынæн... Тæрхондонмæ тагъд кæнын.

В а с с æ. О, гъе, тагъд кæн! *(Бады, йæ цæстытæ бæмбæрзта, афтæмæй. Стъолы лагъз раласта æмæ дзы цыдæр агуры. Ссардта къопп, йæ мидæг цы ис, уымæ кæсы, пъеройы фындзæй йæ змæнты, афтæмæй. Дуары æдде уынæр. Тагъд-тагъд амбæхста къопп йæ дзыппы).*

Æрбацыд Людмилаæ.

Л ю д м и л æ. Дæ бон хорз, мамæ Вася! Мæ зынаргъ, диссаджы фын федтон æз, æмбисонды рæсугъд фын.

В а с с æ (*ба йын кæны, афтæмæй*). Дæуæн, Людок, фын нæ, фæлæ де 'цæгад дæр хорз у.

Л ю д м и л æ. Нæ, нæ, байхъус-ма...

В а с с æ. Сихор куы хæрæм, уæд æй радзурдзынæ.

Л ю д м и л æ. Уым та мыл Натка худдзæни, кæнæ мæ æндæр исчи фæкъуыхцы кæндзæн, кæнæ та мæ рох фæуыздзæн. Енæхъуаджы тагъд рох кæнынц фынтæ. Ам мæм байхъус ды.

В а с с æ. Нæ, Людок, ауай уал! Æмæ мæм Лизæйы раарвит цырд!

Л ю д м и л æ. Ох, абон цы дурзæрдæ дæ!

В а с с æ (*иунæгæй, хъуыр-хъуыр кæны*). Дурзæрдæ... эх, æдылы...

Æрбацыд Лизæ.

Ме 'фсымæр хъаст кæны, нæ йæм хъусыс, зæгъгæ, гуыдыртæ нæ байсæрстай.

Л и з æ. Вассæ Борисовнæ, нæ сыл æххæссын æз. Иунæгæй æппæты тыххæй дæр, æгас хæдзары... Зын мын у! Ратт мын æххуысгæнæг, иучысыл чызг мыййаг...

В а с с æ. Уымæ æнхæлмæ ма кæс! Мæ цæстытæ риссынц, хæдзары мидæг уæлдай адæймæгтæй. Чызджытæ дын æххуыс кæнынц. Мызд дын – хорз, архай. Къаддæр хуысс. Ме 'фсымæр ам ис?

Л и з æ. Нæй.

В а с с æ. Сергей Петровичмæ мын фæдзур. (*Уаты астæу лæууы, хъуыды кæны, йæ 'нгуылдзтæй цъыччытæ кæны, йæ дзыпп сгары*)

Ж е л е з н о в бацыд халаты мидæг, æнæфаст къæбæлдзыг дзыккутæ, йæ уадултæ æмæ роцъо рагæй æнæдаст, бæзджын урс рихитæ.

В а с с æ. Нырма ныр сыстадтæ æви хуыссынмæ хъавыс?

Ж е л е з н о в. Цы дæ хъæуы?

В а с с æ (*Анна Оношенковойы уаты дуар æнгом æрбахæнгæйæ*). Хъæр ма кæн. Тæрсгæ дæ нæ кæнын. (*Железнов дуармæ аздахти*). (*Васса йæ разæй фæци, æрбахгæдта уыцы дуар дæр*). Дæ зылынгæнæн акт сфидар кодта прокурор.

Ж е л е з н о в (*бандоны чылмæ фæлæбурдта*). Нæ мæ уырны!
Сайыс.

В а с с æ (*æнцадæй*). Сфидар кодта.

Ж е л е з н о в. Уыцы цъаммарæн фараств мины амбулын
кодтой къамæй. Æмбарын ын кодтон алы хуызты. Иуæндæс ма
йын радтаин.

В а с с æ. А-дывуæ боны райсдзынæ зылынгæнæн акт, уый
фæстæ дæ æрцахсдзысты, ахæстоны дæ бакæндзысты.

Ж е л е з н о в. Æгæр фæзыд кодтай, æгæр. Слестгæнæгæн
чысыл радтай. Æвæццæгæн, Мельниковæн дæр ницы уыйбæрц
радтай. Цас ын радтай, зæгъ-ма?

В а с с æ. Æнахъом сывæллæттæн тыхми кæныны тыххæй
каторгæ æмбæлы.

Ж е л е з н о в (*сбадт, йæ сæр тилы, дзуры уæзбын*). Ды та
цин кæныс?

В а с с æ. Чындздзон чызджытæ дын ис. Куыд уыздæн сæ
ахаст, дæу каторгæмæ куы арвитой, уæд? Хуызæн адæймаг ма
сæ куыд ракурдæн. Дæ фыртæн фырт, рæхджы йыл фондз азы
сæххæст уыздæнис. Уыцы æнаккаг хъуыддæгтæ кæныны бæсты
фæлтау лæг куы амардтаис, Сергей!

Ж е л е з н о в. Дæу амарын æмбæлдис, уый дын! Амарын, дæ
карз зæрдæ срæмудзын æмæ уый куыйтæн аппарын. Хурхæй мæ
амардтай, сгалиутæ мæ кодтай. Ды...

В а с с æ. Гæдыныхæстæ ма кæн, Сергей, ницы дын
феххуыс уыздысты. Æмæ кæй сайыс? Дæхи. Ма фæлив, зын
мын у дæумæ хъусын. (*Бацыд йæ моймæ, йæ къухы армæй йын
йæ ныхыл ныххæцыд, йæ сæр ын схъил кодта, кæсы йын йæ
цæсгоммæ*). Курын дæ, хъуыддаг тæрхондоны онг ма ауадз,
бинонты ма фæхудинаяг кæн. Никуы дæ ницы куырдатон, мæ
зын æмæ худинаджы царды бонты демæ, расыггæнагимæ,
дзæгъæлхæтагимæ æрвитгæйæ. Ныр дæр дæ мæхи тыххæй ницы
домын – нæ сывæллæтты тыххæй.

Ж е л е з н о в (*тæрсгæйæ*). Цы дæ фæнды, цы дæ хъæуы
мæнæй? Цы?

В а с с æ. Дæхæдæг æй зоныс.

Ж е л е з н о в. Уый никуы уыздæни! Нæ...

В а с с æ. Фæнды дæ – мæ уæрджытыл æрлаууон! Æз! Дæ разы!

Ж е л е з н о в. Иуварс... Ауадз мæ! (*Сыстыныл архайы*).

В а с с æ (*йæ къухтæй йын йæ уæхсчытыл æрхаецыд, креслолы йæ æрцъыст кодта*). Порошок бануаз.

Ж е л е з н о в. Айс дæхи.

В а с с æ. Ахъуыды-ма кæн – бахъæудзæн дæ ахæстоны бадын, стæй æнæхъæн горæт æрæмбырд уыздæн тæрхондонмæ дæумæ кæсынмæ, уый фæстæ сабыргай мæлдзынæ ахстæй, каторжанинæй; худинагæй, æнкъардæй – зын æмæ æгадæй фиддзынæ дæ адзал! Ныр та – æвиппайды, æнæ исты срисгæйæ, æнæ худинагæй. Дæ зæрдæ банцайдзæн æмæ цыма фынаей адæ.

Ж е л е з н о в. Иуварс... ахъуытты у! Уадз æмæ мын стæрхон кæной. Уæлдай нæу.

В а с с æ. Дæ сывæллæттæ та? Дæ худинаг та?

Ж е л е з н о в. Моладзандонмæ ракурдзынæн мæхи. Уадз æмæ мæ алвыной. Мæхицæй схимник скæндзынæн. Зæххы бын цæрдзынæн, уæддæр цæрдзынæн!

В а с с æ. Æдылы ныхæстæ кæныс. Бануаз порошок!

Ж е л е з н о в (*уæлаемæ стгæйæ*). Нæ... нæ бануаздзынæн. Ницы мæ хъæуы дæуæй...

В а с с æ. Бануаз æй барвæндæй.

Ж е л е з н о в. Кæннод цы? Сусæгæй мын æй бадардзынæ?

В а с с æ. Сергей, ахъуыды кæн дæ чызджыты тыххæй. Уыдон цæрын хъæуы. Сæ фыдæлты æвзæр миты тыххæй цот хæсджын не сты.

Ж е л е з н о в. Сæ мадæлты æвзæр миты тыххæй та?

В а с с æ. Æнæ хъуыды ныхас загътай. Бамбар, Сергей, æз тæрхондоны мæ дзых нæ бабæтдзынæн. Æз радзурдзынæн, мæ хæдзармæ дзæгъæлхæтæг чызджытæ куыд ластай, семæ куыд æнаккаг митæ кодтай, куыд æвдыстай дзæгъæлдзутæм Натæ æмæ Людæйы, зæгъдзынæн, дæ чызджыты сæн нуазын куыд ахуыр кодтай, уый.

Ж е л е з н о в. Сайыс! Уый сæ Прохор, де 'фсымæр Прохор ахуыр кодта!

В а с с æ. Людмилæйы фæтæрсын кодтай, æмæ уыйадыл

куыддæр сæрхъæнгонд рахаста, ахуыр кæнын нæ фæразы, ницæмæ арахсы.

Ж е л е з н о в. Наталья та – бантондæр дæ хуызæн, дæ халдих!

В а с с æ. Гъе уæдæ зон: æппæт дæр загъдзынæн тæрхонгæнæгæн æмæ адæмæн.

Ж е л е з н о в (*сыстад, хъæр кæны*). Иуварс лæуу! Тæссаг у дæ уынд. Ауадз мæ. (*Асхуыста усы, фæцæуы дуармæ*).

В а с с æ (*йæ фæстæ*). Сергей... бануаз порошок...

Ж е л е з н о в. Нæ, нæ уыздæн.

Рацыдысты. Къæсарыл – Лизæ, йæ къухты поднос, подносы нукъорд алыхуызон гуыдыры. Йæ фæстæ Прохор Храпов, йæ къухы хордоны стыр гуыдыр, афтæмæй.

П р о х о р (*хъуынтъызей*). Цæуыл загъд кодтой?

Л и з æ. Нæ зонын. Мæ хъустыл ауадис æрмæст, Вассæ йын порошок нуазын кодта.

П р о х о р. Цавæр порошок?

Л и з æ. Æвæццæгæн – хос.

П р о х о р. Цавæр хос?

Л и з æ. Цæмæй зонын, цавæр хос?

П р о х о р. Уæдæмæ сæрхъæн дæ! Сергейы ницыхуызæн хос хъæуы. Уый теуайау æнæниз у. Мах уымæ æгас æхсæв, цыппар сахаты онг, къамæй хъазыдыстæм æмæ коньяк нозтам.

Л и з æ. Чи зоны, содæйы порошок ын нуазын кодта.

П р о х о р. Уый та дын ног сæрхъæн ныхас! Коньяк нуазгæйæ содæ ницæмæн хъæуы. Цы суырдыг дæ? Æрæвæр гуыдыртæ стъолыл. Ницы федтай, ницы зоныс. Цæй тыххæй дын дæттын лавæрттæ?

Л и з æ. Балавар мын кодтай! Рæхджы адæммæ зынын байдайдæн дæ лавар.

П р о х о р. Уадз æмæ мæнæй уа Пятёркины бæсты. Иуварс акæн цармджын къæлæтджын, царм хурæй хæлгæ кæны, æмæ уымæн йæ аргъ æхсæз туманы æмæ фондз сомы у.

Л и з æ. Хурæн?

П р о х о р. Къæлæтджына, мæ хойæн кæй балавар кодтон, уымæн. Хур ницæйы аргъ у. Агъæц-ма! Цы хъавыс уый? Хынджылаг кæныс? Рох дæ ма уæд, уæддæр! Хурæн! Къулбадæг

ахуыр дæ скодта мæ хо, абадгæ чызг гæдыйы куы сахуыр кæна, уыйау. Афардæг у! (*Стъолол цы гæххæттытæ ис, уыдонмæ кæсы, æхснырсы, зары. Æвзæргомау, аргъуаны зарæгау*).

Фыд фæззæджы изæрдалынгты
Æдзæрæг рæтты иу чызг цыд.
Æмæ йæ уарзты сусæг гуырды
Уый хаста...

Н а т а л ь я (*æрбацæуы*). Цы хорз бон у...

П р о х о р. Уый бæрæг нæма у, бон нырма ныр райдыдта. Хæйрæджы хуызанæй цы ратæх-батæх кæныс, дæ пыхцыл сæримæ?

Н а т а л ь я. Зоныс, – мæ фыдæн тæрхон кæндзысты.

П р о х о р (*тарстхуызæй*). Чи загъта?

Н а т а л ь я. Евгений Мельников.

П р о х о р (*æрбадти*). Ех, дæлимонты паддзах... Не суæгъдис капитан. Уый дын Железновтæ! Уый дын Храповтæ, рагон намысджын мыггаг! Фæци нæ цард! Нæ нау нын æрхæццæ кодта капитан. Ой, худинаг æмæ æрдийаг. Ацы худинаг неппæтæн дæр цæрæнбонты онг фаг уыдзæн.

Н а т а л ь я. Чи зоны æмæ йæ срæст кæной.

Х р а п о в. Хъуыддаг уый мидæг нæй. Ныхас тæрхоныл цæуы, худинагыл. Æмæ йын, æвæццагæн, тæрхон дæр скæндзысты. Ныр ахæм æгъдау ис: кæд бонджын дæ, уæд зылын дæ. Æнамонд адæм сты бонджынтæ! Æмбарыс, капитан Железновæн уыйбæрц нæ тæрхон кæндзысты, махæн, Храповтæн, цас тæрхон кæной.

Н а т а л ь я. Ницы бакæнæн ис?

П р о х о р. Америкæмæ фæлидзын, æппæт жуликтæ кæдæм лидзынц, уырдаем.

Н а т а л ь я. Æмæ тæрхондон балхæнын та?

П р о х о р. Архайдтам ыл. Мæ хо къорд мины ауæлдай кодта, цæмæй уыцы худинаджы хабар бамынæг уа, уый тыххæй. Пъæлицæйæн радтам, слестгæнæгæн радтам. Ницуал дзы рауадис. Ныр мæнæн горæты хицау суæвæн нал ис, дæу æмæ Людæйæн уе 'мсæр мойæгтæ ссарæн нал ис, уе стыр чындздзон лæвæрттимæ дæр. Уæ фыд уæ фæчъизи кодта – куыдзы фырт, цъаммар! Эх, æнæзонд сылгоймаг...

Н а т а л ь я. Чи, маэ мад?

П р о х о р. О, о-о, даэ мад.

Н а т а л ь я. Уый аенэзонд нау.

П р о х о р. Уадэ цы сэрээн мой кодта ацы капитанмаэ? Иу ссадз азы хистэр дзы куы у.

Н а т а л ь я. Сымах ын дзырдтат. Уый сымах хэлар у...

П р о х о р. Мэнаэн? Эз, аэ ацы зэххон адэймаг наэ даэн! О, аэ фэлмээнзэрдэ даэн. Артист маэ зэрдэйы кондэй. Эз, арыгонэй бэллыдтаэн опереткаэты комикты рольтаэ хэзынмаэ. Уый та... денджызты ленк кодта! Цы ма уа уымэй хуыздэр! Чысыл ленк кэны денджызты фаджыс?

Н а т а л ь я. Вассэ йаэ уарзта?

П р о х о р. О, хэйрэдджы амэттаг фауа! Иугэр чызг йаэхи раэгъауэй куы ахицаэн уа, уад уый уарзондзинад нау. Уый адылыдзинад у! Кад амаэ дворянтаэ циганкаэты амаэ актрисаэты куырдитой, уад уый мах хуызэттаэн фэзминаг нау, нау амынд!

В а с с аэ. Чи та дын нау амынд?

П р о х о р. Мах, ам, Натальяимэ...

В а с с аэ. Уынын уэ ам кэй стут, стаэй Натальяимэ, уый.

П р о х о р. Сергей куыд у?

В а с с аэ. Ницы йын у. Йаэ зэрдэйаэ тыхсы. Натаэ, цу зэгъ амаэ мын цай рахэссой.

Н а т а л ь я. Аэргом зэгъ, хыгдарыс, зэгъгаэ, аендэр ма...

В а с с аэ. О, хыг дэр дарыс. Цай дэр наэма бацымдтон аэ... Цауыл хэар кодтай?

П р о х о р. Ныхххэар кэндзынаэ. Тэрхондонэй фервэзын нын наэ бантысты.

В а с с аэ. Чызджытимэ уый тыххэй мацы ма дзур, маэхэдэг сын аэй зэгъдзынаэн.

П р о х о р. Наталья йаэ зоны. Мэнаэн дэр аэй уый дзырдта.

В а с с аэ. Уымэн та – чи?

Людмилаэ сабыргай аэрбацауы.

П р о х о р. Мельниковы фырт. Дзэгъаэлы йаэ уадзынц чызджытаэ сэхимэ.

Л ю д м и л аэ. Уый дзэбаэх лэппу у, мах та аенкбард кэнаэм! Не 'мбал чызджытаэ рынчынтаэ сты, наэ наэм цауынц.

В а с с æ. Цу, Людæ, ды Лизæйæн аххуыс кæн уæтгæ афснайынмæ.

Л ю д м и л æ. Мæн демæ фæнды. Цы мæ рарвит-барвит кæныс алырдæмты?

В а с с æ. Хъуыддæгтæ мæ ис, Людок, хъуыддæгтæ, хæдзарад.

Л ю д м и л æ. Хæдзарад, хæдзарад! Йæ чызджы тыххæй та йын рæстæг дæр нæй, иу минут дæр!

В а с с æ. Цай куы цымон, уæд æрбацаудзынæ, аныхæстæ кæндзыстæм, ныр уал ауай!

Л ю д м и л æ. Кæуын мæм цауы раст. Æз æй зонын ды Прохоримæ хыл кæндзынæ, папæйы хæтаг кæй хоны, уый тыххæй, зонын!

В а с с æ (*йæ чызджы сæр сæрфы æмæ йæ дуармæ фæкæны, афтæмæй*). Хæтаг... уый – æфхæрд нæу. Хæтаг рацу-бацу арæх чи фæкæны, уый у. Мæнæ æз дæр рауай-бауай кæнын алы хъуыддæгты фæдыл...

Л ю д м и л æ. Уый ды барæй афтæ дзурыс. Æз зонын хæтаг циу, уый! Мæнæ мæ мадыфсымæр Прохор.

Вассæ йыл дуар ахгæнынмæ хъавы, фæлæ йын нæ бантыст.

Л ю д м и л æ (*йæ мады къухтæй йæхи ратонгæйæ*). Хæтаг. Лизæйы басывæрджын кодта. Папæйы æлгъиты, нæ йæ уарзы.

П р о х о р. Мысгæ кæныс. Уæвгæ зæрæдтæ уарзондзинадыл чынды сты.

Л ю д м и л æ. Мамаæ, ды дæр нæ уарзыс?

В а с с æ. Цæй æггыгъæд у, æггыгъæд!

Л ю д м и л æ. Цæуылнæ уарзыс? Мæнæ де 'фсымæр Прохор дæр расыгæнаг у, уæддæр æй уарзыс. Расыг кæнын низ у. Женя Мельников...

П р о х о р. Зонды къæбиц... Ахъуытты у!

Л ю д м и л æ. Мæнæ... тъянгты рынау, цавæрдæр...

Лизæ æрбахаста чысыл самавар, йæ фæдыл Наталья подносы посудæймæ. Вассæ, йæ чызджы йæ хъæбысы æрбакæнгæйæ, уаты рацу-бацу кæны, цыма цæмæдæр хъусы, уыйау. Йæ зæрдæ тыхсы, фæлæ йе 'мбæхсы. Æрлаууыд, гуыдыртæм кæсы.

В а с с æ (*йе 'фсымарма*). Ныр дәр ма хынджылағ кәныс, нәма дзы сфәлмәцыдтә?

Пр о х о р. Зынарғ хынджылағ нәу. Чи зоны әмә хынджылағ дәр нәу?

В а с с æ. Гъы, уәдә циу?

Пр о х о р. Куыд загъдәуа? Зәронд гуыдыртә ничи әмбырд кәны, әз сә әмбырд кәнын. Әмә афтә цәуы, мин бурхил адәймаджы әхсән әрмәст әз дән иунәгәй саухил. О, гуыдыр дзаума у! Алцәуыл дәр гуыдыр әвәрд ис, алцы дәр әхгәд у. Мулкыл гуыдыр әвәрын куы нә сахуыр уыдаиккой, уәд мулк дәр нә уыдаид. Әнә идонәй бәх нә аздахдзынә.

В а с с æ. Кәс-ма, кәс, амә! Уый әдылыдзинад нәу. Наталья, цай әркән.

Пр о х о р (*йә хъус әм дары, афтәмай*). Ды афтә зәгъыс, әхца дзәгъәлы хардз кәнын, әз та мәнә ацы хордоны гуыдырән авд тымбыл сомы бафыстон, әмә мын ныридагән фондз әмә ссәдз сомы исы. Әрәмбырд кәндзынән мин гуыдыры, ауәй сә кәндзынән музейән... иу ссәдз миныл.

В а с с æ. Цәй, хорз, хорз фәуәд. Хуыцау зәгъәд, нә род бирәгъ куыд әрцахса. (*Людмилама авиппайды әмә хъарәй сдзырдта*). Әз дә фыды бауарзтон, фынддәс азы мыл нәма сәххәст ис, афтә. Әхсәрдәсәдзидәй саргъуыдтам. О, афтә. Әвддәсәдзидәй, сывәрджын уыдтән, Федор мә гуыбыны уыдис, афтәмай, кәрдәгхәссәны чызджыты бәрәгбоны цай цымгәйә, мә мойы цырыхъхъыл әхсыры цәрттә әркалдтон. Уый нылләууыд де 'взагәй, дам, бастәр мә цырыхъхъыл цы 'хсыры цәрттә әркалдтай, уыдон. Бәстәрдтон сә. Әцәгәлон адәмы раз. Мах мыггаг Храповы та адәм уарзгә нә кодтой.

Л ю д м и л æ. Ох, Вассә! Цәмән сә радзырдтай?

Наталья әдзухдәр самавары аууонәй кәсы йә мадмә.

В а с с æ. Хъәлдзәг уыдис Сергей, худәг.

Л ю д м и л æ. Хъазыдис-иу?

В а с с æ. Наталья, хъуыды ма кәныс, стыр бырауәй кьул куы бахуынкъ кодтай әмә дә фыды хъәлдзәг митәм куы кастә, уый?

Н а т а л ь я. Хъуыды кæнын.

В а с с æ. Стæй дæ цаессыгтæ калгæ мæнмæ куы æрбазгъордтай æмæ ныххъæр кодтай – атæр сæ, атæр сæ!

Н а т а л ь я. Хъуыды кæнын. Уымæй бинонты тæрхондон байгом кæнынмæ хъавыс?

П р о х о р. Ох, ахæм ма дзы сынкъ уа!

В а с с æ. Уæдæ дæ зæрдыл лæууынц, Наталья? Уый хорз у! Адæймаг рохгæнаг куы уа, уæд цæрæн нæй. Æз ныййардтон фарафт адæймаджы, баззади ма дзы – æртæ. Иу мын райгуырди – мардæй, дыууæ чызджы афæдз дæр нæ ацардысты, лæппутæ – фондз азы, иу та дзы авдаздзыдæй амарди. Афтæ, мæ чызджытæ, гъе! Æз уын сæ уый тыххæй радзырдтон, цæмæй мой кæнынмæ тагъд ма кæнат.

Л ю д м и л æ. Ды никуы мæ дзырдтай... афтæ.

В а с с æ. Рæстæг мын нæ уыди.

Л ю д м и л æ. Иууылдæр цæмæн фæмардысты, мах та – æгас?

В а с с æ. Сымахæн... уæ амонд афтæ рауад. Мæлгæ та кодтой уымæн, æмæ лæмæгъæй гуырдысты, лæмæгъæй та уымæн гуырдысты, æмæ уæ фыд бирæ нозта æмæ-иу мæ арæх надта. Мæнæ Прохор зоны уыцы хабар.

П р о х о р. О, о, надта-иу! Уый æцаг уыд. Æз-иу æй байстон капитаны къухтæй. Адæмы нæмын матростыл сахуыр ис, æмæ-иу йæ над ахъаззаг над уыди!

Л ю д м и л æ. Ды та æнæус цæмæн дæ?

П р о х о р. Мæнæн дæр уыдис. Иу опереткайы афтæ зарынц:

Æнцон у ус курын, хъæлæкк,
Фæлæ зын цæрæн у дыууæйæ...

Л ю д м и л æ. Дæуæн дæ зарджытæ иууылдæр иу мотивыл сты.

П р о х о р. Афтæ хуыздæр у, дзырдтæ æнцондæр бахъуыды кæнæн сты. Æз мæ усимæ цыппар азы фæцардтæн. Фылдæр – нал бауæндыдтæн. Иунагæй цард æнæмастдæр у – дæхæдæг дæхицæн хицау. Цæмæн дæ хъæуы хи бæхтæ, хорз ласджытæ куы уа, уæд?

Н а т а л ь я. Федор немæ цæрдзæни?

В а с с æ. Куы сдзæбæх уа, уæд цæрдзæн, кæй зæгъын æй хъæуы.

Н а т а л ь я. Рашель дәр?

В а с с æ. Уæдæ куыд... йæ ус нæу.

Л ю д м и л æ. Цы диссаджы хорз у Рашель!

Н а т а л ь я. Нæ фыдаен куы стархон кæной, уый фæстæ цæрдзысты?

В а с с æ (*мæстыйæ*). Æгæр бирæ фæрсыс, Наталья! Дæ цымыдисдинад хорз нæу.

Л ю д м и л æ. Ма мæсты кæн, нæ хъæуы.

Л и з æ (*тарстхуызæй*). Вассæ Борисовнæ, Сергей Петрович...

В а с с æ (*цыма фæцудæгау кодта, фæлæ сабырай*). Цы? Дзургæ мæм кæны?

Л и з æ. Цыма мæлгæ акодта...

В а с с æ (*мæстыйæ*). Дæ зонд фæцыд! (*Цырды ауади, Людмила йæ фæдыл*).

Наталья уырдыг слаууыди, йæ мадыфсымæрмæ кæсы, уый та дзæгъалгастай чызгмæ кæсы.

П р о х о р. Суанг ма... къæхтæ дæр ризынц. Цу, ауай, Наткæ, цу! Цы 'рцыди?

Н а т а л ь я. Кæд амард, уæд ма тæрхон кæуыл кæндзысты?

П р о х о р. Ауай дын зæгъын! (*Иунагæй базади, уазал цай цымы, цыдаертæ дзуры*). Уый дын, гъе... дæлимон! Ух...

Л и з æ (*æрбазгъордта, дзуры тарстхуызæй, æрдагхъæласæй*). Прохор Борисович, куыд рауади? Бынтон æнæниз куы уыд...

П р о х о р. Цы – куыд рауади? Уыд æмæ нал и! Чи зоны, уæд та уадзыг фæци?

Л и з æ. Бынтон æнæниз... Прохор Борисович... абон порошок...

П р о х о р (*фæдисау ис*). Цы, цы дам? Уый ды... (*фирмастæй йын йæ хурхмæ фæлæбурдта, тилы йæ*). Ды куы нæ ферох кæнай, хъæддаг хæмхудзи, уæд... кæд æмæ... Кæс-ма ацы калммæ! Цы æрымысыди, и! Куыд уæндыс? (*Асхуыста йæ, йæ цæгæр сæры хид сæрфы*).

Л и з æ. Ды мын дæхæдæг куы загътай, алцыдæр дын куыд дзурон, афтæ...

П р о х о р. Куыд дзурон? Цы федтай, цы фехъуыстай, уый дзур! Ды та цы федтай? Ды мысгæ æркодтай! Мыс-гæ, уынгæ нæ, фæлæ! Ахъуытты у ардыгæй, сæрхъæн! Æз дын фенын кæндзынæн... порошок! Уыцы дзырд ферох кæн...

Ратардта йæ. Уаты дыууæрдæм кæны, дуармæ бацыд æмæ, цыма дард-дæр акъахдзæф кæнын йæ бон нал у.

Æрбацауынд Вассæ, Людмилаæ, сæ фæстæ Пятеркин.

Куыд у Вассæ? Æцæг у?

В а с с æ. О, фæци.

Л ю д м и л æ. Мамæ, æз лавр ахæсдзынæн.

В а с с æ. Ахæсс.

Пятеркин ратылдта, лавр кæм уыдис, уыцы мигæнæн. Людмилаæ рудзынгæй дидинджытæ райста, фæцауы, уайтагъд фæстæмæ фездæхти.

П р о х о р. Диссаг у, цы йыл æрбамбæлд? Бынтон... æнæниз уыди... Цыппар сахаты онг мемæ...

В а с с æ. Коньяк нозтат.

П р о х о р. Раст у. Мæнæн ныртæккæ Елизаветæ загъта, ды, дам, ын порошок...

В а с с æ. Изгард кодта. Содæ бацагуырда.

П р о х о р (*бацин кодта*). Содæ? О, гъо!

Л ю д м и л æ. Мæ мадыфсымæр Прохор, ды æнахъинон дæ! Мæ фыд амардис, ды та худгæ кæныс... Цы у, уый?

П р о х о р. Ницы кæны, Людæ...

В а с с æ (*телефоны*). Æхсæз — фæндзай æртæ. О. Бузныг. Чи? Ды, Яков Львович? Фæзын нæм. Нæ, ныртæккæ, æвæстиатæй. О, Сергей Петрович амарди. Нæ, бынтон æнæниз уыди. Иунæг сахатмæ. Куыд... уый ничи федта. Табуафси.

П р о х о р (*сабыр, цингæнгæйæ*). Домбай дæ, Вассæ, ды, хуыцауыстæн!

В а с с æ (*дисгæнагæу*). Цы дзæнгæда цæгъдыс? Ахъуыды кæн, æдылы.

Æмбæрзæн.

ДЫККАГ АКТ

Цалдæр мæйы фæстæ. Фыццаг акты райдзаст уат. Вассæ бады сæракъарджын къæлæтджыныл. Тъахтиныл – Людмила, Наталья, Анна, Евгений Мельников. Цай бацымдтой, самавар æмæ пасудæ æфснайд нæма сты. Изæр, цырагъ судзы, фæлæ уаты у фæлмæн тар.

Цæхæрадонмæ кæсы мæй, бæлæстæ сау дарынц.

В а с с æ. Афтæ, уæдæ, радзырдтон уын фыццагон чындз-хæссыны æгъдæуттæ, радзырдтон уын, фыццаг заманы лæгтæ сæ устытимæ куыд цардысты, уый...

А н н æ (*сабыргай*). Æвзæр цардысты.

Н а т а л ь я. Стæй бынтон æдылы цардæй.

Л ю д м и л æ. Цæмæн æнамонд сты адæм, Вассæ?

Е в г е н и й. Æнамонд се 'дылыы тыххæй сты.

В а с с æ. Цæй тыххæй æнамонд сты – æз нæ зонын, Людкæ. Мæнæ йæ Онегин æмæ Наталья зонынц – се 'дылыы тыххæй. Фæлæ афтæ фæзæгъынц – стæй йæ мæхæдæг дæр зонын – зондджынтæ æдылытæй æнамонддæр вæййынц.

Е в г е н и й. Бонджынтæ, магуыртæй зондджындæр сты, зæгъгæ, куы зæгъæм, уæд...

В а с с æ. Бонджынтæ, ай-гъай, сты зондджындæр, цæргæ та æвзæр æмæ гæвзыккæй кæнынц. Æмæ бонджын магуыры хуызæн зæрдæбынæй никуы вæййы хъæлдзæг.

А н н æ. Уый раст у.

Н а т а л ь я. Уæдæ, иудзырдæй, магуырæй цæрын хъæуы.

В а с с æ. Афтæ, афтæ, æрмæстдæр афтæ. Бафæлвар-ма, Наткæ, бавзар æй. Онегинмæ смой кæн æмæ ацæр. Уый пехотæйы уызæнис подпоручик, ды та полкаг дамæ, ис ахæмтæ. Чындздзон лæвæрттæ дын нæ ратдзынæн æз, æмæ цæрдзыстут мæй цыппар туманæй. Уыцы 'хцайæ къахæй къухмæ уæхи фæлындзыстут, нуаздыстут дзы, хæрдзыстут дзы æмæ дзы уызджытæ хынцдыстут. Зæнæг уын рацæудзæн æмæ уыдон дæр уыцы 'хцайæ хæсдыстут, афтæ...

Н а т а л ь я. Æз зæнæг нæ кæндзынæн. Цæмæн хъæуы æнамондтæ фылдæр кæнын?

В а с с æ. Æцæгдæр, уый зондджын хъуыды у. Раст зæгъгæ-йæ, цæмæн хъæуынц? Гъе уæдæ афтæ, Онегин фидæны дæм

æнхъялмæ кæсынц, цыппар туманы æмæ денщик, алы бон дæр катлетгæ фыцдыстут нуарджын аслам фыдæй.

Е в г е н и й (*тызмæгæй*). Æз, чи зоны, флотмæ аивдзынæн...

Л ю д м и л æ. Æз дæр мой не скæндзынæн, тынг тæрсын! Фæлтау искуыты балц кæндзынæн, уындзынæн-иу ботаникон цæхæрадæтгæ, оранжерейтæ, альпиаг астымтæ...

Н а т а л ь я. Уыдон иууыл фендæрхуызон кæнын хъæуы – мой кæныны хъуыддаг, царды æппæтдæр.

В а с с æ. Гъемæ бацархай, фендæрхуызон сæ кæн. Гури Сабырон дын бацамондзæн, цæмæй райдайын хъæуы, уый.

Н а т а л ь я. Æз æй æнæ уый дæр зонын – революцийæ!

В а с с æ. Революци дæр сгуыпп кодта æмæ асыгъдис – æрмæст ма дзы фæздæг азад.

А н н æ. Уый ды Паддзахадон думæйы тыххæй зæгъыс?

В а с с æ. О, уый тыххæй дæр фод. Уым æхсидæвтæ цъыс-цъыс кæнынц. Хуылыдз суг æвзæр судзы. Фæлæ уæ Гури Сабырон сахуыр кæндзæни. Уый мæн мæй ссæдз туманыл хæдзарадон куыстытыл ахуыр кæны, дæу та иу фынддæс сомыл революци аразыныл ахуыр кæндзæн. Урокæн сомы 'рдæг. Мæнмæ куы 'рбацыдис кусынмæ, уæд ыл уызæн хæлаф дæр нæ уыд, ныр та, æрæджы, театры кæсын æмæ йæ усæй цавæрдæр сызгъæринтæ æрттивынц. Афгæ, чызджытæ, гъе! Уæдæ матрос уызынæ, Онегин, и?

Е в г е н и й. Уый нырма лыггонд нæма у. Фæлæ мæ ды Онегин цæмæн хоныс?

В а с с æ. Алыг æй кæн. Ныр дын юнкер суын афон у, ды та ма кадет дæ. Онегин та дæ уымæн хонын æмæ...

Н а т а л ь я. Уый Онегины æнгæс нæу.

В а с с æ. Ау? Уæдæ уый хуызæн хæрбæрзонд куы у. Цæй, хорз! Бæлвырд у, ды йæ хуыздæр зондзынæ, Натæ, кæй хуызæн у, уый.

Н а т а л ь я. Никайы хуызæн.

В а с с æ. Адæмæй?

Е в г е н и й (*æфхæрд хуызæй*). Æз æппындæр не 'мбарын, хынджылæг кæд фæкæныс æмæ зæрдиагæй кæд фæдзурыс, уый. Диссаджы манерæтæ дæм ис.

В а с с æ. Ды та маэсты ма кæн, æмбарын хъæуы. Æз дын радзурдзынæн, мæнæ махмæ, донзилены сыстад куы уыдис æмæ салдæттæ куы æрбацыдысты, уæд слесыр Везломцев загъта подпоручикæн: – Ды, дам, дæ бæрзонддзинад, мæй цыппар туманы исыс, æз та авд туманы æмæ фондз сомы кусын, мæ бон у æмæ дæс туманы онг дæр кусон. Æмæ, дам, ды хъæздгуйтæн кæм службæ кæныс, æз та дæуæй хъæздыгдæр куыд дæн, уымæ гæсгæ дын, цыма мæныл, хъæздыгыл, хъæртæ кæнын не ’мбæлы.

Е в г е н и й. Ницы уынын æз уым... Диссагæй.

Н а т а л ь я. Мæ мад адæмы маэстæй марын уарзы.

В а с с æ. Уымæй тæригъæдджын дæн. Адæмимæ хæлар нæ дæн.

Л ю д м и л æ. Уый раст нæу, Вася!

В а с с æ. Нæ, раст у. Нæ дæн хæлар. Цæй, хорз фæуæд! Абадтыстæм, аныхæстæ кодтам, ныр уал ауайут, чызджытæ, æз та кусгæ акæнон... хæдзары куыстытæ, Анна, ды уал фæлæуу. Цæй, ауайут уал! Æхсæвæр хæргæйæ та фендзыстæм. (Аннаемæ). Гъы, куыд у, Евгенийы фыд, æцæг ныффыста йæхи «Уырыссаг адæмы цæдисы»?

А н н æ. Æцæг.

В а с с æ. Йæ фырты тыххæй афтæ бакодта уыцы сæрхъæн. Евгенийы кадеты корпусæй расурынмæ хъавынц. Тæрсын, мæ чызджы мын фехалдзæн уыцы къуыдипп!

А н н æ. Мæнмæ гæсгæ, Наташæ йæ фыр æнкъардæй цæуы йемæ.

В а с с æ. Маэстыгæртæ æнкъарддзинад нæ зонынц.

А н н æ. Сергей Петровичы амарды фæстæ тынг фенкъард ис. Стæй ацы хъус-хъус хабæртæ дæр...

В а с с æ. Уыдон дæр ма сты?

А н н æ. Сты.

В а с с æ. Ды æууæндыс уыцы дам-думтыл?

А н н æ. Нæ. Æрмæст Лизæ йæхи кæй амардта, уый мæм диссаг фæкаст. Не ’мбарын – цæй тыххæй уыдаид? Дзæбæх адæймаг уыдис.

Йæ чысылæй фæстæмæ уæм цардис, иууылдæр æй уарзтой.

В а с с æ. Уый Прохоры хъуыддаг уыд. Цæмæйдæр æй фæ-
тæрсын кодта.

А н н æ. Йемæ цардис Лизæ?

В а с с æ. Прохор æй тыххæй йемæ царын кодта. Æмæ не
'ууæндынц, Лизветæ абанайы басыгъд, ууыл?

А н н æ. Бирæтæ йыл не 'ууæндынц.

Поля æрбацыд.

В а с с æ. Цы дæ хъæуы? Цы ратас-батас кæныс? Дзур.

П о л я (*Сабыргай*). Æдде иу ус.

В а с с æ. Цавæр? Ацы афон?

П о л я. Цавæрдæр зындзурæн ном... Маисеевна.

В а с с æ. Чи-и? (*Тагъд рауадис, фæлæууыдис. Аннаемæ*).
Чызджытæн мацы зæгъ, æз сын сюрприз саразон. Макæй мæм
æрбауадз. (*Полямæ*). Самавар бафснай, чысыл самавар сывæр
(*ацыди*).

А н н æ. Гъы, куыд, – исты архайыс?

П о л я. Зын у. Æз афтæ æнхæлдтон æрмæст чызджытæм
кæсдзынæн, не 'хсинæн та хицæн лæггадгæнæг уыдзæн, зæгъгæ.
Прохор Борисовичæн лакей хъæуы, мæнæн уымæ зылын мæ бон
нæу.

А н н æ. Исты дæ домы?

П о л я. Ахæм æнæфсарм у æмæ зæгъæн дæр нæй! Ныртæккæ
дæр айдагъ мидæггаг хæдоны тæзгъо кæны æмæ зары, зары уыцы
иухуызон цыдæр. Дысон иууылдæр схуыссыдысты, уый та
æфсæйнагтæй дзыгъал-мыгъул кодта æмæ зарыдис. Афтæ дзы
тыхсын æмæ... Цавæр у, дæ хорзæхæй, Анна Васильевна?

А н н æ. Сæнтдзæфгонд у. Алкоголик, ома – расыгæнаг.

П о л я. Æз дæ тынг бузныг дæн, хæдзар хорз у.

А н н æ. Адæм та æвзæр сты, зæгъынмæ хъавыс?

П о л я. Æз адæмæн тæрхонгæнæг нæ дæн, мæхæдæг
тæрхонгонд уыдтæн, кæд мæ сраст кодтой, уæддæр ахæстоны
бадтæн. Стæй ма дзурынц, мæ агъоммæ сæм цы 'ххуырст чызг
уыд, уый, дам, абанайы йæхи æрцауыгъта.

А н н æ. Уый гæдыныхас у. Судзгæ бакодта абанайы. Абана
цæттæ кодта æмæ басыгъд. Сывæрджын уыдис.

П о л я. Уыныс – ноджы сывæрджынæй!

Л ю д м и л æ (йæ къухы тымбыл бандон, йæ фæдыл Пятеркин хæссы мигæнæн цавæрдæр зайæгоимæ). Мæнæ ардæм, уымæн бирæ хур хъæуы. Раст æй не ’рæвæрдтай, астæумæ йæ ракаен.

П я т е р к и н. Хъусын дæм. Афтæ? (Фæрсы йæ иу уæрагыл лæугæйæ).

Л ю д м и л æ. Хорз. Цы æвзæр дзыккутæ дын ис. Хъæбæрхъис сты, æвæццæгæн?

П я т е р к и н. Æппындæр нæ, уырзæй ма сæ асгар.

Л ю д м и л æ (йæ сæрыл ын йæ къух асæрфта афтæмæй). Стайы хъуынтау.

П я т е р к и н. Гъе, гъе уый раст у. Уый мын иууылдæр дзурынц.

Л ю д м и л æ. Чи иууылдæр?

П я т е р к и н. Мæ зонгæтæ. Стæй адам.

Л ю д м и л æ. Дæ уæрджытыл та цæмæн лæууыс, уæд?

П я т е р к и н. Æхсызгон мын у дæ разы мæ уæрджытыл лæууын.

Л ю д м и л æ. Гъе, æрхъуыды кодта! Æз мæ уæрджытыл нукуы æрлæууин лæджы размæ.

П я т е р к и н. Дæу уый сæр ницæмæн хъæуы, йæхæдæг æрлæудзæн дæ размæ... Дæуæн дæ бон у цы дæ фæнда, лæгæн уый бакæнын.

Л ю д м и л æ. Мæн æппындæр ницы фæнды æмæ нæ кæндзынæн.

П я т е р к и н. Уый дæхи хъуыддаг у.

Л ю д м и л æ. Фæлæуу уал, æз цæхæрадонгæсы афæрсон, ардыгæй цы ахæссын хъæуы... (ацыд).

А н н æ (йæхи уатæй). Дæхи аккаг бæлас æртасын кæнынмæ нæ бавнæлдтай, Пятеркин.

П я т е р к и н. Дæхи зæрдæ ма риссæд. Цы бæрæг ис? Алцæмæн дæр уæвæн ис, алцы дæр бафæлварын хъæуы.

А н н æ. Вассайы хъусыл куы ’рцæуой дæ дæлвæд-уæлвæд ныхæстæ...

П я т е р к и н. Чи йын сæ фехъусын кæндзæн?

А н н æ. Атæхдзынæ иу минутмæ ацы хæдзарæй.

П я т е р к и н. Ды нæ зæгъдзынæ. Людмилæ та хъазт кæронмæ

куы ахæцца уа, уæд æй бамбардзæн, æмæ уæд æрæджы уыздæни. Æрмæст ды мæ фæндагыл ма лæуу. Мæн бахъыгдарынай дын ницы пайда ис. Ды де 'фтиаг афойнадыл исыс, мæн та, чи зоны, райсом дæр асурой. Уæд дæ хъуыддæгтæ дæр фæцуддзысты.

А н н æ. Мæнæн циу? Фæлæ дæу хæдзары хицаутты æмрæнхъ фенын – цыма уый чысыл мæстаг хъуыддаг дæр у...

Л ю д м и л æ (*æрбаздæхт*). Ацу, Пятеркин, æндæр ницыуал хъæуы.

П я т е р к и н. Мæ цæст дын уарзы амонд абон æмæ æнусы кæронмæ.

Л ю д м и л æ. Куыд арфæтæгæнаг у.

А н н æ. Ау.

Л ю д м и л æ. Æниу куыд кафы! Диссаджы хорз!

А н н æ. Уæддæр дзы, Людæ, дæхи хъахъхъæ.

Л ю д м и л æ. Æмæ мын цы кæндзæн?

А н н æ. Сывæллон дын скæндзæн!

Л ю д м и л æ. Гъе, æлгъаг!

А н н æ. Сывæллон?

Л ю д м и л æ. Ды, ды кæныс æлгъаг ныхæстæ! (*Ацыд.*)

А н н æ (*йæ фæдыл*). Æз сывæллонай зæгъын!

В а с с æ (*йæ къухы амындмæ гæсгæ Анна æмæ Поляйы асырдта*).

Рашель, иу 30-аздыд, рæсугъд, аив, фæлæ хуымæтæг дарæсы.

Цæй-ма, цæй, Рашель, сбад, радзур, куыд фæзындтæ, кæцæй?

Р а ш е л ь. Фæсарæнай.

В а с с æ. О-гъо, æмбарын. Æрбауагътой дæ?

Р а ш е л ь. Нæ, иу музыканткæйæн æмбалы хуызы æрбацыдтæн.

В а с с æ. Цыбыр дзырдæй, кæйдæр паспортæй? Ныфсджын дæ. Стæй, ноджы сæрæн, рæсугъд дæ. Ахам рæсугъдæй, о... Цæй хорз! Куыд у Федор? Раст зæгъ.

Р а ш е л ь. Рæстдзинад æмбæхсын мæ хъуыддаг нæу. Федя, Вассæ Борисовна, æнхæлцау нал у. Фæмынаг кæны. Дохтыртæ афтæ зæгъынц, дыууæ-æртæ мæйæ фылдæр нал фæцæрдзæн.

В а с с æ. Басыгъдис, уæдæ, капитан Железновы фырт.

Р а ш е л ь. О. Тынг сфыдхуыз ис... Рухс дзы кæсы... Æмбары,

йæ тæрхон конд кæй у, уый. Уæддæр ма афтæ хæлдзæг у, цыргъæвзаг. Мæ Коля та куыд у?

В а с с æ. Басыгъд Федор Железнов. Мæ бындар. Æппæт хæдзарады сæр.

Р а ш е л ь. Коля фынаёй у?

В а с с æ. Коля зæгъыс? Нæ зонын. Æвæццагæн, фынаёй у.

Р а ш е л ь. Бакæсон æм?

В а с с æ. Уый гæнæн нæй.

Р а ш е л ь. Цæуылнæ?

В а с с æ. Ам нæй.

Р а ш е л ь. Уый та куыд! Ды... Куыд æй бамбæрстауа?

В а с с æ. Æппындæр дзы ницы æмбарын хъæуы. Коля хъæуы цæры, нæзы къохы. Змис дзы ис, уым хорз у. Хорз ын нæу горæты цæрын, низджын у. Йæ ныййарджытæ йын фидар буарыхъæд нæ радтой.

Р а ш е л ь. Дард у ардæм?

В а с с æ. Иу æртиссæдз версты.

Р а ш е л ь. Куыд ацауæн уызæнис уырдаем?

В а с с æ. Дæу уырдаем цæуыны сæр нæ хъæуы. Цæй-ма, Рашель, æвæстиатæй æмæ æргомай аныхæстæ кæнæм!

Р а ш е л ь. Мæлгæ акодта?

В а с с æ. Уæд дзы ныхасгæнинаг дæр ницыуал уайд, иудзырдæй, æргом уайд. Нæ, – цæры, æнæниз æмæ хорз у, æмбаргæ сывæллон. Дæу цæмæн хъæуы?

Р а ш е л ь. Æз æй фæсарæнмæ арвитынмæ хъавын. Уым мæ хо химийы профессормæ моймæ ис, зæнæг сын нæй.

В а с с æ. Æз дæр афтæ хъуыды кодтон: Рашель сывæллоны йæхи æмкъордмæ акæндзæн. Нæ, нæ ратдзынæн æз дæуæн Коляйы! Нæ ратдзынæн!

Р а ш е л ь. Уый та куыд? Æз йæ мад куы дæн!

В а с с æ. Æз та йæ фыдымад дæн! Де 'фсин. Зоныс æфсин циу уый? Уый се 'ппæты туг у! Сæ рауадзæг. Мæ сывæллæттæ – мæ къухтæ сты, мæ цоты фырттæ та – ме 'нгуылдзтæ. Бамбæрстай?

Р а ш е л ь. Бахатыр кæн... Нæ дæ æмбарын æз. Зæрдæйæ зæгъыс? Уый бынтон рагон хъуыды у... Ды зондджын адæймаг дæ, ды афтæ нæ бакæндзынæ...

В а с с æ. Цæмæй уæлдай ныхæстæ ма кæнæм, уый тыххæй мацыуал дзур æмæ хъус. Колайы æз дæуæн нæ ратдзынæн.

Р а ш е л ь. Уымæн уæвæн нæй!

В а с с æ. Нæ ратдзынæн. Ахъуыды ма кæн, цы дæ бон у ма ныхмæ? Мур дæр ницы. Законтæм гæсгæ ды адæймагыл нымад нæ дæ. Закон дæ зоны революцийыл кусæгæй, лыгъд адæймагæй. Дæхи схъæр кæндзынæ? Ахæстоны дæ сбадын кæндзысты.

Р а ш е л ь. Ау, ме 'нæбон уавæрæй фæпайда кæндзынæ? Нæ ма уырны! Ды афтæ нæ бакæндзынæ. Мæ хъæбулы мын ратдзынæ.

В а с с æ. Уæгъды дзурыс. Дæ ныхæстæ иууылдæр дзæгъæлы сты. Æз куыд бауынаффæ кодтон, афтæ бакæндзынæн.

Р а ш е л ь. Нæ!

В а с с æ. Нæ!

В а с с æ. Хъæр ма кæн! Уымæн æндæр хъысмæт нысангонд у.

Р а ш е л ь. Цы хабар у ай – сыр дæ æви?

В а с с æ. Æз дын загътон – ма хъæр кæн! Цæмæн дзы хъæуы уыцы хъæр. Æз сыр дæ дæн. Сырд бафсаддзæн йæ лæппыны æмæ йæ фæуадздзæни, йæхæдæг йæхицæн холы агурдзæн куыд æй фæнда, афтæ. Фæнда дæ – кæрчытæ хæр, фæнда – родтæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, æз тæрхъусты тыххæй нæ дзурын, ныхас стыр сыр дтыл цæуы. Ды та дæ хъæбулы бархи холымæ дæр нæ уадзис. Æмæ æз дæр ма фыртыфырты никуыдæм ауадздзынæн. Мæ фыртыфырт Храповты æмæ Железновы науты хæдзарады бындар у. Милуан æфтиагджын хъуыддæгтæн. Йæ фыдыхотæ – Наталья æмæ Людмилæйæн бирæ хай нæ уызæн – иу фæйна фæндзай мины, уый дæр сын æгæр у. Иннæ мулк иууылдæр уый уызæн.

Р а ш е л ь. Рæдийыс, кæд ма уымæй балхæнынмæ хъавыс, кæнæ мын ма маст уымæй фæкъаддæр кæнынмæ хъавыс, уæд – тыхджын рæдийыс. Уымæн гæнæн нæй!

В а с с æ. Цæмæн ма хъæуы дæу æлхæнын, дæ маст фæкъаддæр кæнын? Ды, Рашель, дæхæдæг зоныс, æз дæ знагыл нæ нымадтон, ма лæппуйы ма цурæй кæныс, уый куы уыдтон, уæддæр. Цæмæн ма хъæуы уый рынчынæй! Æз йемæ тызмæг уыдтæн æмæ уыдтон – ды йæ уарзис. Æмæ дын загътон уæд æз, – уарз æй, ницы кæны!

Рынчыны дәр чысыл циндзинад хъауы. Ёз ма дæ бузныг дәр уыдтæн Федоры тыххæй.

Р а ш е л ь (*мастæй судзæйæ*). Уый иууылдәр гæдыдзинад у! Ёнæуынондзинад. Ёз ыл не ’ууæндын. Уый сыррдзинад у.

В а с с æ. Не ’ууæндыс, афтæмæй загъд кæныс. Ницы кæны, æлгъит. Ахъуыды-ма кæн, фыртæн цы фæуыдзынæ? Ёз дæ зонын, хивæнд дæ. Ды дæ хъуыды, дæ фæндæй нæ фæлидзынæ. Дæу революцийы бын ногæй арт æндзарын хъауы. Мæн та мæ хæдзарад фидар кæнын хъауы. Дæу ахæстæтты раппар-баппар кæндзысты, лæппу та æцæгæлон адæммæ цæрдзæн, æцæгæлон бæстæйы – сидзæрæй. Рашель, бафидау уыцы уавæримæ, – нæ дын ратдзынæн дæ фырты, нæ ратдзынæн!

Р а ш е л ь (*сабырæй, фæлæ æнæуарзон хуызæй*). О, æппын-фæстаг дæ бон у уый бакæнын, æз дæ æмбарын. Дæуæн дæ бон у мæн жандармтæм раттын дәр.

В а с с æ. Уый дәр мæ бон у. Алцы дәр у мæ бон! Кæд хъазæм – уæд хъазæм!

Р а ш е л ь. Цы бахъардзæнис дæ хъæддаг зондмæ, дæ сырдон зæрдæмæ?

В а с с æ. Уæддәр та хъæддаг, сырдон. Ёз дын зæгъын: адæм сырдатæй æвзæрдәр сты! Ёвзæрдәр! Ёз æй зонын! Ахæм адæмтæ цæры, æмæ сын зæрдæйы фæндиаг исты бæллæхтæ скæн... Сæ хæдзæрттæ сын фехал, басудз, се ’ппæты дәр сбæгънæг кæн, æххормагæй сæ мар, басийын сæ кæн хъæндилты хуызæн... Афтæ!

Р а ш е л ь. Дæлдзæх фæуинаг... Уæдæ цыдәр зынаргъдзинад куы ис дæ масты ныхæсты, де ’нæуынондзинады...

В а с с æ. Ды, Рашель, зонджын адæймаг дæ, æмæ æз иу хатт æмæ дыууæ хатты нæ хъуыды кодтон, мæ чызг куы уыдаис, зæгъгæ. Цыма дæхицæн дәр дзырдтон уыцы фæндон! Ёз цыдæриддәр фæхъуыды кæнын, уый фæдзурын.

Р а ш е л ь (*сахатмæ кæсгæ*). Ёхсæвиуат кæнæн дæм ис æви нæй?

В а с с æ. Ёмæ уæдæ куыд? Ам лæуу. Нæ дæ ратдзынæн жандармтæм. Чызджытæн æхсызгон уыдзæн дæ фенд. Тынг цин кæндзысты. Уыдон дæ уарзынц. Фæлæ дын æз Коляйы нæ ратдзынæн. Афтæ йæ дæ зæрдыл бадар.

Р а ш е л ь. Цәй, уый... Фендзыстәм.

В а с с æ. Адавынмæ йæ хъавыс? Ницы дын дзы рауайдзән.

Р а ш е л ь. Нæ, уый тыххæй нал дзурын. Бафæлладтæн, смæсты дæн, стæй мæ дисы бафтыдтай. Тæссаг адæймаг дæ! Дæумæ хъусгæйæ, адæймаг хъуыды кæндзæн, æцæг кæй ис фыдраконддинадыл хæст чи у, ахæм адæймæгтæ, зæгъгæ.

В а с с æ. Алцы дæр ис! Фыддæр дæр ницыуал æрхъуыды кæндзынæ, иууылдæр хъуыдыгонд сты.

Р а ш е л ь. Фæлæ уæ цард бирæ нал ахæсдзæн сымахæн, уе 'ппæт къласæн – хицауттæн. Рæзы æндæр хицау, домбай тых рæзы, – уый уæ ныщъцъист кæндзæн. Ныппырх уæ кæндзæн!

В а с с æ. О, куыд тæссаг у! Эх, Рашель, мæн уый куы уырnid, уæд дын зæгъин: гъа, айс ме 'ппæт хъæздыгдинад, ме 'ппæт хиндзинад дæр айс!

Р а ш е л ь. Уый, æвæдза, гæды зæгъыс!

В а с с æ. Нæ мæ уырнынц дæ ныхæстæ, фидæны хабæртгæ зонæг, нæ уырнынц. Ды куыд зæгъыс, афтæ нæ уыздæн, нæ!

Р а ш е л ь. Æмæ дæуæн та хъыг у, кæй нæ уыздæнис, уый? И?

В а с с æ. Чизоны, æмæ мынхъыг у! Эх, Рашель... Мæлæг æппæт наутæ, пристантæ, хæдзæртгæ, иудзырдæй, æппæт хæдзарад иу æхсæв къамæй куы амбулын кодта, уæд æз цин кодтон! О, уырны дæ – цин кодтон. Стæй йæ фæстаг къухдарæн куы æрæвæрдта, уæд цы фембулын кодта, уыдон фæстæмæ рамбылдта, ноджы уæлдайджынтай... Уый фæстæ, зоныс, бынтон æнæгъдау цæл кæнын байдыдта, æмæ ныр æз иу-фынддæс азы дæргы ласын ацы уаргъ, не стыр хæдзарад, нæ сывæллæтты сæраппонд æй ласын. Цас хъару бахардз кодтон æз! Сывæллæттæ та... Мæ ныфс æмæ ме 'нхæлцау – мæ фыртыфырт.

Р а ш е л ь. Ахъуыды-ма кæн: цас æхсызгон мын хъуамæ уа, уый хъусын æмæ мæ фырт уæ талынг хъуыддæгты сæраппонд нывондæн хаст кæй цæуы.

В а с с æ. Æхсызгон дын нæу? Ницы кæны, æз дæр дæуæй фехъуыстон, тынг адджын мын чи нæ уыдис, ахæм ныхæстæ. Цай уал бацымиккам? Чызджыты раз нæхи дзæбæхдæр равдисæм, афтæ, нæ?

Р а ш е л ь. Æз сусæгæй кæй æрбацыдтæн, уый сын хъæр

кæнын нæ хъæуы. Нæ быцау дæр хъуамæ ма зоной. Уыдон уæддæр ницы бар дарынц.

В а с с æ. Бæлвырд у, нæ хъæуы!

Поля къæсарыл.

В а с с æ. Бæлвырд у, нæ хъæуы! Кадеты, зæгъ, уадзут. Сусæгæй сын зæгъ, йæхæдæг æй куыннаæ фехъуса. Самавар-иу рахæсс. Цу. Мæнæ куыд фембæлдыстæм, Рашель, и?

Р а ш е л ь. Бæллиццаг æмбæлд нæу.

В а с с æ. Цы гæнæн ис? Бæллиццаг цард æрмæст сывæллæттæ кæнынц, уый дæр бирæ рæстæг нæ.

Р а ш е л ь. Мæнмæ уæддæр æнахуыр диссаг кæсынц ацы митæ.

В а с с æ (*йæ къахæй бандон скъуырдытæ*). Гъы, цы ис уым диссагæй.

Л ю д м и л æ (*æрбазгъордытæ, йæ фæстæ Наталья*). Ой, чи, цы? Рашель... Рашель!..

Н а т а л ь я. Тел цауылнæ цавтай, тел?

В а с с æ. Наткæ фæрсын уарзы. Куы йын зæгъай «дæ бон хорз», уæд дæ афæрсдзæн – цæмæн?

Р а ш е л ь. Людæ, ды нæ фендæрхуызон дæ, ныр дæр ма афтæ дзæбæх, цыма рæзгæ дæр не скодтай ацы дыууæ азы дæргъы.

Л ю д м и л æ. Уый æвзæр у?

Р а ш е л ь. Нæ, æвзæр нæу. Фæлæ мæнæ, Натæ...

Н а т а л ь я. Фæзæрондис.

Р а ш е л ь. Слæг ис, чызгæй зæгъгæ зæгъæн нæй, фæлæ уымæ гæсгæ цыдæр.

Н а т а л ь я. Сцæттæ ис, фæзæгъынц.

Р а ш е л ь. Уый æндæр у!

Чызджытæ цин кæнынц фембæлдыл. Рашель дзуры фæллад хуызæй, йæ цæстытæ нæ исы Вассæйæ. Чызджытæ йæ тыхтинынл бадын кæнынц.

Вассæ сабыр, стъолы уæлхъус бадгæйæ, цай цæттæ кæны.

Л ю д м и л æ. Сбад, исты хабæрттæ дзур.

Н а т а л ь я. Федор куыд у? Фæдзæбæх ис?

Р а ш е л ь. Нæ, Федор дзæбæх нæу.

Н а т а ш а. Уæдæ цæмæн рацыдтæ ды йæ цурай?

Р а ш е л ь. Мæ лæппу, Коляйы тыххæй.

В а с с æ. Æз та йæ фæсарæнтæм дæтгæ нæ кæнын.

Л ю д м и л æ. Рашель, мæ хур, цы диссаджы дзæбæх сси Коля! Зондджын, ныфсджын... Уый хъæды цæры, Хомутовы. Диссаджы хорз хъæу у. Ахæм нæзы хъæд дзы ис æмæ...

Н а т а л ь я. Ау, æмæ йæ Богодуховойæ аластой.

Л ю д м и л æ. Богодухово дæр хорз у! Уым та сусхъæды къох ис, мыдыбындз дарæнтæ.

Р а ш е л ь. Куыд кæсын, афтæмæй кæм ис, уый зонгæ дæр нæ кæнут.

В а с с æ. Стъолмæ рацæут.

Р а ш е л ь. Радзур-ма, куыд цæрыс?

Л ю д м и л æ. Æз – диссаджы хорз. Мæнæ уыныс – уалдзæг у, æз æмæ Вася цæхæрадоны кусын райдыдтам. Сæумæрайсом мæм æрбауайы: сист! Цай бацымæм æмæ цæхæрадонмæ. Ах, Рашæ, цы хуызæн сси цæхæрадон!

Аннæ æрбацыд, æнæздургæйæ Рашелæн раарфæ кодта, Вассæйæн цыдæртæ дзуры. Дыууæйæ дæр рацыдысты.

Л ю д м и л æ. Куы йæм бацæуай, æртæх нæма сысты æмæ æрттивын байдайы хурмæ зæринау, цыкурайы фæрдгуытау – суанг ма зæрдæ дæр йæ цæвынæй банцайы, афтæ рæсугъд вæййы! Ныр æртыккаг аз дидинаеджы мыггæгтæ дæс туманы аргъ рафыстам, – мах дидинджыты хуызæн æгас горæты никамæ ис. Мæнмæ ис чингуытæ цæхæрадоны куысты тыххæй, ахуыр кæнын немыцаг æвзаг. Афтæ кусæм æнцад моладзанти хуызæн. Æнæздургæйæ фæзонæм, чи цы хъуыды кæны, уый. Æз фæзарын. Куы банцайын, уæд та мыл Вассæ фæхъæр кæны: – Зар! Æмæ йын искуы дард кæмдæр ауынын йæ фæлмæн цæсгом райдзастæй.

Р а ш е л ь. Иудзырдæй, амондджын цард кæныс, уæдæ, и?

Л ю д м и л æ. Афтæ! Худинаг дæр ма мæм кæсы. Диссаджы хорз.

Р а ш е л ь. Ды та, Натæ?

Н а т а л ь я. Æз! Æз дæр дис кæнын.

П р о х о р (нотдджынсæй, гитарæимæ). А-а! Р-рахиль!

(Зары). «Кæцæй фæдæ ды, диссаджы рæсугъд?» Æллаæх-æллаæх, цы рæсугъд сдæ!

Р а ш е л ь. Ды та куыд уыдтæ, афтæ ма дæ ныр дæр?

П р о х о р. Нæ – хуыздæр, нæ – æвзæрдæр. Цы уыдтæн, уымæй базадтæн.

Р а ш е л ь. Хъæлдзæг кæныс?

П р о х о р. Æрмæстдæр хъæлдзæг. Мæ дæсныад у уый. Мæ сæйрагдæр, Капитан Железнов амардис, æмæ ныр æз бинонты æмæ хæдзарады кадæн – дыууæйы бæсты фу кæнын.

Р а ш е л ь. Рагæй сад?

П р о х о р. Уый раст у, раджы йын уыд афон.

Людмилаæ худы.

Р а ш е л ь. Раст нæ бафарстон – сæйгæ бирæ фæкодта?

П р о х о р. Капитан? Уый сæйгæ нæ кодта. Уыциу сахат – хъыпп! æмæ – «сыгъдæг удтимæ фæлыгъд».

Н а т а л ь я. Банцай, мæ мадыфсымæр. Уый хорз нæу.

П р о х о р. Сыгъдæг удтимæ нæу хорз? Ды, чызг, мæн ма ахуыр кæн! Кæцæй фæдæ ды та, цардхалæг? Швейцарийæ æрбацыдтæ? Федор ма æгас у?

Р а ш е л ь. Æгас.

П р о х о р. Рынчын ма у?

Р а ш е л ь. Рынчын.

П р о х о р. Железновы цот фидар не сты, мах, Храповтæ, фидардæр уыдзыстæм. Дæ фырт Колькæ хорз абырæг у! Маст зæрдыл дараг. Иухатт сихор хæргæйæ Железновимæ фæбыцау стæм. Дыккаг бон ын раарфæ кодтон – дæ райсом хорз, Коля! Уый мын: «ахъуытты у расыгæнаг!» Амардта мæ. Афтæмæй сæумæрайсом уыдис, æз ма æрвонг уыдтæн... Цы ми кæнут сымах та? Цай цымут! Цай æрмæст бæхтæрджытæ цымынц, хорз адæм сæ дойны сæнæй сæттынц... Ныртæккæ уæ разы февзæрдзæн портвейн, ахæм портвейн испайнæгтæ дæр никуы федтой. Мæнæ йæ Наталья зоны.

Фæцауы. Вассайыл хæрхæмбæлд фæци.

В а с с æ. Цы æрцыди клубы?

П р о х о р. Клубы? Æмæ йæ ды та цæмæй зоныс?

В а с с æ. Телефонæй.

П р о х о р. Клубы – хыл уыдис политикайы тыххæй. Æндæр ницы.

В а с с æ. Ногæй та дыл газеты ныффысдысты.

П р о х о р. Мæныл – цæмæн? Иу хатт æй ныффыстой, Думайыл рæйтта, æмæ йын æз дæр йæ хæмхудтæ...

В а с с æ. Хъус-ма, Прохор...

П р о х о р. Ныртæккæ фездæхдзынæн. Æмæ уæд хъусдзынæн. (Зары): «Æнæхъуаджы ды ма 'фхæр мæн...».

Л ю д м и л æ. Цы худæг у, нæ? Ноджы фылдæр нуазын байдыдта. Æмæ ма Наташæйы дæр ахуыр кæны.

Н а т а л ь я. Ахуыр дæр ма мæ скодта.

Р а ш е л ь. Уый æцæг зæгъыс, Натæ?

Н а т а л ь я. О, тынг хорз мæм кæсы сæн. Расыг кæнын дæр мæм хорз кæсы.

В а с с æ. Бафтау-ма йыл: фæлæ мæ чи фæнæма, уый нæй.

Н а т а л ь я. Фæлæ мæ чи фæнæма, уый нæй.

В а с с æ. Наталья! Хынджылæг ма кæн.

Н а т а л ь я. Уый ма йæм бафтау мын загътай, æмæ йæ бафтыдтон.

В а с с æ. Дæ амонд у, æмæ мын рæстæг нæй дæу æрцахуыр кæнынæн!

Л ю д м и л æ. Натæ тынг къæйных у мамæмæ, уыныс, Рашæ. Мæнмæ гæсгæ, уый хорз нæу.

В а с с æ. Хорз цæрынмæ хъавыс... Интеллигентæй. Дæхæдæг та хуы дæ!

Н а т а л ь я. Хорз мыггаг хуытæн стыр аргъ ис.

В а с с æ (мæстыйæ). Мæнæ афтæ цæрæм гъе, Рашель.

Р а ш е л ь. Æвзæр цæрут, фæлæ хуыздæр akkaг дæр не стут. Ацы æнæзонд цард уæ akkaг у.

В а с с æ. Мæнæн? Сайыс!

Р а ш е л ь. Канд дæуæн нæ, фæлæ уæ фæлтæрæн, уæ къласæн.

В а с с æ. Цæй, байдай та.

Р а ш е л ь. Фæсарæнты дæр афтæ æвзæр цæрынц. Чи зоны, æмæ ноджы æвзæрдæр, уымæн æмæ уым æнцаддæр цæрынц æмæ кæрæдзи сымахæй къаддæр хъыгдарынц.

Н а т а л ь я. Уый æцæг у? Æви махæн зæрдæлхæныны тыххæй зæгъыс?

Р а ш е л ь. Æцæг у, Наташæ. Æз зæрдæлхæнæнтæ чи фæкæны, уыдонæй нæ дæн. Хъæздгуыты дуне хæлы, кæд уым амæй фидардæр арæзт сты, уæддæр. Хæлы æппæт дæр, бинонтæй райдайгæйæ, бинонтæ та уым уыдысты æфсæйнаг кълеткæйау. Махмæ та – хъæдын.

В а с с æ. Рашель!

Р а ш е л ь. Циу?

В а с с æ. Махимæ цæр. Федор амæлдзæн, дæхæдæг куы зæгъыс. Æгъгæд дын у дзæгъæл хæтын... Балцы рахау-бахуау, æмбæхсæнты! Цæр махимæ. Дæ фырты хъомыл кæндзынæ. Мæнæ мæ чызджытæ. Уарзынц дæ. Ды дæр дæ фырты уарзыс...

Р а ш е л ь. Нæ кæрæдзиуыл бастдзинад æмæ уарзынæй уæлдай ма ис æндæр цыдæртæ, уыдонæй бирæ бæрзонддæр æмæ стырдæр.

В а с с æ. Зонын æй. Ис хъуыддаг, хæдзарад. Фæлæ дын цы зæгъон, уый зоныс: райсæн дæр ын ваййы, кæм æй æварай, уый дæр ис, фæлæ хаттæй-хатт – лæджы йæ райсын нæ фæфæнды.

Р а ш е л ь. Уый ды... дæхи хъуыдытæ нæ дзурыс.

В а с с æ. Уый та – куыд мæхи хъуыдытæ нæ дзурын?

Р а ш е л ь. Чи зоны, хаттæй-хатт фæлладдзинад бафиппайыс дæ хæдзарадæй, фæлæ йе 'дылыдзинад, йæ тызмæгдзинад бафиппайын дæ бон нæу, æз дæ зонын. Цыфæнды дзурам, уæддæр цагъайраг дæ. Зондджын, тыхджын, уæддæр цагъайраг. Калм, хъуына, згæ дзаумæтты халынц, дзаумæттæ та мах халынц.

В а с с æ. Иттæг зондджын ныхæстæ. Фæлæ рæстдзинад дызæрдыггау! Æз дын зæгъдзынæн, цы мæ фæндыдис, уый, мæнæ дын æй мæ чызджыты раз зæгъдзынæн. Фæндыд мæ, губернатор мын мæ фæстæ тас куы хастайд, фæндыд мæ, цæмæй сауджын сыгъдæг дауджытæн нæ, фæлæ мæнæн, сау тæригъæдджынæн, куывтайд, мæ тызмæг уды тыххæй аргъуыдтайд.

Р а ш е л ь. Уый Достоевскийæ у æмæ дæуыл нæ фидауы.

Н а т а л ь я. Мæ мад Достоевскийы нæ зоны, уый чингуытæ нæ кæсы.

В а с с æ. Цавæр Достоевский! Уый ме 'фхæрддзинадæй у.

Æнæхъуаджы æфхæрддзинадæй... Мæнæ йæ чызджытæ зонинц, абон сын радзырдтон, куыд-иу мæ...

П р о х о р (*йæ къухы дыууæ авджы сæн*). Мæнæ сты! Цæйут, хъуыддагмæ хæстæгдæр бацæуæм. Вася, akkaг кæныс минас кæнын? Нæ фæфæсмон кæндзынæ. Стæм нуазинаг у...

В а с с æ. Æри! Æри! Чызджытæ, рацæут стьолмæ... Æмæ куынна. Нæ чындз нæм фæзынди. Æри, Прохор, кæй фæнадтай?

П р о х о р. Нæ фатерыбадæг Мельниковы хæмхудтæ. Стæй ма ноджы кæйдæр... Ерунда, сдзæбæх уыздæн.

В а с с æ. Зоныс, Мельников йæхи «уырыссаг адамы цæдисы» ныффыста.

П р о х о р. Æмæ уый цы? Мæлæты ахсджиаг хъуыддаг! Æмæ мæнæ телефоны чынджы фыст дæн, уæддæр мæхицæй не 'ппæлын. Рюмкæтæ!

Телефоны дзинг-дзинг.

В а с с æ. Мæнмæ у. (*Телефоны уæлхъус*). Чи дæ? О, æз. Цавæр нау? Цæмæн? Сæрхъæнтæ! Чи йæ дзаг кодта? Уфайы? Терентьев? Куыстæй ацух кæн уыцы сæрхъæны! Мæн уæвын дзы ницæмæн хъæуы! Æнæхъæн баржæйы дæр æрцахстой? Æндæр ма цы? Цæрмттæй фæстæмæ... О, дæлимонтæ! Санитарон къамис уым и? Инспектор дæр? Ныртæккæ уым уыздына. (*Трубкæ аппæрста*). Сымах уал ам... æнцад фенхъæлмæ кæсут. Мæнмæ та хъаугъа ис, баржæйы æрцахстой, сæрхъæн приказчик цæрмттæ æнæ санитарон къамис фенгæйæ самадта, æнæ клеймойæ. Науы та уæлдзæрттæ, хъæды цъæрттæ, фæскъæуттæ ис. Цæуон. (*Ацыди, йæ цæстытæй Раиселы цæстæнгас ацахсгæйæ*).

П р о х о р. Ацыди доны пъæлицæйæн гæртам фидынмæ. Махмæ доны пъæлицæ давджытæ сты. Сурфæндаггон пъæлицæ дæр афтæ. Фæлæ уыдон иууылдæр дæлдзæх фæуæнт. Сæн кæнын. Наталочкæ, уый ды кæй уарзыс, уымæй хуыздæр уыздæн. (*Зары «æхсæзæм хъæлæсæй»*).

Рауадз, хæлар, рауадз.

'Ртахы онг æй бануаз...

Æмбæрзæн.

Æ Р Т Ы К К А Г А К Т

Железновайы ацыды хæд фæстæ. Прохор сигарæ дымы. Людмилаæ зыдæй бисквиттæ хæры, блюдцæйы сæ варенийы тулы, афтæмæй. Наталья Рашелы фарсмæ бады, йæ къухы рюмкæ. Рашель хъуыдыгæнаг хуызы.

П р о х о р. Мæнæ афтæ царæм, гъе, Рашель, мæт кæнгæйæ царæм. Пъæлицæ нæ æфхæры. *(Худы)*.

Р а ш е л ь. Ды ныр горæты сæр дæ?

П р о х о р. Мæ хъуыдыты уыдтæн уыцы бынаты дæр, стæй уæд загътон цы хæйрæгæн мæ хъæуы ацы уæлдай уаргъ? Фæлтау сæрибар хъазахъхъагæй ацæрон...

Н а т а л ь я. Уый раст нæу! Сæрибар хъазахъхъаг нæ дæ! Æвзæрстытæй дæр дæхæдæг дæ тæппуды тыххæй дæхи рацух кодтай.

П р о х о р. Стыр диссаг, уæддæр Наталья мæн æфхæрын куыд уарзы... Стæй канд мæн нæ, – æппæты дæр. Нырма æвзонг у, афтæмæй ус-бирæгъ. Тынг æнгæс у... Мм-да! Уæддæр раст зæгъы – æз бæстон хъуыдыгæнаг адæймаг дæн. Капитаны амарды фæстæ...

Н а т а л ь я. Мæ фыды амарды фæстæ хъус-хъус кæнынц, марг банызта, зæгъгæ. Суанг ма дзурынц, мах ын бадардтам, зæгъгæ, цæмæй суды раз ма фæчъизи уæм, уый тыххæй.

Л ю д м и л æ. Æдылы ныхæстæ!

П р о х о р *(тыхсгæйæ)*. Æцæгдæр æдылы ныхæстæ! Æмæ уыцы æнахайыры хъуыддаг прокурор уромгæ дæр бакодта...

Н а т а л ь я. Зылындзинад бæлвырд кæй нæ уыд, уый тыххæй. Мæ мадыфсымæр та дам-думæтæй фæтарст, ахъуыды кодта – горæты хицау æй нал сæвзæрдзысты.

П р о х о р. Æгъгæд у, Наткæ!

Н а т а л ь я. Афтæмæй та æмбæлгæ кодта уыцы дам-думты ныхмæ, адæмы ныхмæ цæуын...

П р о х о р. Наткæ æдзухдæр афтæ – мæ ныхмæ!

Р а ш е л ь *(Натальейы къух сæрфгæйæ)*. Хъæугæ дæр афтæ кæны!

Н а т а л ь я. Рашель, кæд зылындзинад бынтон бæрæггонд нæу, уæддæр уымæй уый зæгъæн нæй æмæ аххосджын раст у?

Р а ш е л ь. О, афтæ.

Л ю д м и л æ. Ау, афтæ у – æппæты ныхмæ дæр лæууын хъæуы, Рашель? Ау, нæй цæрæн...

Н а т а л ь я. Железнова Людмилаейы хуызæн æдылхæй.

Л ю д м и л æ. Дзæггæлы мæм загъд кæныс, уæддæр æз не смæсты уыдзынæн! Ой, Рашель, куы зонис, æз куыд нæ уарзын... маст æмæ æндæр ахæмтæ...

Н а т а л ь я. Уый бисквиттæ варениимæ уарзы!

Л ю д м и л æ. Ды та хæлæг кæныс, кæй уарзын, уый тыххæй! Ды уымæн мæсты кæныс æмæ дæм хæрын нæ цæуы. Хæргæ куы кæнис, уæд нæ мæсты кæнис!

П р о х о р (*зары*). «Мæсты нæ кæнын æз, кæд риссы риу, уæддæр». Бисквиттæ æмæ æндæр адджинаегтæй уæлдай ма Людмилаæ уарзы исты хæстон хъуыддаг, æрмæст системæ, индийæгты хуызæн.

Л ю д м и л æ. Уый æппындæр раст нæу.

П р о х о р. Цы загъын, уый зонут, – авд дæлдзæхы фæуæнт ацы ныхæстæ: бинонтæ, ивгъуыд цард æмæ æппæт дæр. Чысыл хъæлдзæгдзинад æрымысæм, цалынмæ æфсин ам нæй, уæдмæ! Æз дын, Рашель, ахæм кафæг фенын кæндзынæн æмæ дæ дис йæ уæлныхты сисдæн! Марадз-ма, Людæ, фæдзур Пятеркинмæ...

Л ю д м и л æ. Уый хорз хъуыды у!

П р о х о р. Гитарæимæ! (*Рашельмæ*). Дæ фыртмæ кæд цæуыс?

Р а ш е л ь. Дард ис?

П р о х о р. Иу æртæ æмæ ссæдз, фондз æмæ ссæдз версты бæрц. Худæджы лæджыбындзæфхад. Буары хъæдæй лæмæгъ у, фæлæ – хорз!

Р а ш е л ь. Ме 'фсин мын æй дæттынвæнд нæ кæны.

П р о х о р. Уымæй раст кæны! Дæ хæтгæ цардимæ дæу фырт ницæмæн хъæуы.

Р а ш е л ь. Ды та куыд хъуыды кæныс, Натæ?

Н а т а л ь я. Кур æй, цæмæй дын æй радта. Кæд дын нæй нæ дæдта – адав æй!

П р о х о р. О-гъо!

Н а т а л ь я. О, о, адав æй, алас æй. Уыныс, иууылдæр цы хуызæн стæм! Дæхæдæг нæ куы уыныс...

Р а ш е л ь. Адавын... Аласын... Уый бакæнын мæ бон нæу.

Н а т а л ь я. Цæуылнæ?

Р а ш е л ь. Æндæр ахсджиагдæр хъуыддаг мæ ис.

Н а т а л ь я. Фыртæй ахсджиагдæр? О? Цæмæн æй ныййардтай, кæд дæ ахсджиагдæр хъуыддаг ис, уæд? Цæмæн?

Р а ш е л ь. О, уымæй фæрæдытæн!

Н а т а л ь я. Æмæ цавæр хъуыддаг у? Дыууæ азы размæ мын цы дзырдтай, уый? Æз ма йæ хъуыды кæнын... Тынг ма йæ хъуыды кæнын.

Р а ш е л ь. Фæлæ йыл – не ’ууæндыс?

Н а т а л ь я. Не ’ууæндын.

Р а ш е л ь. Уый уымæн у, æмæ йæ не ’мбарыс. Мæнæн та цард нæй æнæ уыцы хъуыддаг. Уадз æмæ фесæфа... макуы уал фенон Коляйы...

П р о х о р. Фæлæуу-ма! Радавын – уый хъуыддаг у! Уый, Рашæ, диссаг у! У-у, мæ хойæн сагой йæ фарсы фæныхса! Рашель, архай! Мах дын Наткæймæ феххуыс кæндзыстæм, сомы дын кæнын. Мæнæн ис хæлар – Пятеркин, уымæн алцыдæр æй бон у!

Р а ш е л ь. Банцайут!

П р о х о р. Алешкæ Пятеркин? Уый ма сауджынты алчеры дæр радавдзæн, лæппуйы нæ фæлæ!

Р а ш е л ь. Мæ хъæбулæй хъазын...

П р о х о р. Мæнæ – Пятеркин, хъæбатыр æфсæддон æххуысгæнæджы образы! Лешка, «Хуыцауы цыиуы» хъуыддаг кæнæм! Фæсарæнтæн, Европæйæн. Бамбæрстай? Æнæ иу сдзырдæй куыд уа, афтæ! Чызджытæ, сабыр æнкъарддзинадмæ! Уæлдайдæр бубен! Уый уасгæ кæны, нæргæ нæ фæлæ...

Л ю д м и л æ. Зонæм æй.

П р о х о р. Райдытæм. (Зары):

Лев Толстойы размæ рацыд
Барыня Ростовæй балцы,
Орелæй та уæд барыня, –
Кæдæм цыдис, нæ йæ зыдта!
Барыня...

Пятеркин «Барыня» кафы хорз æмæ худæг. Людмилаæ зæрдиагæй зары. Наталья тактмæ гæсгæ æнæбары цæвы бубен æмæ Рашельмæ кæсы. Рашель фынтæ уынагау бады.

Н а т а л ь я. Аггъгъæд у!
П р о х о р. Цæмæн?
Н а т а л ь я. Нал мæ фæнды.
Л ю д м и л æ. Ох, куыд хивæнд у!

Рашель сыстад, ацыдис иуварс, Наталья сабыргай йæ фæстæ, æрлау-
уыдис рудзынджы цур.

Н а т а л ь я. Гъы, куыд?
Р а ш е л ь. Тынг æвзæр.
Н а т а л ь я. Æз лæппуыи амарин, уæддæр æй ам нæ ныууадзин.
Р а ш е л ь (*Натальяйы йæ хъæбысы æрбакодта*). Æнæ Вассæ
Борисовнайы æххуысæй йæ фæсарæнтæм аласын мæ бон нæу.

Н а т а л ь я. Мæ мадыфсымæр æй сараздæн. Тынг æй фæнды
мæ мадæн исты маст скæнын. Радавдæн æй – бамбæхсдзыстæм
æй. Уый фæстæ йæ дæумæ арвитдзыстæм.

Р а ш е л ь. Кæдæм? Кæм цæрдзынæн, уый куы нæ зонын.
Кæд мын Швейцаримæ аздæхын бантыса, уæд дзы иу-цалдæр
къуырийы фæуыдзынæн... Мæн Уæрæсsey цæрын хъæуы.
Мæнæн фадат нæй Коляйы хъомыл кæнынæн. Уым та Лозаны мæ
хомæ хорз уайд...

П р о х о р (*Пятеркины ныуурæдта, хъæр кæны*). Дæ зæдæмæ
нæ фæцыдис?

Р а ш е л ь. Нæ!

П р о х о р. Аивад дæм нæ хъары!

Р а ш е л ь. Дæ зард дæр бæллиццаг нæу...

П р о х о р. Æз аххосджын. Нуазынмæ кæнæ проферанцæй
хъазынмæ – ничи мыл уæлахиз кæны, фæлæ зарынмæ æрдзæй
арæзт нæ фæдæн. Мæ зæрдæ фæлмæн у, мæ хъуыр та хус, йæ хыр-
хыр цæуы. Пятеркин ахъуытты у, æнæкурдиатджын адæймаг,
сæ зæрдæмæ нæ фæцыдыстæм! Рашель, цом мæнмæ, æз дæм
гуыдырты коллекци равдисдзынæн.

Р а ш е л ь. Æз сæ федтон.

П р о х о р. Кæд? Ныр ма сæ фен, ныр! Æртын авд мæм
хордоны гуыдыртæ ис, цыппар – фидары гуыдыртæ, цыппор
дыууæ – чырыны гуыдыртæ дзæнгæрджытимæ, уыдон никуы
фендзынæ. Стæй æнæуи дæр цом! Дыууæ ныхасы дын зæгъон...

Ахсджиаг ныхæстæ. (*Йæ дæларм ныххæцыд, кæны йæ, уый дæр нæфæндонæй йæ фæдыл цæуы*).

Н а т а л ь я (*йæ хомæ фæкаесгæйæ*). Цы ми кæныс?

Л ю д м и л æ. Ницы. Хуыссын мæм цæуы.

Н а т а л ь я. Цу, схуысс!

Л ю д м и л æ. Æнкъард кæнын, кæуын мæм цæуы.

Н а т а л ь я. Цу, схуысс, аку æмæ бафынæй у.

Л ю д м и л æ. Æдзухдæр афтæ вæййы. Васямæ банхъæлмæ кæсон, зын мын вæййы нæхимæ куы нæ вæййы, уæд.

Н а т а л ь я. Вася йæ мæлæты арæх хонын байдыдтай.

Л ю д м и л æ. Уымæн æмæ йæ æз уарзгæ кæнын, ды та йæ нæ уарзыс.

Н а т а л ь я. Æз æй нæ уарзын.

Л ю д м и л æ. Йæхæдæг дæр æй зоны.

Н а т а л ь я. Мæнæй-дæра, куыннæ йæ зона.

Л ю д м и л æ. Ды уæддæр уый æнгæс дæ, уый æнгæс!

Н а т а л ь я. Уый тыххæй нæ уарзæм кæрæдзи дæр.

Л ю д м и л æ. Уый дæ уарзы.

Н а т а л ь я. Мæн хурхæй марын уарзы.

Л ю д м и л æ. Дæхæдæг æй хурхæй марыс.

Н а т а л ь я. Омæ æз дæр.

Л ю д м и л æ. Цы æдылы дæ, цы! Нæ мадыфсымæр дæр æдылы – Коляйы адавын уынаффæ кæны.

Н а т а л ь я. Уый тыххæй нæ мадæн мацы зæгъ.

Л ю д м и л æ. Бæгуыдæр зæгъдзынæн.

Н а т а л ь я. Цæмæн?

Л ю д м и л æ. Нæ, масты хай йæ нæ кæнын, нæ йын зæгъдзынæн.

Н а т а л ь я (*ныуулафгæйæ*). Стыр хабедзен дæ ды махæн...
Никай хуызæн нæ дæ.

В а с с æ (*Æрбацæуы*). Цæуыл загъд кæнут?

Л ю д м и л æ. Нæ, æнæуи ныхас кæнæм.

В а с с æ. Стыр ныхас кæнут. Прохор та сигарæ дымдта – цал хатты йын загътон, ам сигарæ ма дым, зæгъгæ. Наталья, æнхъæлдæн, æгæр банызтай.

Н а т а л ь я. Мæ къæхтыл ма тыххæй лæууын.

В а с с æ (*портвейн уадзгæйæ*). Цай узал у? Æркæнут-ма

мын. (*Наталья цай кэны*). Дæс æмæ æртиссæдз туманы цыма пецы баппæрстон. Алы ран дæр гæртамхортæ. Уæййаг зæрдæтæ. Ам цы ми кодтат?

Н а т а л ь я. Цай цымдтам.

Л ю д м и л æ. Пятеркин кафыдис. Прохор Рашелæн дзырдта, Коляйы куыд адава, уый тыххæй.

В а с с æ. Кæсыс æм, уыцы худæгмæ! Æмæ уый та цы загъта?

Л ю д м и л æ. Не сразы ис. Æрæнкъард. Куыд уыдис, уымæй фæфыддæр ис. Æнæзæрдæмæдзæугæ у. Зондджынтæ иууылдæр æнæзæрдæмæдзæугæтæ сты.

В а с с æ. Афтæ. Уæдæ æз дæумæ гæсгæ æдылы дæн?

Л ю д м и л æ. Ды æдылы дæр нæ дæ æмæ зондджын дæр, фæлæ лæгой сылгоймаг.

В а с с æ. Нæ дæ æмбарын – цы дзы зæгъынмæ хъавыс? Æдыллыæ æвзæрдæр у? Цæй фод афтæ дæр – лæгой сылгоймаг. Ахæсс самавар, зæгъ сын æмæ йæ ахъарм кæной. Наталья, фæсарæнтæм цæуын дæ фæнды.

Н а т а л ь я. Фæнды, дæхæдæг æй зоныс.

В а с с æ. Дæ бон у, Аннайы демæ акæнын.

Н а т а л ь я. Аннаимæ нæ ацæудзынæн.

В а с с æ. Цæуылнæ?..

Н а т а л ь я. Ам дæр дзы сфæлмæцыдтæн.

В а с с æ. Иунагæй дæ нæ ауаддзынæн. Э, чызгай...

Н а т а л ь я. О.

В а с с æ. Рæстæг мын нæй, демæ аныхас кæнынмæ.

Н а т а л ь я. Æмæ Коляйы схъомыл кæнынмæ рæстæг ссар-дзынæ?

В а с с æ. Уымæн бирæ нæ хъæуы.

Н а т а л ь я. Мæнæн цас хъæуы уымæй фылдæр.

В а с с æ. Ацу Аннаимæ. Федоры фендзынæ.

Н а т а л ь я. Уый фенынмæ нæ бæллын.

В а с с æ (*хъæр кэны*). Дæлимон! Ныхъхъус у!

Н а т а л ь я. Хорз... Ныхъхъус дæн.

Р а ш е л ь (*æрбацауы*). Цы кæныс уый?..

В а с с æ. О-гъо, дзæгъæлы ныхъхъæр кодтон, дзæгъæлы. Смæсты мæ кодтой, суанг ма мæ зæрдæ дæр рæхойын байдыдта. Гъы, куыд, Рашель, Прохор дын Коляйы давын кæны?

Р а ш е л ь. Нозтджын уыдис.

В а с с æ. Ёрвонгæй дæр бакæндзæн... Чызджытæ, сымах хуыссынмæ куы ацæуиккат, æрæджы у.

Л ю д м и л æ. Ёхсæвæр та?

В а с с æ. Ёхсæвæр мæ ферох ис. Дойны мын у. Тæвд цай бацымин. Цу, цæут, стъол æрцаразут. Гъы, Рашель, куыд?

Р а ш е л ь. Хъус-ма, Вассæ Борисовнæ, ратт мын мæ фырты, фæсарæнмæ йæ арвитон...

В а с с æ. Ногæй та дæ загъд кæнын фæнды? Нæ, нæ ратдзынæн.

Р а ш е л ь. Ёз æппындæр не 'мбарын, цы ми йын кæндзынæ? Куыд æй хъомыл кæндзынæ?

В а с с æ. Ма тыхс, базондзыстæм. Мах иу бынаты цæрæг адæм стæм. Ёхца нæм ис. Баххуырдыстæм ын æппæты хуыздæр ахуыргæнджытæ, профессортæ... Сахуыр æй кæндзыстæм.

Р а ш е л ь. Раст лæгæн цы зонын æмбæлы, ууыл æй нæ сахуыр кæндзыстут. Коля ацы хæдзары цæрдзæнис балалайкæимæ, гитарæимæ, гуыбынæфсæстæй, расыггæнаг Прохоримæ, дыууæ чызгимæ: сæ иу сывæллоны зондыл хæст, иннæ – мæстыгæр. Вассæ Борисовнæ, æз хорз зонын уæ кълас: ам Уæрæсейы дæр æмæ фæсарæнты дæр, фервæзæн кæмæн нал ис, ахæм рынчын кълас у, уый! Цæрут автоматикон æгъдауæй, хæдзарады уацары; уæхи арæзт чи нæу, уыцы дзаумæтты тыхы дæлбазыр. Цæрут кæрæдзи нæ уарзгæйæ, кæрæдзи хæргæйæ æмæ уæ размæ не 'варут фарст – цæмæн цæрут, кæй хъæут? Суанг ма уæ хуыздæртæ, уæ тæккæ зондджындæр адæмтæ дæр цæрынц æрмæст мæлын кæй нæ уарзынц, уый тыххæй, адзалы тасæй.

В а с с æ. Фесты дæ зарджытæ? Цæй, ныр баулæф, байхъус мæнмæ дæр. Цы дæ не 'мбарын, уый дын зæгъон; царды тыххæй дзурынкуыбайдайыс, уæддæныфсджынзондкхуырмæмæкъуылыл цæмæн вæййы? Кълас, кълас... Мæ хуры чысыл, Гури Сабырон – мæ науты хицау – къласы тыххæй дæуæй фылдæр æмбары: революцитæ уæд фæбæззынц æмæ уыцы æдылы къласæн пайда куы вæййынц. Ды та цавæрдæр æнæзакъон революцийы тыххæй дзурыс... Уæлзæххон цавæрдæр революцийыл... Сабыронæн йæ хъуыддаг бæрæг у: социалисттæ хъуамæ кусджыты баиу кæной промышленность æмæ базарады интересы тыххæй. Уый афтæ

дзуры æмæ уый раст у! Уый æдылы нæу... уыцы хъуыддаджы, кæд ма æнæуи хъуыддагты æдылы у, уæддæр.

Р а ш е л ь. Уымæн йæ мыггаг Сабырон у? Æмæ уый йæ мыггагмæ гæсгæ пролетариаты сабырдзинадыл ахуыр кæны, тохкæнынхъом куыд нæ уой, афтæ. Уый иунæг нæу. Ахæмтæ араæх сты. Æмæ уæ цагъайрагтæ куыд сты, уымæ гæсгæ сын бар дæттут иттæг бæрзонд схизынмæ...

В а с с æ. Ды бамбар, мæн, Вассæ Храповайы, уыцы къласы хъуыддаг мæн нæй. Мæлгæ кæны, зæгъыс? Уый мæнмæ ницы бар дары. Æз æнæниз дæн. Мæ хъуыддаг мæхи къухты ис. Æмæ мæ хъыгдаргæ дæр ничи бакæндзæн, фæтæрсæн дæр мын ницæмæй ис. Цалынмæ цæрон, уæдмæ мын алцыдæр фаг ис, æмæ мæ фыртфыртæн дæр тынг бирæ æрæмбырд кæндзынæн. Гъе уый дын ме 'ппæт... ныхас, ме 'ппæт зонындзинад. Коляйы та дын дæтгæ нæ ракæндзынæн. Цæй, фæуæм! Æхсæвæр хæрын афон у. Бафæлладтæн.

Р а ш е л ь. Нæ мæ хъæуы æхсæвæр. Ме 'нæуынон у уæ хойраг... Кæм баулæфдзынæн?

В а с с æ. Цу, Наталья дын æй бацамондзæн. (*Сыстынмæ хъавы зынаей. Фæстæмæ æрбадти*). Аннæ! (*Дзуапп нæй*). Мæ хойраг йе 'нæуынон у уымæн... Чи мæм бауæндыдаид афтæ зæгъын? Ух... емынæ! (*Дзæнгæрæг цæгъды*).

П о л я. Дзæнгæрæг ды цагътай?

В а с с æ. Хæйрæг пецы бынæй. Аннæ кæм и?

П о л я. Чызджытæм.

В а с с æ. Бадзур æм. (*Цæмæдæр йæ хъус дары, йæ къæбутмæ февналы, схуыфы, Аннаæмæ*). Цы хабар уыдис ам æнæ мæн?

А н н æ. Прохор Борисович Коляйы адавыны фæндон бахаста.

В а с с æ. Йæхæдæг?

А н н æ. О. Фыццаг загъта, раст, дам, у, фырт дæ ницæмæн хъæуы, стæй æваст сцин кодта, уый, зæгъы, мæ хойæн сагойы рæхуыстау уыдзæнис.

В а с с æ. Наталья та?

А н н æ. Уый скодта адавыны фæнд...

В а с с æ. Дыууæрдæмты дзурыс! Сайыс!

А н н æ. Ницы дыууæрдæмты дзурын, афтæ уыд: Рашель

Мойсеевна куы загъта, ды Коляйы дахимае уадзыс, зæгъгæ, уæд Прохор Борисович загъта – «раст у». Фæлæ Наташæ куы загъта адав æй, зæгъгæ, уæд уый дæр.

В а с с æ. Афтæ. Уый æрмæстдæр мæн фелхыскъ кæныныл архайы. Фæнды къахы бын уæд, уæддæр фелхыскъ кæндзæн.

А н н æ. Пятеркин, зæгъы, сывæллон нæ, фæлæ сауджынты алчеры дæр адавдзæн.

В а с с æ. Æнаккаг куыдз – Пятеркин...

А н н æ. Бынтон цъаммар цагъайраг! Æнæгъдау, æнæфсарм цъаммар... æнæхатыр...

В а с с æ. Æрсабыр æй кæндзыстæм.

А н н æ. Æнæфæразгæ дæ?

В а с с æ. Цæмæн зæгъыс?

А н н æ. Дæ цæсгом куыддæр у.

В а с с æ. Мæ чызджытæ ницы бафиппайдтой мæ цæсгомыл. Хорз. Фæсарæнтæм ацаудзынæ, Анна?

А н н æ (*дисгæнгæ*). Æз?

В а с с æ. Ды. Натальяимæ. Чи зоны, иунæгæй дæр.

А н н æ. Уæ мæ хуыцауы хай, куыд æхсызгон мын у! Фырцинаей дын куыд раарфæ кæнон, уый дæр нæ зонын.

В а с с æ. Æмæ хъæугæ дæр нæ кæны. Уый аккаг дæ. Никуы мæ фæсайыс?

А н н æ. Никуы.

В а с с æ. Афтæ гъе... Федормæ писмо аласдзынæ. Натальяимæ писмо ма равдис. Уайтагъд мæм ныффысдзынæ Федор куыд у, уый. Дохтырты-иу бафæрс. Немыцаг æвзаг ма зоныс?

А н н æ. О, зонын.

В а с с æ. Уый дын афтæ... Кæд Федор тынг рынчын уа, уæд æм банхъæлмæ кæсдзынæ. Уæвгæ, фæстæдæр адзурдыстæм уыдæтты тыххæй. Ныр та уал афтæ бакæн: ацу жандармты управленимæ, бафæрсдзынæ булкъон Поповы. Æнæмæнг уый ссарын хъæуы! Куыд дæм фæдзурой, афтæ. Зæгъ ын – тагъд æмæ ахсджиаг хъуыддаг.

А н н æ. Вассæ Борисовнæ...

В а с с æ. Хъус-ма! Зæгъдзынæ йын, фæсарæнтæй нæм зæгъ, Рахиль Топаз, эмигрантка. Йæхæдæг зоны чи у, уый. Æмæ та

йæ кæд ахсын хъæуы ногæй, уæд æй уынджы æрцахсæнт, мæ хæдзармæ ма æрбацауæнт. Бамбæрстай?

А н н æ. О, фæлæ... куыд?

В а с с æ. Хъус-ма, хъус! Ардæм, нæ хæдзармæ куы 'рцауой, уæд æргом уыздæн, ды йæ æрцахсын кодтай, уый. Кæнæ – æз. Æмæ мæ нæ фæнды, цæмай та горæты æдылы дам-думтæ ахæлиу уой, уый. Цæй, бамбæрстай?

А н н æ. Мæнæн мæ бон нæу...

В а с с æ (*дис кæнгæйæ*). Дæ бон нæу? Цæуылнæ?

А н н æ. Мæ ныфс нæ хæссын.

В а с с æ. Тæригъæд ын кæныс? Æмæ Коля тæригъæд нæу? Уый уæддæр æрцахсдзысты, райсом куы нæ уа, уæддæр иннæбон. Цæй тыххæй дæ нæ фæнды уæд, мæнæн хорздинад ракæнын! Диссаг у! Уыргæ дæр мæ нæ кæны!

А н н æ. Нæ, уый тыххæй нæу! Æз дæу тыххæй мæ цард дæр нæ бахæлæг кæндзынæн! Цæй тыххæй йын хъуамæ тæригъæд кæнон уыцы дзуттагæн? Куы йæ зоны мæнæй йе сæфт кæй уыдта, уый.

В а с с æ (*дызæрдыг кæнгæйæ*). Цæуыл ма хъуыр-хъуыр кæныс, уæдæ? И? Не 'мбарын!

А н н æ. Нæ уæндын æхсæвыгон уыдонмæ, жандармтæм цауын.

В а с с æ. Уый дын гъе, æдылыдзинадтæ... (*сахатмæ кæсы*). Уæвгæ раст у, æгæр æнафон у, Попов ныр искуы къамæй хъаздæн. Хорз. Райсом раджы бакæндзынæ уыцы хъуыддаг. Рагацау – иу авд сахатыл. Бацархайдзынæ, куыд дæ райхъал кæной, афтæ.

А н н æ. Уый тыххæй дын арфæ кæны... (*йæ къухмæ йын фæлæбурдта батæ йын кæны*).

В а с с æ (*йæ къух йæ юбкайыл асарфта*). Сæрхъæн, йæ хид дæр ма акалди, – дæ цæсгомæй тæдзы... (*Аннæ йæ цæсгом сæрфы*). Рашель мæ æдзух тæрсын кæны, уасы: кълас, кълас! Цавæр кълас? Уый æз дæн кълас! Йе сæфт мæ уыны. О. Мæнæй. Цигайнаг бæх куыд аскъæфа, афтæ мын мæ фырты аскъæфта. Фæлæ йын йæ фырты нæ ратдзынæн, нæ! (*Ныхъхъус, хъуыдытæ кæны*). Куыддæр цыма æнæниз нæ дæн. Бафæлладтæн, æвæццагæн... Малинæ ма мын ацæттæ кæн.

Л ю д м и л æ. Вася, æхсæвæрмæ!

В а с с æ. Хæрын уарзыс...

Л ю д м и л æ. Раст у, уарзын. Тынг.

В а с с æ. Æз дын æхсызгондзинад сарæзтон, хæрынмæ нæ, фæлæ цæрынмæ.

Л ю д м и л æ. Ды – алкæддæр...

В а с с æ. Сфæнд кодтон: зæронд ус Кугушевайы хæдзар æлхæнын – нæ цæхæрадон цæййас суыздæнис? И?

Л ю д м и л æ. Ах, мамочкæ, куыд хорз у!

В а с с æ. Уæдæ! Æвзонг кънйаз, æвæццæгæн, къамæй хъызгæйæ мулк амбулын кодта...

Л ю д м и л æ. Куыд хорз у, куыд! О, хуыцау...

В а с с æ. Æвæстиатæй йæ уæй кæны княгиня. Райсом уал ын цъынды ратдзынæн. Уый дын бæрæгбон.

Л ю д м и л æ. Куыд æххæссыс уыдæттыл? Цом, цом æхсæвæр хæрынмæ!

В а с с æ. Мæн нæ хъæуы, куыддæр рынчынгонд дæн. Ныртæккæ малинæ бацымдзынæн æмæ схуысдзынæн. Бахæрут æнæ мæн!

Л ю д м и л æ. Цай та?

В а с с æ. О, самавар рахæссут ардæм, цымын мæм цæуы. Рашель уым ис?

Л ю д м и л æ. Йæхиуыл дуæртгæ сæхгæдта бур агъуысты, уый дæр æхсæвæр хæрын нæ комы. Цы æнад ссис. Сæрыстыр!

В а с с æ. Цæй, цу, Людкæ, цу... *(Иунагæй баззадис. Сабыргай, ихыл цæуæгау, бандæтты чылтыл хæцгæйæ, цæуы уаты, цыдæртæ дыгъал-дыгъул кæны). Хъуыддæгтæ... Рæзынц хъуыддæгтæ. (Сбадын æй фæнды, фæлæ нæ уæнды. Лæууы, йæ чылдым дуары 'рдæм, афтæмæй). Уæд та дохтырмæ фæдзырдæуайд? (Пятеркин нозтджын, бынтон сенафснайдтытæ, йæ дзыккутæ хъентæ бадыци, усмæ йе 'взаг æвдисы, йæ цæсгом цыдæр сенахуыр скодта. Гитарæ райста, цу хъис фæцагайдта).*

В а с с æ *(фесхъиудта)*. Ох... Цы у уый? Чи дæ? Цы дæ хъæуы?

П я т е р к и н. Гит-тарæмæ...

В а с с æ. Ахъуытты у, дæлимон...

П я т е р к и н. Цæуын. Уæдæ куыд? Æз куыдз нæ дæн, баринты уæтты нæ цæрын.

В а с с æ. Сæрхъæн... Хæйрæг... (*Уæззаугомау æрбадти тъахтиныл, йæ кофтæйы æгънæджытæ суадзыныл архайы, йæ фарсыл ахауд. Иуцасдæр рæстæг сабыр*).

А н н æ (*йæ къухы подносы цайныкк, чашкаетæ*). Хуыссæн уатмæ сæ ахæссон? (*Алаууыдис, дзуапмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ. Поднос йæ къухты зыр-зыр кæны, чашка змæлы. Сабыргай поднос стъолыл æрæвæрдта, æргуыбыр кодта усмæ, йæ цæсгоммæ йын бакаст. Уайтагъд фестад æмæхъæрæй сдзырдта*). Уæ, хуыцау... Вассæ Борисовнæ... Цы кæныс? (*Байхъуыста, стъолмæ бауадис, байгом кодта иу лагъз. Къахы йæ, ссардта æхцатæ, йæ роны сæ атъыста. Стъолыл шкатулкæ бакодта, уым дæр æхцатæ, амбæхста сæ, дæггæлтæ ссардта æмæ сæ йæ дзыппы амбæхста, шкатулкæйы сæр азæлгæ æрæхгæдта. Аннæ уатæй разгъордта. Пауза. Наталья тагъд-тагъд æрбауад, йæ фæдыл – Прохор. Чысылгай фæзындысты: Аннæ, Поля, Пятеркин*).

Н а т а л ь я (*йæ къухæй йæ мады цæсгом сгары*). Амарди.

П р о х о р. Ух... Железнов уыцы-иу сахат, ныр та – уый! Горæт та дзæггæл дзæнгæда цæггъддзæн... Ф-фу... уый дын, гъе... хæйрæг...

Н а т а л ь я. Банцай!

П р о х о р. Ёнцайыны сæр дзы нæ хъæуы! Натæ! Аннæмæ кæсын хъæуы. Дæггæлтæ ссарын хъæуы. Сейфы дæггæл. Аннæ сæ иууылдæр зоны! Фен-ма юбкайы дзыппы, дæггæл дзы нæй...

Н а т а л ь я. Нæ мæ фæнды. Ацу.

П р о х о р. Уæдæ куыд, ацаудзынæн!

А н н æ (*цæссыгтимæ*). Наталья Сергеевнæ, – Людочкайы зæрдæ бахъарм ис.

Н а т а л ь я. Дохтырмæ фæдзур телефонæй.

А н н æ. Бадзырдтон æм. Уæ, хуыцау, цы ма кæндзыстæм?

П р о х о р. Дæггæлтæ кæм сты? Сейфы дæггæлтæ?

Н а т а л ь я. Рашелæн загътай?

А н н æ. Зæгъын ын хъæуы, Наталья Сергеевнæ?

Н а т а л ь я. Ды... Цъаммар дæ! (*Цырдуауадис*).

А н н æ (*скаеугæйæ*). Цæй тыххæй?

П р о х о р. Гъæй, уыдæттæ уадз... Дæхи ма скаеуæг кæн! Сейфы дæггæл! Кæм и?

А н н æ. Прохор Борисович, æз – дæ зæрдыл лæууæд – æртындæс азы æууæнк æмæ рæстдзинадæй... (*Вассæйы юбкайы агуры*).

П р о х о р. Айсдынаæ, цæй аргъ уай, уый...

А н н æ. Ме 'взонгдзинад æгасæйдæр сымахæн радтон. Мæнæ гъе, дæгъæл!

П р о х о р (*Пятеркинмæ дзургæйæ сейфмæ фæцæуы*). Лешкæ, макæй æрбауадз... Фæлæуу-ма, цы хабар у? (*Зынгæ циндзинадимæ*). Æз æнахъом сывæллæттæм кæсæг куы уыдзынæн! Уæ хæйрæг дæ ахæсса! Цы ми кæнын ай? И? (*Худы, Аннамæ кæсгæйæ*). Ахъуытты у, Анкæ! Кæрон æрцыд дæ рувас цардæн! Афардæг у! Тæккæ райсом! Мæ цæстытæ дæ фæрыстысты, мæ цæстытæ, æнæуаг, дзырдхæссæг!

А н н æ. Прохор Борисович, фæсмон фæкæндзынæ! Дзæгъæл ныхæстæ дын сты...

П р о х о р. Цу, цу! Дæу дзы дæ хай фæци – чысыл дзы нæ фæдавтай, æгъгъæд дын у! Марш!

А н н æ. Нæ, фæлæуу-ма! Мæнмæ дæр ис цыдæртæ...

П р о х о р. О, о! Ис дæм, зонын æй! Æз дæр уый тыххæй дзурын... (*Æрбацыдысты Раишель æмæ Наталья*).

Р а ш е л ь (*Прохормæ, Прохор стъолол гæххæттытæ къахы*). Давыс?

П р о х о р. Цæмæн? Мæхион исын. (*Поля Людмилайы æрбакæны*).

Л ю д м и л æ (*йæхи атыдта, тъахтинынл ныддæлгоммæ*). Мамæ! мама!

Р а ш е л ь. Дæхион! Цы дæм ис дæхион?

Æмбæрзæн.

БУР ХÆЙРÆДЖЫ ГОРÆТ

... **О**кеаны æмæ зæххы сæрмæ мигъ ауыгъдæй лæууыд. Мигъ бæзджын æмхæцца уыд фæздæгимæ, лыстæг къæвда сабыргай хауд горæты хæдзæрттыл æмæ наулаууæны лакъон доныл.

Науы бадгæйæ йæ кæрæттæм æрæмбырд сты эмигранттæ. Эмигранттæ сæ алыварс æппæтмæ дæр ракас-бакæс кодтой æнхъæлцау æмæ дызæрдыгдинады, тасдзинады æмæ циндзинады фæлварæг цæстытæй.

– Уый чи у? – сабыргай бафарста иу полякаг чызг, дисгæнгæйæ Сæрибардзинады цырты нывмæ амонгæйæ. Чызгæн чидæр дзуапп радта:

– Америкаг хуыцау...

Бронзæ сылгоймаджы сæвджын гуыр къахæй сæрмæ æмæхгæд у цъæх цъарæй. Йæ узал цæсгом куырмæджы кæсы мигъы æхсæнты океаны быдырмæ, раст цыма бронзæ хурмæ æнхъæлмæ кæсы, цæмæй йын йæ мард цæстытæ райгас кæна, уый тыххæй. Сæрибардзинады къæхты бын чысыл зæхх ис. Уыцы зæхх афтæ зыны, цыма океанæй систа йæхи. Сæрибардинады бындур у, æгуыппæг уылæнты хуызæн. Уымæн йæ къух бæрзонд ист у океаны æмæ науты мачтæты сæрмæ, æмæ йын йæ бакаст кæны сæрыстыр, бæрзонд æмæ рæсугъд. Афтæ зыны, цыма мæнæ йæ æнгом æлвæст æнгуылдзты цы рухсгæнæн – цырагъ ис, уый тынг ныгтуыпп кæндзæн, цъæх фæздæг ныххæлиу кæндзæн æмæ йæ алыварс æппæтыл дæр рæсугъд, амондджын рухс парахатæй апырх кæндзæн.

Кæуыл лæууы, уыцы зæххы гыццыл гæбазы алыварс та, незамайнаг кæфхъуындарты хуызæн, океаны доныл бырынц æмæ бырынц егъау æфсæйнаг наутæ, æххормаг сырдытты хуызæн фæзынынц гыццыл катертæ. Аргъæутты ныхас цы уæйыг сырдытты фæцæуы, уыдоны хъæлæсты хуызæнæй ниуынц сирентæ, хъуысынц мæстджын æхситтытæ, дзыгъал-мыгъул кæнынц якорты рæхыстæ, океаны уылæнтæ карз цæллахъ кæнынц дыууæрдæм.

Алыварс æппæт дæр тæхы, тырны æмæ кæны тыхзмæлд. Науты лæсгæртæ æмæ цæлхытæ тагъд-тагъд дзæхст-дзæхст кæнынц дон. Дон æмбæрзт у бур фынчытæй, лæууы æнхъырдатæ-æнхъырдатæ.

Æмæ адæймагæ афтæ кæсы, цыма æппæт дæр – æфсæйнаг, дуртæ, дон, бæлæстæ – хур кæм нæй, зарджытæ æмæ амонд кæм нæй, уыцы царды ныхмæ у, цыма æппæт дæр уæззау фæллоуы уацары сты. Æппæт дæр хъæрзы, ниуы, къæс-къæс кæны, адæймагæн хæрам чи у, ахæм цавæрдæр сусæг тыхæн коммæгæс уæвгæйæ. Æфсæйнаг кæй ныффæстытæ æмæ ныскъуыдтæ кодта, нефты сойджын стъæлфытæй чи счъизи, лыстытæй æмæ хафæнтæй, хъæмпæй æмæ хойраджы фæлхæрдтæй чи байдзаг, уыцы донь риуыл алы ран дæр кусы, адæймаджы цæст кæй нæ уыны, ахæм узал æмæ хæрам тых. Уыцы тых карз æмæ уыцы иухуызон схойы æппæт уыцы æнакæрон егъау машинæйы, уым наутæ æмæ науæвдзгæнæнтæ сты æрмæстдæр хæрз чысыл хæйттæ, адæймаг та у бынтон ницæйаг лæсгæр, зылын-мылын æфсæйнагты, хъæдæрмæджы, æмхæццæ науты æхсæн, лодкæтæ æмæ вагæттæ æвæрд кæм ис, ахæм цавæрдæр тъæпæн гыццыл науты æхсæн зынгæ дæр чи нæ кæны, ахæм стъæлф.

Æппæт уыцы æнахъола æмæ хæццæ-мæццæ уавæры фæкъуырма æмæ æгомыгæй лæууы дыкъахыг цæрагой, æппæтæй дæр æмбæрзт у сау милæй æмæ алыхуызы сæрдæнтæй æмæ æнахуыр каст кæны мæнмæ, йæ хæлафы дзыппыты йæ къухтæ ныттыгъысгæйæ. Йæ цæсгом ахуырст у бæзджын сойджын чъизитæй, æмæ йыл удагас адæймаджы цæстытæ не ’рттивынц, фæлæ æрмæстдæр дæндæгты урс стæг.

Нау æнцадгай быры æндæр бирæ науты æхсæн. Эмигрантты цæсгæмттæ систы цавæрдæр æнахуыр цъæх, дзæгъæлы хуызæн фесты, сæ цæстытæ систы цавæрдæр хуымæтæджы куыдфæндыйы æгомыгдзинад æвдисæг. Адæм лæууынц науы кæрæтты цур æмæ æнцад, æнæсыбырттæй кæсынц мигъмæ.

Фæлæ уыцы мигъмæ бæрæг кæнын райдыдта, рæзын райдыдта, цавæрдæр егъау, стыр æмыр змæлд кæм ис, ахæм цыдæр, уый адæмты ныхмæ улæфы уæззау, тæфгæнаг улæфтæй æмæ уымæн йæ уынæры хъуысы цавæрдæр тасдзинад, цавæрдæр зыддзинад.

Уый у – горæт, уый у – Нью-Йорк. Доны был лæууынц ссæдзуæладзыгджын хæдзæрттæ, æгомыг æмæ сау æндар «арв хафæнтæ». Афтæ зыны, цыма цыппæрдигъон хæдзæрттæ аив, рæсугъд куы уаиккой, уый сæ нæ фæнды. Уыцы уæззау, егъау агъуыстытæ æгомыгæй æмæ æнкъардæй фæцыдысты хæрдмæ. Алы хæдзарыл дæр бæрæг кæны мæнг хирвæссондзинад, бæрзонд кæй у, æнæуаг гуылмыз кæй у, уымæй. Рудзгуытыл нæй дидинджытæ æмæ сæ нæ зыны сывæллæттæ...

Дардæй бакæсгæйæ, горæт егъау æфсæрты хуызæн у, дæлауæз, уæлауæз сау дæндæгтимæ. Горæт арвмæ улæфы сау фæздæджы уылæнтæй æмæ сым-сым кæны, æгæр нард чи кæны, ахæм гуыбындзæл, фырнардæй хæстулæфтгæнæг æфтъæрæг адæймаджы хуызæн.

Горæтмæ адæймаг куы бацауы, уæд æм афтæ фæкæсы, цыма милуангай адæмты чи аныхъуырдта æмæ сæ чи лыстæг кæны æмæ кусы, дурæй æмæ æфсæйнагæй конд ахæм ахсæнмæ бахауд.

Горæты уынг у цъыввыттгæнæг, æфтъæрæг хъæлæс. Уыцы уынгыл кæдæмдæр горæтмæ арф лæсынц горæты хойрадзы тар уацæгтæ – удæгас адæймагтæ. Алы ран дæр – дæ сæрма, дæ къæхты бын æмæ дæ тæккæ фарсмæ зилдух кæны, йæ уæлахиздзинадтæ кадджын кæнгæйæ, дзыгъал-мыгъуыл чи кæны, уыцы æфсæйнаг. Æфсæйнаджы царды дзæггор скодта Сыгъзæрины тых, разæнгард æй кæны æмæ уый адæймагыл æртыхст йæ тынтæй алырдыгæй, хурх æй кæны, цыры йын йæ туг æмæ йæ магъз, æхсыны йын йæ хæцъæфтæ, йæ нервытæ æмæ

рæзы æмæ рæзы, æгомыг дурыл æнцой кæнгæйæ, йæ рæхысы цагтæ уæрæхæй уæрæхдæр æппаргæйæ.

Егъау уаллæтты хуызæн бырынц локомотивтæ, сæ фæстæ вагæттæ ласгæйæ, нард бабызты хуызæн хъуахъхъ-хъуахъхъ кæнынц автомобилты уасæнтæ, электрон тых æнкъардæй ниуы, – иу ныхасæй, къозо донæй куыд ныддымсы, афтæ æнуд уæлдæф йæ тæккæ дзаг у ниугæ мингай мыртæй. Адæймаг æлхъывд у уыцы чъизи горæтмæ, йæ уæлæ сбæдт фабрикаеты фæздæг, уый æнæзмæлгæ у сæгæй æмæхгæд бæрзонд къулты æхсæн.

* * *

Фæзты æмæ гыццыл цæхæрадæтты бæлæсты къалиутыл рыгæйдзаг æгомыг сыфтæртæ ауыгъдæй лæууынц. Уыцы фæзты æмæ гыццыл цæхæрадæтты хæрдмæ фæцыдысты егъау цыртытæ. Цыртыты цæсгæмттæ æмæхгæд сты чъизийы бæзджын цъарæй, кæддæр райгуырæн бæстæмæ уарзондзинадæй цæхæр чи калдта, сæ уыцы цæстытæ байдзаг сты горæты рыгæй. Уыцы бронзæ адæймæгтæ сты мард æмæ дзæгъæл бирæ уæладзыгджын хæдзæртты 'хсæн, уыдон бæрзонд къулты сау аууæтты 'хсæн зынынц дзиглоты хуызæн, уыдон аныгъуылдысты сæ алыварс æнæхъоладзинады, æнцад, æгомыгæй лæууынц æмæ æнкъардæй, рыст зæрдæйæ кæсынц, сæ къæхты бын адæм куыд зыд ракаæ-бакаæ кæнынц, уымæ. Гыццыл, сау адæймæгтæ тагъд-тагъд згъорынц цыртыты цурты, фæлæ уыдонæй геройты цæсгæмттæм кæсгæ дæр ничи кæны. Капиталы егъау гæккуыритæ адæмты зондæй фæсырдтой сæрибардзинад аразæг адæймæгты ахадындзинад.

Афтæ зыны, цыма бронзæ адæймæгты зæрдæты мæнæ ахæм уыцы-иу хуызы уæззау хъуыды ис:

– Мæн, мыййаг, ахæм цард саразын фæндыд?

Алы ран дæр ризгæ цард фыцы, сырх зынг къæйыл хъæрмуыпп куыд фыца, афтæ, уыцы ризгæ фыхты гыццыл адæймæгтæ згъорынц, зилахар кæнынц, тæнæг басы муртæ куыд зилой, денджызы лыстытæ куыд зилахар кæной, афтæ. Горæт ниуы æмæ уыцы гыццыл адæймæгты иу иннæйы фæдыл ныхъуыры йæ æнæбафсис уæрæх дзыхæй.

Цыртытыл цы геройты хуызтæ ис, уыдонæй иутæ æруагътой

сæ къухтæ, иннæтæ сæ систой хæрдмæ, радаргъ сæ кодтой адæмты сæрты æмæ цыма афтæ дзурынц:

Ерлæуут! Уый цард нæу, уый æдылдызнад у...

Уыцы цыртытæ иууылдæр уæлдай сты уынгты æмтгæрыдзинды, æппындæр сæ бынаты не 'сты, æнæбафсис зындзинады ниуды дурæй, авгæй æмæ æфсæйнагæй арæзт æнкъард фантазийы æнгом уацары.

Иухатт æхсæвы уыцы цыртытæ-геройтæ рахиздысты сæ лæууæнтæй æмæ æфхæрд адæймагты уæззау санчъехтæй ацæудзысты уынгты æмæ ацы горæтæй дард ахæсдысты сæ иунагдзинады æнкъарддзинад, мæй кæм кæсы, уæлдаф æмæ æнцойдзинад кæм ис, уыцы быдырмæ. Адæймаг цæргæ-цæрæнбонты йæ райгуырæн бæстæйы хорздзинæдтæн кæд фæкуыста, уæд æнæмæнг уымæн æмбæлы, мæлæты фæстæ йæ цæмæй æнцæд-æнцойы ныуадзой, уый.

* * *

Адæм уынгты тагъд-тагъд згъорынц алырдæм. Уыдон ныгъуылынц дурæй амад къулты арф хуынчбыты. Æфсæйнаджы уæлахиз дзыгъал-мыгъуыл, электрон тыхы хъæрæй ниуын, металлæй ног арæзтадтыл, дурæй ног къултæ амайыныл куыстыты нæргæ хъæр – æппæт уыдаттæ бынæй кæнынц адæмы ныхас, уад океаны мæргъты хъæлæстæ куыд бынæй кæна, афтæ.

Адæмты цæсгæмттæ сты æнæзмæлгæ сабыр, æвæццæгæн, уыдонæй ничи æнкъары, царды цагъар уæвыны, æбуалгъ горæтæн амæттаджы холлаг уæвыны æнамонддзинад! Æнамонд хиуыл æрвæссондзинады уыцы адæмтæ сæхи нымайынц сæ хысмæты хицæуттыл – хаттæй-хатт уыдоны цæстытыл фæзыны, цыма хæдбар сты, ахæм æнкъарындызнад, фæлæ уыдон, æвæццæгæн, не 'мбарынц, уый плотничы къухы фæрæты, куырдыкуыстгæнæджы къухы дзæбуджы, мидбылты хин худт бакæнгæйæ, æппæтæн дæр иу егъау, фæлæ къуындæг ахæстон чи аразы, ахæм гыццыл дурамайæджы къухы агуыридур куыд сæрибар у, ахæм сæрибардзинад кæй у, уый. Адæмты æхсæн ис бирæ ныфсджын цæсгæмттæ, фæлæ алы цæсгомыл дæр фыццаджыдæр уыныс æрмаæстдæр дæндагтæ. Зæрдæйы

сæрибардзинад, уды сæрибардзинад нæ зыны уыцы адæмты цæстытыл. Æмæ æнæбардзинады уыцы адæмты цæстытыл. Æмæ æнæбардзинады уыцы хъару зæрдыл лæууын кæны, кæй нæма ныкъуымых кодтой, ахæм карды узал æрттывд. Уый у хъазæн хъулты сæрибардзинад Бур Хæйрæджы – Сыгъзæрины къухты.

Æз фыццаг хатт уынын ахæм æбуалгъ егъау горæт, æмæ адæм мæнмæ ахæм ницæйаг, ахæм цагъар никуыма кастысты. Фæлæ уымæ адæмты æз ахæм æнамонд, худæджы хиуылæрвæссондзинады дæр никуыма федтон. Ацы зыд æмæ чъизи, æфтгъæрæг горæты та адæмтæ сты ахæм æнамонд, худæджы хиуылæрвæссонтæ, сæхицæй бузныг чи у, ахæмтæ. Горæт-æфтгъæрæг фырзидæй бахауд сæрхъæндзинады æмæ, æрра фосы богътæ кæнгæйæ, æфтгъæры адæмы мæгъзтæ æмæ нервытæ...

* * *

Адæмы тыххæй зын æмæ тæригъæд у дзурын дæр.

«Уæлдæфон фæндаджы» вагон, ниугæ æмæ гуыргуыргæнгæ, згъоры рельсытыл, нарæг уынджы хæдзæртты къулты æхсæн, æртыккаг уæладзгуыты æмбæрзæндæн. Уæладзгуытыл æртыхстысты иухуызон арæст æфсæйнаг балкъонтæ æмæ асинтæ. Хæдзæртты рудзгуытæ сты гом æмæ дзы искуы-иу ранæй фæстæмæ зынынц адæймæгты гуыртæ. Уыдонæй иуæй-иутæ кусгæ кæнынц, хуыйынц, кæнæ къаннæг стьолтыл ныгтуыбыр кодтой æмæ цыдæртæ нымайынц, иннæтæ хуымæтæджы бадынц рудзгуыты раз, рудзгуыты тæрхæджытыл сæ риутæй æнцой кæнынц æмæ кæсынц, æппынæдзух сæ цæстыты раз цы вагæттæ згъоры, уыдонмæ. Зæрæдтæ, арыгон адæм, сывæллæттæ – иу ныхас сæ никæйы дзыхæй хауы, сты уыцы иухуызон сабыр. Сахуыр сты ницæмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ, ахæм уавæрты, сахуыр сты афтæ хъуыды кæнын, цыма ахæм уавæры сæ зæрдæ цавæрдæр хорздзинадыл дарынц. Æфсæйнаг æлдариуæг кæй кæны, уый ныхмæ сæ цæстытыл нæ зыны маст, нæ сæ зыны æнæуынондзинад, æфсæйнаг уæлахиз кæй кæны, уый ныхмæ. Вагæтты уæззау цыд змæлын кæны хæдзæртты къулты, – базмæлынц сылгоймæгты риутæ, нæлгоймæгты сæртæ. Балкъонты æфсæйнагтыл дзедзыкка кæнынц сывæллæттæ æмæ уыдон дæр базыр-зыр кæнынц, ахуыр

кæнынц уыцы æбуалгъ цардыл, цыма æнæмæнг дæр афтæ хъуамæ уа, уыцы хуызы. Сæры мæгъзтæ æдзухдæр змæлынц æмæ сæ, æвæццæгæн, фадат нæй хи уæндон, рæсугъд хъуыдытæ уафыны тыххæй, фадат дзы нæй рæвдз, уæндон хъуыдыйы равзæрдæн.

Мæнæ фæзынд, чъизи кофтæ йæ уæлæ, афтæмæй зæронд усы тар цæсгом. Кофтæйы тæртæ сты æфтыд. Вагæттæн фæндаг дæтгæйæ, æнуд, хурхгæнæг уæлдæф йæхи ныццавта рудзгуыты 'рдæм, æмæ зæронд усы сæрыл урс дзыккутæ базмæлыдысты, фæныкхуыз маргъы базырты хуызæн. Зæронд ус æрæхгæдта йæ тар, фæллад цæстытæ. Стæй цыдæр æрбацис.

Æнуд уатты мидагæй зынынц сынтæджыты æфсæйнаг хъæлтæ. Сынтæджытæ æмбæрзт сты бызгъуыртæй, чъизи тæбæгътæ æмæ хойраджы фæлхæрдтæ лæууынц стъолтыл. Фæнды дæ рудзгуытыл дидинджытæ фенын, агурыс адæймаджы чиныгимæ. Фæсте аззайынц къултæ, – уыдон уыцы чъизийæ æрбалæууынц адæймаджы цæстыты раз, æнæхъола тагъд змæлды, æнæдзургæйæ, адæм æнæбары æрхайынц цыдæртæ.

Рыг бæзджын кæуыл сбадт, рудзынджы ахæм авгæй фæзынд адæймаджы цæгæр сæры тæбæгъ. Уый æдзух уыцы иухуызон хъеллау кодта цавæрдæр станокыл. Бурдзыкку æмæ тæнтыхæг чызг бады рудзынгыл æмæ кæны цында, йæ тар цæстытæй æрвæдзæгтæ нымайы. Уæлдæфы уылæн чызджы басхуыста мидамæ уатмæ. Фæлæ чызг йæ цæстытæ нæ систа йæ куыстæй. Уæлдæф хæрдмæ систа чызджы къаба, фæлæ йæ уый хъуыды дæр не 'ркодта. Фæндзгай азтæ кæуыл цæуы, ахæм дыууæ лæппуйы æхсныфтæй балкъоны аразынц хъазæн – хæдзар. Агъуыст банкъуысыд æмæ сывæллæтты хъазæн – хæдзар – ныккалд. Уыдон сæ чысыл къухтæй ахсынц тæнæг æхсныфтæ, балкъоны сыхырнайы зыхъыртыл уынгмæ куыннæ ныххауой, афтæ. Сывæллæттæ дæр нæ кæсынц, сæ хæдзар цæй аххосæй ныккалд, уымæ. Нодждæр æмæ нодждæр кæрæдзийы фæстæ рудзгуытæй фæзынынц адæймагты цæсгæмттæ, цыма мургай чи бацис, ахæм цавæрдæр иу æнæхъæн цæйдæры ницæйаг, схъиуæццаг муртæ сты, уый хуызæн.

Вагæттæ æнæуат, æрра згъорд кæнынц æмæ сурынц уæлдæфы. Уæлдæф фæйлауы адæмы дарæс æмæ сæры хъуынтæ,

сæ цæсгæмттæ сын цæвы хъарм, æнуд уæлдæфы уыланæй, сæ хъустæм сын схойы, тъыссы мингай мыртæ, сæ цæстыты сын калы лыстæг, хурхгæнаг рыг, куырм кæны, къуырма кæны дæргъвæтин, æппынаæдзухы ниугæ мырæй...

Хъуыды чи кæны, ахæм удæгас адæймагæн йæ сæры магъзы æвзæрын кæны хъуыдытæ, нывтæ, хуызтæ, гуырын æм кæны фæндонтæ, æнкъард кæнын æй кæны, тырнындзинад æм æвзæрын кæны, æнхæлмæ кæсын æй кæны, – уыцы хъæддаг ниуын, дзыгъгал-мыгъул, богъ-богъ, къулты дурты уыцы зыр-зыр, рудзгуйты æвгты сонт азæлд – æппæт уыдæттæ хъыгдариккой удæгас адæймаджы. Смæстджын уайд уый, рацæуид хæдзарæй æмæ басæттид, ныппырх кæнид уыцы æнæуаг – «уæлдæфон фæндаджы»; уый ныссабыр кæнын кæнид æфсæйнаджы æнæхъола хъæддаг ниуын, уый – царды хицау у, цард – уый тыххæй у, æмæ йын йæ цард цыдæриддæр хъыгдары, уыдон иууылдæр хъуамæ сæфт æрцæуой.

Фæлæ Бур Хæйрæджы горæты цæрæг адæм æнцад-æнцойæ фæразынц, цыдæриддæр адæймаджы мары, уымæн.

* * *

Дæле, «уæлдæфон фæндаджы» бынмæ æфсæйнаг сыхырнайы бын уынгты рыдджы æмæ чъизийы, æнæ исты дзургæйæ, сывæллæттæ равдул-бавдул кæнынц, – æнæдзургæйæ, кæд куыд æппæт дунейы сывæллæтты хуызæн уыдон хуынц æмæ хъæр кæнынц, уæддæр, фæлæ уыдоны хъæлæстæ сæфынц, сæ сæрма цы дыгарна ис, уым, къæвдайы æртæхтæ денджызы куыд сæфой, афтæ. Кæйдæр гуымиры къух хæдзары рудзынгæй цыф уынгмæ кæй раппæрста, ахæм дидинджыты хуызæн сты сывæллæттæ. Уыдон улæфынц горæты æнуд, хъылмайы тæфгæнаг уæлдæфæй æмæ сты фæлурс æмæ бур, сæ туг сæмхæццæ маргджын хъылмаимæ, сæ нервыты сын хæрдты хауын кæны згæ æфсæйнаджы хæрам хъыс-хъыс, æмыр нæрдæ æнкъард ниуын.

Ахæм сывæллæттæй æнæниз, ныфсджын, сæрыстыр адæймагтæ рауайдзæн? – фæрсыс дæхи. Æмæ уыцы фарстайæн дзуаппы хуызы алырдыгæй хъуысы хъыс-хъыс, кæл-кæл, хæрам цъæхахст.

Вагәттә згъорынц мәгуырты сых – Ист-Сайды, горәты хъәздыгәнән хъаәнты уәрмы фәрсты. Уынгы арф кьанәуттә адәмы кәнынц кәдәмдәр горәты бәрәг астаумә. Адәймагмаә афтә зыны, цыма уым егъау, әнәбын хуынкь – аг, кәнә кастрункә арәзт ис. Уырдаәм әмбырд кәнынц әппәт уыцы адәм әмә сә фыцынц сыгъзарин. Уынгы кьанәутты сывәлләттә мәлдзыджыты змәлд кәнынц.

Әз бирә мәгуырдзинад фәдтон, әз тынг хорз зонын уыцы мәгуырдзинады цъәх, әнәтуг, кьәсхуыр, стәгджын цәсгом. Уымән йә цәстытә фыр әххормагәй әдылы әмә фырзыдәй цәхәртә чи калы, хин әмә мастисәг кәнә та цагъардзинады хуызы коммәгәс әмә әдзүхдәр адәймаджы цәстыты хуызән чи нәу, ахәм цәстытә әз алы ран дәр фәдтон, фәлә Ист-Сайды мәгуырдзинады хъызәмардзинад у, әз цыдәриддәр фәдтон, уыдонән се 'ппәтәй дәр стырдар талынгдзинад.

Уынгтә адәмәй седзаг сты, голджытә кьурупайә куыд дзаг уой, афтә. Сывәлләттә уынгы фарсмә бырәтты асыччыты зыдәй агурынц әмбырд халсартә әмә сә әд хъуына хәрынц сә мидбынат хурхәнаг рыдгы әмә әнуд уәлдәфы.

Әмбыд дзулы кьәрис куы ссарынц, уәд ыл сывәлләттә кәрәдзийы былтә ратон-батон кәнын райдайынц. Уыдонәй алкәйы дәр фәфәнды, әмбыд дзулы кьәрис куы аныхъуырид, уый әмә хыл кәнын райдайынц гыццыл кьәбылаты хуызән. Уыдон уынгы нытътанг вәййынц, әфтәрәг бәләтты хуызән. Әхсәвы сахатыл дәр, дыууә сахатыл дәр, кәнә та ноджы әнафон дәр – уәлдай нәу, уыдон змәнтынц бырәттә, цыф, – мәгуырдзинады тәригъәддаг микробтә, Бур Хәйрәдгы хъәздыг цагъайрәгтән комкоммә уәгәс цәстмәдарәнтә.

Чъизи уынгы тыргътыл ләууынц цавәрдар пецтә. Уыдоны фыцы цыдәр. Тәф рабырсы лыстәг трупкәйә уәлдәфмә әмә йә кәроныл гыццыл уасәнәй әхситт кәнын райдайы. Цъәхснаг әхситт хуынчытә кәны хъустә, айгәрды уынгы әппәт хъарты әхсәнты, әнәкәрон ныддаргъ вәййы, цәстытә кьахәг урс, узал әндахы хуызән. Уыцы әхситт әртыхсы кьубалыл, әмхәццә кәны сәры хъуыдытә, әрра кәны, суры кәдәмдәр, әмә иу цәсты фәныкьуылд дәр әнцәд нә кәнгәйә, зыр-зыр

кæны, хынджылаг кæнгæ, цыфы æхсæн, уыцы царды хæрамай иннæрдæм хизгæйæ.

Чъизи – æнамонддзинад у, уый ахъардта алы ран дæр: хæдзæртты кьулты, рудзгуыты æвгты, адæмы уæлæйы дарæсы, сæ буары, сæ сæры мæгъзты, сæ фæндонты, сæ хуыдыты...

Уыцы уынгты – хæдзæртты дуæртты тар бацæуæнтæ сты кьулты дуры æмбыд цæрдхуынкъ цæфты хуызæн. Уырдаæм куы бакæсай, уæд фендзынæ асинты чъизи къæпхæнтæ. Къæпхæнтæ седзаг сты чъизи æмаæ быронæй, афтæ зыны, цыма уым мидагæй æппæт дæр ныххæррагъ æмаæ хæдмæлы хуылф куыд уа, афтæ æмбыд у. Адæм та цыма уаллæттæ сты...

Бæрзонд сылгоймаг стыр сау цæстытимæ лæууы дуары цур. Сылгоймаджы кьухты – сывæллон, йæ кофтæйы тæрттæ сты æфтыд, йæ цъæх риутæ æрзæбул сты даргъ дзæкьулты хуызæн. Сывæллон хъæр кæны, йæ æнгуылдзтæй тоны мады лæмæгъ, цола буар, мады буарыл йæ цæсгом авæр-авæр кæны, йæ былтæй йæ цыры, иучысыл басабыр вайы, стæй та хъæр кæнын райдайы тынгдæр, йæ къæхтæй æмаæ кьухтæй хойы мады риу. Мад лæууы дурдзафты хуызæн, йæ цæстытæ уыджы цæстыты хуызæн сты тымбыл. Уыдон комкоммæ йæ размаæ кæсынц уыцы-иу ранмæ æдзынæг. Афтæ зыны, цыма уыцы цæстæнгас хæринагæй дарддæр ницы фендзæн. Сылгоймаг æнгом æрбалхъывта йæ былтæ æмаæ улафы йæ фындзæй, йæ фындзы хуынчытæ фæтынг вайыынц, уынджы тæфгæнгæ бæзджын уæлдаф æлвасгæйæ. Уый цæры, знон кæй аныхъуырда, уыцы хойраг мысгæйæ, чи зоны, искуы кæй ахæра, ахæм дзулы къæбæрыл хуыды кæнгæйæ. Сывæллон хъæр кæны, йæ гыццыл бур буар базыр-зыр кæны. Фæлæ мад нæ хъусы уый хъæр, нæ йæм хъарынц сывæллоны цæфтæ...

Даргъ æмаæ фыдхуыз зæронд лæг, тугдзых маргъы фындзимæ, йæ гæмæх сæрыл худ нæй, афтæмай, йæ рынчын цæстыты урс уæлтгыфæнтæ фелхынцъ кæнгæйæ, арæхстгай къахы бырæтты обау æмаæ дзы уидзы æвзалыйы муртæ. Куы йæм бацæуынц, уæд зæронд лæг раст бирæгъы хуызæн æнахуыр зылд ракæны йæ гуыр æмаæ цыдæртæ сдзыгъал-мыгъуыл кæны.

Тынг фæлурс æмаæ цола лæппу фонары цæджындзыл йæхи банцой кодта, йæ цъæх цæстытæй фæлгæсы дæргъæй-дæргъмæ

уынджы æмæ хаттæй-хатт батилы йæ сæр æмæ базмæлынц йæ къæбæлдзыг сæры хъуынтæ. Лæппу йæ къухтæ арф ныттыгтыста йæ хæлафы дзыппыты æмæ сæ ризгæйæ змæлын кæны уым, цыма дзы исты агуры, афтæ...

Ацы уынгты адæймаг бæрæг дары, хъуысы йæ мæстджын, фæлмæст, мастисæг хъæлæс. Ам адæймаг у æххормаг, хъынцъымгæнæг, бæрæг у, адæм тынг кæй æнкъарынц сæ уавæр. Уыдон ралæс-балæс кæнынц чъизи къанæутты, кæрæдзиуыл хафынц сæхи, раст цæугæ лакъон доны бырæттæ кæрæдзийы куыд хафой, афтæ. Адæмы змæлын æмæ зилын кæны æххормагдзинады тых, тыхджын кæны исты ахæрынмæ мондагдзинад.

Хойрагмæ æнкъæлмæ кæсгæйæ, æфсæст уæвыныл хъуыды кæнгæйæ, адæм ныхъуырынц маргæйдзаг уæлдæф, æмæ арф сæ зæрдæты æвзæры цыргъ хъуыдытæ, хин æнкъарæнтæ, фыдраконддзинады фæндтæ.

Уыдон сты горæты æхсæн низæфтауæг микробты хуызæн, фæлæ æрцæудзæн ахæм рæстæг æмæ уыдон уыцы горæты фæнизджын кæндзысты, ныр сæ йæхæдæг афтæ æнувыд кæмæй æфсады, раст уыцы маргæй!

Фонары цур цы лæппу лæууы, уый рæстæгæй-рæстæгмæ батилы йæ сæр, йæ æххормаг дæндæгтæ къæс-къæс кæнынц, афтæмæй. Мæнмæ афтæ кæсы, цыма æз æмбарын, цæуыл хъуыды кæны, цы йæ хъæуы, уый – мæнмæ гæсгæ, уый фæнды, стыр тыхджын егъау къухтæ йын куы уайд, стæй йæ фæсонтыл дæр базыртæ куы уайд, уый. Афтæ йæ фæнды уымæн, цæмæй иу бон стæха горæты сæрмæ, ауадза дзы йæ къухтæ æндон дыууæ мæцъысы хуызæн æмæ дзы цыдæриддæр ис, уыдон сызмæнта иумæ æмæ сæ рауайын кæна быроны æмæ ингæны обау, – агуыридурты æмæ жемчугы, сыгъзæрины æмæ цагъарты дзидзайы, авг æмæ миллионерты, чъизи, æрраты, храмты, рыг кæй бахордта, уыцы бæлæсты æмæ мæнæ уыцы бирæуæладзыг «арв хафæнты», æппæт дæр, иу ныхасæй, горæты æнæхъæнæй дæр-иу обауы мидæг, цæмæй дзы рауайа чъизийæ æмæ адæмты тугæй конд хыссæ – æвзæр æнæхъола гуппар. Æвзонг лæппуйы сæрымагъзы уыцы тæссаг хъуыды куыд æмбæлы, ахæм у, æнæуд мæллæг адæймаджы буарыл хъæдгом куыд уа,

афтæ. Цагъарты куыст бирæ кæм уа, уым бынат нæй сæрибар, сфæлдыстадон хъуыдыйæн, уым рæзæн ис æрмæстдæр халæн хъуыдыйæн, мастисыны мартджын дидинджытæн, фосы æрра ныхлæуддзинадæн. Æмæ ахæм уавæр æмбæрстгонд у – лæджы зæрдæ зыгъуыммæгонд куы цауа, уæд адæм ахæм лæгмæ хъуамæ ма æнхæлмæ кæсой хæлар зæрдæйы уагмæ.

Лæгæн бар ис маст исыны тыххæй – ахæм бар уымæн дæттынц адæм.

* * *

Тар арв æмæхгæд у алайæ. Уым ахуыссы бон. Уыцы рæстæджы егъау агъуыстытæ сваййынц ноджы талындæр æмæ æнкъарддæр. Егъау агъуыстыты ранай-рæтты кæмдæр арф ссудзынц цырагътæ æмæ æрттивынц, æхсæв-бонмæ уыцы ингæнты мард хъæздыгдзинад чи хъуамæ хъахъхъæна, раст ахæм æнахуыр сырдты бур цæстыты хуызæн.

Адæм фесты сæ боны куыст. Æмæ уыцы куыст цæмæн æххæстгонд æрцыд, уыдонæн сæхи хъæуы æви нæ, ууыл нæ хъуыды кæнгæйæ, тагъд-тагъд згъорынц хуыссынмæ. Уынгтæ сæ тæккæ дзаг сты адæмы тар уылæнтæй. Уыдонæн сæ сæртæ уыцы-иу хуызы æмбæрзт сты тымбыл худтæй æмæ сæ цæстытыл куыд зыны, афтæмæй се ’ппæт мæгъзтæ дæр бафынай сты. Кусгæ бон фæцис, цæуыл ма хъуыдычындауа, уый нал ис. Иууылдæр хъуыды кæнынц хуыцауы тыххæй, сæхи тыххæй хъуыды кæнын дæр нæ хъæуы; куыст куы уа, уæд уызæн дзул дæр æмæ царды ницæйаг уавæртæ дæр, уымæй дарддæр адæймаджы ницы хъæуы Бур Хæйрæджы горæты.

Адæм цæуынц сæ хуыссæнтæм, сæ сылгоймæгтæм, сæ лæгтæм, æмæ æхсæвы сæ æнуд уæтты хидæйдзагæй æмæ фыр хидæй бырынцбагæй уыдон кæрæдзийæн батæ кæндзысты, цæмæй горæтæн ног холлаг райгуыра, уый тыххæй...

Цæуынц æмæ цæуынц... Фæлæ нæ хъуысы худын, нæй хъæлдзæг ныхас, нæ зыны мидбылты худт.

Згъорынц автомобильтæ, æмыр зард кæнынц электрон телтæ, нæрынц вагæттæ. Æвæццæгæн, искуы цæгъды музыкæ.

Гыццыл лæппутæ цъæхснаг хъæлæсæй хъæр кæнынц газеты

наѣмттѣ. Шарманкаѣы цѣаммар мыр ѣмѣ кѣйдѣр хѣързын баиу сты марѣджи ѣмѣ цѣстфѣлдахаг хѣязѣнхѣулы ѣвирхѣау ѣмѣ ѣнахуыр ныхѣѣбысы. Ёнѣбары цѣуынц чысыл адѣмттѣ, – цыма дурттѣ хохранѣмѣ тулынц, афтѣ...

Фылдѣрѣй фылдѣр судзынц бур цырагѣттѣ – ѣнѣхѣѣн кѣулттѣ ѣрттивынц ѣхсидгѣ ныхѣѣстѣй, багѣѣнѣйы тыххѣй, арахѣхѣы, сапоны, ног сѣрдасѣны, шляпѣты, сигарты тыххѣй, театрты тыххѣй сидгѣйѣ. Сыгѣзѣрин зыд схуыстытѣгѣнгѣ уынгты дѣргѣѣй дѣргѣмѣ суры ѣфсѣйнаджы нѣрын. Уыцы нѣрын кѣаддѣр нѣ кѣны. Ныр алы ран дѣр цырагѣттѣ куы судзынц, уѣд ѣппынаѣдзухы хѣързын ноджы тыхджындѣр хѣуысы, уый ныр у ѣндѣр хуызы, кѣны ноджы тыхджындѣр.

Хѣдзѣртты кѣулттѣй, алы ран цы фыстыттѣ ис, уыдонѣй ресторанты рудзгуытѣй кѣлы тад сыгѣзѣрины цѣстытѣкѣяхѣг рухс. Ёнѣуаг хѣѣргѣѣнаг рухс алы ран дѣр уѣлахиѣдзиднады зыр-зыр кѣны, кѣахы цѣстыттѣ, адѣмы цѣсгѣѣмтты зыгѣуымѣмѣ кѣны йѣ узал ѣртгывдѣй. Рухсы хин ѣртгывд тынг ѣнѣфсисѣй цѣттѣ у адѣмѣн сѣ дзыппытѣй сѣ куысты мызды ницѣѣйаг мурттѣ фелвасынѣмѣ, рухс йѣ фѣныкѣуылдтыты иу кѣны рухсѣй арѣтт ныхѣѣстимѣ ѣмѣ уыцы ныхѣѣстѣй ѣнѣдзургѣйѣ куджытѣм сиды ницѣѣйаг ѣнцойдзиднадѣмѣ, амоны сын ѣмбѣлгѣ дзауматѣм...

Ёгѣр тѣссаг бирѣ рухс ис ацы горѣты! Райдиѣны уыцы рухс цыма рѣсугѣд у, афтѣ фѣзыны, адѣймаджы цырын ѣмѣ хѣѣлдзѣг кѣны. Рухс – сѣрибар фѣзынд, хуры сѣрыстыр лѣвар у. Рухс куы рапарахат вѣйы, уѣд йѣ дидинджытѣ ѣрттивын райдаѣынц ѣмѣ цѣрынц зѣххы ѣппѣт дидинджытѣй дѣр хуыздѣр. Рухс сыгѣдѣг кѣны царды, уымѣн йѣ бон у фѣсафын, цыдѣриѣддѣр хѣѣррагѣѣй, мардѣй ѣмѣ чызийѣ ис, уыдоны.

Фѣлѣ ацы горѣты, цѣѣх ѣвджы агѣуды даид рухсѣмѣ кѣсгѣйѣ, ѣмбарыс, куыд алцы, афтѣ рухс дѣр цагѣр кѣй у, уый. Уый кусы Сыгѣзѣринѣн, ѣрмаѣстдѣр Сыгѣзѣрины тыххѣй ѣмѣ хѣрз дард у адѣмѣй...

Куыд ѣппѣт дѣр – ѣфсѣйнаг, дур, бѣлас, – афтѣ рухс дѣр ис адѣймаджы ныхѣмѣ сусѣгфѣнды. Адѣймаджы цѣстыттѣ кѣахы ѣмѣ йѣ сиды афтѣ:

– Ардæм-ма рæу!

– Æри де 'хцатæ!

Æмæ адæм цæуынд уый сидтмæ æмæ æлхæнынц, чи сæ нæ хъæуы, ахæм бырон æмæ кæсынц, къуымых сæ чи кæны, ахæм нывтæм.

Афтæ зыны, цыма кæмдæр горæты центры фæлмæн дзыгъал-мыгъул кæнгæ æмæ æнæфенгæ тæссаг тагъд сыгъзæрины стыр къуыбар зилы. Уыцы къуыбар æппæт уынгты дæр пырх кæны рыджы лыстæг муртæ æмæ сæ бон сауизæрмаæ адæм зыдæй агурынц æмæ сæ ахсынц. Фæлæ мæнæ æризæр. Сыгъзæрины къуыбар зилын райдайы иннæрдæм, ауайын кæны уазал, рухсы зилгæ дымгæ æмæ йæм æлвасы адæмы, цæмæй уыдон фæстæмæ радтой, боны цы сыгъзæрин рыг æрцахстой, уый. Уыдон кæддæриддæр раттынц, цы райстой, уымæй фылдæр, æмæ иннæ бон райсомæй сыгъзæрины къуыбар фестырдæр ваййы, уый зилдух кæнын райдайы тагъддæр, тынгдæр хъуысы йæ цагъар æфсæйнаджы ниуын, кæй сцагъар кодта, æппæт уыцы тыхты змæлд.

Æмæ та Сыгъзæрин знонæй зыддæрæй, парахатдæрæй цъиры адæмы туг æмæ магъз, цæмæй изæрмаæ уыцы туг, уыцы магъз суой уазал, бур металл. Сыгъзæрины къуыбар горæты зæрдæ у. Уый куысты мидæг ис æппæт цард дæр, йæ фылдæр кæнын у царды нысан.

Уый тыххæй та адæм æппындæзх бон-изæрмаæ къахынц зæхх, æхсидынц æфсæйнаг, аразынц хæдзæрттæ, улæфынц фæбрикты фæздæгæй, сæ буарæй цъирынц маргæйдзаг æнуд уæлдæфы чъизи, уый тыххæй уыдон уæй кæнынц сæ рæсугъд буар.

Ахæм мæнгард кæлæнгæнæг уавæр мынæг кæны уыдоны зæрдæтæ, уый сæ Бур Хæйрæджы къухты кæны коммæгæс кусæнгарз. Уый у, æвæллайгæйæ Сыгъзæрин кæмæй тайын кæны, йæ цард æмæ йæ туг кæмæй аразы, ахæм æрзæт.

* * *

Океаны тыгъд быдыры сæрмаæ у æхсæв æмæ горæтмæ улæфы уазал цæхджын комытæфæй. Уазал цырагътæ æхсæвы хуынкъ кæнынц мингай фаттæй, фæлæ æхсæв цæуы, тæригъæдгæнгæ

мингай тар дарæстæй тухы хæдзæртты æнæуаг уынд, нарæг уынгты æлгъагдзинады бызгъуырты чъизидзинад. Зыд æдылыдзинады хъæддаг хъæрзын хъуысы æхсæвы æмæ йын халы йæ сабырдзинад. Фæлæ æхсæв цæуы æмæ сындæггай хъусын кæны цагъар рухсы æнæуаг æрттывд, йæ фæлмæн пълæлæзæй горæты æмбигæ хъæдгæмттæ æмбæрзгæйæ.

Фæлæ æхсæв уынгты куы æрæмбæрзы, уæд йæ бон нæ бавæййы горæты маргджын тæфыл фæуæлахиз уæвын, йæ сыгъдæг улæфтæй сæ ныппырх кæнын. Æхсæв йæхи хафы хурæй хъармгонд къулты дурыл, быры хæдзары сæрты, згæ æфсæйнагыл, уынгты чъизийыл, ахъары дзы маргджын рыг, ныхъуыры алы хъылма тæф, стæй йæ базыртæ æруадзы, æдых, æнæзмæлгæйæ, æрæнцой кæны хæдзæртты сæртыл, уынгты къанæутты. Æхсæвæй ма баззад æрмæстдæр талынг, – фæлмæн, сыгъдæг, æхсызгон уæлдæф цыдæр æрбаисты, аныхъуырджой сæ дур, æфсæйнаг, бæлас, адамы чъизи рæуджытæ. Нал ис æхсæвæй нæдæр сабырдзинад, нæдæр зæрдæмæхизгæ рæсугъддзинад...

Горæт æрфынæй æнуддзинады, уый хъæрзы егъау фосцæрæгойы хуызæн. Уыцы фосцæрæгой бон-изæрмæ æгæр бирæ бафтæрдта алы холлаг, уый тæвд кæны ныр, фезмæлын нал фæразы æмæ уыны æнамонд, уæззау фынтæ.

Рухс базыр-зыр кæны, ахуыссы, фæци йæ гадзрахатдзинады æппæлой лæггадгæнæджы куыст. Хæдзæртты дурджын хуылфыты иу иннæйы фæстæ аныгъуылынд адæм.

Фыдхуыз, бæрзонд æмæ гуыбыр лæг лæууы уынджы фисыныл æмæ æнкъардæй, йæ дзæгъæл цæстытæй ракæс-бакæс кæны алырдæм, уæззаугомау йæ сæр разил-базил кæнгæйæ. Кæдæм цыдæуа? Уынгтæ иууылдæр æмхуызон сты, æмæ хæдзæрттæ дæр иууылдæр кæрæдзимæ кæсынц рудзгуыты зына-нæзына рухсæй уыцы иухуызон куыдфæндыйæ æмæ æрдæгмардæй... Æнуд æнкъарддзинад хурх æлхъивы хъарм къухæй, улæфт хыгдаргæйæ. Хæдзæртты сæрты æнæзмæлгæ лæууынц, æнæуынон, æнамонд горæтæй бон-изæрмæ цы тæф фæцыд, уый æрттивгæ мигъы цъуппытæ. Уыцы мигъы цъуппыты æхсæнты арвыл бæрзондæй мынæг æрттывд кæнынц стъалытæ.

Лæг систа йæ худ, схæцыд йæ сæрыл, касы хæрдмæ. Ацы

горæты хæдзæрттæ афтæ бæрзонд сты æмæ кæмфæндыйæ дæр тынгдæр арвы зæххæй ассыстой дарддæр. Стъалытæ сты лыстæг, иунæг...

Дардгомау кæцæйдæр зæланг кæны æрхуы труба. Лæджы даргъ зæнгтæ æнахуыр зыр-зыр бакодтой. Лæг араст уынгтæй иумæ, цæуы уæззау къахдзæфтæй, ныггуыбыр кодта йæ сæр æмæ тилы йæ къухтæ. Æнафон у, уынгтæ æдзæрæгтæй æдзæрæгдæр кæнынц. Иугай гыццыл адæймæгтæ цыдæр æрбавæййынц, бындзыты хуызæн, æрбайсæфынц мæйдары. Фисыныл æнæзмæлгæ лæууынц пъæлицæйæгтæ. Уыдонæн сæ уæлæ цъæх худтæ, сæ къухты лæдзджытæ, æууилынц тамако, се 'фсæртæ уæззау змæлын кæнгæйæ.

Лæг цæуы уыдоны иуфæрсты, телефонты цæджындзты æмæ хæдзæртты къулты мидæг тынг бирæ сау дуæртты – сæ цыппæрдигъон кæмттæ уæзбын чи байгом кодта, уыдоны фæрсты. Кæмдæр дард нæры æмæ ниуы трамвайы вагон. Æхсæв ныххурх уынгты арф кълеткæйы. Æхсæв амард.

Лæг цæуы, йæ къæхтæ райс-байс кæны уыцы иухуызон æмæ змæлын кæны йæ даргъ, гуыбыр гуыр. Уый афтæ зыны, цыма цæуылдæр хъуыды кæны, æмæ кæд ныфсджын хъуыдытæ не 'сты, уæддæр уыдон сæйрагдæр хъуыдытæ сты.

Мæнмæ афтæ кæсы, цыма уыцы лæг давæг у.

Горæты сау, тар уынгты йæхи удæгас адæймагыл чи нымайы, ахæм лæджы уынын æхсызгон у. Гом рудзгуытæй кæлы адæймаджы хиды зæрдæхæссæн тæф. Æмбæрстгонд чи нæу, ахæм уæззау мыртæ схæц-æрхæц кæнгæ хъуысынц æнуд, æнкъард талынджы...

Бафынæй æмæ æрдæгфынæйæ сонт кæны Бур Хæйрæджы талынг горæт.

... **А**ндоны, фæтæгены æмæ Иугонд Штатты æппæт æндæр къаролтæ кæддæриддæр мæнæн мæ хъуыдыты куыддæр æфсæрмыйы хуызæн кодтой. Афтæ æгæр бирæ æхца кæмæ ис, уыцы адæмтæн æз куыд вæййы, ахæм адæм æнхъæл нæ уыдтæн.

Æз афтæ æнхъæлдтон, æмæ уыдонæй алкæмæн дæр къаддæр уæддæр ис æртæ ахсæны æмæ дæс æмæ авдссæдз дæндаджы йæ дзыхы. Æз афтæ æнхъæлдтон, æмæ миллионер алы бон дæр райсомæй æхсæз сахатæй суанг æхсæвы дыууадæс сахатмæ æнæрынцойæ хæргæ кæны. Уый æфтъæры тæккæ зынаргъдæр хойраг: хъазтæ, гогызтæ, хуыйы хъыбылтæ, мæймæ булчъытæ царвимæ, ссадæй адджинаæгтимæ алыхуызы хæринагтæ, æмæ æндæр ахæм хæрзад хойраг. Изæрырдæм уый йæ æфсæрты фыр куыстæй афтæ бафæллайы, æмæ негртæн дзырд ратты, цæмæй уыдон хойраг куыд æмбæлы, афтæ æууилой, йæхæдæг та цæттæ æууылд хæринаг ныхъуыры æмæ ныхъуыры. Æппынфæстаг уымæн йæ бон нал вæййы, йæ хид цъыкк кæнын райдайы, улæфын нал фæфæразы æмæ йæ негртæ ахæссынц хуыссынмæ. Райсомæй та æхсæз сахатæй фæстæмæ уый ногæй райдайы йæ хъызæмары цард.

Фæлæ кæд афтæ йæ тых, йæ бонæй архайы, уæддæр йæ бон нæу суанг йæ капиталы проценттæн се 'мбис дæр бахæрын.

Кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм цард уæззау цард у. Фæлæ цы хъуамæ чындæуа? Уæдæ цы пайда у миллионер уæвын, кæд æмæ хуымæтæджы адæймагæй фылдæр бахæрын йæ бон нæу, уæд?

Æз афтæ æнхъæл уыдтæн, æмæ уымæн хъуамæ йæ мидæггаг дзаума уа сыгъзæринæй нывæфтыд дари хъуымацæй, йæ

цырыхъхъыты зæвæттæ хуыд сты сыгъзарин зæгæлтæй, йæ сæрыл та пака худы бæсты конд ис брильянтæй конд исты. Йæ къурткæ хуыд у тæккæ зынаргъдæр хъæдабæйæ, йæ дæргъ у къаддæр уæддæр авд сардзины æмæ йæ дарæсыл ис æппын къаддæр æртæ сæдæ сыгъзарин цæппæры. Бæрæгбонты уый йæ уæлæ уыцы-иу конд скæны аст къурткæйы æмæ æхсæз хæлафы. Кæй зæгъын æй хъæуы, уый аив дæр нæу, фездыхсæн дæр сæ нæй, хыгдаргæ кæнынц... Фæлæ афтæ хъæздыг уæвгæйæ, куыд хъуамæ хæсса уый иннæты хуызæн дарæс...

Æз афтæ æнхæлдтон, æмæ миллионеры дзыпп у уæрм, æмæ уым æнцонæн бамбæхсæн ис аргъуан, сенаты агъуыст, иу ныхасæй, цыдæриддæр дæ бафæнда, уый... Фæлæ æз кæд ахæм æгъдауыл адæймаджы гуыбын егъау науы къæбицы хуызæн хуыдтон, уæддæр мæнæн мæ цæстытыл нæ уад, уыцы адæймаджы зæнгтæ æмæ хæлаф цæй дæргъæн хъуамæ уой, уый. Æз афтæ æнхæлдтон, æмæ цы хъæццулы бын хуыссы, уый хъуамæ уа къаддæр уæддæр квадратон миля. Стæй, кæд уый тамако æууилы, уæд хъуамæ æрмæстдæр тæккæ хуыздæр тамако æмæ уымæй дæр уыцы-иу æууылдæн – къаддæр дыууæ джиранкайы. Кæд æмæ тамако йæ фындзы тъыссы, уæд та – уыцы-иу тъыстæн – æнæхъæн джиранка. Цыбыр дзырдæй, æхцатæ домынц, цæмæй сæ хардз кæной, уый...

Йæ къухы æнгуылдзтæ диссаджы æнкъараг сты æмæ сæ куы бафæнда, уæд сæм ныддаргъ уæвыны тыххæй та кæлæнгæнæджы тых ис, куыддæриддæр сæ бафæнда, афтæ ныддаргъ уыдзысты: зæгъæм, миллионер Нью-Йорчы куы базона, кæмдæр Сыбыры доллæр равзæрд, уый, уæд йæ къух радаргъ кæндзæн Берингов донкъубалæджы сæрты æмæ йæ бынатæй нæ сысты, афтæмæй раскъуыддзæг кæны уарзон зайæгойы.

Фæлæ диссаг у уый, æмæ æппæт ахæм уавæры мæнæн мæ бон бамбарын нæ уыд, уыцы æнахуыр егъау адæймаджы сæр цæй хуызæн хъуамæ уа, уый. Æмæ канд бамбарын нæ, фæлæ мæнмæ афтæ каст, æмæ уыйбæрц бирæ хæцъæфтимæ æмæ стджытимæ, алцы 'ппæтæй дæр сыгъзарин лæмарынмæ чи хъавы, уыдонимæ, зæгъын, сæр æппындæр ницæмæн хъæуы. Иу ныхасæй, мæнæ-мæнæ бынтон хорз не 'мбæрстон, миллионер цавæр у, уый.

Бæлвырддæр зæгъгæйæ, æз афтæ æнхъæлдтон, æмæ миллионер – уый у, фыццаджыдæр, даргъ тыхджын тасаг къухтæ. Уыцы къухтæ сæхи æртыхтой зæххы къорийыл, æрбахæстæг æй кодтой уæрæх, тар дзыккоммæ æмæ уыцы дзых цыры, æхсыны æмæ æууилы нæ планетæйы, калы йыл йæ зыд сæт, къæйыл физонæггонд тæвд картофыл куыд кала, афтæ...

Фæлæ бамбардзыстут, æз миллионерыл куы сæмбæлдтæн æмæ, иу ныхасæй, адæймаг куыд ваййы, ахæм хуымæтæджы адæймаг кæй у, уый куы федтон, уæд куыд бадис кодтон, уый?

Мæ разы арф фæлмæн къæлæтджын бандоныл бадт даргъ, хус къæсхуыр зæронд лæг. Йæ гуыбын уыд куыд æмбæлы, афтæ, нæдæр стыр, нæдæр гыццыл. Уæдæ йæ бур æнцъылдтæ къухтæ дæр уыдысты хуымæтæджы адæймаджы къухты хуызæн. Уый сæ савæрдта йæ гуыбыныл. Йæ цæсгомы æнцъылдтæ æмæ дыдæгътæгæнæг царм уыд лопъо даст, йæ дæллаг был фæллад зæбул æрцис æмæ дзæбæх байгом сты аив конд æфсæртæ. Æфсæрты сагъд уыд сыгъзæрин дæндæгтæ. Уæллаг был – лопъо даст уыд, фæлурс æмæ гæххæтты хуызæн тæнæг – æнгом баныхæст дæндæгтыл æмæ-иу зæронд лæг ныхас куы кодта, уæд-иу хæрз стæмтæй фæстæмæ змæлгæ дæр нæ кодта. Йæ цæстыты хуыз цавæр уыд, уый бæрæг дæр нæ уыд, æрфгуытæ та йын æппындæр нæ уыд, йæ сæры тæбæгъыл иу æрду дæр нæ уыд. Афтæ зынд, цыма уыцы лæджы цæсгомæн иучысыл царм нæ фаг кодта. Йæ сырхгомау, æнæзмæлгæ æмæ лæгъз цæсгом ногуыр д сывæллоны цæсгомы хуызæн уыд. Зын бамбарæн уыд, уый йæ цард нырма ныр райдыдта, æви йæ кæронмæ æрхæццæ, уый...

Йæ уæлæйы дарæс дæр уыдысты хуымæтæджы адæймаджы дарæсы хуызæн. Къухдарæн, сахат æмæ дæндæгтæ, – гъе уыдон уыдысты, сыгъзæринай арæзтæй йыл цыдæриддæр уыдис, уый. Уыцы сыгъзæрин иумæ райсгæйæ, æвæццæгæн, джиранкайы æрдæгæй къаддæр æрластайд. Иу ныхасæй, уыцы лæг уыд Европæйы тæккæ хъæздыгдæр хæдзары зæронд цумайы лæггадгæнæджы хуызæн...

Зæронд лæгмæ æз цы уаты уыдтæн, уый хъæздыг арæзт нæ уыд, уæдæ диссаг нæ уыд йæ рæсугъддинадæй дæр. Æрмæст дзы

цы дзауматæ уыд, уыдон егъау уыдысты, æндæр ницы зæгъæн ис уаты тыххæй.

Уаты дзауматæм куы æркастæн, уæд афтæ ахъуыды кодтон: æвæццагæн, ацы хæдзармæ иуæй-иу хатт æрбацауынц пылтæ дæр.

– Уый ды дæ... миллионер? – бафарстон æз, мæхиуыл дæр не ’ууæндыдтæн, афтæмæй.

– О, бæлвырд æз! – дзуапп радта уый фидарæй, йæ сæр банкъусын кæнгæйæ.

Æз мæхи афтæ дардтон, цыма йыл æууæндын, æмæ йæ æвæстиатæй раргом кæнынвæнд скодтон.

– Дæ бон аходæныл цас бахæрын у дзидза? – ахæм фарста йын æрæвæрдтон æз йæ разы.

– Æз дзидза хæргæ дæр нæ кæнын! – загъта уый.

Аходæныл та хæрын апельсины карст, иу айк, иучысыл къоппайы дзаг цай, – гъе уый дын мæ аходæн...

Йе ’наххос сывæллоны цæстытæ тар æрттывд кодтой мæ разы, лакъон доны дыууæ стыр æртахи хуызæн, æмæ æз уыцы цæстыты мурдæр гæдыдзинадæй ницы федтон.

– Хорз, уæдæ! – загътон æз, дисгæнгæйæ. – Фæлæ æргом ныхас кæн, дæ хорзæхæй, – комкоммæ ма мын зæгъ – цал хатты хæрыс ды бон?

– Дыууæ хатты – сабыр дзуапп радта уый.

– Аходæн æмæ сихор – уый ма æгæр дæр у мæнæн. Сихорæн – басы тæбæгъ, урс дзидза æмæ адджинагæй исты. Дыргътæ. Кофейы къоппа. Сигара...

Мæ дис рæзыд насæй тагъддæр. Уый та мæм каст зæды цæстытæй. Æз ныуулафыдтæн æмæ загътон:

– Уæдæ кæд уый раст у, уæд де ’хцатæ цы фæкæныс?

Уыцы фарста куы айхъуыста, уæд миллионер иучысыл уæлæмæ схæцыд йæ уæхсджытыл, йæ цæстытæ æрзылдысты сæ дзыхъхъыты æмæ дзуапп радта:

– Æз ма уыдонæй кæнын ноджыдæр æхца...

– Цæмæн?

– Цæмæй ма ноджыдæр æхца скæнон, уый тыххæй...

– Уæддæр цæмæн? – бафарстон æз ногæй.

Уый рагуыбыр кодта маенæрдæм, – йæ рæмбынкъæдзтæй æрæнцой кодта къæлæтджын бандоны хæцæнтыл æмæ ма, иу цасдæр дисгæнгæйæ, бафарста.

– Ды æрра дæ?

– Ды та? – дзуапп ын радтон æз дæр фарстайæ.

Зæронд æркъул кодта йæ сæр æмæ йæ дæндæгты сыгъзæрины æхсæнты уæззаугомау загъта:

– Диссаджы хиирхæфсæн адæймаг дæ... Æвæццагæн, æз фыццаг хатт уынын ахæмы...

Стæй йæ сæрыл уæлаæмæ схæцыд, йæ дзых аивæзта суанг йæ хъусты онг æмæ маем, æнæдзургæйæ, ракаес-бакаес кæнын райдыдта. Йæхи куыд æнцад æмæ хъуыддагуыз дардта, уымæ гæсгæ, æвæццагæн, уый йæхи нымайынмæ хъавыд куыд æмбæлы, ахæм адæймагыл. Æз æм комкоммæ бакастæн æмæ йын йæ галстукыл ауыдтон булавокæ иучысыл брильянтимæ. Æмæ уыцы дур каблучы йас уæддæр куы уыдаид, уæд ма æз истауыл ахъуыды кодтаин.

– Фæлæ уæддæр ды цы кусыс? – бафарстон æй æз.

– Æз кæнын æхца! – загъта цыбырæй, йæ уæхсджытыл схæцгæйæ.

– Мæнг æхцатæ кæнæг? – цингæнгæйæ фæхъæр кодтон æз; мæнмæ афтæ фæкаст, цыма æз сусæгдзинад рагом кæнынмæ фæхæстæгдæр дæн. Фæлæ уый чысылгай хæкъуырц кæнын райдыдта. Йæ æппæт гуыр дæр хæрдты хауд, цыма йын цавæрдæр сусæг къух йæ дæлæртты бын хъыдзы кодта, афтæ. Йæ цæстыгæ арæх тьыбар-тыбур кодтой.

– Гъе, уый хъæлдзæг ныхас у! – загъта миллионер, куы басабыр, уæд, ма цæсгоммæ мын хиуыларвæссон цæстæнгасæй кæсгæйæ. – Бафæрс-ма мае нодждæр истæмай! – зæгъгæ, фæкодта уый æмæ цæмæндæр ныттыппыр кодта йæ рустæ.

Æз ахъуыды кодтон æмæ йын йæ разы фарста æрæвæрдтон комкоммæ:

– Ды куыд кæныс æхца?

– А! Бамбæрстон дæ! – загъта миллионер, йæ сæр анкъуысын кæнгæйæ. Æз бынтон хуымæтæджы, æнцонаен кæнын æхца. Мæнмæ ис æфсæн фæндæгтæ. Фермертæ кæнынц товартæ.

Æз уыцы товарта ласын армукъатæм. Раздæр банымайын, цæмæй æххормагæй ма амæла æмæ дарддæр кусын йæ бон уа, уый тыххæй фермерæн цас æхца ныууадзын хъæуы, уый, иннæ æхца иууылдæр æрбайсын ма къухтæм куыд æфсæн фæндагыл товарты тыххæй фидтон, афтæ. Гъе, афтæ хуымæтæджы кæнын æз æхца.

– Æмæ фермерта разы сты ахæм хъуыддагыл?

– Мæнмæ гæсгæ, сеппæт разы не сты, – загъта миллионер, сывæллоны хуызæн хуымæтæджы. – Фæлаæ афтæ дзурынц, æмæ, дам, адамæн сеппæтæн иумæ цæмæйфæнды дæр разы уæвæн никуы ис. Кæддæриддæр разыны, хъуыр-хъуыр чи кæны, ахæм худæджы адæймæгтæ...

– Æмæ дæу хицауад нæ хъыгдары? – бафарстон æй æз хуымæтæджы.

– Хицауад зæгъыс? – загъта та уый æмæ хъуыдыты аныгъуылдис, йæ æнгуылдзтæй йæ тæрных сæрфгæйæ. Стæй, цыма йæ зæрдыл цыдæр æрлæууыд, афтæ йæ сæр банкъуысын кодта. – А, а... уый ома... Вашингтоны чи ис, уыдоны тыххæй фæрсыс? Нæ, уыдон мæн нæ хъыгдарынц. Уыдон тынг хæларзæрдæ адæймæгтæ сты... Суанг ма уыдоны æхсæн ма клубæй дæр чидæртæ ис. Фæлаæ сæ искуы-иу хатты йеддæмæ нæ фендзынæ... уымæ гæсгæ ма сæ адæймаг рох дæр фæкæны. Нæ, уыдон ма нæ хъыгдарынц, – загъта та уый ноджыдæр æмæ ма уайтагъддæр цымыдис фарст акодта:

– Æмæ, цыма, адæмы æхца кæнын чи нæ уадзы, ахæм хицауадтæ уæвгæ искуы ис?

Æз фефсæрмыхуыз дæн, афтæ хуымæтæджы йæ кæй бафарстон, уый та зонджын ныхас кæй кодта, уымæй.

– Нæ, нæ, – загътон æз сабыргай, – æз афтæ зæгъынмæ нæ хъавыдтæн... Зоныс, æз афтæ хъуыды кодтон, зæгъын, хатгай-иу хицауад хъуамæ ма уадза комкоммæ искæйы стигъын...

– А-а! – загъта уый. – Ахæм хъуыддаг уайд идеализм. Ам афтæ нæ кæнынц: Хицауадæн йæ бон нæу хицæн адæймæгты хъуыддагтæм ныххилын...

Уыцы сывæллоны æнцæд æмæ зонджын ныхæстæм æз хорзагау нал фæдæн.

– Уый та куыд, иу адаймаг бирæты сæфты уавæрмæ куы тæра, уæд уый хицæн адаймаджы хъуыддаг у? – бафарстон æз, лæгъз дзыхæй дзургæйæ.

– Сæфты уавæрмæ зæгъыс? – афæзмыдта уый мæ ныхас æмæ йæ цæстытæ ныхъхъоппæг кодта. – Сæфты уавæр у, кусæг къухтæ зынаргъ куы ваййынц, уæд. Стæй стачкæтæ куы ваййы, уæд. Фæлæ махмæ ис эмигранттæ. Уыдоны фæрцы кæддæриддæр фадат ис кусджытæн къаддæр фидыны тыххæй – иу ныхасæй, эмигранттæ разæнгардæй æрлæууынц, стачкæ чи фæкæны, уыцы кусджыты бæсты. Уыдонæй бæстæмæ бирæ куы ’рбацауа, иу ныхасæй, аслам цæмæй кусой, уый фаг куы уой, стæй бирæ куы æлхæной, уæд æппæт дæр куыд æмбæлы, афтæ хорз уыздæн.

Миллионер иу цасдæр фæрæвдздæр æмæ ныр, фыццаг куыд уыд, афтæ уыцы-иу рæстæг зæронд лæджы хуызæн дæр æмæ сывæллоны хуызæн дæр уыйас нал уыд. Йæ лыстæг тар æнгуылдзтæ базмæлыдысты æмæ йæ фæсус хъæлæс тагъддæр зæлланг кæнын райдыдта мæ хъусты.

– Хицауад зæгъыс? Æнхъæлдæн, уый диссаджы фарста у, о, диссаджы фарста. Хорз хицауад æнæмæнг хъæуы. Хицауад лыг кæны ахæм фарстатæ: бæстæйы хъуамæ уа, мæн цас хъæуы, уыйбæрц адæм, цæмæй уыцы адæмæн сæ бон балхæнын уа, мæн цыдæриддæр ауæй кæнын фæнды, уый. Кусджытæ хъуамæ уа уыйбæрц, цæмæй æз кусджытæ хъуаг ма уон. Фæлæ уыимæ хъуамæ иунæг уæлдай адаймаг дæр ма уа! Уæд социалисттæ дæр нæ уыздæн. Æмæ стачкæтæ дæр нæ уыздæн. Хицауад хъуамæ стыр налогтæ ма иса. Адæмæй цыдæриддæр ратонæн уа, уый æз мæхæдæг райсдзынæн. Гъе, æз уый хонын хорз хицауад.

«Миллионер æвдисы æдылдызнад – уый у адаймаг йæ тыхыл йæ зæрдæ куы фæдары, уый æнæмæнг бæрæгтæнæн, – афтæ ахъуыды кодтон æз. – Æвæццагæн, уый æцаг къарол у...»

– Мæн фæнды æмæ хъæуы, – дзырдта дарддæр миллионер зæрдæдаргæ æмæ фидар хъæлæсæй, – цæмæй бæстæйы уа æгъдау. Хицауад асламæй æххуырсы алыхуызы философты. Уыдон алы хуыцаубон дæр къаддæр уæддæр аст сахаты дæргы адæмы ахуыр кæнынц, закъонтæ цæмæй уарзой, ууыл. Кæд æмæ уый тыххæй философтæ æгъгъæд нæ уой, уæд хъуамæ хъуыддагмæ бавналой

салдæттæ. Уыцы фарстайы фæдыл архайд цы мадзæлтты фæрцы цæуы, уыдон хъуыды кæнын дæр нæ хъæуы, – ахсджиаг сты бæрæггæнæнтæ, цы рауайа, уый. Фæлхасгæнæг æмæ кусæг хъуамæ уарзой закъонты. Æндæр мурдæр ницы! – Афтæ фæцис миллионер йæ ныхас, йæ æнгуылдзтæй хъызгæйæ.

«Нæ, уый æдылы нæу, хъуамæ уый къарол ма уа!» – ахъуыды кодтон æз æмæ йæ бафарстон: – Ды разы дæ ныртæккæйы хицауадæй?

Миллионер мын æваст дзуапп нæ радта.

– Хицауад кæны, йæ бон цас у, уымæй къаддæр. Æз афтæ зæгъын: нырма уал бæстæмæ уадзын хъæуы эмигранттæ. Фæлæ махмæ ис политикон сæрибардзинад. Уыцы сæрибардзинадæй уыдон пайда кæнынц, – æмæ уый тыххæй та хъуамæ уыдон бафидой. Хъуамæ уыдонæй алчидæр йемæ æрбаласа 500 доллары, уæддæр – 500 доллары цы адæймагмæ ис, уый дæс хатты хуыздæр у, 50 доллары кæмæ ис, уымæй... Сæрхæн адæймæгтæ – леккагæнджытæ, мæгуыргуртæ, рынчынтæ æмæ æндæр ахæм хуыскъастæутæ никуы хъæуынц.

– Ахæм уавæры та фæкъаддæр уыздæн эмигрантты æрбацыд... – загътон æз.

Зæронд разыйы тылд бакодта йæ сæр.

– Æрцæудзæн рæстæг, æмæ æз фæндон бахæсдзынæн, цæмæй сын бæстæмæ æрбацæуæн дуæрттæ бынтондæр æхгæд æрцæуой, уый тыххæй... Ныр та уал уадз æмæ алчидæр иучысыл ласа сыгъзæрин... Уый пайда у бæстæйæн. Стæй æнæмæнг фæфылдæр кæнын хъæуы граждайнаг бартæ райсыны æмгъуыд. Фæлæ фæстæдæр ахæм бар бынтондæр фесафын хъæудзæн. Америкагтæн кусын кæй фæнды, уыдон уадз æмæ кусой, фæлæ уыдонæн америкаг гражданти бартæ дæттын æппындæр нæ хъæуы. Америкагтæ фаг бирæ конд æрцыд. Уыдонæй алкæмæн дæр йæ бон у, бæстæйы адæм цæмæй фылдæр кæной, ууыл ахъуыды кæнын. Æппæт уыдæттæ сты хицауады хъуыддаг. Æмæ хицауады дæр æндæр хуызы рацаразын хъæуы. Хицауады уæнгтæ хъуамæ иууылдæр уой промышленнон куыстуæтты акционертæ – уæд уыдон тагъддæр æмæ æнцондæрæн бамбардзысты бæстæйы домæнтæ. Ныр мæн æлхæнын хъæуы сенаторты, мæн... алыхуызы

лыстаг хъуыддагтæ æнæмæнг кæй хъæуы, ууыл сæ цæмæй баууæндын кæнон, уый тыххæй. Фæлæ хицауад æндæр хуызы арæзт куы æрцауа, уæд æлхæнын дæр никæйы уал хъæудзæн... – уæлдай хъуыддаг уыдзæн.

Миллионер арф ныуулаæфид, йæ къах атылдта æмæ ма йæ ныхасыл бафтыдта:

– Цард раст уыныс æрмæстдæр сыгъæрины хохы цъуппæй.

Йæ политикон зондахаст бæлвырд куы сбæрæг, уæд æз миллионеры комкоммæ бафарстон афтæ:

– Уæдæ дини тыххæй та куыд хъуыды кæныс ды?

– О! – фæхъæр кодта уый, йæ уæраджы сæр ныццавгæйæ æмæ æрфгуйтæ тынг разил-базил кæнгæйæ. – Тынг хорз хъуыды кæнын æз! Дин – уый адæмы æнæмæнг хъæуы. Афтæ кæй у, ууыл æз зæрдиагæй æууæндын. Æмæ ма суанг хуыцаубонты мæхæдæг дæр мæхиуыл дзуæрттæ æфтауын æмæ кувын аргъуаны... афтæ, уæдæ куыд!

– Æмæ цы фæдзурыс ды? – бафарстон æй æз.

– Аргъуаны цыдæриддæр æцаг чырысти радзурдзæн, уый æппæт дæр – фидарæй загъта миллионер. Кæй зæгъын æй хъæуы, æз фæкувын мæгуырты æхсæн – мæгуырты кæддæриддæр хъæуы хорз, фæлмæн ныхас æмæ сæ фыды хуызæн, цæмæй ахуыр кæной, уый...

Иучысыл рæстæг йæ цæсгом сывæллоны цæстæнгас æвдисын райдыдта, фæлæ уайтагъддæр йæ былтæ æнгом æрбалхъывта æмæ йæ цæстытæ ныццавта цармæ. Уым сывæллæтты нывтæ æфсæрмыгæнгæ æмбæрзтой ставд сылгоймаджы гом буар сæвджын хуыйы розæхуыр цармимæ. Миллионеры æнæхуыз цæстыты фæзындысты цары ахорæнты хуызтæ æмæ цæхæртæ калдтой алыхуызы. Уалынмæ та æнцадгай райдыдта дзурын:

– Чырыстон дини æфсымæртæ æмæ хотæ! Хæлæг кæныны фæдыл ма хъусут хин хæйрæджы æрцыдмæ, уæхицæй дард сурут, зæххыл цыдæриддæр ис, уыдон. Зæххыл цард цыбыр у: адæймаг æрмæстдæр дыууиссæдз азы онг у хорз кусæг, дыууиссæдз азы фæстæ йæ фабрикастæм нал фæисынц. Цард фидар нæу. Сымах кусут. Фæлæ уæ къухæй куыд æмбæлы, афтæ рæвдз куы нæ бавналат, уæд уын машинæ цъæл кæнын райдайы уе ’стджытæ.

Хур дæ куы ныццава – уæд ууыл фæдæ! Сымахмæ алы ран дæр æнхæлмæ кæсынц низтæ, алы ран дæр – æнамонддинад! Мæгуыр адæймаг у, куырм бæрзонд агъуысты сæрыл куыд уа, афтæ, кæдæмфæнды куы ацæуа, уæддæр æрхаудзæн æмæ ныщыцъæл уызæн, апостол Иудæйы æфсымæр апостол Иаков куыд зæгъы, афтæ. Æфсымæртæ! Сымах хъуамæ аргъ ма кæнат зæххыл цардæн. Зæххыл цард скодта хæйрæг, адæймагты удтæ адавæг. О, Чырыстийы уарзон сывæллæттæ, сымах цард ацы дунейы нæй, уæ фыды цард куыд нæй ацы дунейы, афтæ, – уый иннæ дунейы ис. Æмæ сымах фæразонæй, хъаст нæ кæнгæйæ, хъуыр-хъуыр нæ кæнгæйæ, сабырæй зæххыл уæ фæндаг куы фæуат, уæд уæ уыцы дуне райсдзæн дзæнæты хъæутæм æмæ зæххыл цы фæллой бакæнат, уый уын бафиддзæн – æнусон дзæнæтæй. Ацы цард та у æрмæстдæр уæ удтæ ссыгъдæг кæныны тыххæй æмæ ам цас фылдæр хъизæмар кæнат, уыйас уæм уым – иннæ дунейы – фылдæр хуыздæрдзинадтæ æнхæлмæ кæсы, – афтæ загъта апостол Иуда йæхæдæг.

Миллионер та къухæй ацамыдта цармæ, ахъуыды кодта, стæй та дарддæр райдыдта узал æмæ фидар ныхас кæнын:

– Афтæ, зынаргъ æфсымæртæ æмæ хотæ! Ацы цард æппæтæй дæр афтид æмæ ницæйаг у, чидæриддæр нæм хæстæг уа, ахæм адæймагмæ уарзондинад дарыны уагыл æй куы нæ раттæм, уæд. Уæ зæрдæтæ ма дæттут хæлæгдзинад æвзарынгæнæг хæйрæджытæм! Цæмæ хъуамæ хæлæг кæнат сымах! Зæххыл цы хорздзинадтæ ис, уыдон æрмæстдæр зынгæ афтæ кæнынц, уыдон æрмæстдæр хæйрæджы аууæттæ æмæ хъазæнтæ сты. Мах иууылдæр амæлдзыстæм – хъæздгуытæ æмæ мæгуыртæ, паддзæхтæ æмæ æвзалыкъахджытæ, банкты хицæуттæ æмæ уынгтæ сыгъдæгæнджытæ. Чи зоны, æмæ дзæнæты сатæг цæхæрадæтты æвзалыкъахджытæ суыдзысты паддзæхтæ, паддзах та цæхæрадоны къахвæндæгтæ уисойæ мæрздзæн, бæлæстæй цы сыфтæртæ æрхауд, стæй сымах æрвылбон кæмæй цæрдзыстут, уыцы къафетты цъæрттæ. Æфсымæртæ! Цы хъуамæ хъæуа зæххыл адæймаджы, зæрдæ сывæллоны хуызæн дзæгъæлтæ кæм кæны, æнæуагдзинады уыцы тар хъæды? Цæут дзæнæтмæ уарзондинады æмæ коммæгæсæй, æнæ исты дзургæйæ фæразут,

цаварфанды уавæры куы бахауат, уæддæр. Уарзут æппæты дæр, æмæ уæ суанг æфхæргæ, æгад чи кæны, уыдоны дæр...

Миллионер та ногæй æрæхгæдта йæ цæстытæ æмæ, къæлæтджын бандоныл йæхи узгæйæ, дзырдта дарддæр:

– Ма хъусут, сымах зæрдæты тæригъæддаджы хæлæгдзинад чи æвзарын кæны, ахæм адæмтæм, сымахæн иуты мæгуырдынад æмæ иннæты хъæздыгдынад æмбарын кæнгæйæ. Афтæ чи дзуры, уыцы адæмтæ сты хæйрæджыты минавæрттæ, хуыцау нæ уадзы, цæмæй адæймаг хæстæгдæр адæймагмæ хæлæг кæна, уый. Æмæ хъæздугытæ дæр мæгуыр сты, уыдон мæгуыр сты, ахæм адæмты дæр кæй уарзынц, уымæй. Бауарзут хъæздыджы, уымæн æмæ уый у хуыцауы равзæрст! – афтæ фæхъæр кодта Иуда, хуыцауы æфсымæр, аргъуаны фыццаг сауджын. Ма хъусут æмбардынады æмæ уын æндæр æрымысгæ хъуыддæгты тыххæй хæйрæг цы дзуры, уыдонмæ. Цы у æмбардынад, æмхуызондынад ам, зæххыл? Архайут, æрмæстдæр хуыцауы раз æмхуызон сыгъдæгзæрдæ цæмæй уат, ууыл. Фæразонæй хæссут уæ крест, æмæ коммæгæсдынад сымахæн фенцондæр кæндзæн уый хæссын. Хуыцау сымахимæ ис, мæ сывæллæттæ, æмæ уæ æндæр хъæугæ дæр ницы кæны.

Зæронд ныхъхъус, йæ дзых ныххæлиу кодта æмæ, йæ дæндæгты сыгъзæринæй æрттивгæйæ, сæрыстырæй æрбакаст мæнмæ.

– Ды тынг хорз пайда кæныс динæй! – загътон æз.

– О, кæй зæгъын æй хъæуы! Æз уымæн аргъ кæнын зонын, – загъта миллионер. – Зæгъын ма дын ногыдæр – дин мæгуырты æнæмæнг хъæуы. Зæххыл цыдæриддæр ис, уыдон хæйрæджы сты, афтæ дзуры дин. О, адæймаг, кæд ды дæ уд фервæзын кæнын фæнды, уæд дæ мацы фæндæд æмæ мацæмæ æвнал ам – зæххыл. Ды цардæй бафсæддзынæ, куы амæлай, уый фæстæ – дзæнæты цыдæриддæр ис, уыдон дæу сты! Æмæ адæм ууыл куы æууæндой, уæд семæ æнцондæр архайæн у. О, афтæ. Дин – уый царв у, царв. Æмæ уымæй мах цас фылдæр сæрдæм цард машинæ, уыйас къаддæр хæрдзысты йæ хæйттæ сæхи, уыйас æнцондæрæй æххæст кæндзæн машинист йæ хæс...

«О, æцæг къарол у», – загътон æз мæхинымæр æмæ æгъдауыл бафарстон хæрзæрæджы хуыгæсты уыцы баззайæггаджы:

– Зæгъ-ма, ды дæхи чырыстон хоныс?
– О, кæй зæгъын æй хъæуы! – фехъæр кодта уый фидарæй.
– Фæлæ, – уый йæ къух хæрдмæ систа æмæ зæрдиагонæй загъта:
– æз уыцы-иу рæстæджы дæн америкаг дæр, æмæ уымæ гæсгæ æз
дæн фидар моралист...

Миллионерæн йæ цæстæнгас фенкъард; уый, былтæ
ныцъыцъупп кæнгæйæ, йæ хъустæ фындзмæ бахæстæгдæр кодта.

– Ды бæлвырд цы зæгъынмæ хъавыс? – ныллæг хъæлæсæй
йæ бафарстон æз.

– Æрмæст ныхас махæй дарддæр куыд нæ цæуа, афтæ. –
Америкагæн йæ бон нæу чырыстийы банымайын.

– Йæ бон нæу Чырыстийы банымайын, зæгъыс? –
бафарстон æз ныллæг хъæлæсæй, иуцасдæр æнæдзургæйæ куы
алæууыдыстæм, уæд.

– Кæй зæгъын æй хъæуы, нæу! – загъта уый ногæй сусу-
бусуйæ.

– Уæддæр цæуыннæ? – бафарстон æз, иуцасдæр рæстæг
æнæдзургæйæ куы абадтыстæм, уæд.

– Чырысти – дзæгъæлзад у! – афтæ зæгъгæйæ мæм зæронд
йæ цæст æрныкъуылдта æмæ йæ алыварс аракаес-бакæс кодта. –
Ды бамбæрстай? Дзæгъæлзадæн Америкайы йæ бон канд хуыцау
уæвын нæ, фæлæ чиновник уæвын дæр нæу. Уый иу ран дæр нæ
уадзынц, куыд æмбæлы, ахæм æхсæнадмæ. Уымæ иу чызг дæр
моймæ нæ ацæудзæн. О, махмæ тынг фидар æгъдау ис! Фæлæ
Чырыстийы куы банымаиккам, уæд мах æппæт дзæгъæлзæдты
дæр банымайын бахъæуид хорз адæймæгтыл... суанг уыдон
негрты æмæ урсцъар сылгоймаджы сывæллæттæ куы уаиккой,
уæддæр. Ахъуыды-ма кæн, уый цы стыр æнамонддзинад у,
ууыл! И?

Æвæццагæн, ахæм хъуыддаг æцæгдæр уыд стыр æнамонд-
дзинад – уымæн æмæ зæронды цæстытæ ацъæх сты æмæ уыджы
цæстыты хуызæн стымбыл сты. Уый йæ дæллаг был тыхтæ
æмæ амæлттæй сæлвæста хæрдмæ æмæ йæ æнгом æрныхæста
дæндæгтыл. Æвæццагæн, уый афтæ æнхъæлдта, æмæ йæхи куы
ныззылынтæ кæна, уæд йæ цæсгом уыдзæн зæрдæмæхизгæдæр
æмæ карздæр.

– Уæдæ негры адаймагыл банымайын уæ бон ницы хуызы у?
– бафарстон æз миллионеры, демократон бæстæйы мораль мын
мæ зæрдæ нынкъард кодта, афтæмæй.

– Уый дын диссаджы хуымæтæджы адаймаг! – фæхъæр
кодта миллионер фæсмонгæнаæгау. – Куыд не ’мбарыс, уыдон
сау адаем кæй сты, уый. Уыдон тæф кæнынц. Мах негрæн æнæ
ныхасæй тæрхон кæнæм, йæ фæрсты царм ын сисæм кæнæ йæ
ацауындзæм, урс сылгоймагимæ ус æмæ лæджы цард кодтой,
уый куыддæр базонæм, афтæ. Ахæм хъуыддаг куы рабæрæг
вæййы, уæд ын уайтагъддæр бæндæн йæ къубалыл авæрæм æмæ
бæласмæ... æнæкъæндзытæй! Ныхас моралы тыххæй куы цауа,
уæд мах тынг тызмæг, фидар стæм...

Ныр миллионер архайдта, бар-æнæбары дæр ног мардмæ
цы тæригъæдгæнгæ, фæлмæн зæрдæйы уагæй фæкæсынц, ахæм
зæрдæйы уаг мæм цæмæй сæвзæрын кодтаид, ууыл. Фæлæ æз
бавнæлдтон хъуыддагмæ æмæ йæ хъуамæ кæронмæ ахæццæ
кодтаин. Æз дарддæр дæр зæронды раз æвæрдтон фарстатæ,
фæндыд мæ рæстдзинад, сæрибардзинад, æмбарындзинад æмæ
цауылдæриддæр æз рæсугъдæй æууæндыдтæн, уыдонæй куыд
хынджылæг кæнынц, уый тагъддæр цæмæй кæронмæ ахæццæ
уыдаид.

– Ды цавæр цæстæнгасæй кæсыс социалисттæм?

– Гъе, уыдон сты хайрæгæн лæггадгæнджытæ! – тагъд-
тагъд дзуапп радта миллионер æмæ йæ къухæй æркъæрц кодта
йæ уæраджы сæр. Социалисттæ – уыдон сты царды машинæйы
мидæг змис, змис зæгъын. Æмæ уыцы змис алы ранмæ куы хауа,
уæд халгæ кæны механизмы раст куыст. Хорз хицауадмæ хъуамæ
социалисттæ ма уа. Америкайы уыдон зынын райдыдтой. Æмæ
уæдæ афтæмæй Вашингтоны адаем куыд æмбæлы, афтæ хорз
не ’мбарынц сæ хæстæ. Уыдон хъуамæ социалисттæн исой
сæ граждайнаг бартæ. Уый дæр исты мары. Æз афтæ зæгъын
– хицауад хъуамæ цардмæ хæстæгдæр лæууа. Уый тыххæй та
хъуамæ хицауады уæнгтæ æмбырдгонд цауой миллионеры
æхсæнæй. Афтæ, гъе!

– Ды стыр æххæст адаймаг дæ! – загътон æз.

– О, æнæмæнг! – сразы уый мемæ, йæ сæр хиуылæрвæссон

тылд бакәнгәйә. Ныр йә цәсгом сывәллоны цәсгомы хуызән нал уыд, әмә йә уадултыл фәзынд арф әнцъылдтә.

Мән бафәндыд уый аивады тыххәй бафәрсын.

– Ды цы цәстәй кәсыс... – рыйдыдтон әз дзурын, фәлә уый йә әнгуылдз хәрдмә систа әмә дзурын райдыдта йәхәдәг:

– Социалистән йә сәры атеизм ис, йә губыны та – анархизм. Уымән йә зәрдәйы хәйрәг ныссагъта әдылыдзинады әмә хәрамдзинады базыртә... Социалисты ныхмә тох кәныны тыххәй әнәмәнг фылдәр хъәуы дин әмә салдәттә. Дин – атеизмы ныхмә, салдәттә – анархийән.

Раздәр социалисты сәры бавгәнын хъәуы аргъуаны куывдыты зды. Фәлә йә уый куы не 'сдзәбәх кәна, уәд ын хъуамә салдәттә йә гуыбыны бавгәной зды...

Уый зәрдәдаргәйә ацамыдта йә сәрәй әмә фидарәй загъта:

– Егъау у хәйрәджы тых!

– О, әнәмәнг афтә у! – әхсызгонәй сразы дән әз йемә.

Фыццаг хатт әз фәдтон афтә бәлвырд, Бур Хәйрәджы – Сыгъзәрины тыхы стыр ахадындынад. Зәронды хус стджытә ма тыххәй хәцыдысты кәрәдзиуыл, әндыснаг әмә сә гәбәр сихсийын кодтой, йә ләмәгъ къәсхуыр буар уыд зәронд цармәй кондголләджы мидаг, – әппәт уыцы хәррәгъ буар ныр разәнгард уыд гәдыдзинады әмә удыхәды хәлддзинады Бур Фыды узал әмә карз зондахастәй. Зәронды цәстытә әрттывтә калдтой дыууә ног әвзист сомы хуызән әмә әппәтәй дәр фәцис фидардәр әмә хистәр. Ныр ләггадгәнәджы хуызән тынгдәр уыд, фәлә әз зыдтон, йә хицау чи уыд, уый.

– Куыд хъуыды кәныс ды аивады тыххәй? – бафарстон та йә әз.

Зәронд мәм әрбакәст, йә цәсгомыл йә къух әрхаста әмә дзы асәрфта карз хәрамдзинады фәд. Ногәй та уый цәсгомыл фәзынд сывәллоны цавәрдәр цәстәнгас.

– Куыд загътай? – афарста мә уый.

– Куыд, зәгъын, хъуыды кәныс ды аивады тыххәй?

– О! Әнцәд-әнцойә сабыргай загъта уый. Әз уый тыххәй хъуыды дәр нә кәнын, әз әй хуымәтәджы әлхәнгә кәнын...

– Уый мәнән зындгонд у. Фәлә, чи зоны, кәд, мыййаг, уымә дәумә ис дәхи цәстәнгас әмә дәхи домәнтә?

– А! Кәй зәгъын әй хъәуы, мәнмә ис домәнтә... Уый, уыцы аивад хъуамә уа хорз хиирхәфсән, – гъе уый дзы домын әз. Цәмәй әз худон, афтә хъәуы. Әз цы хъуыддаг кәнын, уым худәгәй ницы уыйас ис. Әнәмәнг хатгай сәрымагъзы бауадзын хъәуы, йә фәллад цәмәй ссәуа, ахәм исты... хатгай та дзы уадзын хъәуы, буары хъару чи цырен кәна, ахәм исты. Нывтә царыл кәнә кьулыл куы фәкәнынц, уәд хъуамә ахәм аивад адаймаджы мондаг кәна... Рекламәтә фыссын хъәуы тәккә хуыздәр әрттивгәдәр ахорәнтәй. Цардәй ма миля дарддәр куы уай, уәд дә хъуамә рекламә рацахса дә тәккә фындзәй әмә дә уайтагъддәр бахәцца кәна, кәдәм дәм сиды, уырдам. Афтә куы уа, уәд уыцы рекламә уыздән, цы әхца йыл фыст әрцыд, уый аргъ. Статуйтә әмә вазәтә кәддәриддәр кәнын хъәуы бронзәйә, мраморы, кәнә фарфоры бәсты. Тынг хорз сты уасджыты тох әмә уырыты хыл. Уыдәттә әз фәдтон Лондоны... Тынг хорз сты! Бокс дәр хорз у, фәлә дзы хъуамә мәрдтә ма цәуа... Музыкә хъуамә уа патриотон. Марш – уый кәддәриддәр хорз у, фәлә тәккә хуыздәр америкаг марш у, Америкаг у дунейы тәккә хуыздәр бәстә, – гъе, уымә гәсгә у Америкаг музыкә зәххыл әппәт музыкәтәй хуыздәр. Хорз музыкә вәййы, хорз адәм кәм сты, уым. Америкагтә зәххыл сты тәккә хуыздәр адәм. Уыдонмә әппәтәй дәр фылдәр ис әхца. Махмә цәй бәрц ис, уыйбәрц әхца никамә ис. Уымә гәсгә махмә тагъд әрбацаудзән әнәхъән дунә...

Әз хъуыстон, уыцы рынчын сывәллон хиуыләрвәссонәй дзәнгәда куыд цагъта, уымә әмә хәлар зәрдәйә хъуыды кодтон Тасманияйы хъәддәгты тыххәй. Дзурынц, зәгъгә, дам уыдон дәр ләгхортә сты, фәлә уыдонмә уәддәр тыхджын у рәсугъддзинады әнкъарындзинад.

– Ды театры вәййыс? – бафарстон әз Бур Хәйрәджы зәрөнд цагъайраджы, йә цардәй кәй фәчъизи кодта, уыцы бәстәйә цәмәй мауал әппәлыдаид, уый тыххәй.

– Театры зәгъыс? О, кәй зәгъын әй хъәуы. Әз зонын, уый дәр аивад у! – зәрдиагәй загъта миллионер.

– Театры дæ зæрдæмæ цы цауы?

– Хорз у, бирæ æрыгон сылгоймæгтæ дзы куы ваййы æмæ сæ къабаты хъуыртæ уæрæх къæртт куы ваййынц, ды та уыдонæй уæлдæр куы фæбадыс, уæд – радта дзуапп зæронд, иуцасдæр ахъуыды кæнгæйæ.

– Цы уарзыс тæккæ фылдæр театры? – бафарстон та æз, масты кæнгæйæ.

– А, а! – фæхъæр кодта уый, йæ дзых кæрæй кæронмæ байгом кæнгæйæ. – Кæй зæгъын æй хъæуы, æппæтæй фылдæр дзы уарзын артисткæты, адæм сæ иууылдæр куыд уарзынц, афтæ... Артисткæтæ рæсугъд æмæ æвзонг куы уой, уæд уыдон кæддæриддæр арæхстджын фæзынынц. Фæлæ æваст зын базонаен у, æцæгæй сæ æвзонг чи у, уый. Уыдон иууылдæр сæ мæнг хуызы афтæ хорз дарынц, æмæ... Æз æмбарын, уый сæ куыст у. Æмæ хатгай ахъуыды кæныс – гъе, уый хъуыддаг у! Гъе, уый чызг у! Фæлæ афтæ рауайы, æмæ йыл фæцæуы дæс æмæ дыууиссæдз азы, стæй йын къаддæр уæддæр уыд дыууæ сæдæ уарзони. Хъыгаг ваййы ахæм хъуыддаг. Цирчы артисткæтæ хуыздæр сты театры артисткæтæй. Уыдон кæддæриддæр ваййынц æрыгондæр æмæ тынгдæр тасгæ-уасгæ.

Æвæцæгæн, зæронд уыцы хъуыддаджы бирæ чи зыдта æмæ æмбæрста, ахæм адæймаг уыд. Суанг ма æз дæр, æнусы тæригъæджын, цæргæ-цæрæнбонты ахæм хъуагдзинæдты сæ тæккæ хъустæм арф уæвгæйæ, уымæй бирæ цыдæртæ базыдтон æрмæстдæр фыццаг хатт.

– Æмдзæвгæтæ та дæ зæрдæмæ куыд цауынц? – бафарстон та йæ æз.

– Æмдзæвгæтæ зæгъыс? – бафарста мæ дыккаг хатт, йæ цæстытæ цырыхъхъытæм æруадзгæйæ æмæ йæ тæрных æрбанцъылдтæ кæнгæйæ. Ахъуыды кодта, йæ сæр бæрзонд система æмæ йæ дæндæгтæ иууылдæр уыцы-иу æвдыст мæм кодта. – Æмдзæвгæтæ зæгъыс? – О, кæй зæгъын æй хъæуы! Æз бирæ уарзын æмдзæвгæтæ. Цард тынг хъæлдзæг уыдзæн, иууылдæр рекламæтæ æмдзæвгæтæй фыстæй мыхуыр кæнын куы райдайай, уæд.

– Чи у дæ уарзон поэт? – фæтагъд кодтон æз æндæр фарста раттыныл.

Зæронд мæнмæ дисгæнгæйæ æрбакаст æмæ мæ уæззаугомай бафарста:

– Куыд загътай, куыд?

Æз та йын дыккаг хатт загътон мæ фарста.

– Гъе... ды диссаджы хуымæтæджы адæймаг дæ! – загъта уый æмæ гуырысхо кæнгæйæ йæ сæр тилын райдыдта. – Цæй тыххæй хъуамæ уарзон æз поэты? Æмæ йæ цæмæн хъуамæ уарзон?

– Бахатыр мын кæн, дæ хорзæхæй! – загътон æз, мæ тæрныхæй мæ хид сæрфгæйæ. – Æз афтæ бафæрсынмæ хъавыдтæн, зæгъын, цавæр чиныг уарзыс тынгдæр? Æрмæст æз чекты книжкæйæ фæрсынмæ нæ хъавын.

– О, уый хицæн хъуыддаг у! – сразы зæронд. – Æз уарзын дыууæ чиныджы – Библи æмæ Сæйраг Бухгалтерон чиныг. Уыдон дыууæ дæр æмхуызон хъæлдзæг кæнынц адæймаджы зæрдæ æмæ йæ разæнгард кæнынц. Суанг сæ дæ къухтæм куы райсай, уæддæр банкъарыс, уыдоны тых кæй ис, уый. Уыцы тых та адæймагæн дæтты, цыдæриддæр æй хъæуы, уый.

«Хынджылæг мæ кæны!» – ахъуыды кодтон æз æмæ йын лæмбынæг бакастæн йæ цæсгоммæ. Нæ. Хынджылæг нæ кодта. Йæ цæстæнгас бæлвырд æвдыста, уыцы сывæллон æппындæр хынджылæг кæй нæ кæны, уый. Уый бадт къæлæтджын бандоны, хус æнгузы апп йæ цъары куыд бада, раст афтæ, æмæ бæрæг уыд, йæ ныхæстæ раст кæй сты, ууыл йæ зæрдæ кæй дары, уый.

– Афтæ, уæдæ, гъе! – дзырдта дарддæр зæронд, йæ къухты ныхтæм ракаес-бакæс кæнгæйæ – уыдон иттæг хорз чингуытæ сты! Иу чиныг ныффыстой семтæ, иннæ чиныг та сарæзтон æз мæхæдæг. Мæ чиныджы ныхæстæ бирæ нæй. Уым цифрæтæ ис. Уыдон дзурынц, адæймаджы æнæзæрдæхудтæй æмæ зæрдиагæй кусын куы бафæнда, уæд йæ бон цы бакаенын у, ууыл. Æз куы амæлон, уæд хъуамæ хицауад ныммыхуыр кæна мæ чиныг. Уадз æмæ адæм зоной, цæмæй афтæ бæрзонд ссæуой, уый тыххæй куыд кусын хъæуы, уый.

Стæй фæуæлахизуæвæджы сæрыстыр цæстæнгасæй уый афæлгæсыд йæ алыварс.

Æз æмбæрстон, нæ ныхасæн кæрон скæнын афон кæй у, уый. Алы сæр нæ фæраздæн æмæ йын куыд фæнды нæ уыздæн, къæхтæй йыл куы хатой, уæд.

– Наукæйы тыххæй, мыййаг, ницы зæгъдзынæ? – бафарстон æз миллионеры сабырæй.

– Наукæ? – уый хæрдмæ систа йе ’нгуылдз æмæ йæ цæстытæ, стæй ныккаст цармæ. Уый фæстæ йæ дзыппæй систа сахат, æркаст, цас рæстæг у, уымæ, сахаты сæр сæхгæдта, æмæ рæхыс йе ’нгуылдзыл атухгæйæ, сахат азылдта уæлдафы. Æппæт уыцы митæ куы бакодта, уæд ныуулафыд æмæ дзурын райдыдта:

– Наукæ... о, æз зонын! Наукæ – чингуытæ сты. Уыдоны кæд Америкайы тыххæй хорз фыссынц, уæд – чингуытæ пайда сты. Фæлæ чингуыты арæх нæ фыссынц æцæгдзинад, рæстдзинад. Мæнæ... поэттæ, чингуытæ чи кæны, уыдон, мæнмæ гæсгæ, чысыл æхца кусынц. Алы адæймаг дæр хъуыддагыл кæм кусы, ахæм бæстæйы чингуытæ кæсынмæ никæйы æвдæлы... О, поэттæ мæсты сты, уымæн æмæ сын сæ чингуытæ не ’лхæнынц. Хицауад хъуамæ хорз фида, чингуытæ чи фыссы, уыдонæн. Æфсæст адæймаг кæддæриддæр хæларзæрдæ æмæ хъæлдзæг вæййы. Иу ныхасæй, кæд Америкайы тыххæй чингуытæ хъæуы, уæд баххуырсын хъæуы хорз поэттæ æмæ уæд Америкайы цавæр чингуытæ хъæуы, ахæмтæ иууылдæр конд æрцаудзысты. Гъе, æндæр ницы.

– Ды иуцасдæр цыбыр аргъ кæныс наукæйæн, – бафиппайдтон æз.

Уый йæ цæстытæ æрæхгæдта æмæ хъуыдыты аныгъуылд. Стæй йæ цæстытæ байгом кодта æмæ та фидарæй дзурын райдыдта:

– Кæй зæгъын æй хъæуы, ахуыргæнджытæ, философтæ... уыдон дæр наукæ сты. Профессортæ, акушеркæтæ, дантисттæ, æз зонын. Адвокаттæ, дохтыртæ, инженертæ. Æппæт дæр хорз, æппæт дæр хъæуынц. Уыдон иууылдæр æнæмæнг хъæуынц. Хорз наукæтæ... хъуамæ æвзæр хъуыддагтыл ма ахуыр кæной... Фæлæ мын мæ чызджы ахуыргæнæг иу хатт афтæ загъта, зæгъгæ, дам, ис социалон наукæтæ... уый æз не мбарын. Мæнмæ гæсгæ, уый зиан у. Социалистæн хорз наукæ саразын йæ бон нæу. Уæвгæ социалисттæ хъуамæ æппындæр ма кæной наукæ. Пайда æмæ хиирхæфсæн чи у ахæм наукæ кæны Эдисон, о, афтæ фонограф, синематограф – уый пайда у. Фæлæ наукæтæ кæм уа, ахæм чингуытæ бирæ куы уой, уæд уый уæлдай у. Адæм

хъуамæ ма кæсой, сæ зонды сын... алыхуызы гуырысходзинадтæ чи æвзæрын кæндзæн, ахæм чингуытæ. Зæххыл æппæт дæр цæуы, куыд æмбæлы, афтæ... Æмæ ницæмæн хъæуы чингуыты хъуыддаджы чъыссын...

Æз сыстадтæн.

– О, цæугæ кæныс? – бафарста мæ уый.

– Æнæмæнг, цæугæ! – загътон æз. – Æз ныртæккæ цæугæ кæнын æмæ мын æппынфæстаг уæддæр куы зæгъис, – цы пайда у миллионер уæвын?

Дзуапп раттыны бæсты уый хæкъуырцц æмæ зæвæтдзагъд кæнын райдыдта. Чи зоны, æмæ-иу худгæйæ æдзухдæр афтæ кодта?

– Уый ахуырæй у! – фæхъæр кодта миллионер, ныуулафгæйæ.

– Цы у ахуырæй? – бафарстон æз.

– Миллионер уæвын... Уый ахуырæй у!

Æз ахъуыды кодтон æмæ ма йын радтон мæ фæстаг фарста:

– Ды афтæ æнхъæлыс æмæ хæтæнхуæгтæ, опиум дымджытæ æмæ миллионертæ – уыдон иу æгъдауыл адæм сты.

Æвæццæгæн, уыцы ныхас æм хъыг фæкаст. Уый йæ цæстыгæ атымбыл кодта, ацъæх сты æмæ узал дзуапп радта:

– Мæнмæ гæсгæ, ды æвзæр хъомылгонд дæ.

– Хæрзбон ра-у! – загътон æз.

Миллионер хæлар цæстæнгасимæ мæ фæстæ рацыд къæсæрмаæ æмæ асинты уæллаг къæпхæнын лæугæйæ баззад, йæ цырыхъхъыты фындзтæм æдзынæг кæсгæйæ. Йæ хæдзары агъуысты раз уыдис фæзгонд. Уым бæзджын кæрдæг сзад. Кæрдæг уыд лæмбынæг, растæлвыд. Æз цыдтæн уыцы фæзгондыл æмæ цингæнгæйæ хъуыды кодтон, зæгъын, нырæй фæстæмæ никуыуал фендзынæн уыцы адæймаджы.

– Галло! – айхъуыстон æз мæ фæстæ ныхас.

Фæкастæн фæстæмæ. Миллионер лæууыд уым, къæсæрыл, æмæ каст мæнмæ.

– Гъы, куыд у, сымахмæ Европæйы уæлдай къаролтæ ис? – уæззаугомау афарста уый.

– Мæнмæ гæсгæ, уыдон иууылдæр уæлдай сты! – дзуапп ын радтон æз.

Уый рахизæрдæм ату кодта æмæ загъта:

– Æз хъавын мæхицæн дыууæ хорз къаролы баххуырсынмæ, куыд дæм кæсы?

– Цæмæн дæ хъæуынц?

– Хиирхæфсынæн, зоныс. Æз сын дзырд раттин, мæнæ ам боксæй куыд хæциккой, афтæ...

Уый бацамыдта йæ хæдзары размæ æмæ ма йæ ныхасмæ фæрсæгау бафтыдта:

– Бон иу сахатæй сахаты æмæ æрдæгмæ алы бон дæр, куыд дæм кæсы? Аходæны фæстæ сахаты 'рдæг æхсызгон у аивадмæ бакæсын... хорз у.

Уый дзырдта æцæгæй æмæ бæрæг уыд, æппæт мадзæлттæй дæр кæй спайда кæндзæн йæ фæндон баххæст кæныны тыххæй.

– Æмæ дæ уыцы хъуыддагæн къаролтæ цæмæн хъæуы? – бафарстон æй æз.

– Ахæм хъуыддаг нырма ам никæмæ ма ис! – зæгъгæ мын бамбарын кодта цыбырæй.

– Æмæ къаролтæ æрмæстдæр искæйы къухтæй куы хыл кæнынц! – загътон æз æмæ рараст дæн.

– Галло! – зæгъгæ, та мæм фæдзырдта дыккаг хатт.

Æз та ногæй æрлæууыдтæн. Уый ма дарддæр дæр лæууыд, æппæты фыццаг хатт кæм æрлæууыд, уым, йæ къухтæ йæ дзыппыты нытътъысгæйæ. Йæ цæстæнгас куыд æвдыста, афтæмæй цæуылдæр хъуыды кодта.

– Цы ма зæгъынмæ хъавыс ды? – бафарстон æй æз.

Уый йæ былтæй æууилæгау акодта æмæ уæззаугомау загъта:

– Дæумæ гæсгæ уый цасы аргъ уыдзæн – дыууæ къаролы боксы тыххæй баххуырсæттаг цас фидын хъæудзæн, алы бон дæр сахаты æрдæг æртæ мæйы дæргы, и?

Ар х а й д ж ы т а е:

1. М и х а и л И в а н о в-К о с т ы л е в, ахсæвиуатгæнæны хицау, 54-аздыд.
2. В а с и л и с æ К а р п о в н æ, Костылевы ус, 26-аздыд.
3. Н а т а ш æ, Василисæйы хо, 20-аздыд.
4. М е д в е д е в, Василисæ æмæ Наташæйы мадыфсымæр, пьæлицæйы кусæг, 50-аздыд.
5. В а с к æ П е п е л, 28-аздыд.
6. К л е щ А н д р е й М и т р и ч, слесыр, 40-аздыд.
7. А н н æ, Клещы ус, 30-аздыд.
8. Н а с т я, чындздзон чызг, 24-аздыд.
9. К в а ш н я, хъæбынтæ уæйгæнæг, цæудзæн ыл 40 азмæ æввахс.
10. Б у б н о в, худтæ хуыйæг, 45-аздыд.
11. А к т е р æ м æ С а т и н, æмкарæнтæ, цæудзæн сыл фæйнæ 40 азмæ æввахс.
12. Б а р о н, 33-аздыд.
13. Л у к а, бæлццон, 60-аздыд.
14. А л е ш æ, цырыхъгæнæг, 20-аздыд.
15. З ы л ы н Б о х х ы р æ м æ Т æ т æ й р а г, къæбицгæстæ. Иу къорд дзæггæл хæтæджы æнæ ном æмæ æнæ раныхæстæй.

ФЫЦЦАГ АРХАЙД

Ләгәты хуызән ныккәнд. Уәззау цар, фәздәгдзыд агъуыст, йә сәрстытә 'рызгәлдысты. Рухс цәуы рудзынгәй әмә уәлейә бынмә, – рахизәрдыгәй цыппәрдыгъон фәрсәгәй. Рахизәрдыгәй, тәнәг фәйнәджытәй конд кьуләй хицән у Пепелы уат. Уыцы уаты рахизәны – Бубновы тәрхәг. Галиуәрдыгәй кьуымы – стыр уырыссаг пец; галиуәрдыгәй дурын кьулы мидәг Квашня, Барон әмә Настя кәм цәрынц, уыцы 'рдәм дуар. Пецәй дуары 'хсән – стыр сынтаг, сынтаг әмбәрзт у чьизи әмбәрзәнәй. Кьулрәбынты – тәрхәджытә. Разәрдыгәй, зәххыл, хьәды кьуыдыр, йә уәлә – хьәстарәг әмә аркьәуттә, уый фарсмә та чысыл кьәннәгдәр хьәстарәг, Клещ бады чысылдәр кьуыдырыл, зәронд гуыдырыл дәггәлтә бары, йә размә дыууә дәггәлы телыл кондәй, стәй, зәронд тасмачьы самавар, дзәбуг, рәстә. Әхсәвиуатгәнән уаты астәу стыр стьол, дыууә бандоны, иу табуреткә, – сеппәт дәр әнахуырст әмә чьизи. Стьолы фарсмә Квашня хәдзариуәг кәны. Барон сау дзул хәры; Настя, бандоныл бадгәйә, ныггуыбыр әмә иу скьуыдтә чыныг кәсы. Хуыссәнтә 'мбәрзәнәй әмбәрзт, хуыссәны Анна хуыссы әмә хуыфы. Бубнов тәрхәгыл бады әмә худ хуыйән кьуыдырыл абары скьуыдтә хәлаф әмә йә куыд кәрдын хьәуы, ууыл хьуыды кәны. Йә размә – шляпәйы хьәбәр гәххәтт, худы ауондарәнән, клейонкәйы гәппәлтә әмә бызгьуыртә. Сатин нырма ныртәккә райхьал, – тәрхәгыл хуыссы әмә нәты. Пецәй нә зыны, афтәмәй архайы 'мә хуыфы Актер.

Уалдзәджы райдиан. Райсомәй.

Б а р о н. Дарддәр!

К в а ш н я. Нә, мә хур, куы дын загътон, йә кой дәр мын ма кән. Фесәф! Ньууадз мә уыцы хьуыддагәй. Куы дын загътон, бавзәрстон әй... әмә ныр цыфәнды уа, уәддәр чындзы нал фәцәудзынән.

Б у б н о в (Сатинән). Цы хьох-хьох кәныс?

С а т и н нәты.

К в а ш н я. Ёз сæрибар сылгоймаг дæн, мæхæдæг мæхицæн – хицау. Нæлгоймаджы дзæмбытæм мæхи радтон æмæ уый тыххæй мæхи искай паспорты ныффиссон, уый нæ уыздæн, америкаг принц куы феста, уæддæр ын нæ бакомдзынæн.

К л е щ. Мæнг зæгъыс! Абрамæн бакомдзынæ.

К в а ш н я. Цы-ы?

Б а р о н (*Настяйы къухæй чиныг раскъæфта æмæ йын йæ ном кæсы*). «Фыдбылызы уарзондзинад»... (*Худы*.)

Н а с т я (*йæ къух бадаргъæнгæйæ*). Ёри йæ... Ёри мын æй! Цæй, хынджылæг ма кæн! (*Барон Настямæ кæсгæйæ, чиныг тилы*).

К в а ш н я (*Клещен*). Бур цæукъа! Фæлынд мæ хоны! Ахæм ныхас зæгъын мын куыд бауæндыдтæ?

Б а р о н (*Настяйы сæр чиныгæй æрриуыгъгæйæ*). Настя... Ёдылы дæ.

Н а с т я (*чиныг исы*). Ёри йæ...

К л е щ. Цыма ахæм стыр æхсин дæ... Гъа, Абрамæн бакомдзынæ... æнхъæлмæ йæм куы кæсыс...

К в а ш н я. Кæй зæгъын æй хъæуы! Уæдæ! Куыннæ стæй! Ды уæртæ дæ усы мæлæтдзаг куы фæкодтай!..

К л е щ. Ныхъхъус у, зæронд куыздз! Уый дæ хъуыддаг нæу...

К в а ш н я. А-а! Рæстдзинад нæ быхсыс!

Б а р о н. Райдыдта! Настя, кæм дæ?

Н а с т я (*йæ сæрыл не схæцыд*). А... ахъуытты у!

А н н æ (*йæ сæр йæ хуыссæнæй сдаргæйæ*). Ёрбабон и! Хуыцауы тыххæй, ма хъæр кæнут!.. ма хыл кæнут!

К л е щ. Нытътъызыдта!

А н н æ. Алы бон, алы бон... Уæд та мæ мæлын бауадзут.

Б у б н о в. Хъæлæба мæлæты нæ бахъыгдардзæн.

К в а ш н я (*Аннаемæ цæугæйæ*). Мæ мады хай! Ацы фыдуагимæ куыд фæцардтæ?..

А н н æ. Ныууадз мæ, дæ хорзæхæй!..

К в а ш н я. Цæй, ех... фæразон! Гъы, æнцондæр дын нæу?

Б а р о н. Квашня, базармæ афон у!..

К в а ш н я. Ныртæккæ ацæудзыстæм. (*Аннаейсен*). Кæд хæрын дæ зæрдæ зæгъы, уæд дын тæвд хъæбынтæ авæрдзынæн.

А н н æ. Бузныг... Нæ мæ хъæуы. Æнæ хæргæ дзы нæй?

К в а ш н я. Ахæр-ма. Тæвд хæринаг дын хорз у. Уæд та дын дзы къусы æрæвæрдзынæн... Æмæ дæ зæрдæ куы зæгъа, уæд-иу бахæр. Цом, æлдар... (*Клещан*). Гъе, æнæзæгъынаг... (*Къæбицма фæцæуы*).

А н н æ (*хуыфгæйæ*). О, хуыцау!..

Б а р о н (*Настяйы бæрзæй фесхуыста сындæггай*). Ныууадз... æдылы!

Б а р о н къуыззиттгæнгæйæ ацыд К в а ш н я йы фæдыл.

С а т и н (*тæрхæгыл æрлæугæйæ*). Знон мæ чи надта, уый чи уыд?

Н а с т я (*гуым-гуым кæны*). Ахъуытты у!.. ницы дæ хъыгдарын.

Б у б н о в. Æмæ дын цы уæлдай у?

С а т и н. Уый афтæ фæуæд... Фæлæ мæ цæй фæдыл надтой?

Б у б н о в. Къамтæй хъазыдтæ?

С а т и н. Хъазыдтæн.

Б у б н о в. Гъе, уæдæ дæ уый тыххæй надтой...

С а т и н. Цъаммæрттæ!..

А к т е р (*пецы сæрæй ракæсгæйæ*). Иу ахæмы дæ бынтондæр ныммардзысты...

С а т и н. Ды сæрхъæн дæ!

А к т е р. Цæмæн?

С а т и н. Уымæн, æмæ иу лæгæн дыууæ хатты амарæн нæй.

А к т е р (*фаехъус*). Нæ дæ 'мбарын – цæй тыххæй йын нæй?

К л е щ. Дæ разы пецай рахиз æмæ хæдзар бафснай... дæхи цы ныууæздан кодтай?

А к т е р. Уый дæ хъуыддаг нæу...

К л е щ. Мæнæ Василисæ куы 'рбацæуа, уæд дын уый бацамондзæн, кæй хъуыддаг у, уый!..

А к т е р. Хæйрæджыты хай фæуæд Василисæ! Абон Бароны рад у æфснайын... Барон!

Б а р о н (*хæринаггæнсенæй рацыд*). Мæн æфснайынмæ не 'вдæлы... Квашнямæ базармæ цæуын.

А к т е р. Уый мæ хъуыддаг нæу... Кæд дæ фæнды, уæд каторгæмæ дæр ацу... Фæлæ уæддæр абон мæрзын дæ рад у... Æз искæй тыххæй нæ бакудзынæн...

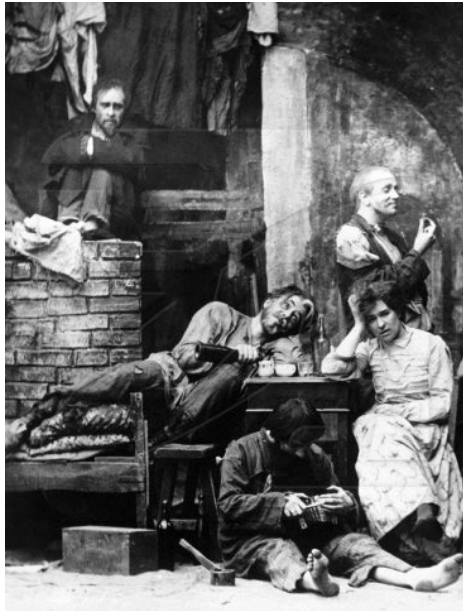
Б а р о н. Хәйрәдҗы хай фәу! Настя йә амәрдзәән... Гъәй, фыдбылызы уарзондзинад! Әрчыйц! (*Настя йә чиныг исы*).

Н а с т я (*сыстгәйә*).
Цы дæ хъæуы? Әри йә ардæм, æгәнон. Афтæмæй та æлдар у...

Б а р о н (*чиныг дәстгәйә*). Настя! хæдзар мæ бæсты рамәрз – хорз?

Н а с т я (*хæринаггәәнмә цæугәйә*). Куыннæ стәй... æндәр мæт мæ нәй!

К в а ш н я (*хæринаггәәнәны дуарәй Баронмә*). Рацу, æнæ дæу дәр әй бафснайдзысты... Актер, дæумæ дзуры, æмæ дын цы зæггы, уый бакәән, дæ астау дзы, мыййаг, нæ асәтдзәән!

А к т е р. Цәй, алы хатт дәр æз... не 'мбарын...

Б а р о н (*хæринаггәәнәнәй хәссәныл чыргәәдтә рахаста, чыргәәдты ис хъæбынтә әмә сә сәр у хәцъиләй әмбәрзт*). Адон æгәр уәззау сты.

С а т и н. Дæу баронәй райгуырын хъуыд.

К в а ш н я (*Актерәән*). Ма дæ ферох уәд, ныммәрз-иу!

Йә разәй Б а р о н ы рауагъта, афтæмæй тыргъмæ рахызт.

А к т е р (*пецы сәрәй хизгәйә*). Рыг улæфын мын зиан у. (*Сәрбарзондәй*). Нозт мын мæ организм басыгъта... (*Тәрхәгыл бадгәйә, ныхъхъуыды кодта*).

С а т и н. Организм... органон...

А н н æ. Андрей Митрич...

К л е щ. Әндәр ма цы?

А н н æ. Квашня мын уәртә уым хъæбынтә ныууагъта әмә сә бахәр.

К л е щ (*фаэцеуы йае*). Ды нæ ахæрдзынæ?

А н н æ. Нæ мæ хъæуы, æнæхæргæ дзы нæй? Ды кусæг лæг дæ... дæу хъæуы...

К л е щ. Тæрsgæ кæныс? Ма тæрс... Чи зоны, æмæ...

А н н æ. Цу, бахæр! Зын мын у... æвæццагæн, тагъд...

К л е щ (*фаэцæйцаугæйæ*). Ницы кæны, чи зоны, æмæ сыстай!.. Афтæ дæр вæййы! (*Хæринаггæнæнмæ бацыд*).

А к т е р (*цыма йæ фынайæ фехъал, уыйау*). Знон мын рынчындоны дохтыр загъта, зæгъгæ, дам, дын арахъхъ дæ организм бынтондæр басыгъта...

С а т и н (*йæ мидбылты худгæйæ*). Органон...

А к т е р (*хъæбæрæй*). Органон нæ, фæлæ организм...

С а т и н. Сикамбр.

А к т е р (*йæ къух ыл ауыгъта*). Гъы, ницæйаг хъуыддæгтæ! Æцæг зæгъын, кæд мæ организм басыгъд, уæд мын, кæй зæгъын æй хъæуы, хæдзар мæрзæн нæй... нæй мын рыг улафæн...

С а т и н. Макробистикæ... Гъе!

Б у б н о в. Уый цы хъуыр-хъуыр кæныс?

С а т и н. Диссаджы дзырдтæ... Ноджыдæр ма ис трансцеденталон...

Б у б н о в. Уый та циу?

С а т и н. Нуазын... Ферох æй кодтон...

Б у б н о в. Уæдæ йæ цæмæн дзурыс?

С а т и н. Афтæ... Адæмы ныхæстæ мæ сеппæт схъыг кодтой... мæ зæрдæ сæ фæцъæх... Уыдонæй алкаэцийы дæр, æвæццагæн, фехъуыстаин мин хатты...

А к т е р. Драмаæ «Гамлеты» загъдау: «Ныхæстæ, ныхæстæ, ныхæстæ!» Тынг хорз пьесæ у... Æз дзы хъазыдтæн ингæнкъахæгæй...

К л е щ (*хæринаггæнæнæй рацаугæйæ*). Уисоимæ тагъд схъаздзынæ?

А к т е р. Уый дæ хъуыддаг нæу... (*Йæ къухæй йæ риу цæвы*). Офелия! О, дæ куывды-иу мæ кой дæр скæн!..

Сценæйы фæсте, кæмдæр дард ранæй хъуысы æнуд змæлд, хъæр, пæлицæйы кусæджы къуыззитт. Клещ йæ куыстыл æрбадтис æмæ рæсæй хафы.

С а т и н. Ёз уарзын, арæх кæй нæ дзурынц æмæ зынаембарæн чи у, ахæм ныхæстæ. Лæппу ма куы уыдтæн, уæд телеграфы куыстон... чингуытæ бирæ кастæн...

Б у б н о в. Æмæ телеграфы кусæг дæр уыдтæ?

С а т и н. Уыдтæн... Хорз чингуытæ бирæ ис... æмæ зæрдæмæ чи хъары, ахæм ныхæстæ дæр бирæ... Зоныс, æз ахуыргонд лæг уыдтæн.

Б у б н о в. Фондзыссæдз хатты йæ фехъуыстон... æмæ дзы диссагæй цы и! Ёз та цæрмттæ ахорæг уыдтæн... Уыди мын æрмадз. Мæ къухтæ ахорæнтæй ныууæззау сты... уæлдзæрмттæ-иу ахуырстон... мæ къухтæ, ме 'фсымæры хай, сбур сты мæ рæмбынкъæдзтæм. Афтæ сбур сты, æмæ æнхъæлдтон, мæ цæргæ-цæрæнбонты дæр нал ссыгъдæг уыдзысты... амæлдзынæн бур цæнгтимæ, зæгъгæ. Фæлæ мæнæ ныр та сты хуымæтæджы къухтæ – чъизи къухтæ, уæдæ!

С а т и н. Æмæ цы?

Б у б н о в. Æндæр ницы...

С а т и н. Уый цæй тыххæй радзырдтай?

Б у б н о в. Афтæ, æрымысыны тыххæй. Дæхи æдде цыфæнды ахорæнтæй куы ахорай, уæддæр дыл сæ фæд нæ баззайдзæн... Уæдæ, сæ ахуырт ссæудзæн...

С а т и н. Уæу, ме 'стджытæ риссынц!

А к т е р (*йæ къухтæй йæ зæнгты æрбахъæбысгæнгайæ*). Ахуырдынад ницы у. Фæлæ курдиат. Ёз иу артист зыдтон... уый ныхæстæ дамгъæгай кастис, фæлæ-иу геройы хъазын куы райдыдта, уæд-иу театры къæс-къæс ссыд, æмæ-иу адæмы цинæй æнкъуысти.

С а т и н. Бубнов, иу суари-ма мын ратт!..

Б у б н о в. Дыууæ капеччы йеддæмæ мæм нæй.

А к т е р. Геройы æнамæнгæй курдиат хъæуы, курдиат. Курдиат та у адæймагæн йæ хъару æмæ йæхиуыл æууæндындзынад.

С а т и н. Суари мын ратт æмæ уæд баууæнддзынæн: ды кæй дæ курдиатджын, герой, кæфхъуындар, пъырыстыф... Клещ, иу суари-ма мын ратт!

К л е щ. Ахъуытты у! Ам дæ хуызæттæ бирæ ис...

С а т и н. Цы мыл хъæртæ кæныс? Иу капекк дæр дæм нæй, уый куы зонын...

А н н æ. Андрей Митрич, улæфын нæ фæразын... зын мын у...

К л е щ. Цы дын бакæнон?

Б у б н о в. Тыргъы дуар бакæн...

К л е щ. Хорз! Ды тæрхæгыл бадыс, æз та зæххыл... Дæ бынатмæ мæ бауадз æмæ йæ бакæн, æз æнауый дæр узалдзыд дæн...

Б у б н о в (*сабыргай*). Мæн дуар гом кæнын ницæмæн хъæуы. Дæ ус æй гом кæнын кæны...

К л е щ (*хъуынтызæй*). Цъус, мыййаг, дзы ис, исты чи дома, ахæмтæ...

С а т и н. Мæ хъустæ гуыр-гуыр кæнынц... ех!.. Кæрæдзи сæртæ, цымæ, цæмæн фæнамынц адæм?

Б у б н о в. Уыдон айдагъ сæртыл нæ, фæлæ æгас буарыл дæр сæ къухтæ æрхæссынц. (*Сыстад*). Цон æмæ æндæхтæ балхæнон. Абон нæ хæдзары хицæуттæ цы 'рæгмæ зынынц... Цыма фæцагъды сты. (*Ацыди*).

Анна хуыфы. Сатин йæ къухтæ йæ сæры бын бакодта, афтæмæй æнæфезмæлгæйæ хуыссы.

А к т е р (*йæ алфамбылаймæ æнкъард каст акодта æмæ Аннаемæ фæцæуы*). Цы? Зын у?

А н н æ. Æнуд кæнын.

А к т е р. Фæнды дæ, тыргъмæ дæ акæнон? Цæй, сист. (*Аннаейæн сыстынæн æххуыс кæны, йæ уæхсджытыл ын бызгъуыр баппарста æмæ йыл хæцы, афтæмæй йæ тыргъмæ фæкæны*). Цæй, тæрсгæ ма кæн! Æз дæр рынчын дæн... арахъхъ мын мæ хуылф басыгъта...

К о с т ы л е в (*Дуарыл лæууы, афтæмæй*). Тезгъо кæнынмæ? Цы диссаджы хорз къай стут, раст фыр æмæ далыс?..

А к т е р. Дæхи иуварс айс, рынчынтæ æрбацæуынц, уый нæ уыныс?..

К о с т ы л е в. Табуафси... ахиз... (*Йæхи мидæг заргæйæ, æнаууæнк каст акодта уаты 'рдæм æмæ Пепелы уатмæ, истæмæ хъусæгау, йæ сæр иу фарсы 'рдæм æркъул кодта, Клец дæгъæлтæй дзыгъал-мыгъул кæны, рæссæй цыдæр хафы, йæ*

'рфгуыты бынаей хæдзары хицауы фæстæ акæсгæйæ). Хъинц-хъинц кæныс?

К л е щ. Цы?

К о с т ы л е в. Хъинц-хъинц кæныс, зæгъын? (*Пауза*). О-о... уый йæд... гъы... цæмæй дæ фæрсынмæ хъавыдтæн, уый зоныс? (*Тагъд æмæ сындæггай*). Мæ ус ам нæ уыди?

К л е щ. Нæ йæ федтон...

К о с т ы л е в (*Пепелы уатмæ сындæггай цæугæйæ*). Дыууæ сомы тыххæй мæм мæй цас бынат ахсыс: сынтæг, дæхæдæг бадис... о, уæдæ, хуыцауыстæн, фондз сомы аргъ бынат у! Сомы 'рдæм ма дын бафтауын хъæуы...

К л е щ. Цæг мыл бафтау æмæ мæ ныххурх кæн... Тагъд ныммæлдзынæ, афтæмæй ма сомы 'рдæджыты кой кæныс...

К о с т ы л е в. Цæмæн дæ ныххурх кæнон? Уый кæмæн цы пайда у? Хуыцауы æвджид у, дæхи фæндиаг... Сомы 'рдæг ма мын фиддзынæ. Сойын цырагъ дзы балхæндзынæн, æмæ сыгъдæг нывы раз судздæн хуымилиаг, уый судздæн мæн тыххæй дæр, мæ тæригъæдты асыгъдæджы тыххæй æмæ дæу тыххæй дæр... Ды дæхæдæг дæ тæригъæдтыл нæ хъуыды кæныс. Гъе, афтæ. Ех, Андрей, ды фыдлаг дæ. Дæ ус дæр дæ мæстыгæрдзинады тыххæй йæ къæхтыл нал лæууы. Ничи дæ уарзы æмæ дын аргъ дæр ничи кæны... Дæ куыст хъинцгæнаг у... сеппæты дæр хъыгдарыс...

К л е щ (*хъæр кæны*). Ме 'фхæрынмæ æрбацыдтæ!

Сатин хъæрæй уынæргъы.

К о с т ы л е в (*фестъæлфыди*). О, хуыцау, мæхи дыл фæдзæхсын!

А к т е р (*æрбацауы*). Сылгоймаджы тыргъы æрбадын кодтон... батыхтон æй...

К о с т ы л е в. Куыд хæларзæрдæ дæ, 'фсымæр! Хорз бакодтай... Уый дын нымад æрцаудзæн...

А к т е р. Кæд?

К о с т ы л е в. Мæрдты бæстæйы, æфсымæр... уым алцы дæр, нæ алы хъуыддаг дæр бахынцынц...

А к т е р. Мæ хæлар зæрдæйы тыххæй мын ам исты куы фæуис...

К о с т ы л е в. Уый та куыд? Мæ бон циу?

А к т е р. Цы дæ дарын, уый æрдæг мын афу кæн.

К о с т ы л е в. Ха-ха-ха! Ды иудадзыг дæр хынджылæг кæныс, мæ зæрдæдарæн!.. Искуы ма зæрдæйы хæлардзинад æхцайыл абарстæуыд? Зæрдæйы хæлардзинад æппæт хæрзиуджытæй зынаргъдæр у. Цы мæ дарыс, уый та хæс у. Æмæ мын æй хъуамæ бафидай. Дæ зæрдæйы хæлардзинад та хъуамæ мæ хуызæн зæрондæн лæвар бакæнай.

А к т е р. Фæлывд адæймаг дæ, зæронд!.. (*Хæринаггæнæнмæ фæцæуы*).

К л е щ сыстад æмæ тыргъмæ араст.

К о с т ы л е в (*Сатина*). Хъинцхъинцгæнаг алыгъд, егъа. Нæ мæ уарзы...

С а т и н. Дæу хæйрæджыты йеддæмæ ничи уарзы...

К о с т ы л е в (*худгæйæ*). Фыддзых! Уæдæ æз уеппæты дæр уарзын... æз æмбарын, сымах ме 'намонд, мæ дагъыгъайлаг, мæ сæфт æфсымæртæ стут, уый... (*Тагъд*). Æ... Васкæ хæдзары, ис?

С а т и н. Фен æй...

К о с т ы л е в (*дуармæ бацыди æмæ йæ хойы*). Васкæ!

А к т е р хæринаггæнæны дуармæ февзæрд æмæ цыдæр æууилы.

П е п е л. Чи дæ?

К о с т ы л е в. Æз дæн, æз, Васкæ.

П е п е л. Цы дæ хъæуы?

К о с т ы л е в (*йæхи аиуварсгæнгæйæ*). Дуар бакæн...

С а т и н (*Костылевмæ нæ кæсы, афтæмæй*). Уый дын дуар бакæндзæн, фæлæ Василисæ дæр уым ис...

А к т е р ныппырыкк кодта.

К о с т ы л е в (*тыхсгæйæ, сабыргай*). Чи дзы ис? Цы загътай?

С а т и н. Цы? Мæнмæ дзурыс?

К о с т ы л е в. Цы загътай?

С а т и н. Афтæ æнæуый... мæхинымæр...

К о с т ы л е в. Дæхимæ кæс, æфсымæр! Æгæр ма хынджылæг кæн, уæдæ. (*Дуар тынг ныххоста*). Васили...

П е п е л (*дуар гомгæнгæйæ*). Гъы, цы мæ баййардтай?

К о с т ы л е в (*хæдзармæ бакæсгæйæ*). Æз... Уыныс...

П е п е л. Әхца мын әрбахастай?
 К о с т ы л е в. Демә мә хъуыддаг ис...
 П е п е л. Әхца `рбахастай?
 К о с т ы л е в. Цәй әхца? Фәләуу-ма...
 П е п е л. Әхца цы вәййы, сахаты аргъ – авд сомы.
 К о с т ы л е в. Вася, цавәр сахат? Ух... ды...
 П е п е л. Цәй ныр амә кәс! Знон дын иу сахат әвдисәнты
 раз туманыл ауәй кодтон, әртә сомы мын радтай, авд ма мә
 дарыс, әмә мын сә әри! Дә цәстытә цы ныдздагъыр кодтай?
 Легка кәны, адәмы хыгдары, фәлә йә хъуыддәгты нә зоны...
 К о с т ы л е в. Сс! Ма мәсты кән, Вася... сахат... уый...
 С а т и н. Давәггаг у...
 К о с т ы л е в (*хъәрай*). Әз давәггаг нә исын... Уый куыд
 бауәндыдтә...
 П е п е л (*йә уәхсджытыл ын фәхәцыди*). Цәмән мә
 бахыгдардтай? Цы дә хъәуы?
 К о с т ы л е в. О... мән – ницы... әз ацәудзынән... кәд ахәм
 дә, уәд...
 П е п е л. Цәугә әмә әхца әрбахәсс!
 К о с т ы л е в (*фәцәуы*). Ой-ой-ой, цы гуымиры адәм сты,
 цы!..
 А к т е р. Худәг!
 С а т и н. Хорз! Уый мә зәрдәмә цәуы!
 П е п е л. Ам цы ми кодта?
 С а т и н (*худгәйә*). Нә йә зоны? Йә усы агуры... Васили,
 цәмә йәм кәсыс, цәуылнә йә әрсәбәкк кәныс?
 П е п е л. Ахәм змурты тыххәй мә цард халын!..
 С а т и н. Хъуыддаг куыд әмбәлы, афтә сараз, уый фәстә
 Василисәйы дәхи бакән әмә нын хәдзары хицау уыдзынә...
 П е п е л. Бәллиццаг хъуыддаг! Айдагъ мә хәдзар нә, фәлә
 ма мын мәхи дәр искуы бануаздыстут мә хәлар зәрдәйы
 фәрцы. (*Тәрхәгыл әрцәйбадгәйә*). Диссаджы фын федтон,
 фәлә мә зәронд дәлимон райхәл кодта. Цыма кәсаг ахстон
 әмә мә къухтәм әрбахаудта стыр кәф. Ахәм стыр кәф адәймаг
 әрмәстдәр йә фыны фены... Әнгуырәй дын әй ласын, фәлә
 йыл схәцын нә уәндын, синагән аскъуынынәй тәрсин. Стәй
 йын цәәпәра акодтон... әмә хъуыды кәнын, ныртәккә...

С а т и н. Уый кæф нæ, фæлæ Василисæ уыд...
 А к т е р. Василисæйы раджы æрцахста...
 П е п е л. (*масты кæны*). Хæйрæг уæ фæхæсса Василисæимæ!
 К л е щ. (*тыргъæй æрбацыдис*). Куыд узал у...
 А к т е р. Аннæйы цæуылнæ æрбакодтай? Суазал уыздæн...
 К л е щ. Наташæ йæ сæхимæ, къæбицмæ, акодта...
 А к т е р. Зæронд æй расурдзæн...
 К л е щ. (*йæ куыстыл æрбадгæйæ*). Уæд æй Наташæ æрбакæндзæн...
 С а т и н. Васили, æри-ма иу суари...
 А к т е р. (*Сатинæн*). Ех, ды... суари, Вася, иу абазы нын ратт...
 П е п е л. О, раттын уын хъæуы, цалымæ мæ сом нæ бацагуырдат, уæдмæ... Гъа!
 С а т и н. Гиблартапп! Зæххы цъарыл къæрныхтæй хуыздæр адæм нæй!
 К л е щ. (*хъуынтгъызæй*). Уыдонæн æхца æнцон ссарæн у... Кусгæ нæ кæнынц...
 С а т и н. Бирæтæн æхца сæ къухы æнцонæй бафты, фæлæ сæ бирæтæ дзæгъæлы нæ ахардз кæнынц. Куыст? Афтæ бакæн, æмæ мын кусын æхсызгон куыд уа... чи зоны, æз дæр кусон... О! Чи зоны! Куыстæй зæрдæ куы фæрайы, уæд цард хорз вæййы. Тыхкуыст куы кæнай, уæд та цагъардзинад у. (*Актермæ*). Гъæй, Сарданапал! Цом!..
 А к т е р. Цом, Навуходоносор! Цыппар мин расыггæнаджы хуызæн баназдынæн... (*Ацыдысты*).
 П е п е л. (*йæ ком ивазгæйæ*). Гъы, дæ ус куыд у?
 К л е щ. Æвæццæгæн, тагъд... (*Паузæ*).
 П е п е л. Куыд дæм кæсын, афтæмæй дзæгъæлы хъинц-хъинц кæныс.
 К л е щ. Уæдæ цы чындæуа?
 П е п е л. Ницы...
 К л е щ. Уæдæ цæмæй цæрдзынæн?
 П е п е л. Адæм цæмæй цæрынц!..
 К л е щ. Мæнæ адон... Адон цæй адæм сты? Гæвзыкк адæм... æнæхæдзæрттæ! Æз та кусæг лæг дæн... уыдонмæ кæсынæй мæ цæстытæ риссынц... Æз мæ сабийы бонтæй фæстæмæ кусгæ

кæнын... Ды æнхъæл дæ æмæ ардыгæй нæ аирвæздзынæн? Аирвæздзынæн, мæ царм астигъдзынæн, уæддæр аирвæздзынæн! Фæлæуу, мæ ус куы амæла, уæд фендзынæ! Ам æхсæз мæйы фæцардтæн, фæлæ дзы цыма æхсæз азы фæцардтæн, уымæй уæлдай нæу...

П е п е л. Ам иннæтæ дæр дæуæй æвзæрдæр не сты... дзæгъæлы дзурыс...

К л е щ. Æвзæрдæр не сты! Цæрынц æнæгъдауæй, æдзæсгомæй...

П е п е л (*уазал зæрдæйæ*). Цæмæн хъæуынц æгъдау æмæ цæсгом? Цырыхъхъыты бæсты дæ къæхтыл не скæндзынæ нæдæр æгъдау, нæдæр цæсгом... Æгъдау æмæ намыс хъæуынц, хицауад æмæ тых кæй къухты сты, уыдон.

Б у б н о в (*æрбацыд*). У... у... баргъæвстæн!

П е п е л. Бубнов! Цæсгом дын ис?

Б у б н о в. Цы-ы? Цæсгом?

П е п е л. Уæдæ!

Б у б н о в. Цæмæн мæ хъæуы цæсгом? Æз хъæздыг нæ дæн...

П е п е л. Æз дæр афтæ зæгъын, цæсгом хъæздыджыты хъæуы, уæдæ! Клещ та нæ азымы дары, сымахæн, дам, цæсгом нæй...

Б у б н о в. Æмæ цæсгом æфстау иста?

П е п е л. Йæхимæ дæр дзы ис!

Б у б н о в. Уæдæ йæ уæй кæныс? Ам æй ничи балхæндзæн. Æз къамтæ балхæнин, фæлæ уыдон дæр...

П е п е л (*зондамонæгау*). Андрюша, æдылы дæ, цæсгомы тыххæй Баронмæ кæнæ Сатинмæ куы байхъуыстаис!..

К л е щ. Уыдонимæ мæ ницы дзырддаг ис...

П е п е л. Кæд уыдон расыггæнджытæ сты, уæддæр дæуæй зондджындæр сты.

Б у б н о в. Расыггæнагæй зондджын чи у, уый та дыууæ хъуыддагæй хорзæхджын у.

П е п е л. Сатин зæгъы, зæгъгæ, дам, алы лæджды дæр фæнды, цæмæй йæ сыхагæн цæсгом уа, фæлæ цæсгом пайда никамæн у... Æмæ уый раст у, раст...

Н а т а ш æ æрбацыдис. Уый фæстæ Л у к а, йæ къухы лæдзæг, йе 'ккой хызын, йæ роныл та цайдан æмæ чысыл аг баст.

Л у к а. Хъæлдзæг æмæ амонджын цард ацы хорз адæмæн!..

П е п е л (*йæ рихитæ асæрфгæйæ*). О-о, Наташæ!

Б у б н о в (*Лукайæн*). Хорз бæргæ уыди, фæлæ хъуыддаг æндæр аз уыд...

Н а т а ш æ. Уый та уын нæ ног æмдзæрин...

Л у к а. Мæнæн уæлдай нæу! Æз фæлитойы дæр уарзын... мæнмæ гæсгæ, æхсæнчъытæй иу дæр æвзæр нæу: иууылдæр саутæ сты, иууылдæр куыддæр гæппытæ кæнынц... Мæ зæрдæдарæн, кæм æрынцайон?

Н а т а ш æ (*хæринаггæнæнмæ ацамонгæйæ*). Дада, уæртæ уырдам ацу!

Л у к а. Бузныг, чызг. Кæд уырдам, уæд уырдам!... Зæрондæн хъарм кæм уа, уым йæ райгуырæн...

П е п е л. Цы диссаджы зæронд лæг æрбакодтай. Наташæ!

Н а т а ш æ. Сымахæй дзæбæхдæр... Андрей! Дæ ус махмæ ис, уæртæ хæринаггæнæны, чысыл фæстæдæр-иу æм æрбауай!

К л е щ. Хорз... бауайдзынæн...

Н а т а ш æ. Дзæбæхдæр цæстæй йæм куы ракæсис. Уæддæр æй бирæ нал хъæуы...

К л е щ. Зонын æй...

Н а т а ш æ. Зонын диссаг нæу, хъуамæ йæ æмбарай. Мæлын зын у...

П е п е л. Æз дзы нæ тæрсын.

Н а т а ш æ. Куыннаæ!.. Хъæбатырдзинад...

Б у б н о в (*ныхситгæнгæйæ*). Æмбыд æндæхтæ сты...

П е п е л. Бæгуыдæр, нæ тæрсын! Ныртæккæ дæр цæттæ дæн мæлынмæ! Кæд дæ фæнды, – кард райс æмæ мын æй мæ зæрдæйы фæтгысс... Амæлдзынæн, фæлæ уæддæр ох, зæгъгæ, нæ зæгъдзынæн! Уæлдайдæр та сыгъдæг къухы цæфтæй.

Н а т а ш æ (*цæугæйæ*). Уыцы аргъæуттæ æндæр искамæн ракæн.

Б у б н о в (*ивазгæ ныхасæй*). Гъе, фæлæ уæддæр æндæхтæ æмбыд разындысты...

Н а т а ш æ (*сенæйы дуармæ лæугæйæ*). Андрей, дæ усы ма ферох кæн...

К л е щ. Хорз!...

П е п е л. Хорз чызг у...
 Б у б н о в. Ницы йын у...
 П е п е л. Мемæ... цæмæн афтæ у?.. Йæхи мæм тигъ дары...
 Цы уæлдай йын у... ам уæддæр фесæфдзæн...
 Б у б н о в. Дæу тыххæй фесæфдзæн...
 П е п е л. Мæн тыххæй та цæмæн? Æз ын тæригъæд кæнын.
 Б у б н о в. Бирæгъ фысæн куыд тæригъæд кæна, афтæ...
 П е п е л. Мæнг дзурыс! Æз ын тынг тæригъæд кæнын... Ам æвзæр кæй цæры, уый уынын.
 К л е щ. Фæлауу, Василисæ дæ уымæ ныхасгæнгæ фена!
 Б у б н о в. Василисæ йæхион лæвар нæ ратдзæн... Уый налат сылгоймаг у...
 П е п е л (*тæрхæгыл æрхуыссыд*). Уæ дыууæ дæр хæйрæджыты хай фæуут... пехуымпартæ!
 К л е щ. Фæлауу, фендзынæ йæ.
 Л у к а (*къæбицы зары*). Æмбисæхсæв... Фæ-æ-ндаг нæ зыны...
 К л е щ (*сенæмæ цæугæйæ*). Кæсыс, куыд ниуы уый дæр.
 П е п е л. Хъыг... кæнын... Цыма цæмай схъыг ваййын?
 Цæрыс, цæрыс, алцыппæт дæр хорз, фæла, цыма æргъæвсгæ бакодтай, уыйау уайтагъд ахъыг ваййыс...
 Б у б н о в. Хъыг?
 П е п е л. Ай-гъай, ай-гъай!
 Л у к а (*зары*). Ех, нæ зы-ны фæ-æ-ндаг...
 П е п е л. Ей, зæронд!
 Л у к а (*дуарæй ракъæсгæйæ*). Мæнæй зæгъыс?
 П е п е л. Дæуæй. Ма зар.
 Л у к а (*рацæугæйæ*). Дæ зæрдæмæ нæ цæуы?
 П е п е л. Хорз куы фæзарынц, уæд фæцæуы...
 Л у к а. Æмæ уæдæ æз хорз нæ зарын?
 П е п е л. Æвæццæгæн...
 Л у к а. Нæ кæсыс? Æз та æнхъæлдтон, зæгъгæ, хорз зарын.
 О, æмæ уый кæддæриддæр афтæ ваййы: адæймаг йæхæдæг фенхъæлы, зæгъгæ, хорз кæнын, фæла куы акæсай, уæд дзы адæм разы нæ ваййынц.
 П е п е л (*худгæйæ*). Гъе уый раст!..

Б у б н о в. Схъыг дæн, куы загътай, æмæ худгæ куы кæныс.

П е п е л. Дæу та цы хъуыддаг и? Сау сынт!..

Л у к а. Чи хъыг кæны?

П е п е л. Æз... (*Барон арбацауы*).

Л у к а. Диссаг, уæртæ уым та къæбицы чызг бады, чиныг кæсы æмæ кæуы. Уæллай... Йæ цаессыгтæ згъæлынц... Фæрсын æй: мæ хур, цæй, цæуыл кæуыс? Уый та – тæригъæд, дам, у! Чи у, зæгъын, тæригъæд? Мæнæ, дам, чиныджы... Адæймаг цæимæты архайы, и? Уый дæр, æвæццагæн, хъыг кæны æмæ уымæн...

Б а р о н. Уый æдылы у...

П е п е л. Цай бацымдтай, Барон?

Б а р о н. Бацымдтон... цы ма зæгъдзынæ æндæр?

П е п е л. Кæд дæ фæнды, уæд дын авджы 'рдæг арахъхъ мæнмæ!

Б а р о н. Куыннаæ мæ фæнды стæй!.. Дарддæр!

П е п е л. Дæ цыппæртыл слæуу æмæ куыдзы рæйд кæн!

Б а р о н. Æдылы! Цы дыл æрцыд, къупец дæ? Æви расыг?..

П е п е л. Цæй, арæй! Æхсызгон мын уыдзæн... Ды æлдар дæ... уыд дын ахæм рæстаг, æмæ мах хуызæтты адæмыл дæр нæ нымадтай...

Б а р о н. Цæй, дарддæр!

П е п е л. Цы кæны! Ныр та дæ куыдзау дæ цыппæртыл æз æрлæууын кæндзынæн æмæ рæйдзынæ... рæйдзынæ, афтæ нæу?

Б а р о н. О, рæйдзынæн! Æнæгъдау! Суанг ма дæуæй цауддæр кæй дæн, уый мæхæдæг куы зонын, уæд дын афтæ æхсызгон цæмæн у? Дæ хуызæн куы нæма стæн, мæ цыппæртыл мæ уæд куы ацауын кодтаис...

Б у б н о в. Раст у!

Л у к а. Æз дæр зæгъдзынæн – хорз у!..

Б у б н о в. Цы уыд, уый уыд, фæлæ дзы ныр ницыуал баззади... Ам æлдæрттæ нæй... се 'гас дæр сæ фист акалдтой æмæ ма дзы баззадысты айдагъ бæгънæг адæймæгтæ.

Л у к а. Иу ныхасæй, иууылдæр æмхуызон стæм... Ды та, мæ хур, барон уыдтæ?

Б а р о н. Уый та дын ноджыдæр? Ды та чи дæ, хæрæджы къæдзил?

Л у к а (*худы*). Граф дәр федтон әмә кыйаз дәр, фәлә бароны ҫыццаг хатт уынын... әмә уый дәр сәфт...

П е п е л (*кәл-кәл кәны*). Барон, фәкъямдзәстыг мә кодтай!

Б а р о н. Фәзондджын афон дын у, Васи́ли!

Л у к а. Ех! Кәсын уәм, ме 'фсымәртә, әмә уә цардыуаг – уә-уай!..

Б у б н о в. Ахәм цард у, әмә райсомәй куыддәриддәр фестай, афтә нынниу...

Б а р о н. Дзәбәх дәр цардыстәм... уәдә! Уыдис-иу афтә дәр, әмә-иу райсомәй куы райхәл дән, уәд-иу мә хуыссән уаты кофе цымдтон!.. Кофе әхсыры сәртимә... уәдә!

Л у к а. Гье, фәлә уәддәр иууылдәр – адәм. Цыфәнды гамхуды цауай, уәддәр адәймагәй райгуырдтә әмә адәймагәй амәлдзынә... Кәсын әмә адәм кәнынц зондджындәр, әмбаргәдәр... әмә кәд әвзәрдәр цәрынц, уәддәр сә хуыздәр цәрын фәнды... хивәндонтә!

Б а р о н. Ды та чи дә, зәронд? Кәцәй февзәрдтә?

Л у к а. Әз?

Б а р о н. Бәлццон?

Л у к а. Мах иууылдәр зәххыл бәлццәттә стәм... Дзурынц, зәггә, дам, нә зәхх дәр дунейы мидәг бәлццон у.

Б а р о н (*карзәй*). Цәй, уый афтә фәуәд, фәлә дәм паспорт ис?

Л у к а (*дзуап ын уайтагъд нә радта, афтәмәй*). Әмә ды чи дә? Фәдысмуд дә?

П е п е л (*хәәлдзәгәй*). Иттәг хорз, дада! Ггы, Барон, дәуыл дәр дзы ауади?

Б у б н о в. О!.. Бароны дәр дзы йә хай фәцис...

Б а р о н (*кәамдзәстыгәй*). Цәй, цы 'рцыди? Әз афтә... хьазгә кәнын, зәронд! Мәнаән мәхимә дәр гәххәтт нәй.

Б у б н о в. Гәды зәггыс!

Б а р о н. О... гәххәттытә мәм ис... Фәлә уыдон ницәмән бәззынц.

Л у к а. Гәххәттытә иууылдәр афтә сты... ницәмән бәззынц...

П е п е л. Барон, цом трактирмә!..

Б а р о н. Разы дæн! Цæй, хæрзбон, зæронд!.. хинайдзаг дæды.

Л у к а. Алцы дæр вæййы, мæ зæрдиаг...

П е п е л (*сенæйы дуары раз*). Цæй, цæуæм, æви нæ? (*Ацыд. Барон дæр йæ фæстæ тагъд-тагъд ауади*).

Л у к а. Ацы лæг барон æцæг уыд?

Б у б н о в. Чи йын цы зоны, æхсин лæг кæй уыд, уый бæрæг у. Ныр дæр ма хаттæй-хатт йæхи æхсины лæгæй равдисы, фæзыны йыл. Æвæццæгæн æй нæма ферох.

Л у к а. Æхсиндзинад хæбузæй хъауджыдæр нæу, хæбузæй адæймаг сынаениз вæййы, фæлæ уæддæр, цæсгомыл йæ фæд баззайы.

Б у б н о в. Дзæбæх адæймаг у, æрмæст иуæй-иу хатт афтæ фæчъыллипп кæны, мæнæ дæ паспорты тыххæй куыд фæцис, афтæ.

А л е ш æ (*нозтджынаей æрбацауы, фæндыр йæ къухы, къуыззитт кæны*). О, хæдзаронтæ!

Б у б н о в. Цы хъæр кæныс?

А л е ш æ. Бахатыр кæнут, ныббарут мын, æз уæздан адæймаг дæн!..

Б у б н о в. Ацæл та кодтай?

А л е ш æ. Бæгуыдæр! Ныртæккæ мæ пырыстыфы æххуысгæнаг Медякин пъæлицæйы ахæстонæй расырда æмæ мын загъта, уынджы, дам, дæ нозты тæф куыд нæуал цæуа, афтæ. Æз фидар зæрдæйы хицау дæн... Мæ хицау та мыл футтытæ кæны. Фæлæ мæ хицау та цы у? Цыдæр дагъытбайлаг... расыггæнаг... Æз та ахæм лæджы мыггаг дæн, æмæ мæ ницы хъæуы... Æппындæр ницæмæ бæллын, ницы мæ хъæуы!.. Гъа, балхæ мæ иу сомæй, дыууæ туманæй! Мæн та æппындæр ницы хъæуы! (*Настя хæринаггæнæнаей рацауы*). Милуан мын мæ разы куы 'рывæрай, уæддæр мæ нæ хъæуы. Æмæ мæн хорз адæймаджы, ме 'мбал... расыггæнаг йæ къахы бын ныккæна, уый дæр мæ нæ фæнды! Уый нæ уыдзæн!

Н а с т я дуары раз лæугæйæ, тилы йæ сæр æмæ кæсы Алешæмæ.

Л у к а (*хæларзæрдæйæ*). Ох, лæппу, ды дæр дæ фæндагæй фæиртæстæ.

Б у б н о в. Адәймаджы әдылыдзинад!..

А л е ш æ (*асдәрдыл хуиссы*). Гъа, аныхъуыр ма! Мән та әппындәр ницы хъәуы. Әз удуәлдай адәймаг дән! Зәгъут-ма мын, кәмәй әвзәрдәр дән? Цәмәй әвзәрдәр дән искәмәй? Мәнә Медякин зәгъы: уынгмә, дам, ма цу, науәд, дам, дын дә хәмхудтә фәнәмдзынән! Фәлә әз ацәудзынән, уынджы астау схуысдзынән – ныщъыист ма кәнәнт! Мән әппындәр ницы хъәуы!

Н а с т я. Енамонд... нырма әрыгон у, фәлә йәхи кәләстә кәнын байдыдта...

А л е ш æ (*уый куы ауыдта, уәд йә зонгуытыл әрләууыд*). Чызг! Мамзел! Парле франсе... прейс-курант! Әз ацәл кодтон...

Н а с т я (*хъәрәй сусу-бусу кәны*). Василисә!

В а с и л и с æ (*дуар уайтагъд фегом кодта, Алешайән*). Ам та дә?

А л е ш æ. Дә бон хорз... Дә хорзәхәй, мидамә!..

В а с и л и с æ. Әз дын, куыдзы хъәвдын, куы загътон, зәгъгә, ам дә кой дәр куыд никуыуал уа, афтә, әмә та куы 'рбасхәл дә!

А л е ш æ. Василисә Карповнә... Кәд дә фәнды, уәд дын фыдохы марш ацәгъддзынән.

В а с и л и с æ (*йә уәхскыл ын фәхәцыди әмә йә фесхуыста*). Цәугә!

А л е ш æ (*дуармә цәугәйә*). Фәләуу-ма!.. Афтә гәнән нәй! Фыдохы цагъд... әрәджы йә сахуыр кодтон! Дзыхъхъынног музыка у... Фәгәдзә кә! Афтә гәнән нәй!

В а с и л и с æ. Әз дын фенын кәндзынән, куыд гәнән ис, уый... Әз дыл әгас уынг бафтаудзынән... әлгъыстаг, әнәдин... Мәныл рәйынмә дын нырма раджы у...

А л е ш æ (*разгьоргәйә*). Цәй, әз цәуын...

В а с и л и с æ (*Бубновән*). Ацы ран йә къах дәр куыд никуыуал әрәвәра, афтә! Хъусыс?

Б у б н о в. Әз дын хәдзаргәс нә дән...

В а с и л и с æ. Ды чи дә, уый ма хъуыддаг нәу! Ам ма улы бәстәйы тыххәй кәй цәрыс, уый дә рох ма уәд! Цас ма дарыс?

Б у б н о в (*сабыргай*). Нә сә банымадтон...

В а с и л и с æ. Кæс-ма, æз дын сæ банымайдзынæн!
А л е ш æ (дуар байгом кодта æмæ мидæмæ хъæр кæны).
Василисæ Карповнæ! Æз дæ нæ тæрсын... н-нæ тæрсын!
(Æмбæхсы).

Л у к а худы.

В а с и л и с æ. Ды чи дæ?
Л у к а. Фæндаггон... бæлццон...
В а с и л и с æ. Æхсæвиуат кæныс æви ам цæрдзынæ?
Л у к а. Фенæм уал!
В а с и л и с æ. Паспорт!
Л у к а. Хорз...
В а с и л и с æ. Æри йæ!
Л у к а. Æрбахæсдзынæн дын æй... дæ уатмæ дыл æй сæм-
бæлын кæндзынæн.

В а с и л и с æ. Фæндаггон... ничи йæм кæсы! Цæстфæлдахæг
дæн, зæгъгæ, куы загътаид, уæд растдæр уыдаид...

Л у к а (ныуулаæфгæйæ). Цæй фыдсыл дæ, мæ мады хай...

В а с и л и с æ фæцауы П е л ы дуары 'рдæм. Алешæ къæбицæй
ракасти. Сусу-бусу кæны: «Ацыд? и?»

В а с и л и с æ (уый æрдæм здæхгæйæ). Ам ма дæ?

А л е ш æ, йæхи æмбæхсгæйæ, къуыззитт кæны. Н а с т я æмæ Л у к а
худынц.

Б у б н о в (Василисæйæн). Ам нæй...

В а с и л и с æ. Чи?

Б у б н о в. Васкæ...

В а с и л и с æ. Æз дæ уымæй куы нæ фарстон, мыййаг.

Б у б н о в. Мæхæдæг æй уынын... Алцæмæ дæр ныккæсыс...

В а с и л и с æ. Æз хæдзары уагмæ кæсын, уый æмбарыс æви
нæ? Ацафонмæ уæ уат æнæфснайд цæмæн у? Цал хатты уын
загътон, сыгъдæг дарут хæдзар, зæгъгæ!

Б у б н о в. Абон æй Актер хъуамæ ныммæрза!..

В а с и л и с æ. Чи йæ мæрзы, уый мæ хъуыддаг нæу, фæлæ дзы
рыджы мур куыннаæ уа, афтæ! Санитартаæ куы 'рбацауой æмæ мæ
куы фæивар кæной, уæд уеппæты дæр фæддæдуар кæндзынæн.

Б у б н о в (*сабыргай*). Җмә ма уәд цәмәй цәрдзынә?

В а с и л и с ә. Иу рыджы мур дәр уәм куыннә уа, афтә!
(*Хәринаггәәнәнмә цеугәйә, Настяйәән*). Ды та ам цы ныхъхьен
дә? Цәмәй ныддәнгәл сты дә мукъутә? Цы скьодах дә?
Рамәрз астәрд!.. Натальяйы нә федтай? Ам уыди, мыййаг?

Н а с т я. Нә зонын... Нә йә федтон...

В а с и л и с ә. Бубнов! Мә хо ам нә уыди?

Б у б н о в. Уыди... Мәнә уый дә хо әрбакодта...

В а с и л и с ә. Уый... сәхимә уыди?

Б у б н о в. Васили? Уыди... Клещимә ныхәстә кодта...
Натальяйә зәгъын...

В а с и л и с ә. Кәимә ныхәстә кодта, уймәй дә нә фәрсын?
Алы ран чьизи. Гъы!.. Хуытә! Хәдзар сыгъдәг куыд дарат,
афтә... Хъусут! (*Тагъд-тагъд ацыд*).

Б у б н о в. Ацы сылгоймагма сырды ахаст ис.

Л у к а. Налат сылгоймаг...

Н а с т я. Ахәм царды мидәг сыр д фестдзынә. Цыфәнды
адаймаджы дәр ма баиу кән ахәм ләгимә, уый мойы
хуызәнимә...

Б у б н о в. Иузәрдыг ыл нәу...

Л у к а. Кәддәриддәр йә бәттәнтә афтә фәтоны?

Б у б н о в. Кәддәриддәр... Кәсыс, йә хәзгулма әрбацыд
әмә ам нәй...

Л у к а. Уәдә ууыл мәсты кәны... Ох-ох-ох! Зәххыл цас
алыхуызон адәмтә уынаффә кәны... Алыхуызон тасдзинәдтәй
кәрәдзи тәрсын кәнынц, фәлә уәддәр цардыуаджы нәдәр
әгъдау ис, нәдәр сыгъдәгдзинад...

Б у б н о в. Адәм сеппәт дәр әгъдау әмә кадыл мәләг сты,
фәлә сә сә зонд нә хәссы. Ех, фәлә уәддәр хәдзар ныммәрзын
хъәуы...

Н а с т я. Куыннә стәй, исты уын фәсдзәуин дән. (*Фәсабыр*).
Ех, абон та мәхи афтә срасыг кәндзынән... әмә...

Б у б н о в. Уый дәр хъуыддаг у.

Л у к а. Чызг, дәу та, срасыг уай, уый цәй тыххәй әрфәндыди?
Ердәбон кәугә кодтай, ныр та расыг куы уаис, уый дә фәнды?

Н а с т я (*къәйныхәй*). Куы срасыг он, уәд та фәкәудзынән...
Гъе, уый дын мә хъуыддаг.

Б у б н о в. Уый диссаг нæу...

Л у к а. Уæддæр цæй тыххæй, зæгъ-ма? Æнæ истæй аххосæй адæймагыл цъутхал дæр нæ рауайдзæн.

Н а с т я ныхъхъус, йæ сæр тилгæйæ.

Л у к а. Афтæ... Гъе-гъе... æхсин адæм! Æмæ афтæмæй куыд уыдзыстут?.. Цæй, уæд та æз рамаэрзон! Уæ цыбылын кæм ис?..

Б у б н о в. Уæртæ тыргъы... фæсдуар...

Л у к а тыргъмæ фæцауы.

Б у б н о в. Настенька!

Н а с т я. Цы?

Б у б н о в. Алексейы Василисæ йæ уæлныхты цы систа?

Н а с т я. Уый Василисæйы тыххæй дзырдта, Васкайы, дам, схъыг кодта æмæ, дам, æй Васкаæ ныууадзынвæнд кæны...

Наташæйы та, дам, кургæ ракæндзæн... Хъуамæ ардыгæй мæхи айсон... æндæр фатермæ.

Б у б н о в. Цы? Кæдæм?

Н а с т я. Мæ зæрдæ сцъæх... Æз ам уæлдай дæн.

Б у б н о в (*сындаггай*). Ды кæмдæриддæр уæлдай дæ, адæм нууылдæр зæххы цъарыл уæлдай сты...

Н а с т я йæ сæр æнкъусы. Сыстади, сындаггай сенæмæ фæцауы.

М е д в е д е в æрбацыд, йæ фæстæ Лука цыбылымæ.

М е д в е д е в. Цыма дæ нæ зонын...

Л у к а. Æмæ адæмæн сеппæты дæр зоныс?

Медведев. Мæ сыхбæсты цæрджытæй хъуамæ кæйдæриддæр зонон... Фæлæ дæу нæ зонын...

Л у к а. Уый уымæн у, ме 'фсымæры хай, æмæ æппæт зæхх дæ сыхбæсты нæ бацыди, иучысыл ма дзы фæсвæд аздади... (*Хæринаггæнæнмæ фæцауы*).

М е д в е д е в (*Бубновæ фæцауы*). Раст зæгъын хъæуы, мæ сых стыр нæу, кæд алы сыхæй дæр æвзæрдæр у, уæддæр... Ныртаккæ мæ рад ивыны агъоммæ цырыхъгæнæг Алешæйы мæ участокмæ æрбаластон... Зоныс, уынджы астау ныффæлдæхт, фæндырæй цæгъды æмæ хъæр кæны: ницы дæр мæ хъæугæ кæны, ницы дæр мæ фæндгæ кæны. Уым уæрдæттæ цæуынц æмæ дзы

әнәуый цауаг адам дәр ис... тәссаг у, цәлхыты, йе әндәр истәй бын куы фәуа, уымәй, фыдуаг ләппу у... әмә йә әз дәр уайтагд ныххәццә кодтон. Фыдуаг митә кәнын тынг уарзы.

Б у б н о в. Изәры шашкәтәй хъазынмә әрбацәудзынә?

М е д в е д е в. Әрбацәудзынән. М-м... о... Васкә та куыд у?

Б у б н о в. Куыд уыди, афтә...

М е д в е д е в. Уәдә... Цәры?

Б у б н о в. Цәй тыххәй хъуамә ма цәра? Уымән цәрән ис...

М е д в е д е в (*дызәрдыггәнгәйә*). Ис, зәггыс? (*Лукайән къәрта йә къухы, афтәмәй сәнәмә фәцәуы*). М-м... о... ам цыдәр койтә цауы Васкәйы тыххәй... Ницы фехъуыстай?

Б у б н о в. Әз бирә цыдәртә фехъусын...

М е д в е д е в. Василисәйә ницы бафиппайдтай?

Б у б н о в. Цы?

М е д в е д е в. Афтә... чи зоны, йә зоныс әмә мын әй нә хъәр кәныс? Иууылдәр әй куы зонынц... (*Хъәбәрәй*). Әфсымәр, гәдыныхәстәгәнән нәй!..

Б у б н о в. Цәмән хъуамә кәнон гәдыныхәстә!

М е д в е д е в. Гъе, афтә!.. Гъе, куыйтә! Дыв-дыв кәнынц: Васкә, дам, Василисәимә... мән та цы хъуыддаг ис? Әз йә фыд нә дән, әрмәст дән йә мадыфсымәр... Цәмән мыл хъуамә худой... (*Квашня әрбацыд*). Адам цыхуызән сысты... Алкәуыл дәр худгә кәнынц. О, о! Ды әрбацыдтә!..

К в а ш н я. Мә зәрдәдарән! Бубнов! Базары та мәм ныккомкоммә, – сыргәуәм, зәггә...

Б у б н о в. Гъәй, зәгг, цы ма дә хъауы! Әхца йәм ис, әнәуый дәр нырма фидар ләг у...

М е д в е д е в. Мәнәй зәггыс? Хо-хо!..

К в а ш н я. Гъәй, цәххой! Ма кән, уый тыххәй мәм ма хат. Уыцы хъуыддаг, мә хур, әз бавзәрстон... Сылгоймагән моймә ацәуын зымәгон ихджын доны ныххауыны хуызән у: уыцы ми мыл иухатт әрцыди әмә йә мә цәрәнбонты дәр нә ферох кәндзынән.

М е д в е д е в. Фәләуу... мойтә дәр алы хуызәттә вәййынц.

К в а ш н я. Әмә әз та иудадзыг иухуызон дән! Мә дзәбәх ләг куы ныххәдмәл, авд дәлдзәхы фәуа, уәд әгас бон

фырцинаей иунагәй фәбадтән: бадтән әмә мә уәддәр мә амонд нә уырныдта...

М е д в е д е в. Кәд дә дә ләг нәмгә кодта, уәд уәгъды бадтә, пъялицәмә дә бахъаст кәнын хуыди...

К в а ш н я. Әз хуыцаумә аст азы мә хъаст фәхастон... фәлә мын ницы баххуыс кодта!

М е д в е д е в. Ныртәккә ус нәмын нәй. Алы ран дәр ис карздинад, закъон әмә әгъдау! Әнәхуаджы нәмын нәй. Нәмынц... О, нәмынц әрмәстдәр әгъдауы тыххәй.

Л у к а (*Аннаейы сәрбаканы*). Цәй, ныр әрбахылдыстәм... Уә, мәгуыр дә бон! Әмә афтә мәлләг уәвгәйә, дуармә иунагәй цәмән цәуыс? Дә бынат кәм ис?

А н н ә (*амонгәйә*). Бузныг, дада...

К в а ш н я. Уәртә уын уый та мойджын... кәсут әм!

Л у к а. Бынтон цауд сылгоймаг... Цәуы сенәмә, кьулыл әнцайгәйә, әмә хъәрзы... Иунагәй йә цәмән уадзут?

К в а ш н я. Нә йә фәхуыды кодтам, бахатыр кән! Йә фәсдзәуин та, әвәццәгән, тезгъо кәнынмә ацыди...

Л у к а. Ныр ды худыс, фәлә ма адәймаджы искуы афтә аппәрстәуыд?

М е д в е д е в. Цәст әм дарын хъәуы! Уәд та фәмард! Удхайраг та фәуыдзәни. Хъахъхъәннын әй хъәуы!

Л у к а. Раст у, господин, унтер...

М е д в е д е в. М-м... о... Әххәст унтер нәма дән, фәлә...

Л у к а. Ау? Бакастәй раст геройы хуызән дә!

Тыргы змәлд әмә гуыпп-гуыпп, әрбайхуысы әнуд хъәртә.

М е д в е д е в. Загъд ма уа?

Б у б н о в. Уый хуызән у...

К в а ш н я. Цон, акәсон...

М е д в е д е в. Мән дәр цәуын хъәуы... Ох, службә!.. Цымә адәм куы фәхыл вәййынц, уәд сә цәмән баиргәвынц? Сәхәдәг дәр-иу банцаиккой... хыл кәнынәй чи нә бафәллайдзән!.. Кәмән куыд йә бон у, афтә сә бауадз, әмә кәрәдзи нәмой... кәд афтә арәх нал хыл кәниккой... Кәд-иу сә цәфтә сә зәрдыл ләууиккой.

Б у б н о в (*тæрхæгæй æрхизгæйæ*). Уый тыххæй хицауадимæ æрныхас кæн...

К о с т ы л е в (*дуар байтындзгæйæ, хъæр кæны*). Абрам, цу, Василисæ Наташæйы мары... цу!

Квашня, Медведев, Бубнов сенæмæ фезгъорынц. Лука йæ сæр тилы æмæ сæ фæстæ кæсы.

А н н æ. О, хуыцау... Мæгуыр Наташæ!

Л у к а. Чи сты хылгæнджытæ?

А н н æ. Фысымтæ... хотæ...

Л у к а (*Аннаæмæ бацæугайæ*). Цы уарынц?

А н н æ. Афтæ, сæ дыууæ дæр æфсæст сты... Æнæниз... бухъхъ зæрдæтæ.

Л у к а. Дæуæн дæ ном цы хуыйны?

А н н æ. Анна... Кæсын дæм... Мæ фыды хуызæн дæ... мæ фыды... уый дæр дæ хуызæн фæлмæн лæг уыд... фæлмæнзæрдæ лæг...

Л у к а. Бирæ æууæрстыты фæдæн æмæ фæлмæнзæрдæ дæр уымæн дæн... (*кæл-кæлæй худы*).

Æмбæрзæн.

ДЫККАГ АРХАЙД

Уыцы уавæр. Изæр. Пецы размæ тæрхæгыл Сатин, Барон, Зылын Бохъхъыр æмæ Тæтæйраг къамæй хъазынц. Клещ æмæ Актер хъазджытæм кæсынц. Бубнов йæхи тæрхæгыл Медведевимæ шашкетæй хъазы. Лука Аннаейы хуыссæны размæ бандоныл бады. Æхсæвиуатгæнæны ис дыууæ цырагъы, иу – къулыл, къамæй хъазджыты сæрмæ, иннæ Бубновы тæрхæгыл.

Т æ т æ й р а г. Иу хатт ма хъазын æндæр нал...

Б у б н о в. Бохъхъыр, базар! (*Зары*).

Хур скæсы æмæ ныгуылы...

З ы л ы н Б о х ъ х ъ ы р (*йæ хъалæс фæцарæзта*).

М' ахæстон æдзух дæр талынг...

Т æ т æ й р а г (*Сатинаен*). Къамтæ сцæгъд! Хорз сæ схæццæ кæн! Цавæр дæ, цы дæ, уый зонæм...

Б у б н о в æ м æ З ы л ы н Б о х х х ы р (*цума*).

Хъахъхъæнджытæ æхсæвæй-бонæй
Хъахъхъæнынц мæ фæрсаг.

А н н æ. Над... æфхæрд... Уыдонæй дарддæр ницы федтон... ницы федтон.

Л у к а. Ех, сылгоймаг! Ма мæсты кæн!

М е д в е д е в. Куыд хъазыс? Кæс!..

Б у б н о в. О, о! Афтæ, афтæ, афтæ...

Т æ т æ й р а г (*Сатинма тымбыл къухæй æрджырангенгаейæ*).
Къам та цæй тыххæй æмбæхсыс? Ух!.. федтон дæ!

З ы л ы н Б о х х х ы р. Ныууадз, Асан. Цыфæнды кæнай, уæддæр дæ фæсайдысты. Нызар-ма, Бубнов!

А н н æ. Искуы æфсæст уыдтæн, уый нæ хъуыды кæнын... Алы къæбæрыл дæр ризгæ кодтон... Мæ цæргæ цæранбонты ризгæ кодтон... Хъызæмар... Кæд æндæр къæбæр нал бахæрин, зæгъгæ... Ме 'намонд царды дæргъы æппынæдзудæр бызгъуырты цыдтæн... Цæй тыххæй?

Л у к а. Ех, мæ хъæбул! Бафæлладтæ? Ницы кæны?

А к т е р (*Зылын Боххъыран*). Валетæй рацу... валетæй, хæйрæг!

Б а р о н. Уæдæ махмæ та къарол.

К л е щ. Уыдон нæ кæддæриддæр амбулдысты.

С а т и н. Афтæ ахуыр стæм мах...

М е д в е д е в. Дамкæ!

Б у б н о в. Мæнмæ дæр... гъæ...

А н н æ. Мæлын...

К л е щ. Акæс-ма, куыд кæны! Кънийаз, дæ хъазын ныууадз! Ныууадз, дын зæгъын!

А к т е р. Уый æнæ дæу уынаффæ йæхæдæг не 'мбары?

Б а р о н. Дæхи хъахъхъæн, Андрей, хæйрæджыты хай дæ ма фæкæнон!..

Т æ т æ й р а г. Иу хатт ма райуар! Дурын дон хæссынмæ ацыди æмæ йæхæдæг йæхи асаста... æз дæр уыйау!..

К л е щ (*йæ сæр тилгæ Бубновы 'рдæм фæцæуы*).

А н н æ. Уæддæр хъуыды кæнын: О, хуыцау! Ау, мæрдты бæстæйы хъызæмардзинадтæ дæр та мæнæн нысангонд сты? Ау, уым дæр та афтæ?..

Л у к а. Æппындæр нæ! Басабыр у! Æппындæр нæ... уым баулæфдзынæ! Бабыхс уал! Алчидæр, мæ хур, быхсы... Алчидæр цардæн йæхирдыгонау быхсы. (*Сыстади æмæ стыр санчъехтæгæнгæ, къæбицмæ фæцæуы*).

Б у б н о в (*базарыд*).

Хъахъхъæнут, уæд бар уæхи...

З ы л ы н Б о х х х ы р:

Æз лидзаг никуыдам дæн...

Дыууæ хъæлæсæй.

Мæн бæргæ фæнды сæрибар.

Рæхыс атонын нæу мæ бон.

Т æ т æ й р а г (*хъæр кæны*). Æй! Къам дæ дысы батъыстай!

Б а р о н (*æфсармдзæстæй*). Уæдæ дын æй дæ фындзы атыссон?

А к т е р (*уый æууæндынгæнгæйæ*). Кънийаз!.. Фæрæдыдтæ...
Ничи æмæ никæд...

Т æ т æ й р а г. Æз æй федтон! Фæлитой! Нал хъазын!

С а т и н (*къамтæ æмбырдгæнгæйæ*). Асан, ныууадз... Мах фæлитойтæ кæй стæм, уый куы зыдтай, уæд цæмæн хъазыдтæ?

Б а р о н. Дыууæ абази дæ фембылд, æртæ сомы аргъ та хъазгæ кæныс, афтæмæй та кънийаз дæ!

Т æ т æ й р а г (*мастыйæ*). Раст хъазын хъæуы!

С а т и н. Уый та цæмæн?

Т æ т æ й р а г. Нæ йæ зоныс?

С а т и н. Уæддæр... цæмæн?

Т æ т æ й р а г. Нæ йæ зоныс?

С а т и н. Нæ зонын. Ды йæ зоныс?

Т æ т æ й р а г фырмæстæй агутæ кодта, иннæтæ йыл худынц.

З ы л ы н Б о х х х ы р (*хæларзæрдæйæ*). Диссаг дæ, Асан! Бамбар уый æмæ уыдон рæстдзинадыл иугæр сæхи куы сбæттой, уæд æртæ бонмæ сыдæй ныххæдмæлтæ уыдзысты...

Т æ т æ й р а г. Æмæ цы, мæ хъуыддаг сын у? Растæй цæрын хъæуы, æнæхин цардæй цæрын хъæуы.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Райдыдта та... уый бæсты цай
цымынмæ цом... Бубен!..

Ей, мæ рæхыстæ, мæ рæхыстæ...

Б у б н о в.

Ме 'ндон хъахъхъанджытæ стут.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Цом, Асан! (*Заргайæ фæцæуы*).

Сымахæн атонæн, басæтгæн нæй...

Т æ т æ й р а г Бубновмæ тымбыл къухæй æрдхыраенгæнгайæ, йе
'мбалы фæстæ рацыди.

С а т и н (*Баронмæ худгайæ*). Дæ бæрзонддзинад, ды та цыфы
ныссагъдтæ. Ахуыр адæймаг дæ, афтæмæй къам æмбæхсынмæ
нæ арæхсыс.

Б а р о н (*йæ къух ауыгъта*). Хæйрæг æй базонаед... куыд
рауад... нæ зонын...

А к т е р. Курдиат дæм нæй... дæ зæрдæ дæхиуыл нæ дарыс
æмæ æнæ уый та никуы æмæ ницы.

М е д в е д е в. Афтæ... Мæнмæ ис иу дамкæ, дæумæ та
дыууæ... О!

Б у б н о в. Иу дæр мæгуырау нæу... зондджын куы уай, уæд...
цу!

А к т е р. Зæронд, мæ уд банызтон... æфсымæр, æз фесæфтæн,
фæлæ цæмæн? Мæхиуыл мæ зæрдæ нæ дардтон... Ныр фæдæн...

Л у к а. Дæхи цы 'руагътай? Дæхицæн схос кæн! Æмбарыс,
ныртæккæ нозты ныхмæ хос кæнынц... Лæвар хос кæнынц...
Ме 'фсымæры хай, ис расыггæнджытæн ахæм хосгæнæндон...
уым сæ лæвар дзæбæх кæнынц... Расыггæнаджы дæр адæймагыл
банымадтой æмæ сын æхсызгон вæййы, сæхи дзæбæх кæныныл
куы фæархайынц, уæд. Ды дæр ма дæ базыртæ бацæгъд... цæугæ!

А к т е р (*хъуыдыгæнгайæ*). Кæдæм? Уый кæм ис?

Л у к а. Иу горæты... Йæ ном цыдæр хуыйны! Афтæ куыддæр
æй хонынц... Æз дын уыцы горæты ном загъдзынæн... Фæлæ уал
ды афтæ бакæн æмæ дæхиуыл фæхæц. Нырма уал дæхи бацæттæ
кæн æмæ фæраз, стæй уæд сдзæбæх уыдзынæ æмæ та ног цæрын
райдайдынæ... ног цæрын райдайын хорз у! Цæй, бауынаффæ
кæн...

А к т е р (*йæ мидбылты бахудгайæ*). Ног, сæрæй та!.. Уый

хорз у... Кæй зæгъын æй хъæуы. (Худы). Мæ бон у... Ног та!..
Бауыздæн мæ бон, и, куыд зæгъыс?

Л у к а. Цæуылнæ? Адæймаджы цы бафæнда æмæ йæ бон цы
нæ бауыздæн...

А к т е р (*æвиппайды, цыма йæ фынæйæ фехъал, уыйау*). Диссаг
дæ! Хæрзбон. (*Къуыззитт кæны*). Зæронд, хæрзбон. (*Фæцæуы*).

А н н æ. Мемæ ма аныхас кæн, дада...

Л у к а (*уымæ бацæугæйæ*). Цæй, аныхас кæнæм...

К л е щ акастытæ кодта, æнæдзургæйæ йæ усмæ фæцæуы, касы йæм
æмæ йæ къухтæй цыдæртæ амонь, цыма йæ исты зæгъын фæнды, уыйау.

Л у к а. Цы кæныс, æфсымæр?

К л е щ (*сындаггай*). Ницы...

Стæй сенæйы дуармæ сындаггай фæцæуы, иучысыл алаууыди æмæ
ацыди.

Л у к а (*Клецы фæдыл йæ цæстæнгас ахаста*). Зын у дæ
лæгæн.

А н н æ. Уый мæт мæ нал ис.

Л у к а. Нæмгæ дæ кодта?

А н н æ. Уæдæ нæ! Уый мæ куы бахус кодта.

Б у б н о в. Мæ усæн хæзгул уыди, уыцы цæстфæлдахæг
шашкæтæй хорз хъазыди...

М е д в е д е в. Мм-м...

А н н æ. Дада, мемæ аныхас кæн... Мæ зæрдæ антгыснаг
кæны...

Л у к а. Уый ницы кæны! Мæлæты размæ афтæ вæййы, мæ
хур... Ницы кæны, мæ уды гага! Дæхицæн ныфсытæ æвæр, куы
амæлай, уæд æрынцайдзынæ... цæвиттон дæ, хъæугæ дæр ницыуал
кæндзæни æмæ тæрсгæ дæр ницæмæй уал кæндзынæ. Æнцад
дæхицæн хуысс! Мæлæт æппæты дæр басабыр кæны... Мæлæт
алкайы дæр барæвдауы... куы амæлай, уæд, дам, баулафдзынæ
фæзæгъынц, уый раст у, мæ хур! Ам нæ баулафдзынæ.

П е п е л æрбацыд. Уый у къуылых расыг, æдзæллагхуыз, хъуынтыз...

Дуары размæ тæрхæгыл æрбадти æнæдзургæйæ, æнæфезмæлгæйæ.

А н н æ. Уым та куыд у?.. Уым дæр хъызæмардзинад ис?

Л у к а. Æппындæр дзы ницы уыздæн! Ницы, бауырнæд дæ! Æнцойдзинад – æндæр ницы! Фæсиддзысты дæм хуыцауы размæ æмæ зæгъдзысты: дуне сфæлдисæг хуыцау, æрбакæс-ма, мæнæ дæ цагъайраг Анна ’рбацыди...

М е д в е д е в (*карзæй*). Цы зæгъдзысты, уый цæмæй зоныс! Гъей, зæронд...

П е п е л Медведевы ныхасмæ йæ сæр схыл кодта æмæ байхъуыста.

Л у к а. Æвæццагæн, æй зонын, æлдар ундер...

М е д в е д е в (*сабырæй*). М-м... цæй, хорз, дæ бар дæхи... æцæг æххæст ундер... нæ ма дæн...

Б у б н о в. Дыууæ исын...

М е д в е д е в. Ех, дæлдзæх фæуай!

Л у к а. Æмæ дæм уæд хуыцау рæвдаугæ цæстæнгасæй бакæсдæн æмæ зæгъдæн: Аннæйы зонын... Аннæйы дзæнæтмæ акæнут, зæгъдæн: уадз æмæ баулафа... Зонын æй, уый тынг зын цард кодта... бафæлмæцыди, Аннæйы æрынцайын кæнут, баулафын æй кæнут...

А.М. Горький МХАТ-ы артисттæн кæсы йæ пьесæ «Царды бын»

А н н æ (*худгæйæ*). Бæргæ, афтæ куы уайд, дада, æмæ дзы куы ницы æнкъарин...

Л у к а. Ницы æнкъардзынæ! Ницы дзы уыздæн, уырнæд дæ! Æдыхст æмæ цингæнгæйæ сæмбæл мæлæтыл... куы дын загътон, гыццыл сы-вæллæттæн сæ мад куыд у, махæн дæр мæлæт афтæ у.

А н н æ. Æмæ уæд та... Чи зоны, мæ сдзæбæхон?

Л у к а (*йæ къух ауигъгæйæ*). Цæмæн? Фæстæмæ та фыдæбон кæнынмæ?

А н н æ. Иучы-
сыл ма... Иучысыл
ма ацæр... Кæд
уым фыдæбæттæ
нæ уыздæни, уæд
ма сын ам иучысыл
б а ф æ р а з и н ...
бафæразин...

Л у к а. Уым ни-
цы уыздæн...

П е п е л (*сыст-
гæйæ*). Раст у...
фæлæ, чи зоны, æмæ
раст нæу.

А н н æ (*тæрсæгау*). О, хуыцау!...

Л у к а. О, рæсугъд!..

М е д в е д е в. Чи хъæр кæны?

П е п е л (*уыма цæугæйæ*). Æз! Æмæ цы?

М е д в е д е в. Дзæгъæлы хъæр кæныс, æндæр ницы! Адæймаг
хъуамæ йæхиуыл хæцын фæраза.

П е п е л. Гъæ, къодах!.. Афтæмæй та фыдыфсымæр у!.. Ха-
ха-ха!..

Л у к а (*Пепелмæ сындаггай*). Хъусыс, ма хъæр кæ! Мæнæ
сылгоймаг мæлгæ кæны... йæ былтæ сыджытхуыз æрбаисты...
ма йæ хъыгдар!

П е п е л. Дæуæн, зæронд, аргъ скæндзынæн! Сахъ зæронд дæ!
Гæдыныхæстæ кæныс... аргъæуттæ зæрдиагæй кæныс. Дæ гæды-
ныхæстæ кæн, æфсымæр... дунейыл бирæ ахсызгондзинад нæй.

Б у б н о в. Æцæг мæлы уыцы ус?

Л у к а. Æнхъæл дæн... хынджылæг нæ кæнын...

Б у б н о в. Уæдæ йæ хуыфынæй банцайдæн, тынг хуыфид,
хъыг нæ дардта... Дыууæ исын!

М е д в е д е в. Дæ зæрдæйыл топпы нæмыг сæмбæлæд!

П е п е л. Абрам!

М е д в е д е в. Æз дын Абрам нæ дæн...

П е п е л. Абрамхан! Наташæ рынчын у?

М е д в е д е в. *Æмæ дау та цы хъуыддаг и.*

П е п е л. *Нæ, дæ хорзæхæй! Василисæ йæ тынг фæнадта?*

М е д в е д е в. *Уый дæр дæ хъуыддаг нæу! Уый бинонтæн сæхи хъуыддаг у... Ды та чи дæ?*

П е п е л. *Æз чифæнды дæр уон, фæлæ... куы маæ бафæнда, уæд уæ Наташæйы уæ цæстæй дæр нал фендзыстут.*

М е д в е д е в (*йæ хъазын фæуадзгæйæ*). *Ды цытæ дзурыс! Кæй кой кæныс? Цæмæй маæ хойы чызг... гъæ, къæрных!*

П е п е л. *Кæд къæрных дæн, уæддæр маæ давгæ никуыма 'рцахстай...*

М е д в е д е в. *Фæлæуу! Æз дæ тагъд æрцахсдзынæн... æз дæ тагъд...*

П е п е л. *Куы маæ 'рцахсай, уæд уæ фыдбылызæн ахæстоны уыдзынæн. Куыд æнхъæл дæ, фарстагæнæджы раз маæ дзыхыл ныххæцдзынæн? Цæуылнæ! Бирагъæй пайда 'нхъæл у! Бафæрсдзысты маæ: давыныл дæ чи бафтыдта? Мишкæ Костилев йæ усимæ! Кæй адавтай, уыдон дын чи 'фснайдта? Мишкæ, Мишкæ йæ усимæ!*

М е д в е д е в. *Мæнг зæгъыс! Нæ дыл баууæнддзысты!*

П е п е л. *Баууæнддзысты мыл, уымæн æмæ æцæгдæр, афтæ у, дау дæр ма дзы фæтгысдзынæн... Гъе! хайрæджытæ, уе 'ппæты дæр бабын кæндзынæн, фæкæсут-ма-иу!*

М е д в е д е в (*уыргъуыйауæй*). *Мæнг зæгъыс!.. Мæнг!.. Æмæ дын æз æвзæрæй цы ракодтон? Æрра куыдз!..*

П е п е л. *Æмæ мын хорзæй та цы фæдæ?*

Л у к а. *Афтæ-æ!*

М е д в е д е в (*Лукайæн*). *Ды та цы хъох-хъох кæныс? Цы дæ хъуыддаг ис? Уый бинонты хъуыддаг у!*

Б у б н о в (*Лукайæн*). *Нуууадз!.. Æз æмæ дауæн, мыййаг, куы нæ бийынц ауындзæн бæндæнтæ!*

Л у к а (*разыйауæй*). *Æз куы ницы дзурын. Æз æрмæстдæр зæгъын, кæд исчи искæмæн хорз нæ фæци, уæд æвзæр бакодта, зæгъгæ.*

М е д в е д е в (*нæ йæ фембæрста, афтæмæй*). *Уый дын афтæ! Мах нæ кæрæдзи зонæм... Фæлæ ды та чи дæ? (Мæсты хуыррытт ныккæнгæйæ, тагъд-тагъд фæцæуы).*

Л у к а. Кавалер рамаэсты... куыд уæм кæсын, æфсымæртæ, афтæмæй уæ хъуыддæгтæ схæццæ-мæццæ сты.

П е п е л. Василисæйыл нæ ардауынмæ азгъордта...

Б у б н о в. Ды æгæр хынджылæг кæныс, Васили, дæхи æгæр фæхъæбатыр кодтай. Хъæдмæ зокъотæм куы цæуай, уæд хъæуы хъæбатырдзинад, æндæр ам ницы пайда у... Уыдон дын дæ къубал уайтагъдæр стондзысты.

П е п е л. Нæ-æ, уый нæ уыздæн!.. Мах ярославæгтæ стæм, нæхи æнцонтыл нæ ратдзыстæм... Иугæр хæст куы уа, уæд хæцдзыстæм.

Л у к а. Раст у, лæппу, ардыгæй дæхи куы айсис...

П е п е л. Кæдæм? Цæй-ма, зæгъ æй!..

Л у к а. Цæугæ... Сыбырмæ!

П е п е л. Гъе, нæ, цалынмæ мæ паддзахады хардзæй арвитой, уæдмæ Сыбырмæ нæ ацæудзынæн.

Л у к а. Уый бæсты мæм байхъус æмæ ацу! Ды уым дæхицæн фæндаг скæндзынæ... Уым дæ хуызæттæ хъæуы!

П е п е л. Мæнæн мæ фæндаг конд у, мæ фыд цæрæнбонты ахæстæтты бадти æмæ уыцы хъуыддаг мæнæн дæр бафæдзæхста... Æз ма гыццыл куы уыдтæн, уæддæр мæ къæрных хуыдтой, къæрныхы фырт!

Л у к а. Хорз бæстæ у Сыбыр! Сыгъзарин бæстæ! Зонд æмæ хъару кæмæ ис, уымæн уым, джитърийæн цæхæрадон куыд у, уымæй хъауджыдæр нæу.

П е п е л. Зæронд, æдзух гæдыныхæстæ цæмæн кæныс?

Л у к а. Куыд?

П е п е л. Бакъуырма дæ? Гæдыныхæстæ цæмæн кæныс дын куы зæгъын?

Л у к а. Зæгъ-ма йæ, цæмæй кæнын гæдыныхæстæ?

П е п е л. Алцæмæй дæр... уым дæр дын хорз у... ам дæр хорз... Гæдыныхæстæ кæныс... Цæй сæраппонд?

Л у к а. Баууæнд мыл æмæ йæм фæцу, дæхæдæг æй фен... Бузныг мынзæгъдзынæ... амцы джиуыс? Æмæ дæцæмæн бахъуыд рæстдзинад уыцы æхсызгон, ахъуыды ма кæн. Рæстдзинад дын пайда нæу... уыцы рæстдзинад, чи зоны, де сæфт у.

П е п е л. Мæнæн хъауджыдæр нæу. Кæд мын пайда нæу, уæд ма уæд.

Л у к а. Уый дын æрра! Дæхи къухæй дæхи цæмæн марыс?

Б у б н о в. Сæнтгæ цы цæгъдыс, дæ хорзæхæй. Нæ дæ æмбарын, Васкæ, цæй рæстдзинад дæ хъæуы æмæ цæмæн? Дæхи мидæг рæстдзинад хатыс... зонгæ дæр дын æй кæнынц...

П е п е л. Фæлæуу, ма уас! Уадз æмæ мын зæгъа... хъус-ма, зæронд, хуыцау ис æви нæ?

Л у к а ницы дзуры, афтæмæй йæ мидбылты худы.

Б у б н о в. Адæм иууылдæр цæрынц, доны мидæг æхсныфтæ куыд ленк кæнынц, афтæ... Хæдзар саразынц... æмæ 'хсныфты асарфынц...

П е п е л. Гъы? Ис? Дзур...

Л у к а (*сабыргай*). Кæд дæ уырны, уæд ис, кæд дæ нæ уырны, уæд нæй. Цы дæ уырны, уый ис...

П е п е л æнæдзургæйæ, дисгæнгæйæ æмæ æдзынагæй кæсы зæронд лæгмæ.

Б у б н о в. Цæуон æмæ цай бацымон... Цомут трактирмæ! Гъæй!

Л у к а (*Пепелмæ*). Цы мæм кæсыс?

П е п е л. Афтæ... Фæгæдзæ кæн!.. Уæдæ...

Б у б н о в. Цæй, æз иунæг дæн... (*Дуары 'рдæм фæцæуы æмæ Василисæйыл сæмбæлдис*).

П е п е л. Уæдæ ды...

В а с и л и с æ (*Бубновæн*). Настя хæдзары ис?

Б у б н о в. Нæй... (*Фæцæуы*).

П е п е л. А... æрбацыдтæ...

В а с и л и с æ (*Аннаемæ бацæугæйæ*). Удæгас ма дæ?

Л у к а. Ма йæ хъыгдар!..

В а с и л и с æ. Ды та... Ам цы ныхъхъен дæ?

Л у к а. Æз ацæудзынæн... кæд афтæ у, уæд...

В а с и л и с æ (*Пепелы уатмæ цæугæйæ*). Васили, дæуимæ мæ хъуыддаг ис...

Лука сенæйы дуары размæ бацыд, бакодта йæ æмæ йæ фæстæмæ рагуыпп кодта. Стæй уæд арахстгай, тæрхагмæ бабырыд, уырдыгæй – пецы сæрмæ.

В а с и л и с æ (*Пепелы уатæй*). Вася, ардæм-ма рацу!

П е п е л. Нæ цауын... нæ мæ фæнды...

В а с и л и с æ. Цæуылнæ? Цæуыл мæсты кæныс?

П е п е л. Æнкъард кæнын... ацы ракæ-бакæтæй мæ зæрдæ фæцъæх...

В а с и л и с æ. Мæнæй дæр схъыг дæ?

П е п е л. Дæуæй дæр...

В а с и л и с æ йæ кæлмæрзæн йæ уæхсджытыл æркодта, йæ къухтæ йæ риуыл сæвардта. Аннæйы хуыссæнмæ бацыди, аивæй бакæстытæ кодта æмæ фæстæмæ Пепелмæ æрбацауы.

П е п е л. Цæй, дзур!..

В а с и л и с æ. Цы дзурон? Тыххæй дын мæхи нæ бахъардзынæн... стæй лæгъстæ кæнын дæр нæ зонын... Бузныг де 'ргом ныхасæй...

П е п е л. Цæй æргом ныхас?

В а с и л и с æ. Кæй мæ схъыг дæ, уый тыххæй, æви уый раст нæу?

Пепел мадзурайæ кæсы.

В а с и л и с æ (*йæхи Пепелмæ хæстæгдæр ласгæйæ*). Цы мæм кæсыс? Нал мæ зоныс?

П е п е л (*ныуулафгæйæ*). Василисæ, ды рæсугъд дæ... (*Сылгоймаг ын йæ къух йæ уæхскыл æрæвардта, фæлæ йын уый йæ къух асхуыста*) фæлæ уæддæр мæ зæрдæ дæу 'рдæм нукуы уыди... Демæ цардтæн... фæлæ мæ зæрдæмæ нукуы цыдтæ...

В а с и л и с æ (*сабыргай*). О, афтæ... уæдæ... Гъы!

П е п е л. Ницы дзырддаг нæ ис, ницы... Дæхи айс!..

В а с и л и с æ. Дæ зæрдæмæ æндæр исчи фæцыд?

П е п е л. Уый дæ хъуыддаг нæу... Фæцыд, фæлæ дæ фидуаг нæ ахондзынæн.

В а с и л и с æ (*амбарынгæнгæйæ*). Уый дзæгъæлы кæныс... Чи зоны æмæ дын æз фидуагæн сбæззон...

П е п е л (*æнæууæндгæйæ*). Кæй мын курыс?

В а с и л и с æ. Ды йæ зоныс... Дæхи нæ зонæг цы кæныс? Васили, æз æргом дзырд адæймаг дæн... (*Сабырдæр*). Нæ йæ 'мбæхсын... Ды мæ ницæй тыххæй бафхæрдтай... ехсæй нæмæгау мæ фæкодтай... Уарзын дæ, зæгъгæ, мын дзырдтай æмæ æвиппайды...

П е п е л. Ёппындæр æвиппайды нæ... æз рагæй... зæрдæ дын нæй... сылгоймагæн хъуамæ зæрдæ уа... Мах сырдагæ стæм... мах æрцахуыр кæнын хъæуы... Ды та мæ цауыл сахуыр кодтай?..

В а с и л и с æ. Цы уыд, уый нал ис... адæймаг йæхи бар кæй нæ вæййы, уый зонын... Нал мæ уарзыс... хорз! Афгаæ фæуæд!..

П е п е л. Цæй, уæдæ, фæцис!.. Æнæ загъд, æнæ хъæрæй ахицæн стæм, æмæ ууыл фæуæд.

В а с и л и с æ. Нæ, фæлæуу-ма! Демæ куы цардтæн, уæд æнхæлмæ кастæн, зæгъгæ, мæ ацы малæй... мæ лæг æмæ мæ мадыфсымæрæй фервæзын кæндзынæ, фервæзын мæ кæндзынæ æппæт ацы цардæй. Æмæ, чи зоны, Вася дæу нæ, фæлæ уыцы ныфсы уарзтон. Æмбарыс? Æнхæлдтон, зæгъгæ мæ, ды фервæзын кæндзынæ... сласдзынæ мæ.

П е п е л. Куыд дæ хъуамæ сласон? Ды зæгæл нæ дæ, æз та – аркъау нæ дæн... афгаæ æнхæлдтон, зæгъгæ, зондджын дæ!

В а с и л и с æ (*ныггуыбыр æм кодта*). Вася, цæй кæрæдзийæн феххуыс кæнæм!

П е п е л. Уый та куыд?

В а с и л и с æ (*сабыргай, тыхджынаей*). Мæ хо дæ зæрдæмæ цауы, уый зонын...

П е п е л. Уæдæ йæ фыднад дæр уымæн фæкæныс! Дæхи хъахъхъæн, Василисæ! Ма йæм æвнал!..

В а с и л и с æ. Фæгæдзæ кæн. Тæвд ма кæн! Хъуыддæгтæн се 'гасæн дæр сабырæй саразæн ис... кæд дæ фæнды – ракур æй! Æз ма дын æхцайæ дæр феххуыс кæндзынæн... дæс æмæ дын ссæдз туманы ратдзынæн. Кæд фылдæр æрæмбырд кæнон, уæд та фылдæр...

П е п е л (*æддæдæр абадгæйæ*). Фæлæуу... уый та куыд? цæй тыххæй?

В а с и л и с æ. Фервæзын мæ кæн мæ лæгæй!.. Уыцы къæпхæнæй мæ фервæзын кæн...

П е п е л (*сывдæггай къуыззитт кæны*). Æ-гъа! О-о! Уый хорз æрхъуыды кодтай... Иу ныхасæй, дæ лæджы ингæнмæ, дæ хæзгулы – каторгæмæ, дæхæдæг та...

В а с и л и с æ. Вася! Цæмæн каторгæ? Дæхæдæг нæ... де 'мбæлтты фæрцы! Науæд дæхæдæг куы уай, уæд дæ чи базондзæн? Наталья!.. ахъуыды-ма кæн! Æхца дæм уыздæн...

исчердаем ацаудзынае... Мæн æнусмæ суæгъд кæндзынае... мæ хо дæр мæ разы нæ уыздæн æмæ æнæмаст уыздæн. Йæ уынд дæр мын хъыг у... мæсты йæм кæнын дæу тыххæй... мæхи бауromын та мæ бон нæу... удхарæй йæ марын... афтæ тынг æй нæмын, æмæ мæхæдæг дæр йæ тæригъæдæй фæкæуын. Фæлæ йæ нæмын æмæ нæмдзынæн!

П е п е л. Сырд! Йæ сырды митæй æппæлы.

В а с и л и с æ. Æппæлгæ нæ кæнын, фæлæ афтæ у. Ахъуыды-ма кæн, Вася! Мæ лæджы кæрæфдзинады тыххæй дыууæ хатты ахæстоны бадтæ... Хъæды сыстау мыл ныххæцыд. Цыппар азы дæргъы мын мæ туг цыры!.. Цæй лæг мын у? Наташæйæн дæр фидис кæны, мæгуыргур, дам, дæ, зæгъгæ. Алкæмæн дæр марджы ад кæны.

П е п е л. Дæсны бийыс дæ хины бændæн...

В а с и л и с æ. Мæ ныхæстæ бæрæг сты... цы мæ фæнды, уый æрмæстдæр æрра нæ бамбардзæн...

К о с т ы л е в аивæй æрбацауы æмæ мидæмæ хъуызы.

П е п е л (*Василисæйæн*). Цæй!.. Дæхи айс!

В а с и л и с æ. Ахъуыды-иу кæн. (*Йæ лæджы ауыдта*). Цы кæныс? Мæнмæ 'рбацыдтæ?

Пепел фæгæпп кодта æмæ Костылевæ æнахуыр каст кæны.

К о с т ы л е в. Æз дæн... æз! Сымах дæр ам иунагæй стут? О, уæдæ ныхæстæ кодтат? (*Стæй йæ къæхтæ хойы æмæ хъæр кæны*). Василисæ!.. цæммар!.. Гæвзыкк!.. хæтаг! (*Йæ хъæрты тыххæй йæм æнæдзургæйæ кæй касты, уый тыххæй йæхæдæг старст*). Хуыцау, ныббар мын!.. Стæригъæдджын та мæ кодтай, Василисæ... æз дæу агуырджон... (*Цъсахæст æмхæццæйæ*). Хуыссын афон у! Ех!.. Цырагъы та сой ныккæнын ферох кодтай... Мæгуыргур... хуы! (*Зырзыргæнгæ йæ къухæй Василисæмæ бавзыста. Василисæ сындаггай тыргъы дуары 'рдæм фæцæуы, Пепелмæ ракасæ*).

П е п е л (*Костылевæн*). Ды... фесæф!.. Цæугæ!..

К о с т ы л е в (*хъæр кæны*). Æз хæдзары хицау дæн... Дæхæдæг фесæф... Къæрных!..

П е п е л (*æнудæй*). Ахъуытты у, Мишкæ!

К о с т ы л е в. Ёнцад у! Ёз ам дæн... æз дын...

Пепел æм фæлæбурдта æмæ йæ ныууыгъта. Пецы сарæй райхуысти
сыбар-сыбур.

П е п е л Костылевы суагъта æмæ уый дæр тыргъы 'рдæм хъæргæнгæ
ауади.

П е п е л (*тæрхæгмæ сгæппгæнгæйæ*). Уый пецы сар чи и?

Л у к а (*йæ сæр радардта*). Цы зæгъыс?

П е п е л. Уый ды дæ?

Л у к а (*сабыргай*). Ёз... æз дæн, æз... ох, Есо Чырысти!

П е п е л (*дуар ахгæдта æмæ йын йе 'хгæнæн агуры, фæлæ йæ
нæ ары*). М-м... дæлимонтæ... æддæмæ рахиз ды дæр, зæронд!

Л у к а. Ныртæккæ!.. Рахиззынæн...

П е п е л (*тымæггæй*). Ды пецы сæрмæ цæмæ схызтæ?

Л у к а. Уæдæ кæдæм?

П е п е л. Сенæмæ куы ацыдтæ!

Л у к а. Нæ, ме 'фсымæр, сенæйы зæронд лæгæн узал у.

П е п е л. Мæ ныхæстæ фехуыстай?

Л у к а. Фехуыстон, куыннæ стай, фехуыстон. Исты
къуырма куы нæ дæн! Ех, лæппу, амонд дæм йæхи къахæй
цауы... Цæуы дæм... диссаджы цыд дæм кæны...

П е п е л (*æнæууæнкæй*). Цай амонд? Кæм ис амонд?

Л у к а. Мæнæ æз пецмæ кай схызтæн, уый...

П е п е л. Уым... цæмæн сызмæлыдтæ?

Л у к а. Ёнтæф кæнын байдыдтон æмæ уымæн... Дæ сидзæр
сары амондæн... Стай фæхуыды кодтон, зæгъгæ, мыййаг,
лæппу куы фæрæдийа, зæронд лæджы куы ныххурх кæна...

П е п е л. О, о, уыцы хуыддаг бакæнын мæнæн мæ бон уыд,
йæ уындæй дæр мæ цæстытæ риссынц...

Л у к а. Цы дзы ис диссагæй. Зынай дзы ницы ис... Арæх
æрцауы ахæм рæдыдтæ...

П е п е л (*йæ мидбылты худгæйæ*). Дæхицæй йæ зоныс?
Дæхæдæг искуы фæрæдыдтæ?

Л у к а. Лæппу! Ёрбайхъус-ма, цы дын зæгъон уый зоныс:
уыцы сылгоймаджы аиуварс хъæуы. Де 'мгæрон æй ма уадз!
Йæ лæджы йæхæдæг дæр фæдæлдзæх кæндзæн, – уый дæуæй
дæсныдæр у! Уæдæ! Уыцы хайрæгмæ ма хъус!.. Ёз цыхуызæн

дæн, уымæ кæсыс? Æрбакæс, мæ сæрыл хъуын нал ис, æмæ цæй тыххæй у зæгъыс? Мæнæ ацы сылгоймæгты тыххæй... Æвæццагæн, мæ сæрыл уал æрдуйы нæй, æз цал сылгоймаджы зыдтон... Василисæ та йæхæдæг фидиссаг куы у!

П е п е л. Бузныг дын зæгъон, æви цы, уый мæхæдæг дæр нæ зонын... Фæлæ, чи зоны, ды дæр...

Л у к а. Ма дзур! Мæнæй хуыздæр нæ зæгъдзынæ. Ды байхъус: ам дæ зæрдæмæ чи цæуы, уымæн йæ къухыл ныххæц æмæ ардыгæй дæ гуыры конд айс! Цæугæ! Цæугæ исчердæм!..

П е п е л (*æнкъардæй*). Адамæй иутæ хæларзæрдæ сты, иннæтæ та фыдзæрдæ... зын бамбарæн сты. Хорз дын чи ракандзæн æмæ дын фыд чи фæуыздæн, уый нæ базондзынæ...

Л у к а. Æмæ дзы цы 'мбарын хъæуы? Алыхуызон вæййы адæймаг: иу бон – хæларзæрдæ, иннæ бон та – фыдзæрдæ... Кæд уыцы чызг дæ зæрдæйæ нал хицæн кæны, уæд йемæ афардæг у æмæ хъуыддаг ууыл фæу... Науæд та иунæгæй ацу. Нырма лæппу дæ, ус курынæн дæр дын рæстæг æрцæудзæн...

П е п е л (*йæ уæхскыл ын æрхæцыди*). Нæ, зæгъ-ма мын, уыцы ныхæстæ цæй тыххæй ракодтай?..

Л у к а. Фæлæуу-ма, суадз мæ... Аннæмæ бакæсон... æгæр тынг хæр-хæр кодта... (*Аннæйы хуыссæнмæ бацыди, йæ цæсгом æмбæрзæн ын систа, кæсы йæм, æвналы йæм къухæй. Пепел дæр Лукайы фæстæ, хъуыдыгæнгæйæ, дзæгъæлгаст кæны*). Мæрдты Барастыр, ног дæм цы цагъайраг бацыди, уый хæлар зæрдæйæ райс...

П е п е л (*сындæггай*). Амарди?.. (*Хæстæг æм нæ бацыди, афтæмæй йæхи байвæзта*).

Л у к а (*сындæггай*). Амард!.. Уæдæ йæ лæг та кæм ис?

П е п е л. Æвæццагæн, трактиры...

Л у к а. Зæгъын ын хъæуы...

П е п е л (*фестъæлфгæйæ*). Мард нæ уарзын...

Л у к а (*дуармæ фæцæуы*). Æмæ дзы цы ис уарзинагæй? Уарзын удагæсты хъæуы... удагæсты...

П е п е л. Æз дæр демæ...

Л у к а. Тæрсгæ кæныс?

П е п е л. Нæ уарзын... (*Тагъд-тагъд рацыдысты*).

Афтид æмæ сабырдзинад. Сенæйы дуары æдде цауы хæццæ змæлд æмæ уынар. Уый фæстæ А к т е р бацыди.

А к т е р (*дуар йæ фæстæ нæ бахгæдта, кæссæрыл æрлаууыди æмæ йæ къухтæй тарвазыл хæцгæйæ, хъæр кæны*). Уæ, зæронд! Кæм дæ! Æрхъуыды йæ кодтон... Фæлæуу!.. (*Цудтытæгæнгæйæ та дыууæ санчъехы бакодта, дзæбæх æрлаууыди æмæ кæсы*):

Æхсинтæ, кæд сыгъдæг рæстдзинадмæ
Дуне фæндаг арын нæ зоны, –
Кад ахæм æррайæн, адæймагыл
Сыгъзæрин фын чи ’рнывæнддзæн...

Н а т а ш æ Актеры фæстæ дуармæ февзæрди.

А к т е р. Уæ, зæронд!

Ныр райсом хур куы байрох кæнид
Фæндаг ныррухс кæнын нæ зæххæн,
Уæд райсом иу цавæрдæр æррайы хъуыды
Æгас дунейы ныррухс кæнид...

Н а т а ш æ (*худы*). Быдыргъ! Ныллалым дæ арахъхъæй...

А к т е р (*уымæ бакæсгæйæ*). Уæдæ... Уый ды дæ? Æмæ зæронд та кæм ис... нæ дзæбæх зæронд лæг? Ам, æвæццæгæн, ничи ис... Наташæ, хæрзбон!.. хæрзбон уæдæ!

Н а т а ш æ (*мидæмæ цæугæйæ*). Æгас цу мын нæ загътай, фæлæ – хæрзбон...

А к т е р (*Наташæйæн йæ фæндаг æхгæнгæйæ*). Æз цæугæ кæнын, цæугæ... ралæудзæн уалдзæг æмæ ам мæ кой дæр нал уыдзæн...

Н а т а ш æ. Ауадз мæ... Кæдæм сфæнд кодтай?

А к т е р. Горæт агурæг цауын... мæхи дзæбæх кæнын... Ды дæр цæугæ... Офелия!.. Цæугæ беридонмæ... Зоныс, ис хосгæнæндон расыггæнджытæн, æвæджиау хосгæнæн... Мрамор астæрд... Рухс... Сыгъдæгдзинад... Хæринаг... Иууылдæр лæвар. Уæдæ, йæ зæхх дæр мраморæй у... Æз æй ссардзынæн... мæхи сдзæбæх кæндзынæн æмæ та ног гуырд адæймагау суыдзынæн. Наташæ... сценæйы мæ ном Сверчков-Заволжский у, уый ничи зоны, ничи. Мæнæн ам ном нæй... Ном фесафын куыд зын у, уый зоныс? Куыдзмæ дæр ма номæй дзурынц...

Н а т а ш æ Актеры рæзты арахстгай бацыди, Аннæйы хуыссæнуаты раз æрлæууыди æмæ кæсы.

А к т е р. Æнæ номæй лæг нæй...

Н а т а ш æ. Ныккæс-ма, мæ хуры хай, амарди...

А к т е р (*йæ сæр банкъусгæйæ*). Уанцон нæу...

Н а т а ш æ (*æддæдæр рацæуугæйæ*). Хуыцауыстæн... ныккæс-ма...

Б у б н о в (*дуары раз*). Цæмæ кæсыс?

Н а т а ш æ. Аннæ... Амарди!

Б у б н о в. Уæдæ йæ хуыфынæй банцади. (*Аннæйы хуыссæнмæ бацыди, кæсы, стæй цæуы йæхи бынатмæ*). Клещы хъуыддаг у... Зæгъын ын хъæуы...

А к т е р. Æз цæуын... зæгъдынæн ын... йæ ном фесæфта... (*Фæцæуы*).

Н а т а ш æ (*агъуысты астæу*). Æз дæр, искуы ныккæнды цаудæй...

Б у б н о в (*йæ тæрхæгыл цавæрдæр бызгъуыр таугæйæ*). Цы? Цы гуым-гуым кæныс?

Н а т а ш æ. Афтæ... мæхинымæр...

Б у б н о в. Васкæмæ æнхъæлмæ кæсыс? Дæхи хъахъхъæн, бабын дæ кæндзæн...

Н а т а ш æ. Цы хъауджыдæр у – чифæнды мæ бабын кæнæд! Уый куы уа, уæд та хуыздæр...

Б у б н о в (*æрхуыссыд*). Хорз, дæ бар дæхи...

Н а т а ш æ. Мæнæ кæсыс, кæй амарди, уый хорз уыди... фæлæ уæддæр тæригъæд у... хуыцау!.. Цæмæн царди?..

Б у б н о в. Иууылдæр афтæ сты... Райгуырынц, ацæрынц... æз дæр амæлдзынæн æмæ ды дæр... Цы дзы и тæригъæддагæй?

Æрбацыдысты: Л у к а, Т æ т æ й р а г, З ы л ы н Б о х х х ы р æмæ
К л е щ;

К л е щ йæхи ныттымбылтæ кодта, афтæмæй сабыргай цæуы сеппæты фæстæ.

Н а т а ш æ. Ш-ш-ш!.. Аннæ...

З ы л ы н Б о х х х ы р. Фехъуыстам æй. Кæд амардис, уæд дзæнæты фæбадæд...

Т æ т æ й р а г (*Клещæн*). Ахæссын æй хъæуы! Сенæмæ йæ

ахæссын хъæуы. Ам мæрдтæн бынат нæй... Хъуамæ дзы удагас адæймаг цæра...

К л е щ (*сабыргай*). Ахæсдзыстæм æй...

Иууылдæр хуыссæнмæ бацыдысты. К л е щ йæ усмæ иннæты сарты кæсы.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р (*Тæтæйрагæн*). Стæф кæнынæй йын тæрсы? Не стæф кæндзæн! Удагасæй куы бахус.

Н а т а ш æ. О, хуыцау! Уæд та йын исчи куы фæтæригъæд кодтаид... уæд та уæ исчи иу тæригъæддаг ныхас куы загътаид! Ех, сымах...

Л у к а. Уый дæм хъыг ма кæсæд... ницы кæны! Цы сын тæригъæд кæнæм мæрдтæн... цæй тæригъæд сын кæнæм мæрдтæн, удагастæн куына тæригъæд кæнæм, мæ хур, уæд... Нæхицæн тæригъæд кæнын куы нæ зонæм, уæд мæрдтæн чи фæтæригъæд кæндзæн...

Б у б н о в (*йæ ком ивазгæйæ*). Стæй мæлæт ныхасæй нæ тæрсы... низ тæрсы ныхасæй, мæлæт нæ тæрсы.

Т æ т æ й р а г (*æддæдæр ацæугæйæ*). Пъæлицæмæ цæуын хъæуы...

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Пъæлицæмæ æнæмæнг! Клещ! Пъæлицæйæн фехъусын кодтай?

К л е щ. Ныгæнын æй хъæуы!.. Афтамæй мæм дыууæ абазийы йеддæмæ нæй...

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Ахæм рæстæджы хæс райсын хъæуы... науæд мах æрæмбырд кæндзыстæм... йæ к'ух кæмæн куыд амоны, афтæ дын алчидæр баххуыс кæндзæн, чи дын суари ратдзæн, чи фылдæр... Фæлæ пъæлицæйæн тагъддæр фехъусын кæн... науæд æнхæлдзысты, зæгъгæ, дæ усы дæхæдæг амардтай... Цы нæ вæййы... (*Тæрхæджытæм фæцæуы æмæ тæтæйрадджы фарсмæ æрхуыссынвæнд кæны*).

Н а т а ш æ (*Бубновы тæрхæгмæ бацæугæйæ*). Ныр та йæ мæ фыны уындынæн... кæддæриддæр мæ фыны мæрдтимæ фæархайын... сенæмæ иунæгæй нæ уæндын... талынг у...

Л у к а (*йæ фæстæ цæугæйæ*). Дæхи удагæстæй хъахъхъæн, гъе, уый дын фæдзæхсын...

Н а т а ш æ. Дада, бахæццæ ма мæ кæн...

Л у к а. Цом... цом! Бахæццаæ дæ кæндзынæн...

Ацыдысты, паузæ.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Æх-æх! Асан! Уалдзæг тагъд ралаудзæн... бахъарм та уыдзыстæм, мæ хæлар. Ныр хъæуты сæ дзывырты цалцæг кæнын байдыдтой... хуым кæнынмæ цæттæ кæнынц... Уæдæ! Мах та? Асан? Æлгъыст Мæхæмæт хуыррыттæй фынай кæны...

Б у б н о в. Тарффынай кæнын бирæ уарзынц.

К л е щ (*хæдзары астæу лæууы æмæ йæ размæ тыхстæй касы*). Ныр цы бакæнон?

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Дæ разы ныххуыс, æндæр цы кæнинаг дæ...

К л е щ (*сывдæггай*). Æмæ... уый та... Анна та... куыд уа? (*Ничи ницы дзуры. Æрбацыдысты Актер æмæ Сатин*).

А к т е р. Æй, зæронд, ардæм, ардæм... мæ иузæрдыг Кент...

С а т и н. Миклуха Маклай фæцæуы... х-ха!

А к т е р. Фæцис... уæдæ æз сфæнд кодтон! Зæронд, кæм ис горæт!.. кæм дæ?

С а т и н. Фата моргана! Зæронд лæг дын бирæ гæдыныхæстæ фæкодта. Ды цæуыл хъуыды кæныс, ахæмæй зæххыл ницы ис... Адæм дæр нæй æмæ горæттæ дæр нæй. Ницы ис!

А к т е р. Дзæгъæлы дзурыс.

Т æ т æ й р а г (*фæгæпп кæнгæйæ*). Кæм ис хицау! Хæдзары хицаумæ цæуын! Кæд дзы хуыссæн нæй, уæд дзы æхца дæр ма исæд. Мæрдтæ... расгуытæ... (*Тагъд-тагъд фæцæуы*).

Б у б н о в (*хуыссаг хъæлдзæгæй*). Ныххуыссут, лæппутæ! Ма хъæр кæнут!.. Æхсæв хуыссынæн у!

А к т е р. О, хæдæгай!.. Æцæг дзы мард куы ис! «Нæ хызтæ 'рбаластой марды...» Æмдзæвгæ... Беранжеры æмдзæвгæ!

С а т и н (*хъæр кæны*). Мæрдтæ нæ хъусынц, мæрдтæ не 'нкъарынц... Хъæр кæн... цъæхахст кæн... мæрдтæ нæ хъусынц...

Дуары раз февзæрди Лука.

Æмбæрзæн.

Æ Р Т Ы К К А Г А Р Х А Й Д

Алы бырæттæй йе дзаг чи у æмæ чи схæмпæл, ахæм кæрт. Ис дзы агуыри дурæй амад брандмауер. Уый арвы бамбæрзта. Йæ цуры фæдæгъд бæлас. Рахизæрдыгæй сау ахуырст хъæдын кьул агъуыст, кæнæ сара, кæнæ та бæхдон. Галиуæрдыгæй та уыцы агъуысты цъæх кьул, æдде у сæрст. Уым ис Костылевты æхсæвиуатгæнæн. Уый у зулаив æмæ йæ фæстаг кьул хæццæ кæны суанг дæр кæрты астаумæ. Уымæй сырх кьулы 'хсæн иу уынгаг рацауæн. Цъæх кьулы ис дыууæ рудзынджы: сæ иу зæххы æмвæзæн, иннæ та зæххæй у иу адылийы бæрц уæлдæр æмæ брандмауермæ дæр у æввахсдæр. Уыцы кьулы цур дзоныгъ йæ хъустæ хæрдмæ, афтæмæй, æмæ цыппар адылийы дæргъæн хъæды лыггаг. Рахизæрдыгæй та зæронд фæйнаджытæ, хъæды лыггагтæ. Изæр, хур фæныгуылы, йæ сырх тынтæй ма рухс кæны брандауеры. Рагуалдзæг, мит æрæджы батади. Фæдæгъды къалиутæ нырма кьуыбыр нæма рафтыдтой. Хъæдыл фæрсæй-фæрстæм бадынц Наташæ æмæ Настя. Лука æмæ Барон та бадынц дзоныгъыл. Клещ хуыссы рахиз кьулы цур хъæдтыл. Рудзынджы цур, зæххыл бады сырх хæмхутгæджын Бубнов.

Н а с т я (йæ цæстытæ бацъынд кодта, йæ сæр тилы æмæ афтæмæй, зарæгау дзуры). Гъе, æмæ дын æхсæв дыргъдонмæ ацыди, куыд бадзырдтам, уымæ гæсгæ афтæ... Æз та йæм рагæй æнхæлмæ кастæн, мæхи мидæг мæстæй рызтæн. Уый дæр ризы, ныффæлурс, йæ къухы уыд дамбаца...

Н а т а ш æ (æхсынæнтæ æхсыны). О-о! Æвæццæгæн, раст дзурынц, студенттæ удуæлдай адаем сты, зæгъгæ.

Н а с т я. Тарст хъæлæсæй мæм дзуры – мæ зынаргъ уарзон...

Б у б н о в. Ха-ха! Зынаргъ уарзон?

Б а р о н. Басабыр у! Кæд дæ хъусын нæ фæнды, уæд ма хъус æмæ мæ гæдыныхæстæ кæнын ма хъыгдар... Дарддæр!

Н а с т я. Мæ дунейы рухс, мæ зынаргъ уарзон! – дзуры мын уый. Мæ ныййарджытæ, дам, мын бар нæ дæттынц демæ саргъауынæн... æрдхыраен мæм кæнынц... дæу кæй уарзын, уый тыххæй мыл æнусмæ хъоды бакæнинаг сты. Гъе, æмæ, дам, æз

уый тыххæй хъуамæ мæ цард мæхи къухæй фæуон. Йæ дамбаца та уыди дынджыр, дæс нæмыгæй ифтыгъд... Хæрзбон зæгъы, мæ зæрдæдарæн! – хъуыддаг афтæ алыг кæнын сфæнд кодтон... æнæ дæу мæ бон цæрын нæу. Æз дæр ын дзуапп радтон: Мæ зæрдæдарæн... мæ хæлар... Раул!..

Б у б н о в (*дисгангæйæ*). Цы? Куыд? Краул?

Б а р о н (*худы*). Настенкæ! Æмæ йæ ай размæ Гастон куы хуыдтай.

Н а с т я (*фестгæйæ*). Ныхъхъус ут!.. Æнамæндтæ! Дзæгъæл-хæтаг куыйтæ! Æмæ... æмæ сымах уарзондзинад цы у, уый бамбардзыстут? Æцæг уарзондзинад? Æз æй уарзтон... æцæг æй уарзтон (*Баронмæ*). Ды! Ды ницæйаг ахуыргонд адæймаг дæ... дзурыс, фæрсылæй кофе цымдтон, зæгъгæ...

Л у к а. Сымах уал фæлæуут. Ма йæ хыгдарут! Адæймагæн аргъ кæнын хъæуы... хъуыддаг ныхæсты мидæг нæй, фæлæ уыцы ныхæстæ цæуыл дзурынц, хъуыддаг уый мидæг ис. Дзур дарддæр, чызг, ницы кæны!

Б у б н о в. Сау халон, дæ базыртæ та æвзист доны стул, сæнтгæ та цæгъд!

Б а р о н. Цæй, дарддæр!

Н а т а ш æ. Ма сæм хъус!.. Уыдон дæм хæлæг кæй кæнынц, уымæн афтæ кæнынц... уыдон сæхи тыххæй цы зæгъой, уый сын нæй.

Н а с т я (*ногæй та æрбадти*). Дарддæр мæ нал фæнды дзурын. Нал дзурын... кæд сæ нæ уырны æмæ мыл худгæ кæнынц, уæд... (*Æвитпайды йæ ныхас фæуагъта, цалдæр секунды ницы дзуры, стæй уæд ногæй йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ хъæрай райдыдта дзурын, дзуры æмæ йæ къухтæ тилы, раст цыма дард кæлдæр музыкайы хъæрмæ хъусы, уыйау*). Гъе, æмæ йын уæд æз загътон: Мæ царды циндзинад! Мæ худгæ мæй! Æмæ уæдæ мæнæн дæр æнæ дæу ницы хуызы ис фæцæрæн... тынг бирæ дæ уарзын æмæ дæ уарздзынæн, уарздзынæн дæ, цалынмæ мæ зæрдæ мæ риуы тæлфа, уæдмæ. Æмæ йын уæд æз дзурын: де 'взонг цард ма байсаф. Ды сæ ныфсы мæсыг кæмæн дæ, уыцы зынаргъ ныййарджытæн дæ цард бавæр... Мæн ныуадз! Дæуыл мæтгæнгæйæ уадз, æмæ æз фесæфон... мæнæн мæ цард циу...

Æз иунаг дæн... Ахæм стъалыйы бын райгуырдаен. Уадз æмæ фесафон, – уалдай мын нæу! Ницæйаг дæн... ницы мын ис... ницы... (*Йæ цæсгом йæ къухтæй бамбæрзта æмæ сусæггæй кæуы*).

Н а т а ш æ (*иннардаем аздаехти æмæ сабыргай*). Ма ку!.. Кæуын нæ хъæуы.

Л у к а йæ мидбылты худы, афтæмæй Настяйы сæр дауы.

Б у б н о в (*худы*). Ох... дæлимонты хъазæн гыкына!

Б а р о н (*уый дæр худы*). Зæронд, афтæ æнхъæлыс, уыдон æцæг сты? Уыдон иууылдæр «Фыдбылызы уарзондзинады» чиниджы ныхæстæ сты. Æцæг хабæрттæ не сты. Ныхъхъуытты йæ уадз.

Н а т а ш æ. Æмæ дæу та цы хъæуы? Ныхъхъус у, уæддæр мæрдтыл нымæд дæ...

Н а с т я (*мастыйæ*). Сæфт уд, афтид адæймаг! Дæуæн та цæй уд и?

Л у к а (*райста Настяйы къух*). Мæ чызг, ардыгæй ацæуæм, ницы кæны... масты ма кæн! Æз дæ æмбарын... Æз дыл æууæндын! Ды уыдонæй растдæр дзурыс... Кæд æмæ дæ уырны, уæд дæм уыдис æцæг уарзондзинад. Бæгуыдæр уыдис, уыдис! Масты йæм ма кæн... чи зоны æмæ дæм хæлæг кæны æмæ уымæн худы, уымæ, чи зоны, æцæг уарзондзинад æппындæр нукуы уыдис.

Б у б н о в. М-м... Адæм гæдыныхæстæ кæнын уарзынц, Настя... Хъуыддаг æмбæрстгонд у! Уый сахуыр ис, йæ цæсгом дæр нукуы фæсырх... Æппындæр æм ницы уыдис, уæдæ цом!

Н а с т я (*йæ къухтæ йæ риумæ æрбалвæста*). Дада, хуыцауыстæн... уыдис мæм, уыдис. Уый та уыдис студент... Францусаг, Гастон æй хуыдтой. Уыдис ын рæсугъд сау боцъо, дардта æрттиваг цырыхъхъытæ. Кæд мæнг дзурын, уæд мæ арв ныццавæд. Бирæ ма уарзта... бирæ!

Л у к а. Зонын æй! Ницы кæны! Мæн уырны! Лакæй ахуырст цырыхъхъытæ йын уыдис, зæгъыс? Гъай-гъай! Æмæ йæ уæдæ дæхæдæг дæр уарзтай? (*Ацыдис фæскъулмæ*).

Б а р о н. Цæй æдылы у ацы чызг... Хæларзæрдæ, фæлæ бынтон æдылы.

Б у б н о в. О, æмæ афтæ цæмæн у... адæймаг гæдыныхæстæ кæнын бирæ цæмæн уарзы. Цыма алы хатт дæр раст, фарстагæнæджы раз фæлæууы, афтæ вæййы!

Н а т а ш æ. Æвæцæгæн, гæдыныхæстæ кæнын рæстдзинадæй æхсызгондæр вæййы. Æз дæр...

Б а р о н. Ды та цы? Дзур дарддæр!

Н а т а ш æ. Æрымысын... Æмæ æнхæлмæ кæсын...

Б а р о н. Цæмæ?

Н а т а ш æ (*къæмдзæстыгæй бахудти*). Афтæ... Афтæ хъуыды кæнын; цыма райсом исчи фæзындзæни... Фæзындзæн диссаджы адæймаг... Кæнæ æрцæудзæн цыдæр хъуыддаг... уый дæр диссаг, æнæфæнгæ диссаг... Рагæй æнхæлмæ кæсын... рагæй... зердиагæй... фæлæ цæмæ... Æцæг хъуыддагæй цæмæ 'нхæлмæ кастæуа?

Пауза.

Б а р о н (*худгæзмæлдæй*). Æнхæлмæ кæсын ницæмæ хъæуы... Æз ницæмæ æнхæлмæ кæсын! Алцыдæр уыдис! Аивгъуыдта... фæцис! Дарддæр!

Н а т а ш æ. Æз мæхи мидæг хъуыды кæнын, цыма райсом æвиппайды фæмард уыдзынæн... Æмæ уыцы хъуыдыйæ зæрдæ суынгæг вæййы... Сæрдыгон мæлæтыл хъуыды кæнын хорз у... Тæрккæвдатæ арæх вæййы... Арвы цæфæй дæр адæймаг фæмард уыдзæн.

Б а р о н. Дæ цард хорз нæу... мæнæ дæ хойæн... дæлимонты ахаст ис...

Н а т а ш æ. Æмæ хорз цард та кæмæн ис? Сеппæтæн дæр сæ цард æвзæр у. Æз уынын... алкæй цард дæр æвзæр у...

К л е щ (*ныры онг сабыр æнæдзургæйæ фæбадти, ныр æвиппайды фестæлфыд*). Алкæмæн дæр? Уымæй мæнг зæгъыс! Алкæй цард æвзæр нæу, алкæй цард æвзæр куы уайд, уæд мын хъыг дæр нæ уайд!

Б у б н о в. Цы дыл æрцыди, дæлимон дæ фæмидæг? Цы нынниудтай!

Клещ та фæстæмæ йæ бынаты æрхуыссиди æмæ цыдæртæ хъуыр-хъуыр кæны.

Б а р о н. О... цон! Настяимæ бафидауон... науæд мын ануазинаджы аргъ æхца нæ ратдзæн.

Б у б н о в. У-у-у!.. Уарзынц адæм фæливын... Райсæм Настяйы... Æмбарæм æй... уый йæ цæсгом ахорын сахуыр... ныр та йæ уды сырх ахорæнæй сахорын фæнд кæны. О, фæлæ цæмæн? Зæгъæм мæнæ Лукайæ... уый гæдыныхæстæ бирæ кæны æмæ дзы йæхицæн æппындæр ницы пайда ис... Зæронд у... Цæмæн ма йæ хъæуы уыцы ныхæсты сæр?

Б а р о н (*схудти æмæ фæцæуы*). Адæмæн сеппæтæн дæр сæ удтæ цъæх сты æмæ сæ иууылдæр барæсугъд кæнынмæ хъавынц...

Л у к а (*къуымæй рацыди*). Æлдар, ды чызджы цæмæн хъыгдарыс? Куы нæ йæ хъыгдарис... уадз æмæ кæуа, йæхи ирхæфса, уый æрмæст йæхи зæрдæйы дзæбæхæн згъалы йæ цæссыгтæ æмæ дзы дæуæн цы зиан кæны?

Б а р о н. Зæронд, байхъус-ма! Сфæлмæцыдыстæм дзы... Абон – Раул, райсом та – Гастон æмæ алы хатт дæр уыцы-иу ныхас кæны... Æцæг, æз ныртæккæ йемæ фидауынмæ цæуын... (*Ацыди*).

Л у к а. Афтæ гъе, ацу æмæ йыл аузæл! Адæймаджы барæв-дауын аипп нæу.

Н а т а ш æ. Дада, дæуæн фæлмæн зæрдæ ис... Ахæм хорз зæрдæйы хицау цæмæн дæ?

Л у к а. Хорз зæгъыс? Цæй... иугæр ды зæгъыс, уæд афтæ фæуæд... афтæ. (*Сырх къулы фæстæйæ хъуысы фæндыры æмæ зарыны сабыр хъæр*).

О, мæ чызг, хъуамæ нæ исчи хæларзæрдæйы хицау уа... адæмæн тæригъæд хъæуы! Чырысти тæригъæд кодта æмæ мах дæр цæмæй тæригъæд кæнæм, уый нын бафæдзæхста. Æз дын куы зæгъын, адæймагæн афоныл куы тæригъæд кæнай, уæд уый хорз у... Цæвиттон, æз дачæйы хъахъхъæнæгæй куыстон иу инженермæ... Томскы горæтмæ хæстæг. Гъа, æмæ дын хуыцау хорз ракæна, дачæ та хъæды астау уыд... æдзæрæг бынаты. Ацы хабар та уыдис зымæджы. Дачæйы цардтæн зыбыты иунаг. Хорз уыд уым, фæлæ иу хатт куы уыдис, уæд дын хъусын æмæ чидæр æрбабыры.

Н а т а ш æ. Къæрныхтæ уыдысты?

Л у к а. О! Кæд хъуызгæ кодтой, уæд æндæр цы уыдаиккой! Æз, дын, топп райстон æмæ сæм разгъордтон. Кæсын сæм сусæгæй, æмæ, дын, мæнæ дыууæ адæймаджы!.. Рудзынг байгом кодтой æмæ сæ хъуыдагыл афтæ зæрдиагæй архайдтой æмæ ме 'рдæм сæ хъус дæр нал дардтой. Æз æвиппайды фæхъæр кодтон: Гъей, цы архайут уым, ахъуытты ут иуварс, уыдон фæтарстысты, стæй мæм уæд æд фæрæттæ æрбалæбурдтой. Æз сæ тæрсын кæнын æмæ та сæм карздæрай дзурын: уæхи иуварс айсут, кæннод уæ ныртæккæ æхсын! Топпы дзых, куы сæ иумæ, куы се 'ннаемæ фæдарын. Уыдон фыртæсæй сæ зонгуытыл æрлаууыдысты æмæ лæггстæ кæнынмæ фесты: «Дæ хорзæхæй, ауадз нæ!» Кæй зæггын æй хъæуы, æз сæм сæ фæрæтты æмæ се 'дылы миты тыххæй смæсты дæн... Дзурын та сæм: Гъы, хъæды хæйрæджытæ! Куы уын дзырдтон, уæд нæ фæуисæн кодтат, ныр уæ мæнæ исчи бæласы къалиутæ æрцъæл кæнæд! Цы гæнæн сын уыди, æрцъæл сæ кодтой. Æз та сæм дзурын: гъеныр уæ иу æрхуыссæд æмæ йæм иннæ уистæй дзæбæх базилæд. Гъемæ дын мæ дзырдмæ гæсгæ кæрæдзи дзæбæх сцъæхтæ кодтой. Кæрæдзи хорз куы федтой, уæд мæм лæггстæгæнæгау дзурынц: дада, Чырыстийы хатыр бакæн æмæ нын фæйнае къæбæры ратт, ныр цалдæр боны æххормаг стæм. Гъе, уый дын абырджытæ, мæ зæрдæдарæн (худы)... Фæрæтджын абырджытæ! Сæ дыууæ дæр дзæбæх лæгтæ уыдысты... уæд сын æз афтæ зæггын: гъе, хъæды хæйрæджытæ, уæдæ мæ раздæр кæрдзын цæуылнæ ракуырдат? Уæд уыдон дзуапп радтой: сфæлмæцыдыстæм кæрдзын курынæй... курыс, курыс, фæлæ дын ничи ницы дæтты... мæсты кæнæм! Гъе, æмæ дын хуыцау хорз ракаæна, афтæмæй мæм зымæджы дæргъы фæцардысты. Сæ иу Степан хуындис, топп-иу райста æмæ хъæды цуан кодта, иннæ та Яков хуынди, æппындзух, мæгуырæг, хъæрзгæ кодта, хуыфыдис-иу. Мах дæр æртæйæ дачæ фæхъахъхъæдтам. Уалдзæг куы 'рцыди, уæд мын хæрзбон у, дада, загътой æмæ ацыдысты... Уæрæсемæ афардæг сты...

Н а т а ш æ. Уыдон, ахæстонæй чи ралыгъд, ахæм адæм уыдысты? Каторжантæ?

Л у к а. Æнæмæнг... уыдон, хæстæй чи ралыгъд, ахæмтæ

уыдысты... хорз музуктæ уыдысты, куы нæ сын фæтæригъæд кодтаин, уæд мæ кæнæ маргæ акодтаиккой, кæннод та мын æндæр исты фыдбылыз скодтаиккой. Æмæ уæд – тæрхондон, ахæстон, Сыбыр – уымæй адæймагæн цы пайда ис? Нæй, ахæстон дæр адæймаджи хорздзинадыл нæ сахуыр кæндзæн, стæй Сыбыр дæр афтæ. Фæлæ дæ адæймаг хорздзинадыл бафтаудзæн, уæдæ! Адæймаг дæ хорздзинадыл кæй сахуыр кæндзæн, уый раст у!

Паузæ.

Б у б н о в. Уæд-æ-æ! Æз та мæнг дзурын нæ зонин! Цæмæн? Мæнмæ гæсгæ, дзур рæстдзинад, раст куыддæриддæр у, афтæ. Цы 'фсæрмы кæныс?

К л е щ (*æвинпайды та, цыма судзгæ бакодта, уыйау фесхъиудта æмæ хъæр кæнын райдыдта*). Цавæр рæстдзинад, кæм ис рæстдзинад? (*Йæ бызгъуыртæ йæ къухæй стылдта*). Мæнæ дын рæстдзинад!.. Куыст нæй, мæ хъару батад! Гъе, уый дын рæстдзинад! Æрынцайæндон... нæй æрынцайæндон. Ныммæлын хъæуы, уый дын рæстдзинад! Хæйрæг! Гъы, цæмæн мæ хъæуы рæстдзинад? Цæрæн нæй, хæйрæг, цæрæн, уый дын рæстдзинад!

Б у б н о в. Гъе, гъе, куыд æм бахъардта!

Л у к а. О, хуыцау, хъус-ма, мæ хæлар! Ды...

К л е щ (*фырмастæй ризы*). Ам рæстдзинад ис, зæгъут, уæдæ! Ды сегасæн дæр ныфсытæ æварыс, зæронд, æз дын зæгъын... Се 'гас дæр мæ удхæссæг сты! Рæстдзинад дæр – мæ удхæссæг... æлгъыст фæуæд, æлгъыст! Бамбæрстай? Бамбар æй, уæдæ, æлгъыст фæуæд (*фæстæмæ фæкæс-фæкæс кæнгæйæ къуыммæ фæлидзы*).

Л у к а. Гъæй-гъæй! Мæнæ диссæгтæ! Куыд сызнæт æмæ лидзгæ та кæдæм акодта?

Н а т а ш æ. Цыма йæ зондæй фæиртæст...

Б у б н о в. Дзæбæх куы фесхъиудта, цыма театры хъазы... Ницы кæны, афтæ дæр веййы... Цардыл нæма сфæлтæрдта...

П е п е л (*къуымæй сабыргай рацыдис*). Фарн цæсгомджынты ныхасы! Гъы, Лука, зæронд дæлимон, аргъæуттæ ма кæныс?

Л у к а. Ам адæймаг куыд хъæр кодта, уый куы федтаис!

П е п е л. Клешәй зәггыс? Цы кодта? Цыма йыл тәвд дон бакалдауыд, уыйау фәлидзәг...

Л у к а. Ды дәр афтә азгъорис, дә зәрдамаә маст куы бахъарид, уәд.

П е п е л (*әрбадти*). Әз әй нә уарзын... әгәр сәрыстыр әмаә тызмаг у... (Клещы фәзмгәйә). «Әз кусәг дән, кусәг». Әмаә цыма иууылдәр уымәй әвзәрдәр сты... Кәд куыст дә зәрдамаә цауы, уәд кус... сәрыстыр дзы цәмән дә! Кәд әмаә адәмән сә куыстмә гәсгә аргъ кәнынц, уәд бәх адәймагәй фылдәр кусы, фәлә ницы дзуры! Наташә, уә бинонтә хәдзары сты?

Н а т а ш ә. Уәлмәрдтәм ацыдысты... изәры та аргъуанмаә цауын фәнд кәнынц.

П е п е л. Уәдә афтә сәрибар уымән дә... стәм хатт вәййыс сәрибар.

Л у к а (*хъуыдыгәнгәйә Бубновма*). Гъе, мәнә, ды зәггыс рәстдзинад... Рәстдзинад алы хатт адәймагән йә низыл нә сәмбәлы... Рәстдзинадәй алы хатт дә уд не сдзәбәх кәндзынә... уыдис иу ахәм хъуыддаг: әз иу адәймаджы зыдтон әмаә йә уырныдта, зәггыгә, ис рәстдзинад кәм и, ахәм бәстә.

Б у б н о в. Цавәр?

Л у к а. Рәстдзинад кәм ис, ахәм зәхх. Дзырдта, зәггыгә, дунейы мидәг ис рәстдзинады зәхх... Уыцы зәххыл цәрынц цавәрдәр адәм... тынг хорз адәм, уыцы адәм кәрәдзийы уарзынц, кәрәдзийән аргъ кәнынц, кәрәдзийән әххуыс кәнынц әмаә сәм алцы 'ппәт дәр хорз у! Әмаә уыцы адәймаг дәр уырдаәм цауыныл архайдта... Агуырда рәстдзинады зәхх. Уый мәгуыр ләг уыд, тынг мәгуыр... Йә цардәй-иу әгәр тынг куы стыхстис, йә къәхта адаргъ кәнынмаә-иу куы 'рцыдис уәддәр-иу йә ләгдзинад нә сәфта, бахудтис-иу әмаә-иу дзырдта: ницы кәны! бафәраздзынән ма! Банхәәлмә ма кәсдзынән цасдәр, стәй уәд ацы сагъәссаг цард ныуаддзынән әмаә уыцы рәстдзинады зәхмә афардәг уыдзәнән... Ацы зәхх йә зәрдәйы ныфс уыди.

П е п е л. Гъы? Ацыдис?

Б у б н о в. Кәдәм? Ха-ха-ха!

Л у к а. Гъе, уыцы хъуыддаг Сыбыры уыд... әрәрвыстой иу стыр ахуыргонды ахстәй әд чингуытә, әд нывтә, алы

диссæгтимæ. Æмæ уын хуыцау хорз ракаæна, уыцы лæг ахуыргондæн зæгъы: – дæ хорзæхæй, рæстдзинады зæхх кæм ис æмæ йæм фæндаг кæуылты хъуамæ уа, уый мын бацамон! Уыцы ахуыргонд адæймаг дæр дын уайтагъд чингуытæ рафæлдæхта, райхæлдта йæ нывтæ... кæсы, агуры, фæлæ рæстдзинады зæхх не ссардта. Зæххытæн сеппæты дæр басгæрста, фæлæ рæстдзинады зæххæн йæ кой дæр нæй...

П е п е л (*сабыргай*). Нæй? (*Бубнов худы*).

Н а т а ш æ. Басабыр ут! Дада, дарддæр дзур!

Л у к а. Уæддæр уый не ууæндыд. Хъуамæ, зæгъы, уа ахæм рæстдзинады зæхх, бацагурын æй хъæуы... Кæннод, дам, дæ чингуытæ æмæ дæ нывтæ мур дæр ницæмæн хъæуынц. Ахуыргондæн уыцы ныхас хъыг уыд æмæ зæгъы: нывтæ раст сты, фæлæ ды цы рæстдзинады зæхх агурыс, уый æппындæр нукуы ис. Уæд та йæм уыцы лæг ноджы тынгдæр рамæсты. Уый та куыд? Цардтæн, æппæт зындзинæдтæн фæрæзтон, уырныдта мæ, æнхæл уыдтæн, ис рæстдзинады зæхх. Ныр дæ чингуытæ амоньц, зæгъгæ, дам, рæстдзинады зæхх нукуы ис, фæльвд хъуыддаг у... стæй та ахуыргондæн дзуры: Гъы! хуыцауы æлгъыст! Æнаккаг цыдæр, ды цæй ахуыргонд дæ! Æмæ йын йæ хъусæн иу къæрцц! Дыккаг... (*Иучысыл фæсабыры фæстæ*). Уый фæстæ сæхимæ арасти æмæ йæхи ныххурх кодта.

Иууылдæр ныхъхъус сты. Лука худгæйæ, кæсы П е п е л æмæ
Н а т а ш æ м æ .

П е п е л (*сындаггай*). Уый хорз хабар нæу.

Н а т а ш æ. Йæхиуыл хæцын йæ бон нал баци...

Б у б н о в (*хъуынтызæй*). Уыдон аргъæуттæ сты...

П е п е л. Гъы, уый дын гъе!.. Уый дын рæстдзинады зæхх... уæдæ нæй æмæ нæ рæзынди рæстдзинады зæхх.

Н а т а ш æ. Тæригъæддаг у уыцы адæймаг...

Б у б н о в. Æрымысгæ хъуыддагтæ сты иууылдæр... ды дæр! ха-ха-ха! Рæстдзинады зæхх! Уый дæр уый фæзмы... ха-ха-ха... (*Йæ рудзынджы разæй фæтары ис*).

Л у к а (*Бубновы рудзынгмæ йæ сæр тилы*). Гъей, гъей... (*Пауза*). Цæй, фæсивæд, хъæлдзæгæй цæрут! Æз сымахæй тагъд ацаудзынæн...

П е п е л. Кæдæм, дæ хорзæхæй?

Л у к а. Хахолтæм. Уым ног дин æрымысыдысты, зæгъгæ, фехъуыстон... хъуамæ сæ фенон... Уæдæ! Адæм цæуынц, зылынц, иууылдæр агурынц хуыздæр цард. О, хуыцау, фæразондзинад сын ратт!

П е п е л. Куыд æнхæлыс... Ссардзысты йæ?

Л у к а. Адæм? Бæгуыдæр æй ссардзысты. Чи фæагуры, уый ссары... Зæрдиагæй чи агуры, уый ссардзæни.

Н а т а ш æ. Исты куы ссариккой, бæргæ... хуыздæр цард æрхъуды кæнын сын куы бантысид...

Л у к а. Уæдæ, уыдон æрхъуыды кæндзысты! Мæ чызг, æрмæст сын феххуыс кæнын хъæуы, аргъ сын кæнын хъæуы.

Н а т а ш æ. Куыд сын хъуамæ феххуыс кæнæм? Мæхæдæг æххуысгæнинаг куы дæн...

П е п е л (*фидарæй*). Ноджы та æз... æз та хъуамæ демæ ногæй дзурон... Наташæ, мæнæ дын ай раз зæгъын... Уый алцыдæр зоны... Цом... цом мемæ!

Н а т а ш æ. Кæдæм? Ахæстæттæм?

П е п е л. Куы дын загътон – мæ давын ныууадздзынæн! Хуыцауыстæн, ныууадздзынæн! Æз чыныджы зонын... Кусдзынæн... Мæнæ уый куы зæгъы, сыбырмæ, дам, дæхи фæндонæй куы ацæуай, уæд, дам, хорз у. Уырдаем цæуæм? и? Ех, Наташæ! Æз зонын... æз æмбарын... æз мæхицæн ныфс æвæрын, уымæн æмæ иннæтæ мæнæй тынгдæр давынц. Гъе, фæлæ сæхицæн æнцæд цæрынц... Æрмæст уый мæнæн ницы æххуыс у... Æз фæсмон нæ кæнын, намыс æмæ цæсгом ис, уый мæ нæ уырны. Æрмæст иу хъуыддаг æнкъарын. Æндæр хуызы цæрын хъæуы. Мæхæдæг мæхицæн аргъ кæнын куыд зонон, мæхи цæсты мæ кад куы уа, афтæ цæрын хъæуы.

Л у к а. Раст зæгъын, мæ хæлар! Хуыцау баахъаз кæнæд!.. Чырысти дын баххуыс кæнæд! Иттæг раст у: хъуамæ адæймаг йæхицæн аргъ кæнын зона!

П е п е л. Æз чысылæй нырмæ къæрных дæн. Кæддæриддæр-иу дзырдтой: къæрных Васкæ, къæрныхы фырт Вакæ! А-а, уæдæ афтæ у? фæлæуут, уæдæ! Æмæ æз дæр скъæрных дæн. Бамбар мæ ды, æз, чи зоны, фырмæстæй давын. Æз уымæн давын æмæ мæм

æндæр номæй сдзырдæуа, ууыл ничи ахъуыды кодта. Наташæ, уæд та мæм ды сдзур æндæр номæй, и?

Н а т а ш æ (*æнкъардæй*). Нæ мæ уырны... Ницæуыл æууæндын... Абон мæ зæрдæ йæ бынаты нæй, мæ зæрдæ уынгæг кæны, цыма цæмæдæр æнхъæлмæ кæсын, уыйау. Васили, ацы ныхас абон хæрз хуымæтæджы райдыдтай...

П е п е л. Уæдæ кæд? Фыццаг хатт æй нæ дзурын.

Н а т а ш æ. Æмæ демæ ацæудзынæн, æнхъæл дæ? Раст зæгъгæйæ, дæ тынг бирæ нæ уарзын... иуæй-иу хатт мæ зæрдæмæ тынг фæцæуыс... Иуæй-иу хатт та дæм куы фæкæсын, уæд дæ мæ зæрдæ схæццæ ваййы... Æвæццæгæн, дæ нæ уарзын. Куы фæуарзынц, уæд уарзонмæ æвзæрæй ницы фæфиппайынц, æз та фиппайын.

П е п е л. Ма тæрс, – бауардзынæ мæ! Æз дæ мæхиуыл сахуыр кæндзынæн... æрмæст мын сразы у! Мæ хъус дæм афæдзæй фылдæр дарын, æмæ дæм куыд кæсын, афтæмæй æгъдауджын чызг дæ, бæззыс... тынг дæ бауарзтон!

Н а т а ш æ. Уæдæ... Мæн бауарзта, мæ хойы та...

П е п е л (*мыхстæй*). Гъы, æмæ цы кæны уый? Чысыл, мыййаг, ис ахæмтæ...

Л у к а. Ды... дзæбæх чызг дæ! Дзул куы нæ ваййы, уæд луарæнтæ дæр ахæрынц... уæдæ, дзул куы нæ ваййы, уæд...

П е п е л (*мæстийæ*). Фæтæригъæд мын кæн. Хорз нæ цæрын... бирæгъы цард кæнын... Цæмæ февналын, уый æмбыд разыны. Дæ хо... Афтæ æнхъæлдтон... фæлæ уый... уый афтæ куы нæ уайд... æхцайыл афтæ куы нæ зыд кæнид, уæд уый тыххæй цыдæриддæр сарæзтаин... æрмæст иууылдæр мæхи куы уйдаид, уæд... Уый та æндæртæ хъæуы... æхцауарзаг у... æмæ цæмæй хæта, уый тыххæй йæ уæгъдрохæй цæуын фæнды. Ницы мын буххуыс кæндзæни... Ды та мæ æвзонг нæзыйы судзинау рæхойыс, фæлæ мыл уæддæр фæстæмæ фæхæцын бафæраздынæ.

Л у к а. Æмæ дын æз дæр зæгъын – баком ын, чызг, баком. Ницы йын у! – хорз лæппу у! Æрмæст-иу ын, хорз кæй у, уый йæ зæрдыл арæх æрлæууын кæн! Баууæндзæн дыл... æрмæст-иу ын арæхдæр дзур, Вася, ды хорз лæг дæ, зæгъгæ, æмæ йæ ма рох кæн! Ахъуыды-ма кæн, мæ зæрдæдарæн, уæдæ ма ды кæдæм цæуыс?

Дæ хо хъæхъхъаг сырдаёй хъауджыдæр нæу, йæ лæг та йæ койы аккаг дæр нæу. Цыфæнды ныхæстæй дæр ын йе 'взæрдзинад нæ радзурдзынæ. Кæдæм хъуамæ ацæуай! Ацы лæппу та сæрæн гуырду.

Н а т а ш æ. Цæуæн мын никуыдæм ис, уый зонын, хъуыды йыл кодтон... æппындæр никауыл æууæндын... цæуæн дæр мын ничердæм ис...

П е п е л. Æрмæст дын иу фæндаг ис, æмæ дæ уыцы фæндагыл æз мæхæдæг нæ ауадздынæн, фæлтау дæ амардзынæн...

Н а т а ш æ (*худгæйæ*). Акæс-ма, нырма дæ бинойнаг нæма дæн, афтæмæй мæ марынмæ хъавыс!

П е п е л (*æртыхстис ыл*). Ныууадз, Наташæ! Уæлдай нæу!..

Н а т а ш æ (*йæхи йыл баннæрста*). Гъы!.. æрмæст дын иу хъуыддаг фæдзæхсын, Васили... Цыма раст мæ хуыцауы хайы раз дзурын, афтæ мæм хъус. Иу хатт дæр мæ куы ныццавай, кæнæ мæ зæрдæхудты куы бацæуай, уæд мæхиуыл нæ бацауæрддзынæн! Кæнæ мæхи ныххурх кæндзынæн, кæнæ...

П е п е л. Фæлтау мæ рахиз цонг бахуыскъ уæд, цæй нæ фæлтау дæумæ мæ къух сисон.

Л у к а. Ницы кæны, мæ зæрдæдарæн, ма гуырысхо кæн, дæ сæр уый тынгдæр хъæуы, дæу та уый сæр къаддæр...

В а с и л и с æ (*рудзынгæй*). Мæнæ бафидыдтой! Уынаффæ æмæ уарзондзинад!

Н а т а ш æ. Æрцыдысты!.. О, хуыцау! Федтой нæ... Гъæй, Васили!

П е п е л. Цæмæй фæтарстæ! Ныр дæм бавналын ничиуал баууæнддзæн.

В а с и л и с æ арæзтæй рудзынджы раз лæууы æмæ хъусы.

В а с и л и с æ. Ма тæрс, Наталья! Нæ дæ фæнæмдзæн... уый нæмын дæр æмæ уарзын дæр нæ зоны!.. Æз æй зонын!..

Л у к а (*сабыргай*). Сылгоймаг... маргджын калм...

В а с и л и с æ. Уый хъæбатыр æрмæстдæр ныхæстæй у.

К о с т ы л е в (*æрбацыдис*). Наташæ! Ам цы архайыс, æввонгхор, дам-думтæ та кæныс? Дæхионтæй та хъаст кæныс? Самавар цæттæ у? Фынг æрæвæрдтай?

Н а т а ш æ (*цæугæ-цæуын*). Аргъуанмæ цæуинаг куы уыдыстут.

К о с т ы л е в. Цы кæнинаг уыдыстæм, уый дæ хъуыддаг нæу! Ды хъуамæ дæхи хъуыддагтæ аразай... Цы дын загъдауыд, уыдон!..

П е п е л. Ныхъхъус у! Наташæ дын цумайы лæдзæг нал у... Наталья ма ацу!.. Мацы араз æппындæр.

Н а т а ш æ. Ды мын дæхи уынаффæгæнæг ма кæн, нырма раджы у! (*Ацыдис*).

П е п е л (*Костылевæ*). Æггъгæд дын у! Адæймагæй фæхынджылаг кодтат æмæ уын æггъгæд у, ныр мæн у.

К о с т ы л е в. Дæу-у-у? Кæд æй балхæдтай? Цас ыл радтай? (*Василисæ худы*).

Л у к а. Вася, ды уал ацу...

П е п е л. Фæцæут... Æгæр хъæлдзæг стут, фæлæ уæ хъæлдзæгдзинад кæуынмæ ма рацæуæд!

В а с и л и с æ. Ой, тæрсын дæ! Мæ уд мæ къæхты бынæй агæпп кодта!

Л у к а. Ацу уал, Васили! Уыныс, куыд дæ ардауы!.. Æмбарыс æй?..

П е п е л. Гъе!.. а-а! Рæдийыс! Ды цæмæ хъавыс, уый нæ уыдзæн!

В а с и л и с æ. Вася, мæн цы нæ бафæнда, уый не 'рцæудзæн.

Пепел (*æртхъирæн æм кæны тымбыл къухæй*). Фендзыстæм!.. (*Ацыди*).

В а с и л и с æ (*рудзынгæй иуæрдæм ацыд*). Ахæм чындзæхсæв дын сараздзынæн, æмæ!

К о с т ы л е в (*бацыд Лукамæ*). Гъы, куыд у зæронд?

Л у к а. Ницы йын у, зæронд!..

К о с т ы л е в. Афгæ... Уæдæ цæуыс, нæ?

Л у к а. Афон у...

К о с т ы л е в. Кæдæм?

Л у к а. Мæ къæхтæ мæ кæдæм хæссой, уырдам.

К о с т ы л е в. Уæдæ, хæтынмæ зæгъыс, нæ... Æвæццагæн, дæм, иу ран цæрын зын кæсы, нæ?

Л у к а. Зæгъынц, зæгъгæ, дам, иу ран цы дур лæууы, уый бынты дон дæр нæ цæуы.

К о с т ы л е в. Уæдæ, уый дæр раст у, фæлæ хъуамæ адæймаг

иу бынаты цæра. Адæм хилджыты цард кæной, уый гæнаен нæй. Кæдæм дæ фæнда, уырдам та алæс. Хъуамæ адæймаг иу ран æрбынат кæна. Хъуамæ æнæхъуаджы ма рахау-бахау кæна.

Л у к а. Алы ран дæр бынат кæмæн ис, уый та?

К о с т ы л е в. Уый та дзæггæлхæтаг уыздæн, æнæпайда адæймаг. Афтæ бакæнын хъæуы, æмæ цæмæй адæймагæй исты пайда фæндæуа... Адæймаг хъуамæ кустæ кæна.

Л у к а. Нæ йæм кæсыс!

К о с т ы л е в. Уæдæ куыд? Цы у дзæггæлхæт адæймаг. Кæд уый æцæгдæр курдиатджын адæймаг у, кæд æцæгдæр исты ахæм базыдта..., чи зоны, рæстдзинад дæр базыдта... Гъе, фæлæ ацы рæстдзинад нæ бæззы... Уæдæ! Гъе, æмæ йæ уый æмбæхстæй дарæд, ма йæ хъæр кæнæд! Кæд уый æцæгæйдæр курдиатджын у, уæддæр йæ дзыхыл хæцы. Куы фæдзуры, уæддæр ын йæ ныхæстæ ничи фембары. Æнæуый дæр ницæмæ тырны, исты хъуыддаджы йæхи нæ фæтгыссы, адæмы æнæхъуаджы нæ сызмæнты. Адæм куыд цæрынц, уый йæ хъуыддаг нæу... Уый хъуамæ раст цардмæ фæндаг агура... Хъуамæ макæй хыгдара, фæлæ хъуамæ сеппæты тыххæй кува... Дзыллæйы тæриггæдты тыххæй... дæ тæриггæдты тыххæй дæр. Æмæ уый сæраппонд дзыллæйы дзæггæл саггæстæй дæр лидзы... лидзы, цæмæй хуыцауæн табу кæна... Гъе, афтæ... (Пауза). Ды та цæй улыдбæстæ агурæг дæ... Паспорт дæм нæй... Хорз адæймагмæ хъуамæ паспорт уа... Хорз адæмтæн сеппæтмæ дæр паспорттæ ис... уæдæ!..

Л у к а. Ис адæмтæ æмæ ис æндæртæ дæр – адæймаггæндтæ...

К о с т ы л е в. Ды дæхицæй зондджын ма кæн! Таурæггтæ мын ма хæсс! Дæуæй æдылдыдæр, мыййаг, нæ дæн. Цы сты адæм æмæ адæймаггæндтæ?

Л у к а. Æз дын таурæггтæ нæ дзурын? Æз зæггын: ваййы тауынаен чи нæ бæззы, ахæм зæхх, тыллæг кæм зайы, ахæм зæхх дæр ис... Цыфæнды дзы куы байтауай, уæддæр æрзайдзæн. Гъе, афтæ у, гъе...

К о с т ы л е в. Гъы? Уый цæй фæдыл зæггыс, уæддæр?

Л у к а. Цæвиттон, ды... Зæггæм, дæуæн хицау йæхæдæг куы зæггæ: Михайло, адæймаг у! Уæддæр уыцы ныхасæй ницы рауайдзæн, цы дæ, уымæй баззайдзынæ...

К о с т ы л е в. О... æмæ мæнæн мæ усы мадыфсымæр пьæ-
лицæйы кæй кусы, уый зоныс? Куы йын зæгъон, уæд...

В а с и л и с æ (*æрбацыдис*). Михаил Иванович, цай цымынмæ
рацу!

К о с т ы л е в (*Лукамæ*). Ды цы бакæнай, уый зоныс? Ардыгæй
сæпп кæн! Цæугæ мæ хæдзарæй!

В а с и л и с æ. Æцæг, æцæг, ардыгæй дæхи айс, зæронд!
Уæддæр де 'взаг æгæр даргъ у. Æмæ науæд кæд лидзгæ ракодтай,
уæддæр дæ чи зоны...

К о с т ы л е в. Абонæй фæстæмæ ам дæ кой дæр куыд нæуал
уа, афтæ бакæ! Кæннод дын æз... уыныс!..

Л у к а. Дæ мадыфсымæрмæ фæдзурдзынæ? Фæдзур æм.
Мæнæ, зæгъ, лыгъд лæг æрцахстон. Чи зоны, æмæ дæ усы
мадыфсымæр ме 'рцахсæггаг иу æртæ каппечы райса...

Б у б н о в (*рудзынгай*). Ам цæмæй базар кæнут? Æртæ
капеккыл цы уæй кæнут?

Л у к а. Мæн уæй кæнынмæ æрдхъирæн кæны.

В а с и л и с æ (*йæ лæгмæ*). Цом...

Б у б н о в. Æртæ капеккыл. Фæлæуу, зæронд, уыдон дæ иу
капеккыл дæр æрбауæй кæндзысты.

К о с т ы л е в (*Бубновмæ*). Бынаты хицау пецæй куы рацæй-
лæса, уыйау дæ цæстытæ цы ныхъхъоппæг кодтай! (*Йæ усимæ
фæцæуы*).

В а с и л и с æ. Дунейыл талынг адæймæгтæ æмæ алыхуызон
мæнгардтæ цас ис!

Л у к а. Уæ минас бирæ!

В а с и л и с æ (*фæстæмæ фæкасгæйæ*). Де 'взаг дæхимæ дар,
æмбыд зокъо. (*Йæ лæгимæ къуымы фæаууон*).

Л у к а. Ахсæв хъуамæ ацæуон...

Б у б н о в. Уый та ноджы хуыздæр. Афоныл ацæуын æвæсмон
хъуыддаг у!

Л у к а. Раст зæгъыс...

Б у б н о в. Æз афоныл кæй рацыдтæн, чи зоны, 'мæ уый
тыххæй фервæзтæн каторгæйæ...

Л у к а. Æцæг?

Б у б н о в. Æцæг дын зæгъын, æцæг. Хъуыддаг афтæ уыд

æмæ мæ ус иу цавæрдæр дæсны кусæг адæймагимæ хаттис...
зæгъæм æй, чи зоны, хорз адæймаг уыд... куыйтæ æмæ-иу
гæдыты цæрмттæ кенгуруйы цæрмтты хуызæн ацахуырста. Иу
ныхасæй, ахæм хъуыддæгтæм хуыцауы æлгъыст уыд... Æмæ
мæ усимæ кæрæдзийы бауарзтой, кæрæдзийæ нал хицæн кодтой.
Раст зæгъгæйæ, мын тас уыдис марг мын куы бадарой, кæнæ мæ
æндæр истæмæй куы амарой, уымæй. Æз мæ усы надтон, уыцы
лæг та – мæн. Лæбурын-иу мæм байдыдта. Иухатт та мын мæ
боцъойы æмбис ратыдта æмæ мын мæ фæрск дæр асаста... Кæй
зæгъын æй хъæуы, æз дæр смæсты дæн. Æмæ уыйадыл мæ усы
сæр æфсæйнаг лæдзæгæй æрхафтон. Не 'хсæн дын диссаджы хыл
сцырын, уыдон мыл тых кæнынц, уый куы базыдтон, уæд мæ усы
агуыпп кæнын фæнд скодтон. Фæлæ мæхиуыл фæхæцыдтæн...
Æмæ рацыдтæн...

Л у к а. Хорз бакодтай. Уадз æмæ уыдон куыйтæ æмæ
сæлабырдзæрмттæ аразæнт!

Б у б н о в. Æрмæст æрмæдз мæ усы номыл уыд æмæ мæ куыд
уыныс, афтæмæй дзы афтидæй аздадтæн! Раст зæгъгæйæ, æз ме
'рмæдзы бахордтаин, банызтаин æй... Нузаг дæн.

Л у к а. Нузаг? Гъа!

Б у б н о в. Нузаг... иугæр нуазын куы райдайон, уæд мæхи
иууылдæр бануаздзынæн, æрмæст ма мыл царм аззайдзæнис,
æндæр мур дæр ницыуал. Æз æнæуый дæр зивæггæнаг дæн.
Куыстæй ме сæфт уынын!

А к т е р æмæ С а т и н быцаугæнгæйæ 'рбацыдысты.

С а т и н. Уый æдылдызнад у! Дæ къах дæр никуыдæм
авæрдзынæ! Мæнг ныхас у, уыдон иууылдæр дæлимонты
кæлæнтæ сты. Зæронд, амæн цы фæдзырдтай?

А к т е р. Раст нæ дзурыс! Дада! Раст кæй нæ дзуры, уый йын
зæгъ. Æз цауын. Абон кусгæ кодтон, уынгтæ марзтон... арахъхы
хъæстæ нал фæдæн. Диссаг нæу? Мæнæ ахсæз суари, афтæмæй
æрвонг дæн.

С а т и н. Уыдон иууылдæр æдылы ныхæстæ сты! Ардæм сæ
æри! Æз сæ бануазон, науæд та сæ къамæй ахъазон...

А к т е р. Иуварс ацу! Адон мæ фæндаггаг сты.

Л у к а (*Сатинæ*). Цæмæн æй къуылымпы кæныс?

С а т и н. Зæгъ-ма мын, кæлæнгæнаг, хуыцæутты уарзон, мæ цард куыд уыздæн? Ме 'фсымæры хай, мæ бындуртæ къамæй хъызт фæдæн, фæлæ нырма бынтон нæ фесæфтæн, дада, дунейы мидаг мæнай зондджындæр æмæ хуыздæр цæстфæлдахджытæ ис!

Л у к а. Константин, мæ хæлар... цæй хъæлдзæг дæ!

Б у б н о в. Актер! Ардæм-ма рауай!

А к т е р а ц ы д и æ м æ р у д з ы н д ж ы р а з Б у б н о в ы ц у р д з у д з д æ д ж ы æ р б а д т и с.
Дзурынц сабыргай.

С а т и н. Æфсымæр, æз лæппуйæ диссаг уыдтæн... Ивгъуыд цард æрымысын зæрдæйæн æхсызгон у. Æмбисонды сахъгуыр! Кафынмæ адамæн æмбисонд уыдтæн, театры хъазыдтæн, уарзтон адамы фæхудын кæнын... Хорз арахстæн!

Л у к а. Уæдæ дæ фæндагæй куыд фæиртæстæ, и?

С а т и н. Куыд цымыдис дæ, зæронд, алцы дæр дæ зонын фæнды... цæмæн?

Л у к а. Адамы хъуыддæгтæ зонын мæ фæнды. Гъе, фæлæ дæумæ кæсын æмæ дæ не 'мбарын. Константин, æдде бакæсгæйæ, домбай арагът дæ, æдылы нæ дæ, афтæмæй æвиппайды...

С а т и н. Дада, ахæстоны аххос у. Ахæстоны цыппар азы æмæ авд мæйы фæцъытыдтон... Æмæ мын ахæстоны фæстæ фæндаг ничердæм ис!

Л у к а. О-о! Æмæ ахæстоны та цæй тыххæй уыдтæ?

С а т и н. Иу мæнгарды тыххæй... иу мæнгард мæ смæсты кодта æмæ йæ амардтон... Къамтæй хъазын дæр ахæстоны сахуыр дæн.

Л у к а. Сылгоймаджы тыххæй йæ амардтай?

С а т и н. Мæ мады зæнаджы тыххæй, мæ хойы тыххæй... Гъе, фæлæ дæхи иуварс айс. Мæ удхæссæг сты хынцфæрстытæ... Æцæг уый раджы уыдис. Мæ хо амард... ныр йæ амардыл фарагъ азы рацыд... Мæ хо хорз адаймаг уыд!..

Л у к а. Царды стыр уæз рæуæгæн хæссыс! Фæлæ æрдæбон дæуæй чысыл раздæр слесæр куыд снуудта... ой-ой!

С а т и н. Клещ?

Л у к а. Уæдæ. Куыст, дам, нæй... æппындæр, дам, ницы ис!

С а т и н. Фæцайдагъ уыздæни... Цы куыстыл ныххæцон?

Л у к а (*сабыргай*). Кæсыс! Æрбацауы!

К л е щ йæ сæр æруагъта, афтæмæй æрбацауы.

С а т и н. Гъе, идæдз! Дæ фындз цы руагътай? Цы 'рхъуыды кæнынмæ хъавыс?

К л е щ. Хъуыды кæнын... цы архайдзынæн, ууыл, кусæн-гæртæ мæм нал ис, мæ усы мардыл сæ схардз кодтон!

С а т и н. Æз дын иу фæнд бацамондзынæн: мацы араз, æрмæст зæхх нæм.

К л е щ. Дæ дзæнгæда цæгъдын ныууадз. Адæмæй æфсæрмы кæнын...

С а т и н. Ныууадз, дæ хорзæхæй! Ды куыдзы цард кæй кæныс, уымæй адæм куына 'фсæрмы кæнынц. Ахъуыды-ма кæн... ды нал кусдзынæ, æз дæр... Ноджы иннæтæ дæр, сæдæтæ... минтæ... æппындæр ничиуал! Æмбарыс? Зæгъæм, иууылдæр сæ куыст ныууагътой! Кусын сæ никæйы уал фæнды, уæд куыд уыдзæн?

К л е щ. Се 'гас дæр сыдæй ныммæлдзысты...

Л у к а (*Сатинмæ*). Ахæм зондахæстимæ дæ дзæгъæл-хæтджытæм цауын хъæуы... ис ахæм адæмтæ æмæ хуыйнынц дзæгъæлхæтджытæ.

С а т и н. Æз сæ зонын... Дада, уыдон æдылы адæм не сты.

Костылевты рудзынгæй хъуысы Н а т а ш æ й ы хъæр: «Цæй тыххæй? Фæлауу-ма, цæй тыххæй?»

Л у к а (*тарстхуызæй*). Наташæ? Уый хъæр у? Гъы? Ох-оххай гъе!.. (*Костылевты царæнуатæй хъуысы хъæлаæба, цъахахæст, къусты дзыгъал-мыгъул, Костылевы маесты хъæр: «Гъе, налат!»*)

В а с и л и с æ. Фæлауу-ма, мæ бар æй бауадз, æз ын мæнæ афтæ... афтæ... афтæ...

Н а т а ш æ. Фæнадтой мæ! Æргæвдынц мæ!..

С а т и н (*рудзынгæй хъæр кæны*). Цы ма кæнут! гъей!

Л у к а (*тыхстæй*). Васили кæм ис?! Уæд та ма Василимæ куы фæдзырдауыдаид!.. О, хуыцау, æфсымæртæ, лæппутæ!..

А к т е р (*фезгъоры*). Æз æй ацы сахат...

Б у б н о в. Æгæр арæх æй нæмын байдыдтой...

С а т и н. Цом, зæронд, æвдисæнтæ уыдзыстæм!

Л у к а (*Сатины фæстæ фæцæуы*). Æз цæй æвдисæны лæг дæн, фæлæ Василийæн тагъддæр фехъусын кæнын хъæуы.

Н а т а ш æ. Мæ хо, мæ мады зæнæг... оу-оу-оу...

Б у б н о в. Йæ дзыхыл ын ныххæцыдысты... цон, æмæ сæм акæсæм...

К о с т ы л е в ы уаты хъæлæба фæсабырдæр, æвæццагæн, сенæмæ ахызтысты. Хъуысы заронды хъæр: «Фæлæуу!» Дуар хойы æмæ уыцы хъæр иннæ уынары бынтондæр бамынаг кодта. Сценæ у сабыр.

Изæрмилтæ.

К л е щ (*дзоныгъы бады æмæ йæ къухтæ æууæрдæуы. Уый фæстæ цыдæртæ хъуыр-хъуыр кæны, фыццаг цы дзырдта, уый нæ хъуыст, стæй уæд*). Уæдæ куыд? Цæрын хъæуы. (*Хъæрсæй*). Хъуамæ адæймаг кæм æрæнцайа, уый йын уа... Гъы? Кæм æрæнцадæуа, уый куы нæ уа, уæд ницы... Иунаг адæймаг дæн, зыбыты иунæг... Æххуысгæнæг мын нæй...

Сындаггай æркæдз, афтæмæй цæлдæр секунды бынтон æнæсыбырттæй ацыд. Уый фæстæ кæмдæр æрбацæуæн тыргъы цавæрдæр хъæлæба фæвзардис. Фæстагмæ фæтынгдæр æмæ æввахсæй иугай хъæртæ хъуысы.

В а с и л и с æ. Æз йæ хо дæн! Ауадз мæ...

К о с т ы л е в. Дæу та цы хъуыддаг ис?

В а с и л и с æ. Каторгæйы бадæг...

С а т и н. Васкæмæ тагъддæр фæдзурут! Бохъхъыр, цæв æй!

Пъæлицæйаджы æхситт.

Т æ т æ й р а г (*æрбазгъордта. Йæ рахиз къух баст*). Боньгон уын марыны бар чи радта?

З ы л ы н Б о х х х х ы р (*Медведев йæ фæстæ*). Фæлæуу-ма. Ех, иу къæрцц æй хорз фæкодтон!

М е д в е д е в. Хыл кæныны бар дын чи радта?

Т æ т æ й р а г. Ды та? Дæу та цы хъуыддаг ис?

М е д в е д е в (*йæ фæдыл рауай-бауай кæны*). Фæлæуу-ма... æри æхситтгæнæн...

К о с т ы л е в (*æрбацыдис*). Абрам, хæц ыл, акæн æй... Амардта йæ...

К в а ш н я æмæ Н а с т я къуымæй раæуынц. Наташæйæн йæ дæлæрмтты бацыдысты, афтæмæй йæ ракæнынц. Уый у пыхцылтæ æмæ тындтытæ. Сатин цауы йæ фæстæ æмæ йæм Василисæйы нæ уадзы. В а с и л и с æ хъавы Наташæйы ныццавынмæ, А л е ш æ йæ цурты æхситтытæ кæны, йæ хъусты йын ныхситт кæны, хъæр кæны. Ноджыдæр ма бызгъуыртæ дзаумаджы сылгоймæгтæ æмæ нæлгоймæгтæ цалдæр æрбацыдис.

С а т и н (*Василисæмæ*). Кæдæм? Æлгъыст уыг...

В а с и л и с æ. Иуварс лæуу, каторгæйы бадæг! Мæлæт ссардзынæн, уæддæр æй ныппырх кæндзынæн...

К в а ш н я (*Наташæйы аиуварс кодта*). Карповнæ æгъгъæд дын у... дæхиуыл æрхуд! Сырды митæ цæмæн кæныс?

М е д в е д е в (*Сатинмæ фæлæбурдта*). Мæ къухтæм æрбахаудтай, ныр.

С а т и н. Бохъхъыр! Цæв æй! Васкæ... Васкæ!

Се 'гас дæр æрбацауаны, сырх къулы цур, æрбамбырд сты.

Н а т а ш æ й ы рахизырдаæ акодтой æмæ хъæдтыл æрбадтис.

П е п е л (*фæрссаг уынгаей æрбагæпп кодта, æнæдзургæйæ, тагъд цаугæйæ, сеппæты дæр аиуварс кодта*). Кæм ис Наталья? Ех!..

К о с т ы л е в (*фæскъул æмбæхсы*). Абрам! Хæцут Василийыл!.. Æфсымæртæ! Васяйы æрцахсынмæ мæм фæкæсут, уый къæрных у, абырæг!

П е п е л. Гъы, хæтæг, зæронд! (*Йæ къухтæ дард фæхаста, зæронды цæвы*).

Костылев ахауд æмæ ма йæ иу æмбис æддæмæ тигъæй зыны. Пепел Наташæмæ базгъордта.

В а с и л и с æ. Васкæйы цæвут! Мæ хуртæ, цæвут къæрныхы!

М е д в е д е в (*хъæр кæны Сатинмæ*). Цы дæ хъуыддаг ис, ма 'внал! Ай бинонты хъуыддаг у! Уыдон хотæ сты, фæлæ ды та чи дæ?

П е п е л. Куыд? Цæмæй дæ ныццафта? Кардæй?

К в а ш н я. Акæс-ма, мæнæ цы хъæддаг адаем ис! Чызджы къæхтæ фыцгæ донæй басыгътой...

Н а с т я. Самавар ыл рафæлдæхтой!

Т æ т æ й р а г. Чи зоны, æнæбары уыдис, базонын уал æй хъæуы... Æнæхъуаджы дзурын хорз нæу...

Н а т а ш æ (*уадзыггондæй*). Васили, акæ мæ... бахъахъхъæн мæ...

В а с и л и с æ. Мæ къонайыл! Ныккæсут-ма йæм! Кæсут-ма, амард! Амардтой йæ!

Æрбацæуæны Костылевы цур æмбырдтæ кæнынц. Бубнов адæмы æхсæнæй рахызти æмæ Василима бараст.

Б у б н о в (*сабыргай*). Фен-ма, мæнæ зæронд амардис.

П е п е л (*цыма йæ не 'мбары, уый каст æм кæны*). Ауай æмæ сæ ракæн... Рынчындонмæ йæ аласын хъæуы... Фæлæуут, æз семæ бафидаудзынæн!

Б у б н о в. Æз дын зæгъын, зæронды чидæр амардта...

Цыма артыл дон бакалдауыдис, уыйау сценæйы хъæлæба бамынæг. Хъуысынц ма сæм стæм фæсус хъæртæ: «Мæнæ диссаг!» «Гъы, уый дын гъ!» «Гъе?» «Мæ хæлар, нæхи айсæм!» «О, дæлимоны хай фæуай!» «Ныр фидар лæуу!» «Цалымæ пъæлицæ не 'рцыдис, уæдмæ цæугæ!» Адæмы тыгуыр къаддæрæй-къаддæр кæны... Цæуынц. Бубнов, Тæтæйраг, Настя æмæ Квашня Костылевы марды алыварс фæкъорд сты.

В а с и л и с æ (*зæххæй систгæйæ зæрдиагæй загъд кæны*). Амардтой йæ! Мæ лæджы мын амардтой! Мæхæдæг æй федтон, федтон æй! Вася йæ амардта!.. Цы, Вася? Пъæлицы?

П е п е л (*Наташæйы цурæй рацыдис*). – Иуварс, ауадз мæ!.. (*Комкоммæ кæсы зæрондмæ, Василисемæ*). Гъы, æхсызгон дын уыд? (*Марды йæ къахæй бариуыгъта*). Ныммарди... Зæронд куыдз! Дæ фæндон сæххæст... Дæу дæр афтæмæй куы фенин, уæд хорз уайд. (*Йæхи йæм бапперста. Сатин æмæ йæ Зылын Бохъхъыр уайтагъд рацахстой. Василисæ æрбацæуæны амбæхсти*).

С а т и н. Дæхиуыл фæхæц!

З ы л ы н Б о х х х ы р. – Рррр! Кæдæм уайыс?

В а с и л и с æ (*æрбазындис*). Гъы, мæ уарзон Вася, хъысмæтæй нæ фæлидздзынæ... Пъæлицæ! Абрам, ныхситт кæн!

Медведев. Ацы хайрæджытæ мын мæ уадынзаскъæфтой...

А л е ш к æ. Мæнæ ис! (*Æхситт кæны*).

М е д в е д е в йæ фæстæ фезгъоры.

С а т и н (*Пепелы Наташæмæ фæкæны*). Вася, æппындæр ма

тæрс! Хылы мидæг фæмардæй тас нæу!.. Æппындæр æй мацæмæ дар!..

В а с и л и с æ. Васкæйыл хæцут! Марæг уый у... æз æй федтон!..

С а т и н. Æз дæр зæронды иу æртæ цæфы фæкодтон. Афтæ æнхæл стут æмæ йын бирæ хъæуы! Дæхицæн мæ æвдисæн скæн Васкæ...

П е п е л. Æз мæхи нæ раст кæнын... Хъуамæ Василисæйы фæсайон... Ацы хъуыддаджы мæ уый баппæрста. Ацы фыдбылыз уый фæнд уыдис. Йæ мойы мын барæй амарын кодта, сардыдта мæ...

М. Горькй.

„На днь“

д. III.

Василиса. Убили! Мужа моего .... вотъ кто убилъ! Васкæ убилъ! я—видѣла!

Н а т а ш æ (æвиппайды, хъæрæй). Ай-а... бамбæрстон дæ!.. Уæдæ афтæ уыд, Васили? Хорз адæм! Сæ дыууæ дæр æмвæнд сты! Мæ хо æмæ Васкæ сæ дзырд сиу кодтой, æмвæнды сты! Ацы хъуыддаг уыдон сарæзтой. Уæдæ афтæ у, Васили? Уæдæ мын абон уымæн афтæ дзырдтай, цæмæй сæ уый фехъуыстайд? Хорз адæм! Уый йæ хæзгул у, зонут æй... Иууылдæр æй зонынц... Æмвæнд сты сæ дыууæ! Сардыдта йæ, йæ лæджы йын барæй амарын кодта... хыг сæ дардта. Æз дæр сæ хыгдардтон. Гъе, æмæ мæн дæр аиппджын фæкодтой.

П е п е л. Наталья! Цытæ дзурыс... цытæ?

С а т и н. Мәнә куыд у хъуыддаг... Гъе, гъе!

В а с и л и с æ. Гæды зæгъыс! Сайгæ каны... Ма йæм хъусут!..
Æз ницы... Васкæ йæ амардта!

Н а т а ш æ. Æмвæнд сты дыууæ дæр! Æлгъыст фæут уæ
дыууæ дæр!

С а т и н. Мәнә æмбисонды хабар! Васкæ, фидар лæуу,
сафдзысты дæ!

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Ацы хъуыддагæн бамбарæн нæй...
уый дын хъуыддагтæ!..

П е п е л. Наталья! Æцæг зæгъыс?.. уырны дæ... ома æз йемæ...

С а т и н. Наташæ, дæ хуыцауы тыххæй хуыздæр ахъуыды
кæн!..

В а с и л и с æ (*æрбацаеуæнæй*). Мæ лæджы мын амардтой...
Уæ бæрзонддзинад... Васкæ Пепел... æлдар, уый къæрных у, уый
йæ амардта. Æз æй федтон!.. Иууылдæр æй федтой...

Н а т а ш æ (*йæхи мидæг тынг тыхсы*). Хорз адæм, мæ хо
æмæ йæ Васкæ амардтой... Пъæлицæ, байхъус... уæртæ мæ хо,
уый йæ сардыдта, йæ хæзгул у... Уæртæ уыцы хуыцауы æлгъыст
дæр! Уыдон æй амардтой. Æрцахсут сæ, тæрхонмæ сæ раттут...
Акæнут мæн дæр ахæстонмæ!.. Хуыцауы хатырæй мæн дæр
ахæстонмæ акæнут!..

Æмбæрзæн.

ЦЫППÆРÆМ АРХАЙД

Сценæ у, фиццаг архайды куыд уыдис, афтæ. Пепелы хатæн
уым нал ис. Йæ гæрæнтæ йын ныцъцæл кодтой. Клещ кæм
бадт, уым дæр хъæсдарæг нал ис. Къуымы Пепелы хатæн кæм
уыдис, уым хуыссы Тæтæйраг æмæ рафт-бафт каны, рæстагæй-
рæстагмæ схæрзы. Стъолы цур бады Клещ æмæ зæронд фæндыр
цалцæг каны, иуæй-иу хатт æй суасын каны, фæлвары йын йæ
хъæлæстæ. Стъолæн йе 'ннæ кæрон бадынц Сатин, Барон æмæ
Настя. Сæ разы иу авджызгаг арахъхъ, æртæ авджы – бæгæны,
æмæ сау дзулы стыр кæрдих. Пецы сæр бады Актер æмæ хуыфы.
Æхсæв.

Сценæ рухс у астауай æвæрд цырагъæй. Дуармæ дымгæ кæны.

К л е щ. О-о!.. Уый раст уыцы загъды рæстæджы фæдæлдзæх...

Б а р о н. Йæхи пъæлицæйæ бафæсвæд кодта, æрбайсæфт зынджы цæсгомæй фæздæг куыд æрбайсæфа, афтæ...

С а т и н. Тæригъæдджынтæ дæр ма афтæ бамбæхсынц раст адæмæй.

Н а с т я. Хорз лæг уыдис зæронд! Сымах та цæй адæм стут! Сымах згæхæрд стут!

Б а р о н (*нуазы*). Дæ цæрæнбоны тыххæй, леди!

С а т и н. Æмбисонды зæронд лæг уыдис, Настя дæр æй бауарзта...

Н а с т я. Бауарзтон... тынг æй бауарзтон! Раст у! зæронд алцыдæр федта, алцыдæр æмбæрста...

С а т и н (*худгæйæ*). Æмæ раст зæгъгæйæ, æнæдæндаг лæгæн дзулы фæлмæн куыд уа, зæронд бирæтæн афтæ уыд...

Б а р о н (*худгæйæ*). Сынкъæн пълæстыр куыд уа, афтæ...

К л е щ. Уый тæригъæдгæнаг уыди... сымах тæригъæд кæнын дæр нæ зонут...

С а т и н. Зæгъæм: æз дын фæтæригъæд кодтон, уæд дыл уымæй цы бафтдзæн?

К л е щ. Дæуæн дæ бон у... Ды адæймагæн фæтæригъæд кæнын нæ, фæлæ йæ смæсты кæнын дæр нæ зоныс...

Т æ т æ й р а г (*тæрхæгыл, нарыл сбадт æмæ, сывæллонау, йæ риссаг къух дыууæрдæм тилы*). Хорз лæг уыди зæронд. Æгъдауджын адæймаг уыд, цы арæзта, уый зыдта, æмæ уый хорз у... Æгъдау кæмæ нал ис, уый сæфты къахыл лæуд у!..

Б а р о н. Кънйаз, цæй æгъдауы кой кæныс?

Т æ т æ й р а г. Ахæм... Алыхуызон... Цавæр, уый дæхæдæг зоныс...

Б а р о н. Дарддæр!

Т æ т æ й р а г. Адæймаджы зæрдæхудты ма бацу, – гъе, уый дын æгъдау!

С а т и н. Уый хуыйны «Уголовон æмæ йе срæстгæнæн бафхæрды уагæвæрд!»

Б а р о н. Уæ хъуыран хъуамæ æгъдау уа... Алы адæймагæн дæр хъуамæ хъуыран уа, уæдæ!

К л е щ (*фæндыры хъæлæс фæлвары*). Йæ хынц-хынц цауы, æнæхайыр фæуа! Бауырнæд уæ, кънйаз тынг раст зæггы... Цæрын æгъдаумæ гæсгæ хъæуы... Евангелимæ гæсгæ...

С а т и н. Уæдæ цæр!..

Б а р о н. Бафæлвар-ма!..

Т æ т æ й р а г. Мæхæмæт хъуыран радта æмæ загъта; мæнæ уын æгъдау! Уым цы фыст и, уымæ гæсгæ уæ цард аразут! æрцаудзæн æндæр рæстæг, æмæ уæд хъуыран фаг нал уыздæн, заман ног æгъдау ратдзæн... Алы дуг дæр йæхи æгъдау ратдзæн.

С а т и н. Афтæ у æнæмæнг... Æрцыди ахæм рæстæг æмæ радта: «Æфхæрыны уагæвæрд». Фидар æгъдауттæ сты, афтæ тагъд сæ нæ базондзынæ...

Н а с т я (*агуывзæйæ стъол æртъæпп кодта*). Цæмæн!.. Ай цæй тыххæй цæрын... сымахимæ? Ацаудзынæн, искуыдæм афардæг уыздынæн, зæххы кæронмæ!

Б а р о н. Бæгъæввадæй, леди?

Н а с т я. Бæгъæввадæй!.. Мæ цыппæртыл алæсдзынæн!

Б а р о н. Цæй худæджы хъуыддаг уайд, леди, дæ цыппæртыл æцæг куы алæсис, уæд!

Н а с т я. Куыд æнхъæлыс, алæсдзынæн! Æрмæст дын дæ хæмхудтæм куы нæуал кæсин... ох, æппæт дæр мын удхæссæджы ад кæны! Цард дæр, адæм дæр, æппæт дæр!..

С а т и н. Кæд цауыс, уæд, дæ хорзæхæй, Актеры дæр демæ акæн!.. Уый дæр уырдаæм цауынмæ йæ уды бицъынæг скъуыны. Кæмæйдæр фехъуыста, зæгъгæ, зæххы кæронæй æрмæстдæр иу верст æддæдæр ис органонтæ дзæбæхгæнæн...

А к т е р (*пецы сæрсæй йæхи райвæзта*). Орга-низм-тæ-æ, сæрхъæн!

С а т и н. Нозт кæй басыгъта, уыцы органонтæ...

А к т е р. Æнæмæнг! Уый ацаудзæн! Ацаудзæн!.. уæхи цæстыгæй йæ фендзыстут...

Б а р о н. Кæмæй зæгъыс, сер?

А к т е р. Мæхицæй.

Б а р о н. Мерси, мерси, урсбардуаджы лæггадгæнæг. Куыд

эй хонынц... драмайы бардуаг, трагедийы бардуаг... зэгъ-ма, куыд эй хуыдтой?

А к т е р. Музæ, сæрхъæн! Бардуаг нæ, фæлæ музæ!

С а т и н. Лахеза... Гера... Афродита... Атропа, дæлимон дæр сæ нæ базондзæн... Зæронд лæг сæ сцырын кодта. Актер дæр... Æмбарыс эй, Барон?

Б а р о н. Гъы, зæронд æдылы у!

А к т е р. Æдылытæ! Хъæддæгтæ! Мель-по-ме-на! Æнæзæрдæ адæм! Фендзыстут – уый æрцаудзæни! «Уæхи ныддæнгæл кæнут, талынг зонды хицауттæ!» Беранжеры æмдзæвгæ... Афтæ... Уый йæхицæн бынат ссардзæни...

Б а р о н. Æппындæр дзы ницы ис, сер!

А к т е р. Мур дæр дзы ницы ис! «Уыцы уæрм та... уызæнис мын ингæн... мæлын æдыхай... мæллæгæй!» Цæмæн цæрут?.. Цæмæн?

Б а р о н. Ды кæнæ Кин дæ, кæнæ та гени! Ма 'рдиаг кæн.

А к т е р. Мæнг дзурыс! Ноджыдæр хъæр кæндзынæн!

Н а с т я (*йæ сæр бахыл кодта, йæ къухтæ тилы*). Ныхъхъæр кæн! Уадз æмæ йæ иууылдæр фехъусой!

Б а р о н. Леди, дæ хъæрай цы пайда ис?

С а т и н. Ныууадз сæ, Барон! Хæйрæджыты хай фæуæнт! Уадз сæ, æмæ цъæхахст кæной! Пайда дзы ис! Адæймаг куы дзура, уæд эй ма хыгдар, дзырдта уыцы нæртон зæронд лæг... Ех, адон иууылдæр уыцы хуыцауы 'лгыст зæронды хъуыддæгтæ сты! Не 'мдзæринты хыссæ нын уый сæнхъизын кодта...

К л е щ. Кæдæмдæр сæ хуыдта, фæлæ сын фæндаг нæ бацамыдта!

Б а р о н. Дзæгъæлхæт уыдис зæронд!

Н а с т я. Мæнг дзурыс! Дæхæдæг дæ дзæгъæлхæт!

Б а р о н. Фæсабыр у, леди!

К л е щ. Уыцы зæронд лæг рæстдзинад нæ уарзта... Рæстдзинады ныхмæ тынг дзырдта... Æмбæлгæ дæр афтæ кæны. Æнæмæнг афтæ у. Ам рæстдзинад кæм ис? Æнæ уый дæр сулæфæн най... Уæртæ къыйаз куысты йæ къух фæцъыст кодта. Хъуамæ ныр йæ къух алыг кæна, æндæр ын ницы хос ис... Уый дын рæстдзинад!

С а т и н (*тымбыл кѳухай стѳол ныццавта*). Ныхъхъус ут! Сымах уегас дѳр фос стут! Кѳодѳхтѳ, зѳронды кой ма кѳнут! (*Сабьргай*.) Барон, ды та – сегасѳей сѳѳтдѳр! Ницы ѳмбудыс, ѳфтѳемѳей сѳнттѳ цѳгъдыс! Зѳронд дзѳгъѳлхѳт нѳ уыдис. Цы у рѳстдзинад? Адѳймаг йѳхѳдѳг – рѳстдзинад! Уый зѳронд ѳмбѳрста, фѳлѳ йѳ сымах не 'мбарут! Сымах, цавддуртау, кѳуырма стут. Зѳронды ѳз ѳмбарын... уѳдѳ! Уый-иу гѳдыныхѳстѳ дѳр ракодта, сымахѳн тѳригъѳдгѳнгѳйѳ. Хѳйрѳджы хай фод! Адѳмѳн фѳтѳригъѳд кѳныны тыххѳй гѳдыныхѳстѳ чи кѳны, ахѳм адѳмтѳ дѳр ис, уѳдѳ, зонын ѳй, чингуыты йѳ кастѳн! Рѳсугъд ѳмѳ ѳнѳкъѳзгѳйѳ фѳкѳнынц гѳдыныхѳстѳ! Адѳймаджы зѳрдѳ чи фѳсабыр кѳны, йѳ зындзинадтѳ йын чи фѳрох кѳнын кѳны, ахѳм гѳдыныхѳстѳ ис... кусѳджи кѳухтѳ цы зындзинад ныцъцъист кодта, уый мѳнг ныхѳстѳй куы раст кѳнай, уѳд раст нѳ уыдзѳн...

Ѳххормагѳй чи мѳла, уый куы раст кѳнай, уѳд уый дѳр раст нѳу... Удѳй мѳлѳг чи у, искѳй фѳллоуѳ чи цѳры, уыдон мѳнгдзинад хъѳуы. Уыцы мѳнгдзинад иутѳн ѳххуыс кѳны, иннѳтѳ дзы сѳхи бамбѳрзынц... Йѳхицѳн ѳфсин чи у, искѳй тыххѳй рѳтонамѳ ѳнхъѳлмѳ чи нѳ кѳсы, уый мѳнгдзинад цѳмѳн хъѳуы? Мѳнгдзинад у цагъарты ѳмѳ сѳ хицѳутты дин... Рѳстдзинад у сѳрибар адѳймаджы хуыцау!

Б а р о н. Иттѳг хорз! Хорз загътай! Ѳз демѳ разы дѳн! Лѳгау лѳджи ныхѳстѳ ракодтай.

С а т и н. Ѳмѳ кѳд лѳгау лѳгтѳ иуѳй-иу хатт цѳстфѳлдахѳгау дзурынц, уѳд цѳстфѳлдахѳг хорз цѳуылынѳ дзура? Ѳз бирѳ цыдѳртѳ фѳрох кодтон, фѳлѳ ма дзы мѳ зѳрдыл чысыл цыдѳртѳ лѳууы. Зѳронд лѳг? Уый стыр зонды хицау уыд! Йѳ ныхѳстѳ мѳм бахъардтой, йѳ 'ндѳвд мыл фѳзынд, зѳронд чъизи ѳхцѳйыл згѳ куыд фѳзыны, ѳфтѳ. Цѳй, уѳдѳ, зѳронды цѳрѳнбонты бануазѳм! Рауадз-ма!..

Н а с т я агуывзѳ бѳгѳныйѳ байдзаг кодта ѳмѳ йѳ С а т и н м ѳ дѳтты.

С а т и н (*фѳхудти*). Зѳронд йѳхи хъаруйѳ цѳры... ѳппѳтмѳ дѳр йѳхи цѳстытѳй кѳсы. Ѳз ѳй иухатт бафарстон: дада, зѳгъма, дѳ хорзѳхѳй, адѳм цѳй тыххѳй цѳрынц?.. (*Лука куыд дзырдта ѳмѳ дзыргѳйѳ йѳ цѳсгомѳ ѳвѳрд куыд ивта, уый*

фæзмгæйæ). «Адæм цæрынц хуыздæр царды тыххæй, мæ хъæбул, цæвиттон, хъæдгарзы дæснытæ цæрынц, фæлæ сæ кусынмæ дæсны ничи у. Гъе, фæлæ уыцы хъæдгарзы куыстгæнджытæй иу ахæм равзæры, ныры онг зæххыл чи нæма царди, сеппæтæй чи фæхуыздæр, ахæм дæсны кусæг, æмæ хъæдгарзы хъуыддагæн ратты йæхи джип æмæ афтæмæй, хъуыддаг 20 азы фæраздæр кæны, иннæ дæснытæ дæр афтæ, слесæртæ, дзабырхуыйджытæ, кусæг адæм æмæ æппæт хъæууонтæ дæр, сегас дæр цæрынц цард фæхуыздæр кæныны тыххæй, суанг æлдæрттæ дæр уый тыххæй цæрынц. Алчи афтæ хъуыды кæны, ома æз цæрын, æрмæстдæр мæхи тыххæй, фæлæ хъуыддагæй та адæмы хуыздæрдзинады тыххæй. Сæдæгай азты... æмæ ноджы, чи зоны, фылдæр дæр иу хорз адæймаджы тыххæй цæрынц.

Н а с т я æдзынæг кæсы С а т и н ы цæсгоммæ. Клещ дæр йæ фæндыр цалцæг кæнын фæуагъта æмæ йæм хъусы. Барон йæ сæр ныллæг æруагъта æмæ йе 'нгуылдзтæй стъолюл сындæггай хъазы. Актер пецай рабыры æмæ хъавы сындæггай тæрхæгæй ралæсынмæ.

С а т и н. Иууылдæр, иууыл, мæ хъæбул, хуыздæры тыххæй цæрынц, гъе, æмæ уымæ гæсгæ алы адæймагæн дæр хъæуы аргъ кæнын, чи зоны, цæмæн райгуырди адæймаг æмæ цы хъуыддæгтæ сараздæн. Чи зоны, æмæ адæмы амондæн райгуырди. Чи зоны, æмæ мах пайдайæн райгуырди? Уæлдай тынгдæр та уарзын хъæуы, мæ хъæбул, сывæллæтты! Сывæллæттæн хъуамæ уæрæх айвазæнтæ раттæм! Сывæллæтты цард ма хъыгдарут, сывæллæтты уарзут!

Пауза.

Б а р о н (*хъуыдыгæнгæйæ*). Гъы-гъы, хуыздæры тыххæй? Уыцы ныхас мын мæ бинонты мæ зæрдыл æрлæууын кодта... Рагон мыггаг... Екатеринайы заман... Æлдæрттæ... хæцæг адæм... Францай рацæугæ уыдыстæм... Службæ кодтой, уæлдæр бынæттæм сæ ивтой. Наполеон I-æмы заманы мæ фыдыфыд, Густав-Дебил стыр бынат ахста... хъæздыгдзинад, сæдæгай хъазайрæгтæ, бæхтæ, хæринаггæнджытæ...

Н а с т я. Гæды зæгъыс, уыдæттæ уæм никуы уыди.

Б а р о н (*фæгæпп кодта*). Цы? Гъей-гъей, дарддæр?

Н а с т я. Уыдæттæ нукуы уыдис!

Б а р о н (*хъæр кæны*). Мæскуыйы нын хæдзар уыд! Петырбухы дæр хæдзар! Кæнæ нæ каретæтæ, каретæтæ гербтимæ!

Клещ йæ фæндыр систа, дарддæр ацыдис æмæ фæссценæмæ йæ хъус дары.

Н а с т я. Уый нукуы уыдис!

Б а р о н. Банцай. Æз зæгъын: лæггадгæнджытæ дæсгæйттæ.

Н а с т я (*хъæлдзæгæй*). Нæ уыди-и-и!

Б а р о н. Марын дæ!

Н а с т я (*лидзынмæ хъавы*). Каретæтæ нæ уыд!

С а т и н. Æнцад, ныхъхъус у, мауал æй мæсты кæ, Настя!

Б а р о н. Фæлæуу, цъаммар! Мæ фыдыфыд...

Н а с т я. Фыдыфыд дын нæ уыди! Ницы дын уыд!

С а т и н хуы.

Б а р о н (*фырмæстæй фæстæмæ бандоныл æрбадт*). Сатин, мæнæ ацы хъахбайæн зæгъ... ды дæр хуыс?.. дæу дæр нæ уырны?.. (*Цыма фæсонт, уыйау стъолы йæ къухтæй цæвы æмæ хъæртæ кæны*). Уыд, уыд! Дæлимонты хай фæуат!

Н а с т я (*цингæнгæйæ*). А-а, сниудтай? О, ныр бамбæрстай, адæймаджы рæстдзинад куы никæйы фæуырны, уæд куыд веййы, уый?

К л е щ (*стъолмæ æрбаздæхгæйæ*). Æз æнхæлдтон загъд та дзы уыдзæн, зæгъгæ...

Т æ т æ й р а г. Ох, адæм куыд æдылытæ сты! Уый хæрз æвзæр хъуыддаг у.

Б а р о н. Æз, мæхицæй хынджылæг кæныны бар никæмæн ратдзынæн. Гæххæттытæ дæр мæм ис, дæлимон!

С а т и н. Ныууадз-ма сæ, дæ хорзæхæй. Дæ фыдыфыды каретæты уал ферох кæн... зæронд заманы каретæтимæ нукуыдæм фæцæудзынæ...

Б а р о н. Ахæм ныхæстæ зæгъын йæ бон куыд бацис!

Н а с т я. Дæ хорзæхæй!.. Куыд баци мæ бон!

С а т и н. Уыныс, куыд уæнды! Дæуæй цæмæй æвзæрдæр у... Кæд ын зæронд заманы каретæтæ нæ, фыдыфыд нæ, фæлæ мад æмæ фыд нæ уыдис, уæддæр æй чи зоны...

Б а р о н (*фаесабыр*). Хэйрæг дæ фæхæсса, дæуæн дæ бон у сабырæй дзурын... Фæлæ мæнæн ахæм зæрдæйы конд нæй...

С а т и н. Ахæм зæрдæйы уаг дæр хъæуы, уый хорз миниуæг у... (*Пауза*). Настя! Мыййаг рынчындонмæ цæуыс?

Н а с т я. Цæмæн?

С а т и н. Наташæмæ.

Н а с т я. Хорз афон æй æрымысыдтæ! Æмæ уый рынчындонæй раджы куы рацыдис... Рацыд æмæ фæдæлдзæх... Йæ кой, йæ хъæр дæр никацæй уал хъуысы...

С а т и н. Рацыд зæггыс, уæдæ...

К л е щ. Цымæ сæ чи кæй фылдæр абадын кæндзæн? Васкæ Василисæйы æви Василисæ Васкæйы?

Н а с т я. Василисæ дзы фæцъыллынг кæндзæн! Хинæйдзаг сылгоймаг у, магуыр Васкæйы та каторгæмæ ахæсдзысты.

С а т и н. Хылы мидæг искæйы амарынаен ахæстон йеддæмæ ницы тæрхон ис...

Н а с т я. Тæригъæд у... Фæлтау каторгæ хуыздæр... Иууылдæр уæ каторгæмæ арвитын хъæуы... сымах быронау иу ранмæ æрбамæрз æмæ уæ иу уæрмы ныккал!

С а т и н (*тарстхуызæй*). Цы? Æрра фæдæ?

Б а р о н. Фæлæуу-ма, æз ын йæ уæлхъус ныззæланг кæнон... йæ къæйных ныхæсты тыххæй!

Н а с т я. Бафæлвар-ма! Февнал-ма!

Б а р о н. Бæгуыдæр бафæлвардзынаен!

С а т и н. Ныууадз æй! Ма йæм февнал!.. адæймаджы ма хъыгдар! Зæронд лæджы ныхæстæ мæ сæрæй нал хицæн кæнынц. (*Худы*.) Адæймаджы ма хъыгдар!.. Фæлæ мæ кæд, мыййаг, искуы фæхъыгдардтой æмæ йæ абоны онг дæр нæма ферох кодтон, уæд цы бачындæуа? Ныххатыр æй кæнон? Нæ... Никад...

Б а р о н (*Настямæ*). Æз де 'мгар кæй нæ дæн, уый хъуамæ зонай, леди! Ды змур дæ!

Н а с т я. Гы, аномонд! Æмæ ды фæткъуыйы калмау мæ хъаймагъæй куы цæрыс!

Нæлгоймагтæ æвиппайды схудтысты.

К л е щ. Ех... æдылы къоппа! Фæткъуы!

Б а р о н. Ацы сæрхъæнмæ мæстыгæнæн нæй.

Н а с т я. Худут? Сайут! Худын уәм нә цауы!

А к т е р (*тыхстхуызай*). Ныууигъ сә!

Н а с т я. Бәргә, мә бон сыл куы цауид, уәд сымахән дәр...
(*Стъолай къус фелвæста æмæ йæ астæрдыл ныццафта*). Афтæ
бакæнин!..

Т æ т æ й р а г. Мигәнән дзаума сәттыс? Ех-х... сәрхән!

Б а р о н (*фестади*). Æз æй ныртæккæ хъуамæ æрцахуыр
кæнон!

Н а с т я (*фезгъоры*). Хæйрæджыты хай фæут!

С а т и н (*дзуры йæ фæстæ*). Гъы, æгъгъæд дын у! Кæй тæрсын
кæныс? Зæгъ-ма мын цы дæ хъæуы?

Н а с т я. Уæ мыггаг сыскъуыйæд! Бирæгътæ!

А к т е р (*мастыйæ*). Оммен!..

Т æ т æ й р а г. Æй-æй-æй! Уырыссаг сылгоймаг куыд фыдуаг
у! Къæйных, æдзæсгом. Тæтæйраг сылгоймаг æгъдауджын у!

К л е щ. Фәнæмын æй хъæуы!

Б а р о н. Налат!

К л е щ (*йæ фæндыр фæлвары*). Цæттæ у, фæлæ йæ хицау
нырма никуыцæй зыны, кæмдæр та хæты...

С а т и н. Цæй, ныр баназ!

К л е щ. Бузныг. Ныр хуыссын афон у...

С а т и н. Фæцайдагъ ныл кæныс?

К л е щ (*анызта йæ æмæ къуыммæ, тæрхæгмæ ацыдис*). Ницы
кæны!.. алы ран дәр адæм... Фыццаг сæ нæ уыныс, стæй дзæбæх
куы акæсай, уәд сæ хатын байдайыс... ницы кæны...

Т æ т æ й р а г тæрхæгыл цыдәр æртыдта, йæ зонгуытыл æрлаууыд æмæ
ламаз кæны.

Б а р о н (*Тæтæйрагмæ Сатины кæсын кæны*). Уыныс!

С а т и н. Ныууадз æй! Дзæбæх лæг у! Ма йæ хъыгдар!
(*Худы*). Æз абон хæларзæрдæйы хицау дән, фæлæ цæмән, уымән
мæхæдæг дәр ницы зонын!

Б а р о н. Ды кæддæриддæр куы бануазыс, уәд хæларзæрдæ
æмæ зондджын вæййыс...

С а т и н. Расыг куы вæййын, уәд мә зæрдæмæ алцыдæр
фæцауы. Уæдæ. Ламаз ма кæны Тæтæйраг? Цы хорз у!
Адæймагән йæ бон у æмæ йæ уырна, йæ бон у æмæ йæ ма уырна.

Уый йæхи хъуыддаг у! Адæймаг сæрибар у... алцæй тыххæй дæр йæхæдæг фиды: йæ дини тыххæй дæр, йæ зонды тыххæй дæр, йæ уарзондзинады тыххæй дæр, æппæты тыххæй дæр адæймаг йæхæдæг фиды, æппæт дæр, йæ къухæй цæуы æмæ уымæ гæсгæ сæрибар у! Гъе, уæдæ æрмæст адæймаг у рæстдзинад. Цы у адæймаг?.. Уый нæдæр ды дæ, нæдæр æз, нæдæр уыдон. Нæ! Адæймаг ды дæр дæ, æз дæр, уыдон дæр, зæронд дæр, Наполеон дæр, Мæхæмæт дæр, негас дæр уыцы иухуызон стæм, æмбарыс? (*Уæлдафы йæ къухæй адæймаджы ныв акодта*). Æмбарыс? Адæймаг стыр у, цардæн йæ сæр дæр æмæ йæ райдиан дæр уый у – адæймаг! Иууылдæр адæймаджы сты, æппæт дæр адæймаджы у... Дунейы мидæг ис æрмæстдæр адæймаг. Иннæтæ иууылдæр адæймаджы къухты æмæ сæры магъзы хъуыддаг сты! А-дæй-маг! Уый стыр хъуыддаг у! Стыр у йæ ном! А-дæймаг! Адæймагæн аргъ кæнын хъæуы, тæригъæд ын куы нæ кæнай, уæд цауддæр кæны... Аргъ ын хъæуы. Цæй уæдæ, Барон, адæймаджы тыххæй бануазæм. (*Сыстади*). Дæхи адæймаг куы хонай, уæд уый хорз у! Æз ахст лæг дæн, марæг, цæстфæлдахæг æмæ цы! Уынгты куы фæцæйцæуын, уæд мæм адæм тызмæгæй фæкæсынц... Иуварс алæууынц, сæхи мæ хизынц æмæ арах фæдзурынц: дзæгъæлхæт! магуса! сайæг! Кусын хъæуы! Кусгæ? Цæй тыххæй? Цæмæй мæхи бафсадон, уый тыххæй? (*Худы*). Рагæй дæр мæ цæсты сындз сты, сæхи бафсадыны тыххæй чи фыдæбон кæны, уыцы адæм. Нæ, Барон, хъуыддаг уый мидæг нæй. Æфсæстдзинадæй адæймаджы ном бæрзонддæр у.

Б а р о н (*йæ сæр тилы*). Тæрхæттæ кæныс, уый хорз у... уый дын, æвæццæгæн, дæ зæрдæйы схъарм кæны. Æз афтæ нæ дæн, афтæ кæнын нæ зонын... (*Акасти æмæ сабыргай*.) Мæ хæлæр, хаттæй-хатт тынг фæтæрсын, æмбарыс? Ризын... Дарддæр та?

С а т и н (*рацу-бацу кæны*). Уыдон дзæгъæл ныхæстæ сты! Хъуамæ адæймаг цæмæй тæрса, и?

Б а р о н. Хъусыс... Æз мæхи æмбарынхъом куы фæдæн, уæдæй фæстæмæ мæ сæры цавæрдæр сау мигъ бады... Никуы ницы бамбæрстон... мæ царды мидæг мæхи хорз не 'нкъарын... æппынæдзух дарæс ивтон мæ царды мидæг... фæлæ цæмæн? Ницы йын зонын, ахуыр дæр кодтон, æлдæртты институты чи ахуыр

кæны, уыдон дарæс дæр дардтон. Æмæ цæуыл ахуыр кодтон? Нæ йæ хъуыды кæнын... Ус ракуырдатон, – фрак мæ уæлæ скодтон, уый фæстæ та пæлæз. Мæ ус нæ бæззыд... цæй тыххæй? – Ницы йын зонын... цы мæм уыдис, уыдон бахордтон, дардтон-иу цъæх пинджак, бур хæлаф æмæ мæ фæллæйттæ куыд ныппаплой сты, уымæн ницы базыдтон... Падзахадон палатæйы службæ кодтон... уый фæстæ мундир, худ какардимæ... къазнайы 'хцатæ бахардз кодтон æмæ мыл ахст лæджы дарæс æрбакодтой... Стæй та мæнæ уый скодтон... Цыма сæ фыны уынын, раст уый хуызæн мæ разы фæвзæрдсты... Гъе? Уый худæджы хъуыддаг у...

С а т и н. Æдылыдзинад!

Б а р о н. Раст зæгъыс... Гъе, мæ цæстæнгас дæр афтæ у... бынтондæр æдылы хъуыддаг. Фæлæ уæддæр цæйдæр тыххæй райгуырдтæн, и?

С а т и н. Æвæццæгæн, адæймаг хуыздæры тыххæй райгуыры. *(Йæ сæр тилы.)* Уæдæ... уый хорз у!

Б а р о н. Уыцы... Настя! Алыгъди!.. цымæ кæдæм? Цон, рацагурон æй... Цымæ цы фæуыдаид? æвæдза... уый... уый... *(Ацыд. Паузæ).*

А к т е р. Тæтæйраг! *(Паузæ).* Кънйаз!

Т æ т æ й р а г æм ракаст.

А к т е р. Хъусыс, мæн тыххæй дæр скув!

Т æ т æ й р а г. Цы зæгъыс?

А к т е р *(сабыргай).* Мæн тыххæй дæр, зæгъын, акув...

Т æ т æ й р а г *(иучысыл фæсабыры фæстæ).* Дæхæдæг кув!

А к т е р *(уайтагъд пецы сæрсей æргæпп кодта, стъолмæ бауад, ризгæ къухæй арахъхъ æркодта æмæ сенæмæ азгъордта).* Фæцæуын.

С а т и н. Гъей, сикамбр, кæдæм? *(Æхситт кæны).*

Æрбацыдысты М е д в е д е в æмæ Б у б н о в. М е д в е д е в æ н йæ уæлæ сылгоймаджы цыбырдым æмæ сæ дыууæ дæр чысыл нозтджын. Бубновæн йæ иу къухы къренделиты баст, иннайы та кæсæгтæ, йæ дæлармы арахъхъы авг, дыккаг авг та йæ дзыппы.

М е д в е д е в. Теуа æмæ хæрæджы хуызæн у, æрмæст ын хъустæ нæй...

Б у б н о в. Ныууадз! Дæхæдæг куы дæ хæрæджы хуызæн...

М е д в е д е в. Теуайæн хъустæ нæй... йæ фындзыхуынчъытæй хъусы.

Б у б н о в (*Сатинмæ*). Мæ хæлар! Æз дæ фæцагуырдон кабаччытæ æмæ трактиртæн сеппæты дæр, цæлгæнæнты дæр! Мæнæ ацы авг айс, мæнæн мæ къухтæ се 'дзаг сты.

С а т и н. Къренделитæ уал стьолыл æрæвæр æмæ уæд дæ иу къух ссæрибар уызæни...

Б у б н о в. Хорз загътай! Гъе, уый дын æрхъуыды, гъе. Бауырнæд дæ, мæ хæлар, хорз зонды хицау дæ!

М е д в е д е в. Фæлитойтæ сеппæт дæр зæндджынтæ сты! Æз сæ хорз зонын, æдыллийæ сын цæрæн нæй. Дзæбæх адæймаг æдыллийæ дæр хорз у, фæлæ æвзæрмаæ зонд хъуамæ уа. Ды та теуайы хуызæн у кæй загъыс, уымæй рæдийыс. Уый кусæг фос у... дæндæгтæ йын нæй... стæй йын сыкъатæ дæр нæй...

Б у б н о в. Адæм кæм сты? Адæм ам цæмæ гæсгæ не сты? Гъей, хорз адæм: ардæм-ма æрцæут, æз уын фысым дæн. Уый къуымы чи змæлы?

С а т и н. Дæ муртæ нозт тагъд фæуыздысты?

Б у б н о в. Тагъд! Ацы хатт æз мæ фæстаг муртæ 'рбатымбыл кодтон. Бохъхъыр кæм ис, Бохъхъыр?

К л е щ (*стъолмæ æрбацыдис*). Ам нæй...

Б у б н о в. Æм-æм-æм-æм! Барбос киу-киу-киу! Гогыз! Ма рæй! ма хъыс-хъыс кæ! Нуазгæ, стæй дæ фындз æруадз! Æз уеппæты дæр хынцын! Æз адæмы хынцын бирæ уарзын! Бирæ фæллоуы хицау куы уаин, уæд адæмæн лæвар хæрæндон байгом кæнин! Хуыцауардыстæм, æцæг загъын, музыкаæ æмæ дзы зарæг адæм дарин. Мæ хæрæндонмæ æрбацу, баназ, бахæр, музыкамæ байхъус, дæ маст ферох кæн! Мæгуыр, адæм, цæугæут мæ хæрæндонмæ, минас кæнут!.. Фидын уæ ницы хъæуы. Сатин, уæд æз... дæуæн... мæ фæллæйтты æмбис, уæдæ.

С а т и н. Дæ разы дæм ныр цы ис, уый мын иууылдæр ратт!

Б у б н о в. Мæ фæллоу? Ныртæккæ? Айс сæ уæдæ! Мæнæ дын иу сом... ноджыдæр... дыууæ суарийы... ноджыдæр... суаритæ... иууылдæр сæ айс!

С а т и н. Хорз, дæ хъуыддаг раст! Мæнмæ æфснайддæр уыздысты... æз сæ къамæй ахъаззынæн...

М е д в е д е в. Æфснайнмæ цы æхца рардæуыд, уыдон цасты? Æз та уын хъуамæ æвдисæн уон!

Б у б н о в. Æмæ ды дæхæдæг теуа куы дæ! Дæ хуызæн æвдисæнтæ нæ ницæмæн хъæуынц.

А л е ш æ (*багъæввадаей арбацыд*). Æфсымæртæ! Мæ къæхтæ ныххуылыдз кодтон!

Б у б н о в. Ардæм рауай, æххæст ма дæ хъуыр дæр ахуылыдз кæн, æндæр ма дæ цы хъæуы. Мæ хæлар, ды зарыс, хъазыс, – уый тынг хорз у, гъе, фæлæ нуазгæ дзæгъæлы кæныс, зиан дын у... Нозт марг у!

А л е ш æ. Уыцы хъуыддаг дæуыл дæр дзæбæх зыны! Адæймаджы хуызæн æрмæстдæр расыгæй вæййыс. Клещ, мæ фæндыр мын ацалцæг кодтай? (*Кафгæйæ зары*).

Хуры тынау худгæ
Куы нæ уайд цæсгом,
Гъе, уæд мæ мæ уарзон
Ницы хуызы уарзид!

Баргъæвстæн, æфсымæртæ? Уаз-з-з-зал-у!

М е д в е д е в. Гъы, гъы, цымæ дæ уарзон кæй хоныс?

Б у б н о в. Иуваре! Ныр ды ницыуал дæ, дæ кады мæсыг фæныллæг! Кæй зæгъын æй хъæуы, фæныллæг! Ныр ды ницыуал дæ æппындæр.

А л е ш æ. Зæронд усы лæг æрмæстдæр!

Б у б н о в. Дæ хойы чызджытæй иу ахæстоны цыты, иннæ та мæлгæ кæны...

М е д в е д е в (*местыйæ*). Мæнг зæгъыс! Рынчын нæу, сæфгæ фæкодта.

Сатин худы.

Б у б н о в. Æфсымæр! Цыфæнды куы уа, уæддæр лæг æнæ 'фсымæры чызджытæ фыдыфсымæр нæу!

А л е ш æ. Уæ бæрзонддинад! Дзæгъæлдзу! Дзæнгæдадзæгъ-дæг!

Мæ уарзонмæ 'хцатæ,
Мæхимæ та ницы.
Мæхæдæг та – хъæлдзæг,
Мæхæдæг та – хорз лæг.

Уазал у!

Æрбацыдис Б о х ь х ь ы р, уый фæстæ архайды фæуынмæ æрбацыдис
цалдæр нæлгоймаджы æмæ цалдæр сылгоймаджы. Сæ дзауматæ
раппарынц, тæрхæджытыл æрхауынц æмæ хъуыр-хъуыр кæнынц.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Бубнов! цæмæн фæлыгъдтæ?

Б у б н о в. Ардæм рацу, 'фсымæр, æмæ та нæ уарзон зарæг
азарæм! фæнды дæ?

Т æ т æ й р а г. Ныр æхсæв у, хуыссын хъæуы, бон та – зарын!..

С а т и н. Кънйаз, ницы кæны! Ардæм рацу!

Т æ т æ й р а г. Куыд ницы кæны? Хъæлаæба та дзы уыздæн...
зарын куы райдайой, уæд уый хорз нæу...

Б у б н о в (*фæцæуы йæм*). Кънйаз, дæ къух цы кодта? Ахауын
дын æй кодтой?

Т æ т æ й р а г. Фæгæдзæ кæндзынæн... Чи зоны, йæ лыг
кæнын ма бахъæуа... Къух æфсæйнаг нæу, бирæ йæ нæ хъæуы.

З ы л ы н Б о х ь х ь ы р. Асан, йаман у дæ хъуыддаг! Æнæ
цонгæй ницæмæн бæззыс. Адæймагæн аргъ кæнынц йæ къухтæм
гæсгæ... Æнæкъухтæ адæймаг ницы у. Дæ хъуыддаг хорз нæу.
Рацу, арахъхъ уæддæр баназ... æндæр дæ цы хъæуы!

К в а ш н я (*æрбацыдис*). О, мæ зынаргъ æмдзæринтæ! Дуармæ
бæстæ тæнджытæ кæны, уазал, ихæн... Кæм и Бутар?

М е д в е д е в. Æз мæнæ дæн!

К в а ш н я. Мæ бæмбæгджын та мын скодтай? Цы дыл
æрцыдис? Стæй цыма чысыл афтæ дæр дæ! цы кæныс?

М е д в е д е в. Бубновы райгуырæн боны тыххæй, æнæуый
дæр уазал у.

К в а ш н я. Мæнмæ хъус! Сæнттæ ма цæгъд, фæлæ хæдзармæ
амæрддаг у æмæ ныссæй!

М е д в е д е в (*хæринаггæнæмæ ацыди*). Хуыссын бирæ
уарзын... Хуыссæг дæр мæ ахсы... стæй афон дæр у!

С а т и н. Афтæ тызмæгæй йæм цæмæн дзурыс?

К в а ш н я. Æдылы къоппамæ æндæр æвзагæй дзураен нæй.
Ахæм адæймагимæ хъуамæ тызмæгæй дзурай. Мæхицæн æй
æрбамдзæрин кодтон, æнхъæл уыдтæн, исты пайда дзы уыздæн...
æфсæддон адæймаг у... сымах та æгъгъæд стут... Æз сылгоймаг

дæн... Мæ хæс у æфсиниуæг кæнын... уый та нуазын райдыдта!
Ницæмæн мæ хъæуы!

С а т и н. Дæхицæн хорз æмбал нæ равзæрстай...

К в а ш н я. Хуыздæр дзы нæй... Ды мемæ цæрыныл не сразы
уыздына... ды мæнæ ахæм дæ! Æмæ мемæ цæрын куы райдайай,
уæддæр иу къуырийæ фылдæр нæ фæцæрдзына. Къамтæй мæ
æдмуртæ амбулын кæндзына!

С а т и н (худы). Æфсин, уымæй раст зæгъыс! Амбулын дæ
кæндзынæн.

К в а ш н я. Афтæ у! Алешæ!

А л е ш æ. Мæнæ дæн!

К в а ш н я. Мæн тыххæй цы сæнттæ цæгъдыс, и?

А л е ш æ. Дæу тыххæй? Алцы дæр! Æппæт дæр! Зæгъын, стыр
диссатджы сылгоймаг у! Фыд, сой æмæ дзы стджытæ уыздæнис
дæс пути бæрц, фæлæ йæм сæры магъз та иу мисхал дæр нæй!

К в а ш н я. Уымæй раст нæ зæгъыс. Мæн сæры бæгуыдæр
ис магъз. Нæ, фæлæ ды цæмæн дзурыс, уый йæ лæджы нæмы,
зæгъгæ, и?

А л е ш æ. Æрæджы йæ йæ сæрыхуынтæй куы фæцæйластай,
уæд æнхæлдтон, нæмгæ йæ кæныс, зæгъгæ.

К в а ш н я (худы). Сæрхъæн! Æмæ мæм цæмæ кастæ...
хæдзары бырæттæ æддæмæ цæмæн хæссыс?.. Хардзау æм касы...
Нуазын дæр дæ ныхæстæм гæсгæ райдыдта...

А л е ш æ. Уæдæ раст фæзæгъынц, карк дæр нуазы, зæгъгæ.

Сатин æмæ Клещ худынц.

К в а ш н я. Гъы, хуыцауы æлгъыст! Алешæ, цымæ цавæр
адæймаджы мыггаг дæ?

А л е ш æ. Адæмæн сæ тæккæ хуыздæртæй! Æз алцæмæн дæр
бæззын! Мæ цæстытæ цы ауыной, уымæ мæ цыдæр фæцæйхæссы.

Б у б н о в (Тæтæйрадджы тæрхæджы цур). Цæй, цом,
уæддæр дæ хуыссын нæ бауадздзыстæм! Æхсæв-бонмæ заргæ
кæндзыстæм, Бохъхъыр!

З ы л ы н Б о х ъ х ъ ы р. Заргæ зæгъыс? Æнæмæнг!

А л е ш æ. Æз та уын фæндырæй ацæгъддзынæн.

С а т и н. Цæй, мах та уæм хъусгæ бакæндзыстæм.

Т æ т æ й р а г. Гъай, хæйрæг Бубнов... арахъхъ ма рахæсс!

Нуаздыстæм, хъаздыстæм, мæлæт куы 'рцæуа, уæд та мæлгæ кæндзыстæм.

Б у б н о в. Сатин, æркæн-ма йын! Бохъхъыр, ды дæр æрбад! Æфсымæртæ! Афтæ æнхъæл ут, адæймаджы бирæ хъæуы? Æз банызтон æмæ схæлдзæг дæн, Бохъхъыр! Нæ уарзон зарæг ма азар, æз дæр азардзынæн æмæ фæкæудзынæн...

З ы л ы н Б о х ъ х њ ы р (*базарыдис*).

Хур скæсы мæ ныгуылы.

Б у б н о в (*уый дæр низзарыди*).

Фæлæ м' ахæстон у талынг!

Дуар æвиппайды фегом.

Б а р о н (*къæссæрыл лæууы æмæ хъæр кæны*). Гъæр, фæдис! Ардæм!.. ардæм-ма рауайут. Тагъд рауайут! Дæлæ уым... тыргъы, Актер йæхи æрцауыгъта... (*Фæхъус сты. Баронмæ фæкомкоммæ сты иууылдæр. Бароны фæрсты Настя æрбахызти, йæ цæстытæ ныдздзагъыр кодта æмæ сындæггай стъолмæ бацыдис*).

С а т и н (*сындæггай*). Ех, сæрхъæн, нæ зард нын фехæлдта!

Æмбæрзæн.

СÆРГОНД

<i>РАЗНЫХАС. Тедтойты Зинæ</i>	3
МАКЪАР ЧУДРА. <i>Джермугъы (Газзаты Ладийы) тæлмац</i>	12
ЧЕЛКАШ. <i>Зæнджиаты Бæбуйы тæлмац</i>	29
ЗÆРОНД УС ИЗЕРГИЛЬ. <i>Дарчиты Дауыты тæлмац</i>	77
УАРИЙЫ ЗАРÆГ. <i>Нигеры (Джанайты Иваны) тæлмац</i>	102
КОНОВАЛОВ. <i>Дарчиты Дауыты тæлмац</i>	111
ДАДА АРХИП ÆМÆ ЛЕНКÆ. <i>Брытъиаты Созырыхъойы тæлмац</i>	166
ЗАРÆГ УАДУАЦХÆССÆГЫЛ. <i>Хозиты Яковы тæлмац</i>	193
УАДФИДИУÆДЖЫ ЗАРÆГ. <i>Дзугаты Георгийы тæлмац</i>	196
РАДЗЫРД. <i>Дзаттиаты Гиуæргийы тæлмац</i>	198
«РАКОНД». <i>Касаты Женяйы тæлмац</i>	203
АДÆЙМАГ. <i>Гусалты Барисы тæлмац</i>	206
ÆМБАЛ. <i>Хуыгаты Георы тæлмац</i>	214

ЧЫЗГ АЕМÆ МÆЛÆТ. Аргъау. <i>Джусойты Нафийы тæлмац</i>	221
ЧЫЗГ АЕМÆ МÆЛÆТ. Аргъау. <i>Цæрукъаты Алыксандры тæлмац</i>	231
«ФЫЦАГ ХАТТ АЗ УЫЦЫ УСЫ ФЕДТОН». <i>Саламты Алиханы тæлмац</i>	239
9-ÆМ ЯНВАРЬ	243
АДÆЙМАДЖЫ РАЙГУЫРД. <i>Касаты Женяйы тæлмац</i>	276
ЧИНЫГ. <i>Хуыгаты Георы тæлмац</i>	289
«СТРАСТИ-МОРДАСТИ». <i>Касаты Женяйы тæлмац</i>	302
ВАССÆ ЖЕЛЕЗНОВА. Дыккаг вариант. <i>Ардасенты Хадзыбатыры тæлмац</i>	322
АМЕРИКÆЙЫ. <i>Æгъуызарты Георы тæлмац</i>	367
РЕСПУБЛИКÆЙЫ КЪАРОЛТÆЙ ИУ. <i>Æгъуызарты Георы тæлмац</i>	383
ЦАРДЫ БЫН. <i>Дарчиты Дауыты тæлмац</i>	403

Литературно-художественное издание

АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Составители:

*Тедтоева Зинаида Хасанбековна,
Дзапарова Елизавета Борисовна*

Технический редактор *Е.Н. Маслов*
Компьютерная верстка *С.А. Булацева*
Дизайн обложки *Е.Н. Макарова*

Подписано в печать 25.12.2016.
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Печать цифровая.
Гарнитура шрифта «Times».
Усл.п.л. 28,0. Тираж 100 экз. Заказ №208

СОИГСИ ВНЦ РАН
362040, РСО-Алания, г. Владикавказ, пр. Мира, 10
e-mail: rio-soigsi@mail.ru

Отпечатано ИП Цопановой А.Ю.
362002, РСО-Алания, г. Владикавказ, пер. Павловский, 3